

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
«Д.СЕРІКБАЕВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ТЕХНИКАЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІ» КЕАҚ

МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ
КАЗАХСТАН
НАО «ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКИЙ ТЕХНИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ Д.СЕРИКБАЕВА»

«ЖАСТАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ - ҚАЗАҚСТАННЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУЫНА»

Университеттің 65 жылдығына арналған
студенттердің, магистранттар мен жас ғалымдардың
IX Халықаралық ғылыми-техникалық
конференциясының

МАТЕРИАЛДАРЫ
13-14 сәуір 2023 жыл

VI бөлім

«ТВОРЧЕСТВО МОЛОДЫХ – ИННОВАЦИОННОМУ РАЗВИТИЮ КАЗАХСТАНА»

МАТЕРИАЛЫ

IX Международной научно-технической конференции
студентов, магистрантов и молодых ученых
«Творчество молодых инновационному
развитию Казахстана», посвященной
65 - летию университета

13-14 апреля 2023 года

Часть VI

Өскемен
Усть-Каменогорск
2023

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
Д. СЕРІКБАЕВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН
ТЕХНИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКИЙ ТЕХНИЧЕСКИЙ
УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ Д. СЕРИКБАЕВА

**«ЖАСТАР ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ – ҚАЗАҚСТАННЫҢ
ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУЫНА»**

Студенттердің, магистранттардың және жас ғалымдардың
IX Халықаралық ғылыми-техникалық конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ

13-14 сәуір 2023 жыл

VI бөлім

**«ТВОРЧЕСТВО МОЛОДЫХ – ИННОВАЦИОННОМУ
РАЗВИТИЮ КАЗАХСТАНА»**

МАТЕРИАЛЫ
IX Международной научно-технической конференции
студентов, магистрантов и молодых ученых

13-14 апреля 2023 г.

Часть VI

Өскемен
Усть-Каменогорск
2023 г.

УДК 001
ББК 72
Ж 11

Главный редактор: к.т.н. С.Ж. Рахметуллина
Зам. главного редактора: к.ф.-м.н. Н.Ф. Денисова

Редакционная коллегия: к.э.н. Э.С. Нуременова, PhD М.У. Рахимбердинова, к.э.н. А.М. Кабдулшарипова, старший преподаватель А.А. Дуйсенбекова, к.и.н. К.С. Калиева, старший преподаватель Ф.И. Байбатанова, старший преподаватель И.М. Калелова

Жастар шығармашылығы – Қазақстанның инновациялық дамуына:

Ж 11 Студенттердің, магистранттардың және жас ғалымдардың IX Халықаралық ғыл.-техн. конф. материалдары, 13-14 сәуір 2023 ж. = **Творчество молодых – инновационному развитию Казахстана:** Материалы IX Междунар. науч.-техн. конф. студентов, магистрантов и молодых ученых, 13-14 апр. 2023 г. – Өскемен: ШҚТУ, 2023. – VI б. – 544 б. – қазақша, орысша.

ISBN 978-601-208-816-8 (VI б.)

ISBN 978-601-208-818-2

В сборник вошли материалы докладов, в которых рассмотрены результаты исследований по формированию новых направлений обеспечения роста экономики РК, трансформации региональной экономики: проблемы и пути ее развития, а также рассмотрены вопросы по истории республики, государственной власти, исторически сложившимся фактам и перспективным направлениям реализации правового государства; инновационного развития творчества молодежи на основе гуманитарных наук, иностранных языков.

Сборник рассчитан на студентов, магистрантов и молодых преподавателей вузов.

УДК 001
ББК 72

Печатается по разрешению редакционно-издательского совета университета.

ISBN 978-601-208-816-8 (VI б.)
ISBN 978-601-208-818-2

© ВКТУ им. Д. Серикбаева, 2023

ЭКОНОМИКО-УПРАВЛЕНЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА

УДК 339.372

Аблицова Л.И. (22-МИМ-1, ВКТУ), Варавин Е.В. (к.э.н., ВКТУ)

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ СЕТЬЮ ПРЕДПРИЯТИЙ РОЗНИЧНОЙ ТОРГОВЛИ В УСЛОВИЯХ КОНКУРЕНТНОЙ СРЕДЫ

Аннотация. В статье рассматривается обзор розничной торговли в Республике Казахстан и анализируется динамика розничного товарооборота. Далее перечислены основные мероприятия по повышению эффективности предпринимательской деятельности в сфере розничной торговли. Установление перспективных направлений повышения эффективности деятельности предприятий розничной торговли имеет большое значение, так как в современных условиях становится решающим фактором их жизнеспособности.

Ключевые слова: розничная торговля, объекты розничной торговли, эффективность, предпринимательская деятельность.

Предпринимательская деятельность в сфере розничной торговли оказывает влияние на основные параметры качества жизни населения, на объем денежных средств в обращении, сберегательное поведение населения, налоговые поступления, занятость, развитие малого бизнеса [1, с.51].

На фоне восстановления экономики и увеличения потребительской активности населения оборот розничной торговли в 2021 г. в реальном выражении вырос на 6.5% г/г – максимальное значение с 2015 г. Однако дальнейший рост резко замедлился из-за январских событий, ослабления тенге и всплеска инфляции в феврале и марте прошлого года. В результате, в январе-апреле 2022 г. сфера торговли продемонстрировала рост розничных продаж всего на 0.8% г/г. В 2022 г вследствие сохранения негативных последствий внешних шоков возвращение домохозяйств к допандемийной модели потребления будет медленным, а темпы роста оборота розничной торговли составят 3-4% г/г.

После подъема в 2021 г., потребители взяли паузу в начале 2022 г.

В январе 2021 года ослабление нацвалюты и ускорившийся рост цен негативным образом отразились на обороте розничной торговли, которая в январе сократилась сразу на 57.7% м/м. В то же самое время исторически январское сокращение розничной торговли после декабрьских максимумов в последние несколько лет составляло не более 44% м/м. Отметим, что даже в апреле 2020 г. во время введения жесткого локдауна сокращение розничного товарооборота не превысило 41.4% м/м.

После восстановления экономической активности до докризисного уровня население увеличило объемы приобретения товаров длительного пользования, особенно с учетом того, что в кризисном 2020 г. оно больше сберегало, что и сформировало отложенный спрос.

Розничные продажи в номинальном выражении в 2021 г. увеличились на 14% до Т13.4 трлн, а в долларовом эквиваленте их размер вырос на \$3 млрд до \$31 млрд, постепенно приблизившись к \$36 млрд – историческому максимуму 2013 год (Рис. 1).

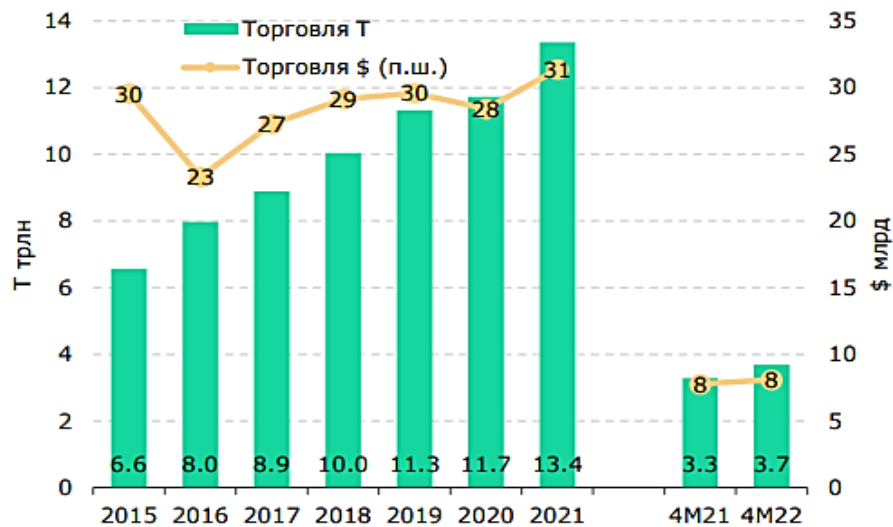

Рисунок 1 – Динамика розничной торговли 2015-2022 гг.

Потребительские расходы на душу населения по итогам прошлого года увеличились на 13% до Т753 тыс. в год (\$1.8 тыс.) после того, как они фактически стагнировали в 2017-2020 гг., находясь на неизменном уровне в \$1.6 тыс. в год (Рис. 2).

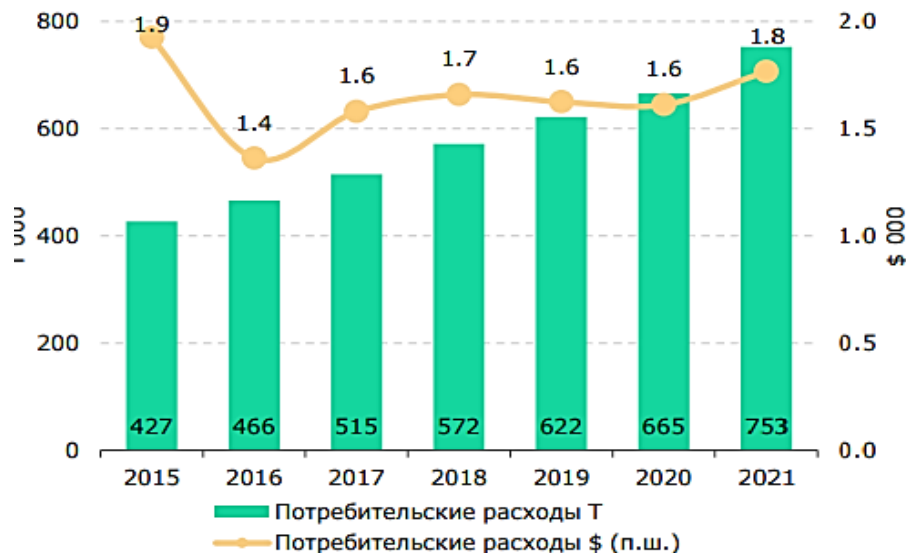

Рисунок 2 – Потребительские расходы населения

Ослабление национальной валюты за последние 4 года более чем на 30% серьезно ограничивает рост розничных продаж, не способствуя привлекательности местного рынка для иностранных торговых сетей.

С изменением экономических условий розничная торговля эволюционирует, адаптируясь к предпочтениям потребителей и создавая новые формы розничной торговли (магазин у дома, маркетплейс, онлайн-ритейл).

Приведенные данные позволяют утверждать, что розничная торговля в финансовом отношении развивается достаточно успешно при растущей инвестиционной привлекательности отрасли.

Современная ситуация, с одной стороны, характеризуется насыщением рынков товарами, а с другой, – снижением покупательной способности населения, что обостряет конкуренцию в данном виде деятельности. В настоящее время выживают и успешно работают торговые предприятия, способные снизить расходы, связанные с продвижением товаров от производителей к потребителям [2].

В современных условиях эффективность функционирования объектов розничной торговли становится решающим фактором их выживания. Следовательно, установление перспективных направлений повышения эффективности функционирования предприятий розничной торговли весьма актуально.

Эффективность деятельности предприятий розничной торговли зависит от многих факторов, прежде всего, от объемов продаж, качества работы сотрудников, места расположения торговой точки и т. д. [3]. Каждый предприниматель использует свои методы развития предприятия, однако, так или иначе, все они сводятся к трём большим группам: снижение коммерческих расходов; увеличение цены; наращивание объёма продаж.

Управление розничной сетью – это история про ассортимент, персонал и финансы. На первый взгляд, задача кажется простой: необходимо лишь адаптировать общие принципы менеджмента для розничной компании. Приведем основные направления совершенствования эффективности деятельности объектов розничной торговли, к которым можно отнести:

1. Оптимизация работы с поставщиками, что вызывает необходимость диверсификации поставок. Например, разделение заказов между несколькими компаниями, что помогает магазину снизить зависимость от одного контрагента и избежать пустых полок. В связи с этим у компаний возникает необходимость получения достоверных сведений о деятельности новых контрагентов. Новые поставщики должны проверяться в специализированных системах позволяющих делать вывод о добросовестности организаций. Новому поставщику можно дать «испытательный срок», заключив краткосрочный контракт, позволяющий оценить, каким образом он выполняет свои обязательства и успешно ли продается его товар. Этот аспект управления важен и с учетной точки зрения, поскольку компания в рамках договорных отношений принимает расходы по налогам на доход и вычеты НДС.

2. Оптимизация работы по формированию товарного ассортимента с учетом динамики спроса. Должен проводиться комплексный анализ покупок, оценка количества проданных единиц товара, его оборачиваемость, сочетаемость с другими продуктами, сезонность и т. д. Важно правильно распределить ассортимент товаров в зависимости от доли в продажах и прибыли,

которую они приносят, выявить неликвидные товары, занимающие складские помещения и полки магазина. Одним из путей работы с неликвидными товарами может стать организация акций с выдачей таких товаров в подарки за покупку других товаров. С точки зрения распределения площадей оптимальным считается 20 товарных позиций на один квадратный метр [4].

3. Установление эффективного графика работы объектов розничной торговли, удобного для ключевых клиентов. В то же время необходима оценка целесообразности, например, круглосуточной работы магазина с точки зрения дополнительных затрат на оплату труда работников в повышенном размере, а также на дополнительную охрану объектов.

4. Автоматизация системы учета и выстраивание четкой системы логистики. Данные мероприятия позволят снизить закупочные цены, анализировать содержимое склада и давать информацию в режиме реального времени, оптимизировать складские остатки в магазинах, минимизировать количество персонала.

5. Создание «программ лояльности». Они могут представлять собой акцию по собиранию «фишек», «наклеек» для буклета, который предоставляет торговая розничная сеть, чтобы покупатель смог приобрести товар из этого буклета по аукционным ценам. Такая промо-акция обычно приносит успех компании в виде высокого розничного торгового оборота и создает привязанность покупателей непосредственно к торговой сети.

Программа лояльности позволяет выявлять предпочтения покупателей, удовлетворять их потребности с помощью адаптации ассортимента, предоставления индивидуального опыта совершения покупок каждому потребителю.

6. Создание торговой сетью собственной торговой марки. Собственная торговая марка улучшает восприятие цен клиентами, благодаря возможности предложить покупателям качественные товары по низким ценам, разработать уникальные предложения, которые будут выгодно отличать ассортимент торговой сети от брендов в других сетях.

7. Разработка рекламной кампании. За счет проведения рекламной кампании предприятие получит дополнительную прибыль.

8. Повышение квалификации сотрудников. Управление торговым предприятием в условиях стремительного развития цифровых технологий требует от управленческого звена наличия совершенно новых компетенций, позволяющих эффективно использовать цифровые технологии в управлении бизнесом [5]. Современные программы обучения, связанные с использованием цифровых технологий, могут создаваться в трех основных направлениях: экономике, менеджменте и маркетинге. Данные направления послужат формированию цифровых компетенций управленческого звена розничной торговли, а именно: уверенному и эффективному использованию информационно-коммуникационных технологий в процессе создания адаптивных систем управления сбытом.

Таким образом, перечисленные приоритетные направления позволят повысить эффективность деятельности в сфере розничной торговли в

Республике Казахстан. Экономическая деятельность в условиях рыночных отношений, ужесточение конкурентной борьбы и иные причины требуют постоянного совершенствования методов планирования и управления продажами товаров и услуг для получения большей прибыли компании. Успешная деятельность любой торговой организации обеспечивается реализацией комплекса мероприятий организационно-технического, экономического и правового характера. Важное место при этом занимает выработка обоснованных управленческих решений. К актуальной задаче их совершенствования относится необходимость максимально полного учета факторов, влияющих на современное состояние организации и определяющих прогноз ее развития в будущем.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Васильчук, Е. С. Роль розничной торговли в экономическом развитии региона / Е. С. Васильчук // Инновационная экономика: перспективы развития и совершенствования. – 2017. – № 1(19). – С. 49–54.
2. Иванова О. В. Проблемы современной розничной торговли / О. В. Иванова // URL: <file:///C:/Users/Book/Downloads/Ivanova-Olga-Viktorovna.pdf> (дата обращения: 12.01.2020).
3. Подсумкова Л. А. К вопросу о факторах и фактах развития розничной торговли в России // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. 2018. № 3 (72). // URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-faktorah-i-faktah-razvitiya-roznichnoy-torgovli-v-rossii> (дата обращения: 17.01.2020).
4. Пронина В. В. Совершенствование деятельности организации сферы розничной торговли // Актуальные проблемы авиации и космонавтики. 2017. № 13. // URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovershenstvovanie-deyatelnosti-organizatsii-sfery-roznichnoy-torgovli> (дата обращения: 13.01.2020).
5. Цифровая активность организаций розничной торговли. – М.: НИУ ВШЭ, 2019. – 13 с.
6. Международные валютно-кредитные отношения: учебник / Н. П. Гусаков, И. Н. Белова, М. А. Стренина; под общ. ред. Н. П. Гусакова. 3-е изд., перераб. и доп. М.: ИНФРА-М, 2017. – 351 с.
7. Назмутдинова Е. В. Обоснование резервов повышения эффективности функционирования предприятия торговли // Экономика и предпринимательство. – 2016. – № 2–2 (67–2). – С. 1023–1026.
8. Цифровая активность организаций розничной торговли. – М.: НИУ ВШЭ, 2019. – 13 с.

УДК 339.139.138

Алтаев А.М. (21-ММЭ-2т, ВКТУ), Конурбаева Ж. Т. (к.э.н., ВКТУ)

АНАЛИЗ УСПЕШНЫХ И НЕУСПЕШНЫХ СТРАТЕГИЙ ПОЗИЦИОНИРОВАНИЯ: РЕЗЮМЕ И РЕКОМЕНДАЦИИ

Аннотация. Цель данной статьи является изучение важности позиционирования бренда в формировании поведения потребителей и анализ успешных и неудачных стратегий позиционирования. Проведя обзор соответствующей литературы и тематических исследований, мы определили ключевые факторы, способствующие эффективному позиционированию бренда, а также распространенные ошибки, которые могут привести к неэффективному позиционированию. Наш анализ дает представление о том, как компании могут лучше позиционировать свои бренды для достижения конкурентного преимущества на соответствующих рынках.

Ключевые слова: позиционирование, стратегия позиционирования, успешные стратегий позиционирования, неудачные стратегий позиционирования.

Позиционирование бренда - важнейший элемент успеха бренда на рынке. Позиционирование - это процесс создания отличительного образа и идентичности бренда в сознании потребителей, которые выделяют его на фоне конкурентов [1]. Хорошо позиционированный бренд может создать уникальное и ценное восприятие в сознании потребителей, что приведет к росту продаж и лояльности к бренду. Однако плохое позиционирование может привести к тому, что бренд не будет замечен потребителями или будет ассоциироваться с негативным восприятием, что нанесет ущерб его репутации. В условиях постоянной эволюции рынков и изменения потребительских предпочтений бренды должны постоянно оценивать и корректировать свои стратегии позиционирования, чтобы оставаться конкурентоспособными.

В данной статье анализируются успешные и неуспешные стратегии позиционирования брендов и даются рекомендации для компаний, стремящихся улучшить свое позиционирование. Анализ опирается на соответствующую литературу и тематические исследования для выявления ключевых факторов, способствующих эффективному позиционированию бренда, а также распространенных ошибок, которые могут привести к неэффективному позиционированию.

Успешное позиционирование: Кампания Apple "Think Different" ("Думай иначе"). Кампания Apple "Think Different" является примером успешного позиционирования бренда. Кампания была запущена в 1997 году и была направлена на позиционирование Apple как бренда, который воспекает творчество и инновации. Кампания включала печатную и телевизионную рекламу с участием таких знаковых фигур, как Альберт Эйнштейн, Махатма Ганди и Джон Леннон, и подчеркивала приверженность компании инновациям и дизайну. Кампания была успешной, потому что она эффективно позиционировала Apple как бренд, который ценит творчество и индивидуальность. Ассоциируя себя с культовыми фигурами и продвигая идею инноваций и творчества, Apple создала сильную эмоциональную связь с

потребителями, что привело к повышению лояльности к бренду и росту продаж.

Успешное позиционирование: Кампания "Поделись колой" компании Coca-Cola. Кампания Coca-Cola "Поделись колой" была запущена в 2011 году и была направлена на позиционирование Coca-Cola как бренда, который празднует совместное использование и единение. Кампания включала персонализированные бутылки и банки кока-колы с именами людей и призывала потребителей поделиться колой с друзьями и семьей. Кампания была успешной, потому что она эффективно позиционировала Coca-Cola как бренд, который ценит совместное использование и единение. Продвигая идею совместного использования и инклюзивности, Coca-Cola создала сильную эмоциональную связь с потребителями, что привело к повышению лояльности к бренду и росту продаж.

Louis Vuitton (LV) - французский дом моды, известный своими предметами роскоши. В его стратегии особое внимание уделяется качеству и мастерству, эксклюзивным каналам сбыта, поддержке знаменитостей и сотрудничеству с ними, а также узнаваемой монограмме. Успех стратегии LV объясняется его акцентом на качество, эксклюзивность и изысканность, которые выделяют его на конкурентном рынке.

Harley-Davidson, американская компания по производству мотоциклов, изменила свое позиционирование, чтобы привлечь более молодую и разнообразную демографическую группу. Реконструкция включала новые продукты, маркетинговые кампании, подчеркивающие основные сильные стороны мотоциклов - звук, качество и наследие, новые доступные модели, сотрудничество с модными компаниями и маркетинговые темы свободы, индивидуальности и самовыражения. Результаты включают увеличение доли рынка, международное присутствие и поворот в продажах. Успех объясняется фокусом на основных сильных сторонах, модернизацией, адаптивностью и связью с молодыми потребителями через наследие и ценности.

Вот несколько уроков, которые можно извлечь из этих успешных стратегий позиционирования:

Apple:

- Подчеркивание основных ценностей бренда и сообщений может создать сильную эмоциональную связь с потребителями.
- Ассоциация с культовыми фигурами или знаменитостями может помочь повысить восприятие и актуальность бренда.
- Эффективное использование печатной и телевизионной рекламы может помочь создать последовательный и убедительный образ бренда.

Coca-Cola:

- Создание персонализированных или индивидуальных продуктов может способствовать вовлечению и лояльности потребителей.
- Акцент на ценностях инклюзивности и единения может создать сильную эмоциональную связь с потребителями.
- Простой и запоминающийся брендинг и маркетинг могут быть очень эффективными.

Louis Vuitton:

- Высококачественное мастерство и внимание к деталям могут стать ключевым фактором дифференциации и фактором восприятия бренда.
- Создание эксклюзивного и уникального опыта покупок может помочь усилить эксклюзивность и роскошь бренда.
- Сотрудничество с другими элитными брендами или дизайнерами может помочь сохранить свежесть и актуальность бренда.

Harley-Davidson:

- Признание и подчеркивание основных сильных сторон бренда может способствовать актуальности и привлекательности.
- Адаптация к меняющимся условиям рынка и предпочтениям потребителей может помочь сохранить свежесть и актуальность бренда.
- Создание маркетинговых кампаний, основанных на стиле жизни, может помочь установить эмоциональную связь с потребителями и укрепить ценности бренда.

Было несколько случаев, когда компании не смогли эффективно реализовать свою стратегию позиционирования, что привело к негативным последствиям для их бизнеса. Некоторые примеры включают:

Новая кола: В 1985 году компания Coca-Cola выпустила новую формулу своего основного продукта - кока-колы. Новая формула была разработана для того, чтобы сделать вкус более сладким и более похожим на вкус своего главного конкурента, компании Pepsi. Это изменение вызвало широкий общественный резонанс, и в течение нескольких месяцев Coca-Cola вновь представила оригинальную формулу под названием "Coca-Cola Classic".

Kodak: Компания Kodak когда-то была доминирующим игроком в индустрии фотографии, но неспособность компании адаптироваться к цифровой эпохе привела к ее упадку. Компания Kodak медленно внедряла цифровые технологии и слишком много внимания уделяла традиционной пленочной продукции.

В 2010 году американская компания Gap, занимающаяся розничной торговлей одеждой, попыталась провести ребрендинг своего логотипа с помощью нового дизайна. Компания заменила свой знаковый логотип в виде синей коробки на новый логотип с черными буквами и маленькой синей коробкой в правом верхнем углу. Новый логотип сразу же вызвал негативную реакцию со стороны потребителей и экспертов в области дизайна. Негативные отзывы были настолько ошеломляющими, что Gap быстро пошла на попятную и вернулась к своему первоначальному логотипу.

Кампания RadioShack "The Shack" была запущена в 2009 году с целью ребрендинга компании и смещения акцента с традиционной электроники на более современные и модные гаджеты. Кампания включала в себя новое название, новый логотип и новую маркетинговую кампанию, ориентированную на модных и технически подкованных молодых людей.

Из неудачных стратегий позиционирования New Coke, кампании RadioShack "The Shack", Kodak и Gap можно извлечь несколько уроков:

Оставаться верными своему бренду: В случае с New Coke бренд слишком далеко отошел от своей первоначальной формулы, оттолкнув от себя лояльных покупателей. Аналогичным образом, компания RadioShack "The Shack" попыталась слишком радикально изменить название и имидж бренда, что в конечном итоге не нашло отклика у потребителей.

Прислушивайтесь к своим клиентам: Одной из самых больших ошибок, допущенных компанией New Coke, было то, что она не учла сильную эмоциональную привязанность потребителей к оригинальной формуле. Аналогичным образом, при ребрендинге RadioShack не было принято во внимание то, что на самом деле хотели и ценили его клиенты.

Адаптация к меняющимся условиям рынка: Компании, которые не адаптируются к меняющимся рыночным условиям, рискуют потерять актуальность. Например, компания Kodak не успевала за переходом от пленочной к цифровой фотографии, что в конечном итоге привело к ее упадку.

Не стоит недооценивать силу эмоциональных связей: бренды, которые имеют сильную эмоциональную связь с потребителями, имеют больше шансов на успех. Например, неудачная кампания ребрендинга компании Gap не смогла установить связь с потребителями на эмоциональном уровне и в итоге провалилась.

На основе проведенного анализа можно дать следующие рекомендации:

Важно сосредоточиться на основных ценностях бренда: успешные стратегии позиционирования фокусируются на основных ценностях и сильных сторонах бренда. Компании должны определить свои уникальные торговые точки и использовать их для создания убедительной стратегии позиционирования.

Эмоциональная связь: успешные стратегии позиционирования создают эмоциональную связь с потребителями. Компании должны использовать брендинговые кампании, которые резонируют с эмоциями и ценностями потребителей.

Адаптация к меняющимся условиям рынка: Компании должны быть готовы адаптироваться и меняться в соответствии с меняющимися условиями рынка. Если продукт или кампания не находят отклика у потребителей, компании должны быть готовы перестроиться и попробовать новый подход.

Оставаться верными бренду: Компании должны оставаться верными своему бренду и не отклоняться слишком далеко от того, что символизирует их бренд. Стратегии ребрендинга и позиционирования не должны нарушать основную идентичность бренда.

Успешные стратегии позиционирования кампаний Apple "Think Different", Coca-Cola "Share a Coke", Louis Vuitton, Harley-Davidson характеризуются акцентом на эмоциональные связи, имидж бренда и уникальные торговые предложения. Apple и Louis Vuitton смогли установить прочные эмоциональные связи со своими целевыми рынками, продвигая ценности и образ жизни, ассоциирующиеся с их брендами, в то время как Coca-Cola и Harley-Davidson позиционируют себя как бренды, воспевающие совместное использование и индивидуальность, соответственно. Эти бренды также имеют уникальные

торговые предложения, такие как эксклюзивные каналы дистрибуции LV, инновационный дизайн Apple и наследие и качество изготовления Harley-Davidson.

С другой стороны, неудачные стратегии позиционирования New Coke, кампании RadioShack "The Shack", Kodak, Gap показывают, что изменение устоявшейся идентичности бренда может быть рискованным шагом.

New Coke потерпела неудачу, потому что не нашла отклика в эмоциональной связи, которую потребители имели с оригинальным брендом Coca-Cola, а кампания RadioShack "The Shack" была неудачной, потому что не соответствовала основным сильным сторонам и ценностям бренда.

Компания Kodak потерпела неудачу, потому что медленно реагировала на изменения рынка, а кампания ребрендинга компании Gap провалилась, потому что не нашла отклика у потребителей и была воспринята как отход от устоявшейся идентичности бренда.

В целом, сравнение показывает, что успешные стратегии позиционирования бренда должны быть направлены на создание эмоциональной связи с целевыми рынками, выделение уникальных торговых предложений и согласование с основными ценностями и сильными сторонами бренда. В то же время бренды должны с осторожностью подходить к изменению устоявшейся идентичности бренда, поскольку такие изменения могут быть сопряжены с высокими рисками и не найти отклика у потребителей.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Райс Эл, Траут Джек. Позиционирование. Битва за умы. – СПб: ЗАО Изд-во «Питер», 2007.
2. Аакер Дэвид А. Создание сильных брендов / Дэвид Аакер ; [пер. с англ.: Старов С. А. и др.]. - 2-е изд. - Москва : Изд. дом Гребенникова, 2008. - 439 с.

УДК 338.43

Әбілғазынова М.Б. (21-МФА-2п, ВКТУ), Козлова М.В. (к.э.н., ВКТУ)

АНАЛИЗ ИНВЕСТИЦИЙ В ОСНОВНОЙ КАПИТАЛ АПК КАЗАХСТАНА

Аннотация. В настоящее время стоит вопрос о проблеме инвестирования в агропромышленный комплекс которая должна решаться, прежде всего, путем улучшения инвестиционного климата, который способствовал бы привлечению внутренних и иностранных инвестиций. Целью статьи является анализ инвестиционной привлекательности агропромышленного комплекса Республики Казахстан и определение приоритетов его инвестиционного потенциала. В статье были применены методы получения, уточнения и корректировки результатов различных этапов исследования, в частности: метод научной абстракции, метод сравнительного анализа и экономико-статистический метод. В статье рассмотрена отраслевая и региональная структура инвестиций в основной капитал с 2020 г. по 2023 г., основные направления инвестиций Республики Казахстан.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс; иностранные инвестиции; прямые инвестиции; сельское хозяйство; основной капитал.

Инвестиционную привлекательность секторов экономики регионов можно оценить и проанализировать по различным показателям социально-экономического развития. Для описания экономического и социального развития регионов в большинстве случаев используются такие показатели, как валовой региональный продукт; прямые инвестиции в основной капитал; объем экспорта и импорта; объем произведенной продукции; объем сельскохозяйственного производства; средний доход населения и др.

Одним из показателей положительной динамики региональной экономики является увеличение инвестиционной активности для обеспечения воспроизводства основного капитала. Инвестиции в основной капитал представляют собой капиталовложения в виде денежных средств, акций или иных ценных бумаг, прав на имущество и др., направленные на получение прибыли в долгосрочном периоде. В 2022 году объемы инвестиций в основной капитал по сравнению с 2020 годом выросли на 23 %, и составили 15 064 432 млн. тенге [1]. Однако региональная структура капиталовложений в основной капитал крайне неравномерна (рисунок 1).

Абсолютные значения инвестиций в основной капитал в 2022 году колебались от 366 671 млн. тенге в Северо-Казахстанской области до 3 030 083 млн. тенге в Атырауской. Однако в расчеты не берем новые области, которые открылись в конце 2022 года – области Абай, Жетысу и Улытау. За рассматриваемый период в топ 3 региона для инвестиций входят: Атырауская область с удельным весом 20% в общей сумме капиталовложений, г. Астана и г. Алматы, 10% и 9% соответственно. Остальные области имеют значения удельного веса от 2,5 % до 6,4%.

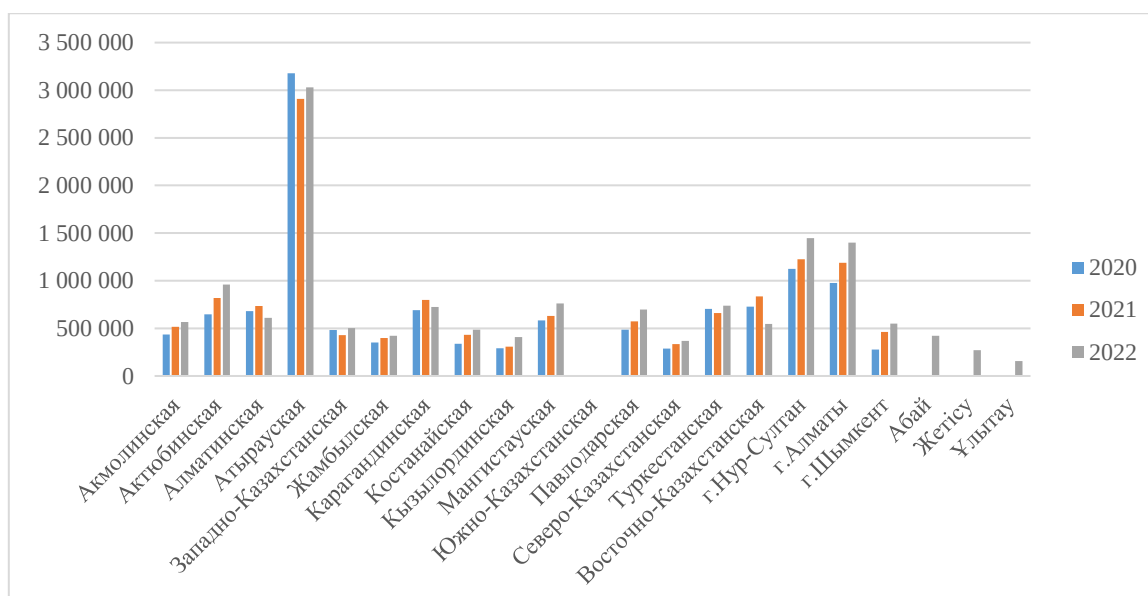

Рисунок 1 – Объемы инвестиций в основной капитал, млн. тенге

Инвестиционный процесс эффективен при наличии комплексного учета существующих источников денежных ресурсов, группировки объектов капитальных вложений по секторам и секторам экономики. Объем инвестиций в основной капитал напрямую зависит от объема финансирования, что позволяет контролировать показатели инвестиций [2]. В соответствии с вышеизложенным рассмотрим структуру инвестиций по источникам финансирования на основе данных официальной статистики в таблице 1.

Таблица 1 – Инвестиции в основной капитал по источникам финансирования

	2021		2020		2022	
	млн. тенге	уд.вес, %	млн. тенге	уд.вес, %	млн. тенге	уд.вес, %
Всего	12 322 652	100%	13 221 446	100%	15 064 432	100%
бюджетные средства	2 355 495	19%	2 040 087	15%	2 340 191	16%
собственные средства	8 508 926	69%	9 398 313	71%	11 083 233	74%
кредиты банков	295 313	2%	345 666	3%	323 551	2%
другие заемные средства	1 162 919	9%	1 437 381	11%	1 317 457	9%

Из таблицы 1 можно увидеть, что более 70% капиталовложений инвестируется за счет собственных средств областей, также видна тенденция увеличения данной статьи, удельной вес которой в 2022 г. составляет 74%. Второе место занимает статья бюджетных средств значение которой в 2022г. – 16%. В данную категорию входят как республиканский, так и местный бюджет. Незначительную долю в источниках финансирования занимают кредитные средства.

Из таблицы 2 видно, что основными направлениями инвестиций в основной капитал являются: промышленность, операции с недвижимым имуществом и

транспорт, и складирование. Большую долю в общем объеме капиталовложений занимает промышленность (2/3 всего объема инвестиций в основной капитал). В горнодобывающий сектор направлено около 48% ресурсов инвесторов, что определяет данную отрасль безусловным лидером инвестиционной привлекательности. За счет положительной динамики в этой отрасли происходит общий рост.

Удельный вес за 3 года инвестиций в сельское, лесное и рыбное хозяйство в среднем составляет 5,3%. Из таблицы 3 видно, что из общего объема инвестиций в 2022 выделяется 853 520 млн. тенге из 15 064 432 млн. тенге. Однако доля выделенных средств на промышленность 9 раз больше.

Таблица 2 – Инвестиции в основной капитал по направлениям экономики

	2020	2021	2022
Сельское, лесное и рыбное хозяйство	4,65%	5,85%	5,67%
Промышленность	51,57%	49,16%	48,2%
Строительство	0,65%	1,18%	1,4%
Оптовая и розничная торговля; ремонт автомобилей и мотоциклов	1,47%	1,89%	2,2%
Транспорт и складирование	10,42%	10,67%	10,5%
Предоставление услуг по проживанию и питанию	1,17%	1,31%	0,9%
Информация и связь	1,14%	0,97%	1,2%
Финансовая и страховая деятельность	0,66%	0,81%	0,8%
Операции с недвижимым имуществом	17,56%	19,78%	20,3%
Профессиональная, научная и техническая деятельность	0,86%	0,53%	0,4%
Деятельность в области административного и вспомогательного обслуживания	1,22%	1,22%	1,0%
Государственное управление и оборона; обязательное социальное обеспечение	0,65%	0,55%	1,1%
Образование	2,45%	2,22%	2,5%
Здравоохранение и социальное обслуживание населения	2,48%	1,53%	1,8%
Искусство, развлечения и отдых	2,79%	1,90%	1,7%
Предоставление прочих видов услуг	0,26%	0,43%	0,5%

В соотношении доли внешних инвестиций в основной капитал в разрезе регионов создается больший контраст.

Значительное преобладание доли внешних инвестиций в общем объеме инвестиций прослеживалось в Западной Казахстанской области, которая, безусловно, занимала лидирующие позиции на протяжении нескольких лет. Удельный вес области в 2022 году составлял 61,4 % и достиг 307 504 млн. тг. Сельскохозяйственные области, где доля внешних инвестиций в 2022 году составила 3,4% (г. Шымкент), 5,1% (СКО) и 8,3% (Акмолинская область), демонстрируют значительное отставание.

Уровни внешних инвестиций там по-прежнему недостаточны, чтобы обеспечить устойчивый и быстрый экономический рост (Таблица 3). Однако за последние несколько лет наблюдается положительная тенденция роста внешних инвестиций.

Таблица 3 – Доля внешних инвестиций в общем объеме инвестиций в основной капитал, в процентах

	2020	2021	2022
Абайская область	0	0	33,3
Акмолинская область	14,2	9,7	8,3
Актюбинская область	22,7	27	21,6
Алматинская область	13,2	13,1	26,5
Атырауская область	39,9	34,4	34,9
ЗКО	58,1	51	61,4
Жамбылская область	21,2	28,4	13,2
Жетысуская область	0	0	15,6
Карагандинская область	32,8	39,8	45,7
Костанайская область	11,2	11,2	8,7
Кызылординская область	25	27,3	23,8
Мангистауская область	11,9	10,7	16,5
Павлодарская область	15,6	14,2	15,4
СКО	7,2	5,3	5,1
Туркестанская область	16	13,6	8,6
Улытауская область	0	0	8,1
ВКО	37,1	28,9	7,1
г.Астана	12,4	5,2	7,9
г.Алматы	13,5	14,8	12,8
г.Шымкент	4,6	5,7	3,4

По сравнению с 2020 годом объем внешних инвестиций в 2022 году вырос незначительно на 1,5% в Актюбинской области вырос на 41%, Мангистауской – 84%, г. Шымкент – 44%, Павлодарская область – 42%. Уменьшились внешние инвестиции в Казахстан на 226 561 млн. тенге или 85 %.

Рассмотрим структуру инвестиций в основной капитал сельского хозяйства с 2019 по 2021 года на рисунке 2. На сегодняшний день есть данные по 2021 год согласно официальных данных. Заметен высокий рост инвестиций в основной капитал сельского хозяйства на 56% и составили в 2021 году 772 474 664 тыс. тенге из них:

- 70% занимают собственные средства инвесторов,
- менее 1% бюджетные средства,
- 25 % занимают банковские кредиты,

– 5% занимают другие заемные средства. В этих 5% занимают внешние инвестиции в отрасль. Однако заметен спад инвестиций со стороны если в 2019 внешние инвестиции составляли 6 809 410 тыс. тенге, то в 2021 году составляет 799 814 тыс. тенге [3].

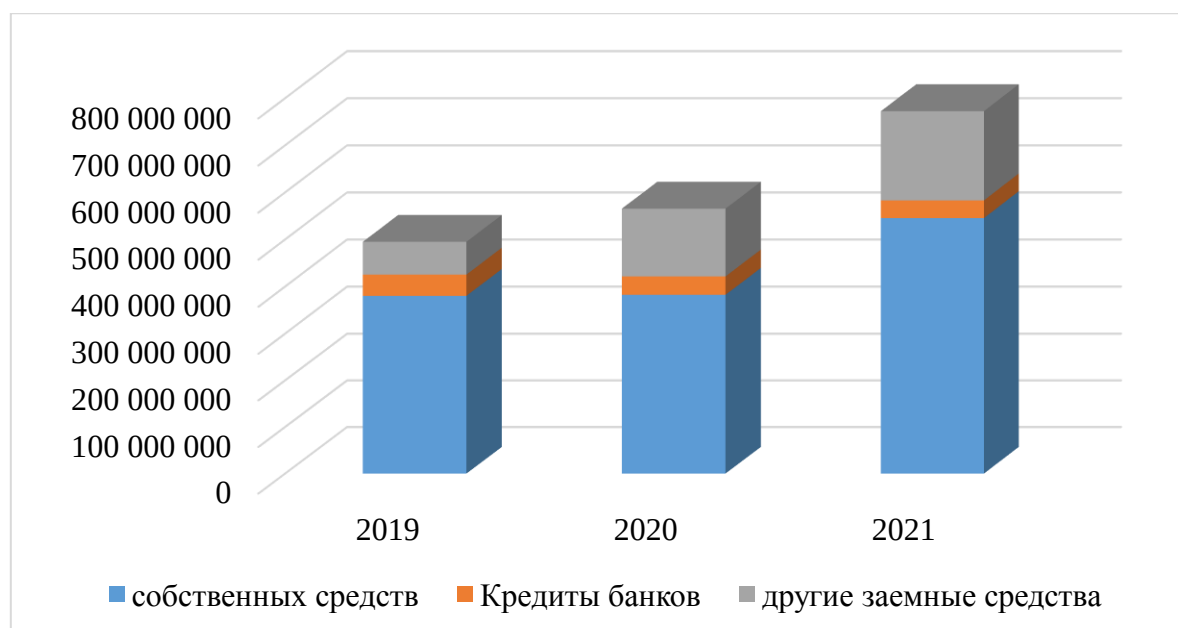

Рисунок 2 – Структура инвестиций в основной капитал сельского хозяйства, тыс. тенге

Анализ привлеченных внешних инвестиций по регионам Казахстана свидетельствует о том, что основные потоки внешних инвестиций все еще сконцентрированы в нефтедобывающих областях западного макрорегиона. При этом подавляющая часть инвестиций, привлеченных в западные регионы, направлена в сырьевые сектора экономики. Поэтому главным приоритетом должно стать перераспределение потоков внешних инвестиций из добывающего в перерабатывающий сектор экономики [4].

Для увеличения объема выпуска продукции необходимы капиталовложения, в том числе иностранные инвестиции.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Официальный сайт Комитета по статистике МНЭ РК. – URL: <http://stat.gov.kz/>
2. Инвестиции в АПК и повышение эффективности их использования [Электронный ресурс]/ Учебные материалы. – Режим доступа: <http://bargu.by/3054-investicii-v-apk-i-povyshenie-effektivnosti-ih-ispolzovaniya.html>.
3. Инвестиции в АПК: почему их почти нет [Электронный ресурс]/ Экономическая газета. – Режим доступа: <https://neg.by/novosti/otkrytj/investicii-v-apk-pochemu-ih-pochti-net>.
4. Акынбекова Д.Н. Анализ инвестиционного потенциала агропромышленного комплекса РК // Экономика: стратегия и практика. – 2018. – №2. – С. 94-105.

ӘӨЖ 336.719

Батанов Е.Е., Болатов С.Д. (19-ТФК-1, ШҚТУ)

Абдрахманова Ж.С. (аға оқытушы, ШҚТУ)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БАНКТІК МАРКЕТИНГТІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Қазіргі заманғы банктің бәсекеге қабілеттілігін арттырудың басты міндеттерінің бірі банк менеджменті мен маркетингін дамыту болып табылады. Бұл банк пен оның клиенттері арасындағы қарым-қатынастар векторын соңғы рөлін күшейту бағытына өзгертеді. Олар банк нарығын және оның жеке сегменттерін толығырақ сараптауға, сондай-ақ жаңа банк өнімдерін ұсынуға және енгізуге мүмкіндік береді. Қазіргі уақытта Қазақстандық нарықтардағы маркетингтік тұжырымдамалардың дамуы тұтынушылық бағдарға қарай сату үрдісінен көшу үдерісі ретінде анықталуы мүмкін. Мақалада банктік маркетингтің мәні мен мазмұны туралы теориялық түсініктер қарастырылған.

Түйін сөздер: банк, банк қызметі, банктік маркетинг, маркетинг, маркетинг, тұтынушы, стратегия, нарық.

Банктік маркетингте бағыт пен ресурсты анықтау зор маңызға ие. Банктік маркетингтің алдына қойылған осы міндетті шешу үшін берілген бөлімге басқа бөлімнің маркетингтік бағыты бар жеке көзқарасы бойынша тығыз серіктестікте болуы қажет. Әйтпесе маркетингтік қызметтің кейбір ұсыныстары маркетингтік жоспарды іске асыратындардың назарынан тыс қалады. Сол себептен де банк басшыларының маркетингтік мүмкіндіктеріне күмән келтірулері ықтимал. Банк тәжірибесі көрсеткендей қазірде бұл мәселелердің маңыздыларының бірі болып отыр. Банктегі маркетинг бөлімшелерінің қызметінің тиімділігінің кепілі - қызмет салалары арасында ішкі коммуникацияны реттеу.

Банктегі басқарудың оптималды моделін таңдау, қабылданған басқару тәжірибесіне байланысты. Қаржылық-несиелік ұйымдардың бірнеше бөлімдерінің басқарушылық шешімдері мен жеке бизнес-бағыттың әр түрде енгізілуі маркетингтің алдына қойған міндеттерді тиімді шешуге кедергі келтіреді. Маркетингке кететін шығын деңгейі банк пайдасынан емес, түскен табыстан алынатын нақты пайыздан кем болмауы керек. Кейде тіпті, нақты белгіленген құралдар тиімсіз қолданылады. Мысалы, орта бір банк толыққанды колл-орталық ашып, сайтты оптимизацияламақшы болады. Маркетингтер осы инвестициялық жобаға қажетті сомманы жариялады. Бірақ бұл жоба іске аспады. Бұл жағдай қажетті шығын банк басшылығы осы мақсатты жүзеге асыруға кем дегенде 7-8 рет жұмсау керек шығыннан асып кетуімен түсіндіріледі[1]. Сондықтан да маркетингтің креативті аналитик, ұйымдастырушылық және басқарушылық қабілеті болуының маңызы зор.

Басқа экономикалық саладағы маркетингтік тәжірибесі барлық уақытта банк тәжірибесінде қолданыла бермейді. Оның себебі тек банк басшылығына аналитикалық қорытындыны немесе маркетингтік есептемелерді қателікпен ұсынумен ғана емес, клиенттің әр жақты қажеттілігін қанағаттандыратын әр түрлі банктік өнімдерді құрайтын банктік нарық негізінде екені айқындалып отыр. Әсіресе, маркетингтік бөлімнің жұмысының тиімділігіне кері ықпал ететін басқарушылық кадрды жатқызуға болады. Бұл жағдайды түзеу үшін мотивация

жүйесін және қызметкерлердің біліктілігін арттыратын бағдарлама қажет екені айтылады. Банктік маркетингтің мәселелерін шешудің жолы, негізгі шешімді қабылдайтын топ-менеджердің білікті маман болуында. Ірі банктер үшін ең бірінші кезекте осы кадрлардың профессионалдығымен маркетингтік бөлім қызметін толыққанды жүргізу болып табылады. Ал ұсақ және орта банктер үшін бәсеке жағдайында өз қызметтерін жалғастыру үшін маркетингтік қызметтің тиімділігін көтеру мақсатына көп көңіл бөлулері қажет екендігімен түсіндіріледі [2].

Қазіргі кезде көптеген шет елдік зерттеушілермен жүргізілген талдаулар маркетингтің тиімділігіне үлкен шүбә келтірілгендігін көрсетеді.

Бірақ, барлық маңыздылығына қарамастан, маркетингтің дәстүрлі қабілетсіздігі жоғары басшылар мен банк акционерлеріне өз қызметінің қаржылық нәтижелерін көрсете алмау басты мәселе болып табылмайды. Басты мәселе жоспарланатын маркетингтік бағдарламалардың экономикалық нәтижелерін білмеу басшыларға нақты белгіленген келесі сұрақтарға рационалды шешім қабылдауға кедергі келтіретіндігінде, ол кез келген банк үшін тәжірибелік маңыздылыққа ие:

- Банктің экономикалық негізделген маркетингтік бюджетінің көлемі қаншалықты болу керек?

- Бюджет лимиттері анықталғаннан кейін, экономикалық тұрғыдан алғанда қаржыландыру үшін тиімді жобаларды қалай алу керек?

- Маркетингтік бағдарламалар өңделінгеннен кейін олардың тиімділігін қалай арттыруға болады?

- Тиімді жарнамалық саясатты қалай құруға болады?

- Жарнаманың әсерінен болған таза табыстың өзгеруін қалай бағалауға болады?

- Банктік өнімдер мен қызметтер ассортиментінің рационалды құрылымын қалай ұйымдастыруға болады?

- Клиенттердің нақты белгіленген сегменттеріне бағытталған банктің икемді тарифтік және пайыздық саясатын қалай жүргізуге болады?

Қазіргі уақытта маркетинг бойынша отандық мамандар осы сұрақтарға дәлелі жауап қайтара алмауда. Банктік маркетинг мамандарына осы тектес сұрақтарды қойсақ мынандай жауап қайтарады: біз қаржыгерлер емес, маркетинггерміз.

Осындай пайымдауларға қарай отырып, әр түрлі маркетингтік жобаларға, әсіресе жарнамаға жұмсалатын үлкен сомаларды ақтауға бола ма? Және, ең біріншіден, маркетинг бойынша мамандар жоспарланған инвестицияларды негіздеп, нақты іс- әрекеттер мен шығындарды толықтай түсіндіре келе, күтілетін ақша ағымының қандай болатыны мен жоспарланатын инвестиция қай кезде қайтарылатыны жөнінде ешқандай нақты мәліметтер бере алмайды.

Дәстүрлі маркетинг бойынша мамандар осы сұрақтардың барлығын қанағаттандыратын жауаптар таба алмаса және тиімді маркетингтік қызметті енгізу мүмкіндіктері мен жаңа шарттарға жылдам үйрене алмаса, онда банктік маркетингтің келесі мүмкін болатын нәтижелерді күтуіне күмән келтірмеуімізге болады:

- маркетингтік бюджеттердің қысқаруы;
- беделдің төмендеуі мен жарнама және маркетинг бойынша мамандардың басқарушылық шешімдер қабылдауға ықпалының азаюы;
- жарнама саласының инвестициялық әсері мен пайдалылығының қысқаруы.

Демек, маркетингтік шараларға деген шығындардың мақсаттылығы күмәнді, ал маркетинг жалпы алғанда тиімсіз деген дәлел айтылды. Бірақ, маркетинггерлер тарапынан осындай дәлелдерге қарсы ешқандай сенімді тұжырымдар айтылмады, батыста маркетинг жайында дәлелдердің айтылғанына он жылдан асты. Керісінше, қазіргі уақытта тәжірибедегі маркетингтің тиімділігіне күмән келтіретін фактілердің саны жылдан жылға артып келеді.

Қорытынды кезеңде барлық маркетингтік қызметтің құндылығы күмән тудыруда. Батыс компанияларының жоғары басшылары мен акционерлерінің осы кәсіпорындардың нәтижелілігіне маркетингті нақты енгізудің күмән тудыратындығының көрінісі болып компанияның жоғары басқару органдары ішінде маркетинг мамандардың санының азаюы табылады.

Маркетинг бойынша мамандарға қазіргі банк ісінің нақтылығын түсіндіретін шақыртылым өз қызметіне қаржылық бағытталған ауысулардың кем дегенде ең бастыларын игеруге негізделеді. Маркетинггерлерге дәстүрлі білімінен бөлек аналитикалық, қаржылық және технологиялық жаңа ізденістер қажет. Олар қаржыны, бухгалтерлік есепті жақсы білулері керек және өз қызметтерінде есептеулерге көбірек жүгінулері қажет.

Осындай қадамдардың әсері банкке құнға бағытталған маркетингтің келгенін білдіреді. Ал бұл «бос шығындар» маркетингісінен, маркетингтік бюджеттердің кесілуінен бас тартуға және инвестицияның қайтарымдылығына негізделген маркетингке ауысуға әкеледі.

Оның маңызды құрамдарының бірі маркетингтік стратегиялардың құндық тұжырымы мен клиенттік базаның құны болып табылады. Бұл процестің соңғы нәтижесі болып олардың құнын басқару табылады [3].

Сол себепті, қазіргі уақытта құнға бағытталған банктік маркетингке банктік өнімдер мен қызметтер нарығына әр түрлі экономикалық тұтқалардың әсерін бағалау өзекті мәселе болып отыр. Осындай мәселелердің ең бір ауыры болып банкпен жүргізілетін нарықтық саясатқа тура және жанама бақылау жүргізу табылады. Бұл банктік механизмнің базасы болып пайыздық және тарифтік саясат табылады. Дәстүрлі маркетинг бойынша көптеген мамандарда қазіргі ставкалар мен тарифтер нарықтық бәсекелестіктің нәтижесі және оған ешқандай банк тура ықпал ете алмайтын жағдайда деген ой қалыптасты. Шындап келгенде, көп жағдайларда пайыздық және тарифтік саясат банктік маркетинг үшін белгілі банктің қызығушылығы бойынша нарықты қайта құруға кең мүмкіндіктерді ұсынады, ол қорытынды кезеңде банктік бизнестің тиімділігіне ықпал етеді.

Өзіндік құн бойынша мәліметтер банктің пайыздық және тарифтік саясаты аясындағы, стратегиялық маңызды шешімдер негізінде жатыр. Сол себепті, бұл саладағы қателіктер банкке қымбатқа түсуі мүмкін. Соңғы уақыттарға дейін

банктің табыстылығын арттырудың негізгі резервтері банктік өнімдер мен қызметтердің өзіндік құнын азайтуда болды. Банктік мамандардың бірқатары өзіндік құнды төмендету, ставкалар мен тарифтерді жағымды төмендету банктерге бәсекелестік жағдайында абсолютті артықшылықтар береді деп ойлайды. Бірақ өмір бұндай қадамдарға өз түзетулерін енгізеді. Банктік өнімдер мен қызметтердің өзіндік құнын тоқтаусыз төмендету мүмкін емес. Сонымен қоса, көптеген банкирлер банктік өнімдер мен қызметтер сапасына клиенттердің талаптарының жоғарылауына, қымбат технологиялық жабдықтар мен жобалық өнімдер негізінде жаңа банктік технологияларды енгізуге байланысты өзіндік құнның өсімінен қашып құтылу мүмкін еместігін түсінеді.

Сол себепті, нақты банктік өнімдердің (қызметтердің) сұранысының икемділігін зерттей және нарықтың ауқымдылығын шығара келе шығын мен таза табыстың оптималды қатынасына қол жеткізуді көздей отырып, банк маркетингінің қызметі айналымға байланысты ставкалар мен тарифтерге үнемі өзгертулер енгізіп отыруы қажет.

Пайыздық және тарифтік саясатқа өзгеріс енгізу барысында банктік өнімдерге ставкалар мен тарифтерді құрудың мүмкін болатын үш деңгейін ескеру қажет:

1) сұранысты талдау (демографиялық өзгерістер, аймақтық нарық ерекшеліктері, клиенттердің қалауларындағы өзгерістер және т.б.) мен шегерімдерді талдауды (қалыптасқан және жаңа банктік технологиялар) ұсыну (ішкі бәсекелестік) негізінде;

2) өнімдік нарықты талдау, «ставка (тариф)-сапа» қатынасы, клиенттерге ұсынылатын банктік өнімдердің (қызметтердің) әр түрлі сипатта болуын қабылдау және де оларға төлемдер көрсету (жақсарту), клиенттермен банктік өнімдерді (қызметтерді) қабылдауға жарнаманың және басқа сұранысты ынталандыру әдістерінің әсері негізінде;

3) барлық соңғы мәміле бойынша (төлеу шарты, жеңілдіктер, бонустар және т.б.) нақты мәміле мен ставкаларды (тарифтерді) басқару деңгейінде ставкаларды (тарифтерді) талдау негізінде [4].

Маркетинг бойынша бірқатар мамандар көптеген клиенттердің санасында банктік қызметтерге деген ставкалар мен тарифтер банктің шығындарымен үйлеспейді және төмен ставкалар мен тарифтер өнімді өткізудің көлемін төмендетеді деп санайды.

Сонымен қатар, банктік өнімнің (қызметтің) спецификасы банктік өнімді (қызметті) жеке қарастыруға болмайды. Ол банктік өнім (қызмет) арналған клиент сегментімен байланысуы керек.

Сондықтан маркетинг бойынша мамандарға ставкалар мен тарифтерді тағайындау кезінде тек қана шығындарға сүйенбей, сонымен қатар клиенттің осы банктік өнімге (қызметке) қатынасын ескеру қажет.

Осы маңызды факторды ескере отырып көптеген қазақстандық банктерге өз өніміне деген ставкалар мен тарифтерді қалыптастыруда шығындық әдістен құндық әдіске ауысуы қажет. Құндық әдіс клиент тұрғысынан банктік өнімнің (қызметтің) құнына деген бағытын көрсетеді. Осы жағдайға байланысты тарифтер (ставка) банктік қызметтер нарығының сегменттелуінен және

клиенттердің банктік өніммен (қызмет) алуына байланысты белгілі ақша сомасын жұмсауға дайын болуы. Сонымен қатар банкпен өндірілетін өнімдер (қызметтер) белгілі бір топ бойынша бөлінеді және факторлық талдау негізінде ставканы (тариф) қалыптастырудың ыңғайлы критерий мен клиенттердің белгілі бір тобының қызығушылығын қанағаттандыратын банктің жарнама саясаты таңдалады. Тарифтер мен ставкаларды қалыптастырудың шығындық әдісінен құндық әдісіне ауысуын жеңілдету үшін банктің толық шығындарын болып табылатын толық өзіндік құннан ставканы (тариф) ажырату арқылы жүзеге асады. Бұл орайда бізде әлі дамымаған өзіндік құнды есептеудің direct costing (тура шығындар) әдісі жайында айтылған, бұл - банктік өнімдер (қызмет) айналымын ұлғайту арқылы тұрақты шығандарды жабу. Маркетинг бойынша банктік мамандар банктік өнімдер мен қызметтер айналымына байланысты ставкалар мен тарифтерді өзгерту мүмкіндігін иелене отырып, нарық сыйымдылығына қызығушылық танытады, ал бұл өз кезегінде клиент құндылықтарын терең зерттеу қажеттігіне алып келеді. Жалпы, тәжірибеде бұндай тәсілді жүзеге асыру банк жұмысының тиімділігін арттыруға көмектеседі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. И.В. Порядина. Анализ маркетинговой деятельности коммерческих банков Казахстана // Финансовая аналитика: проблемы и решения. – 2018. № 3(88). – С. 32-38.
2. Дуйсебаева А.М. Анализ маркетинговой деятельности банков второго уровня РК [Текст] / А.М. Дуйсебаева // Транзитная экономика. – 2017. – № 3. – С. 47- 52.
3. Бисенова Р.А., Кулакаева И.Б., Смагулова Ж.Б. Маркетинговые исследования в коммерческих банках // Успехи современного естествознания. – 2015. – № 1-4. – С. 667-672;
4. Рейтинг банков по активам: <https://www.banker.kz/>.

УДК 330.342

Газизянова А., Козлов С. (М 4-3, ГУУ), Вечкинзова Е.А. (к.э.н., ГУУ, Россия)

ИННОВАЦИОННОЕ ОБЩЕСТВО РОССИИ: БЕЗГРАНИЧНОСТЬ ПОТРЕБНОСТЕЙ ПРИ ОГРАНИЧЕННОСТИ РЕСУРСОВ

Аннотация. В статье проводится анализ состояния и направления развития инновационного общества в России. Подробно рассматриваются факторы, препятствующие и способствующие повышению интенсивности и эффективности инновационной деятельности, принимаемые решения Правительства РФ. Основной акцент делается на важности инновационной деятельности как ведущем способе повышения качества жизни населения – удовлетворении безграничных потребностей при ограниченных ресурсах страны.

Ключевые слова: инновации, факторы инновационного развития России, глобальный инновационный индекс, инновационный потенциал.

Безграничные потребности человека являются одной из наиболее значимых экономических проблем в современном мире. Людям свойственно всегда хотеть иметь больше товаров или услуг, которые направлены на удовлетворение их потребностей и желаний. Это связано как с познавательными свойствами человеческой психики с одной стороны, так и с необходимостью социализации личности в современном обществе, где вопросы социального и профессионального признания часто решаются через демонстрацию обладания теми или иными продуктами, значимыми для конкретного социума.

Согласно пирамиде иерархии А. Маслоу, предметы потребности - это вещи, которые нам действительно нужны, чтобы выжить. Сюда относятся еда, чистая вода, жилье и базовая одежда. Предметы, удовлетворяющие желания - это то, что, по нашему мнению, может значительно улучшить качество жизни, но и не имея их мы также будем живы. Роскошный автомобиль, новейший смартфон, билеты на концертное шоу вашего любимого артиста, дизайнерская одежда и аксессуары не важны для выживания, но их приятно иметь.

Вы когда-нибудь замечали, что, как только потребность или желание были удовлетворены, всегда проявляется что-то еще, чтобы могло бы занять это место?

Человек всегда хочет больше разнообразной еды, больше одежды, больше вещей, товаров, больше любви, больше свободного времени. Безграничность потребностей человека заставляет прогрессировать все сферы деятельности, делать открытия, находить новые возможности, развиваться и не стоять на месте. Но, к сожалению, ресурсы планеты ограничены и их недостаточно для удовлетворения потребностей всех жителей. В этой связи основным ориентиром для экономической деятельности страны становится курс инновационного развития. В экономической литературе «инновация» трактуется как воплощение потенциального научно-технического знания в реальные новые продукты, технологии, формы организации и управления деятельностью [1]. Благодаря инновациям создаются не только новые конечные продукты и услуги для потребителя, но и разрабатываются новые материалы, заменяющие ограниченные природные ресурсы.

Инновации — движущая сила прогресса, и ни одна страна не понимает это лучше, чем Россия. В Глобальном инновационном индексе-2022 (ГИИ-2022) Россия заняла 47-е место [2], традиционно замыкая первую треть рейтинга (рис.1). С поправкой на модификации в практике формирования рейтинга (увеличение количества анализируемых стран, корректировка методологии рейтинга и оценки ряда показателей) на горизонте пяти лет позиции России стабильны и варьируют в интервале 45–47-го места.

	2018	2019	2020	2021	2022
Глобальный инновационный индекс	46 ----- 46 ----> 47 —> 45 ----> 47				
Ресурсы инноваций	43 —> 41 ----> 42 ----> 43 ----> 46				
Результаты инноваций	56 ----> 59 —> 58 —> 52 —> 50				
Количество анализируемых стран	126	129	131	132	132

Рисунок 1. Динамика позиции России в Глобальном инновационном индексе 2018–2022 гг.

В группе рассматриваемых в ГИИ-2022 стран с уровнем ВВП на душу населения выше среднего Россия заняла 7-е место (из 36), а среди стран Европы — 30-е.

Относительно уровня 2021 г. динамика по большинству компонентов инновационного индекса положительна (рис. 2).

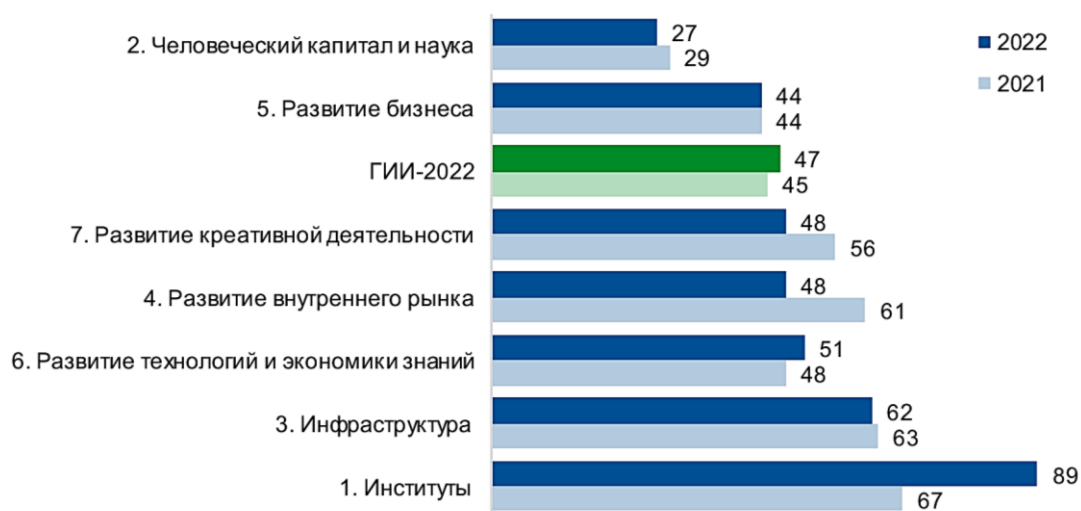

Рисунок 2. Позиции России в ГИИ-2022 по компонентам инновационного индекса

Так, повысилась и без того высокая позиция по показателям развития человеческого капитала и ресурсной базы науки (27-е место против 29-го),

значительно увеличились показатели, характеризующие уровень развития внутреннего рынка (+13 строк) и результативность креативной деятельности (+8).

Сокращение позиций зафиксировано только по двум компонентам, отражающим институциональные условия (89-е место против 67 годом ранее), а также масштабы и использование результатов научно-технической и инновационной деятельности (51-е место против 48-го).

Наблюдается планомерное повышение эффективности инновационной деятельности: уменьшается разрыв между позициями страны по субиндексам ресурсы инноваций и результаты инноваций (46-е место против 50-го). Однако несмотря на опережающий рост результативности (+6 строк относительно уровня 2018 г.), дальнейшему продвижению России в рейтинге может препятствовать медленное наращивание ресурсной базы для инноваций (-3).

Согласно ГИИ-2022, инновационный потенциал страны используется на 61%.

Российское инновационное общество добилось значительных успехов в различных областях, таких как технологии, медицина и сельское хозяйство. Однако, несмотря на достижения, перед страной стоят серьезные проблемы, главными из которых являются ограниченные ресурсы при безграничных потребностях.

Дефицит ресурсов — не новое явление в России. На протяжении всей своей истории страна сталкивалась с многочисленными проблемами, которые истощали ее ресурсы. Эти факторы, от войн до экономических спадов, способствовали ограничению ресурсов в стране. Однако в последние годы проблема стала более сложной, поскольку спрос на производство инновационных продуктов продолжает расти [3]. Российское правительство активно занимается решением этой проблемы, но многое еще предстоит сделать.

Одним из основных способов, которым российское правительство пыталось решить проблему нехватки ресурсов, являются инвестиции в исследования и разработки. Правительство разработало различные программы, направленные на стимулирование инноваций в различных секторах экономики. Эти программы помогли создать новые технологии, продукты и услуги, которые улучшили жизнь людей. Однако, несмотря на усилия правительства, инновации остаются дорогостоящим мероприятием, а ресурсы, необходимые для их поддержания, ограничены.

Ограниченность ресурсов в России оказала значительное влияние на инновационную экосистему страны. Одним из главных последствий является утечка мозгов талантливых исследователей и ученых. Из-за отсутствия финансирования и возможностей многие квалифицированные специалисты покинули страну в поисках лучших возможностей за границей. Это привело к потере талантов и навыков, что еще больше ограничило инновационную экосистему.

Еще одним следствием нехватки ресурсов в России является отсутствие доступа к финансированию для стартапов и малого бизнеса. Эти предприятия являются основой экономики, и их успех имеет решающее значение для роста

инновационной экосистемы. Однако ограниченные ресурсы затрудняют доступ этих предприятий к финансированию, что препятствует их росту и развитию.

Для решения этих проблем российскому правительству необходимо предпринять смелые шаги для решения проблемы нехватки ресурсов. Один из способов сделать это – установить партнерские отношения с частным сектором. Частные компании могут привлечь столь необходимые ресурсы для поддержки инноваций и создания новых возможностей для стартапов и малого бизнеса [4]. Кроме того, правительство может сосредоточиться на создании более благоприятной нормативно-правовой среды для бизнеса, снижении бюрократических барьеров и создании стимулов для привлечения частных инвестиций.

Еще одним фактором, который может способствовать успеху российского инновационного общества, является растущая культура стартапов в стране. Многие молодые предприниматели в России используют растущую цифровую инфраструктуру страны и политику поддержки для создания инновационных решений насущных социальных и экономических проблем. Правительство реализовало различные инициативы по поддержке стартапов, такие как предоставление налоговых льгот, возможностей финансирования и программ наставничества. Это привело к созданию множества успешных стартапов в различных областях, таких как финтех, электронная коммерция и образовательные технологии [5].

Кроме того, российское правительство работает над совершенствованием законов страны о защите интеллектуальной собственности, что может побудить больше компаний инвестировать в исследования и разработки в стране. Защищая интеллектуальную собственность, предприятия могут быть уверены, что их идеи и инновации будут защищены, что приведет к увеличению инвестиций в инновационные проекты.

Правительство также работает над привлечением иностранных инвестиций в инновационный сектор страны. Иностранные инвестиции могут принести дополнительные ресурсы и опыт, а также доступ к новым рынкам и клиентам. Это может помочь стимулировать инновации и экономический рост в стране.

Несмотря на эти позитивные изменения, российское инновационное общество по-прежнему сталкивается с рядом проблем, требующих решения. Например, необходимо улучшить систему образования в стране, особенно в областях STEM, чтобы обеспечить постоянный приток квалифицированных кадров для поддержки инноваций. Правительство также должно продолжать решать проблемы, связанные с коррупцией и бюрократией, которые могут душить инновации и препятствовать иностранным инвестициям.

В заключение можно отметить, что у российского инновационного общества есть потенциал стать крупным игроком на глобальном инновационном ландшафте, несмотря на проблемы, связанные с ограниченными ресурсами и растущими потребностями. Инвестируя в образование, исследования и разработки, а также в политику поддержки стартапов и защиты интеллектуальной собственности, правительство может создать среду, которая

поощряет инновации и стимулирует экономический рост. Богатые традиции страны в области науки и предпринимательского духа в сочетании с приверженностью правительства делу продвижения инноваций могут сделать Россию лидером в области инноваций в ближайшие годы.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Герман Е. А. Теоретическая инноватика: учеб. пособие / Герман Е. А. – СПб., 2018. – 148 с.
2. Глобальный инновационный индекс 2022. (Электронный ресурс) URL: <https://issek.hse.ru> (дата обращения: 12.03.2023)
3. Гудкова Т. В., Кульков В. М., Кайманаков С. В. Экономика России. Учебное пособие. - М.: КноРус, 2017.
4. Макконнелл Кэмпбелл Р., Брю Стэнли Л., Флинн Шон Масаки Экономика: принцип, проблемы и политика. - М.: НИЦ ИНФРА-М, 2018.
5. Проблемы экономики // answr.pro (Электронный ресурс) URL: <https://answr.pro/articles/181-problemyi-ekonomiki/> (дата обращения: 12.03.2023).

УДК 332.14

Геминхан Е. (20-БУК-1, ШҚТУ), Ислям Г.И. (ШҚТУ)

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ЦИФРЛЫҚ ДАМУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Андатпа: Бүгінде цифрландыру адам өмірінің барлық саласында қолданылуда. Ол ауыл шаруашылығында айналып өтпеді. Цифрландыру көмегімен ауыл шаруашылығы көптеген жетістіктерге жетіп, жаңалықтар ашылуда. Бұл мақалада елде болып жатқан ауыл шаруашылығын цифрландырудың барлық оң және теріс тұстары талқыланып, цифрландыру жоспары қарастырылған.

Түйін сөздер: цифрландыру, ауыл шаруашылығы, технология.

Кіріспе

Қазіргі уақытта цифрлық технологиялар жылдам қарқынмен ел ішінде таралып келеді. Оған дәлел, бүгінде цифрлық сервистері жоқ құрылғыларды табу өте қиын. Технологиялар мен жасанды интеллект түрлі міндеттерді шешуде қолданылады, ал «цифр» біздің күнделікті өміріміздің ажырамас бөлігіне айналып келеді. Бұл әсіресе қазіргі ел жағдайына байланысты оны неғұрлым қарқынды пайдалануға тікелей байланысты.

COVID-19 пандемиясы өндірістік процестерді сақтау және қызметтер көрсету үшін, оның ішінде деректерді тиімді өңдеуге мүмкіндік беретін компьютерлердің есептеу қуаттылықтарының қарқынды өсуі аясында «тілсіз» және оларға ұқсас технологияларды енгізу процестерін жеделдетті. Озық технологиялар экономиканың негізгі сегменттерінің біріне айналуда, бұл шын мәнінде революциялық салдарларға ие болып табылады.

Ауыл шаруашылығының цифрлық даму мүмкіндіктері

Цифрландыру бизнес-процестер шеңберіндегі өзара іс-қимыл мүмкіндіктерін, оның ішінде аграрлық азық-түлік жүйесінің барлық қатысушыларын тез өзгертіп, өндіріс тиімділігін арттыруға кедергі келтіретін факторларды барынша тегістейді. Сервистер техникалық сипаттағы ақпаратты алуға мүмкіндік береді, бұл өнімділікті арттыруға, сыртқы әсерлерге бейімсіздікті нығайтуға және нарықтарға қол жеткізуге ықпал етеді.

Бұдан басқа, ұтқыр технологиялар мен интернет-сервистер жекелеген фермерлердің тауар өткізгіш тізбектермен байланысын қамтамасыз етуге қабілетті - осылайша делдалдардан тыс тікелей тұтынушыларға өндірісті айтарлықтай ұлғайтуға және өндірілетін өнімдерді өткізуді жолға қоюға мүмкіндік беретін неғұрлым сапалы тұқымдар мен тыңайтқыштарға қолжетімділік ашылады. Сөзсіз, агроөнеркәсіптік жүйені цифрландыру азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуде және өмір сүруге, әсіресе ауылдық аудандарда қаражат көздерін нығайтуда үлкен рөл атқарады.

Ауыл шаруашылығын цифрлық трансформациялаудың негізгі міндеті ішкі және сыртқы орта туралы жиналған үлкен деректерден құндылық алу болып табылады. Мұның негізі бұлт платформалар мен үлкен деректерді өңдеу шешімдері, сондай-ақ болжамды талдау технологиялары мен шешімдерді қолдау жүйелері болып табылады.

Аграрлық секторды цифрландыру оның болжанбайтын ауа-райы, өсіру, жинау және сақтау кезіндегі егін шығынымен байланысты кемшіліктерін түзейді, егіс алқаптарына жедел мониторинг жүргізуге, материалдық құндылықтардың, отынның, өсімдіктерді қорғау құралдары мен егіс материалдарының ұрлануын азайтуға, сондай-ақ өнімді жедел сатуға немесе мемлекеттік қолдау шараларын ресімдеуге мүмкіндік береді.

Бүгінде біздің елімізде АӨК цифрландыру шеңберінде ауыл шаруашылығы өнімдерін қадағалау жүйесі енгізіледі, сондай-ақ АӨК өнімдерінің электрондық саудасы дамиды. Бұдан басқа, элеваторлардың жұмысын цифрландыру жүргізілуде, бұл олардың қызметінің ашықтығын қамтамасыз етуге және астықты ұрлау, бүлдіру фактілерінің алдын алуға мүмкіндік береді. Бүгінгі таңда ҚР-да 40-қа жуық элеватор автоматты тазалау, астықты кептіру жүйелерімен, электрондық таразылармен жабдықталған, сондай-ақ зиянкестермен зақымдануды бақылау жүйелері орнатылған. Қойманы автоматты есепке алу жүйесі белсенді түрде енгізілуде. Қазіргі уақытта Министрлік келесі процестерді автоматтандырды:

- ветеринариялық және фитосанитариялық қауіпсіздік;
- астық қолхаттары;
- несиелік өтінімдерді жинау және басқару жүйесі;
- ауыл шаруашылығы техникасын есепке алу;
- малды, оның ішінде асыл тұқымды малды есепке алу;
- су және жер ресурстарын басқару

Бүгінде елдегі АӨК цифрландырудың негізгі мақсаты: цифрлық технологияларды енгізу арқылы өнімділік пен тиімділікті арттыру және бизнесті ауыл шаруашылығына арналған шешімдерді дамытуға тарту болып отыр. Ал осы мақсаттарды жүзеге асыру үшін жағдай жасау қажеттілігі Министрліктің жобалау кеңсесінің алдына екі үлкен міндет қояды:

- АӨК мемлекеттік реттеу жүйесін цифрландыру;
- Өндіріс саласын технологиялық қайта жарақтандыру.

АӨК-ні цифрландыру мемлекеттік реттеудің төрт бағытын дамытудың негізгі құралы болады:

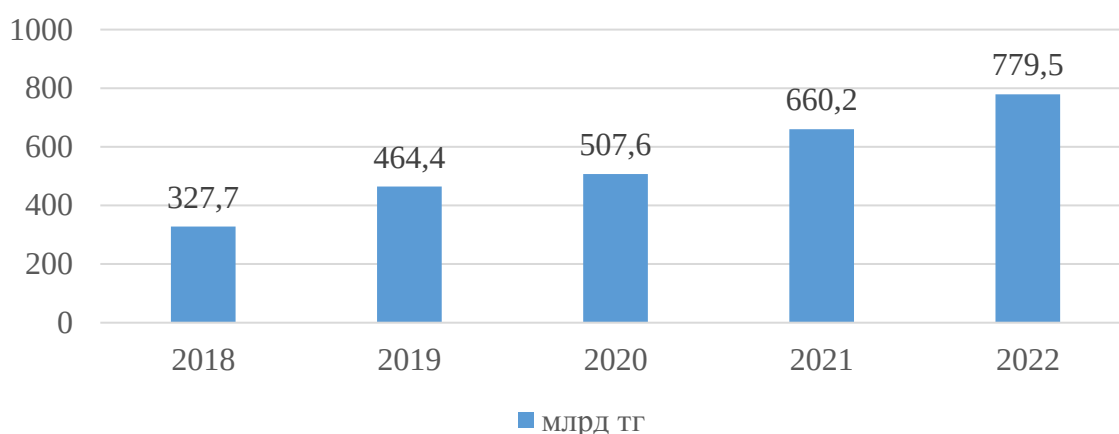
1) АӨК субъектілері үшін қаржыландырудың қолжетімділігі. Қаржыландырудың қолжетімділігі кредит пен лизинг алу, субсидиялау, аграрлық қолхаттарды енгізу және онлайн-сақтандыру процестерін автоматтандыру есебінен қамтамасыз етілетін болады.

2) Өткізу нарықтарының қолжетімділігі және экспортты дамыту. Өткізу нарықтарының қолжетімділігін қамтамасыз ету және экспортты дамыту үшін ілеспе және рұқсат беру құжаттары, өнімнің қадағалануы автоматтандырылады. Электрондық сауданы енгізу, оның ішінде электрондық қолхаттарды дамыту үшін жағдайлар жасалады. Электрондық сауда тікелей сату көлемін кемінде 20% - ға ұлғайтуға және жосықсыз делдалдардың буынын алып тастауға мүмкіндік береді. Ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілер мен кооперативтер өз өнімдерін көтерме партияларға жедел шоғырландыра алады, жеткізілімдердің жүйелілігін қамтамасыз ете алады және оны ішкі және сыртқы нарықтарда тиімді ілгерілете алады.

3) Мемлекеттік бақылау мен қадағалаудың тиімділігі. Автоматтандыру мемлекеттік бақылау мен қадағалаудың ашықтығын, клиентке бағдарлануын және тиімділігін арттырады.

4) Су және биоресурстарды тиімді басқару. Геопортал құру ғарыштық мониторингпен қатар су, орман ресурстарын, жануарлар дүниесін, балық және аңшылық шаруашылығын пайдалануды сенімді бағалауға мүмкіндік береді.

Конкурстық рәсімдерді 100% электрондық форматқа ауыстыру мемлекеттік қор учаскелерін, ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды, аңшылық шаруашылықтары мен балық шаруашылығы су айдындарын, су пайдалану құқығын, сондай-ақ жер учаскелеріне құқықтар беру жөніндегі аукциондар мен конкурстардың ашықтығы мен ашықтығын арттырады. Қадағалау шеңберінде балық және басқа да жануарлар түрлерінің айналымына мониторинг қамтамасыз етілетін болады.

Сурет 1 - Ауыл шаруашылығын дамытуға бөлінген қаржы көлемі

Фермерлерді АӨК цифрландыруға тарту мақсатында фермерлер 3 топқа жіктелетін болады:

– Бірінші топ – "цифрландыру пионерлері". Бұл қажетті инфрақұрылымы

бар және қазір өз өндірісін цифрландыруға кірісуге дайын фермерлер.

– Екінші топ-техникалық жарақтандырудың жоғары деңгейі бар және жоғары технологиялық жабдықты енгізетін фермерлер. Цифрландыруға түбегейлі қадам жасау үшін оларға қолдау мен ынталандыру қажет.

– Ал үшінші топ-техникалық жарақтандыру деңгейі әлі төмен және технологиялық тәртіпті сақтауға әлі дайын емес фермерлер. Бұл топпен жан-жақты жұмыс істеу керек.

Әр топ үшін алдыңғы қатарлы шаруашылықтардың мысалында анықтамалық (анықтамалық) модельдер жасалады, осылайша олар оның қалай жұмыс істейтінін және оның не тиімді екенін көреді. Әрбір модель үшін чек-Парақ әзірленеді, оны орындай отырып, әрбір фермер саланы ауқымды цифрландыруға кезең-кезеңімен тартыла алады. Тиісінше, әрбір топ үшін цифрлық технологияларды енгізуді мемлекеттік қолдау және ынталандыру шараларының өз пакеті әзірленетін болады.

Сондай-ақ ашық кодтар технологиялары және дерекқорларға қол жеткізу негізінде агротехнологияларды дамытуға бизнесті кеңінен тарту үшін жағдайлар жасалатын болады. Ашық деректер негізінде бәсекелестік ортадағы бизнес әртүрлі мобильді қолданбаларды қоса алғанда, өзінің it платформалары мен әзірлемелерін енгізе алады.

Кесте 1 -. Ауылшаруашылық тауар өндірушілерінің әртүрлі формаларының негізгі сипаттамалары

Шаруашылықтың жалпы саны, 2022 ж.	12655	130120	1620386
Ауыл шаруашылығы жалпы өнімін өндірудегі үлесі	19,7%	30,1%	50,2%
Жалпы өсімдік шаруашылығы өнімін өндірудегі үлесі	27,5%	38%	34,5%
Мал шаруашылығының жалпы өнімін өндірудегі үлесі	11,4%	14,4%	74,3%

Қазақстанда қазірдің өзінде 20-дан астам цифрлық фермалар және 170-ке жуық озық фермалар жұмыс істейді. АӨК цифрландыру процесі аяқталғаннан кейін елімізде 2023 жылға қарай ауыл шаруашылығы министрлігінің жоспарларына сәйкес кемінде 20 цифрлық және төрт мың озық фермалар пайда болады деп күтілуде. Осы уақытқа дейін процестер мен мемлекеттік қызметтерді 100% автоматтандыру қамтамасыз етілуі тиіс. Әрине, әзірге елдегі фермалардың басым көпшілігі негізгі болып табылады, бірақ Ауыл шаруашылығын цифрландыру процесі жүріп жатыр. Ресми деректерге сәйкес, республикада егіс алқаптарының 100% - ға жуығы цифрландырылды, яғни жалпы ауданы 24 млн.га болатын алқаптардың электрондық карталары жасалды. жайылымдар да цифрландырылады және талданады. Ал мал шаруашылығында ақылды технологияларды енгізу мал басына мониторинг жүргізуге және оған күтім жасауды автоматтандыруға мүмкіндік береді. Мысалы, GPS трекер жүйесі мал өсірушілерге табынның немесе табынның қозғалысын бақылауға және олармен күрескен жануарларды тікелей ұялы телефоннан табуға мүмкіндік береді. Осылайша, спутниктік позициялау жүйесі сиырлардың мойнындағы ескі мектеп қоңырауларын алмастырады.

2023 жылдан бастап АӨК субсидиялаудың жаңа жүйесі енгізіледі. Бұл бастама туралы 2022 жылдың қаңтарында ауыл шаруашылығы министрі Ербол Қарашөкеев мәлімдеді. Ол бұл шара шаруашылықтарының көлемі мен формасына қарамастан, барлық фермерлер үшін мемлекеттік қолдаудың тең қолжетімділігін қамтамасыз етуге көмектесетінін түсіндірді. Тағы бір себеп - сыбайлас жемқорлық тәуекелдерінің төмендеуі. Осы уақытқа дейін ауыл шаруашылығы тек Қазақстанда ғана емес, бүкіл әлемде, ең алдымен болжау

қиындықтарымен, өндіріс циклдерінің ұзақтығымен, өнімнің қосылған құнының төмендігімен байланысты жоғары тәуекелдерге байланысты экономиканың неғұрлым тартымды секторы болып табылмады. Алайда, технологиялардың дамуымен және аграрлық сектордың деректерін цифрландыру мен талдаудың жаңа мүмкіндіктерінің пайда болуымен дәлірек, демек тиімді болжау үшін заңдылықтарды анықтау деңгейі де артып келеді.

Аграрлық елдер ауыл шаруашылығына инновацияларды белсенді енгізіп, оны жоғары инвестициялық тартымдылығы бар экономика секторына айналдыруда. Roland Berger агенттігінің мәліметі бойынша, жыл сайын Азияда әлеуетті өсімнің 20% - ы ауыл шаруашылығы саласындағы инновациялық технологиялардың үлесіне тиесілі. АӨК-ні цифрландырудың әсері ауданда ЖІӨ өсімінің 30% - ы күтілуде, оны ғасырдың үшінші онкүндігінің басына қарай 3 трлн теңгеден астам белгіге дейін ұлғайту жоспарлануда (Ауыл шаруашылығы министрлігінің болжамы).

Дәл ауыл шаруашылығында тез арада шешуді қажет ететін күрделі қиындықтар бар. "Цифрды" енгізу жаңа жүйелерді қолданыстағы бизнес-процестермен интеграциялау, оларды автоматтандыру және ашықтық, жаңа буынның білікті кадрлары мәселелерін жедел шешуді талап етеді. Өте маңызды аспект-бұл ауылшаруашылық жерлерін 3G-ден төмен емес тұрақты ұялы байланыспен қамту. Бұл телекоммуникация операторлары үшін өте қымбат міндет, ең алдымен, мемлекеттік-жекеменшік әріптестік форматында шешілуі керек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ұлттық статистика бюросының парақшасы.
<https://new.stat.gov.kz/industries/labor-and-income/stat-empt-unempl/> Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің парақшасы.
<https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/press/news/details/19283?lang=ru>
2. Медиа-портал Caravan.kz
3. Журнал "Системы безопасности" №3/2022.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ФРИЛАНС-ҚЫЗМЕТТЕР НАРЫҒЫНЫҢ ДАМУЫ

Аңдатпа. Бүгінде фриланс қызметтері саласы қарқынды дамып, еңбек нарығының маңызды сегментіне айналды. Ол ұзақ мерзімді өсуге бейім, өйткені клиенттер арасында да, фрилансерлер арасында да бәсекелестік артып келеді, ал әлемдік фриланс қызметтері нарығында білікті мамандар туралы ақпарат көбеюде. Бұл мақалада жалпы «фриланс-қызметтер нарығы» ұғымына шолу, Қазақстанда фриланс-қызметтер нарығына кейбір аналитикалық талдау және бұл нарықтың дамуын тежейтін мәселелер қарастырылған.

Түйін сөздер: фрилансер, фриланс-қызметтер нарығы.

Қазақстанда фриланс-қызметтер нарығы қарқынды дамып келеді, дегенмен «фриланс-қызметтер нарығы» ұғымы ғылыми әдебиеттерде де, экономикалық тәжірибеде де кең таралмаған. Бұл мәселе елдегі фрилансерлік қызметтер нарығын дамыту теориясын зерттеу және негіздеу қажеттілігін өзектендіріп отыр.

Фрилансер (ағылшын тілінен ауд. Freelancer — жалдамалы қызметкер) - белгілі бір міндеттемелерді орындау үшін еңбек шартын қолданбай қызметтерді орындайтын маман.

Фриланс терминін алғаш әйгілі британдық жазушы В.Скотт өзінің «Айвенго» тарихи романында «ортағасырлық жалдамалы жауынгерді» сипаттау үшін қолданған деп есептеледі [1, 56 б.]. Оксфорд сөздігіндегі «Freelance» терминінің алғашқы түсіндірмелерінің бірі фрилансерлер сыйақы үшін қызмет көрсететін кәсіби әскери, еркін ортағасырлық жалдамалылар деп аталатынын айтты.

А.Шевчук [2, 53 б.], Дж. Бенсон, М. Браун [3, 122 б.] фрилансты шығармашылық, басқарушылық, ғылыми және техникалық салалардағы білікті мамандардың өзіндік қызметі ретінде анықтайды. Американдық зерттеуші Д. Пинк фрилансерлер санатына кең ауқымды кәсіптерді, атап айтқанда, зияткерлік, шығармашылық еңбектен бастап (бағдарламашылар, дизайнерлер және т.б.) дене еңбегінің өкілдеріне (құрылысшылар және т. б.) дейін жатқызған [4, 214 б.].

П. Лейгхтонның және басқа авторлардың ғылыми ұстанымына сәйкес, қазіргі уақытта ұйымдардың көпшілігі фрилансерлердің еңбегін клиенттермен қарым-қатынасты, беделді және брендтің жеке басын қолдау үшін маңызды қызметтерді көрсету үшін пайдаланады. Бұл кезекте компания бұл тапсырысты орындаудың ұйымдастырушылық сәттеріне және фрилансердің мотивациясына назар аудармайды. Компанияның қызметкері болып табылмайтын фрилансерлер көбінесе ұйымның ең маңызды жасырын ресурсы болып табылады [5, 122 б.].

Жұмыспен қамтылған халықтың құрылымында фрилансерлердің пайда болуының әлеуметтік факторларын зерттей отырып, О.В.Полетаева олардың кәсіби, аумақтық, әлеуметтік-демографиялық сегменттер бойынша біркелкі емес бөлінуін атап өтеді. Зерттеушінің айтуынша, бұл жерде технологиялық факторларға (ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізу) әлеуметтік факторлар да қосылады, атап айтсақ жұмыс берушінің мамандарды

іздеу үшін фриланс нарығына жүгіну қажеттілігі және халықтың табиғи кему мен қартаюымен сипатталатын әлеуметтік-демографиялық жағдай [6, 121 б.].

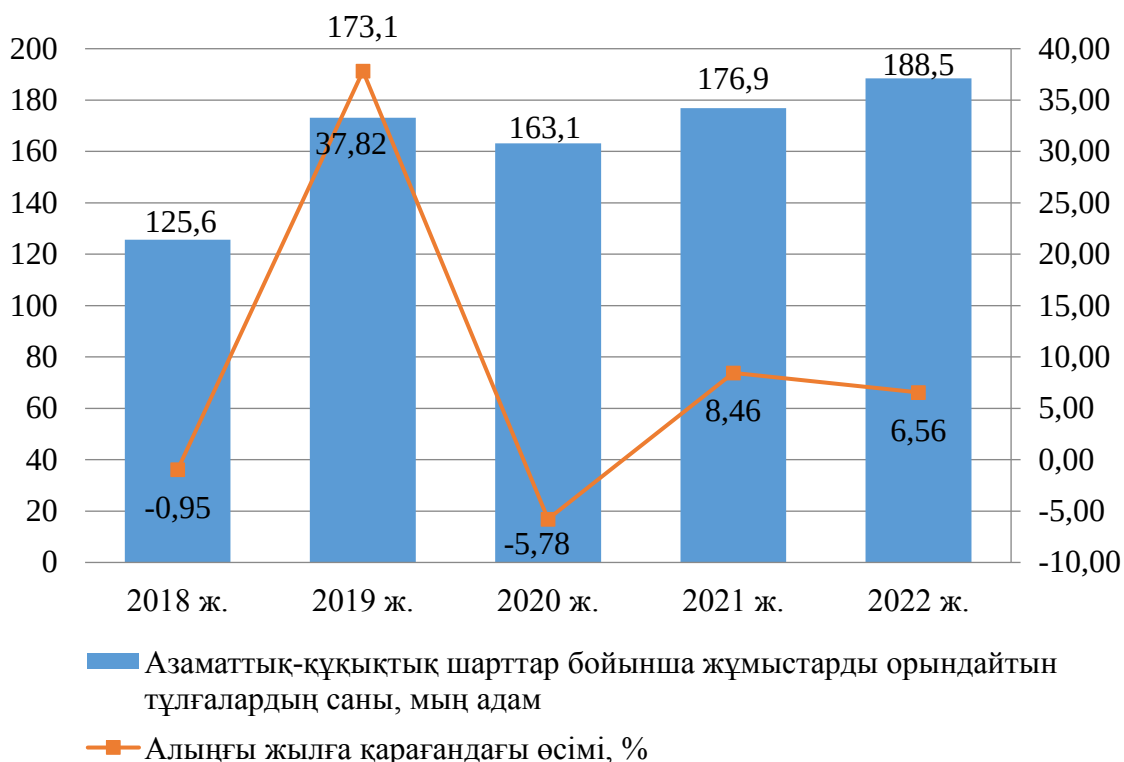
Сондай-ақ, жаһандық пандемиясы жағдайында фриланстың дамуына ерекше назар аударылады. Атап айтқанда, F. Stephany және басқа да авторлар COVID-19 пандемиясының фриланс нарығына әсер етуінің салдарын көрсету мақсатында фрилансерлермен өткізген сұхбаттарды және OnlineLaborIndex мәліметтерін талдады. Пандемия кезінде көптеген қызметкерлер фриланске өткен екен. Авторлар елдер мен кәсіптер арасындағы айтарлықтай айырмашылықтарды анықтады. Сұхбаттар мен онлайн сауалнамалар нәтежиелері интернеттен жұмыс іздеген адамдар санының артуына қарамастан бос жұмыс орындарының азайып бара жатақандығын көрсетті [7, 566 б.].

Жалпы, жаһандану, жаңа технологиялардың дамуы, технологиялық прогресстің әсерінен жұмыспен қамтудың стандартты емес нысандарының қарқынды өсуі еңбек нарығындағы еркін табыс экономикасы немесе фрилансинг ажырамас бөлігіне айналып отыр. Жоғарыда атап кеткендей, фриланстың мәнін, оның дамуының алғышарттары мен мәселелерін зерттеуге көптеген жұмыстар арналды.

Бүгінгі таңда тек әлемде ғана емес, Қазақстанда да фриланс-қызметтер нарығының нақты көлемін бағалау өте қиын. Соған қарамастан бұл нарық қарқынды дамып келеді, өйткені бұл фрилансерлерге ыңғайлы және жұмыс берушілер үшін тиімді.

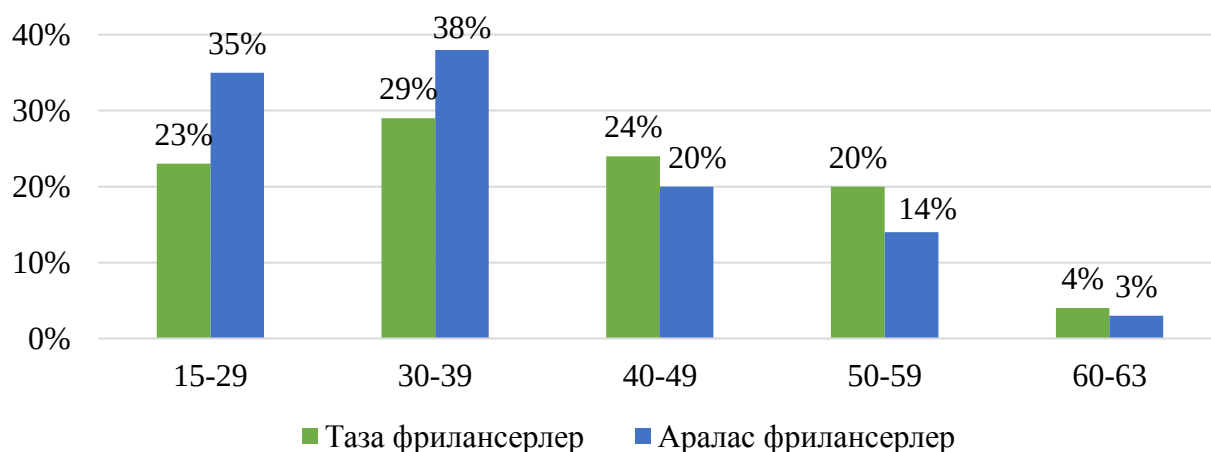
Қазақстандағы ресми статистика 2021 жылдың соңына қарай 524 мың тәуелсіз жұмыскерді және 65 мың жұмыскерді азаматтық-құқықтық келісімшарт бойынша жұмыспен қамтылғандарды болжап тұр, өйткені ақпарат тұрғындар арасында іріктеу сауалнамасының деректері негізінде алынған. Осылайша, жалпы жұмыспен қамтудағы фрилансерлердің үлесі 2021 жылы жалдамалы жұмыспен қамтудың 16,6%-ын құрағанына қарамастан, жалдамалы жұмысшылардың тек 3,6%-ы 2021 жылы таза фрилансерлер болды, ал 1,7%-ы үшін фриланс түріндегі жұмыспен қамту басқа жалдамалы жұмыспен салыстырғанда басым табыс көзі болды. Сәйкесінше, фрилансерлік негізгі табыс көзі болған адамдардың үлесі жалдамалы жұмысшылардың 5,3%-ын құрады, ал олардың саны 335 041 адамды құрады. Бұл ретте таза фриланстан аударымдардың орташа жылдық сомасы аралас жұмыс сомасынан 66%-ға жоғары – тиісінше 34,4 мың теңгеге қарағанда 57,2 мың теңге [8, 188 б.].

ҚР Ұлттық статистика бюросының кәсіпорындардан алынатын мәліметтеріне сәйкес [9], азаматтық-құқықтық шарттар бойынша жұмыс істейтін тұлғалардың саны жыл сайын артып келеді. 2018 жылмен салыстырғанда мұндай жұмысшылардың өсімі 2022 жылы 50%-ды құрап, 188,5 мың адамға өсті (Сурет 2).

Сурет 1. Азаматтық-құқықтық шарттар бойынша жұмыстарды орындайтын тұлғалар санының өзгеруі

Айта кету керек, таза фрилансерлердің арасында (тек фриланс арқылы ақша табатындар) жастардың үлесі 35%, ал аралас фрилансерлер (фрилансер және жалдамалы жұмыспен қамту) арасында бар болғаны 23%. Толық сипаттаманы 2-ші суреттен көруге болады.

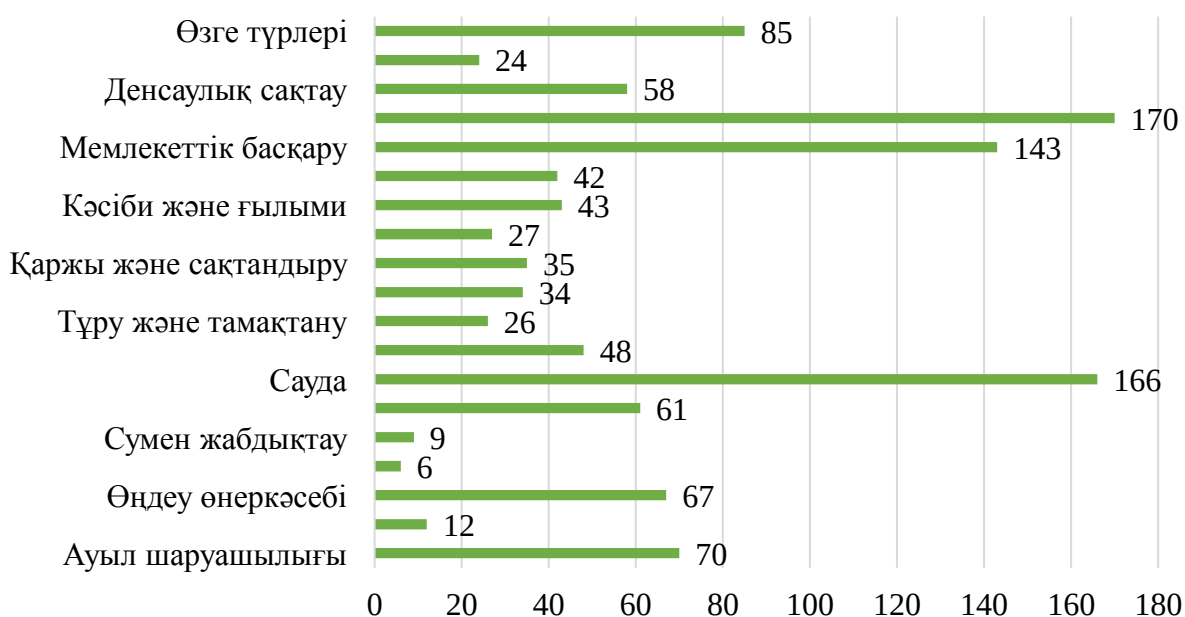

Сурет 2. 2022 жылғы фрилансерлердің жас топтары мен санаттары

Тұтастай алғанда, бұл жағдай жастарды жұмыспен қамтудың сапасына біршама алаңдаушылық тудыруы мүмкін, өйткені тек азаматтық-құқықтық

келісімшарттар бойынша жұмыс істейтін жастар көбінесе мемлекет тарапынан әлеуметтік кепілдіктерден тыс қалады және олар, мысалы, белгілі бір жағдайларда, заң бойынша жеңілдіктерге ие бола алмайды. Мүмкін, бұл жағдай жастардың бос жұмыс кестесін қалайтындығында немесе оқудан кейін тез арада жұмыс табуға мәжбүр болғандығы және жұмыс берушілерді таңдау мүмкіндіктерінің болмауының салдары, ал егде жастағы адамдар жұмыс тәжірибесі бар болғандықтан фрилансті негізінен табысты көбейту мақсатында қарастырады.

Жұмыс берушілердің салалары бойынша фрилансерлердің негізгі бөлігі білім, сауда (әрқайсысы 15%), сондай-ақ мемлекеттік басқару және әлеуметтік қамсыздандыру секторында (13%) жұмыс істейді. Бұл ретте сала бойынша фрилансерлерді жұмысқа тарту құрылымы олардың мәртебесіне байланысты ерекшеленеді; егер таза фрилансерлер үшін негізгі салалар сауда (17%), басқа да жеке қызмет көрсету саласы (12%) және ауыл шаруашылығы (11%) болса, онда аралас фрилансерлер үшін бұл ең алдымен білім беру секторы (18%), мемлекеттік басқару және әлеуметтік қамтамасыз ету (15%), сауда (14%) секторлары болып табылады (Сурет 3).

Сурет 3. 2022 жылғы салалар бойынша фрилансерлердің саны, мың адам

Өз кезегінде, ең жоғары табыс кәсіптік және ғылыми қызмет (орташа табыс – 211 мың теңге, медианалық табыс – 111 мың теңге), тау-кен өнеркәсібі (орташа табыс – 209 мың теңге, медианалық табыс – 149 мың теңге), ақпарат және байланыс (188 және 93 мың теңге) салаларына тән.

Жалпы, фриланс нарығын зерттеу қиынға түседі, өйткені олар көбінесе бейресми жұмыс істейді. Фриланс-қызметтер нарығы туралы мәліметтер алу үшін зерттеушілер онлайн сауалнамалар мен фрилансерлердің санақтарын жүргізеді, бұл олардың сандық және сапалық құрамын бағалауға мүмкіндік береді. Әдетте, бұл деректердің толықтылығына күмән келтіруге болады.

Сонымен қатар, осы сектордағы үлкен көлеңкелі нарықты және оны заңдастыру, реттеу және осы санаттағы жұмыскерлерді әлеуметтік қорғауын қамтамасыз ету бойынша шаралар қабылдау қажеттілігінен көрініс тауып отыр. Жалпы фрилансты дамыту бірінші болып заң шеңберінде жүзеге асуы керек. Қазақстанда фрилансерлік қызметтер нарығын дамытуға жәрдемдесу осындай форматта жұмыс істеу үшін қолайлы жағдайлар жасаумен қатар жүруі керек.

Қазақстандық заңнамаға сәйкес, фрилансерлер төлем көзінен жеке табыс салығын және міндетті зейнетақы жарналарын төлейді, алайда, жұмыс беруші жұмысшы үшін әлеуметтік салық пен әлеуметтік аударымдарды төлемейді. Сонымен қатар, азаматтық-құқықтық шарт жасасу кезінде фрилансердің қызметі еңбек шарты бойынша жұмыс болып табылмайды, сондықтан жұмыс берушілер үшін фрилансерлерді тарту көбінесе қызметкерді тікелей жалдағанға қарағанда тиімдірек. Осылайша, фрилансерлер әдеттегі дәстүрлі жұмыспен қамту шеңберіне қарағанда, көбінесе әлеуметтік қорғау жүйесінен тыс қалады. Фриланс-қызметтер нарығының дамуын тежейтін факторларының бірі - олардың еңбегіне ақы төлеудегі құқықтық, бухгалтерлік және салықтық қиындықтар.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Scott, W. Ivanhoe. Edinburgh Edition. 1998. doi: 10.1093/actrade/9780748605736.book.1
2. Шевчук А.В. Самозанятость в информационной экономике: основные типы и понятия. Экономическая социология, 2008, 9(1), 51-64.
3. Benson, J., Brown, M. Knowledge Workers: What Keeps Them Committed; What Turns Them away? Work, Employment & Society, 2007, 21(1), 121-141. doi:10.1177/0950017007073623
4. Pink, D. Free agent nation: The future of working for yourself. New York, NY: Warner Books. 2002. 1 May. P.400.
5. Leighton, P., Syrett, M., Hecker, R., Holland, P. Out of the Shadows: Managing selfemployed, agency and outsourced workers. Oxford UK. Butterworth-Heinemann. 2007. P.289.
6. Полетаева О.В. Социальные факторы появления фрилансеров в структуре занятого населения. Общественные науки. Социология, 2017, 1(41), 119-129. doi:10.21685/2072-3016- 2017-1-12
7. Stephany, F., Dunn, M., Sawyer, S., Lehdonvirta, V. Distancing Bonus Or Downscaling Loss? The Changing Livelihood of Us Online Workers in Times of COVID-19. Tijdschrift voor Economische Sociale Geografie, 2020, 111(3), 561–573. doi:10.1111/tesg.12455.
8. Қазақстанның еңбек нарығы 2022: цифрлық шындық жолында. Еңбек ресурстарын дамыту орталығы. 2022. 328 б.
9. ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросы. URL: <https://new.stat.gov.kz/industries/labor-and-income/stat-empty-unempl/>

КӘСІПОРЫН ЕҢБЕК ҚОРЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН ЫНТАЛАНДЫРУ ЖҮЙЕСІ

Аңдатпа. Бұл жұмыстың негізгі идеясы жұмыс күшінің шығармашылық әлеуетін ынталандыру шаралары, қызметкерлердің шығармашылық әлеуетін жандандыру жолдары болып келеді. Мақаланың өзектілігі нарықтағы кәсіпорындардың бәсекелестігінің артып келуіне байланысты. Кәсіпорынның өз секторында жетекші орын алып және оны сақтау үшін бүкіл ресурсын қолдануы тиіс, оның бірі шығармашылық әлеует. Оның ерекшелігі жеке кадрлардың қойылған тапсырманы шешудегі дара жолдар табуы болып табылады. Жұмыстың мақсаты кәсіпорынның жұмыс күшінің шығармашылық әлеуетін ынталандыру шаралары мен тиімділігін анықтау болып табылады. Мақаламызда кәсіпорынға «ІТ-платформа» бағдарламасын енгізу және пайдалану өнер табыстық ұсыныстарын қарастыруды жеңілдетіп, жұмыс күшінің шығармашылық әлеуетін дамытуға ықпал ететуі жайлы және «Кайдзен жүйесі» бұл тазалық пен тәртіпті сақтау мен тазалау ғана емес, бұл, ең алдымен, мәдениет тәртібін қалыптастыру, қауіпсіздік, қызметкерлердің ішкі жауапкершілігі, еңбек өнімділігін арттыру және шығындарды қысқартуға қалыптастыру жайлы толығымен қарастырылады.

Түйін сөздер: шығармашылық әлеует, ІТ-платформа, Кайдзен жүйесі, ынталандыру, бағдарлама, ұжым, қызметкерлер.

Бүгінгі күні басқару теориясында кәсіпорын басшыларының шығармашылық әлеуетін жан-жақты пайдалану мәселесіне көбірек көңіл бөлінуде. Мақаламыздың басты міндеттері ол ынталандыру объектілерінің мінез-құлқын басқарудың арнайы әлеуметтік-экономикалық механизмін құру жолында іздестіру керек. Қызметкерлердің ниеттері, ұмтылысы, қажеттіліктерін және қызметкерлердің жеке мақсаттарын жүйелі түрде білу және зерттеу маңызды болып табылады. Жалпы алғанда, әртүрлі мектептер мен персоналдың еңбек мотивациясы туралы тұжырымдамаларды бағалай отырып, олардың кейбір ережелері мен ұсыныстары еңбек қызметінің тиімділігін арттыру үшін маңызды резервтері бар екенін атап өткен жөн.

Бұл «адами қарым-қатынас» мектебінің еңбек тәртібін ынталандырудағы әлеуметтік-психологиялық факторлардың рөлін күшейту туралы көзқарасы.

Осылайша, фирманың қызметкерлері арасындағы қарым-қатынастар еңбек нәтижесіне айтарлықтай әсер етеді. Әлеуметтік ынталандыруды пайдалану қызметкерлердің мінез-құлқын бақылауға негізінен мүмкін. Өз уақытында қызметкерлердің еңбектегі жетістіктерін мойындау, оларды үлкен ынта-жігермен жұмыс жасауға шақырып, психологиялық микроклимат қалыптастырады.

Жұмыс орнында қалыптасқан жағдайға байланысты қызметкерлерге әсер ету әдістерін реттеу, еңбек процесінде қызметкерлердің мінез-құлқын үздіксіз зерттеу қажеттілігі туады. Әртүрлі жағдайлар оларды шешудің әртүрлі тәсілдерін ұсынады және қызметкерлердің психологиялық әртүрлілігін ескере отырып, сурет әлдеқайда күрделі болады. Еңбекке ынталандырудың интеграцияланған жүйесі қажет, ол кез-келген жағдайға әсер ете алады.

Қызметкерлердің ниеттері, ұмтылысы, қажеттіліктерін және қызметкер-

лердің жеке мақсаттарын жүйелі түрде білу және зерттеу маңызды болып табылады.

Ұйымдарды ынталандырудың ең тиімді түрлерін іздеу.

Шығармашылық қызметкерлер - кәсіпорынның дамуына жақсы немесе жаман ба? Әр істің шегін білу қажет, адам олардың жұмысқа шығармашылық көзқарас болған жақсы, бірақ әр қызметкер жұмысты орындау, оған сәйкес өз міндеттерін, нұсқаулықтар, ережелер, бар болған кезде, бәрін білу қажет.

Шығармашылық әлеуеті, адами еңбек қасиеттерінің жиынтығы, оның еңбек қызметіне қатысу мүмкіндігін және шегін анықтайды:

- жасы;
- физикалық және психикалық денсаулығы;
- жеке сипаттамалары;
- жалпы білім беру және кәсіптік оқыту;
- кәсіптік өсу қабілеті;
- жұмысқа деген көзқарас;
- мамандық бойынша жұмыс тәжірибесі;
- отбасы жағдайы

Негізгі және ірі танымал кәсіпорындар табысының басты себебі - жаңа идеялар мен өзгерістер қабылдау үшін тұрақты іздеу, белгісіз қорқыныш болмауы болып табылады.

Бүгінгі күні басқару теориясында кәсіпорын басшыларының шығармашылық әлеуетін жан-жақты пайдалану мәселесіне көбірек көңіл бөлінуде. Көптеген жоғары оқу орындарында басқару және бизнес саласында тривиалдық емес шығармашылық шешімдердің дағдыларын дамытуға ықпал ететін шығармашылық басқарудың арнайы курстары бар. Технология мен бәсекелестіктің жылдам, кейде революциялық өзгеруі кәсіпорынның дәстүрлі проблемаларды шешудегі дәстүрлі емес тәсілдерді дамытуға, түбегейлі жаңа шешімдер іздеуге мәжбүр етеді.

Хинтерхубер К. және Пол әзірлеген «Стратегиялық менеджменттің құзыреттілік моделі» бар, ол каталогқа сәйкес менеджмент қызметкерлеріне арналған жаңа талаптарды қоса алғанда, барлығы жүйелеу үшін каталог болып - басқару компетенциясы келесі компоненттердің сомасы болып табылады:

- функционалдық құзыреттілік;
- ситуациялық;
- интеллектуалды;
- әлеуметтік құзыреттілік

Функционалды құзыреттілік - технологияларды, маркетингті, бақылауды білуді, сондай-ақ функционалдық (кәсіби) білімдерін және менеджерлердің оқуға қабілеттілігін меңгеруді білдіреді.

Жағдайлық (ситуациялық) құзыреттілік - кәсіпорын өмірлік циклінің түрлі фазаларының ерекшеліктерімен анықталатын басқару талаптары (құрылу, өсу және т.б.).

Интеллектуалды құзыреттілік - кешенді қосылыстар тұрғысынан ойлау мүмкіндігімен аналитикалық ойлаудың болуы.

Әлеуметтік құзыреттілік - ішкі орта да, сыртқы ортада өзара әрекеттесуде көрінетін менеджерлердің коммуникативтік және интегративтік қабілеттерін қамтиды.

Осы үлгінің жазушыларының айтуынша, функционалдық және жағдайлық құзыреттілік менеджердің кәсіби және зияткерлік пен әлеуметтік-психологиялық жағдайын сипаттайды. Олардың иерархиядағы деңгейіне және белгілі бір жағдайдың ерекшелігіне қарай әр түрлі лидерлерде сараланған болуы керек.

Шығармашылық атмосфера, бірінші кезекте, шығармашылық қабілеттерін айқындауға болатын қауіпсіз орта және ұжым арасындағы қарым-қатынастиесіліні қолдайтын және құндылықты сезінетін мейірімді орта. Мұндай шығармашылық атмосфераны құру үшін команда құру және байланыс орнату үшін менеджерлердің ерекше күш-жігері қажет. Шығармашылық ұжымды құру үшін көшбасшының мамандардың шығармашылық және өнімді болуын қалауы жеткіліксіз. Оны армандағаннан басқа, осы ойынның белгілі бір ережелерін түсіну керек, ол өзіңіздің жеке жауапкершілігіңізді және өзіңіздің басқарушылық қарым-қатынасыңызды өзгерте алу. Шығармашылық мамандардың жұмысының маңызды критерийлерін қалыптастырайық.

1 Шығармашылық - жобалау тұжырымдамасы стилі мен безендіруін, сондай-ақ ешкім ешқашан ұсынбайтын нәрсе ұсынуға және шығармашылық идея ұсыну міндеттерін шеңберінде қажеттілігіне шешімдер тұрғысынан стандартты емес, шығармашылық идеялар ұсынып мүмкіндігі қызметкердің болуы болып табылады.

2 Өнімділік - шығармашылық қызметкердің жұмыс жылдамдығы. Бүгінгі күні мамандардың көпшілігі компьютерде жүргізіледі, жұмыс жылдамдығы арнайы бағдарламалардың пакетін және олардың тәжірибесін білуіне тікелей байланысты.

3 Корпоративтік мәдениет және қарым-қатынас дағдысы - бұл қызметкерлермен, клиенттермен және айналасындағы адамдармен қарым-қатынасты тиімді түрде қалыптастыру мүмкіндігі.

4 Шығармашылық өсу - эволюцияны тоқтатуға болмайды, оның ішінде шығармашылық бастамалар.

5 Жұмысқа қанағаттану, еңбекақы төлеу - осы шығармашылық қызметкерге қажет бірегейлігі мен дәрежесін танудың өзіндік түрі.

6 Бостандығын кеңейту - шығармашылық бөлімінің әр қызметкері бірегей, сондықтан олар ережелер шеңберінде бостандық береді.

7 Өзара тиімді іс-қимыл жасаушылары - ерекше назар шығармашылық ұжым ішіндегі тұлғааралық өзара байланыс және өзара әрекеттесу процестері қозғаушы нәтижесінде және кедергі ретінде қызметкерлер үшін қамтамасыз ете алады.

Шығармашылық әлеуетін ынталандыру жолдары

Ақпараттық платформа - «идея-инновация»

Ұсынылған ақпараттық технологиялар платформасы «ШҚ АЭК» АҚ персоналының бастамаларын іздестіруге, қолдауға, жаңа технологиялық және басқарушылық инновацияларды енгізу үшін ұсыныстар әзірлеуге арналған. «Идея-инновация» IT-платформасының жұмыс нұсқасы кәсіпорын

қызметкерлерінің, оның ішінде филиалдардың IT-платформасына қатысу үшін бөлек сервермен жабдықталған.

Жобаның мақсаты:

-ұтымды және инновациялық ұсыныстарды автоматтандыру және есепке алу;

-қызметкерлердің бастамашылық ұсыныстарын қарауды ұйымдастыру;

-сарапшыларды тарту арқылы талқылауды ұйымдастыру;

-өнертабыстық ұсынысты енгізуден экономикалық тиімділікті талдау;

-кәсіпорынның білім базасын қалыптастыру және өзектендіру;

-кәсіпорынның инновациялық жүйесінің барлық деңгейлерінде тиімді өзара әрекеттесу үдерісін қалыптастыру.

Бүгінгі күні IT-платформасында 20 пайдаланушы, 13 ұсыныс тіркелді. IT-платформасында сіз инновациялар мен технологиялық даму бойынша ұсыныстар енгізе аласыз, Кәсіпорындар қабылдаған техникалық және басқару шешімдерін жетілдіріп, ұсыныстар авторларына ескертулер жібере аласыз. Бағдарлама инновациялық идеяларды жинауға арналған қор, әртүрлі тақырыптардағы пікірлер және «ұжымдық білім» репозиторийі болады. Өз идеясын ұсыну үшін қызметкер кәсіпорынның осы форумында веб-форма толтыру қажет. Ресми өтінім қарау және түсіндіру үшін модераторға жіберіледі. Идеяларды бағалау және таңдау екі кезеңде жүзеге асырылады:

Бірінші кезеңде ресми критерийлерге негізделген ішкі сарапшылар тобы ұсынылған идеяларға бастапқы бағалау жүргізеді. Нәтижелерге сүйене отырып, идеяны мақұлдауға немесе қабылдамауға болады

Екінші кезеңде сарапшылар мақұлдаған идеялар НТС-ға қарау үшін жіберіледі. Нәтижесінде идеяларды енгізу туралы шешімдер қабылданады, патенттерді құрастырылады, сыйақы мөлшері бекітіледі. Елеулі әлеуеті бар идеялар патенттермен қорғалады.

Осылайша, кәсіпорынға «IT-платформа» бағдарламасын енгізу және пайдалану өнертабыстық ұсыныстарын қарастыруды жеңілдетіп, жұмыс күшінің шығармашылық әлеуетін дамытуға ықпал ететін болады.

Кәсіпорынға «Кайдзен жүйесін» енгізу. Кайдзен жүйесі (改善 жапон сөздер KAI - «өзгерту» және ZEN - «жақсы», «жақсылыққа») үздіксіз жетілдіру процесіне бүкіл жұмыс күшін тарту Жапонияда құрастырылған. Ғылыми жұмысқа Аймақтық кәсіпорындардың барлық іс-шаралар үздіксіз сапасын жақсарту процесіне барлық қызметкерлерді белсендіру және тарту мақсатында Кайдзен жүйесін жүзеге асыру қарастырылған. Кайдзен жүйесін енгізу кәсіпорын офистерінде Кайдзен бойынша жұмыс топтарын ұйымдастыру үшін қамтамасыз етеді. Әр айдың соңында жұмыс топтарының идеяларын қарау және талдау үшін үйлестіру кеңесінің отырысы өткізіледі. Үйлестіру кеңесінің отырыстарында кайдзенжүйесі жайлы қорытындылар және кайдзен жүйесін бірлік қорытындысы бойынша жұмыс топтарының басшылары уәкілетті тұлғаның есептері қаралып талқыланады, мен қазіргі жағдайдың өзгеруіне жұмысын жақсарту жөнінде ұсыныстар жасайды. Әрбір күнтізбелік жылдың соңында әртүрлі номинация бойынша үйлестіру кеңесі ең жақсы деп мадақ белгілейді. Әр номинация бойынша жеңімпаздардың тізімін бас директор бекітеді.

Байқаудың қорытындысы бойынша жүлделер, сыйлықтар мен мадақтамалар жеңімпаздарын марапаттау туралы бұйрық шығарады. Олардың фотосуреттермен жеңімпаздарының тізімі кейінірек есепті жылдың қаңтар айының басында кәсіпорындар стендтерде орналастырылған. Бұл ұйымдастыру әдісі компанияның барлық бөлімшелер мен учаскелерде қолданылады, жұмыс орнына қолайлы жағдай жасау, жөндеу жұмыстарын орындау, тәртіпті ұстау, тазалығын, ұқыптылығын, еңбек өнімділігін арттыру мақсаты болып табылатын. Негізгі артықшылығы - бұл әрекеттер қосымша қаржылық шығындарды немесе қандай да бір жаңа технологияларды енгізуді талап етпейдігі болып табылады. Жүйе бұл тазалық пен тәртіпті сақтау мен тазалау ғана емес, бұл, ең алдымен, мәдениет тәртібін қалыптастыру, қауіпсіздік, қызметкерлердің ішкі жауапкершілігі, еңбек өнімділігін арттыру және шығындарды қысқарту.

Осы жобаны енгізу және жүзеге асыру өндірістік процестерді тұрақты жақсарту және көрсетілетін қызметтердің сапасын аз шығынмен оңтайландыруға бағытталған. Осылайша, ұсынылатын шығармашылық әлеуетті ынталандыру жүйесі қосымша ақшалай инвестицияларды талап етпейді, бірақ, кәсіпорынның еңбек қорларын белсендіреді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Самрук қазына жылдық есеп беру 2019 жылы
2. <https://www.samruk-energy.kz/ru/se/i2690>.
3. Стоянова Е.С. Финансовый менеджмент: теория и практика.-М.: Изд-во «Перспектива», 2012
4. Кибанов А.Я. и др. Управление персоналом организации, М., 2020 ж.

ӘОЖ 631.151

Есімбекова Қ.Қ. (21-ГФМК-1, ШҚТУ), Құмарбек А.Ж. (21-ГФМК-1, ШҚТУ),
Сагидолдина А.Ж. (ШҚТУ)

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ӨНДІРІСІНІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа. Ауыл шаруашылығын дамыту, атап айтқанда мемлекет тарапынан да, кәсіпорындар тарапынан да өнеркәсіпті қолдау және дамыту мәселелері қарастырылады. Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығын дамыту мәселесін шешу ұсынылды. Ауыл шаруашылығының ұдайы өндіріс процесінде пайдаланылатын ресурстардың тиімділігін арттыру маңызды рөл атқарады. Мақалада ауыл шаруашылығы өндірісінің тиімділігімен байланысты экономикалық процестердің жалпыланған сандық және сапалық сипаттамаларын беруге болатын көрсеткіштер жүйесі берілген.

Түйін сөздер: ауыл шаруашылығы, тауар айналымы, резервтер, тиімділік, өндіріс тиімділігі, шығымдылық, инвестиция, экономикалық өсу, жинақ, капитал, әлеуметтік прогресс.

Экономиканың ең маңызды саласының бірі – бұл ауыл шаруашылығы болып табылады. Ауыл шаруашылығы, сонымен қатар өзіне тән ерекшеліктерге ие. Ол табиғат климат факторларына тәуелді, ондағы өндіріс мерзімі циклдық жағдайда жүреді. Сондықтан, ауыл шаруашылығы кәсіпорындары өзгеріп отырған экономикалық және технологиялық жағдайларға баяу бейімделеді және салынған капиталдың басқа салалармен салыстырғанда қайтарымы төмен. Ауыл шаруашылығының тиімділігі- ауыл шаруашылығындағы субъектілерінің қаржы шаруашылық қызметінің нәтижесі, жоғарғы көрсеткішті өнімділікке жетуге қамтамасыз ету қабілеттілігі, табыстылығы, өнім сапасы. Ауыл шаруашылығының тиімділігі көрсеткіштер жүйесінің көмегімен өлшенеді: еңбек өнімділігімен, қор қайтарымдылығымен, өзіндік құнымен, рентабельділік, ауыл шаруашылық өнімдерінің шығымдылығымен және т.б.

Өсімдік шаруашылығы саласының тиімділігін сипаттау үшін жалпы өнім және таза табыс, жер көлемі, еңбек шығындары, негізгі және арнайы капиталы толығымен кіреді. Табысы бар кәсіпорын рентабельді болып саналады. Неғұрлым табыс көлемі көп болса, соғұрлым өнім көлемі артады. Рентабельділік – экономиканың маңызды категориясы. Ол кәсіпорынның табыстылығы мен тиімділігін көрсетеді. Табыстылық дегеніміз - табыстан кеткен шығынды азайту.

Рентабельдік - ауыл шаруашылық өндірісінің тиімділігін қорытындылаушы көрсеткіші. Ол кәсіпорынның пайдалы, табысты жағын көрсететін экономикалық категория. Рентабельділіктің өсуіне ықпал етуші факторлар - сатылған өнімнің

ассортименті, оның көлемі мен құрылымы, бағасы мен өзіндік құны. Өзін-өзі ақтауды қамтамасыз ету үшін шаруашылықтың рентабельділігі 20-50% болуы керек.

Экономикалық тиімділікті анықтау үшін өндіріс үрдісіне әсер етуші түрлі факторларды анықтау керек. Экономикалық тиімділікті бағалағанда нәтижеге

әсер етуші факторларды есептейміз. Ауыл шаруашылығы өндірісінің тиімділігіне егіннің дұрыс пісуі, мал шаруашылығындағы өнімділік және т.б. Сонымен қатар, еңбек шығындарын есепке аламыз.

Өндіріс көлемінің артуы, сапасының өсуі, шығындардың аз болуы көлік шаруашылығының дамуына, өндірістің тиімділігінің артуына ықпал етеді. Ауыл шаруашылығы өндірісінің экономикалық тиімділігін арттыруда өнімнің өткізу арналарының да маңызы зор. Ол арқылы халықтың қажеттіліктерін қанағаттандырады, табыстың өсуіне әкеледі. Тиімділіктің басты мәселесі - нарықтық экономика жағдайында тауар өндірушілердің мүддесі үшін тұтыну құнын өндіру кезінде ресурстарды мейлінше үнемдеу. Осы жағдайда кәсіпкерлік қызмет өзінің тәуекелділігіне мүлктік жауапкершілігі шегінде ұйымдастырушылық, құқықтық- нормативті актілермен анықталып, өндіріс табыстылығының есебінде жүргізіледі.

Жұмыс күшіне жоғары ықпал төленген жағдайда өндіріс үдерісін техникалық жарақтандыру шаруашылықты оңтайлы жүргізуге ынталандырып, төмен болған жағдайда өндіріс үдерісінің еңбек сыйымдылығын уақытша тоқтатып қоюға ықпал ететіндіктен, өндірістік ресурстар бағасы тауар өндірушілерді арзан ресурстарды өндірістік үдеріске кеңінен қолдануға, ал қымбат ресурстарды үнемдеуге итермелейді. Бұл жағдайда тауардың бағасы қоғамда өндірістік ресурстарды бөлуге қалай әсер еткенін еске алады. Яғни, бағаның қалыптасуының нарықтық тетігі келешекте өндіріс тиімділігін арттырудың негізі болып табылмақ.

Агроөнеркәсіп кешенінің тиімділігін анықтау үшін оның мақсатын қоғамның материалдық жағдайының оңтайлануының және әлеуметтік факторларды қамтамасыз етуді ескеру керек. Нарықтық экономика жағдайында ауылшаруашылығы өндірісінің экономикалық тиімділігінің мәселелері - бұл ең қажетті ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілердің мәселесі. Бұл орайда өндірістің экономикалық тиімділігін арттыру мәселесін нарықтық экономика жағдайында маңызды әлеуметтік-экономикалық факторларды ескермей, қарастыру мүмкін емес. Бұған өндіріс құралдарына меншік түрлерінің өзгеруі де жатады.

Қазіргі кезде экономикалық қатынастар мен өндіріс жағдайының өзгеруіне байланысты нарықтық қатынастарға көшу кезіндегі ауыл шаруашылығы өндірісінің экономикалық тиімділігін анықтау қажетті деңгейде деп айта алмаймыз. Бұл жағдай ең алдымен бағалаудың теориялық және әдістемелік аспектілерін нақтылауды қажет етеді.

Ауыл шаруашылығында болып жатқан түрлі құбылыстарға объективті баға бермейінше, оны дәйекті интенсификациялау жағдайында ауыл шаруашылығы өндірісінің тиімділігін арттыру мүмкін емес. Экономикалық тиімділіктің бір критерийі негізінде мұндай баға беру мүмкін емес. Өндіріс процесіне әртүрлі факторлардың әсерін көрсететін нақты көрсеткіштер қажет. Тек көрсеткіштер жүйесі ғана өндірістің экономикалық тиімділігін арттырудың негізгі бағыттары туралы жан-жақты талдау жүргізуге және сенімді қорытындылар жасауға мүмкіндік береді. Көрсеткіштер жүйесінің көмегімен негізгі немесе көмекші критерийлерді (жеке, нақты) көрсетуге, өндіріс

тиімділігімен байланысты экономикалық процестерге жалпылама сандық және сапалық сипаттама беруге болады.

Сондай-ақ, жеке өндірістік ресурстарды пайдалану тиімділігінің критерийінің жалпы анықтамасы бар – ең аз ресурс шығындарымен өндірістік нәтижені барынша арттыру. Құбылыстарды толыққанды, жан-жақты бағалауды білдіретін бірыңғай критерийдің болуы экономикалық процестердің әртүрлі аспектілерін сандық түрде көрсетуге арналған басқа көрсеткіштердің болуын жоққа шығармайды, бірақ болжайды.

Дегенмен, өндіріс тиімділігінің критерийлері мен көрсеткіштерін нақты ажырату қажет. Критерий – өндіріс тиімділігінің мәнін білдіретін экономикалық құбылыстың негізгі ажыратушы белгісі. Ол, ең алдымен, өндіріс тиімділігінің сапалық сенімділігін көрсетеді. Көрсеткіштер өндіріс тиімділігінің мәнін білдіретін нысаны, оның өлшемдерінің сыртқы өлшемі болып табылады, жалпы экономиканы, кеңейтілген ұдайы өндірістің әртүрлі аспектілерін сапалық және сандық талдау құралы қызметін атқарады.

Ауыл шаруашылығының ұдайы өндіріс процесінде жер, еңбек, энергетика, материалдық, қаржылық және биоклиматтық ресурстарды қоса алғанда, пайдаланылатын ресурстардың тиімділігін арттыру маңызды рөл атқарады.

Ауылшаруашылық өндірісінің тиімділігін бағалау кезінде оларды жекелеген позициялар бойынша бөліп алған жөн:

- ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің ауданы бойынша көрсетілген жер ресурстары;
- жұмысшылардың орташа жылдық санымен, жұмыс істеген сағаттарымен және еңбекақы қорымен көрсетілген еңбек ресурстары;
- олардың орташа жылдық құнымен және амортизациялық аударымдармен көрсетілген негізгі өндірістік қорлар;
- айналым қаражатының орташа жылдық құнымен, айналым қаражатының қорымен, материалдық өндіріс шығындарымен өрнектелетін материалдық ресурстар.

Өндіріс ресурстарының бір бөлігі ретінде ақша жүйесінің құралы болып табылатын қаржы ресурстарын жеке бап ретінде бөліп қарауға болмайды, өйткені олар тек материалдық ресурстардың қозғалысына делдал болып, өндіріс процесінің үздіксіз жұмыс істеуін қамтамасыз етеді. Олар материалдық шығындарда (тұқымдар, жем, тыңайтқыштар және т.б. сатып алу) көрсетіледі. Дегенмен, өндірісті жүзеге асыруда, әсіресе оның көлемін ұлғайту кезінде меншікті қаржы жинақтары да, қарыз қаражаттары да пайдаланылады. Ол үшін қаржылық ресурстарды бағыттаудың ең тиімді нұсқаларын анықтаған жөн, мысалы, жоғары сапалы тұқым, тыңайтқыштардың қосымша көлемі, жоғары өнімді техника немесе басқа да материалдық ресурстар мен негізгі өндірістік қорларды сатып алу.

Жүйелі көзқарас принциптеріне сүйене отырып, экономикалық тиімділік көрсеткіштерін өзара байланысты бөліктер түрінде ұсынуға болады: өндіріс процесінің жекелеген аспектілерін, ресурстардың белгілі бір түрлерін пайдалануды (шығыс, еңбек сыйымдылығы, тұрақты өнімнің өзіндік құны) сипаттайтын жеке тиімділік көрсеткіштері. 1 га егістікке шаққандағы активтер)

және қалыптасуына жүйенің жекелеген көрсеткіштері әсер ететін өндірістің экономикалық тиімділігінің жалпылама көрсеткіші (1 га ауыл шаруашылығы алқаптарына шаққандағы жалпы өнімнің өзіндік құны, орташа жылдық жұмысшы, орташа жылдық негізгі қорлардың құны және т.б.).

Өндіріс тиімділігінің көрсеткіштері өзара байланысты екі бөлік түрінде ұсынылуы мүмкін.

Біріншісі - өндіріс процесінің кейбір аспектілерін сипаттайтын жеке өнімділік көрсеткіштері, сондай-ақ ресурстардың белгілі бір түрлерін пайдалану.

Екіншісі - ресурстардың нақты түрлерінің өндіріс тиімділігіне әсерін анықтайтын жалпыланған көрсеткіштер, оның қалыптасуына, өз кезегінде, жеке көрсеткіштер әсер етеді. Өнімділік көрсеткіштерінің жіктелуі көрсеткіштер топтарын негізді түрде анықтауға және сәйкесінше оларды тұтастай алғанда кәсіпорынның тиімділігін, сондай-ақ ресурстарды пайдалану мен өндіріс тиімділігін бағалау үшін пайдалануға мүмкіндік береді.

Соңғы жылдары, статистикаға сәйкес, ауыл шаруашылығы өндірісінің күрделі жабдықтары тұрақтанды және 1 гектарға ауыл шаруашылығы жерінде, сатып алынған жабдықтар мен жабдықтардың бағасының өсуіне, сондай-ақ ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының жер көлемінің азаюына қарамастан, негізгі өндіріс активтерінің құны аздап өзгереді. Ауыл шаруашылығы өндірісінде жұмыс істейтін жұмысшылар санының азаюына байланысты соңғы онжылдықта олардың капиталының қолайлы жағдайлары айтарлықтай өсті. Талдау көрсеткендей, негізгі өндірістік активтер мен материалдық ресурстарды қамтамасыз етудегі диспропорциялар біріншісінің тиімділігін төмендетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мамыржан Ботабеков. «Ауыл шаруашылығының тұрақты даму жолы — кооперация», 2016 ж.

2. Нұрымов Б. «Қазақстан Республикасының ғаламдану жағдайындағы ұлттық экономикасы» 2016ж.

3. <http://group-global.org/kk/publication/5590-kr-dagy-auyl-sharuashylygyndagy-shagyn-biznestin-manyzdy-mseleleri> \\ҚР-дағы ауыл шаруашылығындағы шағын бизнестің маңызды мәселелері \\Muratbaeva Aliya Melisovna

4. www.kazagro.kz Ауыл шаруашылығын қаржылай қолдау қоры туралы

5. [http://group-global.org/kk/ҚР-дағы ауыл шаруашылығындағы шағын бизнестің маңызды мәселелері](http://group-global.org/kk/ҚР-дағы_ауыл_шаруашылығындағы_шағын_бизнестің_маңызды_мәселелері)

ҮЙ ЖАЙЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕРДІ ҚОЛДАЙТЫН МЕМЛЕКЕТТІК КӨМЕКТЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ НӘТИЖЕЛІЛІГІ

Аңдатпа: Мақалада қазіргі таңдағы үй тұрмысындағы әйел адамдарды мемлекет қандай көмекпен қамтып отыр, нәтижелілігі қандай, демографияға әсері туралы айтылады.

Тірек сөздер: гендерлік саясат, үй тұрмысындағы әйел, әйелдерді қолдайтын мемлекеттік программалар.

Тәуелсіздігіміздің отыз жылында Республикамыз демографиялық дамудың бірнеше сатысынан өтті. Егемендігімізді алған алғашқы жылдарда еліміз экономикалық әрі қоғамдық тұрғыда көптеген мәселелер кездесті: нарықтық экономикаға өтудегі ауыр жағдайлар, халықтың көпшілігінің күнкөріс деңгейінің төмендеуі, мемлекет тарапынан қоғамдық қолдаулардың күрт азаюы. Дегенмен, жүйелі жоспарланған демографиялық саясат айтарлықтай нәтижеге қол жеткізіп демографиялық дамудың жаңа деңгейіне көтерілді. Қазіргі таңда Қазақстанда демографиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ететін, әрі отбасыны қолдауға арналған механизмдер, институттік орта, нормативті құқықтық акттер жүйесі қалыптасқан [1].

Үй тұрмысындағы әйел адамдар бала күтіміндегі немесе қарт кісілерді күтетін әйелдер жұмыссыздар санатына жатады, бірақ олар үйге жағдай жасау арқылы зайыбын немесе отбасының басқа мүшелерін экономикалық белсенді болуы үшін үлкен көмегін беріп отыр. Қазақстан Республикасының Үкіметі осы жағдайға орай әйел адам үшін жұмыс пен отбасын тепе теңдікте ұстау үшін бір қатар шараларды қолға алды. Республикамыздың Еңбек кодексіне бірқатар өзгерістер енді. Айта кетсек жүктілік пен бала босану жағдайына байланысты ақылы демалыс 126 күнтізбелік күн, оның ішінде 70 күн босануға дейін, 56 күн кейін берілсе бала 3 жасқа шыққанша ерлер де әйелдер де ақысыз күн алып жұмыс орнын сақтап баласын қарай алады. Жұмыс беруші ата-анаға жазбаша өтініш арқылы толық емес күн жұмыс жасауға рұқсат беруге міндетті. Төленетін әрі ақысыз бала күтімінің күндері еңбек өтіліне қосылады.

Жалпы жанұяларды қорғау, қоғамдық қолдау ұлттық моделі мына бағыттар бойынша жұмыс істейді:

1. Туу көрсеткішін өсіру мақсатында: 2003 жылдан бері бала туылуына бір рет берілетін жәрдемақы 1-3 балаларға 95950ден 4-тен көп балаларға 159075 теңге аралығында беріледі. 2006 жылдан бері 1 жасқа дейінгі берілетін жәрдемақылар енгізілді. Ол өз кезегінде жұмыста немесе жеке кәсіппен айналысатын әйелдер үшін табыстан 40% көлемінде болса, жұмыссыз аналар үшін төмендегідей:

Бірінші балаға – 19 872 теңге, екінші балаға – 23 495, үшіншісіне – 27 083, төртіншіден әрі қарай – 30 705 теңге көлемінде бала 1,5 жасқа шыққанша ай сайын төленіп отырады. 2008 жылдан бастап жұмыс жасайтын аналарға МӘСҚ (Мемлекеттік әлеуметтік сақтандыру қоры) -нан әлеуметтік төлемдер төлене бастады. Ол орташа айлықтың 4,2 коэффициентімен есептеледі.

2. Көпбалалы аналарды қолдау мақсатында: 4 баладан көп баласы бар аналар көпбалалы санатына жатса, 6-дан көп балалы аналар «Алтын алқа», «Күміс алқа» «Батыр ана» санаттарына жатады. Алтын және Күміс алқа немесе бұрын "Батыр ана" атағын алған, I және II дәрежелі "Ана даңқы" ордендерімен наградталған көп балалы аналарға ай сайын 22 080 теңге көлемінде жәрдемақы төленеді. 2023 жылдың 1 қаңтардан бастап көпбалалы аналарға берілетін жәрдемақы мөлшері артты, яғни бала санына қарай төленеді:

4 баласы бар отбасына - 55 304 теңге;

5 баласы бар отбасына – 69 138 теңге;

6 баласы бар отбасына – 82 973 теңге;

7 баласы бар отбасына – 96 807 теңге;

8 баласы және одан көп баласы бар отбасыларға әрбір балаға 4 айлық есептік көрсеткіш.

Мүгедек балалары бар отбасыларды қолдау мақсатында: мүгедектігі бар баланы тәрбиелеп отырған анаға берілетін жәрдемақының көлемі 56 794 теңгені құрайды. Тұрмыстық жағдайы төмен отбасыларды қолдау мақсатында: АӘК-адресі әлеуметтік көмек кедейлік сызығынан шыға алмай тұрған отбасылар, яғни табысы төменгі күнкөріс деңгейінің 50 % құраса. Есептері төменгі жалақы көрсеткішімен есептеледі, биылға ол көрсеткіш 70 000 теңгені құрайды [2].

Сонымен қатар Қазақстанда тұрғын үй көмегі арқылы көмек көрсету бағыты да қарастырылған. Аз қамтылған отбасыларға көмек ретінде төмендегідей жеңілдіктер қарастырылған:

– коммуналдық және телефон қызметтерін төлеу;

– жекешелендірілген тұрғын пәтерлерде тұратын немесе мемлекеттік тұрғын үй қорындағы тұрғын үйді жалдаушылар болып табылатын азаматтардың тұрғын үйді ұстауға арналған шығыстары;

– жеке тұрғын үй қорындағы әкімдік жалға алған тұрғын үйді пайдаланғаны үшін жалдау ақысын төлеу.

Елде ажырасу санының өсуі байқалып отыр. Ерлі-зайыптылардың арасында балалардың болуы ажырасуды болдырмауға негіз бола алмай тұр. Зерттеулер нәтижесі бойынша отбасылық сферада отбасының дағдарысқа түспей дамуы мүмкін емес екені көрсетілді. Бірақ ажырасудың бірден бір себебі дағдарыс емес, әр отбасы үшін жағдай әр түрлі. Десе де респонденттердің жауабы бойынша ең көп таралған себеп- ерлі-зайыптылардың бір біріне көздеріне шөп салу немесе екінші отбасының пайда болуы, келесі себебі- туысқандардың отбасына араласып екі адамның ортасына түсуі, келесі себептерге тұрмыстық зорлық-зомбылық, алкоголизм, қызғаныш, содан кейін материалдық себептер- жұмыссыздық, ақша жетіспеушілігі, тұрғылықты үйдің болмауы. Жиі ажырасатындардың қатарында ортақ балалары жоқ жұптар көп кездеседі, олардың үлесі 34,9% құрайды, 2 немесе одан көп балалы отбасылар 33,3% құраса, бір баласы барлар 31,8% құрап тұр. Яғни, арадағы ортақ балалардың болуы қазақстандықтар үшін ажырасудан сақтап қалу факторы болып табылмайды [3].

«Қазақстан отбасылары» Ұлттық есеп беру ақпараттарына сүйенетін болсақ, қазақстандықтардың айтуы бойынша негізгі ажырасудың бірден бір

себебі тұрмыстағы зорлық-зомбылық (43,2%), жұбайларының біреуінің алкоголизм мен наркомания ауруларына душар болуы (39,7%), ерлі зайыптылардың бір бірінің көздеріне шөп салуы (35,8%). Сонымен қатар әр бесінші респонденттің жауабы бойынша салмақты себептердің бірі жұптың біреуінің құмар ойындармен айналысуы. Респонденттердің біраз бөлігі ажырасудың ешқалай ақтауға болмайтынын айтса (14,7%), сонымен қатар өзара махаббаттың, түсіністіктің болмауы да нақты себептерге жатса, баланың болмауы да осы мәселеге әкелетінін көре аламыз (12,1%). Енді жиі ажырасудың ең нашар нәтижесі қоғамда моно ата-аналық балалары бар отбасылардың көбеюінің етек алуы (75,5%). Тағы айта кететін жайт ажырасу ерлі зайыптылардың біреуінің депрессияға түсуіне (17,5%) және де алкоголизмге (14,8%), әйелдердің күн көріс деңгейінің төмендеуіне (11,1%), өз өзіне қол жұмсауға (10,8%), туудың төмендеуіне (6,3%) әкеліп соғатын себептердің бірі болып табылып отыр.

Моно ата аналық отбасылардың саны көбеюде. 2009 жылы 1999 жылмен салыстырғанда 6,8% өсіп отыр. Соның ішінде 400мыңға жуық әйел 700мыңнан аса баланы, ал 60 мыңнан аса еркек 300мыңнан аса баланы жалғызбасты отбасыда тәрбиелеп отыр. 15,1% бала жалғыз анамен, 6,4% бала жалғызбасты әкемен тұрып жатыр. Ол деген әр 5-ші бала жалғызбасты ата ананың отбасында тұрып жатыр деген сөз.

Гендерлік негіздегі ер адамдардың бостандығы әкелердің отбасылық өмірге аз араласуына, балалар тәрбиесіне араласпауына, балалардың қажеттіліктеріне алиментті төлемеуге әкеліп соғып отыр. Кәмелетке толмаған балаларды асырауға алимент талап ететін азаматтық арыздардың саны 2016 жылда 7117ден 2020 жылы 6228ге азайды. Ал алиментті талап етіп жұмыс орнынан бұйрықпен бергізу арыздар саны 2016 жылы 40192ден 2020 жылы 36 653 азайды. Бірақ мәселелік алименттер саны 9,8% өсті. Көпшілік сұрау нәтижесі бойынша балалармен байланыста ер адамдардың ара қатынасы өте төмен екенін байқауға болады. «Отбасылық демографиялық саясат» (2021ж.) зерттеулері бойынша балалармен жиі уақыт өткізетін, бала тәрбиесімен айналысатын, сыртқа серуендететін 38,1% тек аналар, немесе 40,2% ата да ана да бірігіп уақыт бөледі екен, тек қана 2,1% әкелер ғана араласып жеке көңіл бөледі екен.

Белгілі таралу жиілігінде азаматтық және белгілі этникалық топтарда туыстық некелер көбейсе, ер мен әйел арасында заңды түрде емес дін мекемелерінде неке қию жиілеген. Сонымен қатар әйел адамның қазіргі заманға сай емес дәрежесі отбасыларда дәріптеліп, әлеуметтік белсенділігі мен жұмыспен қамтамасыз етуіне нұқсан келуде. Содан әрі қарай бұл отбасыларда келіспеушілік туындап, некенің бұзылуына әкеліп соғады. Ажырасудың $\frac{1}{4}$ этника аралық некелерде кездеседі, ол мәдениеттердің байланысуындағы мәселелердің бар екенін көрсетеді. Қоса кететін болсақ осылармен бірге қыздардың тұрмыс құруға ұрланып қыздың қалауысыз баратын жайттар да аз емес. 4 және одан да көп кәмелет жасқа толмаған балалы отбасылардың саны 2020 жылы 392 433 адамды құраса, ал 2016 жылы - 248 380 болған еді.

Қазақстанда ауылдық жерде тұратын отбасылардың негізгі мәселесі

ретінде материалдық жағдайдың төмендігі (50,1%), тұрмыстық жағдайдың нашарлығы (31,7%), жұмыспен қамту мәселелері (14,6%), медициналық қызметтің қол жетімсіздігін (8,3%) айтуға болады. Облыстық кескінде қарайтын болсақ: материалдық жағдайдың төмендігін Маңғыстау облысының ауылдық тұрғындары айқындаса (71,2%), Түркістан облысы (68,2%), Батыс Қазақстан облысы (66,0%) және Қостанай облыстары (64,2%) осы тізімді жалғастырып тұр. Тұрмыстық жағдайдың нашарлығы Жамбыл (48,0%) және Маңғыстау облыстарының (52,5%) әрбір екінші респондентін уайымдатса, Атырау облысының (36,4%) ауылдық тұрғындарын медицинаның қол жетімсіздігі алаңдатады. Жұмыспен қамту мәселесі Атырау (36,4%), Қызылорда (22,4%), Жамбыл (18,0%), Түркістан (18,4%), Шығыс Қазақстан (20,0%) және Ақмола (17,6%) облыстарында өзекті мәселе болып тұр [3].

Жоғарыда келтірілген мәселелерден бір түйетін ой еліміздегі инфляцияны ескерсек әлеуметтік көмектің жеткіліксіз екенін, отбасылық институттың әлсіздігін, әлеуметтік мәселелерді мемлекеттік реттеу жүйесін әлі де жетілдіру керек екенін байқаймыз. Соның ішінде ауыл тұрғындарының жағдайын жақсартатын бағдарламаларды жақсартып жүйелеп дамыту керек екенін алға қоямыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Комплексный обзор по осуществлению Пекинской декларации и платформы действий: Подготовлен Национальной комиссией по делам женщин и семейно-демографической политике при Президенте РК совместно с заинтересованными гос. органами с учетом предложений неправительственных и международных организаций (сентябрь, 2018 г.), подготовленного «ООН-Женщины» в сотрудничестве с Экономической Комиссией ООН для Африки (ЭКА), Экономической и специальной комиссией ООН для Азии и Тихого океана (ЭСКАТО), Европейской экономической комиссией (ЕЭК), Экономической и социальной комиссией ООН для Западной Азии (ЭСКАЗА)»

2. <https://egov.kz/cms/ru/articles/allowance>

3. <https://findhow.org/2091-vidyi-sotsialnyih-vyiplat-i-posobiya-v-kazahstane.html/>

УДК 338.28

Жанайдарова К.Н., Сейтказиева А. М. (АО «Казахстанско-Британский технический университет»)

ФОРМИРОВАНИЕ ПОРТФЕЛЯ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИХ ПРОЕКТОВ: ОБЗОР ПОДХОДОВ

Аннотация. В статье рассматриваются актуальные вопросы формирования портфеля научно-технических проектов. Затронуты наиболее ключевые сущностные характеристики таких понятий как проект, программа и портфель проектов, отличающие процесс управления проектами от управления портфелем проектов. Представлены различные точки зрения на процесс формирования и управления портфелем проектов, приведены характеристики существующих технологий управления портфелем проектов. Рассмотрены особенности управления портфелем научно-технических проектов.

Ключевые слова: проект; программа; портфель проектов; технологии управления портфелем проектов; научно-технические проекты.

В настоящее время управление проектами преобразовалось из управленческой технологии как блока теоретических знаний в практическую применимость соответствующих навыков. Усиление конкурентной борьбы, динамичное развитие экономики, диверсификация производства и бизнеса настоятельно требует изменения подходов к управленческим технологиям, а именно перехода от управления конкретными проектами как управления точками роста бизнеса к управлению проектами как инструмента процесса стабильного сбалансированного развития с целью достижения стратегических приоритетов компании. В этой связи следует определиться что понимается под управлением проектами, управление программами проектов и управлением портфелем проектов.

В Международном стандарте [1, с.18] проект – это уникальный процесс, состоящий из совокупности скоординированных и управляемых видов деятельности с датами начала и окончания, предпринятых для достижения цели, соответствующей конкретным требованиям, включая ограничения по срокам, стоимости и ресурсам». В исследованиях Клиффорда Грея и Эрика Ларсона под проектом понимается «комплекс мероприятий, ограниченный во времени, бюджету, ресурсам, направленный на достижение уникальных целей» [2, с.10]. Такие ученые как Аньшин В.М. и Ильина О.Н. считают, что проект – это «целенаправленное, заранее проработанное и запланированное создание или модернизация физических объектов, технологических процессов, технической и организационной документации для них, материальных, финансовых, трудовых и иных ресурсов, а также управленческих решений и мероприятий по их выполнению» [3, с.48].

Необходимо отметить, что в Стандарте OPM3 (Organizational Project Management Maturity Model) [4], который описывает модель зрелости организационного управления проектами, определена последовательность работ по развитию внутренней среды организации, использующей проектный подход. В соответствии с этим Стандартом различают три уровня зрелости организации,

а именно: на первом уровне зрелости управляют проектами; на втором уровне уже управляют программами и проектами; и, наконец, третий уровень зрелости связан с процессом управления портфелями, программами и проектами. При этом оптимальный подход к реализации системы управления проектами возможен только в случае интеграции управления на всех уровнях, поскольку предполагается, что организация способна осуществить переход на новый уровень зрелости лишь при соблюдении условия освоения предыдущего уровня.

Что имеется в виду: известно, что при управлении текущей операционной деятельностью и управлении проектной деятельностью используются различные методы. Так, в процессе регулирования текущей деятельностью, как правило, создаются многоуровневые иерархические структуры и управленческие решения принимаются на высшем уровне управления. В случае реализации проектов такие иерархические структуры не создаются, а организуются многофункциональные команды, лидер которой и принимает соответствующие решения и отчитывается за конечный достигнутый результат. Отсюда вывод: управление проектами – это такая область менеджмента, в рамках которой используется особенный уникальный блок целенаправленных действий с учетом условий, предъявляемых к ограниченному бюджету, конкретным срокам и особенному содержанию.

Исходя из вышеизложенного, в процессе освоения первого уровня зрелости организации решается ряд задач, связанных с текущими краткосрочными целями. Если же возникает необходимость решить более сложные задачи или выполнять крупные заказы, то целесообразно прибегать к процессу управления программами проектов. Под программой понимается «ряд связанных друг с другом проектов, подпрограмм и операций программы, управление которыми координируется для получения выгод, которые были недоступны при управлении по отдельности» [5, с.9], поскольку при совместном управлении предполагается достижение синергетического эффекта и обеспечение взаимосвязей и взаимопроникновения проектов.

Следует обратить внимание, что сам проект и программы даже при условии их успешной реализации не гарантируют достижения комплекса целей организации. Ученые утверждают, что проекты должны быть поставлены «в возможно лучшее положение – чтобы облегчить реализацию этих стратегий....Только когда связь между проектами и стратегиями функционирует в обоих направлениях, организация сможет действительно получить выгоды» [6, с.210]. Этим определяется целесообразность, что более высокий уровень управления требует формирования портфеля проектов – «набора проектов, программ и элементов операционной деятельности (т.е. компонентов портфеля), управляемых как группа с целью достижения стратегических целей» [5, с.9-10]. «Портфели состоят их множества текущих компонентов и запланированных одобренных инициатив, в портфель могут войти приостановленные, отложенные на время, а также проекты, предлагаемые к рассмотрению. Более того, портфель, помимо проектов и программ, может включать портфели более низкого уровня. Например, в

портфелях, которые отвечают определенному виду бизнеса организации, могут быть выделены портфели, относящиеся к различным функциональным областям предприятия» [7, с.23].

Исходя из вышеизложенного, в процессе управления портфелем проектов реализуется комплексный подход, который нацелен на решение ряда стратегических задач, сопровождающийся соответствующими технологиями управления портфелем.

Проблема нехватки ресурсов выступает одной из ключевых проблем, с которыми в первую очередь сталкиваются менеджеры, даже в случае, если речь идет об управлении единичным проектом. От степени наличия в необходимом объеме ресурсов зависят все основные характеристики проекта: стоимость, сроки и качество. Все ресурсы можно классифицировать на трудовые, материальные и финансовые. Обеспечение проекта ресурсами реализуется на основе такой технологии как «распределение (назначение или выравнивание) ресурсов» [8]. В литературе отмечается, что точнее существуют такие технологии распределения ресурсов как распределение на предварительной стадии (в процессе формирования) и распределение в процессе оперативного планирования (называется устранение конфликтов между ресурсами).

Иногда возникает риск прекращения проекта ввиду нехватки ресурсов, если отдельные проекты, входящие в состав портфеля или программы, одновременно нуждаются в одних и тех же ресурсах. В этом случае собственником технологии «устранение конфликтов между ресурсами», как правило, выступает проектный офис, тогда необходимо рассматривать признак общих ресурсов как портфелеобразующий, и целесообразно использовать не столько технологии управления отдельными проектами как технологии управления портфелем проектов.

В связи с этим возникает необходимость исследования сравнительной оценки организационных структур. В существующих исследованиях [9, 10, 11] выделяются несколько различных типов структур: от чисто функциональной (без проектов) до чисто проектной (без функциональной). Решение задач управления отдельными проектами можно решить с помощью матричной структуры, но если возникает необходимость управления программой и портфелем проектов, то развитие проектов нельзя возлагать только на проектных менеджеров. Соответственно, возникает необходимость решения задачи определения приоритетности проектов, на основе которых будут распределены ограниченные ресурсы между проектами.

При этом целесообразно использовать такой критерий распределения как соответствие проектов выбранной стратегии. Исследователи отмечают необходимость «наличия в организации стратегического видения: миссии, целей и стратегии. Помимо наличия стратегии также требуется вовлеченность топ-менеджеров и мастерство проектных команд» [12, с.524-537].

Весьма важной проблемой в процессе формирования системы управления программой и портфелем выступает необходимость учета рисков. Менеджеры часто стоят перед выбором: сформировать портфель проектов,

обладающих приемлемым доходом, гармонизирующий со стратегией организации, но обладающий высоким уровнем риска, или выбрать такой портфель проектов, который не столь эффективен, но менее рискованный. Особенно это актуально для компаний, ориентированных на инновации, на формирование портфеля научно-технических проектов.

Исходя из вышеизложенного, как отмечают зарубежные ученые, в процессе управления портфелем научно-технических проектов следует использовать следующие технологии:

1. комплексная оценка эффективности проекта;
2. расчет риска проекта, программы и портфеля;
3. установление приоритетов (приоритезация);
4. выбор проектов из которых будет состоять программа или портфель (селекция);
5. распределение ресурсов между проектами и программами;
6. учет влияния проектов друг на друга;
7. выравнивание проектов программы или портфеля для обеспечения ресурсами (разработка календарного плана);
8. достижение сбалансированности портфеля (тактических и стратегических проектов, больших и малых, высоко и низкорисковых и т.д.);
9. принятие решений о продолжении, приостановлении или прекращении проекта [13, 14, 15].

Можно выделить следующие особенности формирования портфеля научно-технических проектов. С точки зрения востребованности результатов научно-технический проект должен носить упреждающий характер и своевременно решать ту или иную проблему. Спецификой научно-технических проектов, кроме того, выступает то обстоятельство, что их результаты могут найти применение не в одном, а в нескольких научных направлениях. Критериями оценки портфеля научно-технических проектов также должна быть оценка уровня их соответствия стратегическим целям организации. Среди показателей, влияющих на формирование портфеля научно-технических проектов, необходимо обращать особое внимание на получение принципиально новых результатов, открытие новых закономерностей или теорий. При проведении исследований в научно-технических проектах желательно иметь соответствующий задел научно-исследовательских работ, который предполагает четкое определение направления исследования, достижимость ожидаемых результатов с обоснованием соответствующей методологии уже подтверждены в ранее проведенных исследованиях. И, наконец, имеется достаточное финансовое обоснование предполагаемых затрат на проведение научных исследований.

Учет вышеперечисленных особенностей при формировании портфеля научно-технических проектов будет способствовать повышению эффективности управления портфелем и успешному достижению стратегических целей организации.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. ISO 21500:2012 Guidance on project management (Руководство для управления проектами)
2. Управление проектами: практическое руководство / Клиффорд Ф. Грей, Эрик У. Ларсон/Пер англ – М.: Издательство «Дело и Сервис», 2003
3. Управление проектами: фундаментальный курс: учебник / А.В. Алешин, В.М. Аньшин, К.А. Багратиони и др.; под ред. В.М. Аньшина, О.Н. Ильиной; Нац. Исслед. Ун-т «Высшая школа экономики». – М.:Изд. дом ВШЭ, 2013.
4. <http://www.pmi.org/pmbok-guide-standards/practice-guides>
5. Руководство к Своду знаний по управлению проектами, РМВОК – Пятое издание – 2013
6. Курс МВА по стратегическому менеджменту, - под редакцией Лайма Фазй - М.: Альпина Паблишер, 2002.
7. Портфель проектов: Инструмент стратегического управления предприятием / А.В. Илларионов, Э.Ю. Клименко - М.: Альпина Паблишер, 2013
8. МНА Hendriks, B Voeten and L Kroep. Human resource allocation in a multi-project R&D environment. International Journal of Project Management Vol. 17, No. 3, 1999
9. Wheelwright SC, Clark KB. Revolutionizing product development: quantum leaps in speed, efficiency, and quality. New York: Free Press;1992.
10. Galbraith JR. Matrix organization designs: how to combine functional and project forms. Bus Horizons 1971;14(1):29–40.
11. Galbraith JR. Designing complex organizations. Reading, MA: Addison Wesley; 1973.
12. Bert De Reyck, Yael Grushka-Cockayne, Martin Lockett, Sergio Ricardo Calderini, Marcio Moura, Andrew Sloper. The impact of project portfolio management on information technology projects. International Journal of Project Management 23 (2005)
13. Linenberg Y, Stadlker Z, Arbuthnot S. Optimizing organizational performance by managing project benefits. PMI Global Congress 2003, Europe;
14. Bert De Reyck, Yael Grushka-Cockayne, Martin Lockett, Sergio Ricardo Calderini, Marcio Moura, Andrew Sloper. The impact of project portfolio management on information technology projects. International Journal of Project Management 23 (2005) 524–537
15. Robert G. Cooper, Scott J. Edgett, Elko J. Kleinschmidt. Portfolio management for new product development: results of an industry practices study. R&D Management 31, 4, 2001

ӘОЖ 338

Жолдыгулов Е.Н., Жамелов М.Б. (Шығыс техникалық гуманитарлық колледжі),
Сырымбек М. (ШҚТУ)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ИНФЛЯЦИЯЛЫҚ ҮРДІСТЕР

Аңдатпа. Инфляция үрдістері және проблемасы әлемдік экономикада өзекті. Бұл мақалада Қазақстандағы инфляция өзгерісі зерттеледі, ерекшеліктері қарастырылады. Соңғы жылдар бойынша инфляция беталысы келтірілді. Проблемасы айқындалды, шаралары ұсынылды. Инфляциялық үрдістер экономиканың ілгерілеуіне және елдегі әлеуметтік жағдайға өз әсерін тигізуде.

Түйін сөздер: инфляция, экономика, баға өсімі, инфляцияға қарсы шаралар, тенденция.

Бүгінгі күні инфляция негізгі экономикалық проблема болып отыр, ол қаржыға, ақша жүйесіне және жалпы экономикалық жүйеге теріс әсер ететін ауыр және қауіпті үрдістердің бірі болып табылады.

Жалпы алғанда инфляция әлемнің көптеген елдерінде жалпы және созылмалы сипатқа ие болды, соның ішінде Қазақстан Республикасы да тыс қалмайды. Аталған мақалада инфляцияның пайда болу себептерін және инфляциямен күресу әдістерін қарастырдық.

Инфляция барлық азық-түлік және азық-түлік емес тауарлар мен қызметтерге бағалардың ұзақ және салыстырмалы түрде тұрақты өсуін білдіреді. Бұл ақша массасы айналымындағы арналардың толып кетуі нәтижесінде болатын ақшаның құнсыздану үрдісі [1].

Бүкіләлемдік экономикалық мәселе ретінде XX – ғасырда алтын стандарттан бас тартқаннан кейін және мемлекеттік шығындарды қаржыландырудың инфляциялық тәсілін енгізгеннен кейін көрініс таба бастады. Оған, әдетте, ақшаның сатып алу қабілеті байланысты. Әрбір елдің өзінің инфляциялық ерекшеліктері бар.

Қазақстандағы инфляцияның ерекшеліктеріне ең алдымен, ол өндірістің күрт құлдырауы жағдайында дамиды. Қазақстандағы инфляцияның тағы бір ерекшелігі тауарлар мен қызметтердің бағасы жасанды түрде төмен болған, бірақ олардың айтарлықтай тапшылығы болған кезде ол "берілген инфляция" жағдайынан туындады.

Республикада инфляцияның дамуының маңызды ерекшелігі экономикадағы монополизмнің жоғары дәрежесі болып табылады, бұл Кеңес Одағы экономикасының қажеттіліктеріне жұмыс істеген ірі кәсіпорындардың болуымен байланысты. Өндіруші, металлургиялық, химиялық, машина жасау кәсіпорындарының ірі шикізаттары республикада теңдесі жоқ және нарыққа тән бәсекелестік орта құрмайды.

Келесі ерекшелік Қазақстан халық шаруашылығының шикізаттық сипаты болып табылады, бұл тұтыну тауарлары бойынша ішкі нарықтың сыртқы нарықтарға тәуелділігіне себепші болады. Бұл жағдайда инфляция екі құраушылардың есебінен құрастырылады.

Біріншіден, кеден баждары есебінен импортталған өнімнің қымбаттауы. Екіншіден, бір жағынан шикізат өнімінің құнындағы және тиісінше

бағаларындағы айырмашалық, дайын тұтыну немесе инвестициялық тауарлар. Бұл фактор мемлекеттің төлем балансының жай-күйі – оның теріс сальдосы арқылы көрінеді. Теңгерімге сыртқы қарыздар, активтерді сату, мемлекеттің ресми валюталық резервтерін төмендету есебінен қол жеткізіледі. Алайда, аталған шаралар экономикадағы макроэкономикалық тұрақтылықты бұзады, шаруашылық тұрақтылыққа қол жеткізу үшін ақша қаражатын ірі ішкі салымдарды талап етеді және инфляцияның жаңа толқынын тудырады.

Қазақстанда инфляцияның дамуына инфляциялық әсер тудыратын жаңа салықтарды, акциздерді, экспорттық және кеден баждарын, өнімнің өзіндік құнына, экономиканы қайта құру қорына, халықты жұмыспен қамтуға жәрдемдесудің мемлекеттік қорына енгізілетін қаражат аударымдарын енгізу, әлеуметтік сақтандыруға аударымдарды күрт ұлғайту сияқты қаржылық және әлеуметтік іс-шараларды тез өткізу ықпал етті.

Қазақстандағы инфляцияның себептері мен ерекшеліктерін талдау тиісті инфляцияға қарсы саясатты, сондай-ақ іске асыру тетігін, яғни инфляцияға қарсы іс-қимылдың әдістерін, тәсілдерін әзірлеуге, оның пайда болу ошақтарына кешенді және мақсатты түрде әрекет етуге мүмкіндік береді.

Инфляцияны еңсерудің мынадай шарттарын атап өту қажет:

- инфляция деңгейі жоғары болған сайын, соғұрлым онымен күресу қиын;
- инфляцияның төмендеуінің барлық жолдары әлеуметке қарсы, яғни халықтың басым көпшілігі үшін ауыр.

Оның ауқымы тікелей, әрі жанама шаруашылықтың барлық секторларының кең ауқымын қамтиды. Өйткені инфляция ұлттық экономиканың барлық салаларын қамти отырып, іс жүзінде макроэкономикалық проблема болып табылады.

Мемлекет қолдарында басты құралдар – ақша-несие және бюджеттік-салық саясаты бар – инфляцияны реттей отырып басқаруға міндетті. Инфляцияны ақшалай-несиелік реттеудің жақтаушылары экономика бойынша Нобель сыйлығының (1976 ж.) лауреаты М.Фридман және А. Шварц болды. Олардың пайымдауынша, инфляцияның маңызды себебі оның ұсынысының өсуінде көрсетілген ақша ортасы болып табылады [2].

Инфляцияны жеңу жөніндегі іс-шаралар кешені қоғамның жұмыс істеуінің өндірістік-экономикалық, әлеуметтік, құқықтық, институционалдық салаларының әр түрлі талаптарына әсер етуді қамтиды, алайда олардың шешуші бөлігі базалық, өндірістік – экономикалық болып табылады [4].

Сонымен, жыл сайын Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі ақша-несие саясаты бойынша іс-шаралар өткізеді, онда аспектілердің бірі баға тұрақтылығын қамтамасыз ету, яғни жылдық инфляцияның төмен деңгейін 6,00 - 8,00% -дан 8,00% -ға дейінгі диапазонда (2018-2019жж.) ұстап тұру болып табылғанды. Ішкі бағалардың өсуіне жол бермеу үшін Үкімет және Ұлттық Банк белсенді жұмыс жүргізуге ұмтылды.

Азық-түлік нарығындағы бағаның тұрақтылығын қамтамасыз ету нарықтық тетіктерді қолдана отырып, азық-түлік нарығын реттеу жөніндегі шаралар кешені шеңберінде жүзеге асырылатын болады. Ол өңірлер деңгейінде азық-түлік тауарларының тұрақтандыру қорларын қалыптастыруды, дәнді және

майлы дақылдардың, көкөністердің егіс алқаптарын ұлғайтуды, жұмыс істеп тұрған жылыжай мен көкөніс қоймаларын салуды және жаңғыртуды көздейді.

Қазақстан Республикасындағы өтпелі кезеңдегі инфляциялық себептеріне мыналар жатады:

- халық шаруашылығындағы өндірістік терең құлдырауынан туындаған тауар тапшылығы;
- өндірілетін өнімнің жоғарғы энергия сыйымдылығы, материалдары және еңбек шығыны;
- өз тауарлары мен қызметтеріне бағаның негізгі өсуіне жол берген жеке өндірушілердің монополиясы;
- мемлекеттік бюджеттің тапшылығы, оны жабу үшін мемлекет қағаз ақша шығарады;
- мемлекеттің өндірістік емес шығыстарының жоғары деңгейі;
- басқа елдердегі экономикалық дағдарыстардың әсері;

Зерттеу нәтижесіне сүйенсек, отандық қаржы нарығындағы кәсіби ойыншылардың алдыңғы жылғы қатысы инфляциялық болжамдары мәз емес. Бір жылдан кейін күтілетін инфляцияға олардың тарапынан берілген орташа баға бұл жолы 12,9%-ға дейін өскен. 2022 жылдың қыркүйек айында елде жылдық инфляция 17,7% (тамызда-16,1%) болды. Аймақтар арасында жылдық инфляция 20 өңірде қарқын алды. Ең жоғарғы көрсеткіш Астана қаласында тіркелген (тамыздағы 17,3% -дан қыркүйекте 20%-дейін) болатын. Азық-түлік бағасының өсу қарқыны қыркүйекте 22,2%-ға дейін ұлғайды (тамызда-20,8%).

Осы топқа жататын тауарлардың бағасы Маңғыстау облысында барынша өсті (29,7%). Азық-түлікке жатпайтын тауарлар бағасының өсу қарқыны ж/ж 17,0%-ға дейін жеделдеді (тамызда - 15,5%). Ақылы қызмет көрсету бағасы қыркүйекте 12,3% өсті, бұл ретте жалпы республикалық деңгейде едәуір жоғарғы баға Ұлытау облысында (16,5%) тіркелді, Ақтобе облысында (8,2%), керісінше едәуір төмен өсті. 2022 жылғы қыркүйекте елде айлық инфляциясы 1,8%-ды құрады, бұл соңғы 5 жылда (2017-2021 жылдары: 0,3%) қыркүйек айындағы инфляцияның орташа мәнінен біршама жоғарғы көрсеткіш. 2022 жылдың қыркүйек айында баға барлық өңірде орташа тарихи нормасынан жоғары болды. Айлық инфляцияның ең жоғары мәні Астана қаласында (2,8%) байқалды [3].

Тұрақты негізде мұнай өнімдеріне, азық-түлік тауарларына бөлшек сауда бағаларының нарығындағы жағдайға мониторинг жүргізіледі.

Бәсекелестікті қорғау, жосықсыз бәсекелестікті анықтау жолын кесу, баға келісімі, нарық субъектілерінің өзінің үстем жағдайын теріс пайдалануы, бағалардың алыпсатарлық өсуі өнім өндірушілер мен түпкі тұтынушылар арасындағы делдалдық буындарды қысқарту жөніндегі жұмыс күшейтілетін болады. Тұрақты негізде мұнай өнімдеріне, азық-түлік тауарларына бөлшек сауда бағаларының нарығындағы жағдайға мониторинг жүргізіледі.

2022 жылы Қазақстандағы инфляция 20%-дан асты. Бұл мұндай алғашқы күрт өсуі емес. Мысалы, 2007 жыл инфляциясы 18,8% көрсетті. Жылдар өткен сайын бағаларының өсу қарқыны қайтадан 17,8%-ке дейін өсті. Одан кейін

жылдық көрсеткіш төмендеп, 6,4-9,8% деңгейінде болды. Бірақ, 2007 жыл инфляция қайтадан 18,8%-ке дейін күрт өсті. Әлемдік саяси-экономикалық өзгерістер елдегі қымбаттауға өз әсерін тигізді. 2022 жылдың қорытындысында жыл сайынғы инфляция деңгейі 20,3%-ды көрсетті [3].

Ұлттық банк экономикадағы ақша ұсынысын икемді реттеу жөніндегі шаралар қабылдайтын болады. Инфляциялық қысымды ынталандыратын артық ақша ұсынысының ұлғаюы стерильдеу операцияларының өсуімен нивелирленетін болады. Бұл іс-шараларды іске асыру инфляция деңгейін жоспарланған дәлізде сақтауды қамтамасыз етеді [4].

Осылайша, әлемдік экономикада және сыртқы қаржы және тауар нарықтарында қолайлы жағдайларды сақтау Қазақстанның орнықты экономикалық өсуге қол жеткізуіне және елдегі макроэкономикалық жағдайды жақсартуға ықпал етеді. Ақша-несие саясатын жүзеге асыру жөніндегі жана үкіметтік бағдарламаны жүзеге асыру отандық экономиканың сапалы және тұрақты өсуін қамтамасыз ететін шарт болып табылады деп үміттенеміз.

Инфляция процесі экономиканың дамуына кедергі келтіреді, сондықтан инфляцияны жеңу үшін шаралар қабылдау қажет. Әрине, инфляция – бұл өмір мен экономиканың барлық салаларына әсер ететін күрделі құбылыс, бірақ оған әсер етудің белгілі бір тетігі бар. Мәселелер дәлірек тұжырымдалған сайын, оларды еңсерудің тәсілдері, әдістері соғұрлым тиімді болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Красавина Л.Н. Регулирование инфляции как фактор экономической стабилизации // Финансы. – 2000. -№4
2. Амосов А. Особенности инфляции и возможность противодействия ей// Экономист. – 2003.-№1 – 524 – 257 б.
3. Қазақстан Республикасындағы инфляция [электронный ресурс] <https://www.gov.kz/memleket/entities/stat/press/news/details/381457?lang=ru> (дата обращения 16.02.2023 г.)
4. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкінің сайты <http://www.nationalbank.kz>

УДК 657.1

Зиновьева К.А. (20-БУТ-1, ВКТУ), Соколова В.А. (19-БУ-1, ВКТУ),
Козлова М. В. (к.э.н., ВКТУ)

ОСОБЕННОСТИ ОБРАЩЕНИЯ И УЧЕТА ЭЛЕКТРОННЫХ ДЕНЕГ

Аннотация. В статье описаны основные моменты учета электронных денег в Казахстане, рассмотрена нормативно-правовая основа для осуществления обращения денежных средств в электронном формате. Также в данной статье представлены счета учета денежных средств согласно типовому плану счетов бухгалтерского учета. Помимо этого отражены платежные системы, применяющиеся в Казахстане. Представлены наиболее часто используемые электронные кошельки и дана их краткая характеристика. Приведено описание цифрового тенге, рассмотрены его плюсы и отличия от банковских карт и электронных кошельков. Раскрыто инновационное значение внедрения цифрового тенге в Казахстане.

Ключевые слова: электронные деньги, эмитент, электронный кошелек, банковская карта, цифровой тенге.

С каждым днем безналичные расчеты занимают все больше места в нашей жизни: мы пользуемся банковскими картами и электронными кошельками, делаем денежные переводы.

Электронные деньги – это, безналичные денежные средства, реальные рубли, доллары, евро и другая валюта, которые стали виртуальными – их перевели в специальную систему для хранения и обращения в интернете. Пощупать свои кровные вы уже не сможете, зато их будет почти невозможно потерять, они не порвутся, как бумажные, и всегда будут под рукой, если у вас есть доступ к сети [1].

Электронные деньги делятся на анонимные и персонифицированные.

При использовании анонимной системы операции с электронными деньгами осуществляются без идентификации пользователя. Это удобно, например, при расчетах в общественном транспорте, кафе, магазинах и т.п.

Персонифицированные системы требуют идентификацию пользователя электронными деньгами, без которой проведение операции невозможно.

В Казахстане анонимное пользование электронными деньгами допускается, но с ограничениями.

Нормативно-правовой основой для оборота электронных денег в Казахстане служат: Закон Республики Казахстан «О платежах и платежных системах» от 26 июля 2016 года; Правила выпуска, использования и погашения электронных денег, а также требований к эмитентам электронных денег и системам электронных денег на территории Республики Казахстан, утв. постановлением Правления Национального Банка Республики Казахстан от 31 августа 2016 года № 202.

Закон «О правовом регулировании расчетов электронными деньгами в Республике Казахстан (Абжанов Д.К.) запрещает совершение следующих операций в отношении электронных денег анонимных или неидентифицированных владельцев - физических лиц [2]:

- приобретение электронных денег на сумму свыше 50-ти кратного размера месячного расчетного показателя (МРП);
- совершение одной операции на сумму свыше 50-ти кратного размера МРП;
- совершение платежей и иных операций с электронного кошелька в течение рабочего дня на общую сумму свыше 100-кратного размера МРП;
- хранение на одном электронном устройстве электронных денег на сумму свыше 100-кратного размера МРП;
- погашение электронных денег и реализация агенту системы электронных денег.

Таким образом, последовательность операций по применению электронных денег выглядит следующим образом:

- 1) заключается договор о выпуске электронных денег между эмитентом электронных денег и владельцем электронных денег либо между оператором системы электронных денег с владельцем электронных денег;
- 2) эмитенту вносятся деньги в целях их обмена на электронные деньги;
- 3) владельцу электронных денег выпускаются электронные деньги, информация о которых содержится в электронном кошельке;
- 4) владелец электронных денег осуществляет их использование (то есть совершает платежи посредством перевода электронных денег другим участникам системы электронных денег);
- 5) осуществляется погашение электронных денег, то есть их обмен на деньги в равной номинальной стоимости.

Эмитент электронных денег – это поставщик платежной услуги, который осуществляет выпуск и погашение электронных денег [3]

Эмитент, выпуская электронные деньги, принимает на себя обязательство обменять их на «обычные» деньги в последующем у владельцев электронных денег.

На территории Республики Казахстан эмитентами электронных денег могут выступать Национальный Банк Республики Казахстан, банки и Национальный оператор почты.

Как видно, небанковские организации лишены в Казахстане возможности выступать эмитентами электронных денег. Однако их участие допустимо в качестве операторов системы электронных денег [4].

В зависимости от количества эмитентов различаются одноэмитентные и многоэмитентные системы электронных денег. Одноэмитентная система электронных денег функционирует с участием одного эмитента, многоэмитентная - с участием двух и более эмитентов.

Свои функции эмитент может совмещать с функциями оператора системы электронных денег, осуществляя платежные услуги.

Стоит отметить, что по казахстанскому законодательству не допускается выпуск электронных денег в кредит или на сумму, превышающую размер внесенных эмитенту денег.

Владелец электронных денег вправе их «обналичить», то есть получить, так сказать, «настоящие» деньги, предъявив свои электронные деньги эмитенту к погашению.

Погашение электронных денег – это операция эмитента электронных денег по обмену предъявленных ранее выпущенных им электронных денег на равную по их номинальной стоимости сумму денег [5]. Как видно, обмен также осуществляется 1 к 1. Поскольку остаток на электронном кошельке в результате проводимых платежей меняется, вполне вероятно, что сумма электронных денег, предъявленных к погашению, может не совпасть с изначально внесенной суммой денег при приобретении электронных денег.

В бухгалтерском учете для учета электронных денежных средств есть специальный счет – 1070 «Учет электронных денежных средств»

Так же к денежным средствам относятся текущие и карточные банковские счета для их учета предназначены следующие счета Типового плана счетов бухгалтерского учета:–

1030 – «Денежные средства на текущих банковских счетах»;

1040 – «Денежные средства на корреспондентских счетах»;

1050 – «Денежные средства на сберегательных счетах».

Изучив основы и последовательность проведения операций с электронными деньгами разберемся, что же представляют собой эти электронные деньги в Казахстане. В основной массе это ответвления глобальных платежных систем, таких как: Qiwi, Visa, Wallet, WebMoney Transfer, Единый кошелек, Яндекс Деньги, PayPal и других [6].

Visa и Mastercard это две глобальные платежные системы, применяемые во многих странах. В Казахстане Visa по нашему мнению наиболее распространена, ярким примером банка, применяющим эту платежную систему и знакомым многим, является Kaspi Bank. Помимо платежных карт применяются электронные кошельки. В Казахстане наиболее распространёнными электронными кошельками являются WebMoney и Qiwi, поскольку они считаются наиболее удобными для пользования.

Главным плюсом webmoney для казахских пользователей в первую очередь является легкая возможность вывода наличных из системы, а также множество мест, где принимают платежи в webmoney. Также к плюсам относится возможность хранить деньги в разных валютах (не только тенге, но и доллар, рубль и т.д.), надежную систему безопасности транзакций возможность оплаты в любом месте казахстанского интернета: заплатить за телефон, перевести другому пользователю или погасить задолженность.

Киви кошелек распространён слабее, чем webmoney, но и у этой платежной системы есть много преимуществ, таких как простой и понятный интерфейс, много мест для пополнения кошелька через киви-терминалы и легкость пополнения, возможность перевода денег между мобильным телефоном и киви-кошельком, а также электронный счет в тенге. Qiwi наиболее часто пользуются в крупных городах Казахстана.

Помимо карт и электронных кошельков в Казахстане планируется ввести электронную валюту – цифровой тенге.

Цифровой тенге – будет являться третьей формой национальной валюты, наряду с наличными и безналичными деньгами на банковских счетах. О проекте внедрения цифрового тенге в Национальном банке говорили еще в мае 2021 года [7].

Сейчас проект цифрового тенге находится на стадии разработки и может к осени 2023 года поступить в обращение. В пилотном режиме казахстанцам планируют выдавать пособия и пенсии цифровой национальной валютой. На расчет цифровыми тенге для обеспечения прозрачности будут переходить и государственные закупки

При условии внедрения цифрового тенге его цена будет равна курсу тенге, его легко можно будет обменять на наличные и безналичные средства.

Одним из основных преимуществ цифрового тенге по сравнению с банковскими счетами является возможность осуществлять платежи и переводы без подключения к интернету, только заранее необходимо перевести нужную сумму на специальный кошелек. Это обеспечит развитие безналичных платежей в регионах, где доступ к интернету ограничен [8].

Так же к достоинствам цифрового тенге относится программируемость. Пользователь сможет сам задавать критерии осуществления транзакций, например выбрать максимальную или минимальную сумму затрат на какие-либо виды товаров или ограничить сумму транзакций в определенное время суток.

Цифровой тенге будет выпускаться только национальным банком, что будет обеспечивать защиту средств его держателей. Сейчас им можно будет пользоваться в специальном приложении национального банка, а в будущем этот функционал будет внедрен в приложения популярных банков.

Расплачиваться цифровыми тенге можно будет с использованием NFC, QR, по номеру телефона – с использованием всех традиционных идентификаторов.

В 2023 году запланировано внедрение платежей с участием государства. Это социальные платежи и государственные закупки. Будут определены конкретные государственные органы и социальные платежи, в рамках которых цифровой тенге будет применяться. Планируется, что к концу 2023 года некоторые из реальных потребителей социальных пособий смогут воспользоваться цифровыми тенге.

Подводя итог внедрения цифрового тенге можно выделить четыре преимущества и отличия от безналичных платежей [9]:

Первое – финансовая доступность и финансовая инклюзия, поскольку цифровой тенге не требует доступа к сети интернета, а он не всегда и везде доступен.

Второе – эффективность расходования государственных средств. Применение специальных технологий позволит сделать прозрачнее и адреснее государственное расходование.

Третье – это введение инновационных финансовых сервисов.

Четвертое – трансграничные расчеты, расширение возможности оплаты по всему миру.

В целом внедрение цифрового тенге это большой проект требующий много времени и внимания, но он позволит еще больше подняться Казахстану в мировом сообществе и обеспечит население возможность удобной безналичной оплаты не требующей интернета.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Что такое электронные деньги и где они могут пригодиться // Электронные деньги URL: <https://media.mts.ru/technologies/135052/> (электронный ресурс).
2. Абжанов Д.К. Правовое регулирование расчетов электронными деньгами в Республике Казахстан // online.zakon.kz URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33283762&pos=5;-106#pos=5;-106 (электронный ресурс).
3. Эмитент электронных денег. – URL: <https://online.zakon.kz/Document/> (электронный ресурс).
4. Постановление Правления Национального Банка Республики Казахстан от 31 августа 2016 года № 202. Зарегистрировано в Министерстве юстиции Республики Казахстан 6 октября 2016 года № 14298. «Об утверждении Правил выпуска, использования и погашения электронных денег, а также требований к эмитентам электронных денег и системам электронных денег на территории Республики Казахстан». – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1600014298> (электронный ресурс).
5. Погашение электронных денег URL: <https://online.zakon.kz/Document/> (электронный ресурс).
6. Системы электронных денег Казахстана // Национальный банк Казахстана URL: <https://www.nationalbank.kz/ru/news/sistemy-elektronnyh-deneg-kazahstana> (электронный ресурс).
7. Цифровой тенге // Национальный банк Республики Казахстан URL: <https://www.nationalbank.kz/ru/page/cifrovoy-tenge-pilotnyy-proekt> (электронный ресурс).
8. Кучма В. Всё о цифровом тенге в Казахстане: разбираемся, как это будет//forbes.kzURL:https://forbes.kz/process/expertise/vse_o_tsifrovom_tenge_v_kazahstane_kak_eto_budet (электронный ресурс).
9. Антонов С. Когда внедрят цифровой тенге и зачем он нужен, рассказали в Нацбанке // tengrinews.kz URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/vnedryat-tsifrovoy-tenge-zachem-nujen-rasskazali-natsbanke-483168/ (электронный ресурс).

ӘӨЖ 331.108.26

Зиябек Т.А., Кенжебек У. (19-ТФК-1, ШҚТУ)

Абдрахманова Ж.С. (аға оқытушы, ШҚТУ)

КАДРЛЫҚ РЕЗЕРВТІҢ МӘНІ, МАЗМҰНЫ ЖӘНЕ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Кадр резерві көптеген ұйымдардың персоналды басқарудың жаһандық жүйесінің маңызды ішкі жүйелерінің бірі болып табылады. Ұйымның тұрақты жұмыс істеуі ғана емес, сонымен қатар тез өзгертін сыртқы орта жағдайында кәсіпорынның даму перспективаларын қамтамасыз ету кадрлық резервтің сауатты қалыптасуымен байланысты. Мақала кадрлық резервтің мәні мен мазмұнына қалыптасу ерекшеліктерін бағалауға арналған. Тақырыптың өзектілігі келесі себептерге байланысты. Қызметтің барлық салаларында интеграция тенденциялары байқалады. Ұйымдар мен компаниялары санының күн санап артуы жаңа бөлімдерді басқара алатын мамандар мен қызметкерлерге деген қажеттіліктің өсетінін байқатады. Бәсекеге қабілетті перспективалы қызметкердің болуы уақыт талабы.

Түйін сөздер: басқару, персоналды басқару, кәсіпорын, менеджмент, кадр, кадрлық резерв, кадрлық саясат.

Кадрлық саясат - ұйымдық және кадрлық потенциалды, ұйымдық стратегияның түрін есепке алып, персоналмен жұмыс істеу мақсаты мен ережесі қағидалардың спецификалық жиынтығы.

«Кадрлық резерв» мемлекеттік, саяси, әлеуметтік, өндірістік және тағы басқа мәселелерді шешу үшін кадрларды қалыптастыру және орналастыру жоспарын қарастырады. Кадр - бұл әлеуметтік қызмет салаларының және өндірістік секторлардағы қызметкерлер жиынтығы. «Кадрлық саясат» персоналмен жұмыс істеу мазмұны мен бағытын анықтайтын ережелер мен шаралар жиынтығы. Ол арқылы персоналды басқарудағы мақсаттар іске асады, сондықтан саясатты персоналды басқару жүйесіндегі орталық деп есептейді. Кадрлық саясатты мемлекеттің басшылығы қалыптастырады және кадрлық қызмет қызметкерлердің өз функцияларын орындау барысында іске асады.

Қоғам дамуын кадрлармен қамтамасыз ету міндеті мемлекеттің маңызды және ажыратылмас қызметі, ол мемлекеттік кадр саясатынан нақтылы көрінеді.

Кадрларды жоспарлау қанша қызметкер бар, олардың біліктілік деңгейі қандай, персоналды жоспарлауда қашан және қай жерде қажет болады, қажетті персоналды қалай қысқартуға, артық персоналды қалай қысқартуға болады, әлеуметтік аспектілерді ескере отырып, штат қысқартуды немесе штатқа тарту пайдалануға болады (кадрларды пайдалануды жоспарлау), кадрлардың біліктілігін арттыруға қалайша мақсатты түрде жәрдемдесуге болады және олардың білімдерін өзгертіп отыратын талаптарға сәйкес (кадрларды дамытуды жоспарлау) бейімдеуге болады, жоспарланған кадрлық іс-шаралар қандай шығындарды талап етеді деген сияқты сұрақтарға жауап беруге тиіс [1].

Белгілі бір лауазымда жұмыс істеу үшін кандидат біліктілік талаптарына сәйкес болуы қажет. Үміткердің перспективалық принципі – кәсіби өсуі, лауазымындағы жұмыс өтілі, мансабы.

Мансап бұл қызметкердің иерархиялық баспалдақтармен қаншалықты

жылдам көтерілгендігін көрсетітін кәсіби жолдың көрсеткіші.

Нақты резервке кандидаттарды іріктеу кезінде лауазымға қоюда тек жалпы талаптарды ғана емес, сонымен қатар кәсіби талаптарды да ескеруіміз қажет. Ол белгілі бір бөлімнің, қызметтің, цехтың және сондай-ақ бөлімшедегі жағдайды ұйымдастыра алу қабілетін ескеріп, үміткердің жеке басына қойылатын талаптардың ерекшеліктеріне мән беруіміз керек [2].

Резервпен жұмыс істеу кезеңдері төмендегідей:

1 кезең. Резерв қажеттілігін талдау.

Резервті қалыптастыру кезеңін бастамас бұрын:

- аппарат құрылымының өзгеруін болжау;
- қызметке жұмыскерлерді ілгерілетуді жетілдіру;
- номенклатуралық лауазымдар резервімен қамтамасыз ету дәрежесін

айқындау;

- әр лауазым немесе бірдей лауазымдар тобы бойынша резервтің сәйкес келу дәрежесін анықтау;

Бұл мәселелер кадр құрылғанға дейін шешіледі және онымен жұмыс істеудің барлық кезеңі ішінде түзетіледі.

2 кезең. Резерв тізімін қалыптастыру және жасау:

- резервке кандидаттардың тізімін қалыптастыру;
- нақты лауазымдарға резерв құру.

Резервті қалыптастыру процесінде мыналарды анықтау керек:

- резервке кандидаттардың тізіміне кімді қосуға болады және қажет;
- тізімге енгізілген резервке кандидаттардың қайсысы оқудан өту керек;
- әрқайсысына қандай дайындық формасын қолдану керек.

Резерв тізімін қалыптастыру үшін келесі әдістерді қолданамыз:

-деректерді талдау, өмірбаяндар, сипаттамалар, қызметкерлерді аттестаттау нәтижелері және басқа құжаттарын қарап шығу;

Резерв тізімін қалыптастыру сатысында мынадай міндеттер шешіледі:

- үміткерлерді бағалау;
- кандидат пен үміткердің қасиеттерінің жиынтығын салыстыру;
- бір лауазымға үміткерлерді тандау;

Үміткерлерді бағалау және салыстыру нәтижелері бойынша резервтің алдын ала тізімі нақтыланады және түзетіледі.

3 кезең. Кандидаттарды дайындау.

Резервті қалыптастыру үшін, әдетте, алға жылжуға қабілетті қызметкерлерді дәл тандау мүмкін емес – оларды лауазымға дұрыс дайындау және алға жылжуды ұйымдастыру маңызды.

Кәсіби дайындық үшін келесі әдістерді қолдануға болады:

- жоғары тұрған басшының басшылығымен жеке дайындық;
- басқа кәсіпорында лауазымға сәйкес тағылымдамадан өту;
- жоспарланған лауазымға байланысты курстар оқу [3].

Мемлекеттік кадр саясаты - мемлекеттің еңбек әлеуетін қалыптастыру, дамыту және ұтымды пайдалану жөніндегі жалпы мемлекеттік стратегия. Кадрлардың шағын жүйесі - бір-бірімен күрделі қарым-қатынасқа түсетін адамдар жиынтығы.

Бұл шағын жүйенің негізін персоналмен жүргізілетін мынадай жұмыстар құрайды: мемлекеттік кадр саясаты, кадрларды жоспарлау, іріктеу, оқыту, негіздеу, дамыту, сапалы жұмыс істеу үшін тиісті жағдайлармен қамтасыз ету және т.б. Кез-келген қоғамның немесе мемлекеттің ілгері дамуына маңызды стратегиялық міндеті адам факторын белсенді ету негізінде қоғамның кадрлық әлеуетін қалыптастыру және оны тиімді пайдалану болып табылады. Аталған міндеттің өзектілігі ең алдымен, оның қоғамдық дамуының тек құралы ғана емес, сонымен бірге түпкілікті мәні екендігімен де тығыз байланысты. Мемлекеттік кадр саясаты еңбекті, түрлі басқару деңгейлеріндегі персоналды басқару органдары, яғни өз деңгейінде кадр саясатын әзірлейтін ұйымның персоналды басқару қызметтері арқылы жүзеге асырылуы тиіс.

Қазақстанның саяси және экономикалық жүйесінің өзгеруі азаматтардың кәсіби еңбекке қабілеттілігін ұтымды пайдалану мен өндіргіштігін басқаруда мемлекет рөлінің өзгеруіне, түрленуіне себепші болды. Алайда, бұл мемлекеттің осы үдерістерді реттейтін қызметтерінің толық жойылуына алып келмейді. Қоғам дамуын кадрлармен қамтамасыз ету міндеті мемлекеттің маңызды және ажыратылмас қызметі, ол мемлекеттік кадр саясатынан нақтылы көрінеді.

Персоналды басқару – кәсіпорынның басымдықтары мен жұмыскерлердің араласуын қамтамасыз ететін жұмыс күшін құруға бағытталған нысаналы қызмет. Персоналды басқару – бұл өндірістің ең басты және шешуші факторы, қоғамның алғашқы өндірістік күші. Олар өндіріс құралдарын жасайды және орнатады, әрқашан оларды жетілдіреді. Өндірістің тиімділігі қызметкерлердің біліктілігі, олардың кәсіби дайындылығы, іскерлік қасиеттеріне байланысты. Кәсіпорынның кадр саясатының негізгі нысаны – персоналдар (кадрлар) болып табылады. Ұйым персоналдары негізгі жұмыс күшінен тұрады. Мемлекеттік қызметті сапалы кадрлық жаңарту мен кәсібилендіруді жүйелі түрде қамтамасыз ету үшін оның ұйымдастырушылық құрылымы және нормативтік құқықтық базасы жаңғыртылатын болады [4].

Дұрыс кадрлық саясат мемлекет алдындағы мақсаттарға табысты жетуге көмектеседі.

Мемлекеттік қызметкер - бұл бірінші кезекте еңбегі жергілікті немесе республикалық бюджеттен (немесе ҚР Ұлттық банкінен) төленетін, мемлекеттік органда лауазым атқаратын Қазақстан Республикасының азаматы. Мемлекет қызметкерлер қатарына ену үшін, ең алдымен жоғары білімі болуы, белгілі бір заңамалық актілерді, мемлекеттік, сондай-ақ орыс тілдерін меңгеруі керек. ҚР азаматы мемлекеттік қызметкер лауазымын аларда ең бірінші кадрлық резервке түседі, комиссия мақұлдағаннан кейін ғана мемлекеттік қызметке түседі.

Мемлекет қоғамның кадр әлеуетін кәсіби дамыту саласында негізгі қағида мен басымдықтар әзірлеуді қамтамасыз ете отырып, кадр саясаты арқылы өзінің мүмкіндіктерін қоғамды топтастыруға, бірыңғай әлеуметтік мәдени кеңістікті сақтауға, әрбір азаматтың ал-ауқатының өсуіне; қоғамның кадр әлеуетінің қажеттілігін басқаратын субъектілерді экономикалық тұрғыдан ынталандыратын қағидаттар мен тетіктерді әзірлеуге; қоғамды бейкәсібиліктен, білімсіздіктен қорғау үшін құқықтық және ұйымдастырушылық негіздер қалыптастыруға, кәсіби қызмет түрлерімен айналысатын азаматтардың

мүдделерін қорғау, оларға кепілдік және өтемақы беру жүйесін құруға; адамға тұруға баспана жағдайларын, олардың қабілеттерін дамыту мен қолдануды қамтамасыз ететін әлеуметтік-мәдени кеңістік құру ету үшін Қазақстан аймақтарына кадр әлеуетін бөлу жөніндегі экономикалық тетіктерді қалыптастыруға арнайды.

Қоғам дамуын кадрлармен қамтамасыз ету міндеттерінің сапасы - мемлекеттің маңызды және ажыратылмас қызметі, ол мемлекеттік кадр саясатынан нақтылы көрінеді.

Кадр резерві еңбекті түрлі басқару деңгейлеріндегі персоналды басқару органдары, яғни өз деңгейінде кадр саясатын әзірлейтін ұйымның персоналды басқару қызметтері арқылы жүзеге асырылуы тиіс.

Кадрлық саясаттың негізгі мазмұны мыналар болып табылады: біріншіден, кадрларды жоспарлау, іріктеу және құрылымды жоғары сапалы кадрлармен жасақтау, оларды қызметтен босату (зейнет жасына келу жұмыстан шығару), кадрлық ағымды талдау мен тағы басқалар екіншідей, қызметшілердің кәсіби біліктілігін арттыру мен қайта даяр. акциядан өткізу, кәсіби деңгейін анықтау, қызметте жоғарылауды ұйым үшіншіден, кадрлардың еңбекке ынталылығын дамыту, әлеуметтік төлемдер төлеу. «Кадрлық саясат» мемлекеттік, саяси, әлеуметтік. өндірістік және тағы басқа мәселелерді шешу үшін кадрларды қалыптастыру және орналастыру іс-шаралар жоспары қарастырады. Білімді, білікті адам үшін лауазымда өсуге жақсы мүмкіндік, сапалы маман қалыптастырудағы кадрлық саясат. Кадрлық резервпен жұмыс істеу персонал қозғалысын максималды болжамдалған, жоспарланған етіп, кадрлық потенциалды жоғарлатады. Кадрлық резерв түсінігінің бірнеше мағынасы бар. Біріншіден, кадрлық резерв - жоспарланған дайындықтан өтіп, бос тұрған қызмет орнына кіру үшін анықталған адамдар саны. Бірақ, резервте тұрған адамдар мемлекеттік қызметкері болып есептелмейді. Бұндай резервті қалыптастыру мемлекеттің кадрлық саясатында маңызды роль атқарады. Себебі, қызметкерлер аурып қалған жағдайда, іс-сапарға кеткенде, демалғанда, жұмыстан босатылғанда және тағы басқа жадайларда қызмет орнының бос тұрып қалмауын қамтамасыз етеді.

Ғылыми жүйеленген анықтамаларда - кадр ұғымы жеке құрам мағынасын бере отырып, кәсіпорындар мен мемлекеттік мекемелердің, қоғамдық ұйымдардың маманданған кәсіби қызметкерлерінің негізгі (штаттағы) жиынтығын көрсетеді [5]. Кадр тиісті білімі бар, әлеуметтік қызметтік дағдылары қалыптасқан қоғамның еңбек ресурстары. Кадрларды тек қана арнайы білімі бар мамандар ретінде ғана емес, сондай-ақ оларды қызметтік және қасиеттері дамыған, белгіленген мәртебеге не лауазымды тұлға. Қойылған міндеттерді уақытылы және сапалы шешуге қабілетті мамандардың кәсіби біліктілігі кадрлық саясаттың негізгі көрінісі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Дуракова, И.Б. Управление персоналом / И.Б. Дуракова.- М., 2017.-290 с.

2. Лановенко Е.А. Работа с кадровым резервом // Журнал «Справочник кадровика», № 9-11, сентябрь-ноябрь 2016 г.

3. Логинова, А.Ю. Какой должна быть система управления персоналом / А.Ю. Логинова // Управление персоналом.- 2016.- № 7. – С.25

4. Жұмабекова А. Мемлекеттік қызмет саласындағы кадр мәселесі // Заң газеті 2017.-27 сәуір

5. Мемлекеттік қызметкерлердің кадрлық резерві // http://egov.kz/wps/portal/Content?contentPath=/egovcontent/citizens/employment/gos_%20service/article/kadroviy_rezerv&lang=kk

УДК 336.71.078.3

Илиева М.М. (магистрант АО «Университет Нархоз»),
Сейтказиева А.М. (д.э.н., АО «Казахстанско-Британский технический университет»)

ОБЗОР ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ К ДИВЕРСИФИКАЦИИ КРЕДИТНОГО ПОРТФЕЛЯ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ

Аннотация. Должны ли банки диверсифицировать или специализировать свои кредитные портфели. На протяжении многих лет эта тема привлекала большое внимание научных кругов и регулирующих органов. С традиционной точки зрения портфеля и банковского дела диверсификация считается предпочтительной стратегией, противоположная точка зрения встречается в теории корпоративных финансов, где предполагается, что банки должны специализироваться только в нескольких секторах экономики, чтобы воспользоваться сравнительным преимуществом управленческих знаний и опыта. В целом, роль диверсификации кредитного портфеля на развивающихся рынках все еще остается недостаточно изученной.

Ключевые слова: банки; корпоративный кредитный портфель; диверсификация портфеля; концентрация; факторы кредитных рисков; традиционная банковская теория; финансовая стабильность; индекс Хиршмана-Херфиндала.

Предоставляя специализированные финансовые услуги и выступая в качестве финансовых посредников, банки играют огромную роль в повышении эффективности экономики в целом. Таким образом, правительства и центральные банки делают банковскую стабильность критически важной для финансовой системы.

Важность банковской стабильности стала очевидной из-за нескольких финансовых кризисов за последнее столетие. Банковская система, и особенно склонность банков к риску, оказывают важное влияние на финансовую стабильность экономики. Если банки систематически берут на себя слишком большой риск, это может привести к серьезным финансовым кризисам. Эффект домино, вызванный крахом банка, может поставить под угрозу финансовое благополучие всей страны. Глобальный финансовый кризис, вызванный финансовым дерегулированием, приведшим к буму ипотечного кредитования, вновь подчеркнул значение устойчивости банков, а также уровня диверсификации кредитных портфелей. После кризиса было внесено несколько изменений в политику. Было усилено внимание к финансовой стабильности и систематическому риску. Кроме того, чтобы избежать чрезмерного принятия рисков и укрепить способность банков поглощать убытки, требования к капиталу ужесточились. Однако, мер регулирующих отраслевую диверсификацию портфелей банка не последовало.

Данная статья нацелена на эмпирическое изучение влияния отраслевой диверсификации кредитного портфеля на банковскую доходность и риски в Казахстане.

В теоретической литературе нет четкого консенсуса относительно того, должны ли банки диверсифицировать или специализировать свои кредитные

портфели. На протяжении многих лет эта тема привлекала большое внимание научных кругов и регулирующих органов. С традиционной точки зрения портфеля и банковского дела диверсификация считается предпочтительной инвестиционной стратегией. Выдающийся экономист и лауреат Нобелевской премии Гарри Марковиц утверждал, что диверсификация — это единственный бесплатный способ снижения риска. Напротив, противоположная точка зрения встречается в теории корпоративных финансов, где предполагается, что банки должны кредитовать только несколько секторов экономики, чтобы пользоваться сравнительным преимуществом управленческих знаний и опыта [1]. Предоставляя кредиты нескольким секторам, банки могли бы лучше оценивать и контролировать своих клиентов и залоговую стоимость, что могло бы уменьшить проблему неблагоприятного отбора. Кроме того, диверсификация портфеля, по-видимому, не является привлекательной стратегией для любого банка, поскольку она может усилить конкуренцию с другими банками [2]. Далее мы представим литературу, посвященную преимуществам и недостаткам диверсификации, а также литературу, исследующую взаимосвязь между диверсификацией кредитного портфеля банка и показателями риска и доходности банка.

Теории выделяют два основных пути, с помощью которых диверсификация кредитного портфеля может повлиять на результаты деятельности банка. Согласно традиционной банковской теории, диверсификация кредитных портфелей в различных секторах экономики может помочь банкам снизить вероятность банкротства от специфических потрясений [3]. Кроме того, хорошо диверсифицированные банки могут извлечь выгоду из уменьшения асимметрии информации, что приведет к снижению затрат на финансовое посредничество [4]. Эта теория также утверждает, что менее диверсифицированные банки более уязвимы к экономическому спаду из-за их ограниченного участия только в нескольких секторах экономики. На практике в течение последних десятилетий многие банковские кризисы также вызывали опасения, что крах банков тесно связан с концентрацией, что приводит к мысли о том, что коммерческим банкам следует диверсифицировать свои кредитные портфели по секторам экономики, чтобы избежать особенных потрясений.

Хотя влияние диверсификации кредитного портфеля на доходность банка является общепризнанной концепцией в банковской литературе, ее эмпирический анализ до сих пор был ограничен по контексту и масштабам. Впервые, последствия диверсификации кредитного портфеля с точки зрения затрат и выгод рассматривались главным образом для стран с развитой экономикой. В своей основополагающей статье Ачарья В.В., Хасан И. и Сондерс А. (2006) провели исследование, изучающее влияние специализации кредитного портфеля по сравнению с диверсификацией на доходность и риск итальянских банков [5]. Авторы исследуют, как выход банков через кредитование в новые сектора, следовательно, увеличение диверсификации, влияет на их кредитный риск и находят доказательства, свидетельствующие о том, что качество мониторинга со стороны банков хуже в новых отраслях и что банки, по-видимому, сталкиваются с более

неблагоприятным отбором, когда они решают расширяться в отраслях, ранее занятых конкурентами. Наиболее важным выводом исследования является то, что отраслевая диверсификация кредитов приводит к более рискованным кредитам для банков с высоким уровнем риска, одновременно снижая банковскую доходность. Кроме того, отраслевая диверсификация кредитов приводит либо к неэффективному компромиссу между риском и доходностью, либо к лишь незначительному улучшению для банков с низким уровнем риска. Авторы указывают на недостатки диверсификации в виде более высокого риска (волатильность доходности акций и сомнительные кредиты) и более низкой доходности (ROA и доходность акций).

В резком контрасте Росси С.П. и др. (2009) раскрывают многочисленные выгоды от диверсификации банков Австрии по отраслям с помощью выборки данных из 100 крупнейших банков [6]. Точнее, их анализ показывает, что диверсификация портфеля снижает резервы на возможные потери по ссудам и повышает эффективность получения прибыли.

Среди европейских стран Германия привлекает наибольшее внимание ученых. Бер, А. и др. (2007) [7], Хейден, Э. и др. (2007) [8] и Ян и др. (2013) [9] сравнивают преимущества специализации по сравнению с диверсификацией на банковском рынке Германии за разные периоды. Все авторы, изучающие диверсификацию банковского рынка Германии, приходят к выводу, что специализированные банки превосходят диверсифицированные банки с точки зрения получения более высокой прибыльности и снижения кредитных рисков.

Совсем недавно Шим и др. (2019) изучает, как диверсификация кредитной деятельности влияет на финансовую стабильность банков. Взяв данные коммерческих банков США, автор утверждает, что увеличение диверсификации кредитов оказывает положительное влияние на финансовую устойчивость банков, тем самым поддерживая положительную сторону диверсификации [11].

В то время как в большом объеме исследований рассматривается влияние диверсификации кредитного портфеля на эффективность банков на развитых рынках, в небольшом количестве статей рассматривается эта связь для банков на развивающихся рынках.

Чен Ю., Ши Ю., Вэй С. и Чжан Л. (2014) изучают влияние отраслевой структуры кредитного портфеля банков на риск 16 крупнейших китайских банков [13]. Исследование интересно тем, что в нем рассматривается не только отраслевая концентрация, но и систематический риск самих секторов путем взвешивания рисков различных секторов с их бета-показателями при построении показателя ННІ. Их главный вывод заключается в том, что существует более высокий риск, связанный с отраслевой концентрацией, что можно объяснить тем фактом, что диверсификация в некоторой степени компенсирует конкретный риск и, таким образом, позволяет снизить общий риск.

Из недавних исследований, можно выделить статью Куманаяке, Гунаратне и Дейшапприя (2019) [14], которые рассматривали 10 коммерческих банков Индии, и использовали для исследования данные с 2008 по 2017 год. В данном исследовании они обнаружили, что относительно высокая диверсифицированная база кредитного портфеля приводит к значительному

снижению эффективности. Более того, это показывает, что размер банка и коэффициент разброса процентных ставок, значительно влияет на повышение эффективности коммерческого банка.

В статье, написанной Данг В. Д., и Хьюн Дж. (2020) [15] эмпирически исследуется влияние диверсификации кредитного портфеля на банковский риск и доходность на зарождающемся банковском рынке Вьетнама. Диверсификация кредитного портфеля отражается с помощью индекса Хиршмана-Херфиндаля и энтропии Шеннона с учетом отраслевых рисков. Используется выборка из 30 коммерческих банков за период с 2008 по 2019 год. Интересна эта статья тем, что они применяют динамическую модель обобщенного метода моментов (GMM) для оценки влияния диверсификации на стабильность банка. В данной работе эмпирически доказывают, что диверсификация отраслевого кредитного портфеля существенно снижает эффективность работы банка как в плане снижения доходности, так и в плане повышения кредитного риска.

Похожее исследование было проведено Чандрамохан и др (2022) [16], где они проводят изучение влияния функциональной, географической и кредитной диверсификации на стабильность банков в Индии. Особенностью данного исследования является то, что оно посвящено изучению одновременному влиянию трех аспектов диверсификации на индийские банки используя динамическую модель обобщенного метода моментов (GMM). Они обнаружили, что все три аспекта диверсификации улучшают стабильность банков. Один из выводов исследования, что диверсификация кредитного портфеля должна регулярно подвергаться стратегическому анализу, чтобы избежать концентрации портфеля, поскольку было обнаружено, что такие банки обладают более низкой стабильностью. Банкам необходимо стратегически разработать свою будущую кредитную политику, чтобы банк мог получить выгоды от диверсификации кредитного портфеля.

На основе проведенной работы по литературному обзору работ по изучению влияния диверсификации на эффективность банка можно прийти к заключению, что получения выгоды от диверсификации во многом зависят от спецификации банка. Вопрос о диверсификации кредитного портфеля особенно актуален для стран с развивающейся экономикой.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Denis, D. J., Denis, D. K., & Sarin, A. (1997). Agency problems, equity ownership, and corporate diversification. *The Journal of Finance*, 52(1), 135.
2. Jensen, M. (1986). Agency costs of free cash flow, corporate finance, and takeovers. *American Economic Review*, 76, 323–329.
3. Berger, A. N., Hasan, I., & Zhou, M. The effects of focus versus diversification on bank performance: Evidence from Chinese banks. (2010). *Journal of Banking and Finance*, 34(7), 1417–1435.
4. Diamond, D. W. (1984). Financial intermediation and delegated monitoring. *The Review of Economic Studies*, 51(3), 393.
5. Acharya, V. V., Hasan, I., & Saunders, A. (2006). Should banks be

diversified? Evidence from individual bank loan portfolios. *Journal of Business*, 79(3), 1355–1412.

6. Rossi, S. P. S., Schwaiger, M. S., & Winkler, G. (2009). How loan portfolio diversification affects risk, efficiency and capitalization: A managerial behavior model for Austrian banks. *Journal of Banking and Finance*, 33(12), 2218–2226.

7. Behr, A., Kamp, A., Memmel, C., & Pfingsten, A. (2007). Diversification and the banks' risk-return-characteristics – Evidence from loan portfolios of German banks. *Bundesbank Series 2*

8. Hayden, E., Porath, D., & Westernhagen, N. V. (2007). Does diversification improve the performance of German banks? Evidence from individual bank loan portfolios. *Journal of Financial Services Research*, 32(3), 123–140.

9. Jahn, N., Memmel, C., & Pfingsten, A. (2013). Banks' concentration versus diversification in the loan portfolio: New evidence from Germany. *Deutsche Bundesbank Discussion Papers*.

10. Shim, J. (2019). Loan portfolio diversification, market structure and bank stability. *Journal of Banking and Finance*, 104, 103–115.

11. Tabak, B. M., Fazio, D. M., & Cajueiro, D. O. (2011). The effects of loan portfolio concentration on Brazilian banks' return and risk. *Journal of Banking and Finance*, 35(11), 3065–3076.

12. Chen, Y., Shi, Y., Wei, X., & Zhang, L. (2014). How does credit portfolio diversification affect banks' return and risk? Evidence from Chinese listed commercial banks. *Technological and Economic Development of Economy*, 20(2), 332–352.

13. Kumanayake, M.S; Gunarathne, Y.M.C.; Deyshappriya, Ravindra (2019). Impact of Loan Portfolio Diversification on Performance of Commercial Banks in Sri Lanka. *Journal of Management and Tourism Research (JMTR)* Volume 02-Issue-01-2019 [6]

14. Dang, V. D., & Huynh, J. (2020). Holdings of sovereign bonds by commercial banks in Vietnam. *Cogent Economics & Finance*, 8(1), 1818409.

15. Krishnan Chandramohan, CA Dipti Lunawat & CA Ajay Lunawat (2022). The impact of diversification on bank stability in India. *Cogent Business & Management*, Volume 9, 2022 - Issue 1

ӘӨЖ 338.242

Каирбаева С.Р., Даулетжарова А.Қ. (19-ГФМК-1, ШҚТУ), Сырымбек М. (ШҚТУ)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АҚША ҚАРАЖАТЫНА ӘСЕР ЕТУШІ ФАКТОРЛАР

Аңдатпа. Мақала еліміздегі ақша қаражатына әсер етуші факторларға шолу жасайды. ЖІӨ өсуі, жұмыссыздық дәрежесі, инфляция дәрежесі, төлем дәрежесі және валюта курсының өсуі деген сияқты бірқатар аспектілер экономиканы сан қилы өзгерістерге ұшыратып жатқандығы бізге анық. Сондықтан, бұл тақырыптың өзектілігі заманауи өзгерістердің әрекетінен ақша мен несие қаражаттарының өзгеріске ұшырауында болып табылады.

Түйін сөздер: ақша қаражаты, валюталық шектеулер, айырбас бағамы.

Қазіргі таңдағы заманауи өзгерістердің негізінде ақша мен несие қаражаттарының рөлі үлкен. Ақша заңды төлем құралы болып табылады, ел аумағында номиналды құны бойынша қабылдануы міндетті. Бұл ақша жүйесі елдегі ақша айналымының құрылғысы екенін білдіреді [1].

Қазақстан Республикасының ақша жүйесін реформалау Қазақстан Республикасы Президентінің 1993 жылғы 12 қарашадағы N1399 «Қазақстан Республикасының ұлттық валютасын енгізу туралы» Жарлығымен басталды. Келесі заңнамалық акт 1993 жылғы 15 желтоқсандағы «Қазақстан Республикасының ақша жүйесі туралы» Қазақстан Республикасының Заңы болды. Осы Заң ақша айналысын ұйымдастырудың құқықтық негіздері мен нысандарын, оның ішінде ресми ақша бірлігін, монеталарды соғу және банкноттарды шығару тәртібін, ақша айналысын ұйымдастыру мен реттеуді белгілейді.

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасындағы экономикалық қатынастар тұрғысынан инновациялар тұтастай алғанда, ел дамуының негізгі стратегиялық объектісі болып табылады. Бұл жерде әрине, ақшаның атқаратын үлесі өте зор. Ақша – атауы бойынша қабылдауға міндетті заңды төлем құралы ел аумағындағы құн. Демек, ақша жүйесі - бұл ақша айналымының құрылғысы [2].

«Ақша айналымы» терминінің қалыптасқан мағынасы жоқ және кейде ол тек қолма-қол ақша айналымына сілтеме жасап, оны «қолма-қол ақшасыз төлемдер» ұғымымен толықтырады. Алайда, Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерінің мәтіндерінде «ақша айналысы» санатына қолма-қол ақшаның да, қолма-қолсыз ақшаның да қозғалысы жатады. Қазіргі уақытта теңге айырбасталатын валюта емес, ол ІАВ-ға (ішінара айырбасталатын валютаға) тиесілі. Яғни, теңгені шетел валютасына айырбастау кезінде валюталық шектеулер бар.

Қазақстандағы соңғы енгізулерге байланысты құбылмалы айырбас бағамы енгізілгеннен кейін теңгенің күрт құлдырауы тіркеліп отыр. Теңгенің құнсыздануына әсер ететін мына факторларды атауға болады:

- теңгеге сұраныстың төмендігі;

- төлем балансының теріс сальдосы;

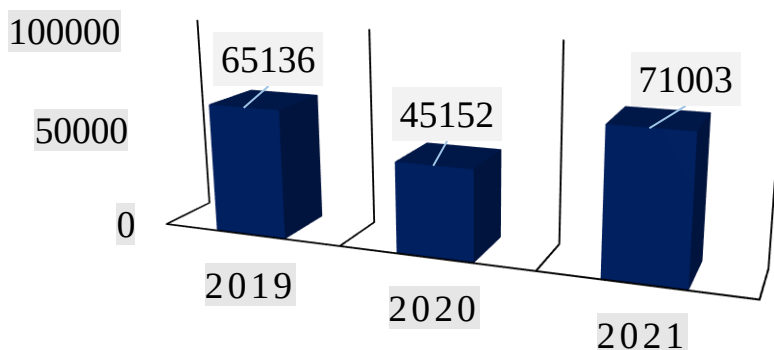
- 2010 жылғы қаңтар-маусымда 1,2%-ды құраған мемлекеттік бюджет тапшылығы;

- Ұлттық валютаға деген сенімсіздік, бұл ауыр экономикалық дағдарыс, тұрақты пассивті төлем балансы [3].

Қазақстандағы ЕХАНТЕ халықаралық инвестициялық компаниясының сарапшысы А.Чеботаревтың айтуынша: «Теңге шын мәнінде төрт негізгі факторға тәуелді, олар: – мұнай бағасы, Ресей рублінің бағамы, доллар индексі және ішкі макро көрсеткіштер, бірақ теңге бұрынғы КСРО-ның ең әлсіз валютасы емес, Теңге 1993 жылы қарашада айналымға енгізіліп, содан бері 95 есе құнсызданды. Дәл осы кезеңде, мысалы, украин гривнасы 621 есе, беларусь рублі 4,5 мың есе, өзбек сумасы 4,7 мың есе құнсызданды, тек рубль 64 есе, қырғыз сомы 55 есе аз құнсызданды. Посткеңестік елдердің көпшілігі конфессияларды жүзеге асырды, яғни. ақшадан «қосымша» нөлдерді алып тастады, ал Беларусь мұны екі рет жасады. Эстония, Армения, Қырғызстан және Қазақстан конфессияларды жүзеге асырған жоқ. Иә, теңге күштірек болуы мүмкін еді, бірақ әр медальдың екі жағы бар – ол әлдеқайда әлсіз болуы мүмкін» [4]. Жоғарыда айтылып кеткен факторларды талдап көрейік:

1) Мұнай икемді тауар, бірақ шикізаттың көп бөлігі ақшаға емес, тікелей сатып алушыдан тұтынушыға, туынды құралдар – туынды құралдар арқылы сатылады. Біздің жағдайда фьючерстер. Сондықтан мұнай бағасы енді сұраныс пен ұсынысқа емес, ірі биржалардағы брокерлердің бұл туралы не ойлайтынына қарай анықталады. Мұнай бағасы ағымдағы шоттың балансына әсер етеді. Егер сальдо оң болса, бұл ұлттық валютаның нығаюына, ал теріс болса, әлсіреуіне әкелуі керек. Төмендегі 1-суретке сәйкес Қазақстан Республикасының ішкі нарығындағы мұнай бағасының өзгеруін көруге болады.

Қазақстан Республикасының ішкі нарығындағы мұнай бағасының өзгеруі

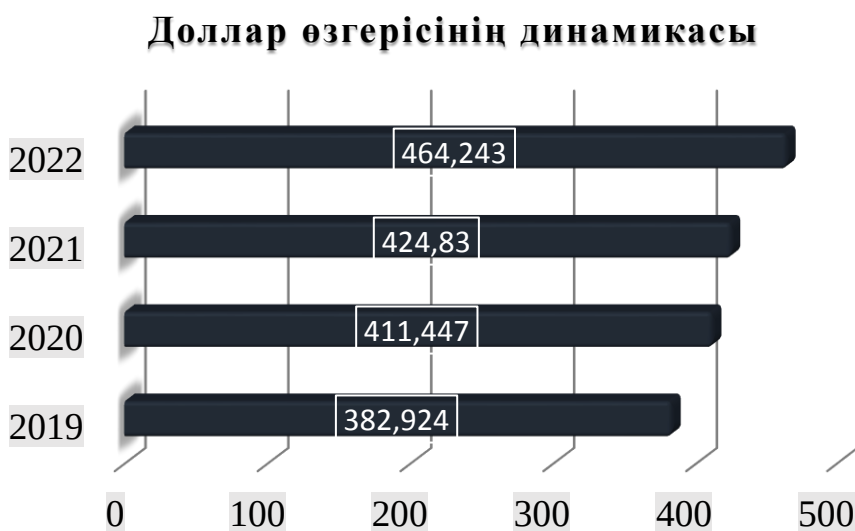

1-сурет - ҚР ішкі нарығындағы мұнай бағасының өзгеруі

Ұлттық статистика бюросының мәліметі бойынша, 2021 жылдың тамыз айында өндірушілер 1 тонна шикі мұнайды 71 000 теңгеден сатты. Бұл 2020 жылмен салыстырғанда 36,4 пайызға артық. 2020 жылдың қазан айынан бастап «қара алтын» баға белгіленімі үздіксіз өсуде, сәйкесінше мұнай бағасы да солармен бірге өсуде. Мұнай бағасының өсуі дәстүрлі түрде жандануды және жағдайдың жақсаруын күтуді қосады. Мұнай бағасының көтерілуі әлемдік

нарықта өз орнын алған бойда үкімет дәстүрлі түрде республикалық бюджетке түзетулер енгізеді. Мұнай бағасының өсуімен теңгенің долларға шаққандағы бағамы да нығаяды деген болжам бар. Дегенмен, айтарлықтай нығаю байқалмайды, ал мұнай бағасының азғантай құбылуы ұлттық валютамыздың кері кетуіне әкеліп соқтырады [5].

2) Доллар индексі. Экономикамыздың негізін мұнай және тау-кен өнеркәсібінің экспорты құрайды, сондықтан Қазақстандағы шетел валюталарының бағамы ішкі факторларға қарағанда сыртқы экономикалық факторларға көбірек тәуелді. Сондай-ақ біздің елде тауарлардың басым көпшілігі (өндірістік және тұтынушылық) импортталады, оларды сатып алу үшін шетел валютасы қажет. Сонымен қатар, шетелге саяхаттайтын туристер саны салыстырылатын елдерге қарағанда салыстырмалы түрде көп, бұл шетел валютасына тұрақты жоғары сұранысты тудырады. 2-суретте доллар индексіндегі өзгерістер көрсетілген.

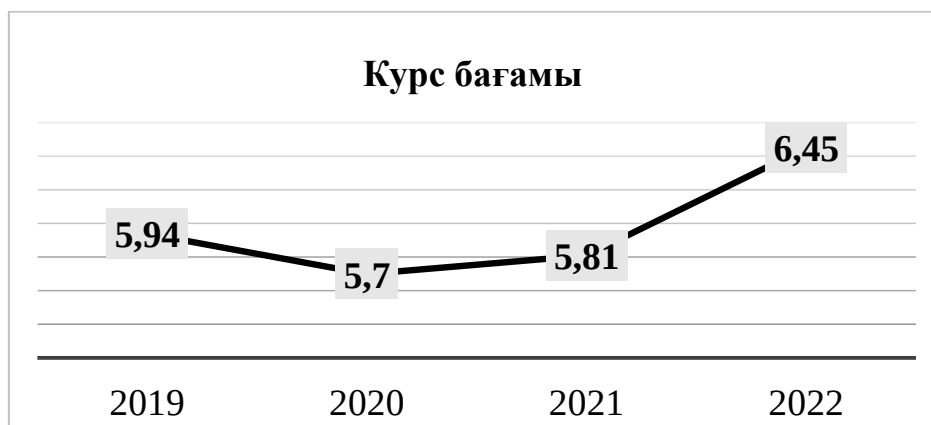

2-сурет – Доллар өзгерісінің динамикасы

Диаграмманың өсуі жыл сайын бірден байқалады, бес жыл ішінде доллар бағамы 81,319 теңгеге немесе 21,23%-ға өсті. Қазақстан, мысалы, жақын көршілері – Өзбекстан немесе Қырғызстанға қарағанда әлемдік экономикалық интеграцияға тереңірек енді. Демек, бағыт бізге қарағанда жаһандық факторларға көбірек байланысты, сондықтан олар өзгермесе, біздің елде де ештеңе өзгермейді. Мәселен, 2020 жылы жаппай індет – коронавирус басталып, 2019 жылмен салыстырғанда валюта бағамы 28 523 теңгеге өсті. Мұнай бағасының өзгеру кестесіне назар аударсаңыз, 2020 жылы оның 2021 жылға қарағанда аз болғанын атап өтуге болады, өйткені біз экспортқа қарағанда көбірек импорттап жатырмыз - бұл курсқа және жалпы саясатқа кері әсер етеді. 2022 жылдың басында долларға да әсер еткен әлемдік оқиғалар болды, мысалы шет мемлекеттерді қарастырсақ, Ресей Федерациясының Украинаға операциялары [6].

3) Ресей рублінің айырбас бағамы. Теңге негізгі сауда және стратегиялық

серіктестің валютасына тәуелді, бірақ оған байланбайды. Қазақстан Республикасы рубль тұзағына түскен импортқа тәуелді экономика. Ресейлік импорттың өсуімен бірге ол ресейлік инфляцияны да, өткен жаздан бастап айрықша көріне бастаған Ресейдің әлсіз рубль саясатын да импорттайды. «Ресейдің Қазақстанға тауар жеткізушісі ретіндегі позициясының сапалық және сандық нығаюы рубль/теңге бағамының динамикасы қазақстандық тұтынушылардың ресейлік тауарларға сұранысына белсенді әсер ете бастағанына әкелді. Осылайша, кедендік одақ құрылғаннан бері Ресейден Қазақстанға тауарлар импорты көлемінің рубль/теңге номиналды бағамының өзгеруіне сезімталдығы айтарлықтай өсуде. 3-суретте рубль бағамының өзгеруі көрсетілген [7].

3-сурет – Курстың өсу динамикасы

Ресей валютасы ағымдағы 2022 жылы АҚШ долларына қатысты нығаюда әлемде ең жақсы нәтиже көрсеткен валюта деп танылды. Оның нығаюына себеп болған факторлардың ішінде сарапшылар мыналарды атап көрсетеді: рекордтық экспорттық кіріс аясында ресейлік импорттың рекордтық қысқаруы; капиталдың еркін қозғалысын тоқтату; сондай-ақ Ресей Федерациясында АҚШ доллары мен еуроның еркін айналымын шектеу. Бұл ретте рубль 1 рубль үшін 5,94 теңгеден 6,45 теңгеге дейін көтерілді. Егер рубль бағамы мен доллар бағамын салыстыратын болсақ, онда олардың 2022 жылға қарай өсуін атап өтуге болады. Бұл 2022 жылға қарай ресейлік валютаның әлемдік валюталарға, әсіресе АҚШ долларына қатысты нығая бастағандығынан болды [8].

Салыстыру үшін елорданың жылдық бюджеті шамамен 660 млрд теңгені құрайды, яғни. Республикамыз жыл сайын Астана қаласының 2 жылдық бюджетін мемлекеттік қарыз бойынша, 2018 жылы олар бұған жылына 1,07 трлн. сыйақы төлеуге жұмсайды. Бұл мемлекеттік қарыз үшін, сонымен қатар Қазақстанның жалпы сыртқы қарызы бар, оған барлық қарыздар, несиелер, шетелдік кредиторларға, соның ішінде жеке компанияларға несиелер кіреді, ол да жыл сайын өсіп келеді. 2018 жылы ол 159 млрд долларды құрады, 2022 жылдың 1 қаңтарында – \$165,1 млрд, т.б. да жыл сайын 1-2 миллиард долларға өсуде. Бұл ретте қазақстандық компаниялар мен квазисектор 2022 жылы өтеуі тиіс сыртқы қарыз 37 млрд долларды құрайды.

Қарыздың жиналуы экономикалық өсу немесе жалақының, зейнетақының, жәрдемақылардың және т.б. өсуі түрінде қысқа мерзімді әсер етуі мүмкін. Бірақ оны бүкіл халық төлейді, оның ішінде теңгенің тұрақты құлдырауы арқылы. 2022 жылдың сәуір айында мемлекеттік бюджет шығыстары 2,7 трлн теңгеге өсті.

Осылайша, «теңгеге әсер етуші – мұнай, рубль бағамы, доллар бағамы – негізгі факторлар емес» деген қорытындыға тоқтай аламыз. Себебі, теңгеге әсер ететін мемлекеттік қарыз. Сыртқы мемлекеттік қарыз өсуде, соған сәйкес кредиторларымызға тәуелділік артып келеді – теңге әлсірейді. Басты назар мемлекеттік қарызға аударылып, оны тезірек жабу керек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Баймұратов, У., Сембеков, А. Ақша-қаржы жүйесі: жүйелік-сызықсыз көзқарас. //Қазақстанның қаржысы. - 2005. - N4. - С.3. (қолданылған күні- 13.01.2023)
2. Ақша, несиелік банктер: Оқу құралы / Ред. тиісті мүше Қазақстан Республикасы Ғылым академиясы, проф. Г.С. Сейтқасымова. – Екіншісі қайта қаралып, толықтырылған. басылым. – Алматы: Экономика, 1999. – 432 б. – 190 б. (қолданылған күні- 13.01.2023)
3. Қазақстан Республикасы Президентінің 2001 жылғы 7 ақпандағы N 549 "Қазақстан Республикасының ұлттық валютасының жұмыс істеуінің кейбір мәселелері туралы" Жарлығы. (қолданылған күні- 18.01.2023)
4. Капитал – Іскерлік ақпарат орталығы. Андрей Чеботарев, EXANTE халықаралық инвестициялық компаниясының Қазақстандағы талдаушысы. Мұнай, рубль және импорт – айырбас бағамы неге байланысты. (қолданылған күні 23.01.2023)
5. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросы. Салалар бойынша ресми статистика «Ұлттық шоттар статистикасы» (қолданылған күні 26.01.2023)
6. Rambler/Қаржы. 1 АҚШ долларының қазақ теңгесіндегі айырбастау бағамының динамикасы (қолданылған күні 28.01.2023)
7. Zakon.kz – Қазақстанның ақша-несие саясаты «рубль қақпанында» қалды. (қолданылған күні 29.01.2023)
8. Рубль неліктен қымбаттап жатыр және одан Қазақстанда кім пайда көреді. (қолданылған 02.02.2023)9.Қазақстан теңгесінің бағамы шын мәнінде неге байланысты? https://inbusiness.kz/ru/author_news/ot-chego-realno-zavisit-kurs-kazahstanskogo-tenge (қолданылған күні 02.02.2023).

УДК 336.717.6

Кәкімбекова Ә.Т. (22-МФА-2, ВКТУ), Нурекенова Э.С. (к.э.н., ВКТУ)

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ФИНАНСОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ

Аннотация. Статья посвящена исследованию вопросов анализа и оценки эффективности финансовой деятельности предприятия. В ходе исследования рассмотрены теоретические аспекты эффективности финансовой деятельности. Исследуется понятийный аппарат эффективности, раскрываемый ведущими учеными с точки зрения оценки. Представлено понимание факторов, критериев, показателей и коэффициентов, присущие категории эффективности. Делается вывод, что качественный поэтапный анализ финансовой деятельности является доказательной основой выводов для соответствующей оценки деятельности организации, от которой зависят дальнейшие управленческие решения и действия.

Ключевые слова: финансовая деятельность; эффективность; анализ; оценка; показатели; прогнозы; финансы.

Конечным результатом благополучного функционирования предприятия, его финансовой устойчивости и деловой активности в условиях современного рынка является его конкурентоспособность. Фундаментальной основой данной экономической категории выступает эффективность финансовой деятельности, оказывающая непосредственное влияние на целесообразность решений, принимаемых высшим руководством. Финансовая эффективность предприятия в современных условиях является направляющим ориентиром организации текущей и будущей деятельности компании. Будучи приоритетным аспектом управления, финансовая деятельность направлена на рост финансовых результатов по всем возможным каналам повышения эффективности организации. Грамотная организация финансов предприятия позволяет не только делать выводы о его эффективности, но и решать существующие задачи, создавать возможности анализа результатов проведенных работ, делать финансовые прогнозы, а также строить планы по расширению будущей деятельности, выявляя проблемные зоны и отражая точки роста. Как правило, в таком случае, показатели финансовой деятельности предприятия будут иметь положительную динамику, и соответствовать нормативным значениям.

Основной целью существования коммерческого предприятия является максимизация прибыли, при идеальном положении вещей, сопровождающаяся минимальными издержками, что естественным образом, невозможно без эффективного управления капиталом и грамотной организации финансовой деятельности компании.

Под финансовой деятельностью субъектов экономики понимают финансовые отношения, возникающие в процессе взаимодействия с контрагентами. Цели и направления финансовой деятельности организаций достаточно разнообразны, и преимущественно связаны с финансовыми результатами и состоянием капитала организации, а также с источниками финансирования деятельности. Это финансирование операционной

деятельности; нахождение резервов роста доходов, прибыльности и платежеспособности; выполнение в полном объеме и в определенные договорными и законодательством сроки обязательств перед партнерами; мобилизация ресурсов для финансирования развития организации и наращивания собственного капитала и др. [1].

Таким образом, финансовая деятельность организаций – это определенная система действий, которая включает в себя: организацию финансовых ресурсов предприятия, осуществление финансовых вложений, выпуск ценных бумаг и другие финансовые операции для обеспечения эффективности организации в целом [2]. Финансовая деятельность организаций опирается на следующие принципы (рисунок 1).

Рисунок 1 - Принципы организации финансовой деятельности организаций [2]

Финансовая деятельность предполагает решение определенных задач, таких как финансовое обеспечение операционной деятельности; нахождение резервов роста эффективности организации улучшения финансового состояния; выполнение обязательств перед субъектами рынка; мобилизация ресурсов для роста собственного капитала; контроль за эффективным использованием финансовых ресурсов организации и др. Самостоятельность субъектов экономики формирует условия для расширения финансовых отношений организаций [3, 4].

Без сомнения, основой оценки финансовой деятельности организации является ее эффективность. С теоретической точки зрения, существует огромное количество интерпретаций сущности определения эффективности финансовой деятельности компании. Единой трактовки понятия «эффективность» среди ученых нет, понятие «эффект» сводится, в основном, к непосредственному воздействию на объект влияния. Так, эффективность в экономике часто

используется для оценки капитальных вложений и прочих видов активов, капитала, рационального построения производственного процесса. По мнению Князевой Е.В., эффективность деятельности представляет собой важнейшее направление в стратегии развития организации и возможности ее выхода на внешние рынки в условиях динамичной внешней среды. Эффективность может рассматриваться как возможность выполнения или невыполнения бюджетных обязательств с точки зрения целевого, рационального или экономного использования ресурсов. Само же понятие эффективности трактуется с точки зрения действенного способа или возможности решения задачи [5]. Другой ученый, Т. Котарбинский трактовал эффективность применительно к деятельности организации только путем кооперации условий труда, способов достижения цели и используемых технологий, которые находятся в теснейшей взаимосвязи между собой [6]. По мнению Ющенко А.А., экономический аспект эффективности может быть оценен посредством сравнения основных, побочных и косвенных результатов деятельности организации и вложенных ресурсов (инвестиций): финансовые, капитальные, трудовые, природные [7]. Таким образом, эффективность – является многообразной экономической категорией, охватывающей все грани деятельности предприятия, все ступени производства, выступая фундаментом разработок количественных признаков важности принимаемых финансовых решений. В свое очередь оценка эффективности играет важное значение в определении результатов производственно – финансовой деятельности предприятия.

В методологии оценки, по мнению большинства исследователей, эффективность финансовой деятельности организации выражается в ряде итоговых показателей: рентабельности капитала и активов организации; ликвидности ресурсов предприятия; деловой и рыночной активности компании, подразумевающих сопоставление коэффициентов, характеризующих те, или иные показатели, с нормативными значениями, а также анализ динамики их изменений. Проводится горизонтальный и вертикальный, трендовый, структурный, сравнительный, а также факторный анализы, составляющие ключевую базу методов оценки результативности финансовой деятельности предприятия. Наряду с ними, эффективность характеризуется ростом производительности труда, оптимальным использованием мощностей организации, рациональным потреблением материальных ресурсов [8, 9].

Важным аспектом объективной оценки финансовой деятельности являются критерии ее эффективности. В литературе они сводятся к определению достаточности результатов деятельности. Деятельность признается эффективной, если при небольших вложениях отдача будет высокой [2]. Критерии определения эффективности финансовой деятельности можно представить в виде следующих групп показателей (рисунок 2).

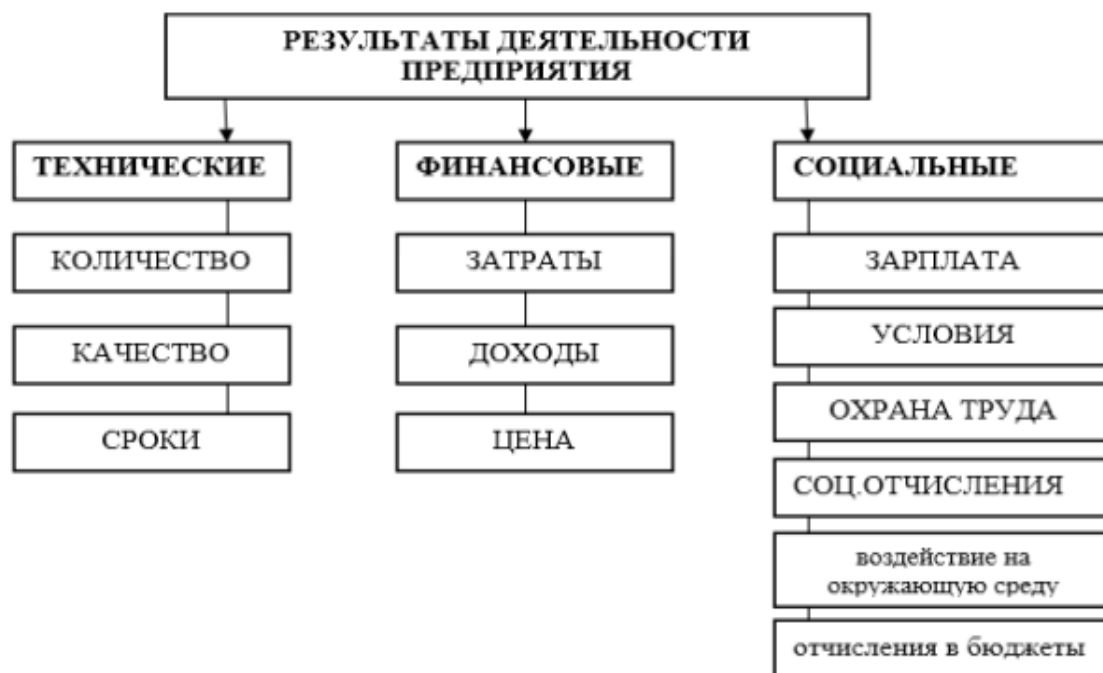

Рисунок 2 – Группировка критериев эффективности финансовой деятельности организаций [2]

В числе важнейших из них коэффициенты ликвидности, которые характеризуют степень покрытия обязательств контрагентам организации. Оптимальное значение показателя эмпирически определено в зависимости от отраслевой принадлежности: не менее 2. Другой важный критерий финансовой деятельности – чистый оборотный капитал. Если его объем недостаточен, то компания не сможет погашать соответствующие обязательства. Оптимальное его значение: положительное и тенденция роста. Также анализ в целях оценки финансовой деятельности предполагает изучение структуры капитала организации и расходов на привлечение капитала. Среди показателей структуры капитала организации чаще применяют коэффициент автономии. Чем он выше, тем менее вероятность невыполнения имеющихся обязательств у организации. Оптимальный уровень этого критерия: 0,5–0,6 и более.

Также значимым для оценки эффективности финансовой деятельности организации является соотношение активов и долгосрочных долгов, обязательств и собственного капитала, долгосрочных обязательств и внеоборотных активов. Показатели рентабельности в системе оценки финансовой деятельности являются наиболее показательными, что актуализирует менеджмент на выявление факторов их роста.

Об эффективности финансовой деятельности организаций преимущественно судят по двум группам критериев: результаты финансовой деятельности; финансовое состояние организации.

Первое выражается в том, насколько эффективно организация распоряжается имеющимися активами.

Второе отражает грамотное распределение финансовых ресурсов.

Правильный выбор методов анализа позволяет точно определить финансовые перспективы предприятия, а также финансовые возможности в будущем.

Таким образом, эффективность финансовой деятельности компании, на сегодняшний день, играет исключительно важную роль в оценке деятельности предприятия, поскольку обосновывает целесообразность принимаемых руководством решений и позволяет делать прогнозы. Чтобы дать полноценную оценку эффективности финансовой деятельности компании, необходим анализ общий анализ результативности деятельности, оценка эффективности управления финансами. Эффективность работы компании необходимо оценивать поэтапно, начиная расчетом коэффициентов, характеризующих показатели эффективности, и завершая комплексной оценкой финансовой деятельности компании. Выбор определенных критериев и методов для оценки эффективности деятельности должен быть с учетом конкретной стадии развития бизнеса, и учитывать актуальные условия рынка.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Авагян К.В. Оценка финансовой деятельности коммерческой организации в целях повышения эффективности управления // Образование и наука как стратегические ресурсы развития современного государства: сборник научных трудов. – 2017. – С. 41–42
- 2 Алиева М.Ю. Эффективность финансовой деятельности: вопросы анализа и оценки // Индустриальная экономика. – 2021. - № 5. – С. 673 -678
- 3 Баллуян М.М. Вопросы применимости концепций финансового менеджмента в условиях жизнедеятельности предприятия // Инновации. Наука. Образование. – 2020. – № 23. – С. 2083–2089
- 4 Герасимова В.Д. Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности предприятия. – Москва: КноРус, 2018. – 506 с.
- 5 Князева Е.В. Эффективность деятельности предприятия и факторы, влияющие на нее // Вестник университета. – 2018. - № 2. – С. 112 -115
- 6 Котарбинский Т. Трактат о хорошей работе // Под ред. Г. Х. Попова. - М.: Экономика. - 1975. – 269 с.
- 7 Ющенко А.А. Применение комплексной методики оценки финансового состояния в целях повышения эффективности управления организациями // Концепт: научно–методический журнал. – 2018. – Т. 11. – С. 3091–3095.
- 8 Кобылецкий В.Р. Анализ финансовой деятельности предприятия // Financial Analysis online: онлайн-журнал. – URL: <https://www.finalon.com/ru/analiz-finansovogo-sostoyaniya-predpriyatyanapravleniya/371-analiz-finansovoj-deyatelnostipredpriatiya> (дата обращения: 27.02.2023).
- 9 Костина Е.Н. Управление денежными потоками организации и пути их оптимизации // Вестник современных исследований. – 2019. – № 2. – С. 31–34.

ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ПРИМЕНЕНИЯ МЕР ПРИНУДИТЕЛЬНОГО ВЗЫСКАНИЯ НАЛОГОВОЙ ЗАДОЛЖЕННОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы применения мер принудительного взыскания налоговой задолженности в Республике Казахстан. Такие как, за счет денег, находящихся на банковских счетах; со счетов дебиторов; за счет реализации ограниченного в распоряжении имущества; в виде принудительного выпуска объявленных акций. Отдельное внимание уделяется случаям, когда меры принудительного взыскания подлежат отмене, это: возбуждение производства по делу о банкротстве; применение реабилитационной процедуры в отношении налогоплательщика; утверждение судом соглашения о реструктуризации задолженности; принудительная ликвидация банков второго уровня, страховых (перестраховочных) организаций; принудительное прекращение деятельности филиалов банков-нерезидентов Республики Казахстан, филиалов страховых (перестраховочных) организаций-нерезидентов Республики Казахстан.

Ключевые слова: налог, принудительное взыскание налоговыми органами налоговой задолженности, налоговое обязательство

Налоговым обязательством признается обязательство налогоплательщика перед государством, возникающее в соответствии с налоговым законодательством Республики Казахстан, в силу которого налогоплательщик обязан совершать определенные действия.

В соответствии со статьей 31 НК РК государство в лице налогового органа имеет право требовать от налогоплательщика исполнения его налогового обязательства в полном объеме, а в случае неисполнения или ненадлежащего исполнения налогового обязательства применять способы по его обеспечению и меры принудительного исполнения.

Исполнение права – это форма реализации права, заключающаяся в полном, качественном и своевременном претворении в жизнь императивности права, его обязывающих предписаний, происходящая посредством действия в рамках конкретных правоотношений, служащая целям беспрепятственного использования субъектами предоставляемых правом возможностей, направленная в конечном счете на поддержание законности и правопорядка, а также баланса частных и публичных интересов в обществе.

Применение мер принудительного взыскания налоговой задолженности регулируется Кодексом Республики Казахстан от 25 декабря 2017 года «О налогах и других обязательных платежах в бюджет».

В соответствии с данным нормативно-правовым актом принудительное взыскание налоговыми органами налоговой задолженности производится в следующем порядке:

- 1) за счет денег, находящихся на банковских счетах;
- 2) со счетов дебиторов;
- 3) за счет реализации ограниченного в распоряжении имущества;
- 4) в виде принудительного выпуска объявленных акций.

До начала применения мер принудительного взыскания налогоплательщику направляется уведомление о погашении налоговой задолженности.

Предусмотрены случаи, когда меры принудительного взыскания подлежат отмене, это:

- возбуждение производства по делу о банкротстве;
- применение реабилитационной процедуры в отношении налогоплательщика;
- утверждение судом соглашения о реструктуризации задолженности;
- принудительная ликвидация банков второго уровня, страховых (перестраховочных) организаций;
- принудительное прекращение деятельности филиалов банков-нерезидентов Республики Казахстан, филиалов страховых (перестраховочных) организаций-нерезидентов Республики Казахстан.

Рассмотрим каждую меру отдельно.

1) Взыскание задолженности в бюджет за счет денег, находящихся на банковских счетах.

Взыскание суммы налоговой задолженности с банковских счетов налогоплательщика (налогового агента), открытых в банке второго уровня или организации, осуществляющей отдельные виды банковских операций, производится на основании инкассового распоряжения налогового органа. Инкассовое распоряжение составляется налоговым органом на основе данных о сумме налоговой задолженности на дату его составления.

Инкассовое распоряжение может направляться на бумажном носителе или в электронной форме посредством передачи по сети телекоммуникаций.

В случае отсутствия денег на банковском счете налогоплательщика в национальной валюте взыскание налоговой задолженности производится с банковских счетов в иностранной валюте на основании инкассовых распоряжений, выставленных налоговыми органами в национальной валюте.

2) Взыскание суммы налоговой задолженности налогоплательщика (налогового агента) со счетов его дебиторов.

В случае отсутствия у налогоплательщика банковских счетов, а также при непогашении налоговой задолженности после взыскания за счет денег, находящихся на банковских счетах, налоговый орган в пределах образовавшейся налоговой задолженности обращает взыскание на деньги, находящиеся на банковских счетах третьих лиц (дебиторы), имеющих задолженность перед налогоплательщиком.

Налогоплательщик обязан не позднее десяти рабочих дней со дня получения уведомления о погашении налоговой задолженности представить в налоговый орган, направивший такое уведомление, список дебиторов с указанием суммы дебиторской задолженности.

В случаях непредставления списка дебиторов в срок, налоговый орган вправе в целях выявления дебиторов налогоплательщика использовать данные информационных систем налоговых органов, а также провести проверку

налогоплательщика по вопросу определения взаиморасчетов между налогоплательщиком и его дебиторами.

На основании представленного налогоплательщиком списка дебиторов или сведений о дебиторах, или акта проверки налогоплательщика, подтверждающего сумму дебиторской задолженности, налоговым органом направляются дебиторам уведомления об обращении взыскания на деньги с их банковских счетов в счет погашения налоговой задолженности налогоплательщика в пределах сумм дебиторской задолженности.

Дебиторы не позднее двадцати рабочих дней со дня получения уведомления обязаны представить в налоговый орган, направивший уведомление, акт сверки взаиморасчетов, составленный совместно с налогоплательщиком, на бумажном или электронном носителе на дату получения уведомления.

Акт сверки взаиморасчетов между налогоплательщиком и его дебитором должен содержать следующие сведения:

- наименование налогоплательщика и его дебитора, их идентификационные номера;
- сумму задолженности дебитора перед налогоплательщиком;
- юридические реквизиты, печать (при ее наличии) и подписи налогоплательщика и его дебитора либо электронные цифровые подписи налогоплательщика и его дебитора;
- дату составления акта сверки, которая не должна быть ранее даты получения уведомления о погашении задолженности в бюджет.

В случае непредставления дебиторами акта сверки взаиморасчетов в срок налоговым органом проводится налоговая проверка указанных дебиторов.

На основании акта сверки взаиморасчетов или акта проверки дебитора, подтверждающего сумму дебиторской задолженности, налоговый орган выставляет на банковские счета дебитора инкассовые распоряжения о взыскании суммы налоговой задолженности налогоплательщика.

Банк второго уровня или организация, осуществляющая отдельные виды банковских операций, дебитора - налогоплательщика обязаны исполнить выставленное налоговым органом инкассовое распоряжение о взыскании суммы налоговой задолженности налогоплательщика.

3) Взыскание за счет реализации ограниченного в распоряжении имущества налогоплательщика (налогового агента) в счет задолженности в бюджет.

Налоговый орган в случаях отсутствия или недостаточности у налогоплательщика юридического лица, структурного подразделения юридического лица, нерезидента, осуществляющего деятельность в Республике Казахстан через постоянное учреждение, индивидуального предпринимателя, лица, занимающегося частной практикой, денег на банковских счетах и на банковских счетах его дебиторов либо отсутствия у него и (или) у его дебиторов банковских счетов без его согласия выносит постановление об обращении взыскания на ограниченное в распоряжении имущество налогоплательщика.

Постановление об обращении взыскания на ограниченное в распоряжении

имущество налогоплательщика составляется в двух экземплярах, один из которых с приложением копии решения об ограничении в распоряжении имуществом и акта описи имущества направляется уполномоченному юридическому лицу.

Реализация ограниченного в распоряжении имущества налогоплательщика в счет налоговой задолженности осуществляется уполномоченным юридическим лицом путем проведения торгов.

4) Принудительный выпуск объявленных акций налогоплательщика - акционерного общества с участием государства в уставном капитале.

В случае непогашения сумм налоговой задолженности налогоплательщиком - акционерным обществом с участием государства в уставном капитале после принятия всех мер, уполномоченный орган обращается в суд с исковым заявлением о принудительном выпуске объявленных акций в порядке, определенном законодательством Республики Казахстан.

Сроки исполнения налоговых обязательств по уплате налогов, платежей в бюджет, а также обязательств по уплате пени, штрафов, для погашения которых по решению суда производится принудительный выпуск объявленных акций, приостанавливаются со дня вступления в законную силу решения суда о принудительном выпуске объявленных акций и до окончания их размещения.

Таким образом, налоговым законодательством Республики Казахстан, вопрос о применении налоговыми органами мер принудительного взыскания налоговой задолженности урегулирован в полном объеме.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Кодекс Республики Казахстан от 25 декабря 2017 года № 120-VI «О налогах и других обязательных платежах в бюджет (Налоговый кодекс)» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 11.07.2022 г.)
2. Клейменова М.О. Налоговое право. Учебное пособие. — М.: Московский финансово-промышленный университет "Синергия", 2013. — 368 с.
3. Салмина С.В. Администрирование налоговой задолженности и налоговые риски // автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук, Казань, 2022
4. Шаронов В.С. Исполнение права // автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук, Саратов, 2018.

УДК 504.03

Камбалина А.А. (19-БУ-1, ВКТУ), Куур О.В. (к.э.н., ВКТУ)

СЛЕДОВАНИЕ ПРИНЦИПАМ ESG – ЗАЛОГ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА

Аннотация. Данная статья посвящена вопросам реализации принципов ESG в Республике Казахстан. В ней рассмотрены основные направления стратегии устойчивого развития в республике и дана оценка достижений в ее реализации. Особое внимание уделено использованию казахстанскими компаниями систем отчетности в области устойчивого развития, таких как GRI, CDP, TCFD, IIRC, SASB. Показана роль ESG-инвестирования в реализации целей Стратегии достижения углеродной нейтральности Республики Казахстан до 2060 года, в том числе через использование инструментов «зеленого» финансирования. Отмечена вовлеченность Казахстана в процессы адаптации лучших международных стандартов в области ESG к особенностям деятельности казахстанских компаний.

Ключевые слова: ESG-принципы, нефинансовая отчетность, устойчивое развитие, ESG-инвестирование, стандарты нефинансовой отчетности.

С каждым годом растет количество компаний, использующих в своей деятельности принципы ESG. Эта тенденция получила распространение во всем мире. Аббревиатура ESG соответствует названиям трех направлений в деятельности компании: E (Environmental) - экологическому, S (Social) - общественному и G (Corporate Governance) - корпоративному управлению.

Постепенно к руководителям бизнес-структур приходит понимание неизбежности перехода на ESG-принципы. Игнорирование этих принципов в деятельности компаний в перспективе неизбежно приведет как минимум к утрате ими конкурентных позиций, а возможно и к банкротству.

Желание предприятий соответствовать требованиям сегодняшнего дня в части обеспечения экологичности производства, удовлетворения запросов общества и прозрачности управления наталкивается на ряд проблем информационного и нормативно-правового порядка. На сегодняшний день трудно найти страну, где не были бы разработаны разного рода стандарты и другие нормативно-правовые документы, регламентирующие и регулирующие все три перечисленные направления деятельности компаний. Это законы о таксономии, стандарты по составлению отчетов об устойчивом развитии, стандарты по составлению нефинансовой отчетности, правила верификации зеленых проектов и ряд других документов. И такая активность положительно сказывается на динамике внедрения ESG-принципов. Однако, отсутствие системности в разработке стандартов и рейтингов вызывает определенные трудности в понимании и оценке ESG-рисков.

Пока действующие стандарты в основном носят рекомендательный характер, руководствуются ими в основном финансово-кредитные учреждения, компании, листингуемые на фондовой бирже, компании-потенциальные загрязнители окружающей среды (нефтедобывающие и металлургические предприятия, предприятия горнодобывающей отрасли и т.п.). Но с ухудшением экологической ситуации в мире требования к кампаниям, по крайней мере с

точки зрения соблюдения принципа «Е», будут только усиливаться и постепенно переходить в разряд обязательных не только к исполнению, но и к отражению в нефинансовой отчетности. Такой подход полностью соответствует интересам потенциальных инвесторов, осознающих риски финансирования «токсичных» (с точки зрения ESG) компаний, и желающих, в связи с этим, иметь всю полноту информации не только об экономических, но и о социально-экологических и управленческих аспектах деятельности инвестируемой ими фирмы.

Ужесточение требований к предоставлению финансовой отчетности делает унификацию существующих в мире стандартов и правил по вопросам ESG весьма актуальной и неотложной задачей.

Наибольшее распространение в мире получила система отчетности в области устойчивого развития GRI (Глобальная инициатива по отчётности). Она включает в себя стандарты и рекомендации по раскрытию информации в нефинансовой отчетности. По последним данным эту систему отчетности применяют более 60% из 100 самых крупных в мире компаний и 75 % из списка Global Fortune 250 (G250), критерием составления которого является выручка компании за прошедший финансовый год.

Существуют и другие системы нефинансовой отчетности. Например, CDP, TCFD, IIRC и SASB. Все эти стандарты применяются и в Казахстане.

Агентство Республики Казахстан по регулированию и развитию финансового рынка (АРРФР) в конце 2022 года презентовало Руководство по раскрытию ESG информации для банков и других финансовых организаций. Об этом было заявлено на прошедшей 16 ноября 2022 года Международной конференции «ESG – новая парадигма развития финансового рынка» [1].

В Руководстве предлагается структурировать информацию по трем блокам [1]: определение существенной ESG информации, управление ESG факторами и корпоративное управление. Данное Руководство предназначено для оказания методической помощи финансовым организациям по формированию и представлению отчета об оценке влияния на их деятельность ESG-рисков.

Особое внимание при этом уделяется вопросам экологии, т.е. фактору «Е». И это не случайно для страны, обладающей большими запасами природных ресурсов, являющейся крупным экспортером углеводородного сырья и металлов. В последние годы в Казахстане предприняты чрезвычайно важные законодательные инициативы, направленные на решение экологических проблем. В частности, Постановлением Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2021 года утверждена классификация (таксономия) "зеленых" проектов, подлежащих финансированию через "зеленые" облигации и "зеленые" кредиты. Указом Президента РК от 2 февраля 2023 года утверждена Стратегия достижения углеродной нейтральности Республики Казахстан до 2060 года [2].

Ранее в июле 2022 года было принято Постановление «Об утверждении Концепции инвестиционной политики Республики Казахстан до 2026 года» [3]. В Концепции в рамках отдельного направления «Дальнейшее развитие инвестиционной экосистемы» выделен подраздел «Формирование благоприятного инвестиционного имиджа посредством внедрения/соблюдения ESG принципов» [3]. По существу, в данной Концепции сформулированы

стратегические направления реализации принципов ESG в Республике Казахстан. К ним, в частности, относятся [3]:

- проведение работы по адаптации к казахстанским условиям лучших международных практик ESG;
- разработка требований к публичным казахстанским компаниям по обязательности публикации отчетности об устойчивом развитии;
- разработка методических указаний по раскрытию информации о степени подверженности компаний рискам ESG, а также по оценке влияния и способах управления этими рисками;
- разработка рекомендаций по внедрению единых критериев /реализации принципов ответственного инвестирования;
- разработка мер поддержки для компаний, у которых будет верифицирована приверженность ESG принципам в текущей деятельности и стратегии развития;
- принятие мер по расширению использования инструментов ESG инвестирования, в том числе "зеленого" финансирования. На рисунке 1 представлен перечень инструментов «зеленого» финансирования.

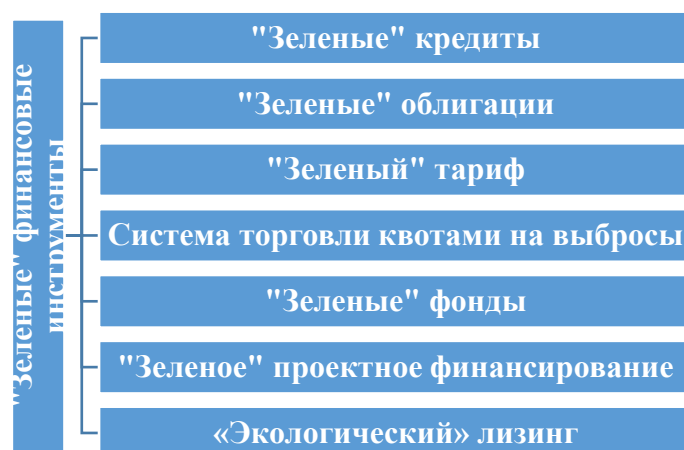

Рисунок 1 – Инструменты «зеленого» финансирования

По данным АРРФР наиболее востребованными инструментами в Казахстане являются зеленые кредиты и ESG-облигации.

С целью придания ускорения процессу использования инструментов зеленого финансирования в Предпринимательский кодекс РК, начиная с 2021 года, вносились стимулирующие поправки. В результате сегодня статьей 94 ПК предусмотрены: субсидирование ставки вознаграждения по выдаваемым кредитам банками второго уровня субъектам частного предпринимательства для целей реализации «зеленых» проектов и субсидирование ставки купонного вознаграждения по «зеленым» облигациям [4].

Считаем, что предоставление частному предпринимательству столь существенных преференций должно сопровождаться выставлением ему определенных условий по обязательному отражению в нефинансовой отчетности информации о соблюдении принципов ESG. В противном случае

сложившуюся на сегодняшний день ситуацию, когда формирование ESG культуры остается в основном прерогативой коммерческих банков и компаний крупного бизнеса, имеющих иностранных инвесторов и партнеров, кардинально изменить не удастся. Многочисленные опросы показывают, что не только компании, с большой вовлеченностью в ESG-повестку, но и структуры пока слабо приверженные принципам устойчивого развития, высказывают заинтересованность в консалтинге по вопросам составления нефинансовой отчетности. Это объясняется тем, что при большом, казалось бы, количестве международных стандартов ESG возникают трудности с их адаптацией к казахстанским условиям.

Не менее актуальным на сегодняшний день является вопрос о верификации ESG-отчетности.

В заключение отметим, что все перечисленные выше меры будут способствовать активизации внедрения принципов ESG, адаптации международных практик к условиям работы компаний в Казахстане. Реализация этих мер, несомненно, станет основой для выполнения Казахстаном намеченных стратегических планов по достижению углеродной нейтральности. Основным источником ESG-инвестирования станет финансовый сектор, располагающий необходимыми рыночными инструментами устойчивого финансирования.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бикинеева К. ESG необходимо внедрять в компании уже сейчас. - URL: [ESG необходимо внедрять в компании уже сейчас \(bizmedia.kz\)](https://bizmedia.kz) (дата обращения 23.01.2023).
2. Указ Президента РК от 2 февраля 2023 года «Об утверждении Стратегия достижения углеродной нейтральности Республики Казахстан до 2060 года». - URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2300000121> (дата обращения 28.01.2023).
3. Постановление Правительства Республики Казахстан от 15 июля 2022 года № 482 «Об утверждении Концепции инвестиционной политики Республики Казахстан до 2026 года». - URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000482> (дата обращения 20.12.2022).
4. Предпринимательский кодекс Республики Казахстан (с изменениями и дополнениями по состоянию на 07.03.2023 г.). - URL: [Предпринимательский кодекс РК 2023 | Параграф Онлайн \(zakon.kz\)](https://zakon.kz) (дата обращения 09.03.2023).

УДК 338.436.

Кенеев М.Ж. (докторант, КазНАИУ), Мизанбекова С.К. (д.э.н., КазНАИУ)

ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ МЯСОПРОДУКТОВОЙ ОТРАСЛИ В НОВЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ

Аннотация: Основой мясопродуктовой отрасли являются специализированные предприятия по откорму крупного рогатого скота, овец, свиней и птицы. Только на базе их интенсивного развития станет возможным создание, эффективное функционирование всей цепочки предприятий мясопродуктовой отрасли и решение проблемы полного удовлетворения потребностей населения в мясных продуктах и продукции переработки мяса. Предпосылкой для создания специализированных предприятий мясного животноводства является в свою очередь племенная работа по развитию мясных пород скота. В Казахстане развиты инвестиционные кейсы, (компания Kazbeef), наладившая полный производственный цикл от выпуска кормов и выращивания молодняка высокопродуктивного крупного рогатого скота до переработки мяса. Реализуются проекты с участием иностранных инвесторов в животноводческой сфере: производство и переработка мяса.

Ключевые слова: мясопродуктовая отрасль, мясо, предприятия, производство, проекты, реализация, формы.

Мясопродуктовая отрасль имеет свои особенности, обусловленные спецификой мясного животноводства и мясной промышленности, что необходимо учитывать в процессе заключения и исполнения договоров контрактации скота и птицы.

При реализации скота и птицы за рубежом имеются разнообразные организационные формы организации рынка, такие как: контрактация скотосырья промышленными и торговыми компаниями (в рамках вертикальной интеграции); сбыт скота на оптовых рынках и аукционах; реализация через посредство сбытовой и сбыто-перерабатывающей фермерской кооперации; поставки скота в рамках межотраслевых соглашений; биржевая торговля скотосырьем; продажа непосредственно на фермах посредникам-оптовикам, либо агентам перерабатывающих и торговых предприятий; продажа государственным учреждениям.

Основой мясопродуктовой отрасли являются специализированные предприятия по откорму крупного рогатого скота, овец, свиней и птицы. Только на базе их интенсивного развития станет возможным создание, эффективное функционирование всей цепочки, предприятий мясопродуктовой отрасли и решение проблемы полного удовлетворения потребностей населения в мясных продуктах и продукции переработки мяса. Предпосылкой для создания специализированных предприятий мясного животноводства является в свою очередь племенная работа по развитию мясных пород скота [1, с. 14].

Казахстан обеспечивает внутренний рынок практически по всем видам мяса. В 2022 году произведено 1,06 млн тонн мяса, объемы выросли в среднем на 0,4% по сравнению с 2021 годом. Наибольший рост - производство конины - на 4,3%, мяса птицы на 3,1%. Реализуются и находятся на стадии проработки 38 проектов с участием иностранных инвесторов общей стоимостью \$3,6 млрд, в том числе в животноводческой сфере: производство и переработка мяса.

В Казахстане имеются успешные инвестиционные кейсы, такие как компания Kazbeef, которая наладила полный производственный цикл от выпуска кормов и выращивания молодняка высокопродуктивного крупного рогатого скота (КРС) до переработки мяса.

ТОО "Beef Export Group" в 2021 году реализовало проект в Костанайской области по строительству мясоперерабатывающего комбината мощностью 1500 голов КРС в сутки с участием российских капиталовложений.

В Туркестанской области реализован проект ТОО "Каркын-2030" по производству колбасных изделий мощностью 9,1 тысячи тонн, ТОО "Прима Кус" - комплекс по производству мяса бройлера в Алматинской области. На 10 тыс тонн расширена птицефабрика АО "Алель Агро" в Жамбылской области. стоимостью 25,6 млрд тенге и многие другие.

Намечено строительство мясоперерабатывающего завода в Восточно – Казахстанской области совместно с компанией Cedar Meats стоимостью \$12 млн, строительство мясоперерабатывающего завода в Жетысуской области с участием немецких капиталовложений компании Bauman, стоимость проекта - \$29 млн, в Карагандинской области появится мегаферма по развитию отгонного овцеводства стоимостью \$53 млн, в Алматинской области в планах создать инновационный экспортно ориентированный животноводческий комплекс и другие.

Мясоперерабатывающий комплекс стоимостью 117 миллиардов тенге построят в Восточно – Казахстанской области. Общая стоимость проекта при поэтапном финансировании до 2024 года составит 117 миллиардов тенге. Инициатором проекта выступает компания Eco Meat Vostok Ltd при поддержке инвестиционного фонда FinSight Ventures и английской компании Brown & Co.

Строительство комплекса будет включать в себя комбикормовый завод мощностью 184 тысячи тонн в год, селекционно-генетическую ферму мощностью 20 тысяч голов в год, предприятие для убоя мощностью 39 тысяч тонн мяса в год, 3 товарные фермы мощностью 400 тысяч голов в год.

Всё племенное поголовье будет завезено из Дании. Выращивание будет осуществляться в полностью закрытом комплексе, что абсолютно исключает контакт скота с домашними и дикими животными. Планируется, что данное производство будет полностью безотходным. В частности, намечено строительство цеха по дальнейшей переработке отходов в органические удобрения, которые будут предоставляться местным сельским товаропроизводителям на бесплатной основе. На предприятии будет создано 2 2 тыс. новых рабочих мест.

Проект нацелен на поставку продукции в Китай и страны Юго-восточной Азии. Размещение нового проекта на территории Восточно-Казахстанской области значительно сократит логистические издержки при доставке продукции конечным потребителям в Китае. FinSight Ventures - венчурный фонд, основанный в 2012 году, специализируется на международных инвестициях в технологические компании финансового сектора. Brown & Co - ведущий поставщик консалтинговых услуг в области сельского хозяйства.

В современных условиях не следует упускать из внимания начатую в свое время индустриализацию скотоводства, что создает возможности для поточного высокомеханизированного способа производства продукции. Большое внимание среди условий функционирования мясопродуктовой отрасли необходимо уделить развитию свиноводства как наиболее скороспелой отрасли животноводства [2, с.106].

Среди основных условий, которые необходимо соблюдать для дальнейшего развития мясопродуктовой отрасли, правильно организованный сбыт скота. Как показали исследования, реализацию скота на убой целесообразно осуществлять на основе договоров, заключаемых предприятиями мясной промышленности со всеми хозяйствами своей сырьевой зоны, выращивающими скот на убой на мясо.

На размеры рынка активное влияние оказывают агропромышленная интеграция, возрастание или снижение товарности производства мяса скота и птицы. С развитием агропромышленной интеграции по замкнутому технологическому циклу, рост емкости рынка может замедляться (например, на птицефабриках, в агрокомбинатах), хотя объем производимой конечной продукции будет возрастать. Емкость определяется во многом соотношением и взаимодействием спроса и предложения.

Интегрирующая функция рынка способствует сближению интересов животноводческих хозяйств и мясокомбинатов в конечных результатах их совместной деятельности. Рынок выступает неперенным условием успешного функционирования различных форм собственности (частной акционерной, государственной, кооперативной, смешанной), реализации их возможностей и преимуществ. Если нарушен процесс обращения, условия реализации продукции, не созданы предпосылки для развития мясного животноводства, нормального функционирования производственных мощностей мясокомбинатов, естественно, затрудняется и функционирование отношений собственности.

Это тем более важно в условиях многообразия форм собственности, в том числе и в мясопродуктовой отрасли. На рынке происходит смена собственников скота и птицы, продуктов их переработки, то есть фактическая реализация отношений собственности.

Обратные связи оказывают положительное влияние на совершенствование самого механизма регулирования закупок скота и птицы, ценообразование, системы поощрения и ответственности, развитие договорных отношений. Вся совокупность договоров между предприятиями представляет собой рыночные отношения. Договор контрактации скота и птицы является правовым аспектом рыночных отношений между сельскохозяйственными предприятиями и мясокомбинатами; формой, в которой рынок мясных ресурсов функционирует и выполняет свою регулирующую роль в мясопродуктовой отрасли [3, с. 62].

Из функций рынка вытекают его задачи и роль в воспроизводственном процессе: обеспечивать эффективное развитие мясопродуктовой отрасли в целом и его составных звеньев в частности; оказывать активное воздействие на хозяйства и других. Мясная промышленность получает возможность учитывать

и регулировать объемы поставок скота на переработку, использовать специализированные скотовозы, уменьшающие транспортно-заготовительные расходы. Комплексная переработка мясного сырья мясокомбинатами позволяет увеличить количество и ассортимент конечной мясной продукции на реализацию в торгово-заготовительной сети. Дальнейшее развитие прямых связей между звеньями мясопродуктовой отрасли обеспечивает сбалансированность их и приспособливает производственный ритм отдельных партнеров к требованиям единого технологического процесса.

Основа мясопродуктовой отрасли - специализированные предприятия по откорму крупного рогатого скота, овец, свиней и птицы. Только на базе их интенсивного развития станет возможным создание, эффективное функционирование всей цепочки, предприятий мясопродуктовой отрасли и решение проблемы полного удовлетворения потребностей населения в мясных продуктах и продукции переработки мяса.

Предпосылкой для создания специализированных предприятий мясного животноводства является в свою очередь племенная работа по развитию мясных пород скота [4, с. 22].

Решение этой проблемы требует перехода к методам крупномасштабной селекции и создания региональных специализированных систем племенного дела, включающих племенные хозяйства-репродукторы производителей и станций по их проверке.

Не следует упускать начатую в свое время индустриализацию скотоводства, что создает возможности для поточного высокомеханизированного способа производства продукции.

Специализация, по сравнению с многоотраслевым производством, в 1,5-2 раза повышает производительность труда, на 25-40 % снижает себестоимость продукции скотоводства.

Большое внимание среди условий функционирования мясопродуктовой отрасли необходимо уделить развитию свиноводства как наиболее скороспелой отрасли животноводства. Наряду с организацией высокоинтенсивного свиноводства на промышленных фермах в зонах с высокой концентрацией населения, необходимо полнее реализовать возможности увеличения производства свинины в подсобных хозяйствах предприятий, организаций и населения [5, с. 38].

Для увеличения производства баранины нужна промышленная основа, позволяющая внедрить современную технологию. Основной организационной формой производства баранины в степных, полупустынных районах могут стать механизированные чабанские бригады. Целесообразна организация воспроизводства стада с доведением удельного веса овцематок в мясосальном овцеводстве до 70%, а интенсивное использование их для получения приплода позволит организовать специализированный откорм овец на крупных и межхозяйственных откормочных площадках и реализовать их на мясо в 9-10-месячном возрасте, живой массой 45-50 кг.

Еще более высокими темпами необходимо увеличивать производство мяса птицы, ускорив строительство новых и реконструкцию действующих

бройлерных птицефабрик, дополнительно создав специализированные хозяйства по производству мяса уток, гусей, индеек. Объединения постадийно специализированных птицеводческих предприятий станут основными поставщиками племенной продукции, а также пищевых яиц и мяса птицы для населения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Калиев Г.А. Вопросы продовольственной безопасности Казахстана./ Калиев Г.А., Молдашев А.Б //Проблемы агрорынка. -2021.-№4.- С.13-22.
2. Таипов Т. Опыт и экономические проблемы производства мяса и продуктов его переработки в Казахстане. //Фундаментальные исследования. – 2018. – № 8 – С. 105-109
3. Мизанбекова С. Роль кормовой базы и комбикормовой промышленности в организации промышленного животноводства Казахстана. /Мизанбекова С., Нурманбекова Г., Мизанбеков И. //Аграрная экономика. -2019. -№4.-С.60-67.
4. Тихомиров А.И. Экономическая эффективность технологической модернизации и интенсификации животноводства России. /Тихомиров А.И. //Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий.- 2022.-12 -С. 21-24.
5. Благовещенский Г.В., Конончук В.В., Соболев С.В. Современное кормопроизводство в Европейском сельском хозяйстве. //Известия Тимирязевской сельскохозяйственной академии.-2019 – Выпуск 3 – С.33 -47

ОЦЕНКА ПЕРСОНАЛА НА ПРЕДПРИЯТИИ

Аннотация. Оценка персонала - это целенаправленный процесс установления соответствия качественных характеристик персонала требованиям должности или рабочего места. Оценка персонала в организации должна проводиться регулярно, для того чтобы сотрудники видели результаты своего труда, справедливо оцененные руководителями, а руководители по результатам оценки могли лучше управлять сотрудниками и эффективнее их использовать. Оценить результаты труда рабочих, особенно рабочих-сдельщиков достаточно просто, так как количественные и качественные результаты их труда выражаются в количестве произведенной продукции и их качестве.

Ключевые слова: оценка, персонал, кадровый состав предприятия.

Оценка персонала - это целенаправленный процесс установления соответствия качественных характеристик персонала требованиям должности или рабочего места.

Деловая оценка персонала это компонент диагностики персонала, целенаправленный процесс установления соответствия количественных и качественных профессиональных характеристик персонала требованиям должности (рабочего места), подразделения и организации в целом. Оценка персонала в организации должна проводиться регулярно, для того чтобы сотрудники видели результаты своего труда, справедливо оцененные руководителями, а руководители по результатам оценки могли лучше управлять сотрудниками и эффективнее их использовать.

Важная роль в осуществлении оценки принадлежит специалистам по управлению персоналом, менеджерам, в целом руководителям различного ранга. С.В. Шекшня рассматривает аттестацию как «процесс оценки эффективности выполнения сотрудником своих должностных обязанностей, осуществляемый его непосредственным руководителем». В исследованиях по данной теме В. Р. Веснин под аттестацией подразумевает «специальную комплексную оценку сильных и слабых сторон сотрудников(знаний, навыков, умений, черт характера, влияющих на достижение цели), степени их соответствия требованиям должности, деятельности (сложности и производительности труда) и ее результативности (вклада в общие результаты подразделения и организации в целом)» [1, с.58].

Сравнительная характеристика оценки и аттестации персонала была предложена Марией Мизинцевой и Анной Сардарян. Кратко такую сравнительную характеристику можно изложить в таблице (табл. 1).

Таблица 1 - Сравнительный анализ понятий «оценка персонала» «аттестация»

Критерии	Оценка персонала	Аттестация персонала
Цели	Определение умений и навыков степени сотрудников (кандидатов)	Определение степени соответствия знаний, умений навыков занимаемой должности
Задачи	Отбор, перемещение, развитие, направление на обучение и повышение квалификации	Чаще оценка соответствия занимаемой должности
Лица, ответственные за проведение	Члены оценочной комиссии или один эксперт	Члены аттестационной комиссии
Нормативные документы	Возможна без нормативных документов	Положение об аттестации, приказ о проведении аттестации протоколы решений комиссии
Законность решений	Не все решения обладают юридической силой. Чаще они носят рекомендательный характер	Решения обладают юридической силой возможно увольнение результатам аттестации
Форма проведения	Очная или заочная. Дистанционная	Очная
Периодичность	Постоянная	Проводится строго установленное время(1 раз в года, 3 года, 5 лет)
Степень формальности	Порядок проведения оценки устанавливает работодатель	Порядок и условия проведения аттестации установлены законодательно.
Сотрудники не подлежащие процедуре	Все сотрудники компании подлежат оценки	Сотрудники работающие в компании менее 1 года, работающие в данной должности менее 3 месяцев, молодые сотрудники после учебы, прошедшие переподготовку менее чем год назад, беременные женщины и женщины имеющие детей до 1 года, сотрудники достигшие пенсионного возраста.
Последствия для сотрудников	Повышение в должности, премирование, направление на обучение	Повышение в должности, увольнение, изменение оплаты труда, переподготовка

Административная цель достигается путем принятия обоснованного административного решения (повышение или понижение по службе, перевод на другую работу, направление на обучение, увольнение) на основе результатов оценки деятельности персонала.

Информационная цель заключается в том, что и работники, и

руководители имеют возможность получить достоверную информацию о деятельности. Такая информация является крайне важной для работника в плане совершенствования своей деятельности, а руководителям дает возможность принять правильное решение.

Мотивационная цель состоит в том, что оценка сама по себе является важнейшим средством мотивации поведения людей, так как адекватно оцененные затраты труда будут обеспечивать дальнейший рост производительности труда работников, но только в том случае, если труд человека будет оценен соответственно его ожиданиям.

Задачи оценки персонала:

- оценить потенциал для продвижения и снижения риска выдвижения некомпетентных сотрудников;
- определить затраты на обучение;
- поддерживать у сотрудников чувство справедливости и повышать трудовую мотивацию;
- организовать обратную связь с сотрудниками о качестве их работы;
- разрабатывать программы обучения и развития персонала.

Субъекты оценки персонала:

- линейные руководители. Как правило, они являются главными действующими лицами при деловой оценке персонала. Отвечают за объективность и полноту информационной базы для проведения оценки, проводят оценочные беседы:

- работники службы управления персоналом;
- коллеги и работники, имеющие структурные взаимосвязи с оцениваемыми;
- лица, не имеющие непосредственного отношения к оцениваемому сотруднику. Среди них можно выделить независимых экспертов и центры оценки.

Все субъекты оценки подразделяются на формальные и неформальные. К формальным субъектам оценки относят руководителей и работников служб управления персоналом. Именно они обладают правом принятия административного решения по результатам оценки.

Неформальные субъекты оценки - коллеги, независимые эксперты только дают свое заключение, которое учитывается формальными субъектами оценки при обобщении информации для принятия управленческих решений.

В последнее время на практике часто применяется комбинированная оценка, когда оценщиком выступает не один субъект, а сразу несколько. Объект оценки - тот, кого оценивают. В качестве объекта оценки могут быть либо отдельные работники, либо группа выделенная работников, по определенному признаку (например, в зависимости от уровня в организационной структуре или по профессиональному признаку).

Оценить результаты труда рабочих, особенно рабочих-сдельщиков достаточно просто, так как количественные и качественные результаты их труда выражаются в количестве произведенной продукции и их качестве.

Намного сложнее оценивать результаты труда руководителей и

специалистов, поскольку они характеризуют их способность оказывать непосредственное влияние на деятельность какого-либо производственного или управленческого звена.

Предметом оценки результатов труда персонала являются личные качества работников, процесс труда и результативность труда.

Для получения достоверной информации необходимо точно и объективно выделить показатели, по которым производится оценка. В этом случае важно установить четкие и продуманные критерии оценки персонала. Критерий оценки персонала - порог, за которым состояние показателя будет удовлетворять или не удовлетворять (запланированным, установленным нормированным) требованиям.

Такие критерии могут характеризовать как общие моменты, равнозначные для всех работников организации, так и специфические нормы труда и поведения для конкретного рабочего места или конкретной должности. Можно выделить четыре группы критериев, которые используются в любой организации с некоторыми коррективами:

- профессиональные критерии оценки персонала содержат характеристики профессиональных знаний, умений, навыков, профессионального опыта человека, его квалификации, результатов труда;

- деловые критерии оценки персонала включают такие критерии, как ответственность, организованность, инициативность, деловитость;

- морально-психологические критерии оценки персонала, к которым относятся способность к самооценке, честность, справедливость, психологическая устойчивость;

- специфические критерии оценки персонала, которые образуются на основе присущих человеку качеств и характеризуют его состояние здоровья, авторитет, особенности личности.

Необходимые условия и требования к технологии деловой оценки персонала. Оценка персонала должна проводиться:

- объективно - вне зависимости от какого-либо частного мнения или отдельных суждений;

- надежно - относительно свободно от влияния ситуативных факторов (настроения, погоды, прошлых успехов и неудач, возможно, случайных);

- достоверно в отношении деятельности- оцениваться должен реальный уровень владения навыками насколько успешно человек справляется со своим делом;

- с возможностью прогноза оценка должна давать данные о том, к каким видам деятельности и на каком уровне человек способен потенциально;

- комплексно - оценивается не только каждый из членов организации, но и связи и отношения внутри организации, а также возможности организации в целом;

- процесс оценивания и критерии оценки должны быть доступные узкому кругу специалистов, а понятны и оценщикам, и наблюдателям, и самим оцениваемым (то есть обладать свойством внутренней очевидности);

- проведение оценочных мероприятий должно не дезорганизовывать работу коллектива, а встраиваться в общую систему кадровой работы в организации таким образом, чтобы реально способствовать ее развитию и совершенствованию.

Оценка персонала призвана содействовать лучшему использованию человеческих ресурсов организации за счет тесной увязки задач, решаемых в ходе оценки, с другими направлениями работы с персоналом. С такими, как:

- анализ работ;
- определение требований работы;
- обучение и развитие персонала;
- поиск и отбор новых работников (рекрутинг);
- кадровое планирование;
- планирование карьеры работников;
- система стимулирования труда;
- формирование и работа с кадровым резервом.

Первое, с чего мы начинаем, это стратегия управления персоналом компании в зависимости от стадии развития организации и задач на ближайший год. В случае, если компания небольшая, но динамично развивается и планирует прирост в ближайшем году по персоналу от 50 до 100% к нынешней численности и более - основной акцент необходимо сделать на оценку в процессе подбора персонала и формированию системы оценки и развития компетенций сотрудников. Эта же задача будет актуальна для компаний, находящихся на стадии развития управления «тусовка» [2, с.23].

Чем более стабилен кадровый состав предприятия и чем более зрелой является система управления, тем больший акцент в системе оценке персонала нужно сделать на оценку эффективности сотрудника, работая с системами управления результативностью и оценки эффективности работников.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Андруник А.П., Суглобов А.Е., Руденко М.Н. Кадровая безопасность. Инновационные технологии управления персоналом. Учебное пособие. 2-е изд. - М.: Дашков и Ко. 2020. 508 с.

2 Кибанов А. Я., Ивановская Л. В. Кадровая политика и стратегия управления персоналом. Учебно-практическое пособие. — М.: Проспект. 2020. 64 с.

3 Современные образовательные технологии в социальной сфере[Электронный ресурс].– [URL:https://niidpo.ru/category/menedzhment](https://niidpo.ru/category/menedzhment)

УДК 658.51

Кобзева Д. Д. (ТЭК-19-7, Финансовый университет при Правительстве РФ),
Елисеева Е.Н. (к.э.н., Финансовый университет при Правительстве РФ)

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЛОГИСТИЧЕСКИХ ПОТОКОВ РОССИЙСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ТОПЛИВНО- ЭНЕРГЕТИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА

Аннотация. Логистика - это процесс по управлению, организации и контролю транспортных маршрутов для материальных потоков, которые производятся на основе заранее определенной технологии, логистических операций и характере груза. При формировании логистических систем разрабатывается несколько вариантов транспортных моделей. Логистическая модель включает в себя выбора вида транспортировки, транспорта и логистических посредников, которые выбираются на основе системы критериев. Оптимальная организация транспортного процесса возможна не только на основе сбалансированного решения, результат которого определяется показателями прибыльности, надежности и уровня сервиса.

Ключевые показатели: логистическая система, модели перевозки, показатели оценки эффективности, логистический цикл.

Топливо-энергетический комплекс является важнейшей составляющей российской экономики и одной из наиболее приоритетных грузообразующих отраслей транспортной системы. Логистика в функционировании нефтегазового комплекса - это управление потоками, возникающими на всех стадиях и звеньях организационно-технологической цепи производства и поставок нефтепродуктов и газа с целью удовлетворения спроса потребителей с наименьшими затратами. Под потоковыми процессами предприятий нефтегазового комплекса понимается движение материальных, финансовых и информационных потоков в условиях оптимизации деятельности предприятий нефтегазодобывающей отрасли. Логистические операции в нефтегазовых компаниях представляют собой деятельность компаний по управлению транспортировкой нефти и нефтепродуктов, природного газа до потребителей. Объектами логистической инфраструктуры являются нефтепроводы, терминалы по перевалке нефтепродуктов и доставке газопродуктов.

Ведущей российской организацией ТЭК является ПАО «Газпром». Это глобальная энергетическая компания, основными видами деятельности которой является: геологоразведка, добыча газа, газового конденсата и нефти, транспортировка газа и многое другое. За выполнение логистических функций в ПАО «Газпром» отвечает единый логистический оператор, который представляет собой организацию, обеспечивающую комплексное управление процессом доставки материально-технических ресурсов от поставщиков и заводов-производителей до конечных получателей. Единый логистический оператор управляет процессами, связанными с приемом, разгрузкой, организацией входного и выходного контроля, временным хранением, учетом, комплектацией и выдачей в монтаж материально-технических ресурсов. В настоящее время существует несколько моделей перевозки грузов, которые

используются в ПАО «Газпром» — это унимодальная и мультимодальная модели. Унимодальная модель характеризуется использованием одного вида транспорта без промежуточной перевалки грузов в пути. Унимодальная модель, как правило, применяется в случаях, когда четко заданы начальный и конечный пункты транспортировки, и при этом отсутствуют промежуточные операции по складированию и грузопереработке. Унимодальная модель характерна для транспортировки газа с использованием трубопровода. Основным способом транспортировки ПАО «Газпром» является газопровод.

Мультимодальная модель перевозки грузов осуществляется несколькими видами транспорта, при этом один из перевозчиков организует всю доставку от начального пункта отправления до конечного пункта назначения. В перевозках участвует единый оператор, организующий перевозку, несет за нее ответственность на всем пути следования - независимо от числа участвующих видов транспорта, при этом оформляется единый перевозочный документ. В свою очередь организация использует терминалы для отправления и принятия углеводородного продукта для мультимодальной перевозки, то есть для транспортировки газопродуктов используются контейнерные, железнодорожные и автомобильные перевозки.

ПАО «Газпром» владеет крупнейшей в мире газотранспортной системой, способной бесперебойно транспортировать газ на дальние расстояния потребителям Российской Федерации и за рубеж. Общая протяженность газотранспортной системы на территории России составляет 178,2 тыс. км. Общая максимальная мощность газотранспортной системы (ГТС) составляет на период с 2019 по 2022 гг. 1311,1 млрд. куб. С каждым годом ПАО «Газпром» наращивает объемы транспортировки, что представлено в таблице 1.

Таблица 1- Поступление и плановый объем газа в ГТС «Газпрома» на территории России, млрд куб. м

Показатель	Значение показателя за период		
	2019 год	2020 год	2021 год
1 Плановый объем перевозки	679,679	626,250	703,170
2 Фактическое поступление в газотранспортную систему	679,000	625,000	703,100

Источник: составлено автором

Важным элементом транспортировки являются затраты на логистические процессы, которые компания осуществляет. Рисунок 1 демонстрирует затраты на обслуживание газопровода и инвестиции на развитие на период с 2019 по 2021 г. г.

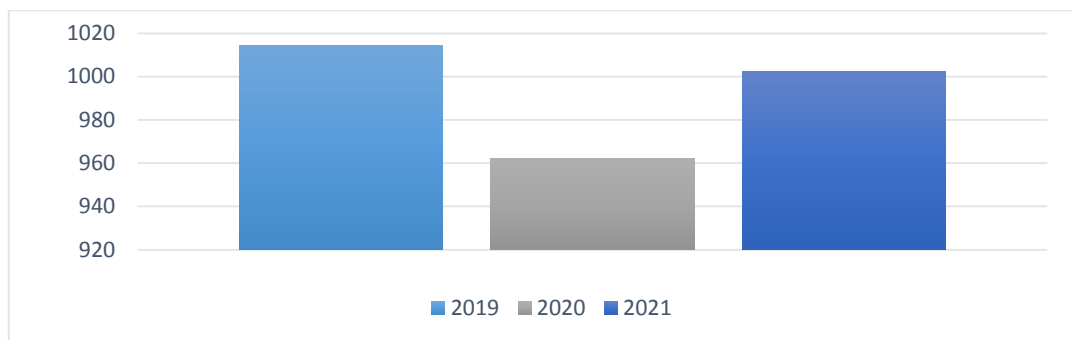

Рисунок 1- Затраты ПАО «Газпром» на организацию транспортных потоков, в млрд. руб.

Источник: составлено автором

В 2020 году все затраты сократились, однако уже в 2021 году были увеличены с учетом компенсации предыдущего года.

Значения показателей эффективности рассматриваются как один из главных факторов, учитываемых при принятии решений по выбору схемы доставки грузов руководителями компаний. Универсального показателя эффективности не существует, его выбор зависит от конкретных условий перевозок и решаемой задачи. Эффективность работы логистической системы, а также ее производительность, надежность и гибкость могут быть оценены и охарактеризованы с помощью системы следующих показателей:

1) показатели оценки эффективности логистической системы: рентабельность инвестиций в логистическую инфраструктуру, рентабельность каналов сбыта (демонстрирует насколько эффективно работают каналы реализации с учетом всех расходов для их работы); доля логистических затрат в структуре общих затрат (демонстрирует отношение затрат на логистику ко всем затратам компании, а также позволяет оценить структуру расходов).

2) показатели оценки надежности логистической системы: надежность (полнота) поставок; степень сохранности перевозимых грузов;

3) показатели сервиса: коэффициент, определяющий уровень скорости доставки груза фактический объем груза; общая длительность одного логистического цикла (длительности оказания услуги), коэффициент выполнения плана по объемам транспортировки груза; коэффициент использования производственной мощности по транспортировке груза;

4) показатели ритмичности поставки: коэффициент аритмичности (чем ближе аритмичность к нулю, тем лучше (ритмичнее) поставка), коэффициент равномерности поставки (демонстрирует соблюдение хозяйственными партнерами обязательств по поступлению товарных потоков равной мощности через равные промежутки времени).

В таблице 2 проведены расчеты по оценке организации транспортных потоков ПАО «Газпром».

Таблица 2- Оценка эффективности ГТС ПАО "Газпром"

Показатели, %	Значение показателей за период		
	2019 г.	2020 г.	2021 г.
1 Рентабельность инвестиций в логистическую инфраструктуру	60,45	-	24,82
2 Рентабельность каналов сбыта	79,05	63,23	13,25
3 Доля логистических затрат в структуре общих затрат	12,87	13,31	11,48
4 Надежность (полнота) поставок	99,90	99,80	99,99
5 Степень сохранности перевозимых грузов	99,9	99,8	99,99
6 Коэффициент, определяющий уровень скорости доставки, дол. ед.	1,00	1,00	1,00
7 Коэффициент выполнения плана по объемам транспортировки газа	99,9	99,8	99,99
8 Коэффициент использования производственной мощности по транспортировке газа	51,79	47,67	53,63
9 Коэффициент аритмичности, дол. ед.	0,000999	0,001996	0,0001

Рентабельность инвестиций очень зависит от прибыли, а из-за того, что в 2020 году она отрицательно, то показатель стал отрицателем, однако уже 2021 году вырос в 4 раза по сравнению с 2019 годом. Следовательно, все инвестиции в газотранспортную систему окупаются в ближайший срок. Доля логистических затрат в компании составляет примерно среднее около 12,5 процент на протяжении всего анализируемого периода. С условием, что компания самостоятельно развивает ежегодно ГТС, то, следовательно, данные расходы и доли от общего объема оправданы. Коэффициент выполнения плана по объемам транспортировки газа, степень сохранности и надежность поставок демонстрирует, что компания несет минимальные потери по логистическим меркам и почти на 100 % выполняют все условия. Средний коэффициент равномерности поставки составляет 95,12 %, что подтверждает данные по фактическим объемам, которые имеют небольшое отклонение в сторону увеличения продаж за исключением 2020 года, когда была пандемия и произошло сокращение. То есть ПАО «Газпром» с каждым годом старается увеличить объем реализации продукции.

Факторами, определяющими логистический цикл газопроводной системы ПАО «Газпром» выступают объем поставляемой продукции, место доставки, а также период. Газотранспортная система – это механизм, который работает непрерывно и бесперебойно. Транспортный поток варьирует от 1 до 10 дней. Это в первую очередь связано с расстоянием и скоростью транспортировки газа. Например, для транспортировки газа в Китай необходимо около 10 дней из-за того, что "Сила Сибири" самый длинный маршрут из существующих в Газпроме. В

то же время для транспортировки газа в Европу необходимо в среднем 2 дня. Необходимо отметить, что для сокращения логистических затрат и сроков используют ближайшие крупные месторождения. Все заказы принимаются минимум за полгода и точно рассчитываются графики и объемы транспортировки на будущий период, то есть подготовка газа производится намного раньше, чем будет осуществляться поставка самого продукта по системе. Это подтверждает полученный коэффициент скорости доставки, равный 1, что является подтверждением, что доставка осуществляется строго с соблюдением сроков. Поставки, осуществляемые на внутренний рынок имеют меньшие объемы, что сокращает сроки поставки, которые можно дополнительно сократить за счет использования близлежащих месторождений. Минимальный один логистический цикл для внутренних поставок составляет 1 день, максимальный 10 дней, а средний 5 дней.

Таким образом, экономика и организация транспортных потоков- система моделей и показателей, позволяющая проанализировать, оценить и построить на следующий период транспортный поток поставки продукции потребителям. Обоснованно выстроенная логистическая система ПАО «Газпром» позволяет быть организации эффективным игроком на мировой арене.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Еремеева, Л. Э. Транспортная логистика : учебное пособие / Л.Э. Еремеева. — Москва : ИНФРА-М, 2022.

2 Персианов, В.А., Транспортная логистика : учебное пособие / В.А. Персианов, И.Б. Мухаметдинов, ; под общ. ред. Л.С. Федорова. — Москва : КноРус, 2022. — 309 с.

3 Экономика и финансы топливно-энергетического комплекса: учебник для направления бакалавриата "Экономика" / под ред. М.А. Эскиндарова, А.В. Шарковой, И.А. Меркулиной - Москва: Кнорус, 2019 - 447 с.

4 Проекты газопроводов ПАО «Газпром» - URL <https://www.gazprom.ru/projects/#pipeline>

5 Финансовая отчетность за 2020 год // ПАО «Газпром»- URL: <https://www.gazprom.ru/investors/disclosure/reports/2020/>

6 Финансовая отчетность за 2021 год // ПАО «Газпром»- URL: <https://www.gazprom.ru/investors/disclosure/reports/2021/>

УДК 336.761.6

Колесникова А. (БЭК 21-4, МИСИС), Пестунова Г.Б.(к.э.н., МИСИС, Россия)

МЕТОДИКА АНАЛИЗА СОСТОЯНИЯ ФОНДОВОГО РЫНКА РОССИИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНСТРУМЕНТАРИЯ БИРЖЕВЫХ ТРЕЙДЕРОВ

Аннотация. По мере того, как начал образовываться рынок ценных бумаг в России, стали появляться вопросы, которые сопряжены с увеличением и пополнением фондового рынка, а решение подобных вопросов напрямую зависит от дальнейшего развития в положительную сторону и жизнедеятельности фондового рынка. В статье проводится анализ состояния фондового рынка России, для чего используются инструменты биржевых трейдеров при помощи фигур технического анализа. Проведенный анализ позволил сделать прогнозы развития российского фондового рынка, что может быть использовано для принятия соответствующих решений по приобретению акций рынка.

Ключевые слова: рынок, фондовый рынок, российская торговая система, индекс РТС, фигуры технического анализа, паттерн.

Рынок - одна из самых распространенных категорий в экономической теории, одно из основных понятий хозяйственной практики. Зачастую понятие «рынок» применяется как всем известное и не требующее каких-либо пояснений.

Так, понятие рынка в распространенных на Западе экономических теориях хотя и является ключевым, но имеет весьма поверхностное определение и не привлекает особого внимания. В рамках этой парадигмы рынок берется как некая данность, требующая ответа на вопрос: ни что это такое, а как он устроен, как функционирует.

Российская торговая система (РТС) является организованным центром внебиржевого оборота в России и соединяет в себе брокерско-дилерские компании центрального региона и северо-запада.

Главные задачи фондового рынка России – предоставление обеспечения гибкого межотраслевого перераспределения инвестиционных ресурсов, максимизация притока национальных и зарубежных инвестиций, создания нужных условий чтобы побуждать накопления и трансформации сбережений в инвестиции.

Фондовый рынок формирует случаи для слияния инвесторов и заёмщиков капитала. Как итог, создаётся система, которая позволяет заёмщикам перенимать средства через выпуск большого спектра фондовых инструментов и за счёт суммирования инвестиционных ресурсов различных инвесторов.

Для общей оценки фондового рынка не нужно оценивать изменение каждой акции по отдельности, а потом рассчитывать среднее значение всех перемен. Можно посмотреть и исследовать индекс Московской Биржи [1].

Биржевой индекс отражает значение, динамика которого отражает изменение цен в некотором обозначенном сегменте финансового рынка. Данный индекс демонстрирует рост или упадок рынка.

Также существует база расчёта – это список акций, который воздействует на развитие индекса. Какие-то российские акции могут не браться во внимание индексами, и данные показатели таких акций не оказывают никакого влияния на

динамику индексов. С течением времени база расчёта по мировым и российским индексам модифицируется, потому что какие-то акции появляются, а другие выбывают. Чем сильнее организация, тем больше она будет проявлять свою власть над индексом, и тем самыми возрастает «вес» акции в индексе. Но от разновидности индекса «вес» определённых бумаг рассчитывается по-своему. Индексы РТС и Московской Биржи берут во внимание капитализацию компании, а также долю акций в независимом обращении и различные параметры при выявлении силы определённых акций. Компании, которые имеют крупный авторитет акций в начале 2022 года: ПАО «Газпром» (16,53%), ПАО «Сбербанк» (14,1%), ПАО «Лукойл» (11,58%), компания «Яндекс» (7,06%), ПАО «ГМК Норильский никель» (5,75%).

Индекс РТС – фондовый индекс, который является главным индикатором рынка ценных бумаг в России. Его расчёт ведётся с 1 сентября 1995 года, сейчас находится Московской Биржей. На рисунке 1 показан график индекса РТС за исследуемый период с 1995 по 2022 год [2].

График RTSI >

Рисунок 1 – Индекс РТС

Как видно из графика, индекс РТС не постоянен и подвержен колебаниям. Колебания могут быть вызваны воздействием базовых ставок Центрального банка, динамика валового внутреннего продукта страны, уровень безработицы, различные новости, например, войны, стихийные бедствия, революции, хоть зачастую отношения отраслей, предприятий и экономических факторов не всегда заметны.

Применяя инструментарий биржевых трейдеров, можно оценить и проанализировать фондовый рынок при помощи фигур технического анализа. Благодаря им можно осознать, куда в дальнейшем будет развиваться движение.

На рисунке 2 представлен график индексов с 2010 по 2022 годы, построенных при помощи фигур технического анализа.

На графике в период с 2016 по 2020 годы прослеживается фигура

«вымпел», а точнее «бычий вымпел». Вымпел - фигура, которая показывает продолжения тренда. Это паттерн, которым трейдеры пользуются чтобы проанализировать и предсказать актуальную ситуацию на рынке. Вымпел, как фигура напоминает сама по себе флаг и оповещает о развитии тренда. Данная фигура чем-то похожа на сужающийся коридор и на видоизмененный треугольник.

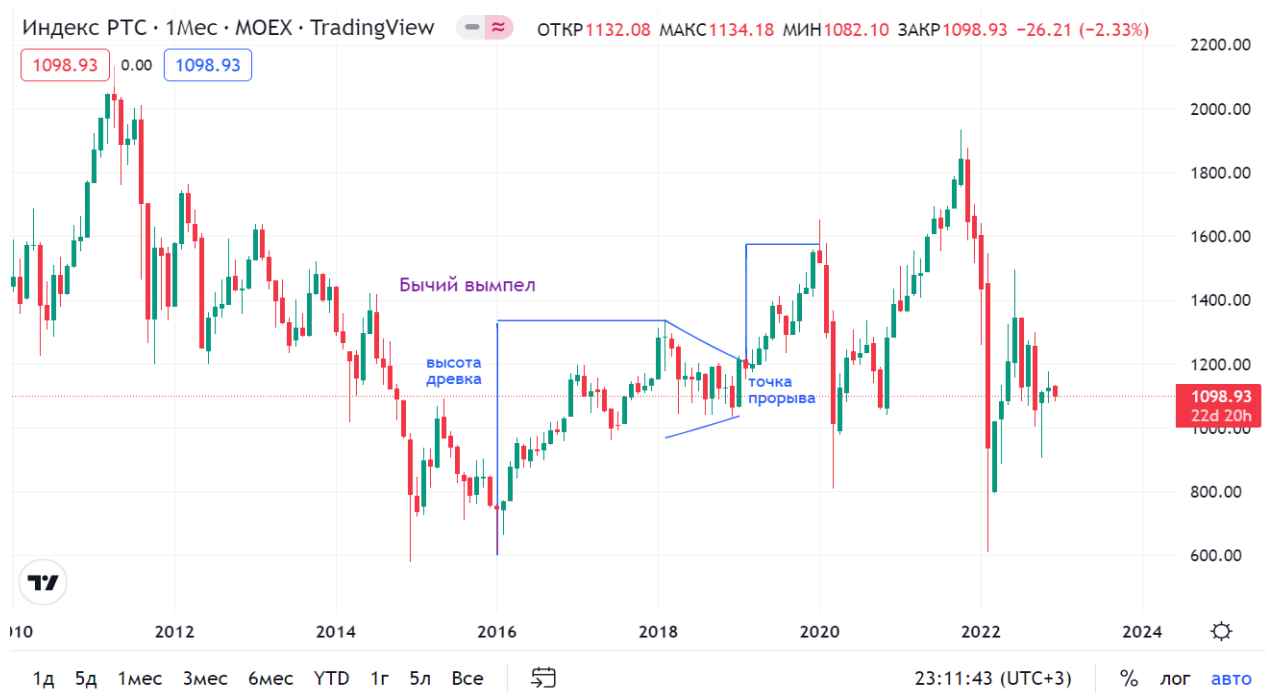

Рисунок 2 – Фигура технического анализа «бычий вымпел»

Линии «бычьего вымпела» ограничивают коридор, в котором происходит движение индекса. Если значение начинает пробивать эти ограничения, то высока вероятность, что индекс двинется в сторону пробития. Возможности дальнейшего развития приравниваются к длине «древка вымпела».

Проанализировав данный график и фигуру «бычьего вымпела», можно сделать вывод, что на рынке должен был произойти скачок индекса в положительную сторону. Что и случилось далее, как показывает график. Поэтому в точке прорыва нужно было покупать акции.

Если рассмотреть график индекса РТС за период с 2020 по 2022, то можно увидеть фигуру «ромб» или «бриллиант», представленной на рисунке 3. Данный паттерн можно встретить не часто, и многие трейдеры его не применяют, но в нём есть свои плюсы ведь практически всегда техническая фигура «ромб» отрабатывает сигнал, и эта отработка может принести очень хорошую прибыль.

Проанализировав данный график и фигуру «бриллиант», можно сделать вывод, что на графике представлен «бриллиант» на растущем тренде, это означает, что пока не стоит покупать акции и нужно подождать, потому что скачок произойдет не сейчас, но будет через какое-то время.

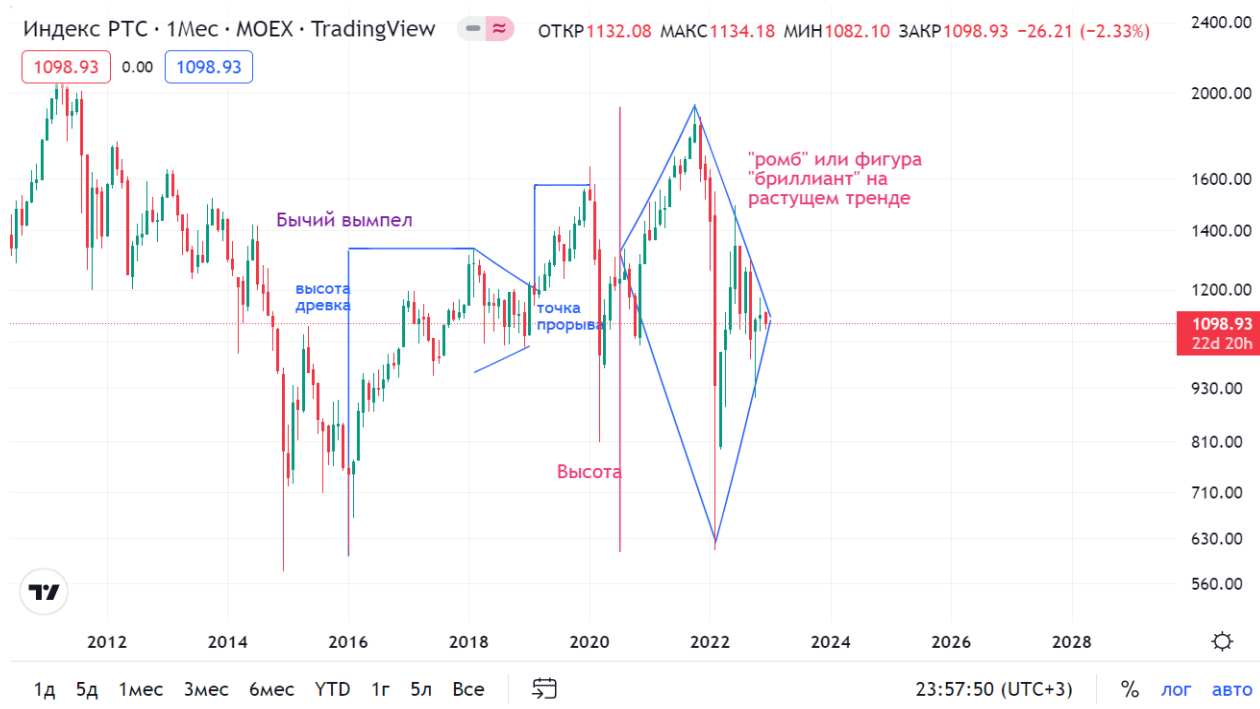

Рисунок 3 – Фигура технического анализа «ромб»

Международный валютный фонд (МВФ) в октябре 2022 г. [3] предоставил доклад, в котором говорится о том, что произошло повышение показателей в российской экономике: в 2022 году предполагается спад на 3,4% вместо 6%, а в 2023 году — на 2,3% против июльского прогноза в 3,5%, следует из имеющегося доклада. Инфляция в России будет в 2022 году около 13,8% со снижением до 5% в 2023 году. Безработица составит 4% и 4,3% в 2022 и 2023 годах соответственно по оценкам фонда.

В свою очередь, проведенный анализ исследования подтверждает данные доклада МВФ, и можно предположить, что на сегодняшний день фондовый рынок России находится в стадии восстановления после потрясений февраля 2022 года. Не стоит забывать, что на нынешнюю экономическую ситуацию в особенности влияет сокращение импорта в условиях санкционной политики.

Становление информационного общества в России усиливает роль и значение реального капитала как элемента, способствующего созданию условий формирования нового качества экономического роста, повышению его социальной направленности.

Ключевая роль в возобновлении и увеличении реального капитала в системе воспроизводства принадлежит инвестициям. Инвестиции являются решающим условием экономического развития, поскольку обеспечивают воспроизводственный процесс на долгосрочную перспективу.

Важно отметить, что роль фондового рынка в развитии экономики любой страны, в том числе и России, очень велика. Развитие в стране рынка ценных бумаг направлено на активизацию финансовых ресурсов, их рациональное использование и перераспределение для более быстрого экономического развития.

Подводя итог под перспективами развития фондового рынка в России и повышения его роли в финансировании экономики России можно сказать, что в последние годы были сделаны фундаментальные шаги к улучшению инфраструктуры рынка и созданию условий для повышения его значимости для реализации компаниями своих инвестиционных программ. Все это будет вести к тому, что фондовый рынок будет со временем все больше участвовать в финансировании экономики.

На данный момент Россия практически уже вышла из статуса развивающегося фондового рынка, и поэтому сейчас, учитывая имеющиеся проблемы, к ней предъявляются стандартные требования в том, что касается уровня и качества услуг, оказываемых на любом другом рынке мира. Теперь российский рынок четко осознает существующие недостатки и вырабатывает всевозможные приемы преодоления трудностей. Возможно, именно поэтому прогнозы на дальнейшее развитие рынка положительные, особенно учитывая тот факт, что российский фондовый рынок следует мировым тенденциям развития, в частности глобализации и унификации.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 О рынке ценных бумаг: закон Российской Федерации от 22.04.1996 № 39-ФЗ (последняя редакция) [Электронный ресурс]: – Режим доступа: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10148/. Дата обращения: 15.11.2022 г.
- 2 Об организованных торгах: закон Российской Федерации от 21.11.2011 № 325-ФЗ (последняя редакция) [Электронный ресурс]: – Режим доступа: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_121888/. Дата обращения: 16.11.2022 г.
- 3 Алехин, Б.И. Рынок ценных бумаг [Текст]: учебник и практикум для академического бакалавриата / Б.И. Алехин. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2019. – 497 с.
- 4 Гузнов, А. Г. Публично-правовое регулирование финансового рынка в Российской Федерации [Текст]: монография / А.Г. Гузнов. – М.: Издательство Юрайт, 2019. – 438 с.
- 5 Dexiang, Mei. Forecasting the Volatility of Stock Market and Oil Futures Market [Текст]/ Mei Dexiang. – М.: Scientific Research Publishing, 2020. – 345 с.

ӘӨЖ 336.719.2

Қалышова Д.Е., Райсов Н.С. (19-ТФК-1, ШҚТУ)

Абдрахманова Ж.С. (аға оқытушы, ШҚТУ)

БАНКТЕРДІҢ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа. Қазақстанның экономикасы қоғамның өндірістік-техникалық, экономикалық және әлеуметтік сауалдарын шешуде өз қызметтерін атқаратын бөліктерден тұратын өте күрделі құрылымдық құбылыс. Салалық та, аймақтық та жағынан құрылымдық топтардың барлығы дұрыс дамыса, экономиканың қызметіне қолайлы болады. Инвестициялық іс барлық жерде шаруашылық заң мен әкімшілік қадағалаудың арнайы аймағына айналып жатыр. Қазақстанда да бұл жүзеге асырылуда. Инвестициялық іс бизнестің бір саласы болып бөлініп шықты, инвестиция нарығы және түрлі инвестициялық институттар құрыла бастады. Мақалада банктердің инвестициялық қызметіне теориялық зерттеу жүргізілді. Банктік инвестициялаудың негізгі аспектілері мен нысандары қарастырылды.

Түйін сөздер: инвестиция, инвестициялық қызмет, инвестиция нарығы, коммерциялық банк, ақша, несие, инфляция

Инвестициялар – бұл инвесторлардың табыс табу үшін немесе әлеуметтік әсер алу үшін кәсіпкерлік қызмет және басқа жұмыс түрлеріне салынған, мүліктік және ой-саналық құндылықтардың барлық түрлерін көрсететін салымдар. Әдетте, табыс табу мақсатында капиталды қысқа мерзімге салым ету деген инвестицияның қысқа анықтамасы қолданылады.

Инвестицияның екі түрі бар. Тікелей инвестициялар – бұл капиталды экономика салаларына тікелей салым жасау (бұлар – шынайы салымдар). Жанама инвестициялар – құнды қағаздар және қаржылық активтердің басқа түрлеріне салынатын салымдар (портфельді, қаржылық).

Басқару – басқару мақсатына жету үшін басқармалық объектілерге әсер ететін басқару жұмыстарын ойлап табу және жүргізу. Оның ішіне басқарудың әдіс-тәсілдері, түрлері, принциптері кіреді. Талдау, жоспарлау, жүргізу және бақылау жұмыстары басқару қызметінің негізі болып табылады.

Инвестицияларды басқару – алға қойған мақсаттарға жету үшін инвестицияларға әсер ететін басқару жұмыстарының жиынтығы. Инвестициялық қызметті басқару кезінде туындайтын сұрақтар мен мәселелерді инвестициялық менеджмент анықтайды және шешеді.

Инвестициялық қызмет – заңды тұлғалардың, азаматтардың және мемлекеттің инвестицияларды сату жұмыстарының жиынтығы.

Инвестициялық сала – инвестицияларды сату барысында субъектілердің арасында пайда болатын экономикалық қатынастардың жүйесі.

Инвестиция нарығы – бұл ішінде инвестициялық тауарлары теңбе-тең бағаға сатылу және сатылып алыну қызметтері өтетін сала. Инвестициялық тауарларға қозғалатын және қозғалмайтын мүліктер (ғимараттар, көліктер, жабдықтар және т.б.); ақшалай қаражат, банктің мақсатты салымдары, акциялар, облигациялар; авторлық құқықтан шыққан мүліктік құқықтар, лицензиялар, патенттер, ноу-хау, бағдармалық өнімдер; жерді иемдену және табиғаттың басқа ресурстарын иемдену құқықтары кіреді.

Инвестициялық тауарлардың көп түрі бар:

1) материалдық-заттық (заттай капитал);

2) ақшалай және таза күйіндегі (негізгі және айналмалы капитал, ғылыми-техникалық өнім);

3) ақшалай түріндегі (ақша, үлестік жарналар, құнды қағаздар).

Сонымен, инвестициялық тауарлардың барлығы екі түрде, яғни заттай капиталдың элементтері (қозғалатын және қозғалмайтын) және қаржылық капиталдың элементтері (қаржылық активтер) түрінде болады [1].

Коммерциялық банктер ақшалық-несиелік жүйенің негізгі элементі болып саналады. Коммерциялық банктер – бұл меншіктің барлық түрінің өнеркәсіптері мен барлық салаларға жан-жақты банктік қызмет көрсететін несиелік ұйымдар. Олар өз атынан заңды және жеке тұлғалардың ақша қаражатын қайтарып алуға, төлеуге және мерзімді шарттардың негізінде қатыстыруға құқылы, клиенттерге қассалық қызмет көрсетуге, құнды қағаздарды сатуға және сатып алуға, банкаралық, несиелік және басқа да банктік қызмет көрсетуге құқылы.

Банктердің инвестициялық қызметі - құнды қағаздарға, қозғалмайтын мүлікке, өнеркәсіптердің жарғылық қорларына, коллекцияларға, бағалы металдарға және нарықтық құны өсіп, пайыз түрінде, қайта сату мен басқа тікелей және жанама табыстардан келетін кіріс түріндегі салымдардың басқа объектілеріне ақша және басқа қорлады салым ету.

Банктердің инвестициялық қызмет тәртібі, банктердің коммерциялық ұйымдардың капиталына қатысу тәртібін анықтайтын, антимонополиялық заң шығарумен, нормативтік құжаттармен, нұсқаулармен және өтімділікті, құрамын және активтердің сапасын, инвестициялық қызметтің реті мен есебін жүргізетін орталық банктің басқа да заңды құжаттарымен анықталады. Салықтық заңдар да үлкен орын алады, өйткені салықтық жеңістер мен жеңілістер инвестициялық объектіні таңдауда шешуші рөл атқарады.

Банк активтерінің басым бөлігі салымшылардың талабы бойынша алынатын мерзімсіз салымдар болғандықтан, заң бойынша банктер активтердің белгілі пайызын тұрақты жоғары өтімді түрде ұстайды. Бұл бөлік резервтер деп аталады. Олар алғашқы және туынды болып бөлінеді. Алғашқы резервтер активтердің бір бөлігін елдің орталық банкісіне сақтауға салу арқылы құрылады. Туынды резервтер - бұл ақша, ақша нарығының диллерлеріне берілетін күн сайынғы несиелер және қазыналық билеттер. Осы ресми резервтерден басқа, банктердің ағымдағы салым қызметін көрсету үшін ақша түрінде және «ақшаға жақын» құнды қағаздар түрінде қорлары бар. Бұл қорларды кейбір аяқ асты болған валюта курсының немесе орталық банктің саясатындағы өзгерістері кезінде ресми резервтерді түзету үшін қолданады.

Өтімді қысқа мерзімді салымдардың басым болуы банктің ақша нарығында істеп келе жатқан ірі тұлға екендігін көрсетеді. Инвестициялар нарығында олардың рөлі сондай маңызды емес. Әдетте банктердің активтері өндіріс компаниялардың акцияларымен бірге айналады. Бірақ егер компаниялар бір-бірінен акциялар мен облигацияларды сатып ала алатын болса, банктерге бұл рұқсат етілмейді.

Қазіргі кездегі ірі коммерциялық банк – бұл жан-жақты жұмыс істейтін орын. Жұмыс істей отырып, банктер өздерінің қызмет көрсету түрлерін одан әрі дамытуға

талпынады. Банктің жан-жақтылығы оның мамандануымен бірге дамиды. Қазақстанның кейбір банктері инвестицияларды ұзақ мерзімге беру қызметімен көбірек айналысады. Жалпы ірі банктердің барлығы дерлік өз бағытын ұстанады.

Қазақстанда жан-жақты істейтін коммерциялық банктің еуропалық үлгісі құрылып келе жатыр. Бұл - коммерциялық банк ісі (депозиттерді тарту және несие беру) мен инвестициялық банк ісінің (құнды қағаздарды шығару, андеррайтинг, компаниялардың құнды қағаздарын орналастыру және сату) қосындысы.

АҚШ-да коммерциялық және инвестициялық банктердің қызметі заңды түрде шектелген. Ол жақта кәдімгі банктерге инвестициялық қызмет көрсетуге рұқсат етілмейді және маманданған инвестициялық банктерге жеке салымды қабылдауға болмайды. Бірақ, бұған қарамастан, коммерциялық банктер коммерциялық несиелендірудің шегінен асып: «Чейз Манхэттен» деген коммерциялық банк бірінші болып, өзінің инвестициялық бөлімшесін құрған болатын [2].

Инвестициялық банктер – бұл шаруашылықтың түрлі салаларын ұзақ мерзіммен несиелендіруге және қаржыландыруға маманданған банктер.

Қазақстанда инвестициялық банктер 90-шы жылдардың басында құрыла бастады, бірақ жұмыс істеу жағынан коммерциялық банктерге жататын, яғни ұзақ мерзімге несие беріп, құнды қағаздарды орналастыру кезінде делдалдық қызмет атқармады. Бұл инвестициялық банк қызметінің заңдық негізінің жоқ болуына байланысты болды. Қазіргі кезде олар кәдімгі банктердің қызметін атқарып, құнды қағаздар портфелін басқару жұмысымен айналысады.

Дүниежүзілік тәжірибеде инвестициялық банктердің екі түрі қалыптасқан:

1. Құнды қағаздарды орналастырумен маманданғандар (АҚШ, Канада, Ұлыбритания, Япония).

2. орта- және ұзақ мерзімге несие берумен маманданғандар (Батыс Еуропа және дамып келе жатқан елдер). Қызметтерінің аралас болуы да мүмкін.

Несиелік ресурстарды беру, тікелей делдалдық қызметтерге салым салумен байланысты. Қарызды төлемеу мәселесі экономика салаларына жүргізілетін инвестициялық сызықтағы операциялардың белсенді кеңеюі қарызды қайтармау тәуекелін ұстап отыруға әкелді. Құнды қағаздардың, әсіресе акциялардың көп эмиссиясының нәтижесінде банктер ағып жатқан акциялар, облигациялар, мемлекеттік және муниципалды құнды қағаздар көлемімен жұмыс істеп үлгермейді. Бұл қор биржаларының алғашқы және туынды нарықтарының қызметтерін атқара беретіндігімен байланысты. Осыған орай, өндіріс және экономиканың басқа да салаларына салынған несиелік салымдырына байланысты жалпыға ортақ тәсілдерді есептеу қажет. Бұл тікелей банктік несиелендіру кезінде де, құнды қағаздар нарығы арқылы да жүзеге асырылуы мүмкін. Сондықтан ең басты мәселе – бұл шетел банктерінің тәжірибесінен үлгі алып, қолайлы шарттар негізінде енгізу.

Қазіргі кезде ҚР Ұлттық банкінің бақылау жұмысы недәуір қаталдана түсті: жарғылық қордың көлемі үлкейді, міндетті қор шамасы үлкейді. Қазақстанның Ұлттық банкі коммерциялық банктердің құнды қағаздармен жұмыс істеуін жүргізеді: құнды қағаздар нарығындағы қызметтің ережесін құрады, қор инструменттерімен жүргізілетін келісімдердің есебін орнатады; кейбір құнды қағаздармен жұмыс істеу ерекшеліктерін шығарады; лицензия береді, құнды

қағаздармен қызмет көрсетуді жүргізіп, бақылайды; құнды қағаздармен қызмет көрсету құқығына коммерциялық банктердің мамандарын сыннан өткізеді; құнды қағаздардың шығарылуын тіркейді; мемлекеттік құнды қағаздардың шығарылуы мен айналымын жүргізеді; құнды қағаздардың – валюталық құндылықтардың айналымын жүргізеді; акционерлік қоғамдардың – банктердің реестрін жүргізеді; құнды қағаздармен жұмыс істеуге байланысты мамандардың стандартты дайындығын анықтайды [3].

Тек қор саласын жүргізу шаралары ғана емес, жалпы Ұлттық банктің саясатының өзі құнды қағаздармен жұмыс істеуге және елдегі инвестициялық жағдайға қатты әсер етеді. Ұлттық банктің негізгі міндеттері: Үкіметтің ақшалық-несиелік және қаржылық саясатын орнатуға белсенді қатысу; елдегі инфляциялық жағдайларды түрлі шаралармен тоқтатып, ұстау; бюджет тапшылығын азайту; ақша айналымының тұрақтылығын қолдау; ұлттық валюта курсының тұрақты ету; валюталық резервтер мемлекеттік қорымен қамтамасыз ету; негізінен эмиссиялық қордың ресурстары арқылы коммерциялық банктердің несиелендіруін ұлғайту; эмиссиялық емес несиелендірудің мүмкіншілігін кеңейту және билік жүйесінің түрлі деңгейіндегі бюджет тапшылығын жабу; банк жүйесін қаржылық-несиелік басқарудағы шараларды кеңінен пайдалану [4].

Орталық банктің қаражат саясаты елдің экономикалық жағдайына байланысты өзгереді. Өндірістің төмендеуі, өндіріс қуаттылығын толық қоспау, жұмыссыздықтың өсуі кезінде «арзан ақша» саясаты қолданылады. Бұл несиені арзан және оңай алынатын қылады. Ақшалай ұсынысты көтеру үшін келесі шаралар қолданылады: банктер мен халықтың ашық нарықта мемлекеттік құнды қағаздарын сатып алу; есеп ставкасын төмендету; заң бойынша жазылған резервтердің мөлшерін төмендету. Ақшалай ұсыныстың өсуі пайыз ставкасын төмендетіп, инвестицияларды көбейтеді және жұмыс белсенділігін арттырады. «Қымбат ақша» саясаты елде инфляция болғанда қолданылады. Бұл несиені қымбат, әрі алуға қиын қылады. Ақшалай ұсынысты төмендету үшін ашық нарықта мемлекеттік құнды қағаздар сатылады, есеп ставкасы өсіп, резервті мөлшер де көбейеді. Пайыз ставкасы өсіп, инвестицияларды азайтады және елде инфляциялық жағдайды шамалы шектейді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ахмадеев А. М. Формы инвестиционной деятельности коммерческих банков. Экономика и управление: научно-практический журнал. 2018;1(139):56–60
2. Лаврушин О. И., Соколинская Н. Э. Взгляд на трансформацию финансовых рынков и финансовых систем в условиях цифровой экономики. Банковское дело. 2019;12(310):58–64.
3. Омарова А.К. Организация финансирования инвестиций: Учебное пособие. /А.К. Омарова. – Алматы: «Қазақ университеті», 2019. – 165 с.
4. Аминов Т.М. Инвестиционная политика Казахстана. - <https://ehistory.kz/ru/history-ofkazakhstan/show/32557/>

УДК 339.138

Мәжібаева Б.Е (22-MSMM-2п, ШҚТУ), Ислям Г.И. (э.ғ.к., ШҚТУ)

ЦИФРЛЫҚ БУЫН ӨКІЛДЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Андатпа. Қазіргі уақытта мамандарды даярлаудың жаңа білім беру бағдарламаларын жобалау процесі белсенді жүріп жатыр. Білім алушылар мен олардың ата-аналары үшін әлемнің барлық елдерінде сапалы білім беру қажеттілігі бар. Тек ең заманауи әдістер мен тәжірибелер мұғалімдерге пәндік саланы толығымен қамтуға және цифрлық немесе Z және Альфа буынында аналитикалық және сыни ойлау дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Білім беру бағдарламаларын жасаушыларға білім беру процесінде жаңа педагогикалық тәсілдер енгізу үшін, қазіргі студенттердің психологиялық ерекшеліктері туралы білім қажет. Мақалада "цифрлық ұрпақ" деп аталатын студенттердің жаңа буынының оқу-танымдық саласындағы мінез-құлықтың психологиялық ерекшеліктері және олармен педагогикалық жұмыстың ерекшеліктері қарастырылады.

Түйін сөздер: Z буыны, цифрлық ұрпақ, клиптік ойлау, цифрлық сауаттылық, цифрландыру.

Әрбір жаңа ұрпақ алдыңғылардан ерекше және бұл жасөспірімдерде айқын байқалады. Жасөспірім кезінде балалармен сөйлесу әрдайым қиын. Олар ата-аналарынан тек қызығушылықтарымен ғана емес, ойлау жүйесімен де ерекшеленеді. Олардың көзқарасын білу үшін сіз қазіргі жасөспірімдердің қалай өмір сүретінін түсінуіңіз керек.

Бүгінгі балалар мен жасөспірімдер, яғни 1997–2016 жыл аралығында өмірге келгендер Z, яғни Zoomer, Digital-буын деп аталады. Яғни, олар планшет, виртуалды шындық, 3D-шындық игілігін кеңінен пайдаланушылар. Қазіргі жаңа буын интернетсіз өмірді елестете алмайды [1].

Дербес компьютерлер, интернетке оңай және жылдам қол жеткізу, дүниежүзілік желінің орасан зор мүмкіндіктері олар үшін күнделікті өмірдің құрамдас бөлігі болып табылады. Осыдан жаңа ұрпақты, оның сипаттамаларын, білім алу ерекшеліктерін, кәсіби құзыреттіліктерді, әлеуметтенуді зерттеуге қойылатын белгілі бір талаптар туындайды.

Сандық буын өкілдерінің танымдық саласының ерекшеліктері.

Қазіргі жастардың бір ерекшелігі — клиптік ойлау (clipthinking).

«Клиппен ойлау» терминін Ф.И.Гиренко енгізген. Бұл әлемді қабылдау тәсілі, онда кіріс ақпарат мозайка, еркін байланысқан мәліметтер жиынтығы ретінде қабылданады. Клиптік ойлау үлкен ақпарат ағынында жылдам шарлауға және басты нәрсені бірден түсінуге мүмкіндік береді, бірақ үстірт. Сонымен бірге үнемі ақпарат тасып отыратын әдет бар. Егер кенеттен ол ағып кетсе немесе ағын азаятын болса, онда ақпараттық аштық бірден пайда болады. Содан кейін біз жаңалықтар лентасын автоматты түрде көре бастаймыз, парақты жаңартамыз, телефонды қазып аламыз [2].

Бұл жағдайда ақпарат ағыны фрагментті, бөлшектелген түрде қабылданады: аудио-визуалды үзінділер жиынтығы және оларды белгілі бір ретпен орналастыру адамның қабылданған құбылыстың себеп-салдарлық байланыстарына енуіне, көргендерін қайталауына, логикалық тұжырымдар

жасауына, қоршаған әлемнің тұтас бейнесін жасауға және оны сыни тұрғыдан бағалауға мүмкіндік бермейді. Ақпарат ағыны тек ұсынылған мазмұнның бөліктерін эмоционалды қабылдауға арналған. Балалар интернеттен алынған ақпаратқа соншалықты сенеді, бір жағынан олар кейде өз көзқарастарына тым сенімді, ал екінші жағынан олардың қайшылықтары мен қисындылығын байқамайды.

Сонымен қатар, қазіргі жастардың аға буындарға қарағанда белгілі бір артықшылықтары бар: ол ойлаудың икемділігі мен ұтқырлығына ие, көп тапсырма және медиа тапсырма жағдайында жұмыс істей алады, ақпаратты тез қабылдайды, бірден бір нәрседен екіншісіне ауысады. Бұл қасиеттерді өзара әрекеттесудің жаңа формаларын қолдана отырып, коммуникативті қабілеттерді, жоспарлау дағдыларын және сыни ойлауды дамыта отырып, білім беру мақсатында пропорционалды түрде қолдану керек.

Олардың ақпаратты қабылдау жылдамдығы артып келеді, бірақ олар бір тақырыпқа көп уақыт назарын аудара алмайды. Ал клиптік ойлау арқылы мәтіндерді терең түсіну мүмкін емес екені белгілі болды: олардың жасырын, жасырын мағыналарын ашу, құндылығын түсіну, оларды «өмірлік тұтастыққа» сәйкес қабылдау.

Индивидуалистік сана, жеке-дара отырып жұмыс істеу, еңбегінің нәтижесі тікелей өзіне тәуелді болуын қалайды. Сосын бұл буын негізінен өз ата-ана, ата-әжесінен сияқты саясат, әдебиет, экономика мен әлемде болып жатқан түрлі оқиғаларға үңіліп, олар жайлы өзіндік пікір қалыптастыра бермейді. Әр саладан тамтұмдап оқымайды. Есесіне, өзі таңдаған, қызыққан саласына ғана толық тереңдеп, назарын соған шоғырландырады.

Гаджеттердің жұмыс істеуінде ортақ принцип бар. Соны түсініп алғандықтан, телефон немесе планшет берсең, онымен «тілдесуді» жылдам меңгереді. Адаммен әңгімелесуден гөрі интернеттегі мәтін немесе бейнеролик авторының айтқанын жиі тыңдағандықтан, асықпай ақтарылып сөйлеспейді. Алдындағы адамның әңгімесіне тереңдеп, байыппен тыңдап, түйсігіне салып саралай алмайды.

Айта кету керек, Z буынының қызығушылық шеңбері тарылуда, ал еңбек, демалыс және қарым-қатынас туралы идеялар тек техникалық құралдарды пайдаланумен байланысты, бұл ата-аналар мен мұғалімдердің алаңдаушылығын тудырады. Адаммен тікелей байланыста гаджеттер пайдаланылмайтын жағдайларда адам шатасу мен алаңдаушылықты бастан кешіреді. Бүкіл ұрпақ өмірінде бір зат пайда болды және А.Гринфилд жазғандай, ол «... түнде ұйықтар алдында ең соңғы қарайтын, ал ояңғанда ең бірінші қол созатын объектімізге айналды. Біз оны адамдармен танысу, араласу, көңіл көтеру және өз жолымызды табу үшін пайдаланамыз. Біз оны заттарды сатып алу және сату үшін пайдаланамыз. Біз оған баратын орындарды, біз жасайтын нәрселерді және біз араласатын адамдарды түсіру үшін сүйенеміз; біз уақытты өлтіруге, бір кездері біздің өміріміздің көп бөлігін алған қондырғылар мен үзілістерді толтыруға көмектесетініне сенеміз» [3].

Студенттер қазіргі Z-буын және Альфа буын өкілдері ретінде

Студенттердің жаңа буындары алдыңғы буындар сияқты емес – бұрын-

соңды студенттер Интернет сияқты кең дерекқорды пайдаланған емес. Жаһандық желінің ықпалы адам өмірінің барлық салаларында байқалады және, әрине, университеттік білім беру жүйесі бұл фактіні назардан тыс қалдыра алмайды. Оқыту әдістері, курсы, мазмұны мен міндеттері, егер жоғары оқу орны білім алушыларға жоғары сапалы білім беруге басымдық берсе, осы жаңа ұрпақ студенттеріне сәйкес және тартымды болуы керек.[4]

Бүгінгі таңда ұрпақтар теориясын зерттеудің бірнеше ғылыми тәсілдері бар. Жас ұрпақ 19 ғасырдың аяғынан бастап педагогтар мен психологтардың зерттеу нысанына айналды. Л.С.Выготский мен Дж.Пиаженің көзқарастары шешуші мәнге ие; Б.Г.Ананиев, Г.С.Костюк, М.И.Лисина, А.А.Люблинская, А.В.Запорожец, Л.А.Венгер, П.Я.Гальперин де үлес қосты. Ресейде ұрпақтар теориясын әлеуметтанушылар Ю.А.Левада В.В.Гаврилюк, Н. А.Трикоз және психологтар Е.М.Шамис пен А.Антипов.

Сонымен, соңғы екі-үш жылда жоғары оқу орындарына түскен студенттер контингентінің ерекшелігі неде? Біздің көріп отырғанымыздай, бүгінгі студенттердің жоғары әртараптандырылуына қарамастан, олардың оқу қызметінің ерекшеліктерін анықтайтын келесі факторларды атап өтуге болады:

1. Студенттердің "девайсификациясының" жоғары дәрежесі. Барлық студенттердің қолында көбінесе бір емес-бірнеше құрылғылар бар (смартфон, планшет, геймпад, ноутбук, "ақылды" сағат және т. б.);

2. Әртүрлі виджеттердің кең таралуы (ауа-райы, сағат, валюта бағамдары, кептелістер, Вконтакте түймелері, Facebook, "твит" және т.б.) ақпаратты іздеу уақытын едәуір қысқартады. Бұл мағынада, көбінесе жоғары технологиялық мамандықтарда оқитын студенттер сондай-ақ жақсы кодерлер;

3. Сымсыз интернетті ғана емес, хостингті де ұсынатын өзара бәсекелес интернет-провайдерлердің үлкен таңдауы. Бұл студенттің интернетке тұрақты және барлық жерде қол жетімділігін қамтамасыз етеді,

Егер студенттерді (шартты түрде "Z буыны") және жетілген, тәжірибелі отыздан асқан қызметкерлерді (X және Y) салыстыратын болсақ, онда біз олардың әртүрлі байланыс арналарына деген адалдығын атап өтер едік. Z-tovs-бұл әлеуметтік желілер мен мессенджерлер, X және Y – әлі де электрондық пошта. Жастар қазірдің өзінде жұмысты ұнату керек екеніне сенімді, ал X және Y әлі де кейбір ымыраға келуге келіседі.

Қазіргі уақытта Z —дан кейінгі өмірге енетін жаңа ұрпақтың атауы-Альфа буыны айналымға енуде. Альфа ұрпағы (Generation Alpha) 2010 жылдан кейін және 2025 жылға дейін туылған нәрестелерден тұрады. М. Маккриндл мен Э. Вулфингердің айтуынша, бұл ұрпақ атауының екі себебі бар. Біріншіден, латын әліпбиінің (Z) әріптерін санаудың аяқталуы басқа алфавиттердің (мысалы, араб немесе грек) басталуына себеп ретінде, екіншіден, екіншіден, ұрпақтың дүниеге келуінің басталуы авторлардың пікірінше,"Альфаға"сәйкес келетін iPhone-ның пайда болуымен ерекшеленеді. Альфалар цифрлық гаджеттермен ғана өскен жоқ-олар туғаннан бастап оларға толығымен еніп кетті. Ерте жаста бұл балалар дауыстық көмекшілермен сөйлесуге және смартфон экранында сырғытуға ыңғайлы. Олар технологияны мақсатқа жету үшін қолданылатын құрал ретінде емес, күнделікті өмірдің терең интеграцияланған бөлігі ретінде қарастырады.

Ресми стандарттар бойынша бұл ең білімді ұрпақ болады, өйткені оның өкілдерінде оқыту ерте жастан басталады, ал білім беру, Еңбек және әлеуметтік белсенділік 70-80 жастан кейін жалғасады. Ұрпаққа жататын Альфа әлеуметтік желілерде айтарлықтай уақыт өткізеді, желіде байланыста болады, аудио және ауызша білімге қарағанда визуалды бейнені және ақпаратты жақсы қабылдайды. Көп тапсырма олар үшін негізгі дағды болып табылады. Альфалар гаджеттер мен интернетті қалай пайдалану керектігін біліп қана қоймай, цифрлық этика туралы өз пікірлеріне ие. Мысалы, балалардың 45% — ы ата-аналар фотосуреттерін рұқсатсыз жарияламауы керек, ал 62% - ы YouTube блогерлері әрқашан келісетін нәрселерді жасай бермейді деп санайды.

Бұрын балаларда сыни ойлау тек 10-12 жаста дами бастады. Бірақ альфтың ұзақ күтуге уақыты жоқ: олардың ақпарат әлемінде көп нәрсе бар, олар оны бағалауға, тіпті Z буынының 8 секундына бөле алмайды, сондықтан өмірдің алғашқы жылдарынан бастап мазмұнды өте жылдам бағалауды үйренеді.

В.П. Исаенко және Д. В. Смирнов тәрбие процесін дамып келе жатқан тұлғаны отбасындағы халықтың рухани-адамгершілік құндылықтары мен дәстүрлері негізінде, бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік ортаның көмегімен ақпараттық білім беруді формальды біліммен ұштастыра отырып, өмірдің мәні негіздерін тәрбиелеудің педагогикалық тұрғыдан орынды жобасы деп санауға болады деп жазады [6].

Альфа ұрпағы прогрестің шынайы қозғалтқышы болады. Бұл адамгершілік негіздері мен рухани дамуы ақпараттық постиндустриалды қоғамда орын алатын бірінші ұрпақ.

Әлбетте, бүгінде жаңа "цифрлық шындыққа" сәйкес келетін және "цифрлық студенттікті" оқыту мен тәрбиелеудің психологиялық-педагогикалық аспектілерін ескеретін жаңа педагогикалық тәсілдер мен тәжірибелерді іздеу қажет. Бұл міндеттерді шешудің қиындығы, ең алдымен, қоғамды цифрландыру процесі оқу мен тәрбие теориясының эмпирикалық тәжірибені жинақтауға және түсінуге, оқыту мен тәрбиелеудің заманауи әдістерін ұсынуға уақыты болмайтындығымен байланысты.

Сонымен қатар, қазіргі жастардың аға буын өкілдеріне қарағанда белгілі бір артықшылықтары бар: оның ойлау икемділігі мен ұтқырлығы бар, көп тапсырмалы және медиа көп тапсырмалы жағдайларда жұмыс істей алады, ақпаратты тез қабылдайды, бір нәрседен екіншісіне лезде ауысады. Бұл қасиеттер өзара әрекеттестіктің жаңа түрлерін пайдалана отырып, коммуникативті дағдыларды, жоспарлау дағдыларын және сыни ойлауды дамыта отырып, білім беру мақсаттарында пропорционалды түрде пайдаланылуы керек [3].

Цифрлық ұрпақ өкілдерінің психологиялық-педагогикалық ерекшеліктерін анықтау кәсіби профилактикалық көмектің бағыттарын анықтау, студенттерге өзін-өзі анықтауда қиындықтар туындаған жағдайда қолдау көрсету, сондай-ақ олармен табысты өзара әрекеттесу үшін маңызды, өйткені алдыңғы әдістер, формалар және жұмыстың білім беру технологиялары негізінен ескірген және жоспарланған нәтиже бермейді [5].

Цифрлық ұрпақ феноменін теориялық талдау кейбір қорытындылар жасауға және ықтимал зерттеу перспективаларын белгілеуге мүмкіндік береді.

Адамның дамитын әлеуметтік ортасы, тарихи процестері, мәдениеті, саяси жүйесі белгілі бір құндылықтар жүйесін белгілейді, белгілі бір уақыттың, белгілі бір ұрпақтың өкілі ретінде субъект құрылымының қалыптасуын анықтайды. Қазіргі таңда болып жатқан жаһандану мен цифрландыру процестері, әрине, жас ұрпақтың тұлға болып қалыптасуына әсер етеді, аға ұрпақтың санасын түрлендіреді.

Сандық ақпараттық өріс адамдарға бұрынғы индустриялық өркениетке тән емес өмір салтын жүктейді. Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы жана әлеуметтік даму жағдайында өзінің адами ресурстарын – уақытын, тиімділігін, белсенділігін, денсаулығын басқа шындыққа енуге жұмсайтын бүгінгі балалар, жасөспірімдер мен жастарға шешуші әсер етеді деп айтуға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Generations X, Y, Z and the Others (англ.). W. J. Schroer. Дата обращения: 2 апреля 2018. Архивировано 30 марта 2018 года.
2. Гиренок, Ф. И. (1995) Метафизика пата. М. : Лабиринт
3. Гринфилд А. Радикальные технологии: устройство повседневной жизни / Пер. с англ. И. Кушнareвой. М.: Дело, 2018.
4. Мазилов, В. А. (2018) Инновации в современном образовании: психология vs педагогика//Ярославский педагогический вестник. № 1. С. 8–22.
5. Valeriano Munoz A. M., Patino Delgado J. M. Desarrollo de las habilidades blandas en los estudiantes pertenecientes a la Generación Z. Lima — Peru: Universidad San Ignacio de Loyola, 2019.
6. Исаенко В.П., Смирнов Д.В. Роль социокультурной среды в формировании нравственных основ личности: раздумья о нравственности и путешествиях // Вестник академии детско-юношеского туризма и краеведения. 2017. № 2. – С. 10-24.

УДК 330

Манапова А.Б. (21-БУ-1, ВКТУ), Сорокина Л.И. (к.э.н., ВКТУ)

МАЛЫЙ И СРЕДНИЙ БИЗНЕС: РАЗВИТИЕ, ВОЗМОЖНОСТИ, ЗНАЧИМОСТЬ

Аннотация. В статье представлен анализ состояния и перспектив развития малого и среднего бизнеса в Республике Казахстан. Выполнен статистический анализ развития малого и среднего бизнеса в Казахстане. Целью статьи является выявление механизмов совершенствования управления малым и средним бизнесом в Республике Казахстан. Практическая значимость исследования связана с выработкой рекомендаций по созданию эффективной системы управления малым и средним бизнесом.

Ключевые слова: малый бизнес, средний бизнес, рыночная экономика, население, валовый внутренний продукт.

Значение предпринимательства в рыночной экономике очень велико. Формирование и развитие бизнеса является одной из важнейших задач экономической политики большинства развитых стран современного экономического альянса. Следует учесть, что общее содержание и развитие малого и среднего бизнеса в настоящее время характеризуется рядом специфических особенностей.

Первостепенная социальная задача малого и среднего бизнеса - создание большого количества рабочих мест, как для высококвалифицированных сотрудников, так и для студентов, пенсионеров и групп с низким уровнем образования и квалификации. Именно на таких объектах, студенты, в частности, могут получить необходимые знания и опыт, чтобы развиваться как профессионалы [1].

Часть из сегмента малого и среднего бизнеса - вкладывать средства в научно-технические изобретения, способствующих росту национальной экономики государства в сфере высоких технологий и науки. Но наиболее распространенным для малого и среднего бизнеса является поддержка специализации и сотрудничества в различных секторах: малые и средние производства, сферы услуг, которые специализируются на одном или нескольких направлениях.

Основными компонентами, определяющими роль малого и среднего бизнеса экономики любого государства, являются:

- конкуренция;
- потребительские исследования;
- требования рынка;
- возможности для заполнения пробелов ассортимента продукции;
- возможность регулировать цены на товары (услуги);
- повышение качества товаров (услуг);
- постоянное стремление к созданию атмосферы предпринимательства и экономической конкуренции за лидерство в отрасли [1].

Становление малого бизнеса в Казахстане с первых дней экономических реформ является одним из приоритетов экономической политики государства.

Предпринимательство любого уровня выступает неотъемлемым атрибутом рыночной экономики, самостоятельным субъектом экономических отношений. Необходимо помнить и учитывать, что большая часть предпринимателей относится к так называемому «среднему классу», который обеспечивает устойчивость не только экономики государства, базирующейся на рыночной системе хозяйствования, но и оказывает влияние на политические процессы в обществе, не допуская отхода от либеральных и рыночных ценностей.

Значимым моментом является то, что немаловажна роль малого бизнеса в осуществлении прорыва по ряду важнейших направлений НТП, прежде всего в области электроники, кибернетики и информатики. В Республике Казахстан эту роль трудно переоценить, имея в виду, развернувшийся процесс конверсии. Все эти и многие другие свойства малого бизнеса делают его развитие существенным фактором и составной частью реформирования экономики Казахстана.

Малый и средний бизнес в силу своих неоспоримых преимуществ, связанных с его оперативностью, гибкостью и быстротой приспособляемости к изменившимся условиям рынка, является мобильным и результативным сектором экономики, основным генератором инновационных процессов в ней, динамично реагирующий на изменение структуры 4/11 потребления. Это подтверждается опытом развитых стран, где малый и средний бизнес занимает прочные позиции в развитии экономики страны, имея долю в объеме ВВП от 50% до 80 %. В Казахстане доля этого бизнеса составила в 2021 г. 33,3%, ВВП, что в соответствии с поставленной задачей к 2050 году будет увеличена до 50% [2]. Для решения этой задачи в республике открываются сегодня новые горизонты для ускоренного роста малого и среднего бизнеса и расширения сферы его деятельности в связи с переходом экономики страны на качественно новый уровень развития, основанной на использовании инновации (рисунок 1).

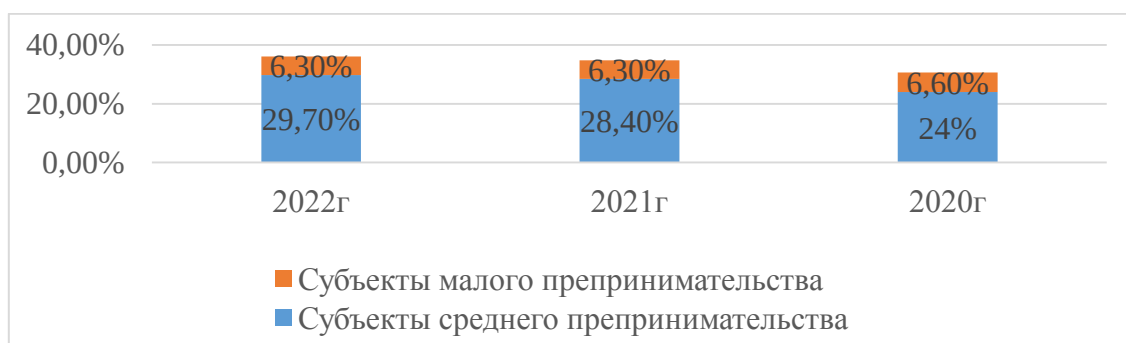

Рисунок 1 - Доля МСП в ВВП в разбивке на малое и среднее предпринимательство[2]

В разбивке на категории субъектов 29,7% составляет доля малого предпринимательства и 6,3 % доля среднего предпринимательства.

Зарубежная практика свидетельствует, что доля малых предприятий в обеспечении занятости составляет 50–80 % и в производстве ВВП 50–60 %. При этом их доля в сфере услуг и в производстве продукции на узкоспециализированных рынках еще больше [3].

В Республике Казахстан роль малых и средних предприятий в силу многих причин остается недостаточной. Если учитывать тот факт, что население Казахстана по состоянию на 1 января 2023 года составляет [2] 19 765 004 человек, то согласно официальной статистике [2], представленной в таблице 1, доля в обеспечении постоянной занятости населения составляет около 20 % [2].

Таблица 1 – Численность занятых в МСП на 1 января 2023 года, чел.

Государство	Всего	в том числе			
		юридических лиц малого предпринимательства	юридических лиц среднего предпринимательства	индивидуальных предпринимателей	крестьянских (фермерских) хозяйств
РК	3912486	1 643 471	379 724	1 577 960	311 331

Однако в развитии малых и средних фирм существует еще множество неразрешенных проблем. В Казахстане, в частности, при внедрении механизмов государственного регулирования ориентация происходит только на «застывшую», нединамичную систему (т.е. «несырьевой» сектор экономики).

На современном этапе развития экономики Республики Казахстан необходимо ориентировать все механизмы государственного регулирования и поддержки на обеспечение роста наиболее перспективных малых предприятий, так как неконкурентоспособность большей части крупных предприятий на казахстанском и мировом рынке не вызывает сомнений [4].

Ныне в РК насчитывается около 600 тысяч малых предприятий, из них только около 59% функционируют [2]. Причем если количество фирм малого бизнеса, занимающихся коммерцией, растет, то число предприятий производственного характера - сокращается.

В настоящее время в стране наибольшее количество действующих субъектов малого и среднего бизнеса осуществляют свою деятельность в сфере торговли и транспорта, в сельском хозяйстве, в производстве и сфере услуг, а наименьшее число их заняты в промышленности, строительстве и в некоторых отраслях непромышленной сферы.

Сложившаяся структура занятости субъектов малого и среднего бизнеса в производственной и коммерческой деятельности далеко несовершенна и не отвечает установкам стратегии «Казахстан – 2050» [5], которая предусматривает внедрение наукоемкой модели экономики, чтобы увеличить до 70 % долю несырьевой продукции в Казахстанском экспортном потенциале. В связи с этим необходимо совершенствовать систему государственного регулирования предпринимательства для усиления воздействия государства на существующую структуру МСП (рисунок 2) [2].

Рисунок 2 - Структура основных показателей деятельности субъектов МСП в разрезе ВЭД за 2023г. [2]

Из зарегистрированных предприятий малого бизнеса около 12% предприятий промышленного профиля, 30% сельскохозяйственного, 26% коммерческого, 9% строительного и остальные 23% приходятся на посреднические и оказывающие другие услуги фирмы [2].

Предприятия малого и среднего бизнеса - существенная составляющая и субъективная база цивилизованного рыночного хозяйства, неотъемлемый элемент конкурентного механизма на рынке. Предпринимательский уклад этих предприятий придает рыночной экономике гибкость и несет в себе антимонопольный потенциал. Развитие МСБ решает проблему занятости и другие социальные проблемы рыночного хозяйства, а также обеспечивает прорыв по ряду направлений научно-технического прогресса. По этим причинам становление, поддержание и развитие МСБ в настоящее время входит в состав стратегических задач экономической политики Республики Казахстан.

В странах с развитой рыночной экономикой система МСБ составляет фундамент общественных отношений. Именно, на базе малого предпринимательства идет формирование не только средних, но и крупных капиталов. В Казахстане сегмент малого бизнеса как составная часть малого предпринимательства начинает набирать обороты. В среднем на тысячу жителей Казахстана приходится примерно 10 малых предприятий, в то время, как в странах Европейского союза этот показатель равен 35-40.

Результаты анализа состояния малого и среднего бизнеса в Республике

Казахстан свидетельствуют о многочисленных сдерживающих факторах производственной деятельности, одним из которых является недостаток финансовых средств за счет неэффективного кредитования коммерческими банками.

Главная проблема развития малого бизнеса в РК - это действенная и эффективная финансовая поддержка. Имеется в виду получение инвестиционных кредитов предпринимателями: из банковской системы республики; из Фонда развития малого предпринимательства; из открытых кредитных линий Европейского банка реконструкции и развития; Центрально-Азиатского и Американского фондов поддержки предпринимательства. Хотя источники поддержки малого бизнеса определены, использование их требует совершенства механизма инвестирования [6].

Подводя итог проведенному анализу, можно утверждать, что на современном этапе для дальнейшего успешного развития предпринимательства в Казахстане необходима разработка стратегии малого и среднего бизнеса в республике на среднесрочную и долгосрочную перспективу.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Тулепов А. Малый и средний бизнес как основа среднего класса в Казахстане: монография. - Алматы: Экономика, 2020. - 194с.
- 2 www.stat.gov.kz.
- 3 АО «Фонд развития предпринимательства «Даму». Отчет о состоянии развития малого и среднего бизнеса в Казахстане // www.damu.kz.
- 4 Абжанова Д.Ш. Практические аспекты совершенствования поддержки малого и среднего бизнеса // Вестник КарГУ. Серия Экономическая. - 2020. - №3. - С. 83-89.
- 5 Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: Новый политический курс состоявшегося государства», 2012.
- 6 Айдарханова Б.Б. Малый бизнес Казахстана: тенденции и проблемы развития // Вестник КАЗУЭФМТ. - 2019. - № 1. - С. 13-18.

УДК 330.34

Манапова А.Б. (21-БУ-1, ВКТУ), Ургушева С.С. (ВКТУ)

РОЛЬ ИННОВАЦИЙ В ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА

Аннотация: в современных условиях динамично развивающихся конкурентных процессов и научно-технического прогресса инновации служат основой национальной экономики и ключевым фактором обеспечения конкурентоспособности предприятий. Более того, сегодня экономика страны может успешно конкурировать на рынке на основе постоянного совершенствования производимых товаров и услуг, а также развития новых направлений. Также очевидно, что разработка новых продуктов, внедрение инноваций и новых мер являются ключевыми показателями эффективности как на макро, так и на микроэкономическом уровнях.

Ключевые слова: инноваций, экономика, рынок, государство, производство, конкуренция.

Современные инновации и технические прорывы являются основным связующим звеном между всеми элементами общества. Существует мнение, что современный мир невозможно представить без привычных и будущих инноваций. Она основана на том факте, что научное сообщество стало главным двигателем экономического развития и инноваций. Инновационные процессы вывели мировое сообщество на новый, более высокий уровень развития.

Инновация — введенный в употребление новый или значительно улучшенный продукт (товар, услуга) или процесс, новый метод продаж или новый организационный метод в деловой практике, организации рабочих мест или во внешних связях.

Инновацией является не всякое новшество или нововведение, а лишь такое, которое серьезно повышает эффективность действующей системы.

Типы инноваций:

- технологические — получение нового или эффективного производства имеющегося продукта, изделия, техники, новые или усовершенствованные технологические процессы;

- социальные (процессные) — процесс обновления сфер жизни человека в реорганизации социума (педагогика, система управления, благотворительность, обслуживание, организация процесса);

- продуктовые — создание продуктов с новыми и полезными свойствами;

- организационные — совершенствование системы менеджмента;

- маркетинговые — реализация новых или значительно улучшенных маркетинговых методов, охватывающих существенные изменения в дизайне и упаковке продуктов, использование новых методов продаж и презентации продуктов (услуг), их представления и продвижения на рынки сбыта, формирование новых ценовых стратегий.

Целью инноваций в экономическом росте является сохранение стабильности спроса. Инновации в экономическом росте влияют на финансовые условия в экономике и, следовательно, на совокупный спрос на продукцию и услуги путем контроля процентных ставок.

Тем не менее, инновации в готовности экономического роста выполнять свою миссию всегда влияют на экономический долгосрочный потенциал роста. Поскольку инновации оказывают значительное влияние на макроэкономическую среду, экономический рост отслеживает их прогресс и исследует экономические, социальные и инновационные условия.

Инноваций в экономике способствуют:

- 1) экономическому росту страны в долгосрочной перспективе;
- 2) созданию новых отраслей экономики;
- 3) стимулированию конкуренции и повышению конкурентоспособности отдельного физического лица, организации, страны;
- 4) укреплению обороноспособности страны, её экономической, продовольственной безопасности;
- 5) увеличению доли рынка, расширению круга потенциальных покупателей, завоеванию новых сегментов рынка, стабилизации и закреплению положения на рынке;
- 6) повышению качества производимой продукции. Технические (технологические) или продуктовые инновации способствуют производству продуктов с новыми или улучшенными свойствами, предоставлению более качественных услуг, которые будут максимально соответствовать потребностям человека;
- 7) удовлетворению потребностей человека. Практическая каждая инновация, в той или иной степени способствует удовлетворению потребностей человека. Даже инновации, сделанные в рамках фундаментальных исследований, в конечном итоге найдут свое отражение в прикладных, и тем самым косвенно будут удовлетворять потребности индивида;
- 8) снижению издержек производства за счёт использования более экономичных технологий, позволяющих сокращать объемы потребления воды, энергии и т.д.

Отношение инноваций к глобальному развитию является одним из их главных преимуществ. Другими словами, креативность создаст улучшенную производительность, что означает, что более выдающаяся производительность производится из того же предложения.

Чаще всего успешная инновация в конце концов внедряется повсеместно. Вначале она принимается небольшим количеством энтузиастов, затем появляется массовый рынок и инновация становится дешевле за счет эффекта масштаба. На скорость и уровень распространения инноваций влияют следующие факторы:

- преимущества инновации по сравнению с аналогичными товарами (услугами);
- совместимость инновации со сложившейся системой культурных норм;
- уровень сложности для понимания потребителем и простоты апробации;
- возможность распространения информации об инновации.

В рыночной экономике инновации представляют собой мощное орудие конкуренции, так как ведут к понижению себестоимости и, следовательно, к понижению цен, росту массы прибыли, появлению новых потребностей,

неминуемому притоку денежных средств, повышению рейтинга производителя новейших товаров, захвату или открытию новых рынков, в том числе новых. Повышение оборота и рост производства на небольших и средних предприятиях решающим образом зависят от инноваций.

Предпосылкой для выживания данных компаний на рынке служат новейшие и улучшенные продукты и сервисы. Убыстряющиеся конфигурации запросов покупателей, меняющиеся запросы к качеству, недлинные жизненные циклы продукции и растущие темпы ее обновления приводят к тому, что производственным программам небольших и средних предприятий необходимо как можно скорее преобразовываться. Инновации становятся главным стратегическим параметром любой компании и экономики в целом.

Роль государства в создании инновационной экономики очень широка, помимо финансирования научной деятельности, оно также заинтересовано в правовом регулировании роста инноваций, в их внедрении и коммерциализации. Государство также имеет способность изменять процесс внедрения инноваций, что делает его объектом массового производства. Последнее основано на развитии инноваций, в результате которые экономические результаты процесса считаются необходимыми для создания полноценной креативной экономики. Творческие инновации, по-видимому, ограничены тем фактом, что каждому из них нужно научное учреждение, и это одна из организаций, к которой можно обратиться для продвижения науки знаний о технологиях современного мира.

Концепция инноваций заключается в применении изобретений на практике. Строго технологический подход фокусируется, в частности, на продуктовых и технологических инновациях или технологических инновациях, определяемых как результат наукоемкого предпринимательства. Более широкий подход связан с инновациями, такими как разработка новых продуктов, новых процессов, новых источников поставок, а также освоение новых рынков и разработка способов организации бизнеса.

Можно провести различие между более постепенными инновациями и более радикальными инновациями. Важно отметить, что инновация - это не только внедрение инноваций в первую модель, но и распространение инноваций на других участников экономики. В литературе по инновациям проводится важное различие между инновациями, которые являются новыми в глобальном масштабе, инновациями, которые являются новыми на внутреннем рынке, и инновациями, которые являются новыми для компании.

Инновации, которые являются новыми во всем мире, в основном встречаются в странах с развитой экономикой. Она основана на исследованиях и разработках на переднем крае глобальных знаний. В развивающихся странах, расположенных немного дальше от международных технологических рубежей, инновации, как правило, будут новыми для рынка или для компании.

В развитых странах динамичное развитие инноваций - одно из главных условий инновационной экономики. По данным ООН, в первую десятку инновационно развитых стран входят Япония, Южная Корея, Испания, Великобритания, США, Швеция, Нидерланды, Канада, Австралия, Сингапур. Именно инновации в современной экономике обеспечивают эффективность и

приносят взамен большую прибыль. Об этом свидетельствуют уровни развития таких стран, как США, Япония и Западная Европа. Эти страны, по словам Дэниела Белла, заняли верхнюю ступень “технологической лестницы”

В настоящее время инновационная деятельность Казахстана, базирующаяся на внедрении новых идей, научных знаний, технологий и видов продукции в различные области производства и сферы управления обществом, относится к числу важнейших факторов развития экономики республики.

На расширение масштабов инновационной деятельности в Казахстане направлены основные положения Закона Республики «Об инновационной деятельности» и «Программа по развитию инноваций и содействию технологической модернизации в Республике Казахстан на 2010-2014 годы».

На сегодня в Республике качество инновационной политики поддерживается широкомасштабной нормативной базой, которую входят: Закон о науке РК, Патентный закон, Кондиция инновационной деятельности Республики Казахстан, Программа инновационного развития Республики Казахстан, Закон об инновационной деятельности в Республике и др.

На рисунке 1 представлены основные формы государственной поддержки инновационной деятельности в Казахстане.

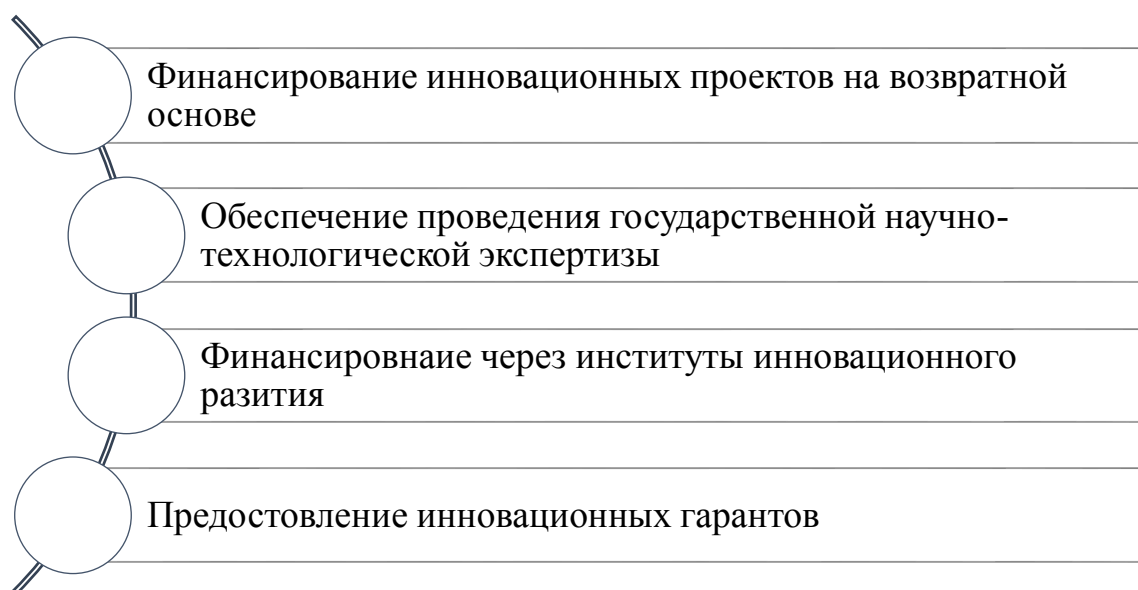

Рисунок 3 - Основные формы государственной поддержки инновационной деятельности

Рыночные инновации в развивающихся странах связаны с международным распространением и поглощением технологий. Местная фирма внедряет инновации, которые уже были разработаны в других странах, но являются новыми для рынка в ее собственной стране. Новые бизнес-инновации связаны с потоками знаний во внутренней экономике. Инновация уже присутствует на рынке, но сейчас она принята данной фирмой. То, что является новым для фирмы, может быть не очень инновационным в объективном смысле.

Это означает, что определенные виды инноваций, которые являются новыми для малых фирм в развивающихся странах, могут сосуществовать с застойными экономиками в условиях растущего технологического разрыва по

отношению к международным границам. Как и предпринимательство, инновационная эффективность измерялась различными способами, используя патенты, товарные знаки, затраты на вторичные показатели, такие как публикации или цитаты.

Следует отметить, что в силу особенностей инновационной деятельности каждая отдельная инновация смогла представить свой собственный набор функций, которые она выполняет. Роль инноваций в современном мире трудно переоценить. Инновации выполняют экономические и социальные функции, охватывают все аспекты жизни общества и помогают решать личные проблемы. В долгосрочной перспективе без инноваций, дальнейшего экономического и культурного роста путь интенсивного развития невозможен.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Боркова Е.А., Барсукова М.А., Ватлина Л.В. Управление экономической устойчивостью в условиях инновационного развития // Известия СПбГЭУ
2. Ибремхалилова С.Р. Роль инноваций в современной экономике//В сборнике: Современная наука: инновационный взгляд молодежи. 2020.
3. Том С.Г., Григоре А.М., Маринеску П., 2014. Экономическое развитие и предпринимательство. – 2014
4. Jesse, Russell Инновационная экономика: моногр. / Jesse Russell. - М.: VSD, 2014.

САУДА КӘСІПОРНЫ ҮШІН ӨТКІЗУ ҚЫЗМЕТІНІҢ РӨЛІ

Аңдатпа. Бұл мақалада сауда кәсіпорны үшін өткізу қызметінің қазіргі уақыттағы мәртебесі мен рөлі көрсетілген. Қазіргі кезде өнімді өткізу кәсіпорындардың шаруашылық қызметін жоспарлау, өндірісті ұйымдастыру мен басқарудың барлық жақтарын қамтуы тиіс екенін, кәсіпорындардың өткізу қызметіне жүргізілген талдау, нақты мақсаттарға іс жүзінде қол жеткізу үшін оның жекелеген бөлшектерінің маркетингтік шаралар түрінде қолданылатындығы көрсетілген. Өнімді өткізуді кәсіпорынішілік жоспарлауда жалпы экономикалық және нарықтық конъюнктураның болжамы маңызды рөл атқаратындығы жазылған.

Түйін сөздер: сауда, маркетинг, нарықтық конъюнктура, сауда коммуникациялары, қаржылық смета

Бүгінде, әсіресе нарық жағдайында саудасыз өмірді көзге елестету қиын.

Қазіргі уақытта кәсіпорынның өткізу аппаратының мәртебесі мен рөлі айтарлықтай артып келеді, өйткені:

- нарық қажеттіліктеріне көбірек көңіл бөлінеді;
- маркетинг функцияларын біріктіру есебінен өткізудің нарықты зерттеумен, өнім ассортиментін жоспарлаумен, коммуникациялық аралас құралдармен (атап айтқанда, жарнамамен) тереңірек және тиімді байланысы жүзеге асырылады;
- өнімді өткізу бойынша жұмыстың сипаты өзгереді, тауар өндірушілер емес, сатып алушылардың қажеттіліктері мен қанағаттануы бірінші орынға шығады;
- өндіруші сауда ұйымдарының қызметкерлерімен кең көлемде өзара әрекеттесу нәтижесінде өнімді өткізудің белсенді қатысушысына айналады, өткізу бөлімінің қызметкерлерін қайта даярлауға енгізіледі.

Екінші жағынан, сауда қызметкерлері басқа маркетинг бөлімдерімен тығыз әрекеттесу арқылы өз тұтынушылары туралы көбірек өкілдік ақпаратқа қол жеткізе алады, бұл бизнес желісіндегі коммерциялық коммуникациялардың тиімділігін арттырады.

Сауда – кез келген мемлекеттің экономикасындағы маңызды құрамдастардың бірі. Ежелден-ақ сауда жолдары қалалар мен мемлекеттерді байланыстырып, әртүрлі халықтардың мәдениетін, ғылымы мен озық ойларын сабақтастырған. Қазақстанда нарық экономикасы мен барлық экономикалық жүйенің қалыптасуы сауда саласынан басталды десек, артық айтпаспыз.

Кәсіпорын қызметіндегі өткізу рөлінің артуы өткізу аппаратын біршама қайта құруды және оның қызметін ұйымдастыру мен басқару жүйесінде қайта құруды қажет етеді. Сату қызметін маркетингтік қызметке біріктіру осы қызметке белгілі бір функцияларды (жарнама, нарықты зерттеу, бағаны талдау, жаңа өнімдерді әзірлеу, несие саясаты) берумен бірге жүруі мүмкін, өйткені бұл мәселелер бойынша жауапкершілік басқа бөлімшелерге беріледі. Осыған байланысты сату менеджерлерінің функциялары операциялық тұрғыдан біршама

шектелген. Олардың қызметі өз бөлімшелерінде шоғырланған, олар тауарларды өткізу жоспарларын басқарумен, қалыптастырумен және бақылаумен, тұтынушыларға қызмет көрсетумен, тауарларды жеткізуге шарттар жасасумен, кадрларды оқыту және еңбекақы төлеу бойынша жұмыс жасаумен айналысады.

Сонымен қатар, оперативтік жауапкершіліктің төмендеуімен қатар жауапкершілік артып, сату қызметінің қызметін жоспарлау мен бақылауды ұйымдастыру бойынша стратегиялық жауапкершіліктер кеңейеді.

Өткізуді ұйымдастыру тауардың өндірушіден соңғы тұтынушыға дейін қозғалысын қамтамасыз ету процесінде өзара байланысты жұмыстар кешенін орындайтын барлық қызметкерлерді біріктіруді көздейді. Ол сондай-ақ функцияларды анықтауды және сату желісі ішінде және одан тыс қызметкерлер арасында қызмет көрсету қатынастарын орнатуды, сату маркетингі жүйесіндегі әрекеттерді үйлестіруді және бақылауды талап етеді. Сонымен қатар, сатуды ұйымдастыру сауда қызметіндегі жұмысқа тартылатын мамандарды қалыптастыру, іріктеу, бағыныштылардың жұмысының сапасы мен нәтижелерін бағалау, сондай-ақ персоналды материалдық және моральдық ынталандыру шараларын қамтиды.

Сатуды ұйымдастыру жоспарлаумен, уақыт пен кеңістіктегі барлық жұмыстарды ретке келтірумен, оларды өткізу бөлімінің қызметкерлері арасында бөлумен тығыз байланысты.

Өткізу маркетингін жоспарлаудың негізгі элементтері: жалпы бизнес және нарық конъюнктурасының болжамдарын дайындау; кәсіпорынның сату көлемдерінің болжамды бағдарлануы; сатудың қаржылық сметасын әзірлеу; өткізу стандарттарын белгілеу; тауарларды тарату арналарын таңдау; сауда коммуникацияларын ұйымдастыру (соның ішінде сауда кәсіпорындарының орналасқан жерін таңдау); коммерциялық есептілікті жоспарлау және жүзеге асыру; өткізу барысын және динамикасын талдау; сату персоналының қызметін жоспарлау және бағалау; сату қызметінің қызметін, серіктестіктің басқа бөлімшелерімен қарым-қатынастарын үйлестіру жоспарын жасау және жүзеге асыру; консультациялар және тұтынушылармен жұмыс жоспарын әзірлеу.

Жалпы экономикалық және нарықтық конъюнктура экономикалық және нарықтық ортадағы ағымдағы жағдайды, олардың жиынтық элементтерінің бұрынғы динамикамен салыстырғанда тұрақтылығының өзгеру бағыты мен дәрежесін сипаттайды. Конъюнктураның болжамы өнімді өткізуде кәсіпорын ынтымақтасатын экономика секторының жағдайын талдау сияқты кезеңдерді қамтиды; жалпы саланың болжамды сату көлемінің болжамы; нарық сыйымдылығының болжамы; өткізудің жалпы көлеміндегі барлық фирмалар нарығының меншікті сыйымдылығын (үлесін) талдау.

Нарық жағдайының болжамын, әдетте, маркетингтік зерттеу бөлімі жүзеге асырады және нарықта нақты немесе жаңадан енгізілген тауарға сұраныстың жай-күйі мен динамикасын талдауға негізделген. Экономикалық жағдайлардың жиі қолданылатын көрсеткіштеріне баға, сұраныс көлемі, ұсыныс және сату көлемінің көрсеткіштері жатады.

Өнімді өткізуді кәсіпорын ішілік жоспарлауда жалпы экономикалық және нарықтық конъюнктураның болжамы маңызды рөл атқарады. Уақыт аралығы

бойынша нарықтық болжамдар қысқа мерзімді (3-12 ай), орта мерзімді (1-5 жыл) және ұзақ мерзімді (5-20 жыл) болуы мүмкін.

Кәсіпорын өнімін өткізу (өткізу) көлемдерін болжамды бағдарлау нарық сыйымдылығының болжамы мен кәсіпорынның өнімін осы нарықта өткізуге арналған тапсырманы ескере отырып жүзеге асырылады. Өндірістік фирма сату болжамын анықтай отырып, бәсекелестікке жатпайтын саладағы барлық кәсіпорындардың жалпы сату көлеміндегі үлесіне, бәсекелестердің жоспарларын (егер олар белгілі) және сатып алушылардың жоспарлары. Осы нарықта жұмыс істейтін фирмалардың жалпы айналымының үлесі ретінде осы жолмен құрылған кәсіпорынның болашақ сату көлемінің құны фирма орындауы тиіс өнімді өткізу міндетін бағалау қызметін атқарады.

Сату болжамы кәсіпорынның қысқа мерзімдегі сауда операциялары үшін қажет; өткізудің қаржылық сметасын белгілеу және сауда кәсіпорындары арасында өткізу көлемін бөлу; қорларды басқару және көршілес бөлімшенің тапсырмаларды әзірлеу; компанияның бюджетін құру және кірісті жоспарлау; сауда әлеуетін дамытуды және ресурстарға қажеттілікті жоспарлау.

Өнімді өткізудің қаржылық сметасы – бұл өткізу көлемін, сауда шығындарын және сатудан түскен пайданы тіркейтін құжат. Әрбір өнім немесе өнім тобы бойынша жеке бағалаулар негізінде өнімді өткізудің жиынтық бағасы құрастырылады.

Қаржылық бағалау географиялық аумақ, тұтынушы санаты, тарату арнасы және ай бойынша көлемдерді егжей-тегжейлі көрсете отырып, алдағы жылға арналған сату бағасына негізделген. Дұрыс құрастырылған қаржылық сметаның арқасында компания ағымдағы сауда саясатын жүзеге асыруға және сатудан түскен кірістің жоспарланған нормасына қол жеткізеді.

Өткізілген өнімнің қаржылық сметасы құрылымына келесі баптар кіреді: өткізуден түскен айналым; жалпы өндіріс шығындары; тарату шығындары; жалпы пайда; жарнама, өзара әрекеттесу және жылжыту шығындары; жалпы (әкімшілік және үстеме) шығыстар; таза пайда. Жаңа тауарларды өткізудің қаржылық сметасын жоспарлау кезінде тауар айналымының көрсеткіштері сату көлемі мен шығындар бойынша болжанады, бұл өнімді өткізу сәтін және шығындарды өтеу мерзімін анықтауға мүмкіндік береді. Сатушылар үшін өткізу стандарттарын белгілеу өнімді өткізудің жалпы көлемін сауда ұйымының әлеуетін, тұтынушылардың санатын (тарату арнасының түрі, тауарды жеткізуші) ескере отырып анықталатын міндеттер түріндегі бөлуден тұрады.

Сату мөлшерлемесі шынайы болуы керек. Барлық өткізу стандарттарын белгілеу үшін оларды жүзеге асыру үшін сату бөлімінің басшылары жауап береді. Тарату арнасын таңдау кәсіпорынның стратегиялық шешімі болып табылады. Біріншіден, өнімді өткізудің тікелей немесе жанама тәсілін таңдау мәселесі шешіледі, содан кейін маркетингтің сол немесе басқа тәсілінің әртүрлі альтернативті нұсқалары қалыптасады, нұсқаларды техникалық-экономикалық салыстыру жүргізіледі және олардың біреуі таңдалады. Таңдау кезінде нарықтың көлемі мен қолжетімділігі, сатып алу жиілігі, тауарлық-материалдық қорларды тасымалдау және сақтау құны, тауарды бөлу саласындағы бәсекелестердің саясаты ескеріледі. Опциялар баламалы болған жағдайда енгізу жылдамдығын

(тез бұзылатын тауарлар үшін) және өндірушінің шығындарын (өнеркәсіптік тауарлар мен ұзақ мерзімді тұтыну тауарлары үшін), ақпараттық технологиялар мүмкіндіктерін, жарнамалық құралдарды ескеретінін таңдаңыз.

Сауда коммуникацияларын ұйымдастыру ірі және шағын, бірақ өсіп келе жатқан бар және болашақ тұтынушылармен қарым-қатынасты ұйымдастыруды қамтиды - делдалдарды ынталандыру шараларын әзірлеу және жүзеге асыру (бағаларды төмендету, сату персоналын оқыту, тауарларды сату нүктелерінде жарнамалау), дилерлік жарыстар); мультимедиялық технологияларды енгізу шаралары.

Сауда кәсіпорнының немесе орталықтың орналасу тиімділігін бағалаудың негізгі критерийі сауда компаниясы қызмет көрсететін аумақтың сатып алу қабілетінің деңгейі болып табылады. Артықшылықты нұсқаны бағалау кезінде мыналар да ескеріледі: өндірушіден тауарды жеткізуге арналған көлік шығындары; тауардың сипаты (азық-түлік, азық-түлік емес, өндірістік-техникалық мақсаттағы); ассортименттің тартымдылығы; бәсекелестіктің болуы және дамуы; сатып алу жиілігі; жақын немесе алыс орналасқан тұтынушылардың сауда кәсіпорнына баруына байланысты ыңғайлылық пен төмен шығындарды қамтамасыз ететін көлік инфрақұрылымының сапасы; сауда орындарының тартымдылығы; жарнаманың қолжетімділігі.

Сауда кәсіпорнының, орталықтың тартымдылық коэффициентін кәсіпорынның жалпы сауда алаңының сатып алушының осы кәсіпорынға барған уақытына қатынасы ретінде анықтауға болады. Орналасқан жерді бағалау кезінде қоғамдық көліктің қолжетімділігін, жеткізу мүмкіндігін, тұрақтардың, қызмет көрсетулердің (қоғамдық тамақтану, валюта айырбастау пункттері, өтіп бара жатқандар ағыны және т.б.) болуын да ескеру қажет.

Сату қызметінің қызметін үйлестіру, компанияның ішкі бөлімшелерімен және сыртқы қоршаған орта субъектілерімен қарым-қатынастар өткізу жүйесінің тиімді тәртібін сақтау және тұтынушыға қажетті өнімді қажетті уақытта, қажетті аумақта, тиісті мөлшерде және сапада жеткізуді қамтамасыз ету мақсатында жүзеге асырылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Сауда қызметін реттеу туралы 2004 жылғы 12 сәуірдегі № 544-ІІ Қазақстан Республикасының Заңы (2014.29.12. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)

2 Жумина Г.Е. Кәсіпорынның тауар қозғалысындағы маркетингтің қызметі // Вестник КазГУ. Сер. экономическая. - 2011. - №2-3. - Б. 105-109.

ЭОЖ 691.001

Мұқанов Е.Р (21-ММЭ-2т, ШҚТУ), Суйеубаева С.Н. (э.ғ.к, ШҚТУ)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЖІӨ-ДЕГІ ҚҰРЫЛЫС СЕКТОРЫНЫҢ КӨРСЕТКІШТЕРІН ТАЛДАУ

Аңдатпа. Құрылыс индустриясының рөлі ел экономикасының үздіксіз дамуына жағдай жасау болып табылады. Құрылыс физикалық өндірістің саласы ретінде оны басқа салалардан ерекшелейтін бірқатар белгілерге ие, олардың барлығы әмбебап. Мақалада Қазақстан Республикасы экономикасындағы құрылыс индустриясының рөлі мен орны қарастырылады. Соңғы жылдары Қазақстан Республикасында дағдарыс кезінде төмендеген құрылыс өндірісі көлемінің белсенді экономикалық өсімі байқалды. Алайда, құрылыс саласында инфрақұрылымдық-құрылыс индустриясының ілесіп дамуы болған жоқ. Нарық алыс және жақын шетелдердің құрылыс өнімдерімен қаныққан, көбінесе сапасы жоғары, ал олар эргономикалық және экономикалық параметрлерге сәйкес келмейді. Өңірлік тұрғыда құрылыс материалдары өнеркәсібін дамытуда салада айтарлықтай дифференция бар.

Түйін сөздер: құрылыс, құрылыс индустриясы, жалпы ішкі өнім, инвестициялық құрылыс, құрылыс секторы

Қазақстанның құрылыс секторы ең ірі секторлардың бірі болып қала береді экономикада және инвестициялар үшін ең тартымды бағыттардың бірі. Бұл сектордың жұмыспен қамту тұрғысынан үлесі Қазақстанның ЖІӨ-нің 6% - на дейін құрайды. Құрылыс секторы шамамен 700 000 жұмыс орнын ашады. Құрылыс саласының негізгі міндеті еліміздің барлық экономикасының үдемелі дамуына ықпал ететін жүйені қалыптастыру болып табылады. Құрылыс кешенінің рөлі бірнеше құрамдас бөліктерден тұрады: материалдық игіліктер өндірісі, әртүрлі деңгейдегі бюджеттер мен бюджеттен тыс қорларды толықтыруға қатысу, оның қала құраушы, институционалдық, шоғырландырушы және тұрақтандырушы функциялары.

Заманауи құрылыс саласы өндірістік қорларды заманауи техникалық негізде жаңартуға, modern әлеуметтік саласын дамытуға, жақсартуға, материалдық игіліктер өндірісін қайта құруға, жаңғыртуға, техникалық қайта жарактандыруға бағытталған.

Мақалада қазіргі экономикалық жағдайда құрылыс саласын дамыту перспективалары талданады. Жекелеген өңірлерде саланың даму деңгейін арттыру үшін оның экономикалық тәуелсіздігі және өңір экономикасының сыртқы факторларға, әлемдік жағдайларға және нарықтық тәуекелдерге тәуелділігін төмендету маңызды. Ұзақ мерзімді даму стратегиясын әзірлеу бойынша ұсыныстар, құрылыс компаниясының бәсекелестік артықшылықтарына қол жеткізу үшін Өңірлік даму басымдықтарына бағдарлау құралдары беріледі. Инвестициялық-құрылыс кешенін дамытуға байланысты проблемалар анықталды және инвесторлар үшін ең тартымды салалар көрсетілді. Саланың ағымдағы кезеңдегі экономикалық жағдайын көрсететін негізгі көрсеткіштер талданды. Құрылыс секторының жалпы Қазақстан экономикасына әсері анықталды және Қазақстан Республикасының ЖІӨ-дегі құрылыс үлесін талдау кезінде Қазақстанда тұрғын үй құрылысы көлемінің ұлғаю үрдісі байқалды.

Құрылыс экономика саласы ретінде негізгі қорларды құруға, олардың өндірісін халық шаруашылығының барлық салалары үшін кеңейтуге қатысады, осылайша ел мен аймақтың жалпы экономикалық дамуын қамтамасыз етеді.

Өнеркәсіптің экономикадағы орны және оның қоғамдық өндірістегі рөлі оның нәтижелерінің аймақтың экономикалық және әлеуметтік дамуына әсерімен анықталады.

2022 жылға қарай республикада өңірлік өндіріс көлемі 4 765,5 млрд. теңгеге жетеді, бұл ЖІӨ-нің 5,7% -н. құрайды. Қазақстан Республикасында құрылыс қайта басталмайтын 2022 жылға дейінгі кезеңге өңірлік сыра өндірісін талдау 5,7% болса, яғни 4 765,5 млрд.теңгені құрайды. Атырау аймағы аумақтың басым бөлігін алып жатыр-16,9% (804 млрд.теңге), Астана және Алматы виллаларында жеке жуынатын бөлмесі бар пәтерлер - 12,7% (603 млрд.теңге) және 9,2% (438 млрд. теңге).

Шығыс Қазақстан екінші орында - 6,7% (318,6 млрд.теңге), Қарағанды өңірі - 8,0% (380,6 млрд. теңге).Ұсынылған талдауға сәйкес ең көп үлес Солтүстік Қазақстан облысына (1,7%) (82 млрд.теңге), Қызылорда облысына (2%) (97 млрд. теңге) және Шымкент қаласына (2,4%) (115,9 млрд. теңге) тиесілі. ЖІӨ-нің төмен үлесі (сурет 1).

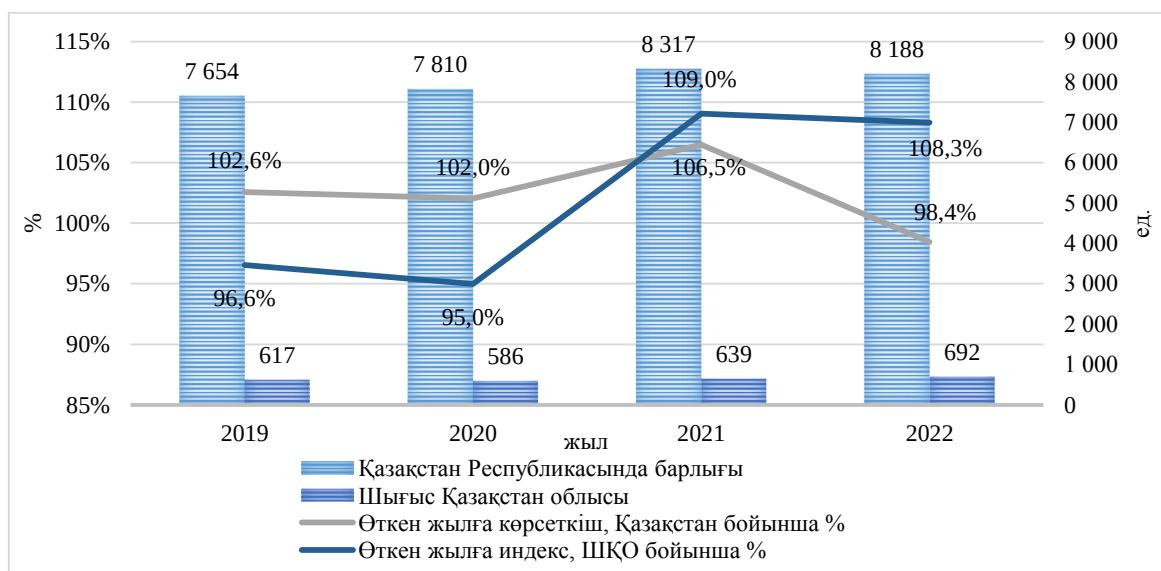

Сурет 1 – Шығыс Қазақстан облысының 2019-2022 жылдарға арналған құрылыс саласының даму серпіні

2019 жылдан 2022 жылға дейінгі кезеңге Шығыс Қазақстан облысының құрылыс саласының даму серпіні. 2022 жылы бұл көрсеткіш 318,6 млрд теңгеге жетті, бұл 2021 жылғы ЖІӨ-ден 10,1% - ға артық. Бұл көрсеткіш 2019 жылмен салыстырғанда 66,2% - ға өсті. Ал 2019 жылы өсу қарқыны 2018 жылмен салыстырғанда небәрі 8,7% құрады. 2021 жылы бұл көрсеткіштің күрт өсуі байқалды, ол 137,9% құрады. Жалпы сала бойынша зерттелетін кезеңде ЖІӨ-нің тұрақты өсуі байқалды.

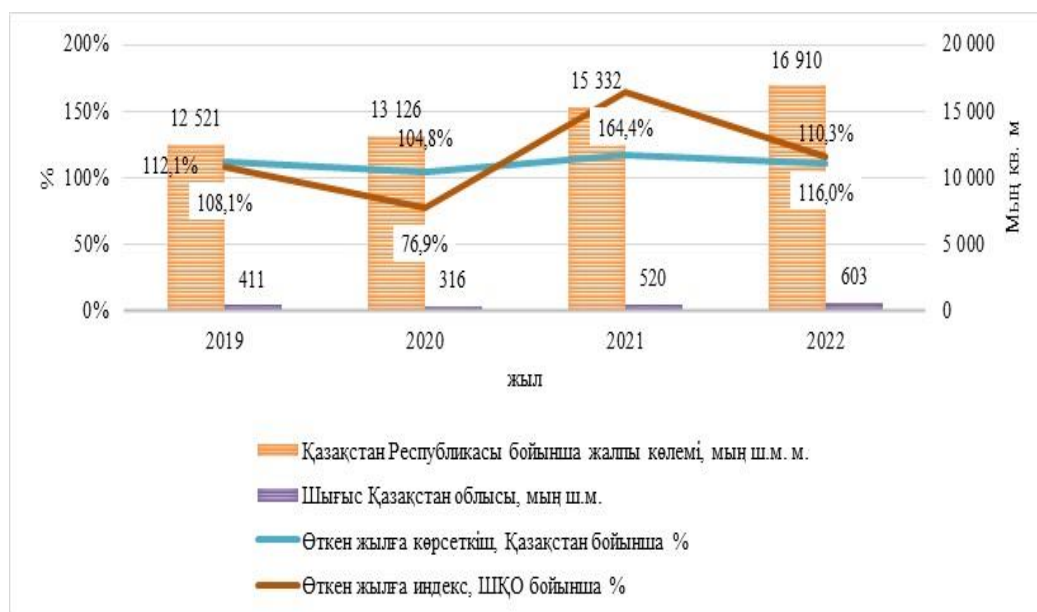
Шығыс Қазақстан облысындағы ұйымдардың үлесі 2022 жылы өңірдегі мердігерлік құрылыс ұйымдарының санының азаюына байланысты 0,6%-ға

төмендеді. Толығырақ және графикалық талдау 2-ші суретте көрсетілген. Елдегі мердігерлік құрылыс компанияларының саны жыл сайын 2021 жылға дейін артып келеді, бірақ 2022 жылы төмендеу байқалады, бұл секторға инвестициялардың азаюына байланысты болуы мүмкін. 2022 жылы пайдалануға берілген жалпы алаңдағы тұрғын үй құрылысының үлесі 6,5% - ға төмендеді. Жалпы республика бойынша есепті кезеңде қарқынды өсім байқалды, ал Шығыс Қазақстан облысында құрылыс мердігерлерінің саны 2021 жылмен салыстырғанда 83 бірлікке немесе 16% - ға өсті.

Сурет 2 – 2019-2022 жылдардағы құрылыс мердігерлері санының динамикасы

Алайда, 2022 жылы ISC өсу қарқыны 48% - ға төмендеді. Толығырақ және графикалық талдау 3-ші суретте көрсетілген.

Сурет 3 – 2019-2022 жылдары пайдалануға берілген тұрғын үйлердің жалпы ауданының динамикасы

3-ші суретте Шығыс Қазақстан облысында және жалпы республика бойынша соңғы төрт жылда (2019-2022 жж.) пайдалануға берілген тұрғын үйлердің жалпы ауданының өзгеру динамикасы графикалық түрде көрсетілген.

Есепті кезеңде пайдалануға берілген тұрғын үйлердегі өзгерістер индекстері үлкен әсер етеді. Мұндай динамиканың нақты себебін айту қиын, бірақ бұл көрсеткіштің жыл сайынғы өсуін дәл атап өтуге болады. 2022 жылы республикада пайдалануға берілген жалпы аумақ 16 910 000 шаршы метрді құрады, бұл 2019 жылмен салыстырғанда 35% - ға артық. Шығыс Қазақстан облысында бұл көрсеткіш 603 000 шаршы метрді құрады, бұл республика бойынша жалпы көлемнің 3,6% - ы құрайды. 2019 жылмен салыстырғанда бұл көрсеткіш 46,7% - ға өсті, бұл өсім қала инфрақұрылымының дамуымен және тұрғын үй жобаларының көптігімен байланысты, өйткені қала өсіп, тұрғын үйге сұраныс артады.

Қазақстан Республикасында орындалатын құрылыс жұмыстарының ең көп үлесі ғимараттардың құрылысына (38%), азаматтық құрылыс объектілерінің құрылысына (36%) және мамандандырылған жұмыстарға (25,6%) тиесілі (сурет 4). Сол сияқты Шығыс Қазақстан облысында талдау жүргізілді, онда азаматтық мақсаттағы құрылыс жұмыстарының 44,95% және құрылыс жұмыстарының 40,5% орындалды. 14,52% - бұл мамандандырылған құрылыс жұмыстары.

Сурет 4 – 2022 жылы республикада жұмыс түрлері бойынша орындалған құрылыс жұмыстарының көлемі

2022 жылы азаматтық құрылыс объектілері құрылысының өсу қарқыны өткен жылмен салыстырғанда 5,4% - ға өсті, ал 2019 жылмен салыстырғанда өсім 21,1% - ы құрады. Сонымен қатар, ғимараттардың құрылыс қарқыны 17,4% - ға өсті, ал зерттелетін кезеңде бұл көрсеткіш 2 есеге жуық өсті (90%). Есепті кезеңде мамандандырылған ғылыми-зерттеу жұмыстарына сұраныс та болған жоқ-орташа есеппен 43 миллиард доллар. алайда, 2022 жылы өсім 2019 жылмен салыстырғанда 87% құрады (шамамен 2 есе).

Сонымен, Қазақстанның, сондай-ақ Шығыс Қазақстанның құрылыс саласын талдай отырып, құрылыс саласы мемлекеттік қолдаусыз өсудің жақсы

серпініне және болашаққа даму перспективаларына ие. Мемлекет алаяқтықтың алдын алу мақсатында сала қызметін жыл сайын үйлестіруді және мониторингті қамтамасыз етеді. Экономиканың негізгі сегменті құрылыста, атап айтқанда азаматтық құрылыс объектілерін (көп пәтерлі үйлер) салу жұмыстарында, сондай-ақ коммерциялық ұйымдарға арналған тұрғын емес ғимараттар салуда шоғырланған, содан кейін олар кәсіпорындарға жалға беріледі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Королев В. А. Құрылыс саласындағы бизнес экономикасы – Строительные ведомости. –2018. – №4. – С. 5.
- 2 Қазақстан Республикасындағы құрылыс: статистикалық жинақ [Электрондық ресурс] / ҚР Статистика Бюросы; ред. Ә.А.Смайылов: Строительство в Республике Казахстан: статистический сборник / Бюро РК по статистике. – Электрон. Текстовые дан. – Астана, 2019. - 126 б.
- 3 Казахстан: 2001-2021 годы. Информационно-аналитический сборник /Под ред. Смаилова А.А. –Алматы: Бюро РК по статистике, 2022. - 432 с.

УДК 338.242

Мұқанов Е.Р. (21-ММЭ-2т, ВКТУ), Дарханқызы Г. (22-ГФМК-1, ВКТУ),
Сүйеубаева С.Н. (к.э.н., ВКТУ)

ОЦЕНКА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ СТРОИТЕЛЬНОГО ПРЕДПРИЯТИЯ ТОО «СК NUR GROUP»

Аннотация. Для разработки успешной стратегии развития любого предприятия необходимо в первую очередь оценить сильные и слабые стороны, его конкурентные преимущества и возможности улучшения своей текущей деятельности. Для этого на практике широко применяются методы SWOT-анализа, экспертной оценки и методы сравнения, результаты которых служат основой для принятия соответствующих управленческих решений. В данной статье изучены основные конкурентные преимущества ТОО «СК NUR GROUP». Для оценки факторов, влияющих на конкурентоспособность производственных предприятий, в ходе данного исследования был применен метод экспертных оценок. Целью экспертного опроса являлось выявление конкурентных преимуществ продукции предприятий-конкурентов производителей – сборных железобетонных конструкций – по сравнению с аналогичной продукцией ТОО «СК NUR GROUP».

Ключевые слова. конкурентоспособность, конкурентные преимущества, качество, SWOT-анализ, экспертная оценка

На фоне общего увеличения объёмов строительно-монтажных работ намечается повышение спроса на отечественные фирмы, которые оказывают услуги строительно-монтажного характера. Одним из факторов увеличивающих потребность в монтаж каркасов зданий, резервуаров, мостовых конструкций, специальных зданий и башенно-мачтовых сооружений и так далее, является новые строительные нормы, по сбережению энергоресурсов и тепла на отопление помещений, что привело к резкому увеличению объёмов ограждающих конструкций зданий и сооружений.

Для анализа и оценки внутренних и внешних условий деятельности компании используется SWOT-анализ: strength – сильный; weakness – слабый; opportunities – возможности; threats – опасности.

Представляющий собой метод комплексного изучения сильных и слабых сторон предприятия, а также возможностей и угроз внешней среды.

SWOT-анализ предприятия можно представить в таблице 1.

Таким образом, проведенный SWOT-анализ позволил выявить следующее:

1) возможности: увеличение ассортимента предоставляемых товаров и услуг; выход на новые сегменты рынка; расширение производственной линии; рост рынка;

2) угрозы: возрастающее конкурентное давление; возможность появления новых конкурентов; изменение потребностей и вкусов потребителей.

Таблица 1 – Определение слабых и сильных сторон, возможностей и угроз ТОО «CK NUR GROUP»

Потенциальные возможности	SO-стратегии:	WO-стратегии:
- рост рынка - выведение новых видов услуг на рынок - создание дочерних предприятий в еще неохваченных регионах РК - получение городских заказов - открытие собственного таможенного терминала	Дифференцирование продукции Позиционирование услуг как качественного, но по приемлемым ценам Активное освоение новых ниш	Поиск ниш, не занятых конкурентами Акцент на улучшение качества оказываемых услуг
Угрозы:	ST-стратегии:	WT-стратегии:
- возрастающее конкурентное давление; - возможность появления новых конкурентов; -изменение потребностей и вкусов потребителей; - различие законодательств разных стран (наиболее снисходительное отношение к качеству изделий со стороны зарубежных законодательств)	Снижение затрат Выход на региональный рынок	Демпинговые продажи Использование более дешевого сырья Увеличение продолжительности рабочей смены
Угрозы:	ST-стратегии:	WT-стратегии:
- наличие большого числа конкурентов - риски при транспортировке		
Сильные стороны:	Слабые стороны:	
- конкурентоспособность на рынке производства; - способность к инновациям; - высокая квалификация инженерно-технических работников; - хорошая репутация организации как работодателя; - слаженная система ценообразования на предприятии, учитывающая скидки и взаимозачеты между предприятиями, входящими в структуру предприятия; - широчайший ассортимент используемых материалов; - широчайший ассортимент предлагаемых услуг; - возможность производства архитектурных изделий; - оперативность поставок.	- малая осведомленность населения о деятельности предприятия; - ценовая политика наличие единых прайс-листов не позволяет компаниям, расположенным в регионах, работать на равных условиях с конкурентами; - сбои поставок, связанные в основном с таможенным оформлением грузов; - отсутствие систематизированного сбора информации о происходящих изменениях на рынке строительно-монтажных работ; - сезонность деятельности.	

Исходя из полученных данных можно сделать выводы о том, что наиболее значимые положительные факторы, которые необходимо учесть при разработке перспективных направлений развития предприятия это: подходящая технология; возможность выхода на новые сегменты рынка; высокая квалификация сотрудников.

Компании необходимо усовершенствовать существующие конкурентные преимущества и осуществить поиск новых, а также не сбрасывать со счетов

освоение новых рынков и разработку новых товаров и услуг, что позволит сгладить сезонные колебания.

Проведем оценку конкурентных позиций ТОО «СК NUR GROUP» на региональном рынке. К конкурентам ТОО «СК NUR GROUP» можно отнести все строительные компании города Зайсан и Усть-Каменогорска, по ВКО в первую очередь компании, применяющие для возведения объектов собственные или альтернативные материалы (монолит, кирпич и т.д.). Основными конкурентами на рынке являются производители кирпича. Кирпич - традиционный лидер на рынке строительных материалов.

Металлические и сборные железобетонные конструкции, используемые ТОО «СК NUR GROUP» для проведения строительных работ, по свойствам близки к кирпичу, однако по таким показателям, как прочность, низкая теплопроводность, быстрота строительства, удобство обработки любыми инструментами, значительно его превосходит.

В связи с организацией собственного проектно-конструкторского бюро к конкурентам причисляются все проектные организации, ранее называемые партнёрами.

Прямым конкурентом ТОО «СК NUR GROUP» по выпуску строительных материалов, является ТОО «ЗАЙСАН» Восточно-Казахстанской области, оказывающей аналогичные услуги по строительству и монтажу металлических и сборных железобетонных конструкций.

Большая часть предприятий услуги по строительству и монтажу металлических и сборных железобетонных конструкций не старше 10 - 15 лет, на них установлены импортные линии - Hebel, Wehrhahn или «Итонг». За 2020 – 2022 год было введено в строй 8 предприятий по строительству и монтажу металлических и сборных железобетонных конструкций. В 2023 году планируется ввод еще 2–3 предприятий. По оценкам, к концу 2023 года совокупная установленная мощность предприятий по строительству и монтажу металлических и сборных железобетонных конструкций составит около 4,1 млрд тг в год.

Крупнейшими предприятиями по строительству и монтажу в Восточно-Казахстанской области являются такие предприятия, как: ТОО «Ахметзаки», ТОО «УМС – 1», ПК «ЗырянПроммонтаж», ТОО «ЗАЙСАН-АЭКС» и т.д.

В Усть-Каменогорске бесспорными лидерами в строительстве зданий и сооружений, как по объемам и реализации, так и по высоким качественным характеристикам оказываемых услуг являются ТОО «Ахметзаки», ТОО «УМС – 1», ТОО «ЗАЙСАН», ТОО «ЗАЙСАН-АЭКС». Есть и не столь крупные предприятия, такие как ТОО «Витязь», ТОО «Гидросталь». Между тем, уже сегодня потребность в жилищном и промышленном строительстве превышает все производственные мощности страны почти в 1,5 а то и 2 раза.

Следует отметить, что продукция конкурентов ТОО «СК NUR GROUP» занимает более выгодные позиции. Для подтверждения данного положения проведем оценку конкурентоспособности оказываемых предприятиями строительно-монтажных работ, ТОО «СК NUR GROUP» по сравнению с таким предприятиями, как ТОО «ЗАЙСАН» и ТОО «ЗАЙСАН-АЭКС» (таблица 2).

Таблица 2 – Основные характеристики сборных железобетонных конструкций

Производитель	Плотность, кг/м ³	Теплопроводность, Вт/м°С	Стоимость, тыс.тг./м ²
ТОО «СК NUR GROUP»	500 – 700	0,12	2 485,67
ТОО «ЗАЙСАН»	350 – 400	0,12	2 100,01
ТОО «ЗАЙСАН-АЭКС»	600	0,12	2 409,61

В качестве экспертов в ходе данного исследования были привлечены руководители и главные инженеры крупных строительных организаций, являющихся основными потребителями сборных железобетонных конструкций указанных выше производителей. Всего к исследованию было привлечено 10 человек. Опрос экспертов проводился методом анкетирования.

Каждому эксперту была предоставлена анкета, в которой предлагалось оценить следующие характеристики интересующей нас продукции - сборных железобетонных конструкций: плотность; теплопроводность; огнестойкость; влагопоглощение; удобство при монтаже; стоимость.

Обработка результатов, полученных в ходе анкетирования экспертной группы, проводилась методом математического осреднения.

Указанные характеристики предлагалось оценивать по трехбалльной системе: 0- неудовлетворительно, 1- хорошо, 2- отлично (таблица 3).

Таблица 3 – Таблица оценки характеристик построенных объектов строительными предприятиями

Характеристика изделия	Производитель		
	ТОО «СК NUR GROUP»	ТОО «ЗАЙСАН»	ТОО «ЗАЙСАН-АЭКС»
Плотность	2	1	2
Теплопроводность	2	2	2
Огнестойкость	2	2	2
Влагопоглощение	2	2	2
Удобство при монтаже	1	1	2
Стоимость	2	1	2

Анализируя данные таблицы 3 видно, что объекты ТОО «СК NUR GROUP» по оценки характеристик уступают только в удобстве при монтаже, по остальным показателям продукции предприятия не уступает конкурентам, а некоторых даже превосходит. Оценки, полученные в результате опроса всех 10 экспертов, распределялись по трем сводным таблицам (отдельно по каждому производителю исследуемой продукции), где определялся средний балл, присвоенный экспертами каждой отдельной характеристике изделия определенного производителя. Затем полученные в каждой таблице средние баллы суммировались для определения средней оценки конкурентоспособности продукции каждого предприятия. Полученные результаты приведены в таблице 4.

Таблица 4 – Результаты экспертной оценки характеристик построенных объектов строительными предприятиями

Производитель	Суммарная средняя экспертная оценка
ТОО «СК NUR GROUP»	10,2
ТОО «ЗАЙСАН»	9,5
ТОО «ЗАЙСАН-АЭКС»	11,7

Наиболее конкурентоспособной является продукция, получившая самую высокую оценку. В данном случае таковой является продукция ТОО «ЗАЙСАН-АЭКС», суммарная средняя оценка которой составляет 11,7. ТОО «СК NUR GROUP» занимает второе место, и суммарная средняя оценка составляет 10,2. На третьем месте находится ТОО «ЗАЙСАН» у данного предприятия суммарная средняя оценка получилась равной 9,5. Как видно из представленного анализа конкурентоспособности продукция, основной недостаток продукции ТОО «СК NUR GROUP» - не удобстве монтажа используемых конструкций.

Таким образом, можно сделать следующие выводы: главная цель ТОО «СК NUR GROUP» – это завоевание лидерских позиций на казахстанском рынке. С этой целью предприятие планирует расширение производственных мощностей и увеличение оказания строительно-монтажных работ. Однако по сравнению с конкурентами на казахстанском рынке ТОО «СК NUR GROUP» занимает слабые позиции. Основной недостаток в деятельности ТОО «СК NUR GROUP» является малоизвестность предприятия в кругах потенциальных клиентов и для дальнейшего успешного развития предприятию необходимо произвести расширение производственных мощностей путем создания цеха по производству металлических и сборных железобетонных конструкций и провести рекламную кампанию для привлечения новых клиентов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Устав ТОО «СК NUR GROUP», от 13.03.2007
- 2 Скляренко, В.К. Экономика предприятия: Учебное пособие / В.К. Скляренко, В.М. Прудников. - М.: НИЦ ИНФРА-М, 2018. - 192 с.
- 3 Экономика предприятия / Под ред. А.Е. Карлика, М.Л. Шухгалтер. – СПб.: Питер, 2019. – 464 с.
- 4 Экономика труда/ Под ред. М.А. Винокурова, Н.А. Горелова. – СПб.:Питер,2018. – 656 с.

УДК 338.439

Мусанова К.С. (22-ММЭ-1, ВКТУ), Денисова О. К. (к.э.н., ВКТУ)

ПРОДОВОЛЬСТВЕННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ КАЗАХСТАНА: СОСТОЯНИЕ И ВОЗМОЖНОСТИ

Аннотация. В статье рассматривается значение продовольственной безопасности в современных экономических условиях, так как считается важным условием существования любого государства. Сложившаяся ситуация характеризуется сложным социальным комплексом современных требований, направленных на решение политических, экологических и других проблем как на международном уровне, так и на уровне каждой страны мирового сообщества. Проблемы продовольственной безопасности требуют также глубинных исследований в области сельского хозяйства. Цель исследования – оценка продовольственной безопасности Республики Казахстан, а также разработка приоритетных направлений развития отраслей сельского хозяйства. Методы исследования – анализ, синтез, структурирование.

Ключевые слова: продовольственная безопасность, национальная безопасность, агропромышленный комплекс, сельскохозяйственная продукция.

Введение. Продовольственная безопасность является неотъемлемой частью национальной безопасности. Улучшение продовольственного обеспечения населения – важная социально-экономическая задача, решение которой имеет большое значение для развития как государства, так и каждого конкретного региона.

Обеспечение продовольственной безопасности прежде всего зависит от определения экономического состояния земельных ресурсов, агротехнических средств в зависимости от их наличия и качества, экологических условий среды, а также уровня развития отраслей, производящих пищевую продукцию. В нестабильной экономике могут возникнуть проблемы с удовлетворительным снабжением продуктами питания отдельных групп населения и отдельных регионов. Собственное производство продуктов питания и рост импорта продуктов питания обусловлены рядом факторов, вызывающих риски обеспечения населения продуктами питания и, соответственно, проблемы продовольственной безопасности страны. С одной стороны, хозяйствующие субъекты стремятся производить столько продукции, чтобы как можно быстрее реализовать имеющиеся конкурентные преимущества и создать новые виды продукции; с другой стороны – обостряется конкурентная борьба за потребителей и других национальных, а также мировых товаров, удовлетворяющих их более интенсивные интересы и преимущества. Продовольственная безопасность представляет собой сложную систему, которая наряду с другими взаимосвязанными системами (политическими, экономическими, энергетическими, экологическими и т. д.) входит в состав системы национальной безопасности как подсистема. Основной целью системы продовольственной безопасности является обеспечение населения надежными, достаточными и качественными необходимыми продуктами питания.

Обзор литературы. Современная ситуация характеризуется сложным

социальным комплексом современных требований, направленных на решение политических, экологических и других проблем как на международном уровне, так и на уровне каждой из стран мирового сообщества. Целью обеспечения продовольственной безопасности человека определенного сообщества, страны и ее регионов должна быть доступность продовольствия для всего населения, при которой достигается максимально возможная продолжительность жизни в современных условиях. То есть с точки зрения доходов населения должно быть обеспечено необходимое благосостояние населения [1].

Различные теоретические и методологические аспекты продовольственной безопасности нашли отражение в работах многих ученых: Н. А. Апсалямова, М. А. Борхунова, А. В. Гордеева, Г. А. Калиева, Е. И. Маргулиса, В. В. Милосердов, А. В. Назаренко, П. М. Першукевич, Б. И. Пошкус, Т. Ф. и др. [3]. К проблемам социально-экономического значения и содержания проблем продовольственной безопасности относятся Л. Н. Алиева, З. И. Калугиной, А. А. Кудряшовой, Е. В. Романцова, М. В. Рыбакова, Б. С. Толысбаева, Н.В. Фадейкиной, О. Фроловой и других ученых [2].

Результаты и обсуждения. В целом, проблема продовольственной безопасности является общей проблемой для человечества, и имеет большое значение для всех государств мира. Продовольственная безопасность предусматривает:

1. Физическую доступность продовольствия.
2. Экономическую доступность продовольствия.
3. Безопасность питания

Основная проблема продовольственной безопасности многих стран мира, в том числе и нашей, заключается в том, что она не обеспечивает на приемлемом уровне потребление своими гражданами основных продуктов питания, так как значительная доля продовольствия импортируется. Достаточно проблематично говорить о вопросах продовольственной безопасности страны в ситуации с преобладанием импортных продуктов на потребительском рынке. Отечественные предприятия существуют в рамках жесткой конкуренции и нехватки сырья. Чтобы решить эту проблему необходимо оказывать поддержку производства собственного сырья, продуктов питания, а также ориентировать отрасли на сокращение импортного товара до 30% объемов внутреннего потребления.

Агропромышленный комплекс Казахстана обладает достаточным потенциалом для обеспечения национальной продовольственной безопасности:

- общая площадь сельскохозяйственных угодий составляет 223 млн. га, в том числе пашни – 21,8 млн. га (или 1,2 га на душу населения);
- пастбищные угодья для животноводства составляют 85% от общей площади земель;
- климатические условия Республики благоприятны для выращивания зерновых и бобовых культур, картофеля, овощей и др.

В сельской местности проживает 7,7 млн. человек. или составляет 41% населения страны, в том числе 1,3 млн. непосредственно занято в сельском, лесном и рыбном хозяйстве, что составляет 15,4% от общего числа занятых в

народном хозяйстве. В настоящее время доля сельского, лесного и рыбного хозяйства в ВВП республики ниже 6%, что, на наш взгляд, недостаточно для устойчивого обеспечения национальной продовольственной безопасности. В 2022 году объем валовой продукции (услуг) сельского хозяйства по сравнению с 2012 годом увеличился почти в 2 раза и составил 9,3 трлн. тенге. Сельское хозяйство Казахстана демонстрирует устойчивый рост основных технико-экономических показателей. При решении проблемы обеспечения национальной продовольственной безопасности значительное внимание заслуживают вопросы самодостаточности страны основными видами продуктов питания, т. е. удовлетворения потребности в них путем внутренних поставок, в случае наименьшей зависимости, прежде всего, от внешней торговли.

При анализе возможностей внутреннего продовольственного рынка Республики Казахстан выявлено, что следующими пищевыми продуктами страна обеспечивает свое население на: мясные консервы – 51,5%, колбасы – 62%, сгущенное молоко и сметана – 20,6%, сухое молоко – 44,5%, жир – 66,4%, сыр – 44,5%, молочные продукты – 77,2%, сахар – 69,7%, кондитерские изделия – 45%, соки – 68,5%, томатные консервы – 46,3%, фруктовые и овощные консервы – менее 10%. Среднегодовая валовая выручка зерновых культур (включая рис и бобовые) составила 19,1 млн. тонн (в том числе в 2021 и 2022 годах – 20,6 млн. тонн), что превышает 1 тонну на душу населения, что свидетельствует о наличии резервов повышения эффективности, при которых сельское хозяйство переходит на инновационный путь развития [3].

За 2018-2022 годы валовой урожай риса увеличился на 42,1% и составил 489,5 тыс. тонн, сахарной свеклы – в 7,2 раза (463,2 тыс. тонн), семян подсолнечника – на 57,6% (902,6 тыс. тонн), картофеля – на 6,2% (3551,1 тыс. тонн), овощей – на 17% (3791,1 тыс. тонн), бахчевых культур – на 22,2% (2094 тыс. тонн), винограда – на 19,4% (81,2 тыс. тонн), фруктов и ягод – на 19,3% (253,4 тыс. тонн). В 2018-2022 годах объем производства мяса скота и птицы увеличился на 16,8%, молока – на 11,6% (5503,4 тыс. тонн), яиц – на 31% (5103 млн. шт.). Однако продуктивность скота и птицы не высокая: средняя живая масса 1 поголовья крупного рогатого скота (КРС), забитого в хозяйстве или реализованного на убой, составляет 331 кг, овец и коз – 40 кг, свиней – 106 кг; среднее доение молока на 1 дойную корову составляет 2337 кг в год; средний выход яиц на 1 курицу составляет 241 шт. В 2022 году в Казахстане произведено 1141 кг зерна на душу населения или на 14,1% больше порогового уровня продовольственной безопасности. Среднедушевое производство картофеля в 2 раза превышает норму физиологического потребления, овощных и бахчевых культур в 2,2 раза [4].

Рост объемов производства сельскохозяйственного сырья и продуктов питания не приводит к аналогичному увеличению объемов потребления продуктов питания. В 2022 году среднедушевое производство картофеля, овощей и бахчевых культур превысило физиологические нормы их потребления более чем в 2 раза, фактическое среднедушевое потребление этих продуктов составило 48,5 и 61,0% соответственно от физиологических норм. Кроме того, ниже нормы физиологического потребления было потребление яиц на душу

населения (57,7%), молока и молочных продуктов (58,8%), мяса и мясопродуктов (89%). Несоответствие производства на душу населения и потребления продуктов питания в среднем объясняется, на наш взгляд, низким уровнем экономической доступности продуктов питания. Национальные стандарты потребления продуктов питания значительно ниже физиологических норм потребления. Тем не менее, мы считаем целесообразным использовать физиологические нормы потребления продуктов питания, а не стандарты для планирования, мониторинга и оценки уровня продовольственной безопасности.

В Казахстане в 2022 году по сравнению с 2020 годом наблюдалось снижение потребления по основным группам продуктов питания, кроме сахара и кондитерских изделий, сообщает Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. По данным статведомства, потребление таких значимых групп продуктов питания, как молоко и молочные продукты, снизилось на 6,3%, хлебопродукты и крупяные изделия – на 4,7%, мясо и мясопродукты – на 1,7%. В среднем за месяц 2021 года потребление по отдельным видам продуктов питания на душу населения составило: картофеля – 3,9 кг, хлеба пшеничного из муки 1-го сорта – 2,8 кг, говядины – 2 кг, яблок – 1,6 кг, риса, сахара-песка – 1,3 кг, молока сырого, кефира – 1,3 л, яиц – 16,2 штуки, макарон – 0,9 кг, рыбы свежей или охлажденной – 0,8 кг, чая черного – 0,1 кг. При сравнении потребления основных групп продуктов питания сельским и городским населением наибольшая дифференциация отмечается по потреблению яиц, хлебопродуктов и крупяных изделий, а также фруктов.

Между конечными группами сохраняется значительная дифференциация по потреблению продуктов питания, так что 10% наименее обеспеченного населения потребляли в 3 раза меньше мяса и мясных продуктов, фруктов по сравнению с 10% наиболее обеспеченных. На рисунке 1 представлено сравнение соотношения стандартов потребления продуктов питания и физиологических норм потребления за 2020 и 2022 год [5].

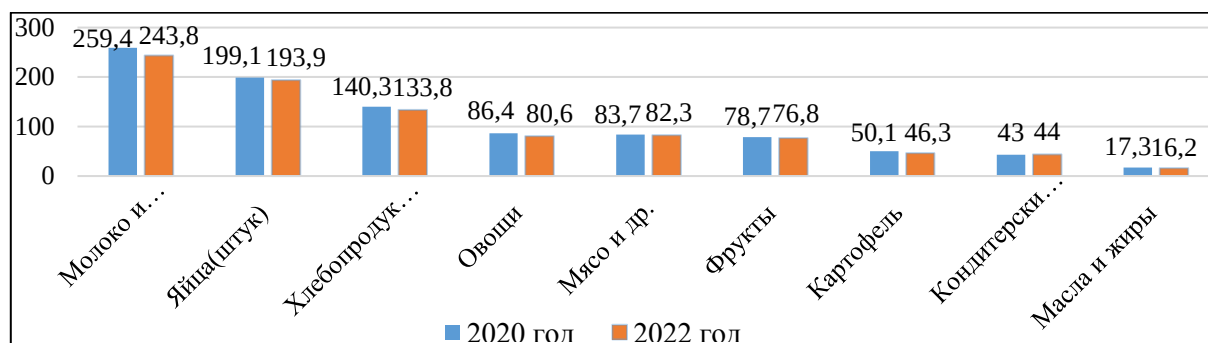

Рисунок 1 – Соотношение стандартов потребления продуктов питания и физиологических норм потребления.

На сегодняшний день меры, принятые Правительством Республики Казахстан, направлены на повышение инвестиционной привлекательности агропромышленного комплекса, повышение его эффективности, что должно

положительно сказаться на уровне продовольственной безопасности и макроэкономической ситуации в стране. Вместе с тем, Казахстан имеет большие возможности для удовлетворения спроса на сельскохозяйственную продукцию на внутреннем рынке, а также для увеличения производства для экспорта на мировые рынки.

Предлагается следующая система мер, способствующих устранению внутренних и внешних угроз национальной продовольственной безопасности:

- совершенствование системы экономических отношений в области производства, приобретения, первичной и глубокой переработки, хранения, транспортировки и реализации сельскохозяйственной продукции;
- оптимальное сочетание государственного и рыночного регулирования цен на сельскохозяйственную продукцию с целью активизации платежеспособного спроса населения и повышения конкурентоспособности отечественных продуктов питания на внутреннем и внешнем рынках;
- гибкое налогообложение сельхозпроизводителей, инвестирование в развитие приоритетных отраслей и продукции или экологическое с соблюдением норм.
- стимулирование импорта: влияние предлагаемых систем на национальную продовольственную безопасность, способствующее устранению внутренних и внешних угроз.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ravetz J.R. Food Safety, Quality and Ethics A Post-Normal Perspective //Journal of Agricultural, Biological, and Environmental Statistics. - 2010. - № 15 (3). - P.255-265.
2. Zezza. Urban agriculture, poverty, and food security: Empirical evidence from a sample of developing countries //Food Policy. - 2010. - № 35 (4). - P. 265-273.
3. Оценка отсутствия продовольственной безопасности: целенаправленные концепции и показатели для принятия конструктивных решений [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.fao.org/cfs/cfs-home/cfsroundtable1/ru>. (Дата обращения: 04.03.2023 г.).
4. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан Электронный ресурс:
5. Calabrese E.J. Food safety and security and the dose-response //Food Security. - 2013. - № 5 (1) - P. 95- 102.

УДК 658.511.3

Мязова А.А. (21-ГФМ-1, ВКТУ), Жанабаева А.С. (ВКТУ)

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОИЗВОДСТВЕННО-ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Аннотация. В статье описываются пути повышения эффективности деятельности предприятия. В настоящее время наблюдается тенденция понижения эффективности деятельности предприятий, поэтому данная тема является актуальной. В статье рассматриваются показатели, характеризующие эффективность производственной деятельности, мероприятия, проводимые с целью повышения экономической эффективности деятельности предприятия.

Ключевые слова: предприятие, инновации, повышение эффективности, бизнес-идеи, модернизация производства, экономическая деятельность.

В целях завоевания и сохранения лидерских позиций, промышленным предприятиям в современных реалиях необходимо постоянно совершенствоваться и возобновлять воспроизводство инновационных технологий, оригинальных бизнес-идей и продуктов.

В этой связи становится очевидным, что самой актуальной задачей успешно развивающихся промышленных предприятий является формирование принципиально нового производственно-инновационного подхода к решению практических задач, обеспечивающих социально-экономический, финансовый, социально-психологический и социально-экологический эффекты в условиях инновационной экономики. Основой такого подхода служит эффективная производственно-инновационная деятельность предприятия, которая нами рассматривается как специфический вид экономической деятельности, направленный на создание, внедрение, распространение, потребление и обновление инноваций.

Инновации условно можно разделить на два уровня: к первому относятся новые открытия, изобретения, идеи, впервые внедряемые в производство, инноваторы, которые внедряют их, получают первичное превосходство; ко второму принадлежат изобретения, ноу-хау, идеи и открытия, внедряемые повторно предприятиями-имитаторами.

Если инновации первого уровня могут и не внедряться на всех предприятиях, то второго — обязательны для всех предприятий, желающих выжить в условиях конкуренции. Этим и определяется актуальность проблемы управления инновациями практически для всех предприятий и организаций. Инновации внутри предприятия не происходят сами собой, для этого требуется система управления инновациями на предприятии.

С одной стороны, для предприятий, ориентированных на импортные комплектующие, потребовалось оперативно корректировать стратегию, направленную на внутренних поставщиков. С другой — для предприятий наукоемкого сектора, с ориентацией на экспорт, ситуация, напротив, приобрела благоприятное настоящее и будущее [1, с 320].

В настоящее время имеют место следующие проблемы управления инновациями на предприятиях:

- недостаточное инвестирование в инновационный наукоемкий сектор, обусловленное наличием ряда объективных финансовых причин;
- все еще высокий уровень отставания от мировых стандартов научно-технического прогресса по широкому спектру качественных параметров развития техники;
- чрезмерная длительность инновационных процессов во времени (особенно на заключительной стадии жизненного цикла инноваций).

На предприятиях можно выделить следующие стадии инноваций:

- выявление проблемной ситуации (инициирование инноваций);
- формулировка целей инновации;
- анализ существующего положения (видение будущего компании и проблемная диагностика);
- принятие решения о целесообразности разработки инновации определенного вида;
- разработка и проектирование инновации;
- согласование и утверждение проекта инновации;
- подготовка объекта к инновации;
- внедрение инновации;
- оценка фактической эффективности инновации [2, с.25].

Контроль перехода инновации из одной стадии в другую является действенным инструментом управления процессом внедрения и строится в режиме реинжиниринга бизнес-процессов. Стадии-операции процесса внедрения удобно представлять в виде отдельных составляющих, входом в которые являются результаты предыдущих стадий, а выходом — собственно продукция данной стадии. Успешность внедрения в значительной мере определяется степенью беспрепятственности прохождения по стадиям, особенно на их стыках, что зависит от согласованности смежных подразделений при переходе из стадии в стадию.

Осуществление эффективной производственно-инновационной деятельности на промышленных предприятиях должно основываться на учете двух следующих основополагающих принципах.

Первый принцип - принцип маркетингового подхода производственно-инновационной деятельности предприятия, в соответствии с которым разрабатываемые и внедряемые на промышленном предприятии инновации и производимая продукция должны одновременно рассматриваться как результат поиска баланса интересов, как потребителей, так и производителей.

Второй принцип - принцип обеспечения непрерывности инновационной деятельности на промышленном предприятии, что соответствует одному из главных требований инновационной экономики.

В соответствии с принципом маркетингового подхода производственно-инновационная деятельность на промышленном предприятии должна *включать в себя следующие основные этапы:*

- Обоснование необходимости разработки и внедрения инноваций на предприятии. На этом этапе на основе анализа деятельности предприятия и

выявления существующих на предприятии проблем, изучения достижений науки и передового опыта осуществляется поиск новых идей и технических решений применительно к специфике деятельности промышленного предприятия.

- Организация разработки проектов инновационных технологий, оборудования, продуктов.

- Разработка инновационных решений. Это этап непосредственной разработки инноваций для промышленных предприятий (технических, технологических, продуктовых, организационно-экономических и иных решений).

- *Налаживание инновационной техники и технологий, пробное производство, создание опытных образцов новых видов продукции.*

- *Адаптация инновационного продукта, технологии и оборудования к производственно-технологическим особенностям промышленного предприятия.*

- *Завершение внедрения инновационных технологий, оборудования и продукта.*

- *Продвижение инновационного продукта на рынок. На этом этапе промышленным предприятием интенсивно осуществляется продвижение на рынок результатов производственно-инновационных деятельности посредством активной рекламы, адаптации ценовой политики, консультирования клиентов.*

Существуют два подхода к разработке и реализации научно-технической политики и процессу внедрения инновации на предприятии.

1 Когда движущими силами процесса являются фирмы-инноваторы, первыми внедряющие инновации на своих предприятиях; их действия стимулируются возможностью получения временных значительных доходов.

2 Когда процесс внедрения и последующего распространения новаций связан прежде всего с возможностью первоначального обеспечения лишь какого-то небольшого сегмента рынка и получения минимальной прибыли на этой основе. В дальнейшем научно-техническая политика, совместно с политикой маркетинга, ориентируется на последующее завоевание.

На практике при разработке научно-технической политики предприятия, как правило, выделяют четыре функциональные области (между которыми существуют широкие зоны перекрытия) управления инновациями:

- 1) исследования и разработки;

- 2) управление качеством и сертификации в соответствии с составом и объемом элементов системы менеджмента качества на предприятии в рамках исследуемой отрасли;

- 3) создание обновленной производственной базы;

- 4) освоение рынка инноваций.

В разделе исследования и разработки выделяются такие подразделы, как:

- поисковые и фундаментальные исследования;

- прикладные исследования;

- технические разработки (опытно-конструкторские, технологические, проектные и организационные) и опытное производство;

- первое освоение инноваций (техническое и экономическое);
- распространение и тиражирование инноваций. [3, с.75-80].

Создание обновленной производственной базы предполагает всесторонний план технического перевооружения, составленный в виде системы бизнес-планов инвестиционных проектов с контрольной фиксацией окупаемости, рентабельности, чистой приведенной стоимости и внутренней процентной ставкой по каждому бизнес-проекту.

Каждая вновь появившаяся идея, как свидетельствует опыт, является результатом:

1) выявления новой потребности (возможности или проблемы), например идеи производства новой продукции или применения нового производственного процесса ($1/4$ всех идей);

2) выявления способа, посредством которого может быть удовлетворена известная потребность (ранее поставленная проблема) или реализована имеющаяся возможность ($3/4$ всех идей). Причем, проблема заключается не в оценке новых идей, а в стимулировании инициативы, предложений по новым идеям.

Весьма важно также учитывать и то, что в действительности для потенциального пользователя инновации важнейшим фактором является сокращение времени разрыва между открытием и инновацией.

Существуют четыре степени «скрытой потребности» в инновациях, которые целесообразно учитывать при формировании научно-технической политики предприятия:

1 Предвосхищаемая потребность, возникающая в случае, когда крайне необходимая и конкретная потребность ощущалась потенциальными пользователями до появления инновации и когда действия были направлены на сокращение временного разрыва (мгновенная фотография и др.).

2 Потребность, появившаяся только после открытия или изобретения (рентген, беспроводная связь, телеграф и др.).

3 Потребность, которая не возникала длительное время после открытия или изобретения (так, лазеры и оптимальный раскрой листа еще долго не использовались в практике после соответствующих открытий Басова и Канторовича).

4 Негативная потребность, или фактический отказ, появляющийся в случае, когда одна из групп потенциальных пользователей отрицает потребность и задерживает инновацию (швейные машины и др.).

Как правило, выделяются следующие основные участники процесса производственно-инновационной деятельности в интегрированных формированиях:

а) потребители инновационных разработок, т.е. промышленные предприятия и объединения, которые непосредственно будут использовать и применять на практике результаты инновационных проектов;

б) заказчики инновационных разработок, которыми являются либо непосредственно промышленные предприятия, либо отраслевые министерства и ведомства различных иерархических уровней (на уровне государства, региональные, местные). Как полномочные представители интересов

потребителей заказчики формируют задание на разработку инновационных проектов, определяют желаемые результаты, лимиты затрат, сроки разработки рекомендаций, осуществляют контроль за сроками и качеством разработки инновационных проектов, использованием финансовых средств;

в) головные разработчики инновационных проектов. В этой роли выступают научно-исследовательские и проектные организации, высшие учебные заведения, консалтинговые фирмы, венчурные и иные организации. В их функции входят обоснование целей подготовки инновационных проектов, организация подготовки заданий на разработку конкретных мероприятий соисполнителями, определение круга исполнителей и затрат на подготовку отдельных заданий, осуществление финансирования и контроля за ходом выполнения исполнителями заданий, оценка эффективности разработанных инновационных проектов.

г) соисполнители разработки инновационных проектов на основе целевых установок головного разработчика осуществляют подготовку конкретных инновационных проектов и несут ответственность за сроки и качество их разработки, а также соответствие целевым требованиям. [4, с.27].

В современной практике производственно-инновационной деятельности сложилось несколько форм организации решения инновационных проблем на промышленных предприятиях на основе их интеграции с консалтинговыми, венчурными, научно-исследовательскими и другими организациями.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Васильева, Л.Н., Муравьева, Е.А. Методы управления инновационной.: КноРус, 2010. - 320 с.
2. Малютин А. – Управление изменениями в инновационной деятельности региональных организаций // Экономист. – 2013. - № 10, с. 23-28
3. Батов Г. – Необходимость инновационного развития региона и пути его реализации // Экономист. – 2014. - № 9, с. 74-83
4. Наймушин В. – Задача инновационного развития и перспектива ее решения// Экономист. – 2014. - №10, с. 24-35

УДК 336.77

Ниязгулова И.С. (22-МФА-2), Оразова А.Е. (22-ГФМК-1, ВКТУ),
Суйеубаева С.Н. (к.э.н., ВКТУ)

АНАЛИЗ КРЕДИТНОЙ ПОЛИТИКИ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ ПО ПОДДЕРЖКЕ И РАЗВИТИЮ ЖЕНСКОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация. В статье рассматриваются сущность и цели, а также анализ кредитной политики коммерческих банков Казахстана в рамках развития женского предпринимательства. В ходе исследования была обоснована важность женского предпринимательства для развития экономики. Для поддержки именно женского бизнеса банками создаются уникальные предложения, в том числе кредитные. Выделены мероприятия кредитной поддержки бизнеса со стороны банков второго уровня Республики Казахстан (специализированные кредитные продукты для женщин-предпринимателей со сниженной кредитной ставкой).

Ключевые слова: кредитная политика, коммерческие банки, женское предпринимательство, льготное кредитование, кредитные продукты для женщин-предпринимателей

На современном этапе банковская система Казахстана – это один из наиболее динамично развивающихся секторов экономики. В нашей Республике действует двухуровневая банковская система, верхним уровнем которой является Национальный банк Республики Казахстан как центральный банк государства; второй уровень – коммерческие банки. Чтобы эффективно использовать все элементы кредитного механизма, коммерческие банки разрабатывают кредитную политику. От этой кредитной политики напрямую зависит рост банка. Кредитная политика создаёт основу организации кредитной деятельности банка в рамках общей стратегии его развития, определяет принципы и порядок осуществления кредитного процесса, средства и методы его реализации, а также необходимые условие разработки соответствующей документации.

Банк осуществляет кредитную деятельность во всех секторах экономики и регионах страны в соответствии с действующим законодательством Республики Казахстан, уставом и внутренними положениями. Кредиты предоставляются клиентам, имеющим устойчивое финансовое положение, стабильный спрос на производимые ими товары или предлагаемые услуги и предоставившим банку в обеспечение кредиты высоколиквидный залог.

Кредитная стратегия банка предусматривает:

- принятие банком рисков только после их тщательного анализа;
- неприемлемость рисков, которые бы ставили банк в зависимость от одного или нескольких крупных клиентов;
- проведение активной работы по улучшению качества кредита, структуры активов и пассивов и сокращению инвестиций в основные средства;
- принятие решения о выдаче кредита не только на основе оценки залога, но и расчёта будущих денежных потоков и потенциальной прибыльности заёмщика, а также тщательного анализа правовой стороны предложенного проекта;

- дифференциацию кредитного портфеля по размеру кредитов, отраслям и видам деятельности заёмщиков в целях сокращения рисков;
- предотвращение опасности подвергнуть банк большим потерям из-за принимаемых рисков. Получаемые доходы должны покрывать общую сумму риска;
- установление Кредитным комитетом лимитов кредитных рисков и осуществления постоянного контроля за ними;
- получения банком международного кредитного рейтинга.

Процесс кредитования связан с действием многочисленных факторов риска, способных повлечь за собой несвоевременность погашения ссуды, что ухудшит положение банка. Поэтому банк уделяет особое внимание изучению кредитоспособности заёмщика и оценки рисков, сопровождающих данный кредит. Основной целью изучения кредитоспособности является определение способности и готовности заёмщика вернуть ссуду в соответствии с условиями договора. Банк не только оценивает кредитоспособность клиента на определённую дату, но и прогнозирует его финансовую устойчивость на перспективу.

Республика Казахстан является частью глобального тренда. Около 43% малого и среднего бизнеса принадлежит женщинам, а большая часть индивидуальных предпринимателей (далее ИП) представительницы женского пола (52%) (рисунок 1). Женщины имеют огромный вес на рынке труда РК: так, 48,5% экономически активного населения составляют именно казахстанки.

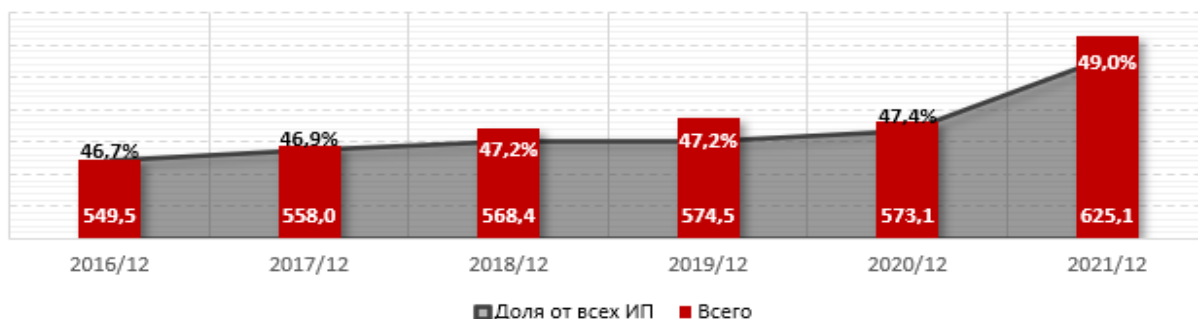

Рисунок 1 – Действующие ИП, где руководителями являются женщины в 2016 – 2021 гг. (тыс. ед.)

Женщины составляют также 48,1% всех занятых в стране и 48,9% от всех наёмных работников. В индивидуальном предпринимательстве роль женщин также велика. Количество зарегистрированных ИП, где руководители – женщины, за год выросло на 9,1%, до 625,1 тыс. к концу 2021 года. Их доля от общего количества ИП тоже увеличилась – с 47,4% до 49% за год. В том числе активны в индивидуальном предпринимательстве молодые женщины. В частности, количество действующих ИП, где руководители – женщины в возрасте до 29 лет, за год выросло сразу на 37,2%, до 88,7 тыс. Доля таких ИП от общего числа действующих молодых предпринимателей увеличилась с 43,4% до 46,4%.

Если говорить о малом и среднем предпринимательстве, то и здесь женщины имеют вес. Так, численность занятых на субъектах МСП, возглавляемых женщинами, к началу 2021 года составляла 1,1 млн человек – 31,1% от общего количества. В целом вклад женского предпринимательства в ВВП РК составляет около 40%.

Стратегия «Казахстан-2050», как политический курс состоявшегося государства, определила главные направления развития страны, где особо отмечена роль женщин в обществе: «Мы и дальше будем создавать все условия, чтобы роль женщин в жизни страны повышалась. Современная казахстанская женщина должна стремиться делать карьеру. Следует активно вовлекать женщин в государственное и общественное управление, особенно на местном уровне в регионах. В то же время до гендерного равенства в РК ещё очень далеко. Женское предпринимательство сталкивается с трудностями. Главными препятствиями остаются отсутствие информации, ограниченный доступ к финансированию открытия бизнеса, неблагоприятная налоговая политика и затруднённость административных процедур.

Именно поэтому сейчас в Казахстане ведётся большая работа по поддержке бизнес-леди. Независимые организации выделяют гранты, а банки разрабатывают уникальные кредитные предложения для женщин-предпринимателей.

По итогам 2022 года в рамках субсидирования ставки вознаграждения было поддержано более 6 тыс. проектов женщин-предпринимателей, по гарантированию кредитов поддержано около 4 тыс. проектов. Активным проводником государственной политики в поддержке женского предпринимательства является Фонд развития предпринимательства «Даму», дочерняя организация АО «Национальный управляющий холдинг «Байтерек». Благодаря таким инструментам, как льготное кредитование, субсидирование и гарантирование, казахстанские бизнесвумен имеют возможность найти здесь поддержку в своём желании строить бизнес.

Европейский Банк реконструкции и развития (ЕБРР) стал первым банком в Казахстане, который поднял тему финансирования и поддержки женского предпринимательства на новый уровень, представив на рынке уникальную программу «Женщины в бизнесе» в 2015 году. Программа предусматривает финансирование и консультирование для женщин, включая семинары, систему поддержки и льготное кредитование. Партнёры ЕБРР, реализующие программу в Казахстане – банки и микрофинансовые организации (например, Шинхан Банк, Банк ЦентрКредит, ФортеБанк, КМФ и прочие). Женщина-предприниматель может обратиться в отделения банков-партнёров ЕБРР за кредитными средствами по программе ЕБРР «Женщины в бизнесе».

Банк ЦентрКредит (БЦК) является одним из банков-партнёров программы «Женщины в бизнесе», ориентированной на женщин – предпринимательниц. Эта программа была запущена для финансирования субъектов микро, малого и среднего бизнеса. По программе БЦК «Женщины в бизнесе» можно получить сумму займа до 1 260 000 000 со ставкой вознаграждения от 13,5% годовых, независимо от количества сотрудников. Ставка от 13,5% достаточно низкая,

особенно для индивидуальных предпринимателей, с учетом того, что риски по ним высокие, соответственно, ставка за счет собственных средств гораздо выше. В рамках программы «Женщины в бизнесе» банк бесплатно открывает текущий счет, подключает к системе удаленного обслуживания «Интернет-банкинг» и системе StarBusiness. А также участники программы бесплатно участвуют в семинарах «Маркетинг для вашего бизнеса». Обязательное условие финансирования предпринимательства – это управление организацией (директор/ президент/председатель правления). Цели кредитования: пополнение оборотного капитала; инвестиции; рефинансирование ранее полученных займов в других банках, и иных кредитных организациях.

Банк приоритетом рассматривает уже действующий бизнес. При этом начинающие проекты рассматриваются персонально с учётом специфики проекта. Программа «Женщины в бизнесе» предусматривает финансирование только ИП и частных юридических лиц. Согласно процедурам банка, необходимы все документы для проведения финансового анализа предприятия, залоговые документы, а также бизнес-план для оценки устойчивости планируемого бизнеса.

Также действует льготное кредитование по госпрограмме «Алтын Кеме 2» в рамках программ Фонда «Даму» для поддержания женщин-предпринимателей в АО «ForteBank» и АО «Нурбанк». Условия участия по данной программе следующие: Заемщик: женщины, осуществляющие предпринимательскую деятельность в форме индивидуального предпринимательства без образования юридического лица и юридические лица под руководством женщины, с долей участия женщин в уставном капитале не менее 50%, являющиеся субъектами малого и среднего предпринимательства, зарегистрированные на территории Атырауской области и реализация предложенного данным заёмщиком проекта финансирования должна осуществляться на территории Атырауской области, без отраслевых ограничений. Сумма займа: не более 50 000 000 тенге; срок займа: не более 01.06.2024г. Целевое назначение займа: на инвестиции, на пополнение оборотных средств. Номинальная ставка вознаграждения - не более 8,5% годовых (ГЭСВ от 9,2 % годовых).

Halyk Bank объявил о повторном запуске собственной традиционной программы по поддержке женщин-предпринимательниц и о начале сбора заявок на льготное кредитование бизнесвумен. На эти цели банк из собственных средств выделяет 1 млрд тенге. Это будет уже шестой миллиард тенге, который банк направляет на поддержку женского предпринимательства. В рамках очередного этапа программы предпринимательницы могут получить на развитие своего бизнеса до 20 млн тенге под 5%. Заявки на льготное финансирование принимаются с 4 по 31 января 2023 года. Решение о выдаче льготного кредита будет принято до 28 февраля на основании анализа бизнес-плана и других документов. В марте 2023 года банк сообщит имена участниц, которым будет одобрено льготное кредитование от Halyk Bank.

Подобные проекты имеют неплохой потенциал поддержки женщин и хотя бы в некоторой мере приближают РК к гендерному равенству. Всемирный экономический форум в июле презентовал доклад «Глобальный гендерный

разрыв 2022», в котором составлен рейтинг стран по достижению прогресса в гендерном равенстве на основе актуальной статистики международных организаций и опроса руководителей компаний. Рейтинг охватывает 146 стран, 102 из которых участвуют в нем с 2006 года. Страна улучшила свои показатели и продвинулась в рейтинге с 80-места в 2021г до 65-места в 2022г в целом, что на 15 позиций лучше, чем годом ранее. К слову, по данным Бюро национальной статистики, доля ИП, возглавляемых женщинами, увеличилась с 49% в 2021 году до 50% в 2022 году.

Таким образом, в Казахстане созданы все условия для эффективного использования имеющегося практического опыта предпринимателей, в том числе женщин. Как показывает опыт, когда женщины получают не только доступ к средствам, кредитам и другим ресурсам, технологиям и обучению, но и имеют возможность их контролировать, они в состоянии расширить производство, сбыт и увеличить доходы для обеспечения устойчивого развития своего предприятия. Поэтому дальнейшее расширение потенциальных возможностей женщин и стимулирование их вклада в экономику страны ускорит, на мой взгляд, вхождение РК в число 30 наиболее развитых стран мира, а также активное содействие государственных программ и банков второго уровня по поддержке финансирования бизнеса женщин.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Женщины РК: цифры, статистика, проблемы. Почему казахстанки страдают от дискриминации и какие институты поддержки работают в стране? [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://ranking.kz/reviews/other/zhenshiny-rk-cifry-statistika-problemy-pochemu-kazahstanki-stradayut-ot-diskriminacii-i-kakie-instituty-podderzhki-rabotayut-v-strane.html>

2 Какие есть программы для поддержки женщин в бизнесе в Казахстане [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://weproject.media/articles/detail/kakie-est-programmy-dlya-podderzhki-zhenshchin-v-biznese-v-kazakhstane/?ysclid=l9vc8w0hce207124365>

3 Как побороть страх и открыть бизнес на деньги банка. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://the-steppe.com/business/zhenshchiny-v-biznese-kak-nachat-biznes-na-chuzhie-dengi?partner&ysclid=l9vqjdjso1u684632474>

4 Женщины-предпринимательницы смогут получить кредит под 5% [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://kapital.kz/finance/112447/zhenshchiny-predprinimatel-nitsy-smogut-poluchit-kredit-pod-5.html>

UDC:338.45

Rapotina D. (22-БЭ-1, EKTU), Kabdulsharipova A. (PhD, EKTU)

RECYCLING SYSTEM FOREIGN AND KAZAKHSTAN EXPERIENCE

Scientific and technological progress, urbanisation leads to more and more landfill and the problem of waste disposal is becoming more and more serious. Consumption is growing and so is the amount of waste. Landfills are taking up huge areas. For this reason, it is very important to master the technology, thanks to which waste recycling will be carried out. The article analyses data on collection and recycling of municipal waste for the last 5 years, which allows us to compare the dynamics of waste generation, to determine which area generates more household waste and where less; how much of secondary raw material was recovered and not dumped in landfills; in which countries waste sorting and recycling is developing, and where it is still trying to break through.

Keywords: household waste, green economy, MSW growth dynamics, secondary raw materials, waste sorting, MSW recycling

Throughout the world, the problem of municipal solid waste (MSW) management is one of the main, ranking second in cost and investment after the water and sanitation sector in the urban economy.

Pre-sorting of MSW by urban population and municipal services in Kazakhstan is practically not carried out. The mechanical sorting of MSW is technically complicated and is not yet widely used. Direct recycling or incineration of huge amounts of waste is technically very problematic, environmentally hazardous and economically inefficient. Therefore, an urgent solution to the MSW problem will be needed, while ensuring the most economically and environmentally efficient use and recycling with useful products.[1, p. 111-119]

Kazakhstan has a very low recycling rate of around 15%, whereas in European countries this figure is twice as high. *By 2025, Kazakhstan plans to increase the level of recycling of recyclable materials, including metal, glass and plastics, to 30%.* According to the concept of "green economy", the target is to reach 40% by 2030, and 50% by 2050.[2]

Only 3.5% of plastic waste in Kazakhstan is recycled, whereas 100% of plastic could be recycled. About 90,000 tonnes of plastic waste per year are generated, of which about 3,100 tonnes, or 3.5%, are recycled.

All highly developed countries have already concluded that government regulation in waste collection and recycling should be strengthened and that responsibility for waste management should be concentrated at the national level.

In Europe, 38 % of household waste was recycled in 2017 (Eurostat).[3]

By analysing the statistics (Eurostat, 2017), the developed EU countries have the highest rates of economically and environmentally directed MSW recycling (Table 1).

Table 1- MSW recycling rates in EU countries in 2017, %

EU countries	Recycling	Burning	Composting	Burying
Germany	49	39	14	0
Belgium	38	37	24	5
Sweden	37	49	14	1
Switzerland	35	49	17	0
Ireland	33	39	4	62
Netherlands	31	39	28	1
Slovenia	35	2	2	62
Denmark	37	48	14	5
France	19	35	16	33
Bulgaria	0	0	0	100
Romania	2	1	0	98

The leading recycling country is Germany - 49 % and incinerates 39 %. More waste is incinerated in Sweden and Switzerland - 49 %. Denmark has the lowest rate of waste for energy purposes with 5%, in Luxembourg and Belgium 3%.

Analysing the MSW situation, it can be concluded that in developed countries separate waste collection is distributed as early as the formation stage.

In Germany, separate waste collection has been practised for a long time and is very widespread. If citizens refuse to sort their waste, they may have to pay a heavy fine. As waste management is legally regulated, Germany has a good record in this area.

In Switzerland, plastic and glass waste is not only disposed of separately, but also sorted according to colour, among other things. Moreover, there are even containers for plastic lids. This clever sorting at ground level makes it much easier and cheaper to recycle.

China has government programmes to support incineration and recycling of MSW. Heat and electricity generated from biomass or MSW are purchased by the state at almost twice the price of those generated from conventional fossil fuels. A number of regulations have been passed in this country, encouraging investments specifically in the area of incineration, which is seen as promising in the development of the big city sanitation industry; benefits such as VAT reimbursement by the state in case of purchasing equipment for MSW are established.

Japan has been sorting its rubbish for over 25 years. An incentive for citizens is various incentives, such as discounts on utility bills for individuals or tax breaks for waste management entrepreneurs.[4, p. 714-717]

Thus, the world economy has a great experience in formation of recycling system, study of which with the purpose of its further use in the economy of our country is one of the main tasks at the present stage of development of the country.

In 31 years of independence, Kazakhstan has not managed to build not a single large waste-processing plant has been erected. Paradoxically, there is only one waste-sorting plant in the whole of Central Asia, and it is not at full capacity.

In Kazakhstan, the percentage of sorted and recycled MSW was 2% in 2017, 9% in 2018 and 11% in 2019. According to studies, for 2020, only 14.8% of solid waste was recycled, while the remaining 85.2% was sent to landfills for storage and disposal. (Table 2)

Table 2 – Volume collected and recycled for 2017-2020, tonnes

Types of MSW	2017	2018	2019	2020
used tyres	20 047	27 710	23 020	6 458,54
waste oils	4 198	11 252	15 686	10097,95
Used batteries	20 000	20 000	18 611	9 352,89
Used antifreeze products	2 300	3 400	0	0
glass packaging waste	5 634	22 772	22 377	423,88
plastic packaging waste	6 066	8 995	8 826	1 701,33
Paper packaging waste	45 025	31 595	10 707	14311,02
Waste electrical and electronic equipment	2 461	4 666	0	0

Based on Table 3 for the year 2020, the volume of collected and recycled:-of waste automotive components amounted to 25,909 tonnes -waste packaging amounted to 16,436 tonnes.

In 2021, the share of waste passed through sorting lines and recycling companies rose slightly further to 14%. Overall, a positive growth trend can be observed for the share of recycled (MSW), but this growth is minimal.(Figure2)

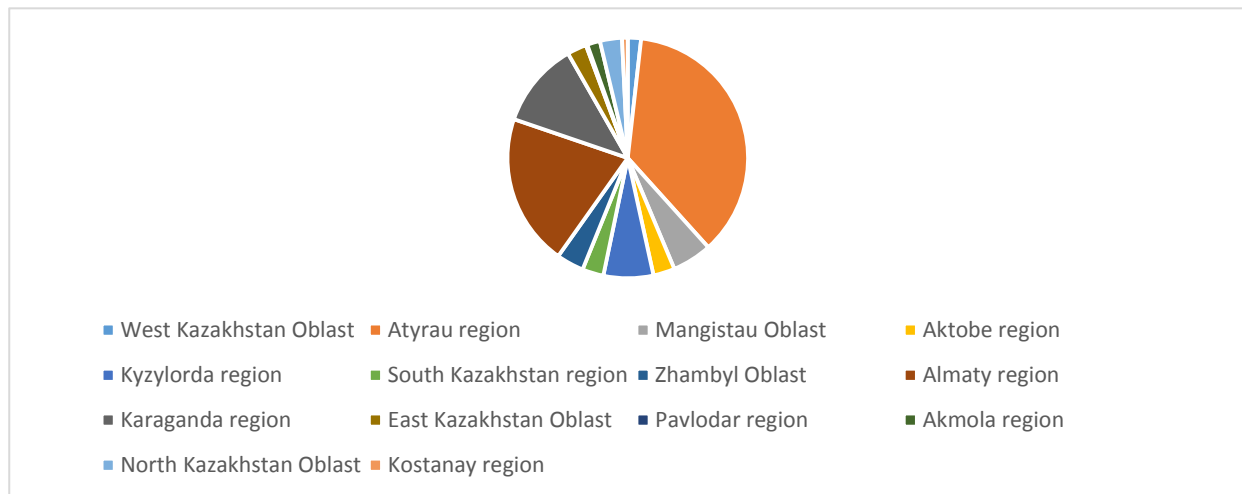

Figure 2 Proportion of MSW recycling for 2021

Source: KazWaste Management Association

In 2021, there were 236 waste recyclers in Kazakhstan. This is an increase of 3.6% compared to 2020, which was 2.5%. At the same time, only 7-11% of raw materials that go into production are transformed into industrial products, the rest comes in waste production, which, pollute the environment, disturbing the ecological balance in different regions of the earth. [5]

However, today the tariffs for waste disposal in Kazakhstan are low and do not take into account the costs of processing and disposal of MSW. Therefore, it is unprofitable for private investors to go into this industry.

It is worth noting that several years ago coloured containers for different types of waste appeared in large cities of Kazakhstan. In addition, a pilot project on separate collection of e-waste is being implemented jointly with the UN Development Programme. As part of the project, special eco-boxes have been installed in condominiums (CSCs). However, it cannot be said that the entire population of the country has begun to sort its waste.

There are more than 100 small and medium-sized waste-sorting and recycling businesses operating in the regions. Sorting lines have been installed in seven cities, 23 waste sorting and recycling facilities are planned for construction and the existing small waste processing plants are being modernised in 19 settlements. (Table 3)

Table 3 MSW accumulation volumes of some cities in Kazakhstan

City	Average per capita m ³ per year/inhabitant	Accumulation volume, thousand metres ³	Landfill area, ha	Note
Pavlodar	1,82	572,3	25,3	The landfill site is located 7 km east of the city
Kokchetav	1,36	159,8	14,0	The threat of pollution to Lake Kopa
Kostanay	1,61	350	28,0	The landfill is located in a low-lying area
Astana	1,89	548	27,0	The landfill is located within the city limits, in Stone Quarry
Uralsk	1,22	270,7	12,8	The site is located on the bank of the Ural River
Shymkent	1,89	769,6	29,2	The landfill is located 5 km from the city, near the countryside
Ust-Kamenogorsk	1,47	490	28,2	The landfill is located within the city limits
Karaganda	1,86	890	35,8	The landfill is located within the city limits
Almaty	2,2	1050	29,2	The landfill site is located 25 km from the western border of the city on the Almaty-Bishkek highway

Compiled by the author on the basis of data from the Bureau of National Statistics of the Kazakhstan Agency for Strategic Planning and Reforms for the year 2020.

But this is clearly not enough. There are not enough waste-processing plants in the country. After all, more than 5 million tonnes of waste a year are accumulated all over Kazakhstan. Today, according to experts, the country has accumulated more than 43 billion tonnes of production and consumption waste, of which at least 10% goes to recycling, and the rest is sent for burial. This is at best. More often, a significant percentage of the waste is simply dumped in unauthorised landfills, because the capacity of official landfills is insufficient to accommodate the exponentially increasing volumes of waste. Meanwhile, municipal solid waste, which occupies vast areas, can be used to make about 50% of the materials that are in demand on the market. This includes rubber and rubber products, plastic, glass, paper and others.

The current situation in MSW management in Kazakhstan is described by the following problem: the volume of MSW in large cities is in most cases in line with comparable figures for countries with comparable GDP. On average, only a quarter of the population living in smaller settlements has access to waste disposal services. Waste transport and disposal does not meet global standards. Most, almost 97%, of the waste is taken to landfills and not recycled or recovered as valuable secondary resources. Due to lack of economic incentives and other aspects such as norms and requirements exist, but enforcement is low due to lack of government regulation and infrastructure technology is underdeveloped.

Thus, it is necessary to create in the near future a special technology for mass cleaning of urban and rural areas, as well as land, fields, forest belts and plantations, roadsides from unauthorized dumps of various rubbish.

REFERENCES:

1. Zhakupova S.T. The economic aspect of the problem of waste management and recycling in Kazakhstan. *Economics: Strategy and Practice* No.1 (45) 2018, p.111-119
2. STRATEGY2050 review and analytical portal "Recycling: a trend or a need to improve the country".
3. Eurostat. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/cache/egd-statistics/>.
4. Sotova T.N. Resource recycling as an innovative factor of social reproduction of economy in the conditions of global raw material crisis. *Financial Economics*. no. 12 2019, pp. 714-717
5. Kazakhstanskaya Pravda 2021 Republican newspaper Waste issue: how waste is disposed of in Kazakhstan and around the world

ДИВЕРСИФИКАЦИЯ ПРОИЗВОДСТВА КАК НАПРАВЛЕНИЕ ПОВЫШЕНИЯ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ

Аннотация. В исследовании рассмотрены основные направления диверсификации как способа распространения хозяйственной деятельности предприятия на новые сферы или как одну из форм реализации инноваций и инвестиций. Рассмотрены предпосылки диверсификации хозяйственных систем, факторы влияния внешней и внутренней среды предприятия.

Ключевые слова: диверсификация, сферы деятельности, доходы, риски, производительность труда, субъекты рынка, инновации, инвестиции.

Одним из способов успешного выживания хозяйственных систем в конкурентной среде и наращивания ими финансовых средств является диверсификация их деятельности. Многие хозяйственные системы успешно диверсифицируют свою деятельность, гибко приспосабливаясь к условиям рынка. Приведем основные определения диверсификации, а также ее видов.

Диверсификация (от лат. *diversificatio* - изменение, разнообразие) - это распространение хозяйственной деятельности на новые сферы (расширение ассортимента производимых изделий, видов предоставляемых услуг, географической сферы деятельности и т.д.). Следовательно, диверсификацию деятельности хозяйственной системы в данном контексте можно рассматривать как одну из форм реализации инноваций и инвестиций. Хозяйственная система определяет для себя возможный спектр приемлемых по тем или иным критериям инноваций и диверсифицирует свою деятельность на базе этих инноваций, т.е. вкладывает денежные средства (осуществляет инвестиции) в те или иные передовые разработки, технологии и т.д. [1, С. 108].

Диверсификация - инвестирование в различные ценные бумаги или вклад финансов в различные производства с целью уменьшения среднего коммерческого риска, либо маркетинговая стратегия, направленная на расширение сфер деятельности фирмы на рынках новых продуктов, не связанных с основным производством фирмы.

Диверсификация - расширение диапазона экономической деятельности, связанное с проникновением предприятия в другие новые отрасли производства, зачастую, технологически не связанные с основной специализацией этого производства.

Виды диверсификации зависят от способов ее осуществления. Диверсификация может осуществляться путем создания другой отрасли нового производства. В этом случае имеет место реализация инноваций и инвестиций. Можно классифицировать этот тип диверсификации как инновационный. Чаще, однако, приобретаются уже существующие предприятия посредством покупки их акций. На основе диверсификации складываются концерны и конгломераты - крупные полиотраслевые и многофилиальные структуры.

В первом случае имеет место концентрическая (связанная)

диверсификация - пополнение ассортимента изделиями производимого ранее вида с улучшенными параметрами для сохранения сбыта. Во втором случае имеет место конгломератная (несвязанная) диверсификация - пополнение ассортимента продукции изделиями принципиально нового класса. В состав концернов и конгломератов могут входить различные промышленные и торговые фирмы, научно-исследовательские учреждения, банки, страховые общества и т.д. [1, С.112].

Диверсификация производства - одновременное развитие многих, не связанных друг с другом, видов производства либо расширение ассортимента производимых товаров. Развитие процессов диверсификации производства связано со стремлением предприятий упрочить свое положение в конкурентной борьбе, своевременно отреагировать на изменение экономической конъюнктуры.

Выделяют диверсификацию продукции - как производство большого числа модификаций одного и того же вида товара, расширяющего интересы потребителей, однако приводящего в большинстве случаев к удорожанию продукции. Итак, существует большое количество определений понятия диверсификация, но все они имеют единую целевую ориентацию - приобретение дополнительной экономической устойчивости и устойчивого экономического развития. В связи с этим выделяют следующие предпосылки диверсификации хозяйственных систем:

- неравномерное развитие отраслей экономики;
- падение нормы прибыли в традиционном производстве;
- развитие научно-технического прогресса.

На мой взгляд, данная классификация мотивов неисчерпывающая и может быть дополнена такими мотивами, как стремление завоевать большую долю рынка собственного товара (связанная диверсификация), завоевание других рынков (несвязанная диверсификация), обретение большей экономической устойчивости, устранение конкуренции, приобретение большей конкурентоспособности.

Конкуренция на мировых товарных, финансовых рынках, рынках услуг достигает очень высоких показателей. Как только появляется свободная ниша, способная принести хоть какую-нибудь прибыль, она немедленно заполняется конкурирующими экономическими субъектами. В результате такой конкуренции многие погибают либо уходят в другую отрасль. Однако неизбежно этот процесс повторяется вновь. Новые кампании «атакуют» эту нишу, стремясь занять там доминирующее положение. Именно в такие периоды диверсификация деятельности хозяйственной системы может послужить средством, помогающим устоять в конкурентной борьбе.

Деятельность предприятий представляет собой комплекс взаимосвязанных хозяйственных процессов, зависящих от много численных факторов. Если какой-либо фактор выпадает из цепи рассмотрения, то оценка влияния других принятых в расчет факторов, а также выводы рискуют оказаться неверными. Но не только выводы могут оказаться неверными, но и под вопросом может стоять дальнейшая деятельность организации. В частности, если познакомиться со

статистикой по числу обанкротившихся предприятий, можно понять, насколько правильно ведут свой бизнес те или иные предприятия. [1,с.156].

Учитывая, что предприятие является одновременно и субъектом, и объектом отношений в рыночной экономике, а также то, что оно обладает разными возможностями влиять на динамику разных факторов, наиболее важным представляется деление их на внутренние и внешние. Первые напрямую зависят от организации работы самого предприятия; вторые являются внешними по отношению к нему, их изменения почти или совсем не подвластно воле предприятия.

Рассмотрим сначала внутренние факторы. Успех или неудача предпринимательской деятельности во многом зависят от выбора состава и структуры выпускаемой продукции и оказываемых услуг. При этом важно не только правильно решить, что производить, но и безошибочно определить, как производить, т.е. по какой технологии и по какой модели организации и управления действовать.

Для развития в такой системе как среда, необходимо стать ее элементом, влиться в процесс и технологию ее существования и развития, обрести связи, быть гибкой модульной организацией, способной преодолевать угрозы и разделять риски и поэтому можно выделить еще один фактор, оказывающий влияние на финансовую устойчивость - диверсификация деятельности.

Можно отметить, что диверсификация выгодна как малым, так и крупным предприятиям. Она позволяет:

- наращивать объемы производства, полнее удовлетворять спрос, делать экономику более эффективной;
- повышать производительность труда совокупной рабочей силы;
- улучшать производственное использование ресурсов предприятия, повышать концентрацию производства;
- снижать риски узкоспециализированного производства и инвестиций за счет умножения их направлений;
- повышать финансовую результативность работы, предотвращать банкротство, повышать рентабельность предприятий;
- стабилизировать финансовое положение субъектов рынка за счет увеличения объемов реализации, внедрения новых товаров [2, С.128].

Другим важным фактором финансовой устойчивости предприятия, тесно связанным с видами производимой продукции (оказываемых услуг) и технологией производства, является оптимальный состав и структура активов, а также правильный выбор стратегии управления ими. Устойчивость предприятия и потенциальная эффективность бизнеса во многом зависят от качества управления текущими активами от того, сколько задействовано оборотных средств и каких именно, какова величина запасов и активов в денежной форме, и т.д.

Следует помнить, что если предприятие уменьшает запасы и ликвидные средства, то оно может пустить больше капитала в оборот и, следовательно, получить больше прибыли. Но одновременно возрастает риск неплатежеспособности предприятия и остановки производства из-за

недостаточности запасов. Искусство управления текущими активами состоит в том, чтобы держать на счетах предприятием лишь минимально необходимую сумму ликвидных средств, которая нужна для текущей оперативной деятельности.

Следующим значительным внутренним фактором финансовой устойчивости является состав и структура финансовых ресурсов, правильный выбор стратегии и тактики управления ими. Чем больше у предприятия собственных финансовых ресурсов, прежде всего, прибыли, тем спокойнее оно может себя чувствовать. При этом важна не только общая масса прибыли, но и структура ее распределения, и особенно - та доля, которая направляется на развитие производства отсюда оценка политики распределения и использования прибыли выдвигается на первый план в ходе анализа финансовой устойчивости предприятия. В частности, исключительно важно проанализировать использование прибыли в двух направлениях: во-первых, для финансовой текущей деятельности - на формирование оборотных средств, укрепление платежеспособности, усиление ликвидности; во-вторых, для инвестирования в капитальные затраты и ценные бумаги [2, С.159].

Большое влияние на финансовую устойчивость предприятия оказывают средства, дополнительно мобилизуемые на рынке ссудных капиталов. Чем больше денежных средств может привлечь предприятие, тем выше его финансовые возможности; однако возрастает и финансовый риск - способно ли будет предприятие своевременно расплачиваться со своими кредиторами? И здесь большую роль призваны играть резервы как одна из форм финансовой гарантии платежеспособности хозяйствующего субъекта.

С точки зрения влияния на финансовую устойчивость предприятия определяющими внутренними факторами являются:

- отраслевая принадлежность субъекта хозяйствования;
- структура выпускаемой продукции, ее доля в общем платежеспособном спросе;
- размер оплаченного уставного капитала;
- величина и структура издержек их динамика по сравнению с денежными доходами;
- состояние имущества и финансовых ресурсов, включая запасы и резервы, их состав и структуру.

Степень их интегрального влияния на финансовую устойчивость зависит не только от соотношения самих вышеназванных факторов, но и от той стадии жизненного цикла, на которой в анализируемое время находится предприятие, от компетенции и профессионализма его менеджеров. Практика показывает, что значительная часть неудач предприятия может быть связано именно с неопытностью или некомпетентностью управленцев, с их неумением учитывать изменение внутренней и внешней среды.

Условием повышения эффективности при диверсификации является наличие перспективных, представляющих стратегический интерес, ключевых компетенций. Так, когда компания Honda стала использовать технологию моторостроения в производстве различных видов продукции, то у нее появилась

возможность инвестировать больше средств в НИР без ущерба для удельных издержек. Суммирование при этом технологического опыта в разных сферах способствовало дальнейшему повышению технологического уровня компании. Фирма Honda добилась преимуществ и в области качества, что благоприятно сказалось на ее рыночных позициях [3, С.138].

Аналогичное положение наблюдается в области рекламы. Существует эмпирически установленная связь между затратами на рекламу и объемом продаж. С ростом затрат на рекламу кривая продаж сначала медленно поднимается, затем круто идет вверх и, наконец, опять переходит в стадию медленного подъема. Поэтому отдача от рекламы в расчете на единицу затрат у мелких предприятий значительно ниже, чем у крупных конкурентов. Возможность улучшить ситуацию и здесь заключается в распределении рекламных расходов по однородным хозяйственным единицам [3, С.166].

Диверсификация в рамках определенной группы отраслей позволяет компании более широко использовать накопленный опыт в сфере маркетинга, производственных технологий и увеличивать конкурентные преимущества диверсифицируемых подразделений. Наименее рискованной является диверсификация в разрезе различных не связанных между собой групп отраслей. Необходимость использования такой стратегии определяется тем, что для многих крупных и средних компаний, осуществляющих свою деятельность на протяжении длительного периода, традиционно избранные отрасли, сдерживают темпы перспективного развития, получение высокой отдачи от капитала, а иногда вызывают стратегическую уязвимость в конкурентной борьбе. Обеспечить новые возможности развития для таких компаний может диверсификация деятельности в иные альтернативные группы отраслей.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Басовский Л.Е. Стратегический менеджмент: Учебник / Л.Е. Басовский. - М.: НИЦ Инфра-М, 2016. - 365 с.
- 2 Манохина Е.Э. Диверсификация производства как форма реализации стратегии промышленного предприятия в условиях кризиса. - Санкт-Петербург, 2017. - 196 с.
- 3 Новицкий Е.Г. Проблемы стратегического управления диверсифицированными корпорациями. - М.: БУКВИЦА, 2019. - 299 с.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ

Аннотация. Статья посвящена исследованию путей повышения эффективности деятельности предприятия. В ходе исследования рассмотрены теоретические аспекты повышения эффективности деятельности предприятия, исследуются факторы и направления повышения эффективности. Сделан вывод, что для успешного функционирования каждое предприятие стремится к повышению эффективности своей деятельности, основываясь на рациональном использовании своего ресурсного потенциала, увеличении прибыли и улучшении качества выпускаемой продукции.

Ключевые слова: деятельность предприятия, эффективность, повышение эффективности деятельности, прибыль, максимизация результатов.

Управление организацией – сложный процесс, требующий постоянного анализа ключевых факторов, способных повлиять на итоговые финансовые результаты. Вне зависимости от того, в какой именно сфере работает компания, основные значения КРІ остаются неизменными. К их числу в первую очередь относятся товарооборот, маржинальность и рентабельность, демонстрирующие, насколько успешно соотносятся затраты и доходы. Своевременно и грамотно проведенная аналитика позволяет оценить текущее состояние, предвидеть возможные спады или кассовые разрывы, и заранее принять меры, которые помогут бизнесу не только остаться на плаву, но и открыть резервы для дальнейшего развития.

Любой предприниматель вынужден или приспособливаться к действию рыночных факторов, или же должен активно воздействовать на них, расширяя сферу своей деятельности, эффективно используя маркетинг, стратегический менеджмент, финансовые инструменты, экономический анализ и другие приемы конкурентной борьбы. В связи с этим и возникло понятие эффективности деятельности предприятия как важнейшей и необходимой рыночной категории.

Эффективность деятельности предприятия относится к числу ключевых категорий экономики, которая непосредственно связана с достижением конечной цели развития общественного производства в целом и каждого предприятия в отдельности. В наиболее общем виде экономическая эффективность представляет собой количественное соотношение двух величин – результатов финансово-хозяйственной деятельности и затрат [1]. Сущность проблемы повышения эффективности деятельности предприятия состоит в увеличении экономических результатов на каждую единицу затрат в процессе использования имеющихся ресурсов.

Повышение эффективности деятельности предприятия может достигаться как за счет экономии текущих затрат (потребляемых ресурсов), так и путем лучшего использования действующего капитала и новых вложений в капитал (применяемых ресурсов).

Важнейшим экономическим результатом деятельности предприятия с

учетом долговременной перспективы его развития является получение максимальной прибыли на вложенный капитал. Соотношение прибыли и единовременных затрат становится исходной основой для реального повышения эффективности производства.

Однако в соответствии с законами рынка нельзя отождествлять эффективность производства с производительностью труда. Производительность труда означает плодотворность производственной деятельности людей и определяется величиной затрат живого и овеществленного труда, приходящихся на единицу продукции [2]. Отсюда рост производительности труда отражает использование лишь потребляемых ресурсов (текущих затрат), тогда как повышение эффективности производства характеризует использование всех ресурсов, включая текущие и единовременные затраты.

В практике хозяйствования встречаются самые различные формы проявления экономической эффективности. Технические и экономические аспекты эффективности характеризуют развитие основных факторов производства и результативность их использования. Социальная эффективность отражает решение конкретных социальных задач. Обычно социальные результаты тесно связаны с экономическими, поскольку основу всякого прогресса составляет развитие материального производства.

Каждое предприятие, будучи экономически самостоятельным товаропроизводителем, вправе использовать любые оценки эффективности развития собственного производства в рамках установленных государством налоговых отчислений и социальных ограничений. Определение эффективности деятельности предприятия начинается с установления критериев эффективности, то есть главного признака оценки эффективности, раскрывающего его сущность. Смысл критерия эффективности деятельности вытекает из необходимости максимизации получаемых результатов или минимизации производственных затрат исходя из поставленных целей развития предприятия. Такими целями могут быть обеспечение выживаемости, достижения устойчивого роста, структурная перестройка, социальная стратегия и т.п.

При всем многообразии этих целей доминирующим становится достижение наилучших экономических результатов, стремление к извлечению наибольшей массы прибыли с учетом долговременной перспективы развития.

Для анализа эффективности деятельности предприятия используются различные методы и показатели. Прежде всего, это система показателей, характеризующих эффективность использования ресурсов, их отдачу; показатели рентабельности; показатели рыночной и деловой активности предприятия; система показателей платежеспособности и финансовой устойчивости предприятия [3].

Спектр путей, способствующих повышению эффективности финансово-хозяйственной деятельности предприятия, достаточно широк. Важнейшие факторы и направления повышения эффективности деятельности предприятия представлены на рисунке 1.

Причем одни из них требуют инвестиций в создание благоприятных внешних условий: в становление и развитие смежных предприятий и отраслей, в создание необходимой производственной и рыночной инфраструктуры, в развитие сырьевой базы, в формировании конкурентного статуса фирмы и т.д. Посильными для предприятия методами реализации такого рода инвестиционных вложений, могут быть финансирование на долевых началах совместных с другими предприятиями проектов, а также деятельности предприятия на рынке ценных бумаг.

Рисунок 1. Пути повышения эффективности деятельности предприятия

Другим направлением инвестиционной деятельности может быть развитие внутреннего потенциала предприятия за счет приращения материально-технических, технологических, пространственных и иных ресурсов. К числу мероприятий данного направления можно отнести увеличение объема выпуска, расширение ассортимента услуг, внедрение новой техники и технологий, повышение уровня конкурентоспособности и тому подобные мероприятия, направленные на повышение эффективности финансово-хозяйственной деятельности предприятия. Такого рода меры можно определить, как тактически активные.

Наряду с ними предприятие могут избрать меры, носящие характер защитной реакции. Это и ликвидация убыточных производств, и сокращение объемов производства, и отказ от осуществления нерентабельных услуг, и снижение цены, сокращение численности занятых, и сокращение рыночного сегмента и т.п.

Главная цель предприятия в современных рыночных условиях – получение максимальной прибыли, что невозможно без эффективного управления капиталом. Поиски резервов для увеличения прибыльности предприятия составляют основную задачу управленца.

Очевидно, что от эффективности управления финансовыми ресурсами и предприятием целиком и полностью зависит результат деятельности предприятия в целом. Если дела на предприятии идут самотеком, а стиль управления в новых рыночных условиях не меняется, то борьба за выживание становится непрерывной.

Таким образом, деятельность каждого хозяйственного субъекта является предметом внимания обширного круга участников рыночных отношений, заинтересованных в результатах его функционирования. Чтобы обеспечивать выживаемость предприятия в современных условиях, управленческому персоналу необходимо, прежде всего, уметь реально оценивать возможности, как своего предприятия, так и существующих потенциальных конкурентов.

Данная оценка может быть дана на основании анализа эффективности деятельности предприятия. В условиях конкуренции и стремления предприятий к максимизации прибыли анализ эффективности является неотъемлемой функцией управления. Этот аспект управления фирмой становится наиболее значимым в настоящее время, так как практика функционирования рынка показывает, что без анализа финансово-хозяйственной деятельности в целом предприятие не может эффективно функционировать. Анализ эффективности, в отличие от других характеристик, позволяет сформировать целостное, системное представление о хозяйственной деятельности предприятия, а также его операционных и географических сегментах.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Антохина Ю.А. Стратегический выбор методов менеджмента для повышения эффективности деятельности торгового предприятия // Экономика и экологический менеджмент. – 2017. – №2. – С.48–55.

2 Дистергефт Л.В. Результативность, эффективность, производительность или что необходимо измерять предприятию // Методы менеджмента качества. – 2017. – № 6. – С. 24–29.

3 Калиева О. М., Лужнова Н. В., Дергунова М. И., Говорова М. С. Факторы, влияющие на экономическую эффективность деятельности предприятия // Инновационная экономика: материалы междунар. науч. конф. – Казань: Бук, 2014. – 96с.

ПОНЯТИЕ, СТРУКТУРА И ПОКАЗАТЕЛИ ОЦЕНКИ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ КАЧЕСТВОМ В СТРОИТЕЛЬНОМ КОМПЛЕКСЕ

Аннотация. Качество – это игра с тремя неизвестными: покупателями, конкурентами и затратами. Современная рыночная экономика предъявляет принципиально новые требования к качеству выпускаемой продукции, выполняемым работам, оказываемым услугам. Это связано с тем, что выживаемость фирмы, ее устойчивое положение на рынке товаров и услуг определяется уровнем конкурентоспособности. Конкурентоспособность предприятия на рынке выражается через качество и цену. Внутри предприятия конкурентоспособность выражается через качество и себестоимость продукции. При одинаковых ценах на товары аналогичного назначения конкуренция между ними идет практически только по уровню качества. Управление качеством является, по существу, сквозным аспектом системы управления предприятием – аналогичным таким, как время, затраты, управление персоналом.

Ключевые слова: уровень качества, контроль, норматив.

К началу XXI века строительный комплекс Казахстана оказался в непростой ситуации. Разбалансированность экономики, высокие цены на материалы, конструкции, технику и энергоресурсы, недостаточность государственного финансирования и собственных средств и, как результат, неконкурентоспособный уровень качества выпускаемой строительной продукции заставляют предприятия строительного комплекса искать выход из создавшегося кризисного положения. В настоящее время качество строительной продукции находится на недопустимо низком уровне, о чем свидетельствуют размеры затрат на исправление брака и различных дефектов в строительных организациях, а также участвовавшие в последнее время аварии на объектах строительства. За последние 10 лет в Казахстане много сделано для совершенствования системы управления качеством в строительном комплексе.

Скорейшему и эффективному решению проблем в строительном комплексе Казахстана может способствовать использование мирового опыта по управлению качеством на основе стандартов ISO, а также концепции всеобщего менеджмента качества (TQM). К этапу разработки систем менеджмента качества на казахстанских предприятиях в соответствии со стандартами ISO серии 9000 подходим с учетом имеющегося значительного опыта работы в области качества.

Во многих работах казахстанских и зарубежных ученых и специалистов под управлением качества понимается воздействие на производственный процесс с целью обеспечения требуемого качества продукции. В соответствии с международным стандартом ISO 8402 «Управление качеством – это методы и виды деятельности оперативного характера, используемые для выполнения требований к качеству» [1].

Очевидно, что для решения проблем управления качеством приводит к

необходимости четко определить объект управления. В отечественной и зарубежной литературе существует стандартное понимание качества. В стандарте ISO серии 8402 качество определялось как совокупность характеристик объекта, относящихся к его способности удовлетворять потребности. В стандарте ISO 9000 качество определено как степень с которой совокупность собственных характеристик выполняет требования. В этой связи управление качеством – это управление показателями качества (характеристиками объекта). Кроме этого стандартами ISO 9000:2000 введено понятие менеджмента качества. «Менеджмент качества – скоординированная деятельность по руководству и управлению организацией применительно к качеству». Взаимосвязь менеджмента качества с управлением качеством и некоторыми другими понятиями согласно версии стандарта ISO 9000 представлена на рисунке 1.

Рисунок 1 – Понятия, относящиеся к менеджменту качества

Управление качеством, как и любое управление, начинается с выбора цели. Можно сформулировать следующие типовые цели управления качеством [2]:

- поддержание достигнутого уровня качества при минимальных затратах поставщика. Поддержание достигнутого уровня качества предполагает неизменность состава и значений показателей качества, установленных в технических документах поставщика и (или) в контрактах;

- повышение качества до заданного уровня при поддержании конкурентоспособной цены. Повышение уровня качества предполагает не только повышение значений. Но и возможность расширения или изменения состава показателей качества;

- перманентное повышение качества при увеличении прибыли поставщика. Непрерывное повышение уровня качества имеет предел, создаваемый экономикой (цена, объем реализации, прибыль);

- обеспечение желаемого уровня качества при минимальных затратах покупателя. Надлежащий уровень качества требует постановки и поиска решений задач в зависимости от вида объекта и стадии его жизненного цикла.

Важнейшей среди задач управления качеством является выбор (установление) состава (номенклатуры) и значений показателей качества. Необходимо отметить, что на выбор показателей качества влияют ситуация на рынке, потребительские предпочтения покупателей и требования государства. Государство через законы, нормативные акты правительства, через стандарты и равные им по статусу технические нормы прямо определяют состав и значение

обязательных и предпочтительных показателей качества. Состав и значение показателей качества определяют все последующие технические и организационные управленческие решения. Окончательный выбор определяется финансовыми возможностями субъекта управления.

Долговременное управление качеством и организацией в целом международными стандартами ISO определено термином «общее руководство качеством» (total quality management – TQM). В дальнейшем, после некоторого периода уточнения имеющихся разночтений этот термин трансформировался в понятие «Всеобщее управление качеством». Это подход к руководству организацией, нацеленный на повышение качества и основанный на участии всех ее членов и направлений на достижение долгосрочного успеха путем удовлетворения требований потребителя и выгоды для членов организации общества. Необходимо подчеркнуть, что Всеобщее управление качеством является концепцией, предусматривающей всестороннее целенаправленное и хорошо скоординированное применение систем и методов управления качеством во всех сферах деятельности – от исследований и разработок до послепродажного обслуживания при участии руководства и работников всех уровней и при рациональном использовании технических возможностей.

Принципы управления качеством – это основные правила, определяющие руководство предприятием и его деятельность, направленную на постоянное и долгосрочное удовлетворение нужд потребителей с одновременным учетом потребностей всех заинтересованных лиц и организаций [3].

Рассмотрим содержание и особенности применения принципов управления качеством:

1) Организация, ориентированная на потребителя. Организации зависят от своих клиентов, поэтому они должны понимать текущие и будущие нужды клиентов, идти навстречу их требованиям и стремиться предвосхитить их ожидания. Применение данного принципа требует:

- понимания потребностей и ожиданий потребителей по срокам доставки и цене;
- обеспечение сбалансированного подхода к запросам потребителей и потребителям других заинтересованных сторон (владельцев, акционеров, поставщиков и т.д.);
- доведения информации об этих потребностях и ожиданиях до всех подразделений организации;
- измерения степени удовлетворенности потребителей и реагирования на результаты этого измерения;
- управления взаимоотношениями с потребителями.

2) Роль руководства. Руководители устанавливают единство целей организации и ее управления. Применение данного принципа требует:

- демонстрации приверженности качеству собственным примером;
- понимания и реакции на изменение внешней среды, рассмотрение нужд всех участников, включая потребителей, собственников, персонала, поставщиков и общества в целом;
- четкого видения будущего;

- культивирования доверия и ликвидации страха;
- передачи полномочий подчиненным путем обеспечения свободы действий с ответственностью и отчетностью;
- стимулирования работников и признание их вклада;
- обучение работников;
- установления перспективных целей и задачи применения стратегии для их достижения.

3) Вовлечение работников. Работники являются основой организации, их полное вовлечение дает возможность использовать их знания и опыт для получения выгоды компании. При полном вовлечении работники будут:

- брать ответственность за решение проблем на себя;
- активно искать возможности для совершенствования;
- свободно делиться знаниями и опытом в группах и бригадах;
- быть инициативным и созидательным в достижении целей организации;
- лучше представлять свою организацию клиентам и обществу;
- гордиться тем, что является частью своей организации.

4) Подход как к процессу. Желаемый результат достигается более эффективно, когда управление ресурсами и всеми видами деятельности рассматривается как процесс. Применение данного принципа требует:

- определение процесса для достижения желаемого результата;
- идентификации характеристик процесса и функций организации;
- установления четких прав полномочий и ответственности за управление процессами;
- идентификация входа и выхода процесса;
- при разработке процесса внимание уделяется этапам (всем операциям), мерам контроля, обучению, оборудованию, методам и материалам для достижения желаемого результата.

5) Системный подход к управлению. Эффективность и результативность строительной организации улучшаются при определении, понимании и управлении системой взаимосвязанных процессов в соответствии с установленной целью. Применение данного принципа требует:

- определения системы путем установления и разработки системы процессов, обеспечивающих достижение заданных целей;
- проектирования такой системы, при которой цели достигаются наиболее эффективным путем;
- понимания взаимозависимости процессов в системе;
- постоянного улучшения системы через измерения и оценку;
- определения прежде всего возможностей ресурсов, а затем принятия решений о действии.

6) Постоянное улучшение. Непрерывное совершенствование должно быть постоянной целью организации. Применение данного принципа требует:

- формирования потребности у каждого работника предприятия в постоянном улучшении продукции, процессов и систем в целом;
- применения основных концепций постоянного улучшения с помощью постепенных действий и нетрадиционных решений;

- периодической оценки соответствия установленным критериям совершенства для определения области потенциального улучшения;
- постоянного повешения эффективности всех процессов;
- определение измерителей и целей для организации улучшения.

Кроме этого, элементами системы TQM являются такие принципы, как «Метод принятия решений, основанных на фактах», «Взаимовыгодные отношения с поставщиками», и т.д. Рассмотренные выше принципы управления качеством основой для проведения всей работы на строительном предприятии. Реализация этих принципов позволяет предприятию вести непрерывное совершенствование своей деятельности.

В результате исследований, можно сделать вывод, что показатель качества, интегрирующий в себе другие технико-экономические показатели строительства, является одной из основных характеристик деятельности строительных организаций. В то же время изменение качественного уровня невозможно без его объективной количественной оценки и конкретного методического определения. Невозможность удовлетворения требований к качеству продукции каждого потребителя привела к необходимости разрабатывать другие показатели качества, например, устанавливать для всех предметов материального производства общественно оправданный уровень качества, которому должны удовлетворять эти предметы. Это общественно оправданный уровень качества, закреплённый в нормативных документах и обязательный для всех предприятий и организаций, назывался нормативным уровнем качества. Таким образом, проведенный анализ понятий, структуры и показателей оценки системы управления качеством в строительном комплексе показывает необходимость разработки и совершенствования методических подходов к формированию и применению системы управления качеством на строительных предприятиях Республики Казахстан.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Молчанов А.Ю. Методы управления качеством в строительном комплексе. - СПб.: СПбГУЭиФ, 2012.
2. Огвоздин В.Ю. Управление качеством. Основы теории и практики. - СПб.: СШГИЭА. 2018.
3. Окрепилов В.В. Всеобщее управление качеством. Учебник. - СПб.: Изд-во СПбГУЭиФ, 2016.

КӘСІПОРЫННЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН ЖОБАЛАУ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа. Қазіргі экономикада кәсіпорындардың тиімді жұмыс істеуінің әрі оның сол арқылы дамуының негізгі бөлшегі болып кәсіпорынның инновациялық әлеуетін жобалау болып табылады. Ол бірнеше бағыттарды қамтиды. Бұл мақалада кәсіпорынның инновациялық әлеуетін жобалауға шолу, оның бағыттарын талдау, оған әсер ететін критерийлер және де жалпы инновациялық үдерістер қарастырылған.

Түйін сөздер: инновация, инновациялық әлеует, өндірістік әлеует, жобалау.

Кәсіпорындардың инновациялық белсенділігінің нәтижелілігі мен тиімділігі олардың инновациялық әлеуетін қалыптастыруға және дамытуға тікелей байланысты. Кәсіпорындардың инновациялық әлеуетін қалыптастыру және дамыту және оны жобалау жалпы басқару теориясына, жалпы инновациялық және стратегиялық менеджментке негізделетіндіктен, тиісінше пайдаланылатын тәсілдердің, басқару құралдары мен құралдарының жиынтығы әдістердің құрамын сипаттайды, яғни әдістемені білдіреді.

Жобалау - бұл кәсіпорындардың қандай да бір объектінің, жай-күйінің, құбылысының прототипін немесе бейнесін жасау, сондай-ақ қажетті нәтижелер мен талап етілетін әсерлерді алу мақсатында осы объектіге, жай-күйге, құбылысқа әсер ету үшін қажетті регламенттеу мен құжаттау жөніндегі саналы қызметі [1, 47 б.].

Кәсіпорындардың инновациялық әлеуетін жобалау бірнеше негізгі бағыттарда іске асырылуы мүмкін (1-сурет):

- ғылыми-зерттеу бағыты;
- технологиялық бағыт;
- ұйымдастыру-өндірістік бағыт;
- маркетингтік бағыт;
- өсімін молайту бағыты.

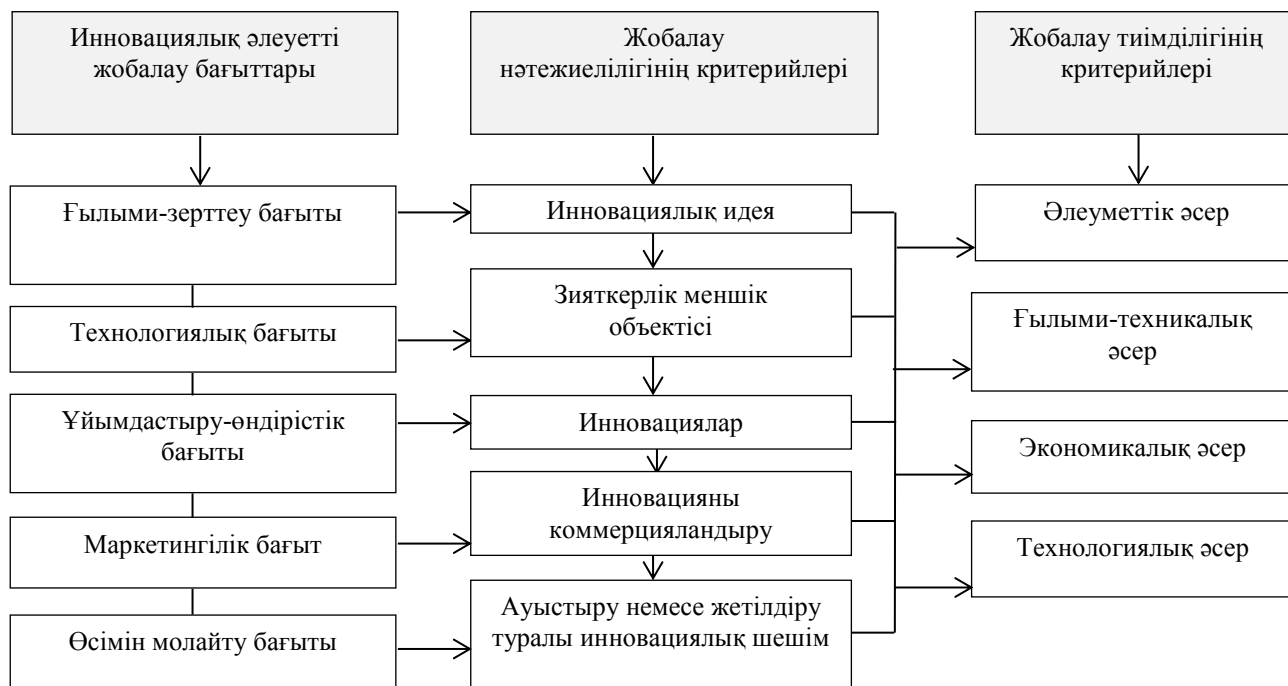
Кәсіпорындардың инновациялық әлеуетін ғылыми-зерттеу жобалау негізінен идеяны таңдауға және негіздеуге, ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуге, жобалаудың келесі бағытына көшуге дайын зияткерлік меншіктің нақты объектісіне идеяны іске асыру бойынша ғылыми нәтижелер мен әзірлемелер алуға қатысты. Ғылыми-зерттеу жобалау кадрлық, ақпараттық, қаржылық қамтамасыз етуді талап етеді. Сондай-ақ зерттеу жүргізу және ғылыми нәтиже алу үшін кәсіпорындарда зертханалардың, ғылыми-зерттеу бөлімдерінің болуы [2, 80 б.].

Технологиялық жобалау әзірлемеге, сынақтан өткізуге және жаңалық алуға қатысты. Бұл жерде кадрлық, инженерлік, ақпараттық, білімдік қамтамасыз ету, дамыған инфрақұрылым, қаржылық қамтамасыз ету қажет. Технологиялық жобалаудың нәтижесі жаңалық болуы тиіс.

Ұйымдастырушылық-өндірістік жобалау инновация өндірісі процесін ұйымдастыруға, яғни өндіріске жаңашылдық енгізуге және инновация алуға бағытталған. Жобалаудың бұл бағыты ресурстық қолдаудың барлық нысандары

мен түрлерін талап етеді, сондай-ақ кәсіпкерлік құрылымның ғылыми-технологиялық алмасуға және фирмааралық ғылыми-техникалық кооперацияға қатысу қажеттілігін айқындайды (егер кәсіпорындар зерттеулермен және әзірлемелермен өз бетінше айналыспаса).

Ұйымдастырушылық-өндірістік жобалау өндірістік процесс нәтижесінде өнімдік инновацияға көшетін жаңалықтар жиынтығына негізделеді. Мұнда өндірістік процесс барысында ұйымдастырушылық, процестік және өнімдік инновациялар пайда болуы мүмкін.

1-сурет. Нәтижелілік және тиімділік критерийлерін ескере отырып, кәсіпорындардың инновациялық әлеуетін жобалаудың негізгі бағыттары

Жобалаудың осы бағытының арқасында кәсіпорындардың өз ішінде де, олардың арасында да өзара іс-қимылмен байланысты бизнес-процестерді ұйымдастыру сапалы жақсаруға тиіс.

Жобалаудың маркетингтік бағыты жобалаудың барлық бағыттарына қатысудың қызықты ерекшелігіне ие. Бұрын, инновациялық процестің желілік моделі («Технологиялық түрткі моделі») кезінде маркетингтік бағыт ұйымдастыру-өндірістік жобалаудан кейін ғана орын алуы мүмкін [3, 91 б.].

Маркетингтік жобалау кәсіпкерлік құрылымның өткізу нарығымен тиімді өзара іс-қимылына; ғылыми, технологиялық, өндірістік әлеуетті күшейту мақсатында кәсіпкерлік құрылымның ғылыми, технологиялық құрылымдармен, кәсіпорындармен тиімді өзара іс-қимылы; еңбек нарығымен, білім беру қызметтері нарығымен; әлеуетті және нақты тұтынушылар мен инновация өндірушілермен байланысты.

Жобалаудың ұдайы өндірістік бағыты таңдауына байланысты жаңа немесе айтарлықтай жетілдіруді, ресурстардың барлық түрлерінің болуын және өсімін молайту процесі үшін қолда бар әлеуеттің шоғырлануын болжайды. Қалай

болғанда да, осы бағытта кәсіпорындарда тәжірибе бар. Және тек сапалық сипаттамаларға толы ресурстық қамтамасыз ету болуы тиіс.

Жобалаудың барлық қаралған бағыттары өзара байланысты болуы тиіс, сондықтан пайдаланылатын ұйымдық инновациялар мен басқарушылық құрамдас бөлік жүйелілікпен және кешенділікпен сипатталуы тиіс. Сондықтан жобалау кезінде нәтижелілік критерийлеріне, тиімділік критерийлеріне, оның ішінде жаңа мүмкіндіктер мен перспективаларды іздеуге, ішкі әлеуетті ұдайы ұлғайтуға, сыртқы ортамен өзара іс-қимыл мүмкіндіктері мен жолдарын негізге ала отырып, стратегиялық дамуды іздеуге бағдарлану маңызды.

Нәтижелілік өлшемі кәсіпорындарды дамытудың инновациялық әлеуетін жобалаумен байланысты кез келген шешім нақты нәтиже арқылы көрсетілуге тиіс екенін білдіреді.

Ғылыми-зерттеу және технологиялық жобалаудың нәтижесі зияткерлік меншік объектісі түрінде ресімделген жаңалықты алу болып табылады. Ұйымдастырушылық-өндірістік жобалаудың нәтижесі инновация алу болып табылады. Маркетингтік жобалаудың нәтижесі нарықтағы инновацияларды табысты коммерцияландыру болып табылады. Жаңғырту жобасының нәтижесі жаңа инновацияны ауыстыру немесе қолда бар инновацияны айтарлықтай жетілдіру болып табылады.

Тиімділік критерийі кәсіпорындарды дамытудың инновациялық әлеуетін жобалаумен байланысты кез келген шешім оң бағаланатын әсерлер жиынтығының болуымен сипатталуы тиіс дегенді білдіреді. Әсер түрлеріне мыналарды жатқызуға болады:

- экономикалық әсер, өйткені кәсіпорындар негізгі мақсатта жұмыс істейді
- пайда табу және табыс алу;

- әлеуметтік әсер, өйткені кәсіпкерлік қызметті қызметкерлер, мамандар жүзеге асырады, және инновациялық процестің әрбір кезеңі білімді, іскерлікті және дағдыны талап етеді және әрбір кезеңде ол ерекше, инновациялық тұлғаның қалыптасуы, өсуі және дамуы жүреді және алынған нәтиже барлық қоғамға таралады. Тіпті инновациялық өнімді ұсынудың өзі әлеуетті тұтынушылардан инновацияларды тұтынуға мүмкіндік беретін тиісті қабілеттерді талап етеді;

- ғылыми-техникалық әсер инновациялық әлеуетті жобалау нәтижесінде ғылыми, техникалық салаларды дамытудан тұрады, жаңалықты, өнертабыс деңгейін және практикалық қолданылуын қамтиды. Ғылым мен техниканың дамуының негізі мен деңгейін белгілейді;

- ресурстардың берілген саны кезінде өнім шығарудың барынша мүмкін болатын көлемі қамтамасыз етілетін технологиялық әсер.

Инновациялық әлеуетті қалыптастыру мен жобалауға ресурстық және процестік көзқарас тұрғысынан келуге болады. Ресурстық тәсіл экономикалық өсудің қарқынды түрі тұрғысынан ресурстарды пайдалануды және өсіруді көздейді. Бұл жерде ресурстық мүмкіндіктер туралы айту орынды. Процестік тәсіл инновациялық процесті қалыптастыру және жүзеге асыру арқылы инновациялық әлеуетті қарауды көздейді. Осы екі тәсілдің өзара байланысы мен өзара байланысын 6-кестеде матрица түрінде ұсынылған инновациялық әлеуетті жобалау арқылы ұсынуға болады.

6-кесте. Инновациялық әлеуетті жобалауға ресурстық-процестік тәсіл матрицасы

Инновациялық процестің кезеңдері (кіші процестері)						
Факторлар		ЗмӨ (зерттеулер мен әзірлемелер)	Өндіріс	Комерцияландыру	Нарықтағы үстемдік	Жаңасымен ауыстыру / елеулі жақсартулар
	Материалд	Зертханалар, аспаптар, сынақ аппараттары	Үй-жай, жабдық, техника	Баннерлер, парақшалар, жарнама құралдары	Жарнама құралдары	Үй-жай, жабдық, техника
	Кадрлық	Зерттеуші ғалымдар, жобалаушылар, тәжірибешілер, сынаушылар	Инженерлер, мамандар, өндірушілер	Маркетологтар, сарапшылар	Маркетологтар	Барлық кадрлар- инновациялық процестің субъектілері
	Қаржылық	ЗмӨ шығындары, қаражаты	Шығындар, өндіріс құралдары	Инновацияларды нарыққа, жарнамаға шығаруға арналған шығындар, қаражат	Шығындар, жарнамаға қаражат, нарықта мүмкіндігінше ұзақ тұруға ынталандыру	Жаңа ауыстыру шығындары / айтарлықтай жақсартулар
	Ақпараттық	Ғылым мен техниканың жетістіктері, ғылыми әзірлемелер туралы	Өндіріс әдістері мен мүмкіндіктері, өндірістің балама нұсқалары туралы	Бәсекелестер, орналастыру орындары, тұтынушылар, нарық, талғамдар мен артықшылықтар туралы	Сұраныс пен ұсыныс, болашақ үміттер мен артықшылықтар, талғам мен тілектер туралы	Баламалар, нұсқалар, артықшылықтар туралы
Ескерту: Автор жасаған						

Мысал ретінде біз инновациялық үдеріс пен инновация өндірісін жүзеге асыру үшін қажетті ең негізгі ресурстарды ұсындық. Біз визуализация мен жақсы көрініс үшін шартты түрде осылай бөлгенімізді ескеру маңызды. Мысалы, ақпараттық ресурс инновациялық процестің барлық кезеңдерінде маңызды және қажет, бұл жерде ол анағұрлым нақтыланған және инновациялық процестің негізгі кезеңдері бойынша бөлінген.

Осы матрицаның арқасында көлденең және тігінен талдау жүргізуге болады. Көлденеңінен талдау жүргізуге және әрбір ресурстың жеке-жеке бағалауын беруге және олардың инновациялық процестің әрбір кезеңінде болуына болады. Инновациялық процестің әрбір кезеңінде күтілетін нәтиже әрбір ресурстың сапалы толтырылуына байланысты болады.

Тігінен талдау инновациялық процестің әрбір кезеңінде ресурстардың болуын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл жағдайда инновациялық процестің барлық кезеңдерінің болуы және инновациялық процестің әрбір кезеңінде әрбір ресурсты сапалы толтыру маңызды.

Тұтастай алғанда, бұл матрица ресурстар мен инновациялық процестің нәтижелерін талдау мен бағалауды негізге ала отырып, инновациялық әлеуетті жобалауға мүмкіндік береді.

Инновациялық процестің - зерттеулер мен әзірлемелердің бірінші кезеңінің нәтижесі зияткерлік меншік объектілері болып табылады. Алынған зияткерлік меншік объектісі келесі кезең - инновация өндірісі үшін жақсы әлеует болып табылады. Өндіріс кезеңінде барлық ресурстар маңызды, бірақ тек осы кезеңге ғана тән. Инновация нарықта сатылған кезде сұранысқа ие болып саналады. Сондықтан коммерцияландыру кезеңі - нарыққа шығу және оны іске асыру барлық алдыңғы қызметтің орынды, тиімді және нәтижелі болып табылатындығын бағалауға болатын сәт болып есептеледі. Белгілі бір уақыт ішінде инновация жаңасын алмастырғанша немесе басқа да айтарлықтай жетілдірілген инновациялар пайда болғанша нарықта үстемдік ететін болады. Нарыққа шығарылған инновацияның әзірлеушілері нарыққа келесі инновацияны шығарғанша, мүмкіндігінше ұзаққа созылуы маңызды.

Тиімділік пен нәтижелілік критерийлерін жүзеге асыруды ескере отырып, кәсіпорындардың инновациялық әлеуетін жобалаудың негізгі бағыттарын айқындау негізінде кәсіпорындардың инновациялық бағдарланған қызметке дайындығын бағалауға, осы бапта қаралған негізгі бағыттар бойынша кәсіпорындардағы инновациялық процестің проблемаларын анықтауға және кәсіпорындардың инновациялық әлеуетін қалыптастыруға ықпал ететін шаруашылық жүргізудің қолайлы жағдайларын қалыптастыруға болады тиімді инновациялық үдеріс

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Васичев Б. Н., Фатьянова Н. Г., Савченкова И. Н. Бизнес-процесті басқаруды көп материалды оңтайландыру ретінде инновациялық шешімдер: оқу құралы. - М.: «Г.В.Плеханов атындағы АЭА» ҰҚК ФМБОУ, 2012. – 47 б.
2. Бокова О. А., Шамарина Е.В. қазіргі педагогикалық университеттің ғылыми-зерттеу жұмысының инновациялық әлеуетін дамытудың негізгі бағыттары. // Ғылым және білім: қазіргі тенденциялар.-№1(7).-2015.- 80-87 б.
3. Гармашова Е. П. Инновациялық процестер теориясын дамыту. // Жас ғалым - № 2 (25) -2011.- 90-94 б.

Сакыбаева А.Р. (20-ГФМК-1, ШҚТУ), Нурсапиева Д.Р. (20-ГФМК-1, ШҚТУ), Сырымбек М. (ШҚТУ)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТУРИЗМ НАРЫҒЫНЫҢ ДАМУ ДЕҢГЕЙІ

Аңдатпа. Мақала Қазақстандағы туризм мәселесін қозғайды. Ішкі және сыртқы туризмге жұмсалатын шығындарға пайымдау жасалады. Халықаралық сарапшылардың пікірінше қазіргі кезде туризм әлемдік экономикадағы дамуы төмендемейтін саланың біріне жатады. Туризм көп елдерде жалпы ішкі өнімнің қалыптасуына, қосымша жұмыс орнын құруға және сыртқы сауда балансының белсенділігіне ықпал етеді. Туризмнің маңызы жылдан-жылға өсуде, оның халықаралық байланыста және валюталық түсім көзі ретінде маңызы артып жатыр.

Түйін сөздер: Қазақстандық туризм, саяхат, инвестициялық қолдау, пандемия, ЭКСПО-2017.

Қазіргі таңда, Қазақстандағы туризм деңгейі даму үстінде. Пандемия кезеңіндегі кедергілерге қарамастан 2021 жылы туризм саласындағы негізгі капиталға салынған инвестиция көлемі 564 млрд теңгені құрады [1]. Бұл қаражат өзге елдермен салыстырғанда жақсы көрсеткіш болып есептеледі.

2017 жылы өткен «ЭКСПО-2017» халықаралық көрмесі де еліміздегі туризмнің дамуына өз үлесін қосты. Көрмеге 115 мемлекет пен 22 халықаралық ұйым қатысып, Қазақстанға келушілер саны артты. Көрменің өту кезеңінде күніне 7000 адам авиарейспен Астана қаласына ұшып келіп, 16 000 адам өзге транспорт түрлерімен келіп жатты [2]. Бұл елдегі туризм саласының дамуына септігін тигізіп, экономикалық тұрғыда да жаңа деңгейге көтерілуге әсер етті.

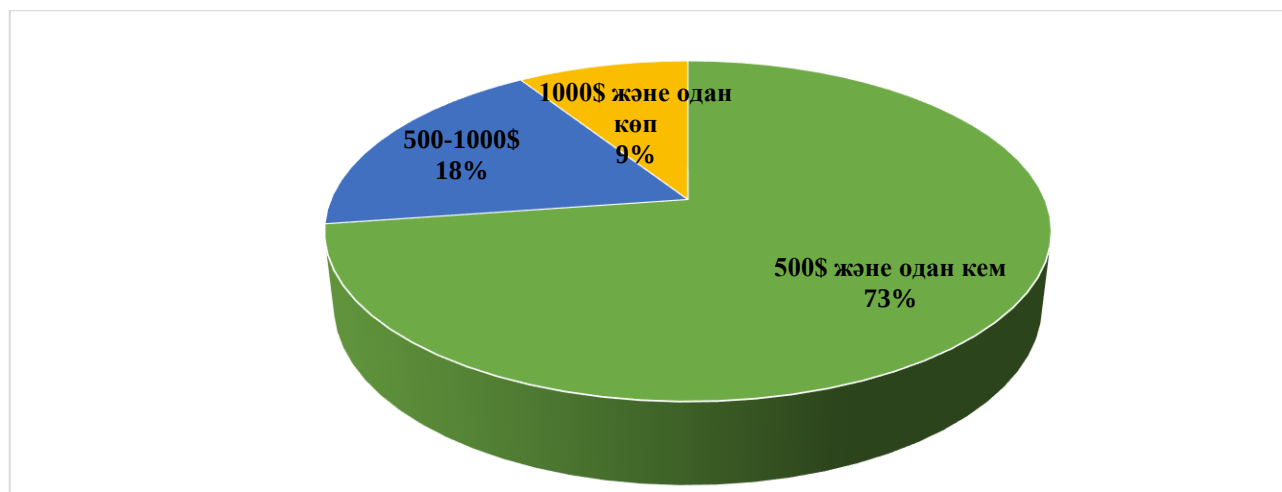
Қазақстандағы туризмнің күшті, әлсіз жақтарын қарастыру үшін және мүмкіндіктері мен қауіп-қатерлерін анықтау үшін SWOT талдауы жасалып, 1-кестеде көрсетілді.

Кесте 1 - ҚР-ның туризмінің SWOT талдауы

S - күшті жақтары	1. Елдегі экономика дамып, ақша ағымы ұлғаяды. Бұл мемлекетке шетел валютасының түсуі, жергілікті табыстың көбеюі және аймақтағы салық түсімдерінің ұлғаюы арқылы іске асады. 2. Әлеуметтік жағдай. Туризмнің дамуы жаңа жұмыс орындарының ашылуын, жергілікті халықтың өмір сүру деңгейінің жоғарлауын, орта және кіші бизнестің дамуын қамтамасыз етеді. 3. Елдегі инфрақұрылым мен сәулет өнерінің дамуы. 4. Отандық өнім мен брендтің дамуы. Туризмнің көркеюі жергілікті ауыл шаруашылығы өнімдері мен отандық тауарларға деген сұранысты арттырып, тауар мен қызмет көрсетуде бәсекелестіктің пайда болуына ықпал етеді.
W - әлсіз жақтары	1. Жергілікті тауарлар мен қызметтерге, жер мен басқа табиғи ресурстарға және жылжымайтын мүлікке бағаның өсуі.

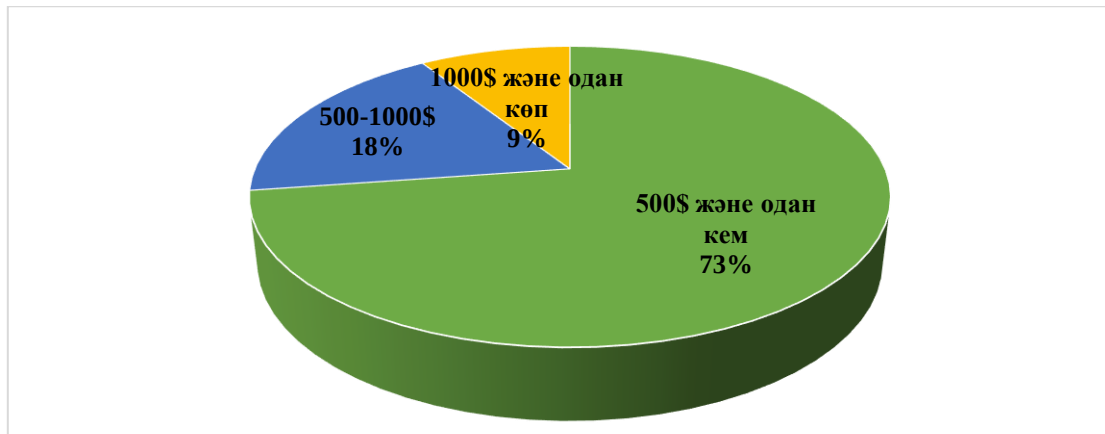
	2. Елдегі экологиялық мәселелердің туындауы. Мемлекетте туризмнің дамуы халықтың көбеюіне, қоршаған ортаның тұрмыстық қалдықтармен ластануына алып келеді. 3. Ұлттық құндылықтардың әлсіреуі және жергілікті тұрғындардың мәдениетіне кері әсер етуі. Елде туристтердің көп болуы, халықтың өзге мәдениетке еліктеп, өз құндылықтарын ұмытуға соқтыруы мүмкін.
О - мүмкіндіктер	Еуразия ортасында орналасқан Қазақстан әлемдік өркениет торабында, Батыс пен Шығысты байланыстыратын көліктік, әлеуметтік және экономикалық, мәдени және идеологиялық қиылыста тұр. Қазіргі уақытта Қазақстанда туризмді дамытуға барлық ресурстар бар және танымдық, сауықтыру, тарихи, этникалық, экотуризм, іскери, спорттық, рафтинг, альпинизм, бүркітпен аң аулау және т.б. түрлері ұсынылған.
Т - қауіп қатерлер	1. Туристтермен бірге жағымсыз факторлардың, эпидемиялардың және терроризм мен экстремизмнің таралу мүмкіндігі. 2. Туристтер ағымының көптігі, оларды қадағалауда қиындық тудырып, түрлі жағымсыз факторлардың елге ықпал етуіне алып келеді. 3. Туристтер мен жергілікті халық арасында әлеуметтік-экономикалық шиеленістер күшеюі, тарихи және сәулет мұралары бұзылуы мүмкін.

2020 жылда пандемияның әсерінен туризм тежелгенімен, 2021 жылдан сыртқы туризмнің орнын ішкі туризм басты. Ең көп сұранысқа ие санаторий - курорттық емдеу, сауықтыру, демалыс, медициналық (чек-ап, диагностика), сондай-ақ тау шаңғысы туризм түрлері, экологиялық және ауылдық туризм, яғни табиғатқа серуендеп шығуға қатысты салалары танымал болды.

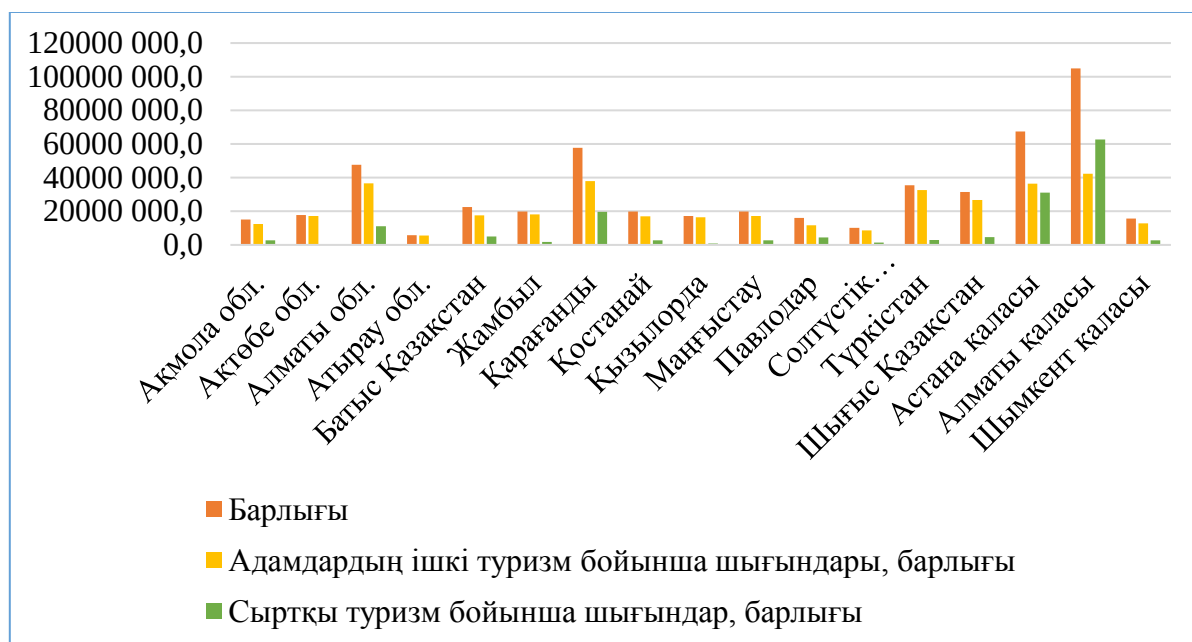
1-сурет – Қазақстанның туристердің өз елінде саяхаттауға жұмсауға дайын сомасы

Туризм саласынан қазақстандықтардың күтуін қарасақ, олар көбінесе бюджеттік демалысты таңдайды, мысалы, қысқа 1-2 күндік турлар мен демалыс күндерге арналған турлар. Қазақстандық туристтердің өз елінде саяхаттау үшін қанша ақша жұмсауға дайын екені сурет 1-де талданған болатын.

2-сурет - Шетелдік туристердің Қазақстанға келгенде жұмсағысы келетін сомасы

Қазақстандық Туристік Ассоциациясының өткізген сауалнамасы бойынша қазақстандық туристердің басым бөлігі туристік саяхатқа бір адамға 200 долларға дейін жұмсауға дайындығы сурет 2-де көрсетілген [3].

3-сурет - Сыртқы және ішкі туризмге жұмсалатын шығындардың облыстар бойынша көрсеткіштері

Шетелдіктердің басым көпшілігі Қазақстанға сапарға бір адамға 500 доллардан аспайтын қаражат жұмсауға дайын. Олар 4-5 жұлдызды қонақүйлерде тұруды жөн көреді, сонымен қатар қазақ халқының тұрмысы мен ұлттық мәдениетіне көбірек ену үшін шағын орналастыру құралдарына (жатақханалар) және ауылдық қонақ үйлерге, киіз үйлерге, кемпингтерге және т.б. сұраныс бар.

Қазақстан Республикасының әрбір облыста 2021 жылғы деректер бойынша ішкі және сыртқы туризмге жұмсалатын қаражат сомасы сурет 3 пен кесте 2-де көрсетілген.

Кесте 2 - 2021 жыл бойынша Қазақстандағы ішкі және сыртқы туризмге жұмсалатын шығындар саны облыс бойынша

Облыс пен қала атауы	Барлығы	Адамдардың ішкі туризм бойынша шығындары, барлығы	Сыртқы туризм бойынша шығындар, барлығы
Ақмола облысы	15 134 250,1	12 390 624,2	2 743 625,9
Ақтөбе облысы	17 755 229,6	17 250 427,5	504 802,1
Алматы облысы	47 735 106,1	36 550 229,3	11 184 876,8
Атырау облысы	5 722 235,1	5 521 245,3	200 989,8
Батыс Қазақстан облысы	22 615 455,1	17 540 339,2	5 075 115,9
Жамбыл облысы	19 830 661,4	18 115 763,7	1 714 897,7
Қарағанды облысы	57 694 254,8	37 986 395,0	19 707 859,8
Қостанай облысы	19 799 852,7	17 061 960,5	2 737 892,2
Қызылорда облысы	17 263 108,6	16 434 378,8	828 729,7
Маңғыстау облысы	19 915 616,7	17 133 645,7	2 781 971,0
Павлодар облысы	16 011 745,8	11 593 695,6	4 418 050,2
Солтүстік Қазақстан облысы	10 172 768,6	8 694 275,3	1 478 493,3
Түркістан облысы	35 557 205,7	32 639 811,4	2 917 394,3
Шығыс Қазақстан облысы	31 520 438,9	26 803 715,8	4 716 723,1
Астана қаласы	67 466 133,2	36 336 432,5	31 129 700,6
Алматы қаласы	104 945 646,9	42 283 613,6	62 662 033,4
Шымкент қаласы	15 729 700,0	12 904 203,8	2 825 496,3
ҚР Статистика Департаментінің есебі авторлармен [4] дереккөз негізінде жасалған			

Қорытындылай келе, Қазақстандағы туризм мәселесі көпшілікті аландататын тақырыптардың бірі екені сөзсіз. Еліміздің мәдени-тарихи құндылықтары, табиғаты және қонақжай халқы туризмді жаһандық дәрежеде дамытуға мүмкіндік береді. Тақырыпты саралау нәтижесі негізінде бұл саланы жаңа дәрежеге көтерудің бірнеше жолдары талданды:

1. Қазақстандағы инженерлік, транспорттық және әлеуметтік инфрақұрылымды дамыту. Туристтер үшін дамыған инфрақұрылым мен ыңғайлы жағдайдың болуы басты шарттардың бірі. Жоғары сапалы транспорт, қонақ үйлер және туристік орталықтар туристтерді қызықтырып, келушілер санын арттыра алады.

2. Қызмет көрсету саласын дамыту және жетілдіру, білікті кадрлар дайындау және туризм саласындағы білім беру жүйесін заманауи әлемдік стандарттарға сәйкестендіру. Еліміздегі мамандардың жетіспеушілігіне байланысты туризм менеджерлерін даярлайтын оқу орындарын ашу және студенттерді өзге елдерге тәжірбие алуға жіберу.

3. Елдегі маркетинг пен брендингті дамыту. Қазақстан туризм саласын цифрлік платформаларда және әлеуметтік желілерде дамытып, диджитализация процессін жүргізуі қажет. Сонымен қатар, елімізде ЮНЕСКО-ның дүниежүзілік мұра тізіміне кіретін Қожа Ахмет Яссауи кесенесі, Тамғалы тас археологиялық кешені мен петроглифтері, Қорғалжын және Наурызым қорықтарын біріктіретін

Сарыарқа даласы мен көлдері, сондай-ақ «Жібек жолы: Чанъань Тянь-Шань дәлізі желісінің маршруттары» және Батыс Тянь-Шань таулы аймағы бар. Бұл нысандар халықаралық ұйыммен қорғалатындықтан, олардың танымалдылығын дүниежүзілік деңгейде арттыруға мүмкіндіктер бар.

4. Мемлекет тарапынан туризм саласын қаржыландыру және инвестициялық тартымдылықты арттыру. Бұл үшін елдегі инвестициялық климатты жақсартып, өнірлеріндегі туристтік нысандарды дамытып, қаржыландыруы қажет.

5. Визалық талаптарды жеңілдету және құжаттардың көлемін азайту. Елге кіруге қажетті талаптардың көптігі туристтердің Қазақстанға саяхаттауын қиындатуы мүмкін. Мұндай жағдайлар болмас үшін кедендік талаптарды жеңілдетіп, виза алу процессін қолжетімділігін арттыру керек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. 2021 жылы Қазақстандағы туризм саласына 564 млрд теңге инвестиция түсті [Электрондық ресурс]:

https://www.inform.kz/kz/2021-zhyly-kazakstandagy-turizm-salasyna-564-mlrd-tenge-investiciya-tusti_a3902495

2. ЭКСПО-2017 ел экономикасының жандануына әсер етті [Электрондық ресурс]:

<https://alashainasy.kz/ekons/ekspo-2017-el-ekonomikasyinyin-jandanuyina-aser-ett-99714/>

3. Қазақстан Республикасындағы туризм индустриясын талдау [Электрондық ресурс]: <http://surl.li/egtxx>

4. Қазақстандағы ішкі және сыртқы туризмге жұмсалатын шығындар саны облыс бойынша [Электрондық ресурс]: <https://new.stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-tourism/spreadsheets/>

УДК 005 (075.8)

Самусенко Д.А. (19-БЭ-1, ВКТУ), Мезенцева Л.А. (ВКТУ)

БИЗНЕС-ПЛАНИРОВАНИЕ КАК ОСНОВА ПЕРСПЕКТИВНОГО РАЗВИТИЯ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ МАЛОГО БИЗНЕСА

Аннотация. Любое предприятие всегда ставит основной целью достижение максимума прибыли при минимуме затрат. Бизнес-план предприятия способствует решению этой задачи, определяя наиболее выгодные источники финансирования и рациональные направления расходования средств, обеспечивая устойчивое положение предприятия на рынке. В связи с этим в настоящее время возрастает значимость разработки стратегии и стратегического планирования не только для крупных, но и для средних компаний, а также для малого бизнеса.

В статье рассмотрены различные методы планирования, анализа конкурентной среды, вопросы стратегического планирования и социально-экономического прогнозирования на предприятии с применением программы Project Expert.

Ключевые слова: бизнес, планирование, прибыль, бизнес-план, маркетинг, риск бизнеса, эффективность бизнеса.

Бизнес-план является основополагающим элементом стратегического планирования. Всякий, кто всерьез хочет заниматься предпринимательской деятельностью и получать прибыль в рыночной среде, должен иметь хорошо обдуманный и всесторонне обоснованный детальный план, определяющий стратегию и тактику ведения бизнеса, выбор цели, техники, технологии, организации производства и реализации продукции. Наличие хорошо разработанного плана позволяет активно развивать предпринимательство, привлекать инвесторов, партнёров и кредитные ресурсы. Бизнес-план предприятия определяет наиболее выгодные источники финансирования и рациональные направления расходования средств, обеспечивая устойчивое положение предприятия на рынке. Программа Project Expert для разработки бизнес-планов и подготовки инвестиционных проектов считается одной из лучших в своем классе.

Современный бизнес функционирует в условиях нарастания сложности, неопределенности и динамичных изменений, происходящих во внешней среде. Источники возникновения неопределенности разнообразны и связаны с действием целого ряда факторов, находящихся как внутри организации, так и вовне ее. Необходимость сохранять гибкость и адаптивность, возможность принимать адекватные действия в меняющемся мире вовсе не означают, что предприятие сможет действовать, не имея никакого утвержденного плана.

Стратегическое планирование требует соблюдения трех основных условий:

1. Управление компанией строится на принципах управления инвестиционным портфелем. Каждое направление обладает своим потенциалом получения прибыли, соответственно которому и распределяются ресурсы компании.

2. Тщательная оценка перспектив каждого вида деятельности, изучения показателей рыночного роста и позиции компании на конкретном рынке.

3. Каждая компания, учитывая профиль деятельности, цели, возможности, навыки и ресурсы, разрабатывает собственную стратегию. Для каждого бизнеса компанией разрабатывается план достижения долгосрочных целей.

Стратегическое планирование не должно сводиться лишь к составлению стратегического плана раз и навсегда; работа над его формированием является непрерывным процессом. Планирование и корректировка плана продолжаются в течение всего периода существования компании. Сам план должен постоянно обновляться и пересматриваться, что обеспечит его актуальность и жизнеспособность.

Стратегическое планирование необходимо, чтобы систематически управлять развитием бизнеса компании. Практика подтверждает, что применение стратегического планирования дает важные преимущества для компании, поскольку оно позволяет решить следующие вопросы:

- подготовиться к использованию благоприятных возможностей для развития бизнеса;
- выявить возникающие опасности и проблемы;
- рационально распределить ограниченные ресурсы;
- улучшить координацию действий в организации;
- улучшить функцию контроля внутри организации;
- обеспечить рост возможностей для информационного обеспечения процесса принятия решений и обмена необходимой информацией;
- побудить руководителей к реализации своих решений в процессе их работы;
- повысить профессиональную подготовку персонала фирмы.

Положение на современном рынке подталкивает руководителя предприятия по-новому проводить бизнес-планирование. Сегодня каждый предприниматель, бизнесмен, менеджер должен совершенствовать свою бизнес-деятельность. На это есть несколько причин: глобализация экономики, конкуренция, которая сейчас особенно жесткая, и условия на рынке постоянно меняются. Предпринимателям следует пользоваться такими формами и моделями планирования, благодаря которым принимаемые решения были бы максимально эффективными. Лучший вариант достижения таких решений в новых экономических условиях - это бизнес-планирование.

Бизнес-планирование позволяет не допустить множества ошибок: нехватки капитала для работы компании, отрицательного баланса движения средств, неверного подбора сотрудников, неправильного выбора места для расположения компании и работы на неперспективном рынке.

Мировая практика показывает: большинство компаний ведут убыточную деятельность только потому, что они не предусмотрели или неверно спрогнозировали изменения рынка, не оценили свои ресурсы и возможности. Бизнес-планирование в организации необходимо для того, чтобы убедить партнеров и инвесторов в правильности выбранного пути. Особенно большое значение бизнес-план приобретает для коммерческой деятельности, где важны прогнозы на перспективу и предварительное тестирование перед первыми шагами компании.

В рамках бизнес-планирования главная цель – планировать производственно-хозяйственную и финансовую деятельность компании на ближайшие и отдаленные периоды с учетом потребностей рынка и возможностей получения нужных ресурсов.

На рисунке 1 представлены основные разделы разработки бизнес-плана предприятия.

Рисунок 1 – Основные разделы разработки бизнес-плана

Бизнес-планирование – это процесс, который:

- позволяет установить, насколько жизнеспособен проект в условиях конкуренции;
- отражает в себе направление развития проекта (компании);
- является важным инструментом получения финансовой поддержки от внешних инвесторов.

Как показывает мировая практика, малое предпринимательство играет большую роль в экономике любых стран, даже развитых, так как ему свойственны определенные преимущества.

К преимуществам малого бизнеса можно отнести:

- более быструю адаптацию к местным условиям хозяйствования;
- большую свободу действий субъектов малого предпринимательства;
- гибкость и оперативность в принятии и выполнении принимаемых решений;
- относительно невысокие расходы при осуществлении деятельности;
- большую возможность для индивидуума реализовать свои идеи, проявить свои способности;
- более низкую потребность в первоначальном капитале и способность быстро вводить изменения в продукцию и процесс производства в ответ на требования местных рынков;
- более высокую оборачиваемость собственного капитала.

Предприниматель должен уметь хорошо рассчитывать предполагаемые последствия риска, сохранять предпринимательскую тайну, владеть всей информацией о деятельности собственного малого предприятия, потребителях продукции, клиентах, поставщиках, конкурентах. Научно разработанный бизнес-план является в руках предпринимателя тем ориентиром, который помогает найти свой путь в бизнесе и без больших потерь привести свое дело к результату. Важнейшим пунктом любого бизнес-плана является оценка его эффективности и потенциальных рисков при его внедрении.

Значит, бизнес-план помогает руководителю решать следующие основные проблемы:

- определить конкретные направления деятельности предприятия, его целевые рынки и место на этих рынках;
- сформулировать долговременные и краткосрочные цели бизнеса, стратегию и тактику их достижения, а также определить круг лиц, ответственных за реализацию намеченного плана;
- зафиксировать состав и показатели товаров и услуг, которые будут предложены потребителям, оценить соответствующие производственные и торговые издержки;
- выявить соответствие имеющегося персонала предприятия и условий в мотивации его труда предъявляемым требованиям;
- определить систему маркетинговых мероприятий по исследованию рынка, рекламе, стимулированию продаж, ценообразованию, каналам сбыта;
- оптимизировать организационную структуру управления фирмой;
- оценить финансовое положение предприятия и соответствие имеющихся финансовых и материальных ресурсов возможностям достижения поставленных целей;
- выявить факторы, которые способны помешать выполнению бизнес-плана и наметить меры по их устранению.

В настоящее время существует весьма широкий спектр специализированных программных продуктов для разработки бизнес-плана. Наиболее часто в нашей стране применяют пакет прикладных программ «Project Expert». Применение авторитетных, лицензированных систем укрепляет авторитет инициаторов проекта и повышает финансово-экономическую привлекательность последнего.

Project Expert позволяет проводить анализ показателей эффективности инвестиций, анализ чувствительности, статистический анализ, анализ безубыточности. С аналитической системой Project Expert можно легко описать финансово-экономическую среду, в которой планируется реализация проекта, а также прогнозировать изменения экономического окружения. При моделировании в Project Expert производственной деятельности предприятия достаточно ввести в систему данные о продукции, объемах ее производства, о количестве и стоимости сырья и материалов, о затратах на персонал в соответствии с существующей структурой производства, об общих издержках - затратах на производство, управление, маркетинг.

Система позволяет описать график производства и различные виды

издержек, связав сложной математической зависимостью выбранные параметры финансовой модели предприятия, например, при моделировании объема производства продукта, исходя из возможностей предприятия и прогнозной емкости рынка. Project Expert также позволяет установить зависимость плана производства от различных факторов, например, от мощностей используемого производственного оборудования.

Аналитические возможности Project Expert достаточно обширны. После того как система сформирует таблицы, содержащие ожидаемые финансовые результаты деятельности предприятия, представленные в виде прогнозных отчетов: Отчет о прибылях и убытках, Баланс, Отчет о движении денежных средств, - автоматически производится расчет планируемых финансовых показателей и показателей эффективности инвестиций.

Помимо оценки эффективности вложения в проект в целом в Project Expert успешно решается так называемая «задача инвестора», т.е. определяется, удовлетворяют ли финансовые результаты участия в проекте требованиям всех заинтересованных в нем сторон - владельцев предприятия, инвесторов, кредиторов и госструктур, анализируя рассчитанные системой основные финансовые показатели и показатели эффективности инвестиций.

Таким образом, тщательно подготовленный и составленный план развития малого бизнеса открывает перспективу его развития, то есть отвечает на самый важный вопрос: стоит ли вкладывать силы и средства в это дело, принесет ли оно такую прибыль, которая окупит все затраты. Требуется собрать и проанализировать разнообразную информацию, иногда повторно изучить и перепроверить собранные сведения или выполнить дополнительные исследования и расчёты в Project Expert.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Джолдасбаева Г.К., Уркумбаева А.Р. Бизнес-планирование: Учебное пособие. - Алматы: РИО АТУ, 2019. –180 с.
2. Сайбель Н.Ю. Бизнес-план как фундамент успешного развития предприятия / Н.Ю.Сайбель, Е.С.Кошкина // Вопросы экономики и управления. - 2017. - № 1 (8). - С. 95-98. URL: <https://moluch.ru/th/5/archive/51/1802/>
3. Бизнес-план - основа успешного бизнеса. – URL: <http://bisnesstop.com>

ҚАЗІРГІ ЭКОНОМИКАДАҒЫ БАҒА МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Баға – нарықтық экономиканың негізгі ұғымдары мен элементтерінің бірі. Бұл экономиканы ғана емес, жалпы қоғамды дамытудың барлық негізгі проблемалары қиылысатын күрделі категория. Бұл негізінен тауарларды өндіру мен сатуға, олардың құнын қалыптастыруға, жалпы ішкі өнім мен ұлттық кірісті бөлуге және пайдалануға қатысты. Мақалада қазіргі экономикадағы тауардың құны мен бағасын анықтау мәселелері қарастырылады. Зерттелетін тақырыптың өзектілігі бүгінгі таңда баға қазіргі экономикадағы маңызды компонент болып табылады.

Түйін сөздер: баға, экономика, шығындар факторы, ғылыми негіздеме, мақсатты баға, нарықтық экономика.

Баға белгілеу-бұл нарықтарды, шығындарды, тауарларды, баға белгілеуді және бәсекелестікті мұқият зерттеуді, талдауды және бағалауды қажет ететін күрделі процесс. Баға процесі кәсіпорынның баға саясатының ажырамас бөлігі ретінде әрекет етеді және көптеген ішкі және сыртқы факторларға байланысты өте күрделі әрекет болып табылады.

ескеру керек. Экономиканың нарықтық жағдайында баға белгілеудің қымбат әдістерінің кемшілігі олардың баға белгілеу механизмін анықтайтын ішкі факторларға назар аударуы болып табылады.

сыртқы факторлар. Шығындарды есепке алуға негізделген әдістер өндірушілерге (сатушыларға) бағдарлануды көрсетеді, дәстүрлі және кең таралған, бұл кәсіпорындарда қажетті ақпараттың болуына, есеп айырысудың қарапайымдылығына, шығындардың орнын толтыруға мүмкіндік беретін бағаның төменгі шегін анықтау мүмкіндігіне байланысты. Шығынды әдістерді қолданудың келесі кемшіліктерін атап өтсек.

Кәсіпорындағы баға белгілеу:

- сұраныс деңгейі ескерілмейді және мәселелер туындауы мүмкін, сонымен қатар жоғары бағаға байланысты тауар сатылмайды;
- "шығындар" бағасы тауардың құндылық шараларын сатып алушылар үшін көрсетпейді;
- бәсекелестер бағасының әсері және олардың мінез-құлқы ескерілмейді.

Көп жағдайда бағаны қалыптастырудың шығынды әдістері тауардың базалық (негізгі) бағасын қалыптастыру үшін пайдаланылады, ол кейіннен тактика әдістері мен құралдарын пайдалана отырып, түпкілікті бағаны (мәміле бағасын) анықтау үшін бастапқы нүкте ретінде қызмет етеді.

сондай-ақ қабылданған бағаға сәйкес түзетілген бір немесе бірнеше тауарға баға белгілеу стратегиясы. Тұтыну тауарлары нарығындағы бағаны негіздеу кезінде оның бағаның жоғарғы шекарасын анықтайтын сұраныспен байланысын зерттеу қажет, өйткені оның негізсіз деңгейі (жоғары немесе төмен) көрсетіледі сұраныс көлемінде. Көптеген сарапшылар сұраныс жалғыз деп санайды бағаны негіздеу кезінде ескерілетін фактор. Баға белгілеудің осы тәсіліне назар аударатын кәсіпорындар тұтынушының бағалау әдісін қолданады,

оның негізінде тұтынушының тауардың маңыздылығы және ол үшін белгілі бір ақша төлеуге дайын болуы, яғни әлеуетті сатып алушыларға тауарды тұтынушылық бағалау және оның бағаны қабылдауы. Бұл тәсілмен кәсіпорын тұтынушының өзі өзі үшін тауардың құны мен оның бағасы арасындағы қатынасты нарықта ұсынылған ұқсас тауарлардың бағасымен салыстыра отырып анықтайтындығына негізделеді. Тұтынушы үшін өнімнің пайдалылығы (жүйелік сапаның пайдалы қасиеттерінің жиынтығы) оның осы бағаны төлеуге, яғни тиімді сұраныс деңгейін қолдауға дайын екендігін анықтайды.

Бағаның өзгеруі тауарға сұраныс деңгейінің өзгеруіне байланысты қойылады, осылайша баға сұраныс өскен сайын өседі және ол төмендеген кезде төмендейді, ал өндіріс (сату) шығындары тек шектеуші фактор ретінде ескеріледі. өнім белгілі бір әдіспен белгілі бір бағамен әкеле ала ма кәсіпорынға пайда.

Сұранысқа бағытталған әдісті қолдану бір-бірін алмастыратын тауарлар нарығында тиімді, бұл сатып алушыға тауарларды салыстыруға және олардың қалауына сәйкес келетінін таңдауға мүмкіндік береді. Кәсіпорынның міндеті-өз тауарларын техникалық қасиеттеріне, дизайнына, қаптамасына қарай саралау сатудан кейінгі қызмет көрсету және т. б.

Тауарды саралау нарықты саралауды да қамтиды: кәсіпорын тұтынушылардың бірнеше сегменттерімен жұмыс істейді, олардың әрқайсысы тауардың жеке тұтынушылық қасиеттерін әр түрлі бағалайды, бұл бағалардың кең ауқымын болжайды. Бәсекелестік жағдайларын ескеретін баға белгілеуді таза немесе олигополистік бәсекелестік нарығында жұмыс істейтін кәсіпорындар қолданады.

Бағаны анықтаудың үш әдісі бар: ағымдағы баға әдісі, бәсекелестік көшбасшысын ұстану әдісі және тендерлік әдіс. Түпкілікті бағаны анықтау әр түрлі меншік нысандарындағы барлық кәсіпорындардың маркетингтік қызметіне тікелей әсер ететін баға саясатының маңызды механизмі болып табылады, өйткені өнімнің белгілі бір түрлеріне, әсіресе бәсекелес тауарларға бағаның дәрежесі мен арақатынасы тұтынушылар жасаған сатып алу көлеміне шешуші әсер етеді.

Бағалар тұтастай алғанда компанияның маркетингтік және өндірістік-шаруашылық қызметінің барлық компоненттерімен тікелей байланысты. Сауданың нақты нәтижелері дұрыс белгіленген бағаларға қатты тәуелді және қате немесе дұрыс баға саясаты Бизнестің нарықтағы тиісті жағдайына тұрақты әсер етуі мүмкін. Баға белгілеудің қиындығы-баға циклдік категория болып табылады. Бұл байланыс, саяси, экономикалық және әлеуметтік факторлардың өзара енуі. Бұл факторлардың нарықтың дамуына әсері мезгіл-мезгіл өзгеріп отырады. Нарықтық жағдайлардың күш өрістері бағамен келіседі. Бүгінгі баға шығындар факторына байланысты болуы мүмкін, ал ертеңгі деңгей сатып алушының мінез-құлқының басқа белгілеріне байланысты болуы мүмкін. Бұл баға құбылысы. Сонымен қатар, баға мен баға экономикалық механизмнің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Экономикалық механизмнің өзі-бұл қалыптасқан жағдайды ескере отырып, қоғам экономикалық заңдарды қолданатын белгілі бір экономикалық формалардың, басқару әдістерінің және

құқықтық формалардың ұйымдық құрылымдары. Біздің қоғам дамуының қазіргі кезеңінде баға белгілеудің күрделі әдіснамалық мәселелерін шешуде еңбектің шығармашылық табиғатының рөлі мен маңыздылығын, оның құндылық пен баға, материалдық игіліктер субстанциясы ретіндегі мазмұнын терең теориялық түсіну үлкен рөл атқарады.

Нарықтық экономика заңдарын игеру жолында баға жүйесін басқару мәселелері мемлекеттің әлеуметтік саясатында орталық орындардың бірін алады. Ғылыми тұрғыдан алғанда, баға белгілеуді қолдану материалдық тауарларды айырбастау, өндіру, тұтыну және бөлу саласындағы экономикалық қатынастарды жақсарту жазықтығында жатыр.

Баға әдістемесі – бұл жалпы ережелер жиынтығы, оның ішінде жалпы ережелер, әзірлеу әдістері, баға принциптері, бағаны негіздеу және анықтау, бағаны бақылау және баға тәртібін белгілеу. Бұл әдіс бағаның өзгеруінің барлық деңгейлері үшін бірдей. Басқаша айтқанда, баға саясаты бағаны кім белгілейтініне және қандай мерзімге байланысты өзгермейді. Бұл ел экономикасында жұмыс істейтін бірыңғай баға жүйесін құру үшін қажетті мақсат.

Екі тұжырымдаманы әдістеме мен әдістемені салыстыруға болмайды. Олар өте ерекшеленеді. Әдістеме негізінде баға стратегиясы жасалады және Әдістемеде осы стратегияны іс жүзінде жүзеге асыру үшін нақты ұсыныстар мен құралдар беріледі. Осылайша, бұл әдістер бірнеше баға әдістерін біріктіретін әдістеменің негізгі элементтері болып табылады.

Әрбір техниканың өзіндік ерекшеліктері бар, бірақ бұл ерекшеліктер мен айырмашылықтар бір техниканың талаптарынан аспауы керек. Әдістеменің екінші негізгі компоненті-баға принципі. Бұл бүкіл баға жүйесін сипаттайтын және оның негізінде жатқан тұрақты базалық жағдайды білдіреді. Баға принциптері тек әзірлеу және қолдану негізінде жүзеге асырылуы мүмкін.

Нәтижесінде принциптер мен әдістер өзара байланысты және әдіснаманы құрайды. Нарыққа көшкен кезде баға әдістері өзгеріссіз қалуы керек. Бұл нарықтық қатынастарға сәйкес келетін бірыңғай ережелер мен принциптерге сәйкес баға жүйесін біртіндеп қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Баға белгілеудің ең маңызды принциптері:

- 1.Ғылыми негіздеме;
- 2.Бағдармақсатты баға;
- 3.Процестің үздіксіздігібағалау;
- 4.Бағаны қалыптастыру және бағаны басқару процестерін біріздендіру.

Бірінші қағида - біз нарықтық экономиканы дамытудың объективті экономикалық заңдарын, сұраныс пен ұсыныс пен құн заңдарын білуіміз және ескеруіміз керек. Бағаның ғылыми дәлелі барлық нарықтық факторлардың нарықтық жағдайларын және экономикада жұмыс істейтін баға жүйесін терең талдауға негізделген. Сонымен қатар, біз өндірістегі баға тенденцияларын анықтап, сұраныс деңгейінің, өнім сапасының өзгеруін болжауымыз керек. Бағаның ғылыми негіздемесі баға процесін ақпараттық қамтамасыз етудің толықтығына байланысты.

Әр түрлі және барлық үшінші тарап ақпараты қажет, әсіресе экономика

туралы. Баға сауда-саттығының принципі-баға шешуі керек Әлеуметтік және экономикалық проблеманы нақты анықтау.

Мақсатты бағаның бағыты мен Мақсаттың басымдығы экономикалық дамудың әр кезеңінде өзгереді. Баға белгілеу процесінде сабақтастық принципі шикізаттан дайын өнімге ауысу болып табылады, олардың әрқайсысының өзіндік бағасы бар.

Екіншіден, ескірген тауарларды өндіруден шығаруға және жаңаларын әзірлеуге байланысты қолданыстағы бағаларға тұрақты толықтырулар мен өзгерістер орын алуда. Бәсекелестіктің өсуі және нарықтық қатынастардың дамуы бұл процесті серпінді етеді.

Бағалардың біркелкілігі қағидаты телекоммуникация, көлік және газ сияқты салалардағы монополиялар үшін тауарлар мен қызметтердің бағаларын мемлекеттік реттеу болып табылады.

Мұндай бақылау еркін баға белгілеу режимдері қолданылатын тауарларға да қолданылады. Бақылаудың мақсаты заңнамада белгіленген барлық баға белгілеу ережелері мен қағидаттарын қолданудың дұрыстығын тексеру болып табылады. Ұйымда немесе кәсіпорында баға тәртібін бұзған кезде кінәлілерге экономикалық немесе әкімшілік санкциялар қолданылады.

Тиісті баға әдістері, ақылға қонымды баға саясаты және жақсы ойластырылған баға стратегияларын дәйекті түрде жүзеге асыру қазіргі нарық жағдайында табысты коммерциялық кәсіпорынның маңызды құрамдас бөлігі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1.Дроботова о. о. [Электрондық ресурс] // "Экономика және қазіргі заманғы менеджмент: проблемалар мен шешімдер"Халықаралық сырттай ғылыми-практикалық конференциясы. - Қол жеткізу режимі: <http://sibac.info/index.php/2009-%2007-01-10-21-16/6754-2013-03-08-07-08-31>.

2.Семенова О. в. қазіргі кезеңдегі баға белгілеу ерекшеліктері [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: http://pricinginfo.ru/publ/teorija/teorija_cenoobrazovanija/osobennosti_cenoobrazovanija_na_sovremennom_ehtape/9-1-0-44.

3.Нарықтық экономикадағы баға [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: <http://bobyh.ru/referat/101/1161/1.html>.

4.Қазіргі экономикадағы баға [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: <http://reftrend.ru/306545.htm>

ӘОЖ 338.57

Сұлтанов Х.М., Бекенов Д.М. (20-ГФМК-1, ШҚТУ), Сырымбек М. (ШҚТУ)

АЗЫҚ-ТҮЛІК НАРЫҒЫНДАҒЫ БАҒА ПРОБЛЕМАСЫ

Андатпа. ҚР азық-түлік нарығындағы баға өсімінің себептері пайымдалады және бағалық проблемасы, оларды шешу жолдарын қарастырады. 2011-2022 жылдар аралығындағы баға индексі өзгерісі зерттелді.

Сонымен қатар, бөлшек сауда көлемі өзгерісі есептелді. Бағаны тұрақтау жолдарына шолу жасалды.

Түйін сөздер: азық-түлік мәселесі, баға, инфляция, факторлар, баға индексі

Азық-түлік бағасы Қазақстан Республикасының тұрғындары үшін өте маңызды мәселе болып табылады. Негізгі тауарлар мен азық-түлік тауарларының құны ерекше алаңдаушылық тудырады, өйткені бұл шығындар адамдардың жалақысы мен басқа да кірістерінің айтарлықтай бөлігін алады.

Қазіргі таңда Қазақстанда 19 млн-нан астам тұрғын бар, ал 2050 жылдарға қарай адам саны шамамен 25 млн-нан асып кетуі мүмкін мемлекетіміз болашақта азық-түлік өнімдерін экспорттаушы алдыңғы елдер қатарынан көріне алады ма? Осы жерден бүгінгі жағдай мен болашақты таразыласақ деген заңды сұрақ өзінен-өзі туындайды.

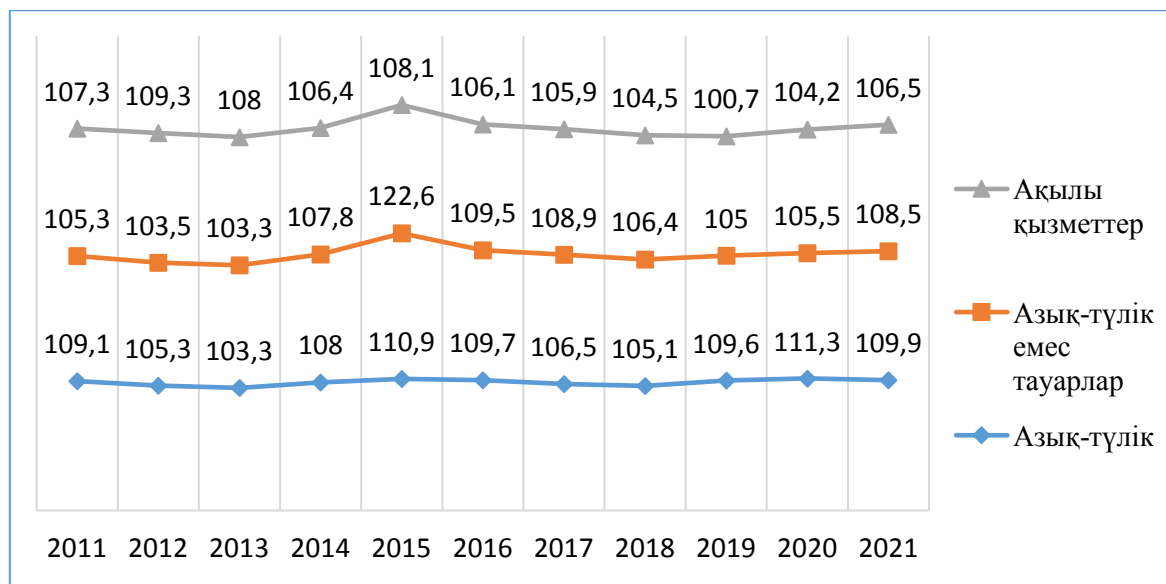
Иә, азық-түлік мәселесі басты орында тұрған сұрақтардың бірі екені барлығымызға белгілі. Елімізде осы мәселелер бойынша бірқатар шаралар қабылдап, өзіндік іс-әрекеттерін жасап жатыр. «Қазақстан – ірі бидай өндіруші және экспорттаушы ел. Сондай-ақ азық-түлік қауіпсіздігі жөніндегі Ислам ұйымының негізін қалаушылардың бірі. Оның төртінші Бас ассамблеясы елордада өтті. Біз орнықты ауыл шаруашылығының жарқын болашағы үшін шетелдік инвесторларды өзімізге шақырамыз», – деді Президент Қасым-Жомарт Тоқаев [1].

Бүгінде баға деңгейіне келесі факторлар айтарлықтай әсер етеді:

- маусымдық;
- нарықтағы танымалдылық пен сұраныс;
- егін жинау;
- валюта бағамы;
- жеткізу (импорт үшін);
- халықаралық саяси процестер және т.б.

Азық-түлік инфляциясының өсуі көрші елдерде де байқалады. Мысалға айтсақ, Ресейде азық-түлік инфляциясы жылдық мәнде наурыз айының қорытындысы бойынша 18%, ал Өзбекстанда жылдық мәнде 14,5%-ды құрады. Сонымен қатар азық-түлік бағасының өсуі Еуропа елдерінде де байқалады. Францияда инфляция жылдық мәнде 5,1% рекордтық көрсеткішке жетті [2].

Құрғақшылық салдарынан азықтың қымбаттауы сиыр еті, тауық еті, сүт өнімдері мен жұмыртқа бағасының өсуіне себеп болып отыр. 2021 жылы жанар-жағармайға акциздердің артуы азық-түлік қымбаттауының себептерінің бірі болды, коммуналдық қызметтер тарифтерінің шамалы өсуі, шикізат, тыңайтқыштар, ветеринариялық препараттар бағасының өсуі әлеуметтік маңызы бар азық-түлік тауарлары бағасының өсуін үстей түсті.

1-сурет - 2011-2022 жылдар аралығындағы баға индексі

Жоғарыдағы суретте 2011-2022 жылдар аралығындағы баға индексі динамикасы көрсетілген, жыл сайын тауар бағасының өсуі әркелкілігі байқалады.

Жыл басынан бастап бағалар қаңтардағы тәртіпсіздіктерден кейін азық-түлік жеткізудегі қиындықтарға байланысты өсті, бірақ ақпанның аяғында және наурыздың басында бағаның өсуіне басқа себеп әсер етті: Украинадағы геосаяси дағдарыс салдарынан теңге бағамы бір доллар үшін 510 теңгеге дейін көтерілді. Тіпті елімізде өндірілетін тауарлар бағасының да өсіп жатқанын тұтынушылар ретінде күнделікті көрудеміз.

Көкөністерде мүлдем басқа жағдай орын алады, мұнда кейбір түрлердің көтерме құны бөлшек сауда бағасынан асып түседі. Соңғы бес жылды ала отырып бұл картопқа, сәбізге, пиязға және күрішке қатысты баға тенденциясы:

- картоп 2022 жылғы қыркүйекте бөлшек саудада 160 теңге (2021 ж. қыркүйекте – 138 теңге, өсім – 15,9%)
- сәбіз – 162 теңге (160 теңге, +1,2%)
- пияз – 125 теңге (103 теңге, + 21,3%)
- күріш – 464 теңге (366 теңге, + 26,8%) [3]

Кесте 1- Бағаның өсуі (қазан айы 2021жыл-қазан айы 2022 жыл) [4]

77,7% кір сабын	26,5% театр қызметтері
74,3% құмшекер	42,2% балқытылған ірімшік
64,2% канцелярлық тауарлар	41,7% макарон өнімдері
51,1% тоңазытқыш	39,9% концентратталған қантсыз сүт
50% балалар сабыны	39,7% қантпен қоюландырылған сүт
45,5% арпа	38,6% қарақұмық
44,3% жоғарғы сұрыпталған ұн	35,3% сусабын
43,8% кондиционер	42,3% дәретхана қағазы

Әлеуметтік маңызы бар өнімдерден сүт, сиыр еті, тауық еті мен жұмыртқа қымбаттады. Бұған былтырғы жылы жем-шөп мәселесі мен жанар-жағармайға акциздің көтерілуі себеп болуда.

Қазақстанда бағаның қымбаттауы инфляция әсерінен деп санаймыз. Ресми статистикалық мәліметтер арқылы талдау жасасақ, 2021 жылдың қортындысы бойынша елдегі инфляция 8,4%-құраған. 2022 жылғы қазанда жылдық инфляция 18,8%-ға дейін жеделдеді. Ал, 2022 жылы желтоқсан айында инфляция деңгейі 20,3% көрсетті.

Оның барлық құрамдас бөліктерінің бағасы өсуде:

Азық-түлік тауарлары – 23,1% (өткен аймен салыстырғанда +0,9%);

Азық-түлік емес тауарлар – 17,9% (өткен аймен салыстырғанда +0,9%);

Ақылы қызметтер – 13,5% (өткен аймен салыстырғанда + 1,2%) [5].

Еліміздегі 2017 – 2021 жылдардағы бөлшек сауда көлемі динамикасын 2-кесте арқылы көрсетілді.

Кесте 2 - Бөлшек сауда көлемі, млрд тг

Көрсеткіш	2017	2018	2019	2020	2021
Бөлшек сауда көлемі, млрд тг	8892,9	10045,8	11327,6	11730,0	13709,3
Өсу қарқыны,%					
-Базистік		112,9%	127,3%	131,9%	154,1%
-Тізбекті		112,9%	112,7%	103,5%	116,8%
Абсолюттік өсімі		1152,9	2434,7	2837,1	4816,4
-Базистік		1152,9	4281,8	402,4	1979,3
-Тізбекті					
Өсу пайызы,%					
-Базистік		12,9%	27,3%	31,9%	54,1%
-Тізбекті		12,9%	12,7%	3,5%	16,8%

Ескерту: авторлармен [6] дерек негізінде орындалды.

2021 жылы бөлшек сауда көлемі базистік жылмен (2017) салыстырғанда 54,1% артқан. Ал өткен жылмен салыстырғанда 16,8% өскен. Абсолюттік өсімі базистік жылмен (2017) салыстырғанда 4816,4 млрд тг, 2020 жылға қарағанда 1979,3 млрд тг артқан.

Бағаны тұрақтау жолдары.

Кез келген бағаны реттеу өндірістің немесе тұтынудың қысқаруына әкеледі. Бағаның өсуімен күресудің 100%-дық әдістері жоқ. Әрбір зауытқа контроллерді қосу әрекеті бюджет немесе өндіруші тарапынан өтелуі керек қосымша шығындарды қосады. Шығындардың өсуі, оларды бағаның өсуімен өтей алмаған кезде, кәсіпорындардың жабылуына, салықтардың жоғалуына, жұмыссыздықтың өсуіне және халықтың кедейленуіне әкеледі. Бағаның өсуімен күресудің ең тиімді жолы – қоғамның әлеуметтік аз қамтылған бөлігіне атаулы қолдау көрсету.

Қазақстан Республикасының Үкіметі әлеуметтік маңызы бар азық-түлік тауарларының бағасын реттеу тәсілдерін өзгертеді. Жаңа ережелер 2023 жылы күшіне енеді. Бұл туралы Қазақстан Республикасы Сауда және интеграция министрлігінің баспасөз қызметі хабарлады.

Қазіргі уақытта Сауда министрлігі жаңа ереже жобасын әзірледі. Құжат әлеуметтік маңызы бар азық-түлік тауарларын өндірушілердің өзіндік құны мен өткізу бағаларын, логистикалық шығындарды, көтерме және бөлшек сауда кәсіпорындарының сауда үстемелерін ескере отырып, ҰӘҚ бойынша бөлшек сауда бағаларының шекті мәндерінің мөлшерін белгілеу бойынша жергілікті атқарушы органдардың есептеу түрлерін айқындайды.

Үкіметтің қолданатын тағы бір әдісінің бірі – айналым схемасы. «Айналым схемасы» - тауарды белгіленген бағамен сату міндеттемесінің орнына сауда кәсіпорындары мен өндірушілерді жеңілдікпен несиелеу. Несиелік ақша саудагерлерге төмен баға кезеңінде өнімді алдын ала сатып алуға және өндірушілермен форвардтық келісімшарттар жасауға көмектеседі. Қаражат жергілікті атқарушы органдардың бюджеттерінен бөлініп, әлеуметтік-кәсіпкерлік корпорациялар арқылы кәсіпкерлік субъектілеріне несие түрінде беріледі. Сонымен қатар, қаржы сауда субъектілеріне де, әлеуметтік маңызы бар азық-түлік өнімдерін өндірушілерге де бөлінеді [7].

Ұсынылған шешім механизмдері.

Жедел шаралар:

- Тиісті министрліктердің қадағалауымен салалық одақтармен және ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілер қауымдастығымен келісімге қол қою арқылы маңызды өнімдер мен көкөніс өнімдері бойынша сауда үстемелерін азайту туралы үкіметтік келісім жасау;

- Бүкіл ағымдағы ауылшаруашылық маусымында делдалсыз базарлар мен жәрмеңкелерде өндірушілерден жеткізуді ұйымдастыру

- Ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілер үшін химиялық тыңайтқыштардың бағасын төмендету бойынша мемлекеттік шаралар қабылдау

Ұзақ мерзімді шаралар:

- Ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілер мен бөлшек сауда желілерінің мүдделері арасындағы теңгерімді қамтамасыз ететін заңнаманы жетілдіру бойынша жұмыс тобын құру.

- 2022 жылдан бастап Ауыл шаруашылығын дамыту бағдарламасында шағын және орта АӨК кәсіпорындарында ауыл шаруашылығы өнімдерін сақтайтын алаңшалардың құрылысын қолдау шараларын қарастыру;

- Жергілікті тауар өндірушілерден ауыл шаруашылығы кооперативтерін құру

Мақаланы қорыта айтсақ, Қазақстандағы азық-түлік бағасы қарқынды өсуі байқалады. Бұл біздің елімізде ғана емес, бүкіл әлемдегі елдердің проблемасы. Әсіресе, әлеуметтік маңызы бар тауарларға сыртқы факторлардың әсер етуі нәтижесінде бағалар қымбаттауда. Азық-түлік тауарлары одан әрі өспес үшін бағаның тұрақтау жолдарын ұстана отырып, шараларды қолдану арқылы бұл өзекті проблеманы шешуге болады. Қазақстанда азық-түлік өндірісі саласын дамыту, еңбекақы деңгейін көтеру және сол арқылы халықтың табысы қажеттіліктеріне жеткілікті болуы қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты. [Электрондық ресурс]. -<https://www.akorda.kz/kz/kasym-zhomart-tokaev-buu-bas-assambleyasy-76-sessiyasynyn-zhalpy-debattarynda-soz-soyledi-2285449>
2. Азық-түлік тауарларына тапшылық жоқ. [Электрондық ресурс]. - <https://egemen.kz/article/309282-azyq-tulik-tauarларыna-tapshylyq-dgoq>
3. Большая разница: насколько розничные цены на продукты выше оптовых в Казахстане. Источник: <https://lsm.kz/bol-shaya-raznica-skol-ko-stoyat-produkty-optom-i-v-roznicu-infografika>
4. Может ли государство контролировать цены на стратегические продукты? <https://kapital.kz/archive/11051/mozhet-li-gosudarstvo-kontrolirovat-tseny-na-strategicheskiye-produkty.html>
5. Экономика Казахстана: от настоящего к будущему / Под ред. академика НАН РК Сатыбалдина А.А. – Алматы: 2019 г.
6. Ұлттық статистика бюросы. Қазақстан Республикасы стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі . [Электрондық ресурс]. - <http://www.stat.gov.kz>
7. Экономика Казахстана. Мифы и реальность. Айдархан Кусаинов. 2021. [Электрондық ресурс]. <https://coollib.com/b/561632-aydarhan-kusainov-ekonomika-kazahstana-mifyi-i-realnost>

УДК 338.45

Тоқтарбекова Т.А. (22-МИМ-2, ВКТУ), Закимова А.М. (к.э.н., ВКТУ)

ИМПОРТОЗАМЕЩЕНИЕ КАК ФАКТОР ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Аннотация. В статье рассматривается один из важнейших элементов социальных функций правительства, а именно продовольственная политика в контексте импортозамещения сельскохозяйственной продукции. Авторы анализируют состояние продовольственной безопасности в современном Казахстане. Анализируются национальные интересы в продовольственном секторе, а также основные угрозы и риски в обеспечении продовольственной безопасности. Проанализировав состояние продовольственной безопасности в современном Казахстане, авторы делают вывод относительно ряда проблем, существующих сегодня в анализируемой сфере, которые требуют решения.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс, импортозамещение, продовольственная безопасность, сельское хозяйство, эффективность, импорт, управление.

В настоящее время импортозамещение продукции сельского хозяйства является важнейшей задачей политики Казахстана, как в масштабах всей страны, так и на уровне отдельных областей [2].

Импортозамещение подразумевает создание условий, при которых отечественные производители могут конкурировать на внутреннем рынке с зарубежными компаниями на приемлемых для них рыночных условиях. Это – значительное сокращение или полное прекращение поставок из-за рубежа импортных товаров за счет выпуска аналогичной продукции силами отечественных компаний-товаропроизводителей, осуществляющих производственную деятельность внутри страны.

Импортозамещение выступает важнейшим фактором обеспечения продовольственной безопасности страны, одной из наиболее обоснованных стратегий экономического роста и развития аграрного рынка Казахстана на современном этапе.

Мировой опыт показывает, что проблемы продовольственной безопасности возникают, в частности, из-за недостаточного развития местного сельскохозяйственного производства, низкого уровня экономического развития страны: продовольствие недоступно населению по тем ценам, по которым оно поступает на рынок [3].

Долгосрочная рыночная эффективность деятельности, поддержание высоких темпов роста, повышение конкурентоспособности предприятия и обеспечение отраслевой выживаемости в условиях глобализации и динамики рынков в значительной степени зависят от уровня развития экономики инноваций.

Изменения, которые происходят в условиях мировой пандемии и карантинных мер в странах с развивающейся рыночной экономикой, а также текущая хозяйственная ситуация, складывающаяся в Республике Казахстан, привели к жизненной необходимости практического освоения предприятий сферы АПК самых актуальных и дополнительных приемов формирования конкурентных преимуществ на основе современных концепций менеджмента.

Глобализация, цифровизация и интегрированный характер коммуникаций сегодня на наших глазах трансформируют социально-экономическую ситуацию в стране. Все эти факторы приводят к острой конкуренции между субъектами хозяйственно-экономической деятельности, ведущие экономико-хозяйственную в сфере динамично развивающегося сектора агропромышленного комплекса.

На сегодняшний день национальный рынок АПК имеет огромный потенциал. На это указывает ряд факторов, в числе которых такие как: рост государственной поддержки силами программ по индустриально-инновационному развитию страны; снижение импортозависимости; рост производственных мощностей местных предприятий. В условиях прогресса и ужесточения конкурентной борьбы неизбежна ситуация дифференциации и сегментации услуг этих предприятий. Обеспечить максимально эффективную дифференцирующую рыночную позицию и сформировать ряд конкурентных преимуществ и призвана экономика инноваций [4].

В наши дни руководство и управленческий корпус отечественных организаций и холдингов рынка АПК осознали факт необходимости внедрения современных методов экономики инноваций, отраслевого маркетинга, стимулирования и продвижения продаж, формирования позитивного информационного фона и имиджа, которое вызывает доверие как со стороны клиентов, контрагентов, поставщиков, партнеров, так и со стороны персонала. Современное обслуживание каждого контактного лица таких организации опирается на детальное и всеобъемлющее изучение его потребностей, ценностей, положения на рынке, перспектив развития и точек роста, что и происходит при помощи специфических инструментов формирования конкурентного преимущества.

Вследствие этого проблема дифференциации и формирования устойчивого конкурентного преимущества находится в ряду наиболее важных теоретических и практических аспектов экономики инноваций на сегодняшний день. В глобальном масштабе эти принципы стали неотъемлемой частью и одним из ключевых элементов формирования конкурентной стратегии, обеспечивающих коммерческий рост предприятий сфер растениеводства и животноводства.

В современных условиях обострения конкуренции, переформатирование логистических цепочек, дополнительных издержек на фоне геополитических событий 2022 года, а также необходимости выполнения задач Доктрины продовольственной безопасности требуется дальнейшая теоретическая и методическая проработка и обоснование механизма инновационного развития, определения эффективности управления инновациями, совершенствования управления, способствующих росту эффективности производства продукции и повышению конкурентоспособности хозяйствующих субъектов, что обуславливает актуальность проводимых исследований [5].

Правительство Казахстана, понимая проблему устойчивости сельского хозяйства, подчеркивает в официальных документах важность перехода к устойчивому развитию агропромышленного комплекса и особую озабоченность водным хозяйством страны. Следующие документы подтверждают важность и актуальность исследования:

1. План обеспечения продовольственной безопасности Республики Казахстан на 2022-2024 годы.
2. Стратегический план развития Республики Казахстан до 2025 года. Утвержден Указом Президента Республики Казахстан № 636 от 15 февраля 2018 года.
3. Национальный проект «Зелёный Казахстан». Входит в число ключевых 10 национальных проектов, утвержденных Указом Президента Республики Казахстан №670 от 7 октября 2021 года.
4. Национальный проект по развитию агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021-2025 годы. Входит в число 5 ключевых 10 национальных проектов, утвержденных Указом Президента Республики Казахстан №670 от 7 октября 2021 года.
5. Национальный проект «Устойчивый экономический рост, направленный на повышение благосостояния казахстанцев». Входит в число ключевых 10 национальных проектов, утвержденных Указом Президента Республики Казахстан №670 от 7 октября 2021 года [1].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. План обеспечения продовольственной безопасности Республики Казахстан на 2022-2024 годы. Утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан от 13 марта 2022г. №178. [Электронный ресурс]: URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000178>
2. Стратегический План Развития Республики Казахстан до 2025 года, Указ Президента Республики Казахстан №636 от 15.02.2018 года. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.zakon.kz/>
3. В. Григорук, Е. Климов. Развитие органического сельского хозяйства в мире и Казахстане. // Продовольственная и сельскохозяйственная организация ООН (ФАО). ISBN 978-92-5-409184-2. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.fao.org/3/i5454r/i5454r.pdf>
4. Айешева Г. А., Жармагамбетова Ж. Е. Проблемы импортозамещения и повышения экспортного потенциала АПК Казахстана //Инновационные технологии в образовании и науке. – 2017. – С. 133-135.
5. Продовольствие и сельское хозяйство: активизация усилий по выполнению программы устойчивого развития на период до 2030 года. Аналитический отчет Продовольственной и сельскохозяйственной организации ООН (ФАО). [Электронный ресурс]. URL: <https://www.fao.org/3/i7454r/i7454r.pdf>

СОВРЕМЕННЫЕ СПОСОБЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ ПЕРСОНАЛА

Аннотация. Профессиональное развитие – это непрерывный процесс обучения и приобретения навыков, основной целью которого является карьерный рост сотрудника.

В этой статье мы обсуждаем роль и важность профессионального развития, виды деятельности и идеи, которые владельцы бизнеса, руководители команд и менеджеры по персоналу могут реализовать в своей компании.

Ключевые слова: обучение, повышение квалификации, сотрудники, развитие, мотивация, тренинги.

Развитие сотрудников является важной частью создания культуры непрерывного обучения в вашей организации.

К сожалению, многие предприятия малого и среднего бизнеса не располагают большим бюджетом для новейших достижений в области развития сотрудников. Из-за этого руководители часто делают неверное предположение, что любое профессиональное развитие, спонсируемое компанией, финансово недостижимо.

Стремясь улучшить развитие сотрудников, важно помнить, что общий подход ко всем сотрудникам не всегда эффективен. Обязательно адаптируйте свои стратегии улучшения к тому, что наилучшим образом отвечает интересам вашей команды. Регулярное повышение квалификации сотрудников может иметь множество преимуществ как для членов вашей команды, так и для компании, в которой вы работаете. Вот несколько способов, которыми вы можете улучшить развитие сотрудников:

1) Управление эмоциональным выгоранием. Профессиональное развитие – это не только то, как быть лучшим в своей работе, но и создание счастливой и здоровой рабочей среды для ваших сотрудников. Термин «Выгорание» часто путают со стрессом, однако выгорание больше похоже на кульминацию стресса. Поэтому менеджеры по персоналу и лидеры должны следить за психическим здоровьем своих сотрудников, чтобы убедиться, что они не перегорают и не становятся отстраненными на работе.

Семинары по управлению эмоциональным выгоранием направлены на предоставление вашей команде правильных инструментов и ресурсов для предотвращения возможного эмоционального выгорания. Изучая причины стресса и эмоционального выгорания и применяя правильные методы, сотрудники повышают свою производительность и способствуют созданию более здоровой рабочей среды [1].

2) Метод мозгового штурма. Метод мозгового штурма – это метод повышения квалификации, который применяется еще и для решения актуальных проблем группой. Технология метода включает такие этапы, как подготовка, формирование креативной группы, проведение непосредственно «мозговой атаки», подведение итогов и заключение. В начале мозгового штурма

фасилитатор (человек занимающейся организацией и ведением групповых форм работы) формулирует цель и проблему обсуждения и предлагает участникам высказывать любые идеи ее решения. В ходе генерации идей поддерживаются и рассматриваются самые разные, неожиданные, свежие, креативные и парадоксальные идеи. Вводится запрет на критику и оценку. Все идеи фиксируются на бумагу в виде записей, моделей или схем [2].

Целью мозговой атаки кроме развития навыков креативности, может быть также повышение активности и лояльности участников, а также получение ими позитивного опыта решения проблем. Действительно, статистика показывает, что тот, кто участвовал в мозговом штурме, надолго запоминает то интеллектуальное удовольствие и даже наслаждение, которое возникает при общем коллективном поиске инновационного решения актуальной проблемы.

3) Семинары/Комитеты/Рабочие группы. Это методы, которые дают сотрудникам возможность взаимодействовать с коллегами как внутри организации, так и за ее пределами. Преимуществом здесь является широкий доступ к похожим коллегам (внутренним) и непохожим коллегам (внешним).

Этот широкий спектр информации и знаний может быть полезен для получения новых идей, устранения неполадок и налаживания обмена информацией о лучших практиках.

Это идеально подходит для развития коммуникативных навыков и командной работы, но также может быть применено ко всему остальному.

Идеально подходит для:

Семинары отлично подходят для развития целого ряда мягких навыков, таких как коммуникация, командная работа, презентация, публичные выступления, налаживание связей и лидерские качества. Он также может быть использован для оттачивания исследовательских и аналитических навыков [3].

4) Моделирование. Они становятся очень популярными как из-за того, насколько привлекательными и эффективными они стали.

В своей простейшей форме симуляция может представлять собой ролевое взаимодействие со службой поддержки клиентов, например, обучение тому, как лично успокоить разгневанного и склонного к конфронтации клиента, или реагирование на чрезвычайную ситуацию, такую как имитация сценариев оказания первой помощи.

На самом высоком уровне моделирование может включать в себя полностью виртуальные миры, такие как пожарно-спасательная или летная подготовка, где сотрудники могут овладеть навыками, необходимыми в нестандартных условиях.

Это чрезвычайно полезно для получения концептуальных знаний или знаний из учебников и применения их в реальном мире, что дает сотруднику как ноу-хау, так и открытость и комфорт при выполнении таких задач.

Идеально подходит для:

Работает для всех типов навыков. Групповые симуляции можно даже использовать для обучения социальным навыкам [3].

5) Электронное обучение. Удобные и гибкие онлайн-тренинги позволяют каждому из ваших сотрудников участвовать в своем собственном темпе без

необходимости физически присутствовать на занятии в определенное время. Курсы электронного обучения часто являются интерактивными и включают видеопрезентации.

Любой класс может быть предложен с помощью электронного обучения, потому что это помогает с:

- вмещающий множество различных стилей обучения;
- обеспечение согласованности в содержании тренинга, чего, возможно, не удастся добиться на очных занятиях;
- необходимость обучения классных инструкторов новому контенту и информации (упрощение обслуживания);
- сокращение большого числа участников в классе.

Часто курсы электронного обучения включают в себя проверку знаний, такую как короткие викторины, которые помогают сотрудникам применять то, чему они научились, повышая вероятность запоминания материала.

Лучше всего подходит для: самомотивированных групп сотрудников, у которых уже есть доступ к компьютеру, общесистемных целей обучения и очень индивидуальных задач. Они варьируются от технических навыков, развития лидерских качеств и аналитического опыта, а также организационных навыков, таких как управление временем, многозадачность и расстановка приоритетов [4].

6) Обучение менеджменту и лидерству. Согласно отчету, 32% респондентов заявили, что их больше всего интересует обучение менеджменту и лидерству. Хотя это широкая категория, эффект воспитания уверенных в себе лидеров очевиден – хорошие менеджеры могут повысить вовлеченность сотрудников и общее удержание.

Один из лучших способов стимулировать развитие менеджера – это предлагать онлайн-курсы. Например, в Глобальном университете Массачусетса профессионалы могут записаться на такие курсы, как эффективное делегирование полномочий и самоуправление. В дополнение к рассмотрению соответствующих тематических исследований, студенты участвуют в интерактивных заданиях и получают поддержку от преданных своему делу инструкторов. Вебинары также предоставляют эффективную возможность обучения, которая позволяет сотрудникам взаимодействовать со своими рабочими местами. Для личного варианта попробуйте организовать внутренние семинары, которые проводят менеджеры высокого уровня, которые делятся своим опытом и предлагают практические советы.

Проводя подобное обучение, вы могли бы помочь развить уверенность в своих руководителях и оказать влияние на сотрудников по всей организации.

7) Регулярно предлагайте обратную связь. Каждый сотрудник может извлечь выгоду, узнав, хорошо ли он справляется со своей ролью. Регулярная конструктивная обратная связь может помочь гарантировать, что ваша команда чувствует, что ее ценят за их работу. Это также может дать им возможность сосредоточиться на своих слабостях, чтобы они знали, на каких навыках следует сосредоточиться для улучшения. Независимо от того, решите ли вы использовать показатели эффективности или простые наблюдения, вы можете использовать предоставленную вами обратную связь для составления плана действий по развитию

8) Будьте примером для своих сотрудников. Если вы постоянно говорите своей команде расти и совершенствоваться, но не прилагаете никаких усилий к переподготовке себя и развитию собственных навыков, они могут не захотеть добиваться собственного роста. Если вы подчеркнете им, что заботитесь о своем собственном профессиональном развитии и предпринимаете шаги для совершенствования своих профессиональных навыков, это укрепит доверие и уважение. Это также помогает продемонстрировать ценность профессионального развития сотрудникам по всей компании.

Что такое развитие сотрудников и почему это важно?

Развитие сотрудников – это процесс инициатив и программ, направленных на улучшение и опору на текущие навыки и знания команды. Этот процесс обучения может помочь гарантировать, что все члены команды смогут постоянно совершенствоваться и расти, находясь под вашим руководством. Ресурсы, которые помогают сотрудникам развиваться профессионально, могут быть представлены во многих формах, включая учебные упражнения, мероприятия по сплочению команды, мастер-классы и практикумы [5].

Развитие необходимо для современного рабочего места. Дни однодневных семинаров, проводимых монотонными инструкторами, которые подвергают участников “смерти с помощью PowerPoint”, прошли. Мир обучения и развития сотрудников навсегда изменился по нескольким причинам:

Растущее доминирование миллениалов и сотрудников поколения Z в рабочей силе, которые привносят более коллективный, интерактивный настрой и хотят получать информацию быстро и короткими очередями. Как правило, они отвергают записанные на пленку длинные презентации.

С ростом числа виртуальных и гибридных рабочих мест и сохраняющимся нежеланием людей собираться лично в больших количествах официальные конференции и семинары менее популярны, чем были до пандемии.

Компании просто больше не могут использовать традиционные идеи и подходы к развитию сотрудников и ожидать желаемой отдачи от инвестиций.

Сегодня наиболее успешные инициативы по развитию сотрудников соответствуют этим характеристикам:

- применимо как к локальной, так и к удаленной рабочей среде;
- доступны различные способы доставки, и к ним всегда легко получить доступ;
- ориентированность на сотрудника (с учетом потребностей, предпочтений, стилей обучения сотрудников и желаемого расписания);
- очень сосредоточен на теме;
- непосредственно относящийся к делу;
- короткий и легко усваиваемый (по сегодняшним меркам 20-30 минут считаются долгими);
- более интерактивный характер (живой, под руководством инструктора и поощряющий разговор и вопросы);
- легко интегрируется в рабочий день (обучение в режиме реального времени, без отрыва от производства)

Подводя итог всему этому. Инвестирование в развитие ваших сотрудников помогает:

- расширяйте знания и навыки ваших сотрудников и, как следствие, повышайте их производительность;
- поддержка карьерного роста сотрудников;
- поддерживайте конкурентные преимущества вашей компании;
- повышайте вовлеченность сотрудников и увеличивайте их удержание, заставляя их чувствовать, что их ценят и поддерживают;
- покажите, что ваше рабочее место динамично, восприимчиво к новым идеям и стремится к дальнейшему прогрессу – еще одно преимущество удержания.

То, что «работает» для развития сотрудников, за последние годы претерпело значительные изменения. Сегодня главное – быть кратким, целенаправленным, ориентированным на сотрудников, гибким и актуальным. Все идеи по развитию сотрудников, представленные здесь, соответствуют этим тенденциям. А еще лучше то, что они недорогие или бесплатные и легко доступны находчивым бизнес-лидерам.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Professional Development Activities and ideas for hybrid teams in 2023. [Электронный ресурс] URL. - <https://www.tagvenue.com/virtual-events/professional-development-activities>. (дата обращения 10.03.2023)
2. Самоукина Н.В., Настольная книга директора по персоналу: полное практическое руководство – Феникс, 2013, с. 176.
3. Employee Development Methods [Электронный ресурс] URL. - <https://www.valamis.com/hub/employee-development-methods> (дата обращения 10.03.2023)
4. Eight creative employee growth and development ideas. URL. - <https://www.insperity.com/blog/cost-effective-employee-training-and-development/> (дата обращения 10.03.2023)
5. Ten methods to improve employee development in the workplace. [Электронный ресурс] URL. - <https://uk.indeed.com/career-advice/career-development/improve-employee-development> (дата обращения 10.03.2023)

UDK:332.05

Shvindin I. (22-MMЭ-1), Kabdulsharipova A. (EKTU)

PROSPECTS OF DIGITALIZATION OF LOGISTICS IN THE AGROTECHNICAL COMPLEX OF KAZAKHSTAN

Annotation. This article examines the role of logistics and its impact on the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan. The main functions of logistics in the agro-industrial complex are presented, options for the development of logistics and the agro-industrial complex as a whole through digitalization are presented. The experience of using and implementing digitalization by advanced countries is considered. Much attention is paid to the use of digitalization in Kazakhstan and the program for its implementation in all areas of the agrotechnical complex of the republic, as well as the impact of digitalization on the economy of the republic.

Key words: logistics, innovation, digitalization, development program, agro-industrial complex.

The agro-industrial complex is one of the main reproductive sectors of the economy of Kazakhstan, which produces about a third of the national income. About 41% of the population lives in rural areas, which represents a huge labor potential.

Evidence of the huge potential of the agricultural sector is a significant amount of agricultural land, the total area of which is currently 214.8 million hectares, including arable land — 24.3 million hectares. There are almost 1.5 hectares of arable land per inhabitant of the republic. Figure 1 shows the dynamics of changes in the acreage of Kazakhstan over the past four years.[1]

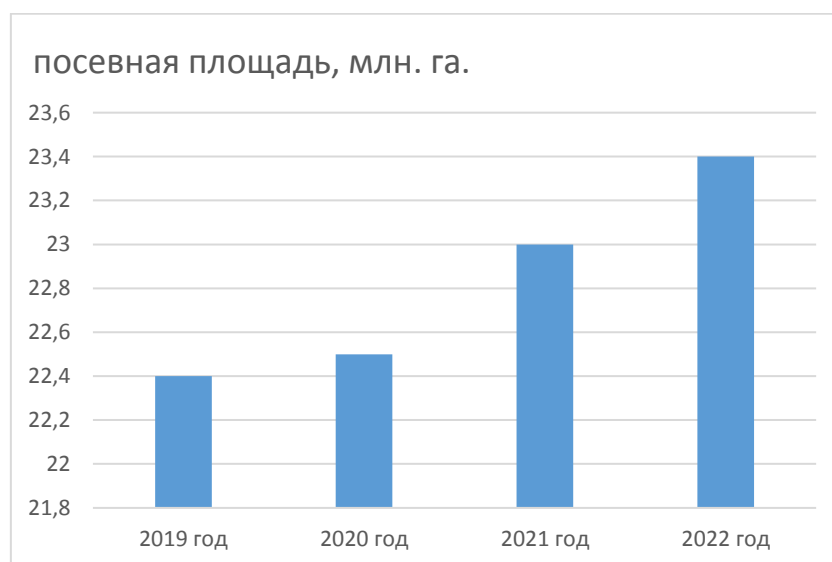

Figure 1 - Dynamics of change in acreage in Kazakhstan

Logistics occupies a key place in the agro-industrial complex, it is one of the main conditions for improving the efficiency and effectiveness of the complex. It solves a two-pronged task: on the one hand, it contributes to the optimization and rationalization of the resource provision of all branches of the agro-industrial complex; on the other, it orients commodity producers to form optimal channels for the distribution of the finished product.

The main functions performed by logistics in the agro-industrial complex are divided into basic and supporting.

The main functions include the following logistics:

- Purchase of material resources. It includes the following tasks: selection of suppliers of spare parts for agricultural machinery; determination of rational time periods between deliveries; determination of the optimal order size.
- Transportation. The transportation process should be considered more broadly than the actual transportation of goods, namely: as a combination of transportation, transshipment, loading, unloading, forwarding and other logistics operations.
- Inventory management. It is a process of creating, controlling, rationing and regulating the levels of all types of stocks at an agricultural enterprise.
- Management of order procedures. The timeliness of receiving and processing orders directly determines the quality of customer service.
- Information and computer support.

The supporting logistics functions of the agribusiness enterprise include the following functions:

- Warehousing. It includes the following logistical tasks and operations: planning the placement of goods in the warehouse; rotation of goods in the warehouse; picking up orders; organization of cargo delivery to external and internal customers.
- Management of returns of low-quality goods and reusable containers, including logistics operations: work with claims; organization of delivery of returned products; placement of defective products in a warehouse; documentation of returned goods.
- Provision of spare parts and related service.

The impact of logistics on the work of the agro-industrial complex is very great and the development of logistics in the agro-industrial complex will increase the efficiency of agricultural production and reduce production losses. [2 articles 47-49]

One of the development options is the introduction of information technologies that are actively used abroad, using available mobile or online applications and downloading data about a particular field (its coordinates, area, crop type, yield over several years), farmers receive accurate recommendations for further actions, taking into account the analysis of many factors. the farmer will be able to combine the information with the data received from sensors installed on agricultural machines, drones. The farmer can also independently trace the entire path of product promotion from the field to the consumer, which guarantees its quality and meets the needs of customers.[3 v.2]

It was revealed that John Deere agricultural machinery, which is actively used in agriculture in Kazakhstan, is already able to transmit information about the state of the crop. Field surveys carried out by agrotechnical machines manufactured by this company can reduce survey costs by up to 90%.

As the experience of developed countries such as the USA, Canada, Australia shows, digital technologies are radically changing this traditional industry. Modern geoinformation systems and big data obtained from various sources, including IoT, contribute to obtaining high yields without soil depletion, and with rational use of resources.

The industrial Internet of Things allows you to create automated farms with remote management. A well-developed logistics system and e-commerce make it possible to reduce the cost of delivering agricultural products to the final consumer, even to small farms, while maintaining its quality. This is an important factor in preserving and developing the production of environmentally friendly products both from the point of view of preserving the health of the nation and from the point of view of realizing export potential.

In turn, Australia has implemented a system for identifying and tracking farm animals and products obtained from them, which makes it possible to quickly and effectively respond to various diseases when they occur and reduce the risk of infection. This method is already actively used by large livestock breeders of Kazakhstan.

It is important to note that investments in the agricultural sector of the advanced countries of the world have already reached a historical maximum and amount to \$ 4.6 billion. The most active countries that attract investments in agricultural startups are the USA, China, India, Canada and Israel. [4 v.32]

To date, the share of agricultural producers using digital technologies in the agriculture of the Republic of Kazakhstan is insignificant, which limits productivity growth and cost reduction. In addition, agricultural land is either not used for its intended purpose, or is used inefficiently, and this is difficult to control due to the large territory, low population density and lack of necessary infrastructure for monitoring the condition and use of land with analysis and forecasting in the short and long term.

Currently, Kazakhstan pays great attention to the development of the agro-industrial complex, one of the latest programs where much attention is paid directly to the development of digitalization both in agriculture and in industry and logistics is the state program "Digital Kazakhstan"

The objectives of the state program "Digital Kazakhstan" are to accelerate the pace of development of the economy of the Republic of Kazakhstan and improve the quality of life of the population through the use of digital technologies in the medium term, as well as to create conditions for the transition of the economy of Kazakhstan to a fundamentally new development trajectory that ensures the creation of the digital economy of the future in the long term. 108,683,142 thousand rubles have been allocated from the republic's budget to fulfill the tasks set. Tenge.

In order to further develop the agricultural sector of the country, it is planned to implement a number of measures aimed at automating the traceability of agricultural products with the inclusion of all authorized organizations involved in the process, which will allow quantitative and qualitative accounting and tracing the entire life cycle of production and origin of agro-industrial products. The implementation of the traceability system will have a direct impact on attracting investment in the industry and expanding both the line of export products and the geography of supplies of agricultural products and products of deep processing. The introduction of full monitoring under the traceability system will also increase the quality standards of agricultural products, which multiplicatively affects the attractiveness and competitiveness of Kazakh products in foreign markets.

To implement "precision farming", a pilot project will be carried out in a number

of farms using elements of "precision farming", including the use of meteorological stations. According to the results of the pilot project, the economic efficiency of the widespread use of "precision agriculture" will be determined. The development and introduction of precision farming elements in all regions of the Republic of Kazakhstan are supposed to simplify activities, increase productivity and labor productivity in the sector. The manufacturer will be able to make a decision based on an array of data received in real time about the state of crops, moisture, nutrients, nitrogen, potassium, phosphorus, pests, and the probability of precipitation. At the same time, the introduction of precision farming elements will be carried out in conjunction with the purchase of new agricultural machinery, the implementation of agricultural technologies and as farmers are ready.[5]

Thus, it can be concluded that the development and digitalization of both logistics and the agro-industrial complex as a whole increase and strengthens the economy, increases the competitiveness of the republic, although it requires big investments. It is also impossible not to note that Kazakhstan has timely adopted the experience from abroad and has set a course for the development and dissemination of digital and computer technologies in the agro-industrial complex.

REFERENCES:

1. Website [Роль агропромышленного сектора в экономике государства - ru »Ди \(zharar.com\)](http://zharar.com)
2. Logistics: Textbook / B.A. Anikin, T.A. Rodkina et al. M.: Prospect. 2006. 408 p.
3. Yumashev F. Digitalization - a key factor in the development of agriculture // Kazakhstanskaya pravda. February 13, 2018 p. 6.
4. Demchenko M. Forward to the digital future // Mining and metallurgical industry. 2017. No. 7 109 p
5. Website gosudarstvennaya-programma-tsifrovoy-kazakhstan-rus.pdf

КОМПЛЕКСНАЯ ОЦЕНКА ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РОССИЙСКИХ КОРПОРАЦИИ С ПОЗИЦИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ

Аннотация. В работе проведена комплексная оценка эффективности хозяйственной деятельности предприятия, и на основании полученных результатов были выявлены резервы повышения эффективности хозяйственной деятельности. Система показателей эффективности производства, предоставленная в работе, даёт всестороннюю оценку использования всех ресурсов предприятия и содержит все общеэкономические показатели. Анализ и оценка финансовых результатов показывает финансовую успешность и надежность корпорации. Главными показателями являются прибыль и рентабельность, они показывают результативность, а также уровень деловых качеств компании, именно они служат фундаментом экономического развития корпорации.

Ключевые слова: финансовый анализ, прибыль, «золотое правило экономики», финансовое состояние корпорации, рентабельности продаж

В современном мире факторами развития национальной экономики служит увеличение во всех звеньях эффективности качества работы, в том числе и в крупных корпорациях российской экономики. Усовершенствование рыночных отношений основано на увеличении уровня самостоятельности и ответственности компании всех форм собственности. Разработка эффективных управленческих решений, которые обеспечивают успешную хозяйственную деятельность компании, также входят в одно из направлений развития рыночных отношений. Конструктивность данных решений определяется разнообразными факторами, находящиеся в разных степенях взаимодействия между собой и с итоговыми результатами организации.

После проведения анализа финансового состояния компании нужно точно оценить ту или иную сложившуюся ситуацию и выбрать наиболее эффективное решение возникшей проблемы.

Одними из источников образования финансовых ресурсов являются прибыль предприятия, амортизационные отчисления, кредиты и займы. Но рассчитывать на большие кредиты и займы в современных условиях не приходится, а амортизация строго начисляется по утверждённым нормам. А потому только прибыль, зависящая только от эффективности работы, является хорошим источником финансовых ресурсов.

Прибыль - это такой источник, которым вы легко можете управлять. Например, с целью ее повышения увеличить выпуск продукции или снизить расходы на их изготовление. Прибыль от продажи товаров зависит: от цены товара, количества проданных за отчетный период товара, себестоимость реализованной продукции. И если повысить цену, прибыль возрастет, если увеличить количество, прибыль также возрастет. А вот если повысить себестоимость реализованных товаров, то прибыль от реализации продукции снизится.

Непосредственно прибылью управлять невозможно, да это и понятно. И

для того, чтобы выяснить, какие же показатели будут больше влиять на величину прибыли, предприятию придется произвести дополнительные расчеты. А после решить, что же лучше сделать: увеличить выпуск продукции, увеличить цену или снизить себестоимость. Это поможет сделать анализ прибыльности предприятия.

Анализ прибыльности характеризует результаты деятельности предприятий. Он подводит итоги их работы, которые, в свою очередь, представляют собой основу их существования и являются важными определяющими факторами прибыли и платежеспособности. Анализ прибыльности предприятия производится с помощью данных отчета о прибылях и убытках. И, конечно же, одной из наиболее важных аналитических его целей является измерение и прогнозирование будущего дохода.

При этом, доход является очень важным фактором. Он определяет стоимость ценных бумаг, а также является источником выплаты процентов и основной суммы долга.

Анализ прибыльности включает в себя:

- 1) анализ валовой прибыли;
- 2) анализ себестоимости реализованной продукции;
- 3) анализ финансовых результатов.
- 4) анализ коэффициентов прибыльности, исчисляемый в процентах.

Для финансового анализа была выбрана компания АО «Кировский завод по обработке цветных металлов», являющийся лидером в области производства изделий цветной металлургии. Работа производства сконцентрирована на поставках проката из меди, сплавов на основе меди. В производстве присутствует широкий ассортимент плит, шин, прутков и прочее. Продукция завода используется в электротехнической, машиностроительной отрасли, в цветной и черной металлургии. Также продукция завода имеет широкое применение в энергетике, приборостроении, стройиндустрии и электроэнергетики.

Цель финансового анализа на начальном этапе – установить и оценить структуру имущества и источников его формирования, динамику их изменения для своевременного выявления и устранения недостатков, поиска резервов улучшения финансовой устойчивости и платежеспособности.

По данным отчетности предприятия была определена имущественная масса корпорации, проанализирована структура и динамика изменения имущества, отразить на графике и выяснить причины ее изменения.

В разделе, посвященном анализу финансовых результатов, по данным отчетности определены динамика изменения валовой, бухгалтерской и чистой прибыли корпорации как важнейшего источника собственных средств корпорации, выяснить причины и тенденции их изменения.

Сопоставляя изменение валюты баланса с изменениями выручки от реализации продукции и прибыли от реализации, оценим соблюдение требований «золотого правила экономики» по следующим критериям:

- темпы роста прибыли ($T_{пр}$);
- темпы роста реализации (T_r);
- темпы роста капитала (T_k).

Критерием деловой активности и эффективности деятельности предприятия является соотношение по формуле (1):

$$T_{\text{пр}} > T_{\text{р}} > T_{\text{к}} > 100\%, \quad (1)$$

Для проведения данного сопоставления были взяты показатели, рассчитанные ранее на предыдущих этапах исследования и сведены в таблицу 1. Соблюдение «золотого правила экономики» означает, что экономический потенциал предприятия возрастает по сравнению с предыдущим годом.

Таблица 1 – Оценка соблюдения требований «золотого правила экономики» для АО «Кировский завод по обработке цветных металлов»

Показатели	Значение показателей за период	
	на 31.12.2021	на 31.12.2020
Темпы роста прибыли, % (Тпр)	89,24	6,36
Темпы роста реализации, % (Тр)	53,08	32,14
Темпы роста капитала, % (Тк)	32,99	5,42
Примечание: составлено автором		

Относительно «золотого правила экономики», стоит сказать, что не все его позиции соблюдены – темпы роста прибыли в 2021 году составили 89,24%, темпы роста реализации в 2020 году составили 32,14%, темпы роста капитала в 2021 году составили 32,99% что меньше 100%. «Золотое правило экономики» гласит о том, что темп увеличения прибыли должен опережать темп изменения (роста) выручки. Это ведёт к рентабельности продаж. Выручка должна опережать рост активов. И темпы всегда должны быть более 100%. А значит, на предприятии АО «Кировский завод по обработке цветных металлов» данное правило не соблюдается.

Деловая активность выражает динамику развития компании, достижение конкретных целей. Что значит, что предприятие эффективно использует собственных экономический потенциал, а также расширяет рынки сбыта.

Проанализировав финансовое состояние АО «Кировский завод по обработке цветных металлов» можно сделать вывод о том, что оно укрепляется и наращивает свой потенциал с каждым годом. Как и в каждой организации, здесь есть свои слабые места: недостаток оборотных активов, что доказывается несоответствием норме коэффициента текущей ликвидности; несвоевременная оплата кредиторской задолженности, доказываемое коэффициентом критической ликвидности. Также стоит отметить низкие показатели рентабельности продаж и продукции. Однако деятельность АО «Кировский завод по обработке цветных металлов» не соответствует «золотому правилу экономики», что говорит о том, что предприятие неэффективно использует собственных экономический потенциал, хоть и расширяет рынки сбыта.

Риск банкротства мал, так как значительное большинство показателей соответствует норме, а те, которые нет, имеют незначительное отклонение. К тому же, за последний год компания повысила абсолютно каждый показатель своей экономической деятельности, что пока свидетельствует о последующей стабильности предприятия.

В качестве рекомендации для повышения эффективности функционирования организации можно рекомендовать уделить особое внимание покрытию текущих обязательств (краткосрочных и долгосрочных задолженностей) и, конечно же, постановка этой задачи, как первостепенной.

Эффективным показателем улучшения финансового состояния предприятия является снижение затрат на производство продукции, которое достигается внедрением прогрессивного оборудования, что позволит повысить производительность и снизить себестоимость.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Мельник М. В., Ефимова О. В Анализ финансовой отчетности: Учебное пособие. - 1-е изд. - М., Омега-Л, 2004. - 408 с.

2 Методические рекомендации по написанию курсовой работы / Е.Н. Елисеевой

3 Бухгалтерская отчетность АО «Кировский завод по обработке цветных металлов» за 2019–2021 гг. // Интерфакс – Сервер раскрытия информации URL: <https://www.e-disclosure.ru/portal/company.aspx?id=3426>

4 Ликвидность баланса как одно из основных направлений финансового состояния // CYBERLENINKA URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/likvidnost-balansa-kak-odno-iz-osnovnyh-napravleniy-finansovogo-sostoyaniya>

5 Пьянзина Е.Ю., Шишова Л.И Оценка ликвидности бухгалтерского баланса. - <https://cyberleninka.ru/article/n/otsenka-likvidnosti-buhgalterskogo-balansa> изд. - 2017

УДК 657.1.011.56

Елисеева Т.Е. (21-МБУ-2т, ВКТУ), Нурекенова Э.С. (к.э.н., ВКТУ)

АВТОМАТИЗАЦИЯ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА НА ПРЕДПРИЯТИЯХ МУКОМОЛЬНОЙ ОТРАСЛИ

Аннотация. Роль информации и информационных технологий в социальном и экономическом развитии страны с каждым годом приобретает все большую значимость. Сегодня очень трудно представить работу бухгалтера без применения различных технических средств. Сейчас на рынке существует множество программ для ведения отраслевого бухгалтерского учета. Разработанные конфигурации позволяют осуществлять учет в соответствии с нормами законодательства. Задачей предприятия является выбрать наиболее эффективное и менее затратное решение для автоматизации учета.

Ключевые слова: бухгалтерский учет, агропромышленный комплекс, автоматизация бухгалтерского учёта, мукомольная отрасль, мука.

Одна из главных задач любого государства в отношении продовольственной безопасности состоит в обеспечении устойчивого производства основных продуктов питания. Общим показателем национальной продовольственной безопасности служит производство зерна на душу населения, который в стране с развитым зерновым хозяйством составляет 900-1000 кг, в Казахстане он в отдельные годы доходит до 1000 кг.

В Казахстане одной из главных характеристик экономической самостоятельности и благосостояния страны всегда был уровень производства зерна. Государство всегда проявляет серьезный интерес к производству зерна, это с одной стороны объясняется тем, что продукт имеет стратегический характер, с другой стороны – это основа развития всего агропромышленного комплекса. Поэтому степень развития предприятий по хранению и переработке зерна во многом определяет продовольственную независимость нашей страны.

Сегодня становится актуальным развитие аграрной науки, создание аграрно-инновационных кластеров, которые в целом охватывают агропромышленный комплекс страны [1].

Агропромышленный комплекс (АПК) – крупнейший межотраслевой комплекс, объединяющий несколько отраслей экономики, направленных на производство и переработку сельскохозяйственного сырья и получения из него продукции, доводимой до конечного потребителя. Это совокупность отраслей экономики страны, включающая сельское хозяйство и отрасли промышленности, тесно связанные с сельскохозяйственным производством, осуществляющие перевозку, хранение, переработку сельскохозяйственной продукции, поставку ее потребителям, обеспечивающие сельское хозяйство техникой, химикатами и удобрениями, обслуживающие сельскохозяйственное производство [2].

Неотъемлемой частью такого агропромышленного комплекса является деятельность предприятий по переработке и хранению зерна, решающие две главные задачи:

- хранение, переработка и реализация зерна;

– обеспечение наименьших затрат по хранению и переработке зерна, роста эффективности деятельности предприятия.

К организациям по переработке и хранению зерна относятся предприятия: хлебоприемные, мукомольные, крупяные, комбикормовые предприятия, заводы по обработке гибридных и сортовых семян кукурузы [3].

Хлебоприемные и мукомольно-комбикормовые предприятия на сегодняшний день являются многоотраслевыми предприятиями, имеющими сложную структуру производства и специфические условия деятельности, которые оказывают влияние на формирование бухгалтерского учета и отчетности.

Деятельность компаний переработки зерна регламентируется Законом Республики Казахстан от 19 января 2001 года №143 «О зерне» (далее Закон о зерне), Законом «О лицензировании», Законом о бухгалтерском учете и финансовой отчетности, Правил ведения количественно-качественного учета зерна, утвержденных Приказом Министра сельского хозяйства Республики Казахстан от 19 июня 2015 года № 4-1/546 (далее Правила), Налоговым Кодексом РК и иными законодательными актами Республики Казахстан.

Одной из основных проблем на этапе внедрения автоматизированных программ является то, что часто меняются нормативные и законодательные акты, вследствие чего изменяются порядок и правила ведения бухгалтерского учета, составления финансовой и налоговой отчетности на предприятиях. Поэтому при выборе автоматизированных бухгалтерских программ предприятиям необходимо отдавать предпочтение программам, которые обладают большой гибкостью, и в которых можно производить изменения без определенных трудностей.

Возникают также проблемы после внедрения автоматизированной системы в бухгалтерию предприятия.

Если внедрение программы осуществлялось сторонней организацией, то в условиях договора необходимо отметить о необходимости проведения и обеспечения консультации по поддержке системы в определенное время за определенную плату. Это необходимо в связи с тем, что в программе нужно систематически производить обновления. [4].

Рейтинг компьютерных программ для ведения бухгалтерского учета представлен на рисунке 1.

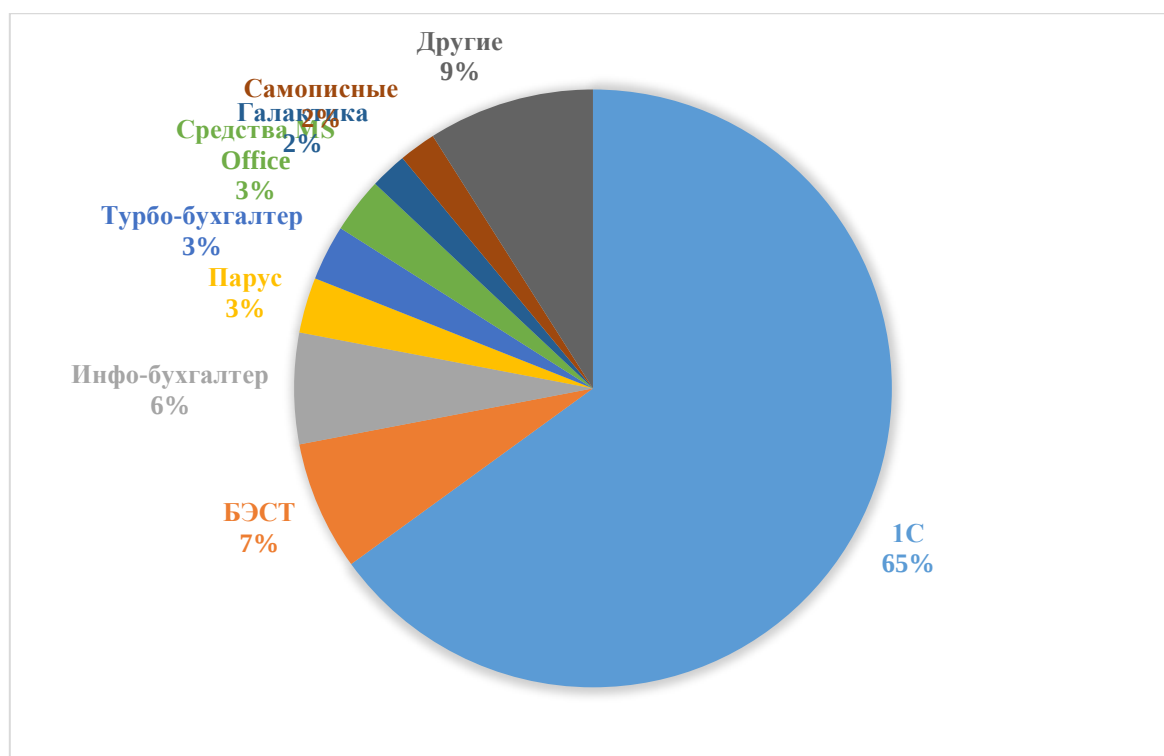

Рисунок 1 – Рейтинг компьютерных программ для бухгалтерского учета

Первое место, среди наиболее известных и популярных пользовательских программ занимает программа «1С:Бухгалтерия» с рейтингом 65%. Данная программа применяется в 23-х странах, в основном имеет широкое распространение среди стран СНГ, а также Восточной Европы (Румыния, Чехия, Болгария и т.д.). Сегодня данная программа позволяет осуществлять онлайн-работу с операциями складирования, закупа, производства, банковские операции введения кассы и т.д. Чаще всего «1С» применяют в крупных организациях, занимающихся производством, либо сферой услуг.

Второе место занимает программа «БЭСТ», ее рейтинг составляет 7%, данная программа хоть и значительно уступает предыдущей, но она является одной из наиболее известных и ранних платформ автоматизации бухгалтерского учета. Основная разница с предыдущей платформой заключается в том, что «БЭСТ» более ориентирована на введение бухгалтерского учета, то есть она более удобно не только для работы, сколько для обучения. Данную программу удобно применять на средних и малых предприятиях, занятых торговлей, услугами или в бюджетных организациях.

Следующая система, которая идет с небольшим отрывом от «БЭСТ», с рейтингом 6% - это программа «Инфо-бухгалтер». Причем 6% пользователей составляет Украина и Белоруссия и некоторые компании розничной и оптовой торговли России, в остальных странах использование данных программ крайне мало. Данная программа предназначена для малых и средних предприятий [5].

Наиболее подходящими для ведения учета на предприятиях по переработке зерна являются отраслевые решения системы программ «1С:Предприятие 8». Они нацелены на максимальное соответствие

потребностям в автоматизации наиболее важных для предприятий бизнес-процессов, позволяют сокращать издержки потребителей при внедрениях за счет того, что поставляются в качестве готовых решений.

Прикладное решение «1С-Рейтинг: Элеватор» предназначено для ведения количественно-качественного учета поступившего, переработанного, отгруженного зерна, производимой продукции, а также количественного учета горюче-смазочных материалов и угля поступившего на ответственное хранение.

Средствами конфигурации обеспечивается формирование первичных документов и специализированных отчетов по следующим разделам:

- количественный и качественный учет собственного зерна и изготавливаемой из собственного зерна продукции;
- количественный и качественный учет зерна, поступившего в переработку (давальческое зерно), количественный учет полученной в результате переработки продукции (давальческая продукция);
- количественный и качественный учет зерна, находящегося на ответственном хранении;
- количественный и качественный учет зерна государственного фонда;
- количественный учет нефтепродуктов и угля, находящихся на ответственном хранении.

Бухгалтерский учет собственного зерна и изготавливаемой из собственного зерна продукции, а также оперативный учет давальческого зерна, изготавливаемой из давальческого зерна продукции, зерна на хранении и зерна государственного фонда ведется в разрезе складов (мест хранения). Помимо этого, предусмотрена возможность вести более детальный учет собственного, давальческого, государственного зерна и зерна на хранении в разрезе силосов. Учет зерна в разрезе силосов доступен только в оперативном учете.

В прикладном решении «1С-Рейтинг: Элеватор» реализованы следующие подсистемы:

- учет качества зерна и продукции
- поступление зерна;
- подработка зерна;
- складские операции с зерном и продукцией;
- отгрузка зерна и зерноотходов;
- производство продукции;
- расчет оказанных услуг;
- ответственное хранение нефтепродуктов и угля.

Наиболее важной особенностью конфигурации «1С-Рейтинг: Элеватор» является регистрация значений качественных характеристик (влажность, зерновая примесь, натура и т.д.) при выполнении любых операций по движению зерна или продукции. Под качественными характеристиками понимаются такие показатели, как влажность, сорная и зерновая примесь, зараженность и т.д. Для описания свойств качественных характеристик, используемых при оформлении документов по учету зерна и продукции, используется справочник «виды качественных характеристик».

Поступление зерна регистрируется товарно-транспортными и железнодорожными накладными, на основании которых вводятся реестры накладных на принятое автомобильным и железнодорожным транспортом зерно.

При получении зерна на хранение, хлебоприемное предприятие выдает владельцу зерновую расписку, которая подтверждает право собственности на зерно и обязательство хлебоприемного предприятия выдать владельцу обозначенное в расписке зерно. Конфигурация позволяет учитывать весь цикл обращения зерновых расписок от выдачи и совершения индоссаментов, до погашения [6].

Исходя из перечисленного можно сказать о том, что мукомольная отрасль имеет свои специфические особенности, которые необходимо учитывать при внедрении автоматизированных систем бухгалтерского учета. В том случае, если не будут учтены все особенности учета на предприятиях данной отрасли, все вложенные средства не принесут положительных результатов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Кабиева А.Т Производство на предприятиях переработки и хранения зерна и организация управленческого учета // Журнал «КазЭУ Хабаршысы».- Алматы,. – 2014. – № 2.
2. Черданцев В.П., Заглядова М.Х. ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ УПРАВЛЕНИЯ АПК РЕГИОНА // Фундаментальные исследования. – 2015. – № 7-2. – С. 436-439.
3. Закон Республики Казахстан от 19 января 2001 г. №19-20. «О зерне». [Электрон. ресурс]. – 2001. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z010000143>
4. Байдыбекова С.К. Внедрение системы автоматизированного учета на предприятиях агропромышленного комплекса // Приволжский научный вестник. 2013. №3 (19). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vnedrenie-sistemy-avtomatizirovannogo-ucheta-na-predpriyatiyah-agropromyshlennogo-kompleksa>
5. Осмонова А. А., Айтиев А. З., Шебаршова А. Г. Автоматизация бухгалтерского учета: проблемы и перспективы развития // Евразийское Научное Объединение. 2021. № 2-4 (72). С. 275-278.
6. Характеристика конфигурации «1С-Рейтинг: Элеватор» [Электрон. ресурс]. – URL: <https://1c-rating.kz/sol/elevator>

УДК 338.242.2

Мелихова Е.В. (19-БЭ-1, ВКТУ), Мезенцева Л.А. (ВКТУ)

ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация. Уровень успешности инновационной деятельности страны зависит не только от способности создавать необходимые материально-технические условия для осуществления основной деятельности предприятий, но и от способности достичь всех стратегических целей и перспектив дальнейшего развития как конкретных субъектов бизнеса, так и в целом всего государства.

В статье рассматриваются проблемы инновационной активности предприятий Казахстана, анализируется динамика изменений глобальных инновационных индексов в Республике Казахстан за период с 2021 по 2022 годы, а также уровень активности в области инноваций в разрезе регионов. Также рассматриваются основные направления государственной стимулирующей политики инновационного развития экономики РК.

Ключевые слова: инновация, инновационная деятельность, глобальный инновационный индекс, предприятие, развитие.

Концепция инновационной экономики стала активно использоваться с начала 20 века и всегда способствовала ускорению развития экономики и промышленности. Инновационная экономика - это экономика государств, большинство предприятий которых осуществляют инновационную деятельность, то есть производят и используют инновационную продукцию. В странах с развитой экономикой до 80 % промышленных предприятий и более 50 % непромышленных предприятий занимаются инновационной деятельностью. Сектор инновационной экономики является доминирующей сферой бизнеса с высокими технологиями и высокой производительностью труда. В нем используются все полезные для общества инновации, такие как лицензии, ноу-хау, патенты, собственные и новые заимствованные технологии.

В современном мире основными направлениями инновационного развития субъекта предпринимательства являются:

- разработка новой техники и новых технологий;
- цифровизация производства;
- химизация и электрификация;
- внедрение и использование новых материалов, в том числе результатов вторичной переработки сырья;
- комплексная механизация и автоматизация производства.

В настоящее время инновационное развитие является достаточно важной задачей для Республики Казахстан, и несмотря на некоторый потенциал в области человеческого капитала и научных разработок развития инновационных процессов, оно находится на низком уровне. Инновационных бизнес-разработок малое количество, патентная активность слаба, наука продолжает функционировать в рамках традиционной модели, отделенной от бизнеса. Очень важно стимулировать не только предложение, но и спрос на инновации и развивать конкурентные механизмы страны.

Если в промышленно-развитых странах инновации являются внутренней частью бизнес-сектора, то способ производства национальной системы в Казахстане не включает в себя заинтересованность частного капитала в инновациях. Эти компании в основном ориентированы на транспорт, коммерческую деятельность, банковский сектор, что в зависимости от их специфики должно ограничивать инновации. В Казахстане мало настоящей промышленности, которая является основой масштабных инноваций.

Как известно, индустриализация создала большой экономический потенциал. В то же время процесс индустриализации республики остается практически незавершенным, если связывать его с изменениями технологической базы, технологического уклада экономики.

Процесс перехода экономики Казахстана на инновационный путь развития проходил в несколько этапов, и на каждом этапе государством принимались нормативные правовые акты, основной целью которых было формирование механизмов повышения инновационной активности хозяйствующих субъектов.

К числу показателей результата инновационной деятельности в Казахстане относятся инновационная активность предприятий, объем инновационной продукции, количество приобретенных и переданных новых технологий.

По результатам рейтинга 2022 года Казахстан находится в 3-ем квартиле по трем факторам, во 2-ом квартиле по уровню развития рынка, бизнеса и результатов в сфере знаний и технологий, и в 1-ом квартиле по уровню результатов творческой деятельности. Динамика изменений глобальных инновационных индексов в Республике Казахстан за период с 2021 по 2022 годы представлена в таблице 1.

Таблица 1 – Динамика изменений позиций Казахстана глобальных инновационных индексов за 2021 – 2022 годы

Наименование позиций	2021	2022	Изменения
Глобальный инновационный индекс	79	83	▼4
1. Институты	45	52	▼7
Политическая среда	62	61	▲1
Регуляторная среда	49	49	-
Деловая среда	31	57	▼26
2. Человеческий капитал и исследования	66	60	▲6
Образование	78	73	▲5
Высшее образование	48	42	▲6
Исследования и разработки	54	51	▲3
3. Инфраструктура	58	58	-
ИКТ	29	25	▲4
Базовая инфраструктура	49	52	▼3
Экологическая устойчивость	99	98	▲1
4. Развитие внутреннего рынка	80	90	▼10
Кредиты	81	91	▼10
Инвестиции	101	102	▼1

Торговля, диверсификация и масштаб рынка	53	66	▼ 13
5. Развитие бизнеса	78	68	▲ 10
Работники умственного труда	52	45	▲ 7
Усвоение знаний	120	123	▼ 3
6. Развитие технологий и экономики знаний	97	89	▲ 8
Создание знаний	86	81	▲ 5
Влияние знаний	66	66	-
Распространение знаний	110	93	▲ 17
7. Результаты творческой деятельности	91	71	▲ 20
Нематериальные активы	110	118	▼ 8
Креативные товары и услуги	105	115	▼ 10
Онлайн-творчество	96	106	▼ 10

По данным таблицы можно сделать следующие выводы. Фактор «Человеческий капитал и исследования» учитывает такие показатели, как расходы на образование, государственные средства на одного учащегося средней школы, ожидаемая продолжительность школьного обучения, количество выпускников по научным и техническим специальностям, а также валовые расходы на исследования и разработки в Республике Казахстан.

По фактору «Развитие технологий и экономика знаний» позиция Казахстана увеличилась на 5 пунктов за счет значительных улучшений по факторам «Влияние знаний» и «Распространение знаний». Казахстан занимает конкурентную позицию в контексте этого фактора по двум показателям: национальное патентное ведомство (1,6 % ВВП) и темпы роста реального ВВП на одного работника, усредненные за последние три года (2,2 %).

В целом результаты исследования 2022 года показали, что глобальный инновационный ландшафт меняется как среди 25 ведущих инновационных экономик, так и в целом по индексу как в общем по стране, так и в рейтинговых таблицах по группам доходов или регионам.

Инновационная деятельность должна присутствовать в каждой производственной компании. Это объясняется тем, что без современных технологий, расширения ассортимента и улучшения качества продукции компания не может повысить свою конкурентоспособность на рынках сбыта. Уровень активности в области инноваций в разрезе регионов по Республике Казахстан в 2022 году представлен на рисунке 1.

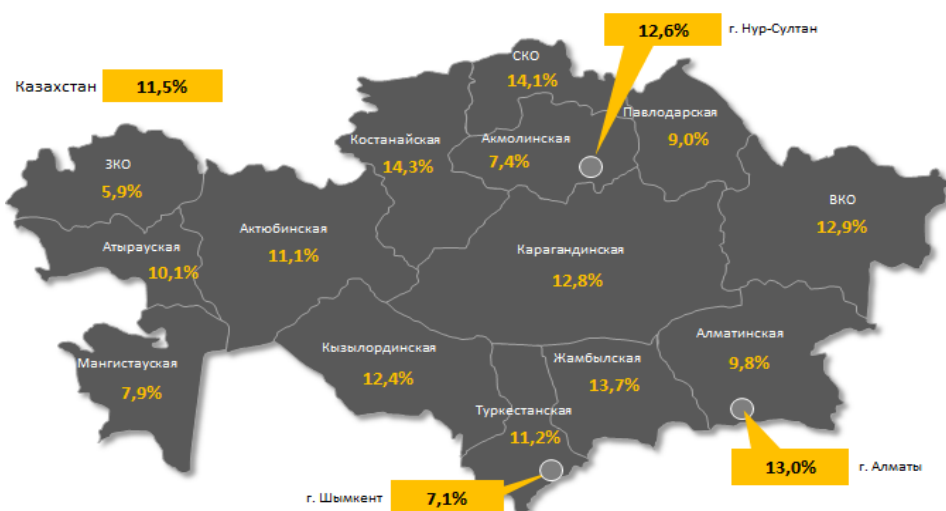

Рисунок 1. Уровень активности в области инноваций в разрезе регионов РК

За 2022 год было создано много основных элементов инновационной инфраструктуры в регионах, но добиться существенных сдвигов пока не удалось: инновационные процессы слабо влияют на развитие экономики.

Основные барьеры на пути инновационного развития экономики можно разбить на две группы:

- проблемы со стороны бизнеса (спроса);
- проблемы со стороны предложения, т.е. собственно сектора научных исследований и разработок.

В целях повышения уровня исследований и разработок необходимо проводить государственную стимулирующую политику по следующим направлениям:

- целенаправленное формирование рынка инновационной продукции предприятий путем размещения в них государственного заказа;
- обеспечение инновационных предприятий, в том числе малых, производственными мощностями;
- льготная инвестиционная поддержка;
- содействие в развитии центров бизнес-инноваций, технопарков, центров технологической поддержки;
- оказание юридических, финансовых, маркетинговых, экономических услуг;
- помощь в правовой и коммерческой защите интеллектуальной собственности.

Таким образом, перспективы инновационного развития страны можно рассматривать как долгосрочное направление структурирующей политики в сфере науки и бизнеса, гарантирующее отток инвестиций в сферу инноваций.

Совершенствование работы по этим направлениям позволит создавать и активно внедрять инновации в Казахстане, что в будущем позволит нашей стране участвовать в глобальной конкуренции.

Переход к инновационной экономике является безусловным императивом развития Казахстана. Стимулирование инновационной деятельности и

формирование инновационного сектора необходимо как для поддержания конкурентоспособности товаров и услуг на мировом рынке, так и для перехода к следующему инновационному этапу развития, позволяющему приблизить качество человеческого капитала и привести структуру экономики в соответствие, а также смягчить негативные факторы, которые ограничивают на сегодняшний день потенциал экономического роста в Казахстане.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Послание Президента Республики Казахстан К.К. Токаева народу Казахстана 1 сентября 2022 года «Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество» - Официальный сайт Президента Республики Казахстан (akorda.kz).
2. Глобальный инвестиционный индекс 2022 года [электронный ресурс] - URL: [/https://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/reportpdf/gii-full-report-2022.pdf](https://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/reportpdf/gii-full-report-2022.pdf)
3. Инновации в РК [электронный ресурс] - URL: <https://stat.gov.kz/official/industry/23/statistic/8>
4. Развитие инновационной системы Казахстана в условиях модернизации 3:0: институты и механизмы. Коллективная монография. Днишев Ф.М. и др. / Под ред. А.А.Сатыбалдина. - Алматы: ИЭ КН МОН РК. 2017. – 412 с.
5. Трифилова А.А. Оценка инновационной активности предприятий [электронный ресурс] – Режим доступа: www.domino.innov.ru

КРИТЕРИИ ОЦЕНКИ КАЧЕСТВА УПРАВЛЕНИЯ ПЕРСОНАЛОМ

Аннотация: Статья посвящена исследованию вопросов оценки качества управления персоналом. Многие отечественные предприятия в настоящее время находятся лишь на начальном этапе разработки и становления систем кадрового менеджмента. Для них особенно важно оперативно выявлять существующие в системе недостатки и устранять их. Этой цели служит процедура оценки качества управления персоналом. Сделан вывод, что оценка качества управления персоналом необходима, в первую очередь, для того чтобы повысить эффективность компании в целом.

Ключевые слова: управление персоналом, кадровый менеджмент, оценка качества, лидерство, повышение квалификации, эффективность.

Одной из важнейших составляющих стратегии любой компании является управление персоналом. Многие отечественные предприятия в настоящее время находятся лишь на начальном этапе разработки и становления систем кадрового менеджмента. Для них особенно важно оперативно выявлять существующие в системе недостатки и устранять их. Этой цели служит процедура оценки качества управления персоналом. Продуктивность такого анализа зависит от того, насколько он систематизирован и формализован.

Первой стадией эффективной оценки качества управления персоналом является определение целей анализа. Кроме этого, нужно изначально сформулировать задачи данной процедуры, выделить ее объект и подобрать соответствующие целям критерии и методы. Основной целью оценки качества управления персоналом, безусловно, можно считать измерение затрат и доходов, связанных с существующими в компании кадровыми программами. Помимо этого такой анализ помогает получить важную для процессов управления информацию о состоянии и потенциале системы кадрового менеджмента.

Сравнив итоги оценки с результатами организации в прошлом, можно сделать выводы об эффективности системы управления персоналом в целом. Смысл анализа эффективности кадрового менеджмента заключается том, что на основе полученных данных компания может наиболее эффективно реализовать свои цели, связанные с человеческим ресурсом. В их число, как правило, входят:

- оценка потенциала персонала;
- анализ затрат на обучающие программы и повышение квалификации;
- повышение мотивации сотрудников за счет адекватной оценки затрат труда;
- организация каналов обратной связи;
- разработка программ развития персонала;
- сбор достоверной информации о деятельности компании для последующего принятия управленческих решений [1].

Для того чтобы проанализировать эффективность существующей в компании системы кадрового менеджмента, необходимо выделить ее наиболее

важные показатели. Выбор верных критериев оценки качества управления персоналом, применение количественного и качественного подхода помогут получить наиболее достоверную информацию о том, насколько продуктивно работает кадровая служба. Оценка качества управления персоналом подразумевает сопоставление затрат с результатами достижения поставленных целей. Наиболее показательным в данном случае является прибыль организации, полученная в результате внедрения системы кадрового управления. Зачастую результаты работы службы HR сложно оценить из-за их специфичности и отложенного времени проявления. Кроме того, сложность вызывает многоплановость и распределенность кадрового управления между руководителями подразделений [2].

Среди основных критериев оценки качества управления персоналом можно выделить две группы:

1) психологические факторы, в т.ч.:

- уровень удовлетворенности качеством труда;
- мотивация персонала;
- самооценка сотрудников;
- авторитетность руководства;
- коэффициент текучести персонала и его динамика;
- уровень конфликтности в коллективе;
- количество жалоб от работников.

2) показатели эффективности коллектива, в т.ч.:

- действенность (эффект воздействия программ на результативность деятельности сотрудников и компании в целом);
- рентабельность (общие затраты на персонал и доля издержек в объеме реализации);
- качество управленческих программ (затраты кадровой службы на отдельные направления и программы в расчете на одного работника);
- производительность (объем реализации и прибыли до уплаты налогов на одного работника и его);
- инновационность;
- прибыльность.

Известно, что успех работника на 90% зависит от навыков работы и только на 10% от навыков взаимодействия с другими людьми. Успех же руководителя команды лишь на 20% зависит от его профессиональной квалификации и на 80% - от его умения строить взаимоотношения с подчиненными. Руководство ожидает выполнения своих директив и указаний, достижения командой запланированных показателей, информирования о ситуации на рынке, а также работы по созданию единой мотивированной команды лояльных компании единомышленников. Сотрудники же ожидают получения четких и ясных указаний, помощи и поддержки, как в работе, так и не связанных с работой ситуациях, получение поощрений за хорошо выполненную работу, возможности самосовершенствоваться и карьерного роста.

При создании команды необходимо учитывать, что для выполнения

работы сотрудником должны быть три главные составляющие, определяющие возможность выполнения работы: способность, готовность и возможность.

Главной чертой человека является способность выполнять ту или иную полученную работу. Многие исследователи пишут, что на это влияют возраст, состояние здоровья, и самое главное - знания и навыки, а также психологическая и физическая выносливость сотрудника, его энергичность. Все это в совокупности выливается в стрессоустойчивость.

Под готовностью выполнять работу подразумевается степень мотивации сотрудника – насколько нравится ему данная работа, степень его общей удовлетворенности работой. Это зависит от многих факторов: его позиция в компании, заработная плата, отношения в коллективе, мотивация, отношение к коллективной работе сотрудника, его ощущение принадлежности и равенства в команде, жизненные установки и ценности человека.

Одной из главных детерминант выполнения порученной работы является возможность ее выполнения, т.е. предоставление сотруднику соответствующих средств и инструментов. Для сотрудника также очень важна возможность пройти обучение, тренинги, коуч-сессии, на которых он получает четкую информацию о задачах и обязанностях между членами команды, общую политику компании.

Сочетание всех трех выше описанных составляющих позволяет ожидать и требовать от сотрудника наилучших результатов.

Таким образом, оценка сотрудников проводится по результатам достижения сформулированных и поставленных задач – это приводит к большой объективности при распределении поощрений. Для объективности оценки проводится аттестация персонала по заранее установленным критериям, контроль персонала является направлением для дальнейшего обучения знаниям и навыкам, а не средством наказания. При планировании развития действует принцип, что люди также важны для организации, как и приносимый ими результат. Именно позитивное давление на подчиненных стимулирует их к достижению поставленных целей и задач, вырабатывает долгосрочную лояльность к своей организации.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Анисмова И. Аудит эффективности использования трудовых ресурсов // Кадровик. Кадровый менеджмент. – 2020. – № 3. – С. 14 – 19.
- 2 Беркутова Т.А., Крониковская Н.В., Мартянова И.А., Пономарев А.М. Оценка персонала как управленческая задача: эффективность, компетенции, деловые коммуникации. – Екатеринбург-Ижевск: Изд-во института экономики УрО РАН, 2017. – 370 с.

РОЛЬ СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫХ НАУК И ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ В РАЗВИТИИ ИННОВАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ

Подсекция «История Казахстана и социально-политические дисциплины»

ӘОЖ 04.61

Айдарханова Н.Е. (21-ЗКК-1, ВКТУ), Самадиева М.О. (ШКТУ)

ЖАСӨСПІРІМДЕР АРАСЫНДАҒЫ СУИЦИД

Андатпа. Мақалада әлемдегі ең өзекті мәселелерінің біріне арналған. Өз-өзіне қол жұмсаудың жоғары деңгейіне әкелетін бірнеше факторларына сипаттама берілген. Жасөспірімдер арасындағы психикалық бұзылулар мен депрессияның алғашқы эпизодтары алдын ала алу ұсыныстары берілген.

Түйін сөздер: суицид, жасөспірімдер мен жастар, адамның биологиялық, генетикалық, психологиялық және әлеуметтік сипаттамасы, психикалық денсаулық.

БҰҰ балалар қорының (ЮНИСЕФ) жариялаған Қазақстандағы суицид туралы көлемді зерттеуінде өзіне қол жұмсауға көбіне жасөспірімдер мен жастар баратыны жазылған. Қазақстанда балалар күн сайын дерлік өз-өзіне қол жұмсайды. Бұл көрсеткіш бойынша ел әрқашан әлемдік аутсайдер болып келеді және жағдай ешқандай да жақсарып жатқан жоқ. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының рейтингінде Қазақстан суицид статистикасы жоғары елдердің үшінші тобына кіреді. Бұл тізімдегі мемлекеттерде жастар мен жасөспірімдер арасындағы табиғи емес өлім себептерінің ішінде суицид көш бастап тұр. Қазақстандағы ең суицидтік жас – 15 пен 17 жас аралығы (барлық жағдайлардың 60%-ы).

Суицид (лат. suicide – өзін өлтіру) – ауру, рухани азап және психологиялық дағдарыс, ішкі күшті жанжал. «Суицид – ішкі эмоционалды қуатын шығару негізінде, адамның әдейі өз-өзіне қол жұмсау себебінен соңы өлімге әкеліп соғатын жағдай», - деп қарастырамыз. Әр суицидтің шығу себебі әртүрлі және оның себебін адамның биологиялық, генетикалық, психологиялық және әлеуметтік аймақтарынан қарастыру керек. Өз-өзіне қол жұмсауға әрекеттенген балалар мен жасөспірімдердің көпшілігінде психикалық денсаулықтың айтарлықтай бұзылуы байқалады.

Өз-өзіне қол жұмсаудың жоғары деңгейіне әкелетін бірнеше факторлар бар: Мектептегі қорлау, зорлық-зомбылыққа ұшырау; Өмірдің мәнін жоғалту немесе оның болмауы; Әлеуметтік мінез-құлық нормаларының төмендеуі; Ата-ана мен жақын адамдардан сүйіспеншілікті сезінбеу; Үлкендердің сөгістері; Агрессивті немесе бұзушы мінез-құлық, үмітсіздік немесе дәрменсіздік сезімі; Технология мен әлеуметтік желілердің әсері, әртүрлі ғаламторлық ойындар.

Мысалы, академиялық проблемаларды немесе қорлауды алайық. Барлық балалар, бір дәрежеде, әртүрлі қиындықтарға тап болады, бірақ біреуі олармен күреседі, ал екіншісі, өкінішке орай, өзіне қол салады. Суицидке бір ғана себеп бар – баланың психикалық денсаулығы. Қазіргі кезде балалардың бақытсыздығына, олардың өз-өзіне қол салу әрекеттеріне баруына көп жағдайда

отбасындағы жайсыздық пен мектепте түсінбеушіліктің орын алуы себеп болады. Балаларға жай ғана киімін, тамағын тауып беру аз, олар үнемі ата-ананың жылуын сезініп, жақсы көретінін біліп өсуі тиіс. Ал әке-шеше өз дәрежесінде көңіл бөлмейтін бала ешкімге керексіздігін түсініп, психологиялық стреске тап болады. Әсіресе, 11-16 жас аралығындағы жасөспірімдер өте әсершіл, кез-келген нәрсені жүрегіне тез қабылдағыш келеді. Кейбір жасөспірімдер үшін өз-өзіне қол жұмсау олардың проблемаларының шешімі деп ойлайды. Бүгінгі таңдағы дамыған заманда құндылықтардың жоғалуы да бірден-бір себеп болып табылады. Тәрбие тал бесіктен», - деп қазақ атамыз текке айтпаған. Ең бастысы - баланың ішкі жағдайын зерттеу».

Ғаламтордағы ақпараттық идеологияның тасқындаған заманында, буыны әлі қатаймаған жас сананы әртүрлі саяси ақпараттар мен бағдарламалар, сан алуан көз қызықтырар *өлімге итермелейтін ойындар* жүріп жатқандығы. Балаларды компьютерлік ойынмен баулып алып, артынан оларды өлімге итермелейтін топтар көп. Тіпті, әлеуметтік желіде күні-түні онлайн отыратын кураторлар әр баланы зерттейді екен. Тапсырмаларын да баланың психологиялық жағдайына сай қылып жасайды. Негізінде, олар интернет арқылы ұяң, момын немесе жан күйзелісіне түскен балаларды іздейді және табады. Қауіпті онлайн ойындардың дені көрші Ресей елінен енген. Әлеуметтік желілер арқылы тараған ойындардың ең әйгілілері *«Синий кит»*, *«Тихий дом»*, *«Красная сова»*, *«Разбуди меня в 4:20»*. Көптеген баланың өз-өзіне қол жұмсауына себепші болған *«Синий кит»* ойынына үңіліп қарасаң, шамамен 50 күн беріледі екен. Әр күні қатысушы белгілі бір тапсырмаларды орындау керек, мәселен, 18-ші күні таңғы 4:20-да тұрып, шатырға шығып, біраз тұру керек... 39 бен 49-шы тапсырмаларда түнгі 4:20-да күн сайын оянып, үрейлі фильмдер көр дейді. Әрине бұл қараусыз қалған жасөспірімнің психикасына лажсыз әсер ететіні белгілі. Еліміздегі жасөспірімдердің 12%-ға жуығы кибербуллингтен зардап шегіп отыр. Сондықтан, цифрлық медиа арқылы суицидтің алдын алуды насихаттау қажет. Осы бағыттағы тиімді шаралар қолдануға ұмтылу керек, мысалы: әлеуметтік медианың мазмұнын бақылау және жасанды интеллект арқылы суицидтік ойларды немесе жоспарларды анықтау, әрекет ете алатын суицидтік сенім телефондарына қосылу сияқты нақты процедураларды орындау, ақпараттық бағдарламаларды іске қосу үшін сандық медианы пайдалану, интернет-блогтарда психикалық салауаттылыққа қатысты позитивті мазмұнды орналастыру арқылы кибербуллингтің алдын ала аламыз. Және де жана нормаларды енгізіп, өзін-өзі өлтіруге итермелейтін адамдарды қылмыстық жазалау қажет. Өмір ағысы сан салада бірде қатты, бірде жай ағып жатқанымен қоғамдағы өзекті мәселелер көбеймесе, азаймай тұр. Соның ішіндегі бірегейі - келешек ұрпақ тәрбиелеу. Баланы өсіру, саналы тәрбие берудің, оқытып, азамат етіп қалыптастырудың түп төркіні отбасылық тәрбиеде жатыр. Өткен замандарда ғұмыр кешкен талай ойшыл-ғалымдарымыз тәрбие мәселесін айналып өтпей, тереңірек мән берген. «Балаға ең бірінші тәрбие беру керек...», - деп әл-Фараби бабамыз айтса, ағылшын философы Джон Локк баланың санасын ақ паракқа теңеген. Алғашқы әріпті түсірерде жүз ойланып толғану керектігін баса айтқан. Баланың бақыты — жақсы ата-ананың қолында. Ата-ана баланы

қалай тәрбиелесе, бала соған бейімделеді. Тәрбие мен құндылықты бойына сіңірген жасөспірім өз-өзіне қол салуды ойламайды.

Өз-өзіне қол жұмсаудың барлық кеңестерін байыппен қабылдау керек. Жасөспірімдердегі депрессияның алдын алуда ата-аналар маңызды рөл атқарады. «Баламен *саналы диалог* жақсы қарым-қатынас болған жағдайда ғана мүмкін болады. Жақсы қарым-қатынас баланың өміріне ең кішкентай бөлшектерге дейін қызығушылық таныту және тұрақты қарым-қатынас арқылы құрылады. Бір әңгімеде байланыс орнату және жасөспірімді ауыр депрессиядан шығару нәтиже бермейді. Егер ата-анасы баламен байланысын жоғалтқан болса, мамандарға бірге хабарласу керек. Депрессияның жай күйзеліс емес екенін түсіну маңызды, бұл мамандардың араласуын қажет ететін ауру. Көптеген психикалық бұзылулар сияқты, жасөспірімдік кезеңде депрессияның алғашқы эпизодтары пайда болады. Ата-ана әрқашан көмектесуге, тыңдауға және дұрыс кеңес беруге дайын болуы керек. Көптеген эмоцияларды бастан өткерген жасөспіріммен сіз өз тәжірибеңізбен бөлісуіңіз керек – яғни, осы кезеңде белгілі бір проблемаларды қалай жеңдіңіз? Бала да, ата-ана да дамып, өзгертін тірі адамдар екенін түсінуіңіз керек. Олардың арасындағы қарым-қатынас бір орында тұрмайды, бұл ұзақ процесс.

Қорытындылай келе, айтарым болашақ жас ұрпақтың қолында, сондықтан, әлі ой өрісі қалыптасып жетілмеген, қанаты қата қоймаған жасөспірімдерімізге тәрбие бере отырып, бақытты балалық шақ сыйлап, өмір теңізіне сүріндірмей қосу - біз бен сіздің қолыңызда. Ата-ана бақыты - балаларының аман болуы. Дені сау, саналы жас ел келешегі, ертеңі мен бүгіні екенін естен шығармайық.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Тұралбайұлы А. Балалар суицидінің сыры неде? - Егемен Қазақстан: 10.01.2011.
2. Статистика өзгергенімен жағдай түзелмей тұр. Қазақстанда неге суицид көп? – Азаттық радиосы: 10.09.2022. – 1б.
3. Буянов М.И. О динамике пограничных психоневрологических расстройств. - В кн.: Неврозы у детей и подростков: Тезисы докладов. - М, 1986. - С.30-34
4. Кондрашенко В.Т. Девиантное поведение у подростков. Социально-психологические и психиатрические аспекты. - Минск, 1988. - 207 с.
5. Бәшірова Ж.Р. Иман - тәрбие негізі. - Алматы, 1997. - 56 б.
6. Алимова М.А. Суицидальное поведение подростков: диагностика, профилактика, коррекция. – Барнаул, 2014. - 100 с.
7. Жарықбаев Қ. Жантану атауларының түсіндірме сөздігі. Алматы, 2006.
8. Қоңырбаева С. Отбасы: бала мен ата-ана – Алматы, 2006. - 8-15 бб.
9. Жарықбаев Қ. Қазақ тәлім-тәрбиесі – Алматы, 1995. - 40-55 бб.
10. Байбекова М.М. Әлеуметтік-психологиялық тренингтер, әдістемелер мен жаттығулар. - Шымкент, 2012. - 19-23 бб.

ӘОЖ 101.1

Аденбекова А.А., Мәжікенова А.М. (23-МТФ-2з, ВКТУ),
Садвакасова Ж.А. (ШҚТУ)

ТЕХНИКАЛЫҚ ФИЗИКАНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Таңдалған тақырыптың өзектілігі физиканың философиялық мәселелері біздің табиғат пен әлемді түсінуіміздің күрделілігін көрсетеді және олар ғылым мен философияның біздің біліліміз бен түсінігімізді дамыту үшін бірге жұмыс істеуінің маңыздылығын көрсетеді.

Түйін сөздер: физика, табиғат, теория, материя, динамика, детерминизм.

Физика мен философия-табиғаты бойынша бір-бірімен тығыз байланысты екі пән. Физика-табиғат пен оның құбылыстарын зерттейтін ғылым, ал философия-болмыс пен білімнің негізгі принциптерін зерттеуге бағытталған. Бұл екі білім саласы да біз өмір сүріп жатқан әлемді түсінуде үлкен маңызға ие. Физикадағы маңызды бөлімдердің бірі, оның бір бөлігі болып техникалық физика болы табылады. Техникалық физика - бұл физика мен инженерияны біріктіретін білім саласы. Ғылымның бұл саласы технологиялық прогресс пен біздің қазіргі өркениетіміздің негізі болды. Түп негізінен қарастырсақ техникалық физика біздің жалпы физикадан бастау алады. Бірақ ғылымның кез-келген саласы сияқты, физиканың да өзіндік философиялық мәселелері бар. Физика мен философияның көптеген ұқсастықтары бар, өйткені екі пән де айналамыздағы әлемді түсіндіруге тырысады. Олардың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері мен міндеттері бар. [1]

Физика табиғат заңдылықтарын түсінуге және оларды математикалық түрде сипаттауға тырысады. Ол әртүрлі жағдайларда материя мен энергияның әрекетін болжауға көмектесетін модельдер жасау үшін эксперименттік деректерді пайдаланады. Ал философия эксперимент арқылы шешілмейтін мәселелермен айналысады бізге мәлім. Бұл пән заттардың мәнін және әлем туралы біліміміздің негіздерін зерттейді. Философия өмірдің мәні, шынайы білім деген не және оны қалай алуға болатындығы туралы сұрақтар қоя отырып, оларға жауап іздейді.

Алайда, осы екі пәннің айырмашылығына қарамастан, физика мен философия бір-бірімен өзара әрекеттеседі. Жалпы алғанда физика ғылымы біздің әлемнен тыс не бар және осы әлемдегі рөлімізді қалай түсінуге болатындығы туралы философиялық сұрақтарға әкеледі. Сонымен қатар, философиялық теориялар физикада жаңа теориялардың дамуына әкелуі мүмкін мәселелерді зерттейді. Мысалы, ғылым философиясы біздің теориямыздың дұрыс екенін қалай білуге болатындығы және оның дұрыстығын қалай тексеруге болатындығы туралы мәселелермен айналысады.

Сондай-ақ, физикада әлемді қалай түсінуге болатындығы туралы философиялық сұрақтар тудыратын теориялар бар екенін атап өткен жөн. Физика ғылымы негізінен Галилей, Ньютон, Гук, Лаплас, Фарадей, Максвелл және басқалардың философияның белгілі бір принциптері мен ғылыми

шығармашылық ережелеріне сәйкес жұмыс істеуінің арқасында құрылды. Бұл ережелер мен принциптер өз кезегінде логикалық заңдарға және әлем негізінен танымдық және механикалық деген сенімге негізделуі керек еді. Қазір философиялық ойлау жылдар өткен сайын реттелген болғандықтан, ғалымдар бұрын таңдаған даму жолы жалғыз дұрыс деп айтуға болады.[2]

Физика қозғайтын негізгі философиялық мәселелердің бірі болып объективтілік мәселесі туындады. Физика кез-келген жағдайға сәйкес келетін және адамның еркінен тәуелсіз объективті және әмбебап заңдар жасауға тырысады. Алайда, философия мұндай объективтілікке қол жеткізу мүмкіндігіне күмән келтіреді. Философияда объективтіліктің бірнеше теориялары бар. Олардың бірі – реализм. Реализм – әлем біздің қабылдауымызға қарамастан өмір сүреді және біз ол туралы сенімді білім ала аламыз деп мәлімдейді. Тағы бір теория – конструктивизм – біздің әлем туралы идеяларымыз біздің қабылдауымыз бен тәжірибеміз арқылы жасалады және біз біле алатын объективті әлем жоқ деп тұжырымдайды.[3]

Физика, керісінше, ғылыми әдіс арқылы объективтілікке қол жеткізуге тырысады. Ғылыми әдіс гипотезаларды тұжырымдауды, эксперименттік зерттеуді және гипотезаларды тексеруді қамтиды. Материяның өзі өзін-өзі қамтамасыз етеді, сондықтан бақылаушыларға немесе мистикалық күштерге тәуелді емес заңдарға сәйкес әрекет етеді. Екінші қағида-табиғи құбылыстарды зерттеудің барлығы мыналарды қамтуы керек:

- бақылау және белсенді ойлау;
- нақты және бұлтартпас фактілер;
- эксперименттер;
- табиғат танылады деген сенім;
- кеңістікте қозғалатын заттан басқа ештеңе жоқ деген сенім [4].

Физиканың философиялық мәселелері көп жағдайда онтологиялық болып табылады. Олар келесі аспектілерді қамтиды: табиғи-материалдық жүйе жұмыс істейтін жалпы қасиеттер мен заңдарды зерттеу және анықтау. Сондай-ақ, бұл мәселенің жауапкершілік аймағына материяның барлық көріністеріндегі қатынастарды, қозғалысын және дамуын, атап айтқанда табиғаттың өзіне және әлеуметтік компонентке байланысты нәрсені түсіндіру кіреді [5].

Физикамен өзара әрекеттесудегі философия материяның түбегейлі сарқылмайтындығы туралы қорытындыға келді. Материя өзінің құрылымында сандық және сапалық жағынан сарқылмайды. Материяның құрылымы әртүрлі жүйелердің шексіз әртүрлілігі түрінде көрінеді. Бірақ осы әртүрліліктен қазіргі ғылым теориялық және эмпирикалық түрде материяның түрлері мен деңгейлерінің шектеулі санының болуын анықтай алады. Ежелгі әлем философтарының аңғал материализмінде мұндай элементтер төрт элемент болды - от, су, ауа және жер. Демокриттен бастап атомдар материяның элементтері болып санала бастады. 1897 жылдан бастап, яғни электронды ашқаннан бастап атомдарды құрайтын бөлшектер элементар деп атала бастады. Қазіргі уақытта микрообъектілерді сипаттау үшін "элементар" ұғымын қолдану барған сайын шартты бола бастады. Бөлшектердің көпшілігі элементар белгілерге жауап бермейді [6].

Адамның танымына келетін болсақ, негізгі мәселе физикалық шындық пен ол туралы біздің көзқарасымыз арасындағы байланыс болып табылады, бұл шын мәнінде физикалық теория. Осыған байланысты [1] осы тақырып бойынша белгілі үш негізгі философиялық тәсілді ұсынылды: аналитикалық, прагматикалық және герменевтикалық ("континентальды") тәсіл. Бұл тәсілдердің әрқайсысы математикалық модель ретінде тұжырымдалатын ғылыми таным идеясына негізделген: фон Нейманның компьютері, нейрондық желі және (балама) жасушалық автоматтандыру.

Кванттық классикалық дуализмге келетін болсақ, негізгі мәселе-шындық дуализмі: физикалық айнымалылар функциялар болып табылатын Үздіксіз, детерминирленген, анық емес классикалық аймақ және физикалық айнымалылар операторлар болып табылатын дискретті, стохастикалық, анық емес кванттық аймақ.

Сондай-ақ, барлық уақытта философтар мен натуралистер "барлығының теориясын" құруға тырыспады. Бірақ мұндай рөлге ие болған теориялар әрқашан шектеулі болып шықты. Бұл классикалық механикада, электродинамикада және басқа теорияларда да көп кездесті. Әр жолы ғалымдар өз білімдерін абсолюттендіріп, материяны жеңілдетіп ұсынды, бір бөлігін бүтін деп қабылдады, шексіз әртүрлілікті жеке және ақырлы етіп азайтты. Ғаламның біртұтас теориясын құрудың принципті мүмкіндігі туралы мәселе ашық күйінде қалып отырғаны белгілі. Мұндай теория әлемнің материалдық бірлігінің философиялық принципін физикалық растауға айналады. Әлемнің толық теориясын құру материяның сарқылмайтындығы мен таным процесінің шексіздігінің диалектикалық-материалистік принципіне қайшы келеді. Дамудың осы кезеңінде ғылымның барлық білімін біріктіретін теорияны құру бұл принципке қайшы келмейді. Мұндай теория қазіргі ғылымның білімін жалпылауға айналады, бірақ бұл білімнің одан әрі дамуын жоққа шығармайды. Бір тұтас "барлығының теориясын" іздеу әлемнің физикалық көрінісіндегі түбегейлі өзгерістерге әкелуіне себепші болуы әбден мүмкін. Бұл өзгерістер үлкен дүниетанымдық мәнге ие, сондықтан оларды талқылау физикалық және философиялық құрамдас бөлікке ие. Соңғы жаңалықтарды идеалистік тұрғыдан түсіндіруге, материалдық бөлшектер мен өзара әрекеттесулерді тек математикалық абстракциялармен, идеалды заңдардың, симметриялардың, формулалардың көрінісімен ұсынуға тырысу тоқтамайды. XIX ғасырда идеалистер материя энергияда ериді, XX ғасырдың басында олар материяны кеңістік пен уақыттан алып тастады, XX ғасырдың аяғында материя біртұтас өріс теориясының математикалық формулаларының көрінісі ретінде әрекет етеді деген қорытындыға келді. Әр жолы идеалистер математикадан кейінгі материяны байқамай, материалдық объектілер мен процестердің қасиеттерін олардың материалдық негіздерінен алып тастады. Заттардың сандық сипаттамаларын объектілерден ажырататын мұндай теориялар Пифагор философиясына оралады. Бірақ қазіргі уақытта олар тек расталмаған дерексіз теорияларға ұқсайды. Қазіргі физика құрған жаңа онтология-әлемнің қалыптасқан философиялық материалистік бейнесін нақтылау. Физиканың жаңалықтары әлемнің философиялық бейнесін байытады, диалектикалық

материализм принциптерін растайды, табиғаттың бірлігін, өзара байланысын және дамуын ашады [7].

Кеңістік пен уақыт табиғаты мәселесі физиканың негізгі философиялық мәселелерінің бірі болып табылады. Көптеген ғасырлар бойы ғалымдар мен философтар кеңістік пен уақыттың не екендігі және олардың бір-бірімен және материя мен энергиямен байланысы туралы пікірталас жүргізді. Классикалық физикада кеңістік пен уақыт абсолютті және материя мен энергиядан тәуелсіз деп саналды. Бұл олардың біздің қабылдауымыз бен тәжірибемізге қарамастан бар екенін және олар барлық бақылаушылар үшін бірдей болып қалатынын білдіреді. Алайда, XX ғасырдың басында Эйнштейннің салыстырмалылық теориясының пайда болуымен бұл тұжырымдама қайта қаралды. Салыстырмалылық теориясына сәйкес кеңістік пен уақыт абсолютті емес, бақылаушының қозғалысына байланысты.

Мысалы, жарық жылдамдығына жақын жылдамдықпен қозғалатын екі бақылаушы кеңістік пен уақытты басқаша қабылдайды. Бұл дегеніміз, кеңістік пен уақытты материя мен энергияға қарамастан қарастыруға болмайды және олар материя мен энергияның қозғалысы мен өзара әрекеттесуімен тығыз байланысты. Салыстырмалылық теориясы сонымен қатар уақытты түсіндіру мәселесі сияқты жаңа философиялық мәселелерге әкелді. Мысалы, кейбір философтар уақыт нақты ма, әлде ол біздің қабылдауымызда ғана бар ма деп таласады. Сондай-ақ уақытты қалай өлшеуге болатыны және шындықты түсіну үшін уақыт туралы түсінігіміздің қандай салдары болуы мүмкін деген сұрақтар туындайды. Физиканың тағы бір іргелі саласы-кванттық механикада кеңістік пен уақыттың табиғаты туралы мәселе даулы. Мысалы, кванттық механикада кванттық шатасу құбылысы байқалады, онда бұрын өзара әрекеттесетін екі бөлшек үлкен қашықтықтармен де байланысты болуы мүмкін [8]. Физиканың бірқатар философиялық мәселелеріне детерминизм мәселесін жатқызуға болады. Бұл физикалық заңдардың детерминистік, яғни болжамды екендігі белгілі. Алайда, кванттық механика контекстінде бұл мәселе онша айқын болмайды.

Детерминизм-бұл материалдық және рухани әлем құбылыстарының жалпыға бірдей табиғи байланысы мен өзара тәуелділігі туралы философиялық ілім. Физика табиғаттағы қатынастарды ашып, табиғаттың объективті заңдылықтарын біле отырып, детерминизм принципін растайды және оны нақты ғылыми мазмұнмен толтырады. Детерминизм келесі философиялық категориялармен сипатталады: себеп - салдар, мүмкіндік пен шындық, кездейсоқтық пен қажеттілік, ықтималдық, заң. Детерминизмнің өзегі - себептілік принципі: кез-келген оқиғаның себебі бар. Себеп белгілі бір жағдайларда табиғи түрде салдар деп аталатын басқа құбылысты тудыратын құбылыс деп аталады.

Диалектикалық материализм тұрғысынан себептік байланыстар объективті түрде бар, табиғи және әмбебап байланыстар болып табылады. Себеп оған материя, энергия, ақпарат беру арқылы нәтиже береді. Ал салдары жаңа өзгерістерге себеп болады. Тарихи тұрғыдан детерминизмнің алғашқы түрі механикалық детерминизм болды-динамикалық заңдарды абсолюттейтін философиялық ілім. Динамикалық заңдар-бұл физикалық шамалардың бір мәнді

байланысы түрінде объективті заңдылықтарды бейнелейтін физикалық заңдар. Динамикалық заңдар функцияның аргументтері мен оның мәні дәл анықталған шамалар болатын функционалдық байланысты сипаттайды. Мысалы, классикалық механика материалдық нүктелердің бастапқы координаттары мен импульстарын біле отырып, қозғалысты дәл сипаттай алады, яғни уақыттың келесі сәттеріндегі нүктелердің координаттары мен импульстарын анықтай алады. Динамикалық типтің физикалық теориясының тағы бір мысалы-электромагниттік өрістің өзгеруін нақты шамалармен сипаттайтын Максвелл электродинамикасы. Динамикалық теориялар сонымен қатар қатты механика, термодинамика, ауырлық теориясы (ОТО) болып табылады [9].

Қорытындылай келе, қалай қарасақта физиканың философиялық мәселелері философия мен ғылым арасындағы өзара әрекеттесудің маңыздылығын көрсетеді. Философия физиктерге сұрақтарды тұжырымдауға және олардың зерттеу нәтижелерін түсіндіруге көмектеседі, ал физика философиялық пікірталастарды шешуге көмектесетін фактілер мен деректерді бере алады.

Осылайша, физикадағы философиялық мәселелерді зерттеу бізге технологиямызды жақсартуға ғана емес, сонымен бірге біз өмір сүріп жатқан әлемді және ондағы рөлімізді жақсы түсінуге мүмкіндік береді.

Көптеген басқа ғалымдар сияқты, философия мен физика ғылым мен технологияны ілгерілету және тұрақты және дамыған қоғам құру үшін мәселелерді шешіп, талқылауы керек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Рузавин Г.И. Ғылым философиясы. М., 2013.
2. Әлемдік философия антологиясы: Қайта өрлеу. - Мн.: Харвест; М.: "АСТ баспасы" ЖШҚ, 2001. - 697-704 бб.
3. Канке В.А Қазіргі жаратылыстану ғылымдарының тұжырымдамалары: жоғары оқу орындары үшін. - М.:Логос,2006. – 116-119 бб.
4. Кудрявцев П.С. Физика тарихы курсы. – М.: Ағарту, 1974. – 320 б.
5. Линде А. Д. Бөлшектер физикасы және инфляциялық космология. – М.,1990. – 156 б.
6. Никифоров А. Л. Ғылым философиясы: Тарих және әдістеме. – М.,1998
7. Карнап Р. Физиканың философиялық негіздері. - М., Прогресс. – 1971.- 390с.
8. Бунге М. Физика философиясы. - М., Прогресс. – 1975. – 347с.
9. Гейзенберг В. Элементар бөлшектердің бірыңғай өріс теориясына кіріспе. - М., Әлем. – 1968. – 239с.

ҚАЗАҚСТАН МЫСАЛЫНДА КӨЛІК ЖӘНЕ КӨЛІКТІК ҚЫЗМЕТТІҢ ҚОҒАМДЫҚ ДАМУ ТАРИХЫНЫҢ БАСТАМАСЫ

Аңдатпа. Мақалада көлік және көліктік логистиканың Қазақстан мысалындағы орны мен даму тарихы жайлы айтылады. Алғашқы бөлімде Ботай мәдениеті көліктің даму сатысының бастауы болғаны туралы анықтама беріледі. Әрі қарай көліктік логистиканың жаңғару кезеңіне айналған Ұлы Жібек жолының маңызы жайлы айтылады. Одан кейін кеңес дәуіріндегі жасалған шаралар атап көрсетілді. Қорытынды ретінде көліктік логистиканың даму тарихының маңызы жайлы айтылады.

Түйін сөздер: логистика, инфрақұрылым, тасымалдау, хаб, нарық.

Қазақстандағы логистиканың география, саясат және экономика сияқты көптеген факторлар әсер еткен ұзақ және күрделі тарихы бар. Міне, кейбір маңызды сәттер: шамамен 5000 жыл бұрын қазіргі Солтүстік Қазақстан жерінде болған ботай мәдениеті жылқыларды қолға үйреткен алғашқы топтардың бірі болған деп есептеледі. Бұл даму аймақтағы логистика мен көлікке айтарлықтай әсер етті, өйткені ол кең-байтақ Орталық Азия далалары арқылы адамдар мен жүктердің жылдам әрі тиімді өтуіне мүмкіндік берді.

Жылқыларды қолға үйрету ботайлықтарға арба мен арба сияқты жаңа технологияларды дамытуға мүмкіндік берді, бұл олардың жүк пен адамдарды алыс қашықтыққа тасымалдау мүмкіндігін одан әрі арттырды. Бұл өз кезегінде көршілес аймақтармен сауда мен мәдени алмасуды жеңілдетіп, жаңа идеялар мен технологиялардың бүкіл Орталық Азияға таралуына әкелді.

Ботай мәдениетінің тасымалдау мен аңшылықта жылқыға тәуелді болуы да жылқы өсірудің арнайы әдістерінің дамуына және жылқының ақша нысаны ретінде пайдаланылуына әкелді. Ботай мәдениетіндегі жылқының маңызы мыңдаған жылдар бойы аймақтың логистикасы мен экономикасына ықпалын тигізіп, көшпелі мәдениеттердің дамуын қалыптастырды.

Тұтастай алғанда, Ботай мәдениетінің Қазақстанның логистикасына ықпалын тасымалдау технологияларының дамуы мен жылқыларды сауда, тасымалдау және мәдени алмасу үшін кеңінен пайдалануынан көруге болады.

Ерте сауда жолдары: Қазақстанның Еуропа мен Азияның қиылысында орналасуы оны ежелгі дәуірден бері маңызды сауда және сауда орталығына айналдырды. Қытайды Жерорта теңізімен байланыстыратын сауда жолдарының желісі Жібек жолы Қазақстан арқылы өтіп, жібек, дәмдеуіштер, асыл металдар сияқты тауарлар әкелді.

Жібек жолы бір жол емес, Орталық Азияның әртүрлі аймақтары арқылы, соның ішінде Қазақстан арқылы өтетін жолдардың жиынтығы болды. Бұл жолдар Қытай мен Батыс арасындағы жібек, дәмдеуіштер, қымбат металдар және басқа да сәнді тауарлар сияқты тауарлардың алмасуын жеңілдеткен.

Жібек жолының логистикасы күрделі болды және мұқият жоспарлау мен ұйымдастыруды қажет етті. Саудагерлер керуендері мен олардың тауарлары қиын жерлерден ұзақ жол жүріп, жол бойында қатал ауа-райы мен дұшпандық

тайпаларды жиі кездестірді. Олар демалыс, азық-түлік пен сауда үшін демалыс орындарының желісіне, керуен сарайларға және базарларға сүйенді.

Бұл сауданы қолдау үшін Жібек жолы бойында әртүрлі логистикалық инфрақұрылым құрылды. Бұған жолдар мен көпірлер, сондай-ақ сауда қалалары мен базарлар желісі кірді. Самарқанд, Бұхара және Хиуа сияқты бұл қалалар маңызды сауда және мәдениет орталықтары болды және Жібек жолының логистикалық желісінің маңызды түйіндері қызметін атқарды.

Жібек жолының мұрасын Қазақстанның қазіргі логистикалық индустриясынан әлі де көруге болады. Елдің Еуропа мен Азияның қиылысында орналасуы оны маңызды сауда және сауда орталығына айналдырады және Жібек жолы дәуірінде құрылған көптеген көлік жолдары бүгінгі күнге дейін қолданылуда. Сонымен қатар, осы уақыт ішінде дамыған логистикалық инфрақұрылым қазіргі уақытта Қазақстанда дамып жатқан заманауи көлік желілерінің негізін қалады.

Кеңес дәуірі: Кеңес өкіметі кезінде Қазақстан КСРО-ның маңызды өнеркәсіптік және ауылшаруашылық орталығы болды. Елдің орасан зор табиғи ресурстары мен стратегиялық орналасуы оны кеңестік экономиканың негізгі ойыншысына айналдырды және бұл үшін көлік инфрақұрылымы салынды.

Кеңес дәуіріндегі ең маңызды жетістіктердің бірі Қазақстанды КСРО-ның басқа аймақтарымен байланыстыратын темір жол және автомобиль жолдары желісінің салынуы болды. Бұл көлік жолдары тауарлар мен ресурстардың қозғалысы үшін маңызды болды және елдегі ауыр өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығының дамуына ықпал етті.

Кеңес өкіметі кезінде Қазақстанда да орталықтандырылған жоспарлау және өнеркәсіп салаларының көпшілігі мемлекет меншігінде болатын жоспарлы экономика дамыды. Бұл логистикалық және тасымалдау шешімдерін көбінесе нарыққа қалдырмай, орталық үкімет қабылдайтынын білдірді. Бұл нарық сұранысына емес, мемлекеттің қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған жоғары орталықтандырылған логистикалық жүйеге әкелді.

Жалпы, кеңестік дәуір Қазақстанның логистикасына айтарлықтай әсер етті. Көлік инфрақұрылымы мен логистикалық қуаттарды дамыту елдегі заманауи логистикалық индустрияның негізін қалады. Дегенмен, кеңестік экономиканың жоғары орталықтандырылғандығы логистикалық жүйенің нарық сұранысына аса жауап бермейтіндігін, тиімсіздік туғызып, жеке сектордың дамуын тежейтінін де білдірді.

Тәуелсіздік: 1991 жылы Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін Қазақстан тәуелсіздік алып, өзінің логистикалық саласын дамыта бастады. Ел көптеген қиындықтармен бетпе-бет келді, соның ішінде заманауи инфрақұрылымның жоқтығы мен бөлшектелген көлік жүйесі.

Қазақстан үкіметінің бірінші басымдықтарының бірі өсіп келе жатқан экономиканы қолдау үшін көлік инфрақұрылымын дамыту болды. Бұл автомобильдер мен темір жолдарға, әуежайлар мен теңіз порттарына салынған инвестицияларды қамтыды. Мәселен, Орталық Азияға және одан келетін жүктерді тасымалдаудың маңызды хабына айналған Каспий теңізіндегі Ақтау портын дамытуға үкімет қыруар қаржы бөлді.

Инфрақұрылымды дамытумен қатар, Қазақстан үкіметі логистикалық секторды ырықтандыруға және шетелдік инвестицияларды тартуға бағытталған саясатты да жүзеге асырды. Оның ішінде логистика мен көлікті реттейтін құқықтық базаны құру, сондай-ақ мемлекеттік логистикалық компанияларды жекешелендіру болды.

Бұл реформалардың логистика саласына әсері айтарлықтай болды. Секторды ырықтандыру мемлекеттік әріптестеріне қарағанда тиімдірек және нарыққа бағдарланған жеке логистикалық компаниялардың пайда болуына әкелді. Заманауи инфрақұрылымның дамуы жүктерді жылдам әрі үнемді тасымалдауды да жеңілдетті.

Бүгінгі таңда Қазақстан дамыған көлік желісі мен өсіп келе жатқан логистикалық индустриясы бар Орталық Азиядағы негізгі логистикалық хаб болып саналады. Елдің Еуропа мен Азияның тоғысқан жеріндегі стратегиялық орналасуы оны екі аймақ арасында тасымалданатын жүктердің маңызды транзиттік нүктесіне айналдырады және Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» бастамасы сияқты бастамаларға қатысуы логистикалық секторды одан әрі дамыта түсті. Жаңғырту: Тәуелсіздік алғаннан бері Қазақстан өзінің көліктік-логистикалық инфрақұрылымына қомақты инвестиция салды. Бұл жаңа жолдарды, әуежайлар мен теңіз порттарын дамыту, сондай-ақ темір жолдар мен логистикалық орталықтар салуды қамтиды.

2000 жылдардың басында Қазақстан ел экономикасы мен инфрақұрылымын жаңғыртуға бағытталған бірқатар реформаларды бастады. Бұл жаңғырту кезеңі логистикалық секторға айтарлықтай әсер етті, өйткені үкімет бірқатар стратегиялық инвестицияларды жасады және логистикалық операциялардың тиімділігін арттыруға бағытталған саясатты жүзеге асырды.

Жаңғырту кезеңіндегі негізгі бағыттардың бірі көлік инфрақұрылымын дамыту болды. Үкімет жаңа жолдар, темір жолдар мен әуежайлар салуға, сондай-ақ қолданыстағы инфрақұрылымды жаңғыртуға қомақты қаржы бөлді. Бұл елдің байланысын жақсартуға және жүктерді Қазақстан ішінде және одан тыс жерлерде тасымалдауды жеңілдетуге көмектесті.

Инфрақұрылымды дамытумен қатар, үкімет логистикалық операциялардың тиімділігін арттыру саясатын да жүзеге асырды. Мысалы, арнайы экономикалық аймақтар мен еркін сауда аймақтарының құрылуы шетел инвестициясын тартуға және тауарлардың шекарадан өтуін жеңілдетуге мүмкіндік берді. Үкімет сонымен қатар бюрократияны азайтуға және электронды кедендік декларациялар мен онлайн бақылау жүйелері сияқты логистикалық операцияларды оңтайландыруға бағытталған жаңа ережелер енгізді. Бұл реформалардың логистикалық секторға әсері айтарлықтай болды. Көлік инфрақұрылымын жаңғырту және жаңа саясаттарды енгізу логистикалық операциялардың тиімділігін арттыруға, шығындарды азайтуға және жеткізу жылдамдығын арттыруға ықпал етті. Бұл өз кезегінде елдегі сауда мен инвестицияны арттырып, экономикалық өсуді одан әрі арттырды.

Бүгінгі таңда Қазақстанда мұнай мен газды, ауыл шаруашылығы өнімдерін, халық тұтынатын тауарларды қоса алғанда, тауарлардың кең ауқымын өңдеуге қабілетті дамыған логистикалық индустрия бар. Елдің «Белдеу

және жол» бастамасы сияқты бастамаларға қатысуы оның Орталық Азиядағы логистикалық хаб ретіндегі маңыздылығын одан әрі арттыруға көмектесті және инфрақұрылым мен логистикалық саясатқа инвестиция салуды жалғастыру сектордың одан әрі өсуіне ықпал етеді деп күтілуде. «Бір белдеу - бір жол» бастамасы: Қазақстан да Қытайдың «Бір белдеу - бір жол» бастамасының маңызды бөлігі болып табылады, Азия, Еуропа және Африканы байланыстыруға бағытталған ауқымды инфрақұрылымдық жоба. Бұл Қазақстанның көлік-логистикалық инфрақұрылымын одан әрі инвестициялауға, сондай-ақ Қытаймен сауда-экономикалық байланыстарды кеңейтуге әкелді.

Қазақстан Еуропа мен Азияның қиылысында орналасқандықтан және жақсы дамыған көлік желісіне ие болғандықтан, BRI-дің негізгі ойыншысы болып табылады. Елдің BRI-ге қатысуы оның логистикалық секторына айтарлықтай әсер етті, өйткені ол сауда мен инвестицияны арттыруға көмектесті және жаңа көлік инфрақұрылымының дамуына әкелді.

Қазақстандағы BRI көлік инфрақұрылымының негізгі жобаларының бірі – Қазақстан мен Қытай шекарасында орналасқан ірі теміржол және автомобиль терминалы болып табылатын Қорғас қақпасы.

Терминал Қытай мен Еуропа арасында тасымалданатын жүктердің негізгі транзиттік нүктесі ретінде қызмет етеді және тасымалдау уақытын және бизнес үшін шығындарды айтарлықтай азайтуға көмектесті. Инфрақұрылымды дамытудан басқа, BRI Қазақстанның логистика секторына инвестицияның артуына да әкелді. Қытайлық компаниялар Қазақстандағы бірқатар логистикалық жобаларға, соның ішінде жаңа қоймаларды, логистикалық орталықтарды және тарату желілерін дамытуға инвестиция салды.

Жалпы алғанда, Қазақстанның логистика тарихы оның сауда және сауда орталығы ретіндегі жағдайымен тығыз байланысты және әртүрлі саяси және экономикалық факторлармен қалыптасты.

Бүгінде ел жаһандық логистиканың негізгі ойыншысы болу үшін өзінің инфрақұрылымын жаңғырту және стратегиялық жағдайын тиімді пайдалану бойынша жұмыс жасауда.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бакина Н.С., Жанақова Н.Т. Қазақстан тарихы. Алматы: Атамұра, 2017. - 240 б.
2. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы, 2 том. Алматы. 2005.
3. Мэнгэн Д., Лалвани Ч. Жаһандық логистика және жеткізілім тізбектерін басқару. 2016, 2012, және 2008 John Wiley & Sons Ltd – 346 б.
4. Жаңбыров Ж.Ғ. Автокөлік логистикасы. Алматы: Нұр-Принт, 2008.- 426 б.

УДК 94(100)

Алёшина А.Е. (20-БЭ-1, ВКТУ), Фоминых В.В. (ВКТУ)

ПЕСНИ И БИОГРАФИЯ БЕРНАРТА ДЕ ВЕНТАДОРНА КАК ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ

Аннотация. В настоящей статье раскрывается значение произведений провансальского трубадура XII столетия Бернарта де Вентадорна и средневековой биографии поэта, составленной неизвестным автором, как ценных источников по истории Западной Европы. Содержится информация о социально-экономических процессах, развитии феодальных отношений, социальной стратификации общества, положении основных классов – феодалов и феодально-зависимого крестьянства, вассально-ленной системе и феодальных междоусобицах, внутривполитической истории Франции и истории международных отношений.

Ключевые слова: трубадур, феодал, вассал, сеньор, феодально-зависимое крестьянство.

До наших дней дошло немного поэтических сочинений провансальского трубадура XII в. Бернарта де Вентадорна, как и достоверных биографических сведений о нем. Тем не менее, сохранившиеся песни (кансоны, баллады, тенсоны, альбы) содержат немало ценных, заслуживающих пристального внимания сведений, излагаемых иногда прямо, иногда иносказательно, иллюстрирующих различные стороны жизни западноевропейского общества периода развитого (зрелого) средневековья, времени расцвета феодальных отношений, торжества вассально-ленной системы.

Интересно замечание Бернарта, касающееся того обстоятельства, что в соответствии с погодными и бытовыми условиями общественная и культурная жизнь во Франции в значительной степени замирала, застывала в зимний период и, напротив, заметно оживала в весеннюю пору, когда облегчалась возможность общаться друг с другом: «Я песен так долго не пел, Не знаю, что было со мной... А нынче, хотя над страной Ветер докучный и тучи, Счастлив я, рифмой летучей Венчая певучий напев. Время ль для песни весенней, Коль падают листья с дерев?», «Забросил я певучий стих, Весны для песен поджидал, Но заскучали стар и мал, И шум пиров, и смех затих. Вот и хочу зимой суровой Прогнать унынье песней новой». Ко времени Бернарта феодальные отношения во Франции уже достигли своей завершенности и яркой выраженности, сложились основные классы феодального общества, свидетельства чему мы находим и в произведениях трубадура, отмечавшего резкое имущественное и социальное расслоение французского общества: так, в стихотворении «Цветут сады, луга зазеленели...» упоминаются «надменные» богачи и «смирненные» бедняки. О «всесветных» богачах говорится и в другом произведении – «Немудрено, что я пою...», а в стихотворении «Мне время петь: пришла весна...» речь идет о состоятельности и роскошестве феодальной аристократии: «...наша знать привыкла блеск любить, Но угождать – не деньгами сорить».

Господствующий класс численно разрастался за счет мелких феодалов, являвшихся выходцами из слуг светских магнатов либо воинов-профессионалов,

выделявшихся из сельской общины. По-видимому, именно о подобных представителях низшей прослойки класса феодалов повествовал Бернарт в стихотворении «За песни я не жду похвал...»: «Как вежество в наш век обманно, Скрывая под собой мужлана!» Вместе с тем средневековая биография Бернарта де Вентадорна сообщала, что сам поэт был низкого, незнатного происхождения: «Слугою был его отец, Чтоб лук охотничий таскать, А в замке печь затопит мать – Носить ей хворост и дровец», т.е. мать поэта растапливала печь и пекла хлеб для обитателей замка.

Впрочем, анонимный биограф Бернарта, подчеркивавший благородство, ум, воспитанность, тонкий вкус и красивую внешность последнего, явно отделяя его от простонародья, сам сомневался в достоверности этой версии, а потому, как бы оправдываясь и снимая с себя ответственность за сообщаемые сведения, ссылаясь на песню Пейре д'Альвернья, в которой «он злословит обо всех трубадурах». Пейре в своем поэтическом памфлете «наговорил много злого обо всех трубадурах», скопом пародийно передразнивал их, стремился их уязвить, прибегая к довольно грубым и отнюдь не дружественным шаржам [1, с. 196]. Как бы то ни было, за несение определенной службы (в данном случае – за «искусство составлять хорошие слова и веселые напевы») виконт Вентадорнский (Эбле II либо Эбле III), сеньор Бернарта, «восхищенный им самим, и его сочинениями, и его пением, оказывал ему большие почести», а «все достойные люди почитали и уважали» Бернарта, «ценили его песни», «охотно встречались с ним, и слушали его, и принимали у себя»; «знатные люди и бароны делали ему богатые подарки и оказывали большие почести, так что он ездил с большой пышностью, окруженный почетом». Сам Вентадорн совершенно определенно отмечал свою принадлежность к привилегированной группе французского общества, противопоставляя себя другим социальным слоям: «Ждать подачки мне претит, Ведь певец, а не слуга я...» (стихотворение «Меж деревьев зазвенели...»). Важным индикатором законченности оформления феодального класса служит, как известно, сложившаяся в его среде иерархическая организация. О сеньориально-вассальных отношениях неоднократно сообщается во многих произведениях Бернарта («сеньоры, бросьте взгляд...», «мне сеньоров нет иных...», «вассальства я взыскую...» и т.п.). Достаточно отчетливая характеристика вассальной системы дается в песне «Что мне зима, что мне весна!...», в которой Бернарт воспевал покровительствующую ему супругу своего сеньора: «Да Господь вели Избрать меня хоть в короли, И покоришься мне вся страна, Но Донна – до моих седин – Вот мой сеньор, мой господин, Ей королем повелевать!» Заметим, что во Франции действовал принцип «вассал моего вассала не мой вассал», ограждавший магнатские привилегии от посягательства центральной власти, что, видимо, и позволило Бернарту уверенно воскликнуть: «Берусь королей превзойти...», «Стал бы выше короля я» (в оригинале сказано: «стану королем Франции»). Нашли отражение в творчестве трубадура и церемониальные формы, освящавшие договорные связи, связывавшие сеньора и вассала – оммаж – обряд, символизировавший отдачу вассалом себя под покровительство сеньора, принесение сеньору клятвы верности – фуа в смысле безусловного подчинения, преданности, готовности повиноваться, инвеституру

– вручение сеньором вассалу особого предмета («Покорствовать дал я обет!»; «Я покорился..., и в этом суть..., Я, как вассал, готов... присягнуть...»; «Вы – мой сеньор, вы – мой барон, Я дал вам верности обет...»; «Чтобы вновь мне был вручен Знак вассального служенья»). Подробности различных форм феодального служения Вентадорном не раскрываются, лишь мельком упомянута главная обязанность вассалов – нести военную службу, выступать в походы вместе со своими оруженосцами, но имеются недвусмысленные намеки, что эти обязанности бывали довольно обременительными («Я, как вассал,... под пятою»; «В делах любви язык мольбы и пеней Пристойнее сеньора повелений»). В произведениях трубадура слышны нотки осуждения зазнавшихся и зарвавшихся феодальных властителей: «Барон, как отъявленный плут, К любви – не любовью влеком... Пред герцогским, графским гербом Пустой преклоняется люд» (стихотворение «Мне песни на ум не идут...»).

Вассалы нередко нарушали договоры с сеньорами, враждовали с ними, переходили к другому сеньору, а также конфликтовали друг с другом. Об этом говорит и Бернарт, сам непосредственно втянутый в феодальную анархию: «Князья, меж тем, вассалов не имели, Чтоб были так покорны и скромны, Как я пред ней, – решимости полны Ждать милости и не вставать с коленей». Неоднократно Бернарт сетовал на то, что вынужден был покинуть замок Вентадорн: «...немало дней, Как я оставил милый дом»; «И вот я изгнан в дальние края, Лишенный прежних милостей и крова»; «Слишком торопливо Я кинул те края»; «Ныне сроки подоспели – Уезжаю, покидая Кров, где видеть не умели, Как душа моя болит»; «Пожитки уложу в суму – И в путь! Дорога далека»; «Я бегу, стыдом сгорая, Из погибельного края»; «Кров, где гордо вас презрели, Кинуть, новый обретая, – Есть ли в том вина большая?» Обстоятельства, вынудившие Бернарта оставить Вентадорн и поменять сеньора, самим трубадуром обычно связываются с утратой благосклонности своей покровительницы и вдохновительницы, ее жестокосердием («она ко мне сурова», «Зачем же Донна так строга со мной? Зачем меня услала с глаз долой?»), желанием покончить со злополучной любовью, долготерпением и утешиться с другой Донной, более снисходительной к его любви («Сам искал разрыва», «Я сам виновен, сумасброд, Что мне скорбей не одолеть», «Карай изменой за обман! – Вот мое отныне кредо»), кознями «злых горланов» – врагов его любви. Думается, что под этой внешней оболочкой скрываются типичные для того времени феодальные распри, усобицы: «Завистью вскормлен И в своих наветах смел, Досадить порой умел Мне злословов легион»; «Вкруг меня враги кишели, И пред Донною, виляя, Очернить меня успели»; «злоречивцев нам не счесть, Тех, кто рыщет неустанно»; «Лжецов отряд многоголовый, В предательстве весьма толковый, Вокруг подымет злобный вой», бросит «пыльный злословия шквал»; «Но вот уже зреет навет Завистливой своры людской... Ложью, коварством навета Злоба нас губит людская. Бойся... проделки злокозненных дел... Где низким наветам запрет? Наветчик – разведчик лихой. Но пусть, и бесстыдный, и злой, Мне он вредит без запрета, Ждет его участь лихая – Зависть мучает злая»; «Злословы суетятся оголтело, Пытаются мне в душу заглянуть»; «попал я прямо в сеть Клеветы и злых затей»; «Когда бы не злословы, Кишащие вокруг, Не

клевета, не ковы... бесстыдных слуг...»; «Твердит уныло о возне И происках своих врагов»; «Охочи болтать наглецы... Гнусней не найдется нахал, Чем наши злословы-глупцы»; «Злобных моих ненавистников сброд Скоро ль от зависти весь перемрет?»; «Немало бойких молодцов Бесстыдной похвальбой грешат». Сами жестокие условия существования в феодальном обществе диктовали необходимость предпринимать ответные действия против «бессовестных нахалов», «любезников пустых, Способных к одному вранью», «наглецов прожженных», злоречивых «фарисеев» с целью отвести их козни, «на ложный след навесь, Напустить на них тумана», «болтунов надуть», что не считается Бернартом зазорным и греховным: «Обездоленным не в стыд Даже резкость небольшая!»; «...языков боюсь я злых, И страшен мне их пыл бредовый. Грозит расплатой недешевой С наветчиком вступать в открытый бой».

После того как супруг виконтессы Вентадорнской «очень опечалился и огорчился» и разлучил «бедового» Бернарта с его возлюбленной, заставив трубадура покинуть его владения, тот («Бесконечно изнуренный Всем, что... перетерпел»), вероятно, некоторое время гостил в Нарбоннском виконтстве у виконтессы Эрменгарды, «кто всей Нарбонной Правит так, что ложь молчит», а затем уехал в Нормандию, где стал, по легенде, поклонником местной владетельницы герцогини Альеноры (Элеоноры) Аквитанской (годы жизни: 1122-1204), ценительницы и покровительницы литературы, которая была восхищена его прибытием и настолько прониклась к Бернарту, что «сделала его повелителем и господином всего своего двора». Влиятельная Элеонора славилась также склонностью к политическому авантюризму и придворному интриганству. После скандального развода с французским королем Людовиком VII Младшим (1137-1180) Элеонора в мае 1152 г. вышла замуж за Генриха Плантагенета (выходца из герцогства Нормандия), бывшего вассалом французского короля, а впоследствии ставшего английским королем Генрихом II (1154-1189). Бернарт, именующий себя поэтом «главы англичан», а Генриха – «королем англичан и герцогом нормандцев» (в оригинале стихотворения «Вижу, и к нам подоспела...»), «моим королем», «королем всеземным» (здесь содержится явный намек на обширность владений Генриха Английского, значительно превышавших домен французского короля), перечисляет его владения на континенте: «Магниту ль сказать: Отпусти! Анжу, Пуату перечти, Тур и Нормандию». Через какое-то время после женитьбы на Элеоноре ревнивый Генрих «увез ее за английский пролив» и запретил Бернарту следовать в Англию и видаться с Элеонорой (именно об этом печалится Вентадорн в следующих строках: «Король отменил бы запрет, И сразу, – зимы еще нет, – К Донне наставлю ветрила!»; «Коль снял король бы свой запрет, Я был бы скромностью самой!» Мечтаниям Бернарта так и не суждено было сбыться: свидеться с Элеонорой, которую он называет «нормандской королевой», ему больше не удалось, и пришлось искать благорасположения и материальной поддержки нового знатного покровителя, каковым стал Раймонд V, граф Тулузский с 1143 по 1194 гг. Судя по стихам Бернарта, с новым сеньором у него складывались крайне непростые и противоречивые отношения: «Ближе брата и милей друзей Мне Овернец [сеньяль, принадлежащий Раймону V] стал»; «Овернец, правда,

ласков был порой, И Глаз Отрада [графиня Тулузская, супруга Раймона V] тоже обласкала»; «Так Овернцу свой обет Я пытался соблюдать, Да с собой не совладал, – Разум хоть необходим, Глупо все ж я поступал, Сердце разумом смиряя». Согласно жизнеописанию Бернарта после смерти графа Тулузского он оставил его двор, «отказался... от всех земных радостей и ушел в Долонский монастырь», где «и окончил свои дни», но возможно, этот типический мотив средневековым биографом был целиком придуман [1, с. 284].

Господствующий класс во Франции уже полностью отделился, отгородился от других социальных групп: так, Бернарт четко противопоставляет феодалам «смирных», «покорных» слуг (здесь слово «слуга» употребляется в буквальном смысле, хотя зачастую поэт использовал его и в переносном, метафорическом смысле). В песнях Бернарта имеется, хотя и незначительная, информация о различных категориях феодально-зависимого крестьянства. Так, в строчках «Но безвольем поражен – Рабства верная примета!», «Меня хоть продать, как предмет, Право она получила» можно угадать упоминание института серважа: сервы, само наименование которых происходит от латинского слова, обозначающего раба, находились в наиболее тяжелом положении, близком к рабскому, не могли распоряжаться своей личностью и имуществом. Нашел отражение в песнях Бернарта и институт вилланства с поземельной зависимостью данной группы крестьян: «Любви я клянчил, как виллан – Хлеб у скареда-соседа». В песнях Бернарта часто встречаются характерные для того времени служители – гонцы («вестовщики», «послы») – нарочные, отправлявшиеся для доставления важных известий и выполнения особых поручений: «Гонец, опять верхом тебе спешить... А я вослед, скажи французу ждатель». Об опасности, которую представляли мусульманские правители (эмиры) Испании для христианских государств, свидетельствует короткая ремарка: «Будь мне хотя б не могила – Испания посулена!». Примечательны сведения о славной богатством «пизанской казне», т.е. итальянском купеческом городе Пиза, славившемся во времена Вентадорна своим богатством.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бернарт де Вентадорн. Песни // Издание подготовила В.А. Дынник. – М., 1979.

ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИКА САЛАСЫНДАҒЫ АШУЛАР ТАРИХЫНАН: XX ҒАСЫР

Аңдатпа. Электр энергетикасы XIX ғасырдың аяғында құрылғаннан бері ұзақ жолдан өтті. Электр шамын ойлап табудан бастап, ауқымды электр желілерін дамытуға дейін бұл сала жылдар бойы көптеген өзгерістерге ұшырады. XX ғасырда сала энергияны тиімдірек және тұрақты өндіруге, беруге және таратуға мүмкіндік беретін маңызды жаңалықтар мен инновациялардың арқасында дами берді. Бұл мақалада XX ғасырдағы электр энергетикасындағы кейбір жаңалықтарды: асқын өткізгіш қуат кабельдері, желілік масштабтағы энергия сақтау, ақылды желілер тарихы қарастырылады.

Түйін сөздер: Электр энергетикасы, ашулар тарихы, қуат кабелі, энергия сақтау, ақылды желі, атом энергетикасы.

XX ғасырдың басында ауқымды электр желілерінің дамуы электр энергиясын кеңінен таратуға мүмкіндік берді, бұл әлемнің көптеген бөліктерін электрлендіруге әкелді. Ал XX ғасырдың екінші жартысында атом энергетикасы, жанартылатын энергия көздері және электр желілерін басқарудың цифрлық жүйелері сияқты жаңа технологияларды енгізумен сала дамуын жалғастырды. Бұл инновациялар саланы тұрақты және тиімді етуге, сондай-ақ электрмен жабдықтаудың сенімділігі мен тұрақтылығын арттыруға көмектесті.

XX ғасырдағы электр энергетикасындағы ең маңызды жаңалықтардың бірі асқын өткізгіш қуат кабельдерінің дамуы болды. Асқын өткізгіштікті алғаш рет 1911 жылы голланд физигі Хайке Камерлинг-Оннес ашты. [1] Ол кейбір металдардың өте төмен температурада электр кедергісін жоғалтатынын анықтады. Алайда, тек 1960-1970 жылдары ниобий-титан және ниобий-қалайы қорытпаларын қолдана отырып, алғашқы практикалық асқын өткізгіш сымдар жасалды. 1980 жылдары зерттеушілер электр кабельдерінде асқын өткізгіш материалдарды қолдану мүмкіндігін зерттей бастады. Асқын өткізгіш кабельдер дәстүрлі мыс кабельдеріне қарағанда әлдеқайда көп электр энергиясын тасымалдауға қабілетті, шығыны әлдеқайда аз. Алғашқы эксперименттік асқын өткізгіш қуат кабелі 1984 жылы Германияның Эссен қаласында орнатылды, бірақ оның сенімділігіне қатысты мәселелер туындады және бірнеше айдан кейін пайдаланудан шығарылды. 1990-2000 жылдары асқын өткізгіш қуат кабельдерін дамытуда айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізілді. Асқын өткізгіш қуат кабелінің алғашқы сәтті коммерциялық қолданылуы 2008 жылы Олбаниде (Нью-Йорк) болды. Кабельдің ұзындығы 350 метр, Нью-Йорк штатындағы екі электр қосалқы станциялары (Менандс және Риверсайд) арасында 34,5 кВ кернеуде 800А өткізеді. [2] Бұл кабель -196 градус Цельсийге жақын температурада жұмыс істей алатын жоғары температуралы асқын өткізгіш материалдарды пайдаланды. Кабель 138 киловольт электр энергиясын тасымалдауға қабілетті болды және ол алдыңғы асқын өткізгіштерге қарағанда жоғары температурада жұмыс істей алатын асқын өткізгіштің жаңа түрін қолданды, бұл оны электр қуатын беру кезінде қолдануға ыңғайлы етті. Бұл кабельді сәтті орнату және пайдалану асқын

өткізгіш қуат кабельдерін дамытудағы маңызды кезең болды және осы саладағы қосымша зерттеулер мен әзірлемелерге жол ашуға көмектесті.

Асқын өткізгіш қуат кабельдері электр энергиясын беру жолында төңкеріс жасай алатын салыстырмалы түрде жана электр беру технологиясы болып табылады. Мыс немесе алюминийден жасалған дәстүрлі қуат кабельдерінен айырмашылығы, жоғары температуралы асқын өткізгіш кабель өте төмен температураға дейін салқындаған кезде нөлдік кедергісі бар электр тогын өткізуге қабілетті материалды пайдаланады. Асқын өткізгіш материалдар электр тогын кедергісіз өткізе алады, бұл беріліс шығындарының айтарлықтай төмендеуіне және энергия тиімділігінің жоғарылауына әкеледі. Асқын өткізгіш қуат кабельдерінің артықшылықтары өте көп. Олар нөлдік қарсылыққа ие болғандықтан, олар дәстүрлі кабельдерге қарағанда электр қуатын әлдеқайда аз шығынмен жібере алады. Бұл тасымалдау кезінде аз энергия жұмсалатынын білдіреді. Асқын өткізгіш қуат кабельдері дәстүрлі кабельдерге қарағанда экологиялық таза. Олар электр энергиясын тиімдірек тасымалдауға қабілетті болғандықтан, оларды өндіру үшін аз энергия қажет. Сонымен қатар, олар көбірек энергия тасымалдауға қабілетті болғандықтан, олар қоршаған ортаға айтарлықтай әсер етуі мүмкін жаңа электр станцияларына деген қажеттілікті азайтуға көмектеседі. Көптеген артықшылықтарына қарамастан, асқын өткізгіш қуат кабельдерін пайдаланумен байланысты кейбір мәселелер де бар. Ең үлкен қиындықтардың бірі – кабельдердің дұрыс жұмыс істеуі үшін оларды өте төмен температураға дейін салқындату қажеттілігі. Бұл дәстүрлі кабельдерге қарағанда технологияны қымбаттатуы мүмкін, қымбат және күрделі салқындату жүйелерін пайдалануды талап етеді. Сонымен қатар, асқын өткізгіш кабельдерде қолданылатын материалдар жиі нәзік және жұмыс істеу қиын, бұл оларды орнату мен күтіп ұстауды қиындатады. Осы қиындықтарға қарамастан, зерттеушілер мен инженерлер тиімдірек, үнемді және орнату және техникалық қызмет көрсету оңай асқын өткізгіш қуат кабельдерін әзірлеу бойынша жұмысты жалғастыруда. Энергияға деген сұраныс артып, климаттың өзгеруіне қатысты алаңдаушылық күшейе түскендіктен, асқын өткізгіш қуат кабельдері біздің энергетикалық инфрақұрылымымызда маңызды рөл атқара алады.

Күн мен жел энергиясы сияқты жаңартылатын энергия көздері жаһандық энергетикалық тепе-теңдікте маңызды бола түсуде. Алайда, бұл көздердің құбылмалы сипаты электр энергетикасына қиындық туғызады. Қазіргі уақытта электр энергиясын сақтау технологиясының бірнеше түрі бар. Мысалға алсақ, гидравликалық жинақтаушы электр станциялары, электр энергиясының химиялық көздері, маховиктерге негізделген сақтау жүйелері, сутегі, сондай-ақ синтетикалық табиғи газ деп атауға болады. [3] Литий-ионды аккумуляторлар, маховиктер және гидравликалық сорғылар сияқты желілік энергияны сақтау технологияларының жетістіктері энергияны сақтауға және қажет болған жағдайда босатуға мүмкіндік беру арқылы бұл мәселені жеңуге көмектеседі. Мысалы, 2017 жылы Tesla Оңтүстік Австралиядағы 129 мегаватт-сағат энергияны сақтауға қабілетті әлемдегі ең үлкен литий-ионды аккумулятор қоймасын аяқтады. Қондырғы Оңтүстік Австралияның Джеймстаун қаласында орналасқан және 129 мегаватт-сағаттық қуат сақтау сыйымдылығына ие. Жоба

небәрі 100 күнде аяқталды, бұл жобаның көлемі мен күрделілігін ескере отырып, үлкен жетістік болды. Tesla 100 күннен аз уақыт ішінде аккумуляторды сақтаудың жаппай жүйесін орнату арқылы Австралияның оңтүстік Австралия штатының электр қуатын өшіру мәселелерін шеше алды. 2016 жылғы электр қуатын өшуі нәтижесінде 1,7 миллион адам бірнеше сағат бойы электр қуатынсыз қалды. Өшіру электр желілерін зақымдаған дауылдан туындады, бұл аймақта тұрақты және сенімді энергетикалық инфрақұрылым құру қажеттілігін атап өтті. Қайта зарядталатын батареяларды сақтау желінің тұрақтылығын қамтамасыз ету және желідегі сұраныс пен ұсынысты теңестіруге көмектесу үшін жасалған. Ол энергияға сұраныстың өзгеруіне тез жауап бере алады, бұл сұранысты қанағаттандыру үшін қазба отын электр станцияларының қуатын арттыру қажеттілігін азайтуға көмектеседі. Сонымен қатар, аккумуляторды сақтау электр қуаты өшіп қалған жағдайда резервтік қуатпен қамтамасыз ете алады, бұл ауруханалар мен төтенше жағдайлар қызметі сияқты маңызды қызметтердің жұмысын жалғастыра алатынына көз жеткізуге көмектеседі.

Tesla жобасы үш негізгі нәрсені көрсетеді. Біріншіден, қайта зарядталатын батареяларды желіге өте қысқа мерзімде орналастыруға болады, бұл басқа ресурстарға сәйкес келмейді және бұл «дәл уақытында» сыйымдылық желіні жоспарлау кезінде үлкен икемділікті қамтамасыз етеді. Екіншіден, аккумуляторды сақтау қазірдің өзінде осында және бүгін желіде жұмыс істеуге дайын. Бұл қандай да бір «болашақ технологиясы» емес, құны тез төмендейтін және өнімділігі тұрақты түрде өсіп келе жатқан заманауи желілік шешім. Үшіншіден, аккумуляторды сақтау-бұл саяси байланысқа қарамастан, бәрін қызықтыратын нәрсе.[3]

Сурет 1 - Оңтүстік Австралиядағы литий-ионды аккумулятор қоймасы

XX ғасырда есептеу техникасы мен коммуникациялық технологиялар саласындағы жетістіктерге байланысты интеллектуалды желілік технологиялардың қарқынды дамуы байқалады. «Ақылды желі» (Smart grid) термині 2003 жылдан бастап Майкл Т. Burr «сенімділікке деген сұраныс автоматтандыруға инвестицияларды басқарады» мақаласында пайда болғаннан

бері белгілі болды[5]. Бұл жұмыста ақылды желінің бірнеше функционалды және технологиялық анықтамалары, сондай-ақ кейбір артықшылықтары келтірілген. Сандық технологияларды кеңінен біріктірудің әртүрлі мүмкіндіктері, сондай-ақ процестер мен жүйелерді бақылау үшін жаңа ақпараттық ағындар желісін біріктіру ақылды желілерді дамытудағы негізгі технологиялар болып табылады.

Ақылды желілердің алғашқы пилоттық жобалары Америка Құрама Штаттарында 2000-шы жылдардың ортасында энергетика департаментінің қаржыландыруымен және коммуналдық қызметтер, технологиялық компаниялар мен ғылыми-зерттеу институттары арасындағы серіктестіктермен іске қосылды. Бұл алғашқы жобалар қуатты басқаруды жақсарту, тоқтап қалуды азайту және жаңартылатын энергия көздерін пайдалануды кеңейту үшін озық есеп инфрақұрылымын және автоматтандырылған басқару жүйелерін біріктіруге бағытталған.

2000 жылдардың аяғында интеллектуалды желі технологиясы бүкіл әлемде қарқын алды және көптеген елдер өздерінің пилоттық жобаларын іске қосты және зерттеулер мен әзірлемелерге инвестиция салды. 2009 жылы Америка Құрама Штаттарының Конгресі «ақылды желілер» жобаларын қаржыландыруға 4,5 миллиард доллар бөлген.

Сурет 2 - Smart Grid технологиясындағы функционалды қасиеттерінің көп қырлылығы

Smart grid технологиясы – бұл электр энергиясын өндіруді, беруді және таратуды басқару мен оңтайландырудың инновациялық тәсілі. Ол электр желісін нақты уақыт режимінде бақылауды және басқаруды қамтамасыз ету үшін жетілдірілген сенсорларды, байланыс желілерін және деректерді талдауды пайдаланады. Ақылды желілер нақты уақыт режимінде деректер мен аналитиканы ұсыну арқылы электр желісінің тиімділігі мен сенімділігін арттыруға арналған. Бұл коммуналдық қызметтерге электр энергиясына сұранысты жақсырақ басқаруға және энергия тұтыну құрылымындағы өзгерістерге жылдам жауап беруге мүмкіндік береді.

Smart grid технологиясын электр қуатының үзілуін анықтау және зардап шеккен аудандардағы электр қуатын тез қалпына келтіру, тоқтап қалу уақытын қысқарту және сенімділікті арттыру үшін пайдалануға болады. Желіні жақсырақ басқару үшін нақты уақыттағы деректер мен аналитиканы пайдалана отырып, коммуналдық қызметтер қымбат жаңартулар мен техникалық қызмет көрсету қажеттілігін азайта алады. Тұтастай алғанда, smart grid технологиясы электр энергиясын өндіру, беру және тарату жолында төңкеріс жасау мүмкіндігіне ие.

Қорытындылай келе электр энергетикасы XIX ғасырдың аяғында құрылғаннан бері айтарлықтай инновациялар мен өзгерістерге ұшырады және бұл өзгерістер XX ғасырда және бүгінгі күнге дейін жалғасуда.

Мақалада айтылған кейбір инновациялар, соның ішінде асқын өткізгіш қуат кабельдері, желілік энергия сақтау құрылғылары және «Ақылды желі» тиімділікті, тұрақтылықты және сенімділікті арттыруға көмектескен электр энергетикасындағы маңызды жаңалықтар болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1) Сверхпроводящие кабели: технология, опередившая свое время// URL:<https://www.elec.ru/publications/peredacha-raspredelenie-i-nakoplenie-elektroenergi/7221/>
- 2) Development of HTS cable system for ALBANY project// URL:https://www.researchgate.net/publication/231129991_Development_of-HTS_cable_system_for_ALBANY_project
- 3) Технологии хранения электрической энергии// URL:<https://esfccompany.com/articles/tekhnologii/tekhnologii-khroneniya-elektricheskoy-energii/>
- 4) Tesla Installs World's Largest Battery in Australia // URL:https://translated.turbopages.org/proxy_u/en-ru.ru.59a5daf7-640fc188-8a56814d-74722d776562/https/science.howstuffworks.com/environmental/energy/-tesla-installs-worlds-largest-lithium-ion-battery-in-australia.htm
- 5) Умные сети электроснабжения https://ru.wikipedia.org/wiki/Умные_сети_электроснабжения#История_развития_электросетей

УДК 620.92

Әменов Т. (23-МТМ-2з, ВКТУ), Джаксылыков А.Ф. (ст.преподаватель, ВКТУ)

К ВОПРОСУ МЕТАЛЛУРГИЯ ОБРАБОТКИ МЕТАЛЛОВ ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Аннотация. Настоящая статья показывает связь металлургии и металлообработки. Начиная с их истории до современности. Как с исторической, так и научной точки зрения. Статья отчетливо дает понимание про значение факторов и различных терминов в металлургии, а также реакции взаимодействия с различными металлами.

Ключевые слова: металлург, история, культура, автоматизация, металлообработка, изобретения, философия, промышленность.

Металлургия - это наука о производстве и обработке металлов. Эта отрасль науки была известна еще с древних времен, когда человек начал использовать металлы для создания орудий труда, украшений и оружия. С тех пор металлургия продолжает развиваться и играть важную роль в нашей жизни. В данной статье мы рассмотрим историю развития металлургии, современные методы обработки металлов и ее значимость в нашей жизни.

История металлургии началась с использования меди более 10 000 лет назад. В древности металлы использовались для производства оружия, украшений, посуды и других изделий. Один из первых известных металлургических процессов - это ковка металла, которая была известна еще в древнем Египте и Месопотамии. В Древней Греции и Риме металлы использовались для производства различных изделий, включая монеты, бронзовые статуи и оружие.

С развитием науки и технологий металлургия стала более развитой и разнообразной. В 18 веке был изобретен промышленный процесс производства чугуна, который был основой для развития стальной промышленности. В 19 веке были изобретены методы производства легких металлов, таких как алюминий и магний, которые открыли новые возможности для производства изделий в различных отраслях.

Современная металлургия является сложным и разнообразным процессом, включающим множество технологий и методов производства металлов и их сплавов. Современные методы производства металлов включают использование электролиза, вакуумной плавки, плавления в индукционных печах и других технологий.

Металлургическая промышленность включает в себя производство различных металлических изделий, таких как стальные балки, трубы, листы, проволока, рельсы, кабели и другие. Эти изделия широко используются в различных отраслях, таких как строительство, автомобильная промышленность, энергетика, производство электроники, медицинские технологии и многие другие.

Процесс производства металлов может включать несколько этапов, в зависимости от типа металла и метода его производства. Вот некоторые из основных методов производства металлов:

1. Обжиг и переплавка. Этот метод производства металлов используется для переработки руды в металлические изделия. Он включает в себя нагревание руды до высоких температур, чтобы выделить металлические элементы и удалить излишки. Обжиг и переплавка являются основными методами производства чугуна, стали и других тяжелых металлов.

2. Электролиз. Этот метод производства металлов использует электрический ток, чтобы разложить металлические соединения на элементы. Электролиз используется для производства легких металлов, таких как алюминий, медь и цинк. В этом методе металлические ионы, содержащиеся в растворе, перемещаются к электроду, где они набирают электроны и образуют металл.

3. Вакуумная плавка. Вакуумная плавка - это метод производства металлов, который использует вакуум для создания чистой среды и предотвращения окисления металла. Этот метод используется для производства сплавов, которые требуют высокой чистоты, таких как титан и его сплавы.

4. Плавление в индукционных печах. Этот метод производства металлов использует электромагнитные поля для нагрева металла до высоких температур. Индукционные печи могут использоваться для производства различных металлических сплавов, а также для переплавки отходов и лома металла.

Металлы имеют широкий спектр применения в различных отраслях. Некоторые примеры использования металлов: строительство: стальные конструкции, каркасы, кровельные материалы, арматура; промышленность: кузовные детали, двигатели, колеса, диски, тормоза; энергетика: трубы и оборудование для нефтегазовой и энергетической отрасли; медицина: медицинское оборудование, имплантаты, инструменты; электроника: провода, контакты, электронные компоненты, компьютерные чипы; химическая промышленность: реакторы, катализаторы, трубы для перекачки химических веществ; ювелирная промышленность: украшения, часы; производство оружия: пули, оружейные детали, обоймы.

Металлургия имеет богатую историю, начиная с первобытных времен. С самого начала человек использовал металлы для изготовления оружия, инструментов и украшений. Древние цивилизации, такие как Египет, Греция и Рим, использовали металлы для создания украшений и оружия.

В Средние века металлургия развивалась с увеличением потребности в производстве более сложных металлических изделий. В этот период были разработаны новые методы производства, такие какковка и литье, которые позволяли создавать более сложные конструкции и устройства.

С развитием науки и технологий в 18-19 веках произошел рывок в металлургии. Были изобретены новые методы производства, такие как Bessemer Steel Process и Open Hearth Process, которые позволили производить сталь в больших количествах. Это привело к индустриальной революции, когда сталь стала основным материалом для строительства железных дорог, мостов, зданий и других инженерных сооружений.

Современная металлургия существенно отличается от того, что было раньше. Было изобретено множество новых сплавов и методов производства,

позволяющих создавать более прочные, легкие и долговечные металлические изделия. Сегодня металлургия играет важную роль в экономике многих стран, поскольку металлы широко используются в различных отраслях, включая автомобильную, строительную, энергетическую, химическую и другие. Кроме того, металлургия влияет на окружающую среду, поскольку производство металла требует большого количества энергии и материалов. Однако в последние годы многие металлургические компании внедряют новые технологии и процессы, которые снижают вредные выбросы и уменьшают воздействие на окружающую среду.

Современная металлургия включает в себя множество различных методов производства, включая: ковку: метод, при котором металл нагревается и затем формируется с помощью молота или пресса; литье: метод, при котором расплавленный металл заливается в форму и остывает, принимая ее форму; холодную обработку: метод, при котором металл обрабатывается без нагрева, чтобы изменить его форму или свойства; экструзия: метод, при котором металлический блок пропускается через специальную форму, чтобы создать продольный профиль.

Одним из главных направлений развития современной металлургии является разработка новых материалов и сплавов, которые обладают более высокой прочностью, легкостью и долговечностью. Например, металлические композиты, такие как алюминиевый металлический пеноматериал, могут быть использованы для создания более легких и прочных конструкций, таких как кузова автомобилей и летательных аппаратов.

Таким образом, металлургия является важной отраслью промышленности, которая имеет богатую историю и продолжает развиваться сегодня.

Новые технологии и материалы, которые появляются в металлургии, могут быть использованы в различных областях промышленности, что делает металлургию одной из ключевых отраслей экономики.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Искусственный интеллект // <https://chat.openai.com>
2. Минасян Р.С. Металлообработка в древности и средневековье. М.- 2014. - С.100-105.
3. Тревор Уильямс. Краткая история технологии.- М.- 2022.- С. 5-6.
4. Перцев А.В. История философии. М. -2014. С. 30-31.
5. Адашкин А.М. Материаловедение. М.- 2010. С. 40-45.

УДК 101.1

Базанова Д.А. (23-МАР-2з, ВКТУ), Фоминых В.В. (ВКТУ),
Калиева К.С. (к.и.н., ВКТУ)

ФИЛОСОФИЯ В АРХИТЕКТУРЕ И ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АРХИТЕКТОРА

Аннотация. Настоящая статья освещает взаимосвязь архитектуры, профессиональной деятельности архитектора и философии. Связь рассматривается с исторической, культурной точек зрения. Поднимаются прогностические вопросы архитектуры в будущем. Рассматриваются взгляды на понимание архитектурной деятельности, понимание пространства и его влияние на человека. Статья дает представление о значении культуры, философии, эстетики в архитектурной среде, о понимании архитекторов данных явлений, и их восприятия обществом с древних времен и до современности.

Ключевые слова: Архитектор, архитектура, философия, симбиоз, перспективы развития, инновации, пространство, наука, направления, методология, материалы, архитектурное знание.

Архитектура – это застывшее звучание каждой из ушедших эпох. «Застывшей музыкой» ее называл Фридрих Шеллинг. Здания, как зеркала, отображают культурные, духовные ценности каждого времени. О чем думали люди древнего мира? Взгляните на их строения – круглые, на возвышенностях, обнесенные высокими стенами, они думали о выживании, защите. Что вкладывали архитекторы древней Греции в античные ансамбли, огромные храмы, что послужило созданию ордера? Греки черпали знания о человеке, мире, природе, цифрах, размерах, о богах, пространстве, и объединяли их в архитектуре. Древний Рим, время завоеваний и власти – логика военных каструмов, величие царских форумов. Почему вспоминая стремление ввысь средневековых соборов, сияние калейдоскопа цветов сквозь витражи, мы слышим колокол и думаем о Боге? Почему спустя время человек, наконец, эмансипируется от законов природы, божественного авторитета, и поддается влиянию первых серьезных научных трудов (Г. Галилея, Л. Да Винчи), которые формируют антропоцентричное мировоззрение, приводящее к признанию таланта архитекторов, не как средства служения Богу, а как личностные индивидуальные качества. Как это перетекает в чувственный сенсуализм, отраженный в помпезных, ажурных, красочных дворцах барокко. Архитектуре присуща цикличность, она строится на базисе, отталкивается и вновь возвращается к ней, как многие стили, включая классицизм, возвращаются к античной классике, синтезируя ее с новыми реалиями. Все это история, отраженная в дереве, камнях, вулканическом пепле, кирпиче и бетоне. Поэтому архитектура не является простым инструментом укрытия, замкнутого пространства для ночлега. Архитектура, словно годичные кольца, формирует облик человечества.

Архитектуру можно назвать средством, средством воплощения мысли. В мышлении рождается мироощущение, эмпирическое восприятие, рождается философия. С помощью архитектуры философия может обрести осязаемую

форму, толщину линий, поскольку архитектура является созерцательным познанием материи, заполнением пространства. Интересуясь японской культурой, я увидела как философия, культурные особенности и архитектура могут слиться в единое целое. Например, такие понятия как «югэн», «ваби», «моно-но аварэ» и др. - являются внутренней философией японцев, как нации, которая перетекает в стиль жизни, становится неотъемлемым компонентом при создании строений, интерьеров и экстерьеров. В основе моно-но аварэ лежит кратковременная сопричастность субъекта и объекта из-за их непрерывной изменчивости, что дает ощущение меланхолии, и красота воспринимается в своей эфемерности и быстротечности [1]. Архитектура развивается так же быстро, как и проходит жизнь человека, поскольку общество не стоит на месте, и его запросы возрастают и сменяются с каждым поколением. Одним из способов подстроиться под постоянно изменяющееся сознание человека можно считать башню-капсулу «Накагин». «Ваби», или «изящная скудность», стремление к минимализму во всем, начиная с характера, и до убранства дома. Одним из течений философии – «югэн», объясняется особое отношение к свету и тени, «во тьме» рождается искусство, все прекрасное скрыто в тени, поэтому освещение в здании тщательно продумывается. Течение, полностью возникшее из японского мировоззрения связи с природой, минимализма и недосказанности, метаболизм, генерирует в себе философию, научное знание и особенности временной эпохи, становясь витком футуризма в XX веке, подвижной мобильной архитектурой, которая может подстраиваться под быстротечность человеческой жизни, уподобляясь природным организмам.

«Для меня в понятии «метаболизм» самым важным была возможность перестройки сооружения и замены его составляющих в соответствии с требованиями, которые предъявляет наш быстроизменяющийся мир» - так отзывался основатель Кионори Кикутake [2]. Несмотря на популярность метаболизма в мире, на западе он являлся лишь модным течением, в то время как в Японии это направление основанное на вековых традициях и культуре, являющееся естественным следствием, вобравшим в себя суть и мысли японской философии архитектуры. Так с помощью философского и научного переосмысления мира рождается архитектура новейшего времени.

Рисунок 1. Синтез философии и архитектуры (схема автора)

Влияние науки и научных открытий на архитектуру прослеживается с древности, и особенно заметно в настоящем и грядущим будущем. Практически мифические значения золотого сечения, на деле точно выверенная система, фактически абсолют в архитектуре, применяемый как египтянами, так и современными архитекторами. Взрыв научной мысли в XX веке принес новые

течения архитектуры, механизировав ее. Под ее влиянием изменилось понимание пространства, оно стало функциональным, рационалистичным, как Баухаус привнес конструктивизма в архитектуру и поставил ее наравне с ремеслом. Здания становятся связующим звеном между внутренним и внешним, между человеком и окружающим пространством.

Сейчас научное архитектурное знание направлено на осмысление создания идеального живого организма, сплетающего архитектуру, урбанистику и человека в единое целое, с помощью инженерных открытий и человеческой мысли зодчего. Научный прогресс привел к созданию пространственных конструкций, 3д принтерам, эксплуатации «умных» сооружений. Философия архитектурного знания направлена на слияние пространства, которое создает человек, и пространства созданного природой. Это обуславливается существованием «зеленой» тенденции в современном мире архитектуры. Архитектура сейчас это не только человек, но его окружение, планета и их проблемы. Архитектура решает вопросы, связанные с экологией, безбарьерной средой, мобильностью, переосмысления эргономических норм повседневной жизни. Архитектурное знание – это мысли человека о человеке, поскольку в первую очередь методология архитектурного проектирования направлена на создание реальности для общества.

Кисе Курокава в своей книге «Философия симбиоза» писал о том, что в XXI веке происходит множество метаморфозов, меняется порядок вещей, «смена эпохи машины эпохой принципа жизни» [3]. Механизированное индустриальное общество сменит информационный подход. Люди переходят на новый уровень понимания мира вокруг, пространства. Осознание опасности использования тяжелой промышленности, материалов в строительстве проявляется повсеместно. Если архитектурное пространство войдет в симбиоз со всеми сферами человеческой жизнедеятельности и природой, строительные процессы станут более объемными и многоплановыми, как корневые связи растений под и над землей.

Какова роль философии в жизни человека, чья задача формировать пространство для людей? Архитектор не будет являться специалистом своего дела, если его знания ограничиваются техническими науками. Понимание психологии поведения людей, их чувств, нужны для организации любого пространства. Чувство такта, эстетики, психологии, философии, культуры и многих других искусств важны для архитектора. «Из «трех знатнейших» искусств – живописи, скульптуры и архитектуры – только архитектура – искусство пространственное» [4]. Архитектурная среда может в полной мере оказывать влияние на психику человека, его мировоззрение, в зависимости от замысла, который вкладывает в это пространство архитектор. В свою очередь на архитектора оказывает влияние культура и быт того времени, той страны в которой он был воспитан и взращен как мастер своего дела. «Процесс упорядочения коммуникаций и потоков в пространстве и есть то, что мы подразумеваем под выражением дать структуру архитектурному и городскому пространству» [5] - так интерпретировал необходимость структурирования пространства Кензо Танге. Для каждого здания и функции в нем необходимо

прогнозировать человеческие потоки, каким образом людям будет удобнее находиться в данном пространстве, какое колористическое решение вызовет необходимый эффект, даст возможность отличить жилой комплекс от административного здания. Как отразить древнюю культуру нации и дух современности в одном объекте, не теряя конструктивных и эстетических аспектов. Таковы задачи творца «человеческой природы». Учитывая опыт, который пережил мир в последнее столетие, в который входит пандемия, войны и катаклизмы. Архитектор будущего должен задуматься над своей ролью не только как производитель, но и как мыслитель, философ, ведь для того чтобы увидеть города будущего, необходимо синтезировать науку, философию и архитектуру с окружающей средой, природой уже сейчас.

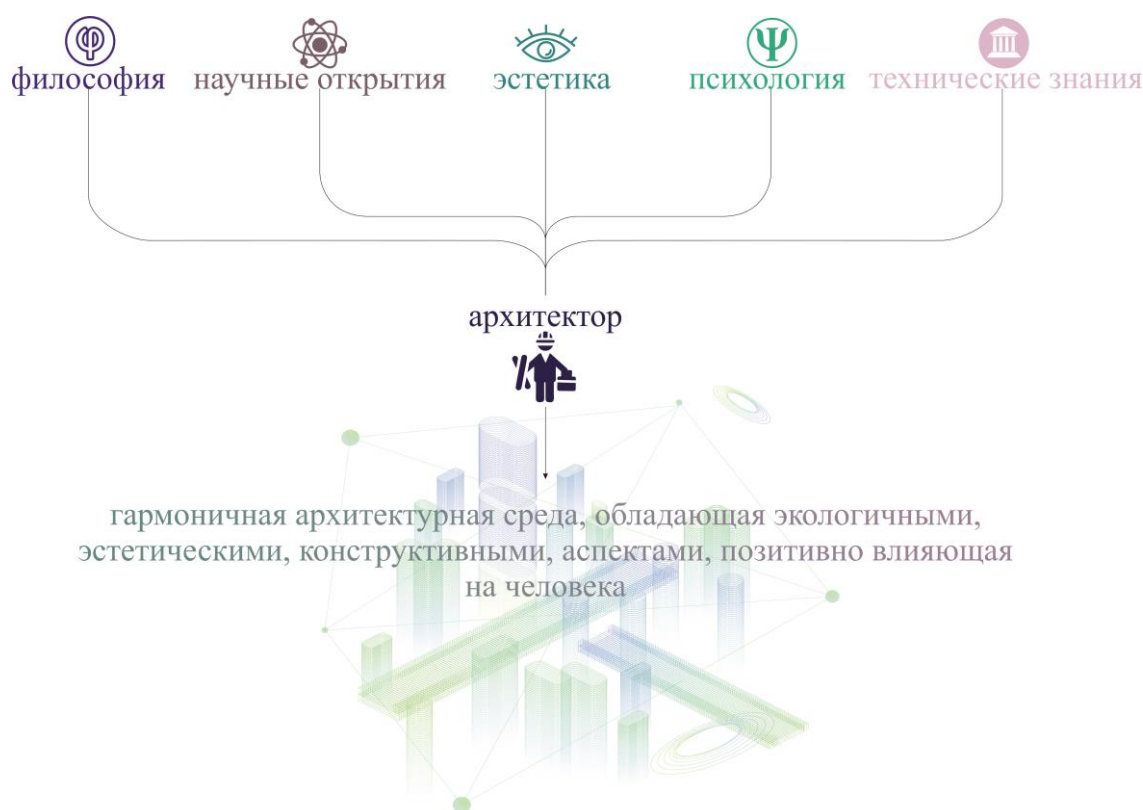

Рисунок 2. Влияние философии на архитектора (схема автора)

На данный момент мировое сообщество в области архитектуры глобально задумывается о будущем планеты и перспективах развития строительства с учетом инновационных знаний и открытий. Каждая страна имеет свое видение с учетом использования отечественных материалов в устройстве города, однако большинство переходит на сталь и бетон, так как климатическое положение ухудшается, и приводит к ужасающим последствиям, происходящим прямо сейчас, как например, трагедия в Турции. Поэтому, архитектура имеет огромное влияние на мир человека и взаимосвязь с любым живым организмом. Последствия использования неподобающих материалов при возведении зданий, приводит не только к срочным последствиям в виде разрушений, но и к долгосрочным, влияющим на экосистему, как например выделение углерода в

процессе строительства, эксплуатации и разрушении. По моему мнению, стоит обратить внимание на научные открытия в области экологии и биоматериалов, которые будут коммуницировать и внедряться в повседневную жизнь зодчего. Многими странами рассматривается использование конопли и древесины, как инновационного материала, поскольку он обладает всеми необходимыми свойствами, недорог и возобновляем [6]. В ближайшем будущем будут решены многие вопросы, поскольку ежедневно внедряются нововведения, что приводит к улучшению той жизни человечества, что касается пребывания в городских условиях.

Таким образом, можно выделить определенную связь всех составных частей: архитектуры, философии науки и истории. Архитектура – это изобретение, достигаемое с помощью архитектурной науки, которая строится на ряде научных знаний, выведенных теоретическими, эмпирическими открытиями, многообразием философских, социально-культурных и нравственных догм, сформировавшихся с течением истории человечества по всему миру. Архитектор – это разум, способный синтезировать, вбирать в себя различные знания, учения, и опыт, для того чтобы каждое из них использовать на этапах разработки своих концепций, идей. Влияние философии, на, казалось бы, никак с ней не связанное техническое зодчество, на самом деле, обширно. Для полного понимания картины мира архитектора, и его рода деятельности, философия, априори, неотъемлема.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Язовская, О. В. Становление японской философской мысли : учеб.-метод. пособие / О. В. Язовская ; [науч. ред. А. В. Перцев] ; М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. федер. ун-т. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2017. – 163 с.
2. Муллагильдин Р. Метаболизм. Возвращение легенды // Building APX. – 01 ноябрь-декабрь, 2005. – С. 90-99.
3. Курокава К. Архитектура симбиоза // Архитектура СССР. М.: Стройиздат, 1984. № 5.
4. Терехова, Г.Л. Философия архитектуры : учебное пособие / Г.Л. Терехова. – Тамбов : Изд-во Тамб. гос. техн. унта, 2007. – 104 с.
5. Культерман У. Кензо Танге , М., Стройиздат, 1978. – 256 с.
6. Planradar Архитектура будущего:исследование 2022 / [Электронный ресурс] URL: <https://www.planradar.com/ru/arhitektura-budushchego-issledovanie/>

КИБЕРНЕТИКА ҒЫЛЫМЫНЫҢ АВТОМАТТАНДЫРУ ЖӘНЕ БАСҚАРУ ТАРИХЫНДАҒЫ ЖЕТІСТІКТЕРІ

Аннотация. Мақалада кибернетиканың пайда болуы, қалыптасуы және дамуының негізгі кезеңдері, осы бағыттың негізін салушылар, олардың кибернетиканың дамуына қосқан үлесі, сонымен қатар кейбір жетістіктері мен бүгінгі кибернетиканың даму деңгейі қарастырылады.

Түйін сөздер: кибернетика, ақпарат, автоматтандыру, ақпараттық технологиялар.

Ғылымдағы автоматтандыру және басқарудың тарихы ғылыми идеялар мен әдістерді алғашқылардың бірі болып жасаған ежелгі гректерден бастау алады. Мысалы, грек философы Аристотель табиғат әлемі бақылау мен тәжірибе арқылы түсінуге және түсіндіруге болатын бірқатар заңдар мен принциптерге бағынады деп есептеді. Ол сондай-ақ адам ақыл-ойы осы заңдар мен принциптерді түсінуге қабілетті және бұл білімді табиғи әлемді бақылау және басқару үшін пайдалануға болады деп сенді.

Одан кейінгі ғасырларда ғалымдар мен ойшылдар Аристотельдің идеяларына сүйеніп, табиғат әлемін зерттеу мен басқарудың жаңа әдістері мен технологияларын жасады. 18 ғасырда Еуропада орын алған интеллектуалдық және мәдени өсу кезеңі Ағарту дәуірінде болды. Осы уақыт ішінде Исаак Ньютон және Фрэнсис Бэкон сияқты ойшылдар қазіргі ғылыми әдістің негізін қалаған табиғат әлемін бақылау мен өлшеудің жаңа әдістерін жасады.

Ғылыми әдістер дамыған сайын табиғат әлемін зерттеуде қолданылатын технологиялар мен құралдар да дамыды. Мысалы, 19-шы және 20-ғасырдың басында ғалымдар әртүрлі физикалық және химиялық қасиеттерді өлшеуге және талдауға арналған көптеген құралдарды, соның ішінде микроскопты, спектроскопты және рентген аппараттарын жасады. Бұл технологиялар біздің табиғи әлем туралы түсінігімізде төңкеріс жасауға көмектесті және бүгінгі күні біз қабылдайтын көптеген инновацияларға жол ашты. Ғылымдағы автоматтандыру және басқару тарихындағы ең маңызды жетістіктердің бірі 20 ғасырдың ортасында кибернетиканың пайда болуымен болды. Кибернетика тірі организмдер мен машиналар бір-бірімен қалай әрекеттесетінін және осы өзара әрекеттесулерді қалай бақылауға және басқаруға болатынын түсінуге тырысатын жаңа пәнаралық сала болды. Дәл осы кезеңде ғалымдар мен инженерлер адамның қатысуынсыз тапсырмаларды орындай алатын машиналар мен жүйелерді жасауға ұмтылған кезде «автоматтандыру» термині алғаш рет пайда болды.

Ғалымдардың көпшілігінің пікірінше, 21 ғасыр индустриялық қоғамнан ақпараттық қоғамға, одан әрі білім қоғамына түпкілікті көшумен сипатталады. Қазірдің өзінде әлемнің дамыған елдерінің экономикасының көптеген салаларында ақпараттық қоғамның барлық ерекшеліктері бар. Және бұл жетістіктерге соңғы 50 жыл ішінде қол жеткізілді. Мұндай дамуға түрткі 1948 жылы американдық ғалым Норберт Винердің «Кибернетика» және 1954 жылы

«Кибернетика және қоғам» [1, 2] кітаптарының пайда болуы болды, онда кибернетиканың негізгі ережелері тұжырымдалған.

Академик В.М.Глушков теориялық және қолданбалы кибернетиканың дамуына үлкен үлес қосты. Кибернетиканың қазіргі анықтамасы - әрқайсысы ақпаратты қабылдауға, сақтауға және өңдеуге қабілетті өзара байланысты көптеген объектілерді басқарудың жалпы заңдылықтары туралы ғылым немесе немесе басқару мақсатында ақпаратты қабылдау, сақтау, беру және өңдеудің жалпы заңдылықтары туралы ғылым ретінде. Соңғы анықтама В.М.Глушковқа тиесілі [3-5], ал Н.Винер машиналар мен тірі организмдердегі басқару және байланыс теориясы ретінде кибернетикаға назарын аударды. Винер кері байланыс пен бақылау принциптері машиналар мен тірі ағзалардың қалай жұмыс істейтінін түсіну үшін іргелі деп санады және бұл идеяларды робототехника мен автоматтандырудан бастап неврология мен психологияға дейінгі салаларда қолданды. Винердің жұмысы кибернетиканың жаңа және маңызды зерттеу саласы ретінде қалыптасуына көмектесті және бүгінгі таңда біз қолданатын көптеген технологиялар мен жүйелерге жол ашты.

Кибернетикадағы кері байланыс - бұл машинаның өзгермейтін бөлігінде тізбек циклдерінің, ал оның айнымалы бөлігінде шартты нұсқаулардың болуы. Кері байланыс ғылыми эксперименттердің белгілі бір түріне қатысатын немесе тәжірибеде қолданылатын автоматтардың арнайы класын анықтайды.

Кері байланыс концепциясы кибернетика ғылымын қалыптастырды деуге болады. Кері байланысты пайдалану қажеттілігі әртүрлі типтегі сызықтық емес есептерді шешудегі шектеулер айқын болған кезде пайда болды. Ал оларды шешу үшін Норберт Винер шешімнің ерекше түрін ұсынды. Айта кету керек, бұрын мұндай мәселелер тек аналитикалық әдістермен шешілетін. Норберт Винер «Стохастикалық процестер теориясындағы сызықты емес мәселелер» атты кітабында ол кейінірек дамып, нәтижесінде бүкіл «Кибернетика» ғылымында пайда болған бұл тәсілді ұсынуға тырысты.

Бұл тәсілдің негізі эксперименттің келесі мәлімдемесі болды. Сызықты емес электр тізбегін талдау міндеті кіріс сигналының параметрлері бойынша орташалау арқылы кейбір көпмүшелердің коэффициенттерін анықтау болып табылады. Кері байланыс жүйелерін басқару коммуникация теориясының [2] негізінде төрт принципті құрайды, оған сәйкес жүйелер:

- қоршаған ортаның маңызды аспектілерін қабылдау, бақылау және сканерлеу;
- бұл ақпаратты олардың мінез-құлқын реттейтін жұмыс ережелерімен байланыстыру;
- осы стандарттардан елеулі ауытқуларды анықтау;
- ауытқулар анықталған кезде түзету әрекеттерін бастаңыз.

Тарихи тұрғыдан олар кибернетиканың орнына ол тудыратын пәндерді көбірек қарастыра бастады: информатика және есептеу техникасы. Екі пәннің де зерттеу пәні ретінде ақпарат, ақпараттық технологиялар, алгоритмдер, бағдарламалар, компьютерлер және т.б. Осыған байланысты кибернетика дағдарысы туралы пікір болды [6, 7]. Мұның себебі әбден түсінікті, өйткені кибернетика ғылым ретінде пайда болып, әрі қарай дамығалы бері өзінің зерттеу

нысаны мен пәнін таппай, негізінен К.Шэннон ұсынған ақпарат теориясына және автоматты басқару теориясына сүйенді, оның ішінде медициналық, биология, жасанды интеллект, экономика, инженерия және т.б. Сондықтан оның теориялық, техникалық, биологиялық, медициналық, педагогикалық, экономикалық және кибернетика сияқты қолданбалы салалары пайда болды.

Зерттеудің жеке саласы ретінде жасанды интеллект (AI) 20 ғасырдың ортасында математикалық әдістерді қолдана отырып, мидың ұйымдастырылуын түсінуге тырысты. Жасанды интеллект адам қызметінің интеллектуалдық түрлерін аппараттық немесе бағдарламалық модельдеу міндеттері қойылған және шешілетін ғылыми бағыт ретінде анықталады. Сонымен қатар, AI дәстүрлі түрде адамның прерогативі болып саналатын шығармашылық функцияларды орындауға арналған интеллектуалды жүйелердің қасиеті ретінде түсініледі. Жасанды интеллект негізіндегі шешімдер қазір өміріміздің барлық салаларына енгізілуде: медицина, білім, саясат, ауыл шаруашылығы, банктер, қауіпсіздік және т.б. AI-мен тығыз байланысты тағы бір сала - робототехника.

Медициналық кибернетика – медицина мен денсаулық сақтауда кибернетиканың идеяларын, әдістерін және техникалық құралдарын қолданумен байланысты пәнаралық ғылыми бағыт. Медициналық кибернетика немен айналысады: Медициналық ақпараттық технологияларды дамыту – біртұтас мемлекеттік денсаулық сақтау жүйесі, электронды медициналық құжаттар мен рецепттер, телемедицина.

Медицинадағы жасанды интеллекттің дамуы компьютерлік технологияны пайдалана отырып диагностика жүргізуге, науқастардың жағдайын болжауға, мамандандырылған медициналық суреттер мен кескіндерді автоматты түрде шешуге мүмкіндік береді.

Компьютерленген кешенді кешендерді – томографтарды, ангиографтарды, бейнелеу жүйелерін және радиоизотоптық жүйелерді, лазерлік микрохирургиялық жүйелерді және т.б. енгізу. Сондай-ақ пациенттің жұмысын объективті бағалайтын және оларды нақты уақыт режимінде аналитикалық орталықтарға жіберетін портативті, ыңғайлы және жеке құрылғыларды құру. Биология және медицина саласындағы зерттеулер – клиникалық биоинформатика, 3D дәрілік модельдеу, молекулалық деңгейде дәрілік және дәрілік өзара әрекеттесу зерттеулері. Физиологиялық процестерді, эпидемияларды және т.б. математикалық модельдеу.

Кибернетикалық биология биологиялық организмдердегі кибернетикалық жүйелерді зерттейді, жануарлардың қоршаған ортаға қалай бейімделетініне және ген түріндегі ақпараттың ұрпақтан ұрпаққа қалай берілетініне назар аударады.

Кибернетикалық биологияның негізгі бағыттары:

- биоинженерия – ауруларды емдеу, денсаулықты нығайту және өмірді ұзарту үшін инженерия, биология және медицинадағы пәнаралық әзірлемелерді пайдаланатын күрделі пән.

- бионика немесе биомиметика – бұл идея мен оның негізгі элементтері жабайы табиғаттан алынған және адамдар алдында тұрған мәселелерді шешу үшін қолданылатын технологиялық құрылғыларды жасауға

ғылыми көзқарас. Биомиметиканың қарапайым мысалы - тоқыма Velcro бекіткіші, оның прототипі лопуха жемісі болды.

– бинтетикалық биология – биомолекулярлық компоненттерді: гендерді, белоктарды және басқа да құрамдастарды жаңа құрылымдар мен желілерге қосу үшін инженерлік принциптерді пайдалану үшін инженерлерді, физиктерді, молекулалық биологтарды және химиктерді біріктіретін ғылымның жаңа саласы.

– биомеханика негізінен тірек-қимыл аппаратының механикалық қасиеттерін зерттейді. Бұл саладағы іргелі зерттеулер, мысалы, жасанды буындарды дамытуға негіз болды.

– кибернетикалық организмдер – құрамында механикалық немесе электрондық компоненттері бар биологиялық организмдер.

Инженерлік кибернетика – роботтар, ұшақтар, кемелер, автомобиль жүйелері және технологиялық қондырғылар сияқты техникалық динамикалық жүйелерді пәнаралық зерттеу және автоматты басқару.

Бағыттардың бірі автоматты құрылғыларды жасау және жасау болып табылады: технологиялық, өлшеуіш (әртүрлі датчиктер, тіркеуіштер, өлшеу кешендері) және ақпараттық. Экономикалық кибернетика – кері байланысты ескере отырып, экономикадағы ақпараттың қозғалысын және оның экономикалық процестерге әсерін зерттейтін ғылым саласы. Ол математика мен кибернетиканың экономикамен қиылысында пайда болды және математикалық бағдарламалауды, операцияларды зерттеуді, экономикалық және математикалық модельдерді, эконометриканы және математикалық экономиканы қамтиды. Экономикалық кибернетика дербес ғылыми бағыт ретінде 1950 жылдардың аяғында пайда болды. Экономикалық кибернетиканың негізін салушы британдық теоретик және операцияларды зерттеу саласындағы практик Стаффорд Бир. Сол уақыттан бері ол көптеген дербес салаларға сараланды: бизнес шешімдерін қолдауға арналған жасанды интеллект жүйесі, экономикалық механизмдерді (конкурстар, аукциондар және т.б.) жобалау теориясы және ұйымдар, ақпарат нарығын зерттеу және білімді басқару.

Кибернетика сонымен қатар өндірісті басқару, логистика, көлік және тіпті психология сияқты көптеген басқа салаларға әсер етеді. Ол басқару процестерін жақсартуға, ресурстарды оңтайландыруға және көптеген салаларда тиімділікті арттыруға көмектеседі.

Қоғамда төңкеріс жасайтын ғылыми пән ретінде кибернетикадан үміт XX ғасырдың ортасында өте үлкен болды, бірақ олардың барлығы ақталмады. Ғалымдардың пікірінше, бұл ғылымның шектеулеріне байланысты емес, технологиялық және экономикалық уақтылығына байланысты кибернетикалық идеялардың әлеуетін жүзеге асыра алмаған мамандардың шектеулілігіне байланысты болды. 70 жылдан кейін кибернетиканың оңалтуға барлық мүмкіндігі бар. Бүгін біз есептеу мүмкіндіктері шексіз болып көрінетін уақытта өмір сүріп жатырмыз. Қазірдің өзінде үкіметтер мен компаниялар инновацияның артықшылықтарын пайдалану үшін жарысуда.

Техас университетінің жаратылыстану ғылымдары колледжінің профессоры Энди Эллингтонның айтуынша, болашақта адамдар есептеу

құрылғыларымен бұрынғыдан да көп байланысты жаңа "өмірлік" форманы елестете бастайды. Неврология, электрохимия және синтетикалық биологиядағы жетістіктер желіге тікелей қосылуға мүмкіндік береді.

Биология ғылымдарының докторы, физика факультетінің профессоры және ЮФУ нейротехнология орталығының жетекші қызметкері Борис Владимирский ми мен кибернетиканың интеграциясы адам миының виртуалды үлесін тудырады деп санайды. Ол тек үлгіні тану немесе логикалық есептерді шешу үшін ғана қызмет етпейді. Бірақ ақпарат беру, ақылға қонымды өзара әрекеттесу нұсқаларын ұсыну, сұрақтарға жауап беру, кейде оларды қою.

Қорытындылай келе, кибернетика бұл машиналар мен тірі организмдердегі басқарудың жалпы заңдылықтары туралы ғылым. Кибернетиканың пайда болуы, ең алдымен, тәжірибенің қажеттіліктерімен - күрделі автоматты басқару жүйелерін құру қажеттілігімен байланысты. Кибернетикадағы жетістіктер біздің өмірімізге айтарлықтай әсер етті және болашақ технологиялық эволюциямызға маңызды әсер етуді жалғастыруда. Олар бізге күрделі жүйелер мен процестерді басқаруға, тиімділікті арттыруға және көптеген салаларда жаңа мүмкіндіктер жасауға көмектеседі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Винер Н. Кибернетика или управление и связь в животном и машине. — М.: Советское радио, 1958. — 214 с.
2. Винер Н. Кибернетика и общество. — М.: ИЛ, 1958. — 200 с.
3. Глушков В.М. Кибернетика, вычислительная техника, информатика. Избранные труды: В 3 т. — Киев: Наукова думка, 1990. — Т. 1: Математические вопросы кибернетики. — 264 с.; Т. 2: ЭВМ — техническая база кибернетики. — 268 с.; Т. 3: Кибернетика и ее применение в народном хозяйстве. — 224 с.
4. Словарь по кибернетике / Под ред. В.С. Михалевича. — Киев: Гл. ред. УСЭ, 1989. — 751 с.
5. Капитонова Ю.В., Летичевский А.А. Парадигмы и идеи академика В.М. Глушкова. — Киев: Наукова думка, 2003. — С. 236 — 247.
6. Дидук Н.Н., Коваль В.Н. Существует ли наука кибернетика? // Проблемы управления и информатики. — 2001. — № 3. — С. 133 — 155.
7. Полонников Р.И., Юсупов Р.И. Воспримет ли кибернетику XXI век // Проблемы управления и информатики. — 2001. — № 6. — С. 132 — 152.

БАЛА ТӘРБИЕСІ – БОЛАШАҚ ТӘРБИЕСІ

Андатпа. Мақалада ұлттық даналықтың негізіндегі қалыптасқан бала тәрбиесінің педагогика саласындағы маңызды рөлі мен орны туралы мәселесі көтерілген. Бала тәрбиесінің ережелеріне сипаттама берілді және бала тәрбиелеудің өсиетіне назар аударылған.

Түйін сөздер: бала тәрбиесі, ережелер, жауапкершілік, тәрбиелеудің өсиеттері.

Қазақтың сан ғасырдан бергі даналығына құлақ ассақ, «Адамның бақыты - балада» деген екен. Данагөй халқымыз ежелден-ақ бала тәрбиесін болашақ тәрбиесі деп түсінген. Сол себепті сәби дүниеге келген сәтінен бастап оның тәрбиесіне аса зор көңіл бөлген. “Ұлға отыз үйден, қызға қырық үйден тыю”, “бала ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі” деген нақыл сөздер де бекер айтылмағаны анық.

Мағжан Жұмабаев: «Бала тәрбиесі – бір өнер, өнер болғанда ауыр өнер, жеке бір ғылым иесі болуды тілейтін өнер. ... бала тар ойлы ақымақ болса, бала кінәлі емес, тәрбиеші кінәлі, бала сұлулықтан ләззат ала білмейтін мылқау жынды болса, бала айыпты емес, тәрбиеші жазалы», - деп айтып кеткен ғой. Сондықтан бала тәрбиесі қазіргі уақыттың ең өзекті мәселелерінің бірі.

Әрбір адам өзін тұлға ретінде сезіне бастағанға дейін тәрбие алады. Бұл ретте ата-ананың рөлі зор. Заманауи отбасында бала тәрбиелеу ата-аналарымыз қолданатын әдістерден бөлек. Шыр етіп сәби дүниеге келген сәттен бастап ата-ана алдында нәзік те, қиын, қыр-сыры мол үлкен қоғамдық міндет тұрады. Ол - бала тәрбиесі, яғни қоғамға саналы да, салиқалы ұрпақты тәрбиелеп, қосу.

Бала тәрбиесінің ережелері:

Қатаң режим. Кішкентай кезінен балаларды тәрбиелеуде күнделікті тәртіпке көп көңіл бөлінуі керек. Баланың өміріндегі барлық процестер қатаң түрде сағатпен жүруі керек деп есептеледі - тамақтану, ұйықтау, оқу және бос уақыт.

Шынықтыру және ашық ауада серуендеу. Таза ауада болу күшті иммунитет пен бала денсаулығының таптырмас шарттарының бірі болып саналады. Таза ауада серуендеуді жылдың кез келген уақытында ұйымдастыру қажет.

Дене шынықтыру мен спортқа үйрету. Дене тәрбиесі мен спорт оқу-тәрбие процесінің құрамдас бөлігі. Балабақшалар мен мектептерде дене шынықтыру сабақтары ауа-райы мен маусымға байланысты - залдарда немесе көшеде өткізілуі керек.

Ұжымдық жауапкершілік. Ұжымдық жауапкершілік – қоғамның саналы мүшесін тәрбиелеудің тамаша жолы. Міне, осы қағиданың арқасында мектептерде қорлық (буллинг) болмайды, кез келген агрессия көріністері мен тәртіптік бұзушылықтар тоқтатылады.

Өз бетінше жұмыс істеуге үйрету. Бала ерте жастан бастап бірте-бірте тәуелсіз өмірге дайындалады. Балалар үлкендерге әр түрлі үй жұмыстарында

көмектесуге, сол арқылы есейген шағында маңызды дағдылар мен білім алуға көмектесуге міндетті болады.

Ең аз бос уақыт. Көптеген балалар бір үйірмемен шектелмей, бірнеше үйірмеге қатысуы керек. Бұл бала үшін пайдалы болады, сонымен қатар ата-ананың өмірін айтарлықтай жеңілдетеді - ересектер жұмыста болған кезде балаларға қарау мәселесі шешіледі.

Балаларды шектен тыс еркелетпеу. Балалардың дербес, еңбекқор болып өсуі үшін оларды шектен тыс еркелетпеген жөн. Яғни, баланы еркелетіп, шектен тыс әлпештеу баланың манипулятор болып ер жетуіне өте үлкен ықпал етеді. Бұл өз кезегінде үлкен өмірге қадам басқанда балаға теріс әсерін береді. Себебі, ол қоғамның өзіне аяушылық танытып, әрдайым ығына жығылғанын қалап тұрады.

Табиғатқа деген сүйіспеншілік. Табиғатқа деген сүйіспеншілікті балалардың бойына жастайынан сіңірген дұрыс.

Моральдық құндылықтар. Этикалық тәрбие педагогикалық процестің маңызды бөлігі болды. Балаларды өзі үшін емес, бүкіл қоғамның игілігі үшін өмір сүруге, тазалықты сақтауға, әдептілікке, үлкенді сыйлауға, материалдық байлыққа ұмтылмауға үйрету.

Ата-ананың мейірімін сезіну. Ең бастысы, жаңа туған нәрестенің өзіне ата-анасының, туған-туыстарының күле қарауынан, жылы-жылы сөйлеп, жақсы көруінен, иіскеп, аялауынан бақытты сезінетіні, олардың қарым-қатынасты түсіну қабілетінің артатыны есіңізде болсын.

Баланы бауырынан шығармай, шектен тыс қорғақтау да қауіпті. Өйткені, мұндай балалар үшін бәрін де ата-анасы жасап, жаман үйреткені үшін олар өмірге жеткілікті мөлшерде дайын болмай, ата-анасынан жәрдем күтеді. Сөйтіп, әке-шешесіне өмірбақи масыл болады. Өзіне артылған жауапкершілікті толық мойнына алуы қиынға түседі. Ата-анасы өміріне көп араласқан бала ержетсе де бір нәрсені бүлдіріп алатындай, өз бетінше іс-әрекет жасай алмайды. Баланы жас кезінен қолына алған ісін ылғи да аяқтатып, оның қолынан іс келетіндігіне сенімін арттырып отыру қажет, дербес әрекет жасауға, өз бетімен қиыншылықтармен күресе білуге үйрету керек.

Бала тәрбиесі мәселесінде баланы жалғызсыратпау, оған жеткілікті мөлшерде көңіл бөлу де өте маңызды. Қазіргі таңда көп ата-аналар жұмыстан не болмаса үй шаруасынан қолдары босамай, балаға көп көңіл бөлмей жатады. Бұл әрине балаға кері әсерін береді. Себебі, өз сауалына мардымды жауап ала алмаған, ата-анасымен жеткілікті мөлшерде уақыт өткізіп, әңгімелеспеген балада өзін жалғыз, ешкімге қажет емес сезіну пайда болады. Кейін үлкен өмірде де тұлға ретінде қалыптасқан шағында қоғамға енуіне үлкен кедергі болуы ықтимал. Сондықтан баламен жеткілікті уақыт өткізіп, оны тыңдай білу, қолдау көрсету өте маңызды.

Психолог-дәрігер жас балаға ата-анасы бір нәрсе айтарда тізерлеп отырып, онымен бойы бірдей жағдайда сөйлескен жақсы әсер етеді дейді. Иә, әрбір жас бала ата-анасымен, туған-туыстарымен жақсы қарым-қатынаста болғанды, олардың алдында еркін жүріп, тұрғанды қалайды. Егерде ата-анасы жас сәбиімен үнемі жоғары отырып, түрегеліп тұрып «биіктен» сөйлесетін болса, бала «жоғары жаққа қарағыш» болып өседі, кемістік, әлсіздік сезімдеріне беріледі.

Сәби де, ата-анасы да бір-біріне тура қарап сөйлесе, екеуі де әдемі қуатқа бөленеді.

Бала тәрбиелеудің 9 өсиеті. Біз бала тәрбиесі туралы қаншама ережелерді айтып, кеңестермен бөліскенімізбен, әрине, әр отбасының бала тәрбиелеудің өз түсініктері бар. Бірақ, тәрбие берудің қандай тәжірибелері бар екенін көру қызықты болады деп ойлаймын. «Үй энциклопедиясы» деген кітаптан алған бала тәрбиелеудің 9 өсиетіне назар аударайық: 1. Балаң өзіңнің көшірмең болады деп күтпе. Оған қоса, сенің қалауыңдағыдай болады деп күтпе. Тәрбие бала үшін СЕН болуға емес, өзіндік ЕРЕКШЕ болуға көмектесуі тиіс. 2. Барлық жасаған іс-әрекеттер үшін балаңнан құн сұрама: сен оған өмір сыйладың, ол қалайша саған алғысын жеткізе алады? Ол басқа адамға өмір сыйлайды, бұл алғыстың қайтымсыз заңы. 3. Тәрбиелеу үдерісінде бар өшінді балаңнан алма, өйткені не ексең, соны орасың. 4. Баланың проблемаларын түкке тұрмайтын деп асқақтап қарама: өмір ауыртпалығы әр адамға күшіне байланысты беріледі, сондықтан да, баланың жүгі сенікімен бірдей болады. Мүмкін сенікінен ауырлау да шығар. Өйткені, баланың әлі дағдысы қалыптаспаған. 5. Тәрбие беруде баланы мұқатып кемсітпе. 6. Өз балаңа бір нәрсені жасай алмасаң, ол үшін өзінді қорлама. Бірақ жасау қолыңнан келіп, жасамасаң – қорла. 7. Бала үшін барлық жағдай жасау – тәрбие берудің ең маңызды заңдылығы. Осыны ұмытпа! 8. Біреудің баласын сүйе біл. Басқа біреудің баласына өз балаңа жасамайтыныңды жасама. 9. Балаң дарынсыз, қырсық, ересек болса да, оны сүйе біл; балаңмен қарым-қатынаста қуануға ұмытпа, өйткені балаңның жанында болу – бұл сенімен өмір бойы бола бермейтін мереке уақыты.

Қорытындылай келе жоғарыда айтылғандардың бәрінен мынадай тұжырым шығаруға болады: қазіргі ұрпақ – біздің болашағымыз, еліміздің ертеңі, қоғамның негізі. Балалар бұл өмірге үлкендердің тәрбиесін алу үшін ғана емес, бізді де тәрбиелеу үшін дүниеге келеді. Ата-аналар өз балаларын жақсылыққа тәрбиелеу барысында өздері де жақсы бола бастайды. Бұл тәрбиелеудің негізгі мақсаты. Сондықтан мейлінше бала тәрбиесіне үлкен жауапкершілікпен қараған жөн.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Педагогика / О 74 Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е. Арын - Павлодар: "ЭКО" ҒӨФ. 2006.
2. Жұмабаев М. Педагогика. Алма-Ата, 1980.
3. Куликов Т. А. Семейная педагогика и домашнее воспитание: Учебник для студ. сред. и высш. пед. учеб. зав./Т.А. Куликова. - М. 2015. Изд. Центр "Академия".

ОСОБЕННОСТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ СТУДЕНТОВ

Аннотация. Статья посвящена особенностям психологического здоровья студентов. Акцент сделан на юношеском возрасте, т.к. время учебы в вузе совпадает со вторым периодом юности, или первым периодом зрелости, который отличается сложностью становления личностных черт. Выделена непосредственная зависимость успешности в учебной деятельности от уровня интеллектуального развития, от обучаемости, от интересов и мотивов, черт характера, темперамента, направленности личности, ее самосознания.

Ключевые слова: психологическое здоровье, кризис, адаптивность, пластичность личности, напряженность мотивации, эмоциональные состояния, темперамент, характер, самооценка, самосознание, социально-психологический климат.

Сегодня человечество находится на переломном этапе своей истории, стремится актуализировать свои потенциалы дальнейшего развития. В этой связи взгляды общества все чаще обращаются к системе образования. Задача повышения качества образовательного процесса может быть решена только на основе учета возможностей учащихся. Эффективность учебного процесса в значительной мере определяется особенностями психологического здоровья студентов.

Параметры психологического здоровья выглядят не иначе, как достоянием зрелости. Психологическая антропология указывает на неслучайный характер данного обстоятельства: «процесс саморазвития - как сущностная форма бытия человека - начинается вместе с жизнью и разворачивается внутри нее; но человек долгие годы — нередко и всю жизнь - может и не быть его субъектом, тем, кто инициирует и направляет этот процесс» [1].

Актуальность исследования заключается в том, что в наше время растет число детей с проблемами в психологическом здоровье. Проблема здоровья студентов становится приоритетным направлением развития образовательной системы, стратегическая цель которой - воспитание и развитие свободной, творческой и здоровой личности. Здоровье студента, его физическое и психическое развитие, в значительной степени определяется условиями его жизни в ближайшем окружении – семье и, условиями жизни в колледже.

Одна из задач психологического здоровья - это сохранение и укрепление психологического здоровья студентов. Непосредственное влияние на формирование здоровья студентов оказывают условия внутривузовской среды, к числу которых относится психологический комфорт, психологический климат в коллективе. Ведь от того, насколько студенту комфортно в вузе, зависит качество образования и психологическое здоровье учащихся.

Психологическое здоровье – это психологические аспекты психического здоровья, то есть совокупность личностных характеристик, являющихся предпосылками стрессоустойчивости, социальной адаптации, успешной самореализации [2]. Социальное психологическое здоровье определяется степенью профессиональной самореализации человека. Профессиональное

самоопределение социального уровня характеризуется влечением к сотрудничеству, желанием следовать нормам, трудолюбием. Смысл жизни на данном уровне определяется стремлением к доверительным отношениям, защищенности и ответственности. Профессиональная деятельность (согласно исследованиям М.Я. Дворецкой) характеризуется стремлением к социальной стабильности, являющейся следствием жизненного и профессионального выбора с избеганием фрустрирующих ситуаций и бесполезной, бессмысленной деятельности [3].

Учащийся как человек определенного возраста и как личность может характеризоваться с трех сторон: с психологической, с социальной и с биологической. Изучение этих сторон раскрывает качества и возможности учащегося, его возрастные и личностные особенности. Сравнительно с другими периодами жизни, в юношеском возрасте отмечается наивысшая скорость оперативной памяти и переключения внимания, решения вербально-логических задач и так далее. Таким образом, юношеский возраст характеризуется достижением наивысших, «пиковых» результатов, базирующихся на всех предшествующих процессах биологического, психологического, социального развития.

Время учебы в вузе совпадает со вторым периодом юности, или первым периодом зрелости, который отличается сложностью становления личностных черт - процесс, проанализированный в работах таких ученых, как Б. Г. Ананьев, А. В. Дмитриев, И. С. Кон, В. Т. Лисовский, З. Ф. Есарева и др. Характерной чертой нравственного развития в этом возрасте является усиление сознательных мотивов поведения. Заметно укрепляются те качества, которых не хватало в полной мере в старших классах - целеустремленность, решительность, настойчивость, самостоятельность, инициатива, умение владеть собой. По Эриксону юношеский возраст, строится вокруг кризиса идентичности, состоящего из серии социальных и индивидуально-личностных выборов, идентификаций и самоопределений. По утверждению Б. Г. Ананьева ученический возраст является сенситивным периодом для развития основных социогенных потенций человека.

Необходимым условием успешной деятельности учащегося является освоение новых для него особенностей учебы в вузе, устраняющее ощущение внутреннего дискомфорта и блокирующее возможность конфликта со средой.

Психологический процесс развития представляет собой единство психологических процессов, состояний и свойств личности. Непосредственная зависимость успешности любой деятельности, в том числе и учебной, в первую очередь от уровня интеллектуального развития, от обучаемости (личные особенности как адаптивность, пластичность личности, напряженность мотивации и т. п.), от интересов и мотивов, черт характера, темперамента, направленности личности, ее самосознания. В основе направленности личности лежат ее потребности, которые могут быть материальными и духовными.

Важным условием оптимизации потенциальных возможностей личности является ее активность, направленность на определенный вид деятельности. «Именно то, что особенно значимо для человека, выступает в конечном счете в

качестве мотивов и целей его деятельности». Существенные особенности в поведении и деятельности учащихся вызываются различиями в темпераментах. Темперамент влияет не только на проявление чувств или скорость переключения внимания, но и на другие психические процессы, а также на проявление черт характера, на поведение студентов на занятиях, на их реакции в сложных ситуациях, на вопросы, задания, оценки. Также в деятельности учащихся проявляется и их характер – относительно устойчивый психический склад человека, совокупность черт, влияющих на все его поведение.

В деятельности студентов ярко проявляются способности, то есть такие их психологические особенности, которые позволяют успешно овладеть программой вуза, эффективно совершенствоваться как будущим специалистами. В структуру способностей входят внимательность, наблюдательность, определенные качества мышления, памяти и т. д. Влияют на успеваемость и особенности самосознания и самопонимания. Установлена достаточно устойчивая зависимость успешности обучения от таких особенностей самосознания, как степень адекватности самооценки. Сила нервной системы обеспечивает работоспособность, возможность длительное время быть сосредоточенным на изучаемом материале. Лабильность нервной системы, обеспечивающая скорость мыслительных реакций, непосредственно воздействует на продуктивность учебной деятельности.

В социальном процессе воплощаются общественные отношения, качества, порождаемые принадлежностью учащегося к определенной социальной группе, национальности и так далее.

Биологический же включает тип высшей нервной деятельности, строение анализаторов, безусловные рефлексы, инстинкты, физическую силу, телосложение, рост, черты лица, цвет кожи, глаз, и т. д. Эта сторона в основном предопределена наследственностью и врожденными задатками, но в известных пределах изменяется под влиянием условий жизни. Опосредствованно на успеваемость оказывает влияние и тип конституции (телосложения) учащегося, которому соответствует определенный тип реактивности организма, тип нервной системы.

В каждом периоде возраста существуют свои кризисы возраста. Наиболее очевидное проявление кризиса юности, перехода к самостоятельной жизни встречается у юношей и девушек, не поступивших в вузы или колледжи. Крушение надежд переживается очень тяжело - необходимо снова начинать работу по самоопределению. Часть девушек и юношей настаивают на своем выборе и откладывают поступление в вузы на следующий год. Другие выбирают учебные заведения, где меньше конкурс, меняют свой первоначальный выбор. Однако этот путь таит в себе опасность последующего разочарования.

Свои опасности и трудности подстерегают юношей и девушек, поступивших в учебные заведения и подтвердивших тем самым свои жизненные планы. Процесс адаптации первокурсников к вузу обычно сопровождают отрицательные переживания, связанные с уходом вчерашних учеников из школьного коллектива с его взаимной помощью и моральной поддержкой; неподготовленность к обучению в вузе; неумением осуществлять

психологическое саморегулирование собственного поведения и деятельности, усугубляемое отсутствием привычного, повседневного контроля педагогов; поиском оптимального режима труда и отдыха в новых условиях; налаживанием быта и самообслуживания, особенно при переходе из домашних условий в общежитие и т.п. В силу недостаточности жизненного опыта молодые люди путают идеалы с иллюзиями, романтику с экзотикой. В поведении юношей и девушек проявляется внутренняя неуверенность в себе, сопровождающаяся иногда внешней агрессивностью, развязностью или чувством непонятности и даже представлением о собственной неполноценности. В студенческом возрасте нередки и разочарования в профессиональной и жизненной выборке, несоответствие ожиданий и представлений о профессии и реальностью ее освоения.

Таким образом, знание психологических особенностей личности учащегося дает возможность их учета с целью активизации и оптимизации учебного процесса.

Социально-психологический климат складывается в течение некоторого времени деятельного существования групп, рождаясь как устойчивое образование из многократного воспроизведения социально-психологической атмосферы, которая, в отличие от климата, неустойчива и сиюминутна, летуча и переменчива. Для установления климата необходимо время и некоторая история жизнедеятельности группы, а так же нормальные межличностные отношения и контакты в группе. Атмосфера - непосредственная психологическая реакция в виде самочувствия группы жизненный агент (тревога, повышение общего тонуса и др.). Педагог может влиять на атмосферу, а, изменяя ее, улучшая ее, и каждый раз воссоздавая ее в благоприятных характеристиках, он, конечным порядком, создает климат, как длительную и устойчивую атрибутику группы.

Назовем характеристики социально-психологического климата, благоприятного для личного развития: а) доброжелательность как расценивание поведения любого члена группы в благоприятном для него смысле; б) защищенность как безусловное отсутствие агрессии в адрес любого человека и готовность оказать помощь; в) работоспособность как созидательная активность группы положительной мотивации и мобильность группы; г) инициативность как индивидуальная активность каждого члена группы и свободное проявление личностного "Я"; д) мажор и оптимизм как устремление группы к радостным перспективам.

Аналогичны характеристики неблагоприятного климата группы: агрессивность, незащищенность, леность, пассивность, пессимизм, унылость, инертность.

Возраст юности (16-22 лет) - это особая пора, знаменующаяся завершением перехода от детства к взрослости. Юношеский возраст лет представляет исключительно сложный этап психического развития - становление человека как личности, когда на основе качественно нового характера структуры и состава деятельности ребенка закладываются основы сознательного поведения, вырисовывается общая направленность и формирование нравственных представлений и социальных установок.

Оптимальные межличностные отношения являются залогом полноценного формирования у человека психических процессов, психических свойств и функций, а также развития личности в целом. Межличностные отношения развиваются на протяжении всего периода детства и юности; на каждом этапе развития они обладают рядом характерных свойств, присущих определенному возрасту.

Для молодых людей большую значимость приобретают отношения со сверстниками и взрослыми, так как у них явно прослеживается стремление к самостоятельности, самовыражению, равнопартнерским отношениям.

Оптимальный уровень межличностных отношений юношей и девушек возможен при условии благоприятного психологического климата в коллективе, который во многом зависит так же от стиля педагогического руководства и стиля педагогического общения.

Рассматривая психологическое здоровье как состояние внутреннего психологического благополучия, адекватности осуществляемой психической деятельности, которым свойственно обеспечивать гармоническую взаимосвязь между отражением обстоятельств действительности и отношением личности к ней; конструктивность реакций на окружающие социальные, психические и физические условия существования личности, можно еще раз констатировать приоритетную роль психологического здоровья обучающихся в обеспечении более быстрой и эффективной психологической адаптации к условиям обучения в высших учебных заведениях. Поэтому проблема психологического здоровья личности, живущей в нестабильном, изменяющемся мире, сложных, экстремальных социо-экологических условиях, выступает на первый план в конце прожитого – начале нового, XXI века – века наук о человеке.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Слободчиков В. И., Исаев Е. И. Психология развития человека. М., 2017.
2. Развитие профессиональной компетентности педагогов: программы и конспекты занятий с педагогами/авт.-сост. М.И. Чумакова, З.В. Смирнова. – Волгоград: Учитель, 2018.- 135 с.
3. Артюхова Т.Ю. Адаптационные возможности как показатель психологического здоровья участников образовательного процесса. Сибирский психологический журнал, № 22, 2015.

УДК 501

Ермеков А.Е. (23-МАУ-2з, ШҚТУ), Калиева К.С. (т.ғ.к., ШҚТУ)

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІҢ ДАМУЫ

Аннотация: Мақалада жасанды интеллекттің пайда болуы, қалыптасуы және дамуының негізгі кезеңдері, осы бағыттың негізін салушылар, олардың жасанды интеллекттің болашағына қосқан үлесі, сонымен қатар кейбір жетістіктері мен бүгінгі жасанды интеллекттің даму деңгейі қарастырылады.

Түйін сөздер: жасанды интеллект, машиналық оқыту, Тьюринг тесті, ақпараттық технологиялар, нейрондық желілер, автоматтандыру, Big data.

Жасанды интеллект тақырыбы IT секторының қарқынды дамуына, жаңа заманауи ашылуларға және өмірімізді жақсартуға, жаңғыртуға және автоматтандыруға ұмтылумен байланысты қазіргі әлемде өзекті болып табылады. Бірақ жасанды интеллект технологияның ғасыры – ХХІ ғасырмен тікелей байланысты деп ойламаңыз.

Жеті жүз жылдан астам уақыт бұрын каталондық миссионер, еуропалық арабтану мен комбинаториканың негізін салушылардың бірі Раймонд Лулл адам санасын қайта құрудың алғашқы әрекеті болған алғашқы логикалық машинаны жасады.

Сегіз ғасырға жуық уақыттан кейін біз Джордж Бюль, Готфрид Лейбниц, Чарльз Бэббидж және, әрине, заманауи Илон Маск сияқты ұлы есімдерді білеміз. Бұл өмірінің көп бөлігін арнаған және Жасанды интеллектті дамытуға арнаған адамдар, өйткені оның артында үлкен болашақ бар [5].

Жасанды интеллектке деген қызығушылық күн сайын артып келеді, алдыңғы қатарлы елдер жаңа әзірлемелер мен жобаларда бір-бірімен бәсекелеседі, тұтас институттар, ғылыми парктер мен жоғары технологиялық корпорациялар жасанды интеллект негізіндегі жаңа технологияларды әзірлеуге ден қойды.

Жасанды интеллекттің дамуы мынадай сұрақтарды қарастыруды білдіреді: машина адам сияқты ойлай ала ма, ал жасанды интеллект рационалды адамның ойлауын ығыстырып тастай ала ма?

Бұл мақаланың мақсаты – Жасанды интеллекттің пайда болған кезінен бастап бүгінгі күнге дейінгі дамуын зерттеу.

Жасанды интеллекттің міндеті негізінен адам миындағы нейрондардың жұмысын қайталаумен байланысты. Нейрондар - бұл жүйке жасушалары, олардың міндеті басқа жүйке жасушаларынан сигналдарды қабылдау және оларды үшіншіге беру. Бір нейрон мың немесе одан да көп басқа нейрондарға сигнал жібере алады. Осылайша, біз жасанды интеллектте нейронның да жасанды екенін және жасанды интеллектті құрайтын жасанды нейрондық желілердегі қарапайым бірлік екенін аламыз. Жасанды нейрон – адамның биологиялық нейронының математикалық функциясы, моделі немесе прототипі [2].

Жасанды интеллект интеллектуалдық міндеттерді шешуге ғана емес, сонымен қатар аппараттық және бағдарламалық құралдарды әзірлеуге

негізделген. Сонымен қатар, ЖИ мақсаты - бұл құралдарды әртүрлі пайдаланушыларға, тіпті қазіргі заманғы ІТ және ақпараттық технологиялардан, сондай-ақ әртүрлі бағдарламалау тілдерінен алыс пайдаланушылар үшін қол жетімді ету.

Жасанды интеллекттің пайда болуы туралы айта отырып, Готфрид Лейбництің жетістігін, атап айтқанда Лейбництің арифметикалық машинасын айта кеткен жөн. Бұл құрылғы арифметикалық амалдарды, соның ішінде көбейту мен бөлуді орындауға қабілетті он екі таңбалы ондық құрылғы болды. Уақыт өте келе бұл құрылғы арифметикалық-логикалық деп атала бастады, өйткені. оған бірнеше логикалық әрекеттер қосылды. Бұл адам санасына арналған тапсырмаларды орындауға қабілетті құрылғыны жасаудың алғашқы айқын мысалдарының бірі.

Жасанды интеллекттің пайда болуына із қалдырған тағы бір ғалым – математик Чарльз Бэббидж. Ол ХІХ ғасырда дүниеге келген алғашқы аналитикалық қозғалтқышты ойлап тапқан адам. Аналитика, өзіңіз білетіндей, бастапқыда тек адамға ғана тән логикалық пайымдау қабілеті. Ч.Бэббидж тек кестелерді есептеуге ғана емес, сонымен қатар математиктер мен инженерлердің ғана қолынан келетін күрделі математикалық есептерді шешуге арналған машина жасаудың негізін қалады. Технологиялық ақауларға байланысты ондағы әзірлеу жүзеге асырылмағанымен, кейін Чарльз Бэббидждің аналитикалық қозғалтқышы алғашқы электронды есептегіш машиналардың (ЭЕМ) прототипі болды [5].

Жасанды интеллекттің ғылыми бағыт ретінде дамуының негізгі қадамдары ХХ ғасырдың бірінші жартысында, алғашқы электронды есептеуіш машина пайда болғаннан кейін ғана жасалды. Содан кейін есімі қазір жасанды интеллекттің дамуымен тікелей байланысты математик Алан Тьюринг өзінің ғылыми жұмысында мынадай сұрақ қойды: «Машиналар ойлай алады ма?». Дәл осы жұмыста Тьюринг машиналарда АІ бар екендігінің дәлелді дәлелін тұжырымдады, ол көп ұзамай Тьюринг сынағы деп аталды. Ұлыбританиядағы математика мен информатиканың дамуы да Алан Тьюринг есімімен байланысты.

Дәл осы ғалым Enigma коды бұзылған машинаны - Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде фашистік Германия қолданған портативті шифрлау машинасын жасаған. Уинстон Черчилль А.Тьюринг туралы: «Біздің соғыстағы жеңісімізге басқа ешкім де дәл осындай үлес қосқан жоқ» [1] – деген.

Тьюринг сынағы Алан Тьюрингтің «Есептеу машиналары және ақыл-ой» деп аталатын ғылыми жұмысында ұсынылды. Бұл жұмыс 1950 жылы Mind философиялық журналында жарияланған. Ол жасанды интеллект саласында іргелі болды [4].

Бұл сынақтың стандартты интерпретациясы келесідей:

«Адам бір компьютермен және бір адаммен әрекеттеседі. Сұрақтарға жауаптардың негізінде ол кіммен сөйлесетінін анықтауы керек: адаммен немесе компьютерлік бағдарламамен. Компьютерлік бағдарламаның міндеті - адамды дұрыс емес таңдау жасау арқылы адастыру».

Тест машина (робот), адам және емтихан алушы қатысатын ойын ретінде қарастырылады. Соңғысы бөлек бөлмеде және ойынның басқа

қатысушыларымен оларды көрмей ғана сөйлесе алады. Емтихан қабылдаушының мақсаты – машина мен адам жазбаша жауап беретін сұрақтар қою және адамның шын мәнінде кім екенін анықтау. Егер емтихан алушы дәлелді жауап бере алмаса, ол кім болып табылады, онда тест өтпеді және машина жеңді деп саналады.

Тестке: «Машина адам сияқты ойлай ала ма?» деген сұрақты қамтиды, яғни адамның қасақана іс-әрекетінен айырмашылығы жоқ әрекеттерді орындап, талдап, шешім қабылдайды.

Бұл жерде жасанды интеллекттің мақсаты маманды алдау емес, нақты адамның танымдық қабілеттерін жаңғырту екенін түсіну маңызды.

Тьюринг сынағы негізінде сынақтың әртүрлі нұсқалары жасалды және әлі де жасалуда, олар ұзақ уақыт бойы талқыланды. Мысалы, Turing Test немесе CAPTCHA сынақтары болып табылады. Сынақ идеясы адамның бұрмаланған мәтінді аударуы болып табылады, өйткені бұрмаланған кейіпкерлерді талдай алатын және түсіне алатын бірде-бір жоғары интеллектуалды машина әлі жасалмаған. Бұл тест әртүрлі сайттар мен бағдарламалық жасақтаманы бұзу немесе рұқсатсыз кіруге қарсы тексеру ретінде Интернетте заманауи әлемде белсенді түрде қолданылады.

Машина адам сияқты ойлай ала ма? Машина ұтымды ойлай ала ма?

Бірінші сұрақтың жауабы күрделірек, өйткені негізінен «адам сияқты ойлау» ұғымы дұрыс емес, өйткені адамның миы, ақыл-ойы, жеке әрекеттері осы уақытқа дейін толық зерттелмеген, сәйкесінше мүмкін емес. осы процесті жүзеге асыратын құрылымдар мен механизмдерді дәл атау.

Сондықтан жасанды интеллектті дамытуға, қалыптастыруға және жүзеге асыруға адамның ақыл-ойы ғана емес, сонымен қатар керісінше - ЖИ дамуымен адам миын зерттеу бір орында тұрмайды деп сеніммен айта аламыз. Бұл процестер бір-біріне кері әсер етеді екен.

Тьюринг сынағы жасанды интеллект, кибернетика және осы сынақтан өте алатын немесе ең болмағанда өтуге жақындай алатын машиналарды жасаумен айналысатын мамандарды ғана емес, сонымен қатар психоаналитиканы тапқан көптеген психологтар мен психиатрлардың назарын аударды және әлі де қызықтырады.

Алан Тьюрингтің өзі «50 жылдан кейін жады сыйымдылығы шамамен 106 бит болатын машиналардың жұмысын бағдарламалау мүмкін болады, осылайша олар имитацияны сәтті ойнай алады, сондықтан қарапайым адамның машинаның болуын орнату мүмкіндігі бес есе жоғары болады. ол сұрақ қоя бастағаннан кейін минуттар 70%-дан аспайды. Дегенмен, Тьюрингтің көзқарастары тым оптимистік болды, өйткені қазір 109 және 1012 жады бар компьютерлер тапсырманы орындауға ғана жақындайды, бірақ оны шеше алмайды [6].

Жасанды интеллект бойынша көптеген зерттеулердің негізі адамның ойлау процесін техникалық жүйенің, яғни компьютердің көмегімен қайта құру идеясы болып табылады. Адамдарға қажет шешімдерді бағалау және қабылдау үшін пайдалануға болатын интеллектуалды өзін-өзі оқытатын машиналарды жасауда үлкен жетістіктерге қол жеткізілді. Мысал ретінде Apple технологиясын пайдаланушылар үшін IOS негізінде жасалған смарт көмекші болып табылатын

Siri жүйесін келтіруге болады. Siri - бұлтқа негізделген жеке көмекші және сұрақ-жауап жүйесі, ол сұрақтарға жауап беру, тапсырмаларды орындау және ұсыныстар жасау үшін табиғи сөйлеуді өңдеуді пайдаланады.

Жасанды интеллекттің дамуымен AI Effect (ЖИ эффектiсi) сияқты әсер пайда болды. Қарапайым тілмен айтқанда, бұл әр жолы ұсынылатын жасанды интеллект әзірлемелерінің маңыздылығының төмендеуі, ол дойбы ойыны болсын, формальды емес есептерді шешу және т.б. Бұл әсерді салыстырмалы түрде компьютер ғалымы Ларри Теслер сипаттады: «Жасанды интеллект - осы уақытқа дейін жасалмағанның бәрі» [3].

Жасанды интеллект адамдардың машиналарға деген көзқарасын, олардың бір-бірімен қарым-қатынасын өзгертеді. Бүгінгі машиналар кейбір тапсырмаларды адамдарға қарағанда жақсы орындауға қабілетті, бұл біздің қоғам үшін үлкен болашақты уәде етеді.

Заманауи технологиялардың, соның ішінде робототехника, виртуалды шындық, машиналық оқыту, интеллектуалды көмекшілер, үлкен деректер және, әрине, жасанды интеллект арқасында, әлемдегі компаниялардың көпшілігі өнімділігін арттырып, бизнес-процестердің тиімділігін арттырып, өндірісінің басым бөлігін автоматтандыруда.

Жасанды интеллектті дамытудағы үлкен серпілістің арқасында әрбір әзірлеушіге дерлік ол жасанды интеллект саласында зерттеулер жүргізе алатын және ғылымды жаңа даму деңгейіне жақындата отырып, алып тастай алатын орасан зор деректер массивтеріне қол жеткізе алады.

Сонымен, қазір мақаланың бірінші тарауында айтылған нейрондық желілерге көп көңіл бөлінеді. Қазіргі уақытта нейрондық желілер өмірдің көптеген салаларында - медицинада, технологияда, физикада, геологияда және тіпті бизнесте қолданылады. Бұл нейрондық желілердің арқасында бақылау, жіктеу және болжау мәселелерін шешуге болатындығына байланысты [8].

Стартаптарға инвестиция салу ХХІ ғасырда жасанды интеллекттің дамуында жетекші рөл атқарады. Мұндай серпілістің мысалы ретінде әлемнің түкпір-түкпірінен мыңдаған әзірлеушілер, бағдарламашылар мен инженерлер жұмыс істейтін Силикон алқабын келтіруге болады, олардың көпшілігінде жасанды интеллект саласында стартап құру идеясы бар. Мұндай стартаптарға негізгі инвестицияны Стэнфорд университеті жасайды.

Жасанды интеллектті дамыту үшін жұмыс істейтін көптеген ірі компаниялар әртүрлі технологияларды, механизмдерді және стартаптарды сатып алу жарысында бәсекеге түседі, бұл, әрине, тұтастай алғанда жасанды интеллекттің бүкіл саласына оң әсер етеді.

2016 жылдың қысында неміс экономисі және Давостағы Дүниежүзілік экономикалық форумның негізін қалаушы Клаус Шваб жасанды интеллект төртінші өнеркәсіптік революцияның қозғаушы күші екенін айтты: «Бұл төртінші өнеркәсіптік революция бізге цунами сияқты келеді және оның негізгі қозғаушы күші жасанды интеллект, робототехника, нанотехнология, заттар интернеті және ғылымның басқа салаларындағы жетістіктер болып табылады» [3].

Қорытындылай келе, сарапшылардың пікірінше, жасанды интеллект 2030

жылға қарай шыңына жетеді, бұл бүгіннен онша алыс емес. Мамандардың пікірлері екі түрге бөлінеді: шынайы жасанды интеллект адамзат үшін үлкен қауіп, ал керісінше, бұл құтқарылу. "Отқа майды" бұқаралық ақпарат құралдары мен кейбір зерттеушілер де құяды, тіпті Билл Гейтс, Илон Макс және Стивен Хокинг сияқты кәсіпкерлер де олардың қатарында. Бірақ біздің ешқайсымыз шындық пен болашақты біле алмаймыз, сондықтан жасанды интеллекттің дамуын бақылау және қолдау ғана қалады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Алан Тьюринг – человек, у которого отобрали право любить [Электронный ресурс]: – Александр Кан, обозреватель по вопросам культуры Русской службы Би-би-си. – 2014. – Режим доступа: https://www.bbc.com/russian/society/2014/11/141112_imitation_game_turing (Дата обращения: 28.02.2023).
2. Блум Ф., Лейзерсон А., Хофстедтер Л. Мозг, разум и поведение: Пер. с англ. - М.: Мир, 1988. – 248 с.
3. Искусственный интеллект как ключевой фактор цифровизации глобальной экономики [Электронный ресурс]: - исследование, проведенное консультантами J'son & Partners. – 2017. - Режим доступа: Consulting <https://www.crn.ru/news/detail.php?ID=117544> (Дата обращения: 28.02.2022).
4. Минимальный тест Тьюринга: докажи одним словом, что ты – человек [Электронный ресурс]: <https://www.bbc.com/russian/vert-fut-46400107> (Дата обращения: 29.04.2020).
5. Новиков Ф. А. Символический искусственный интеллект: математические основы представления знаний: учебное пособие для вузов / Ф. А. Новиков. - Москва: Издательство Юрайт, 2020. - 279 с.
6. Персоны в коллекции «Современные проблемы информатики» [Электронный ресурс]: - Новосибирский государственный университет. – Режим доступа: http://www.nsc.ru/win/elbib/data/show_page.dhtml?76+62 (Дата обращения: 28.02.2023).
7. Пройдаков Э.М. Современное состояние искусственного интеллекта. – Москва: ИНИОН РАН, 2018. – 153 с.

ЭНЕРГИЯ И НАУЧНО-ФИЛОСОФСКАЯ КАРТИНА МИРА

Аннотация. В статье представлен краткий обзор истории изучения энергии: в индуизме, античности, понимание энергии в физике, представления П. Тейяра де Шардена, закон сохранения энергии, энергетизм В. Оствальда, формула А. Эйнштейна, взгляды Ф. Энгельса, учение В. И. Вернадского о биогеохимической энергии. Автор приходит к выводу, что энергия есть то, что вносит изменения на всех уровнях, начиная с сущности объекта и заканчивая физическими явлениями.

Ключевые слова: энергия, герметизм, энергетизм В. Оствальда, формула Эйнштейна, биогеохимическая энергия, психическая энергия.

В современном естествознании, с открытием закона сохранения энергии, энергетические представления приобретают первостепенную значимость. Квантовая механика и общая теория относительности развили эти взгляды и распространили их на микро- и мегамир. Пространство, время, материя и энергия являются основными понятиями естествознания, служащими для описания происхождения и существования мира. Энергия обеспечивает динамический аспект мира, его изменение и развитие, а также единство мира благодаря динамическим связующим процессам. Одновременно энергия перестает быть только физическим понятием, распространяется на гуманитарные области исследования. Энергия выступает как связующее звено между двумя большими областями мира: информационной и вещественной. Потоки энергии и информации образуют круговорот и связывают эти два мира в одно целое. Во всех новых научных и философских парадигмах – системно-синергетической, универсумной, ноосферной, энергоинформационной – энергетические представления играют существенную роль. Изучение энергии началось в глубокой древности. В герметизме, индуизме, античности энергетические представления присутствуют в онтологических и космогонических описаниях творения, поддержания и развития мира. Наука Нового времени использовала понятие энергии для анализа физических процессов. В дальнейшем, вместе с развитием гуманитарных дисциплин, понятие энергии распространилось и на эти области наук.[1]

Космогоническая картина индуизма и герметизма включает три основных эманации для созидания Космоса. Космический ум как прообраз, творец и руководитель Вселенной рассматривается в герметизме, индийской, тибетской и греческой философии. Одно из основных положений древнеегипетской философии Гермеса гласит: «Все есть мысль. Вселенная представляет собой мысленный образ». Этот принцип назван принципом ментализма. Энергия, сила и материя исходят из разума и подчиняются ему. Второй принцип герметизма гласит: «Как вверху, так и внизу. Как внизу, так и вверху».[2, с.149]

Слово энергия греческого происхождения. Аристотель под энергией понимал соединение трех факторов: возможности (потенции), действительности (энергейи) и цели (энтелехии), сила которой переводит возможность в

действительность [3, с. 51; 4, с. 445–450]. Это положение объединяет не только физическую энергию, но и энергию вообще, в том числе энергию сущности и энергию смыслов. По Аристотелю, мир создается умом-перводвигателем [5, с. 210–217]. Здесь тоже речь идет об эманациях и их энергийном характере.

С развитием опытного естествознания в Европе (начиная с XVII века), понятие энергии прочно входит в науку и наполняется конкретным научным содержанием. Под энергией понимается то, что способно совершать работу, производить физические и химические изменения. Появились понятия для различных видов энергии: потенциальная, кинетическая, химическая, тепловая. Французские материалисты признавали движение атрибутом материи, способом ее существования. П. А. Гольбах считал, что главным свойством материи является движение: «Вселенная это колоссальное соединение всего существующего, повсюду являет нам лишь материю и движение» [6, с. 67].

В 1807 году Томас Юнг первым использовал термин «энергия» в современном смысле этого слова взамен понятия «живая сила» [7]. Гаспар-Гюстав Кориолис раскрыл связь между работой и кинетической энергией в 1829 году. Уильям Томсон (будущий лорд Кельвин) впервые использовал термин «кинетическая энергия» не позже 1851 года, а в 1853 году Уильям Ренкин впервые ввёл понятие «потенциальная энергия».

Одно из направлений философской и естественнонаучной мысли – энергетизм – получило свое начало в работах Р. Майера, а полное развитие – в трудах В. Оствальда. Энергетизм ставит энергию в положение источника и духа, и материи и настаивает на том, что весь мир является совокупностью энергий разных видов: «Все внешние явления можно изобразить как процессы, совершающиеся между энергиями, и именно потому, что наши сознательные процессы, сами суть энергетические процессы и переносят это свое свойство на все внешние процессы (В. Оствальда.)» [8, с. 282].

Разработка энергетизма обычно связывается с именем немецкого химика и философа Вильгельма Оствальда (1853-1932). Исследователь по натуре, он с конца 90-х годов занимается изучением философских вопросов и общих проблем гносеологии, онтологии и методологии науки. Конкретизируя задачи философии, ученый указывал на разработку общих проблем науки и преодоления границ между отдельными науками, интеграцию их в единое целое, тогда как многие учёные-естествоиспытатели считали, что философия должна заниматься вопросами, не входящими в компетенцию науки и не вмешиваться в проблематику естественных наук. Оствальд считал, что плодотворное развитие науки нуждается в тесном контакте с философией, причём с философией-наукой, объединяющей мышление, черпающей свой материал из всей совокупности отдельных наук с целью согласования всех сторон человеческой жизни. Философия, отмечал Оствальд, является первой дисциплиной, в рамках которой научное мышление начало освобождаться от религиозного влияния, и, таким образом, хронологически и методологически представляет начало всего научного знания. Энергетизм Оствальда - следствие его философских изысканий. «Понятие и законы энергии, - писал он, - действительно обладают приписываемым им свойством объединения и освещения наук, так как они

направляют внимание исследователя на реальные проблемы, мнимые же устраняют из обсуждения».

С точки зрения энергетической концепции вещество с его протяжённостью, объёмом, подвижностью, массой и т. д. представляет собой частную форму мировой энергии, точнее, особое сочетание соответствующих этим общим свойствам всего телесного энергий, рядом с которыми, однако существуют другие, уже не получающие наглядного облика тел и движений.

В ходе исторического развития науки материя и энергия оставались в ряду друг с другом, и все, что можно было сказать о их взаимном соотношении, заключалось в том, что они большей частью являются вместе, или что материя есть носитель энергии, как бы сосуд, вмещающий её. Оствальд выдвигает следующий тезис: всё, что мы знаем и высказываем о материи, содержится уже в самом понятии об энергии: материя есть масса, т. е. ёмкость по отношению к энергии движения; свойство наполнять пространство, или объёмная энергия; вес, или особый род энергии положения, выражающийся во всеобщем тяготении, химические свойства, т. е. химическая энергия. «Мы все имеем дело с энергией, и если представить себе материю, лишённую этих различных видов энергии, то не остаётся ровно ничего, не останется даже объёма, который она занимала, так как и он узнаётся по той затрате энергии, которую нужно сделать, чтобы проникнуть в занимаемое материей пространство. Следовательно, материя есть не что иное, как группа различных видов энергии, пространственно и в известном порядке связанных между собою, и всё, что мы хотим высказать о материи, мы высказываем именно об этих видах энергии», - писал он.

Решающий шаг в изменении научных представлений о реальности сделал А. Эйнштейн. Он открыл (в специальной теории относительности) формулу полной энергии вещества: $E = mc^2$ [9, с. 47–48]. Влияние этой формулы на научное мировоззрение и в целом на мировоззрение человечества огромно и до конца не осознано, она показывает принципиальную связь между веществом, энергией и светом (информацией), а не только эквивалентность массы и энергии, как принято считать. Формула показывает, что энергия, вещество и свет при определенных условиях взаимно переходят друг в друга. Эта формула может быть прочитана как «Все есть энергия» и по своему значению аналогична формуле «Бог есть любовь». Во второй половине XX века появился научный аппарат для исследования динамических процессов, было создано новое направление в науке – исследование самоорганизации сложных систем – синергетика [10, 11]. В синергетике энергетические процессы играют ключевую роль. Хотя энергетизм как научно-философское направление не получил широкого признания, идеи энергетизма используются для анализа экономической и социальной жизни общества. В физике двадцатого и двадцать первого века начинают доминировать динамические, то есть энергетические представления о мире (синергетика).

Ф. Энгельс считал, «...что основной формой всякого движения являются приближение и удаление, сжатие и расширение, – короче говоря, старая полярная противоположность притяжения и отталкивания » (Ф. Энгельса) [12, с. 52]. Эти простые формы движения уравнивают друг друга как пары противоположностей, и которые не могут друг друга перевешивать, так как

иначе движение со временем прекратилось бы: «Таким образом, все притяжение и все отталкивание во вселенной должны взаимно компенсироваться» [12, с. 52].

Согласно В. И. Вернадскому, биосфера является преобразователем и транслятором космической энергии в земную кору, вглубь планеты. Ученый писал: «Биосфера может быть рассматриваема как область земной коры, занятая трансформаторами, переводящими космические излучения в действительную земную энергию – электрическую, химическую, механическую, тепловую и т. д.» [13, с. 42].

Утверждение связи сознания человека и космоса пронизывает книги Агни Йоги. В них мы находим понятие психической энергии, эта энергия создает миры и наполняет их энергией сознания. Психическая энергия на самом верху является сверхтонкой космической энергией, а «внизу» становится физическими энергиями. Согласно взглядам Агни Йоги, жизнь продвигается вперед усилием сознания, которое использует психическую энергию. Сознательное использование психической энергии изменяет жизнь самого человека и его окружения. «Уже в глубокой древности люди замечали Премудрость Божью как все наполняющую энергию» [14, с. 250].

П. Тейяр де Шарден рассматривал единую энергию, имеющую две стороны – внешнюю, физическую, и внутреннюю, психическую и духовную: «Мы допустим, что по существу всякая энергия имеет психическую природу. Но оговоримся, что в каждом элементе-частице эта фундаментальная энергия делится на две составляющие: тангенциальную энергию, которая связывает данный элемент со всеми другими элементами того же порядка (т. е. той же сложности и той же «внутренней сосредоточенности»), и радиальную энергию, которая влечет его в направлении все более сложного и внутренне сосредоточенного состояния» [15, с. 61].

В заключение можно сказать благодаря открытию превращения энергии, показавшему, что все так называемые силы, действующие прежде всего в неорганической природе, - механическая сила и ее дополнение, так называемая потенциальная энергия, теплота, излучение (свет, resp.* лучистая теплота), электричество, магнетизм, химическая энергия, - представляют собой различные формы проявления универсального движения, которые переходят одна в другую в определенных количественных отношениях, так что, когда исчезает некоторое количество одной, на ее место появляется определенное количество другой, и все движение в природе сводится к этому непрерывному процессу превращения из одной формы в другую, это раскрывает глубокую внутреннюю связь, существующую между всеми формами движения.

Благодаря этим великим открытиям и прочим громадным успехам естествознания, мы можем теперь в общем и целом обнаружить не только ту связь, которая существует между процессами природы в отдельных ее областях, но также и ту, которая имеется между этими отдельными областями. Таким образом, с помощью фактов, доставленных самим эмпирическим естествознанием, можно в довольно систематической форме дать общую картину природы как связного целого. Дать такого рода общую картину природы было прежде задачей так называемой натурфилософии, которая могла это делать

только таким образом, что заменяла неизвестные еще ей действительные связи явлений идеальными, фантастическими связями и замещала недостающие факты вымыслами, пополняя действительные пробелы лишь в воображении [16].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Жульков М.В. — Феномен энергии в истории человеческой мысли // Философская мысль. — 2016. — № 6. — С. 1 - 18.
2. Лешкевич Т. Г. Философия науки: традиции и новации. М.: Приор, 2001. 428 с.
3. Аристотель. Физика. М.: Соцэкгиз, 1937. 230 с.
4. Лосев А. Ф. Бытие – Имя – Космос / сост. и ред. А. А. Тахо-Годи. М.: Мысль, 1993. 958 с.
5. Аристотель. Метафизика. М.–Л.: Соцэкгиз, 1934. 348 с.
6. Гольбах П. А. Система природы, или О законах мира физического и мира духовного // Избранные произведения: в 2 т.: пер. с фр. / Ин-т философии АН СССР. М.: Соцэкгиз, 1963. Т. 1. С. 51–684.
7. Смит, Кросби. The science of energy: a cultural history of energy physics in Victorian Britain. — The University of Chicago Press, 1998.
8. Оствальд В. Философия природы / В. Оствальд; под ред. Э. Л. Радлова; пер. с нем. О. А. Давыдовой. СПб.: Тип. Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1903. 326 с.
9. Ландау, Л. Д., Лифшиц, Е. М. Теория поля. 8-е изд., стереот. Т. 2. М.: Физматлит, 2003. 534 с.
10. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. М.: Прогресс, 1986. 432 с.
11. Хакен Г. Синергетика. М.: Мир, 1980. 406 с.
12. Энгельс Ф. Диалектика природы. М.: Политиздат, 1982. 359 с.
13. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера. М.: Айрис-Пресс, 2012. 576 с.
14. АУМ // Агни Йога: в 4 т. Донецк: Сталкер, 1999. Т. 3. 480 с.
15. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. М.: Наука, 1987. 240 с.
16. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии // Маркс К., Энгельс Ф. Полн. собр. соч., т. 21, с. 304.

ӘОЖ 628.971.8

Жеңіс М. (23-ММА-2з, ШҚТУ), Уалиева С.К. (т.ғ.к., ШҚТУ)

ӘБУ ӘЛИ ИБН-СИНАНЫҢ МАТЕМАТИКА МЕН ЛОГИКАДАҒЫ РӨЛІ

Аңдатпа: Мақалада математикалық мысалдар позициясы негізделеді Ибн Синаның логикасында логиканың ережелерін бейнелеу ғана емес, сонымен қатар үкімдерді тексерудің ерекше жағдайларын көрсетеді, оларда қарастырылатын объектілердің онтологиялық статусына байланысты және оларды зерттеу ерекшеліктерін қарастырады

Түйін сөздер: Ибн Сина, логика, математика, мысал, модальділік, күрделі тұжырымдар, онтология, ғылыми білім.

Әбу әли ибн - Сина (980 – 1037) - ортаазиялық ұлы ғалым - энциклопедист, дәрігер және философ. Еуропаға, сондай – ақ бүкіл дүние жүзіне «Авиценна» деген атпен мәлім болған. 29 ғылым саласы бойынша 450 – ден аса еңбектер жазған, олардың негізгілері медицинаға, химияға, астрономияға, механикаға, философияға, әдебиетке, психологияға, математика, логика, геометрия, музыкаға және т.б. ғылым салаларына («Дәрігерлік ғылымның каноны», «Дауа кітабы», «Өсиеттер мен кеңестер кітабы», «Білім кітабы», т.б.) арналған. Ибн Сина математика саласында да шығармашылықпен еңбек еткен. Бұл орайда оның «Білім кітабы» атты трактаты ерекше назар аударуға тұрарлық. Бұл трактаттың математикалық тарауларында геометрия (12 бөлімге бөлінген), астрономия және арифметика мәселелері кеңінен қамтылған. Оның геометрияға арнаған тағы бір трактаты «Усул Илм әл – Хандаса» деп аталады.

Авиценнаның математикады ролін кеңінен талқылайтын болсақ, 980- 1037 жылдар аралығында жазылған «Шипагерлік кітап», «Білім кітабы» («Даниш-наме») және «Нұсқаулар мен нұсқаулықтар» атты кітаптарында - математикадағы және жаратылыстану ғылымдарында логикалық иллюстрацияларды көбірек қамтыған. Логика тақырыбын бұлай талқылап зерттеу жалпы логика пайда болғаннан бастап бар, бірақ Ибн – Синаның зерттеу көзқарасы мүлдем басқандай болған. Ғалымның математиканы зерттеудегі басқаларда айырмашылығы, ол басқа ғылымдарға сілтеме жасай отырып, математикамен логиканы зерделеуі еді.

Ортағасырлық араб тілді және латын ойшылдары ақиқаттың онтологиялық статусында логикалық білім жатыр деп қарастырып, ақиқаттың бір бөлігі логика деп таныған.

Математиканың көмегімен Ибн – Сина заттар мен шындықтың арасындағы модальды қатынас арқылы болмыс иерархиясын зерттеп, болмыстың биік шыңы Құдайды математика арқылы тануға сілтеме жасаған.

Енді Авиценнаның логиканы білім пәні ретінде қарастырыуы туралы айтатын болсақ, оның зерттеуі бойынша логикалық білім екі бөліктен тұрады – елестету және бекіту. [3, 16] Физикалық денені тану үшін алдымен ақыл арқылы елестетіп, кейінен ол туралы тұжырымды бекітеді делінген. [5, 245]. Ары қарай елестету ол түсіну, ал бекіту ол шешім шығару болып табылады. Ибн Синаның айтуы бойынша осы бекіту арқылы түсіндіру логика ғылымы деп аталады.

Қортытынды шығару немесе бекіту ол түсініктерді байланыстыру арқылы болады және ол оң және теріс болуы мүмкін. Елестету мен шешім шығарудың айырмашылығы ол шындық немесе жалған болуы мүмкін, сол себепті оның барлығы логикалық қарастыруды талап етеді.

Логика, Ибн Сина пікірі бойынша, танымсыз әдістер мен түсіну әдістерінің доктринасы. Яғни олар жалпыға танымал және ақиқат жайлы сұрақтарға негізделген. Логика ол да ғылым себебі ол заңды (легальды) құрал, оның қолданылуы адамды қатеден, ойындағы қатесінен сақтап қалуға көмектеседі. Ибн Синаның философиялық жүйесінде логика орталық элемент болып табылса, ал оның логикасының маңызды бөлігі ол силлогизм жайындағы ілім болып табылады.

Силлогизм, әсіресе дәлелдемелік түрі, ғалым бойынша шынайы білім дәлелдемесін алудың маңызды жолы болып табылады. Сондықтан ол «Сауығу» еңбегінде осы ойлау формасына жағдайлық талдау жасай отыра, оның мәнін, түрлерін, модустерін, танымдық мәнін өзге дәлелдеу формаларының айырмашылығын анықтайды. Соның ішінде индукция мен аналогияның.

Ибн Сина өз энциклопедиясын ғылымдарды жіктеуден бастайды. Тіптен бұған жеке «Рационалды ғылымдар топтамасы» атты трактат арнаған болатын. Шей ур Райс перипатетикалық дәстүрге сүйене отыра, білімнің барлық салаларын «ғылымдар ғылымы» деп аталатын философия астарында шоғырлатты. Аристотельмен салыстырар болсақ, Аристотельде ғылымдар алдымен ғылымдардың мақсатына қарай үш үлкен топқа бөлінеді. Біріншісі «теориялық/ ой толғаныс», оның пәні білім (физика, математика, метафизика). Екіншісі «тәжірибелік» (этика, политика) адам іс-әрекетін реттеуге бағытталған. Үшіншісі «шығармашылық/өнімді» бір нәрсені жасауға бағытталған (өнер, қолөнер, қолданбалы ғылымдар). Ал Ибн Синада үшінші топ фактілі түрде жойылады, яғни бұл топтағы риторика мен поэтиканы логика құрамына енгізеді, ал қолданбалы ғылымдарды, өнерді және қолөнерді теориялық философияның «қайталама» бөліміне жатқызады. Ибн Сина бойынша философияның теориялық бөлігінің мақсаты ол ақиқатқа жету (хакк), ал тәжірибеліктің мүддесі - игілікке жету (хайр) [3, 28].

Логиканың философия ғылымдарына қатыстылығы жайында сұраққа жауап беру үшін Ибн Сина заттардың мәнін (махиййа) үш қырлы қарастыруға болатынына аса көңіл бөледі. Ойшыл логиканы тек гректер кітабынан ғана емес, сондай-ақ өзге деректерден де оқып таныған. Осы ретте ойшыл былай деп жазады: «Бізге келер болсақ, философияның бастапқы сабақтары, яғни ізашарлар мазмұндағаны оңай болды.

Ғылымдар бізге тек гректерден ғана келген еместігі әбден мүмкін. Біз ғылыммен айналысқан шақта жастық шақ еді және бұл мезетте негізін салушылар қалдырған мұраны зерделеу сияқты құдайылық сәттілік көмектесті. Кейін біз гректер мұраға қалдырған «логика» ғылымын тыңғылықты зерделедік, салыстырдық. Бұл ғылым шығыс халықтарында басқаша аталуы мүмкін деген оймен салыстыруға келетіндермен де, келмейтіндермен де салыстырып, әрбір заттың себебін іздей келе, нәтижесінде ақиқаттың ақиқат, жалғанның жалған екені айқындалды» Бұл Ибн Синаның жазған сөзіне ойшылдың ақырғы еңбектерінде гректер мұрасына сыни қарағандығы жайлы көрсетіп тұр. Соның

ішінде Аристотельдің логикалық жүйесіне сыни қарады. Яғни, грек ойшылдарының мұсылмандық ізбасарларына олардың кемшіліктері мен оқылықтарын көрсеткісі келді. Сол көрсету арқылы ислам фәлсафасын гректік сыннан тыс, шексіз әсерінен босатқысы келді. [5, 13].

Ибн Сина Аристотельге еліктеуші ғана емес деген пікір мұсылман ойшылдарына ғана тән емес. Бұндай ой көптеген батыс, ресейлік зерттеушілерде бар. Мәселен кеңестік зерттеуші Б.Э. Быховский былай жазады: «Ибн Сина көзқарастары Аристотель көзқарастарына жақын болғанымен, ол перипатетиктік философияны қайта жасаушысы болған емес. Ибн Сина шығармашыл түрде әзірлейді, яғни аристотелизмді қайталамайды. Керісінше оның көптеген ұсынымдарын тереңдетіп, өзгертеді [6, 78].

Ибн Синаның пікірі бойынша логика бұл жалпыға белгілі және ақиқат жайлы сұрақтарға негізделген белгісіз әдістер мен түсіну әдістерінің доктринасы. Логика - ол да ғылым, себебі ол заңды құрал және оның қолданысы арқылы адамды қателіктерден, ойдағы қателіктерден қорғайды. Логика Ибн Синаның философиялық жүйесінің орталық элементі. Бұл ғылыми танымның әдісі, яғни ғылым жолын таңдағандар ақиқат білім алу үшін әдістерге бар болуы шарт. Логика Ибн Сина үшін шынайы қорытынды білім алу жолындағы әдіс-тәсілдер ілімі болып табылады. Яғни ол білімдер қалыптасқан білімдер негізінде пайымдау барысында алынады. Бұған анықтама берудің мына бөлігі сәйкес келеді: логика адам ақылындағы ұғымдардан адам белгісі келетін ұғымдарға өтудің тәсілдерін зерттейтін ғылым. «Данышنامه» еңбегінде Ибн Сина ұғым мен пайымды білімнің екі түрі ретінде қарастырады. Пайымдар идеялардан, яғни ақыл-ой түрлерінен (маани) жасалады [7, 112].

Ибн Сина өз еңбектерінде ойлаудың әртүрлі логикалық түрлерін талдауда бірінші ұғым мәселесін қарастырудан бастайды. Себебі ойшылдың пікірінше оқу барысында біз алдымен ұғымдарды қажетсінеміз. Өйткені ұғым адам ойлауының бастапқы формасы, яғни ол заттардың жалпы, жалқы ерекшеліктері мен қасиеттерін көрсетеді.

Тарихи дәйектілік бойынша ежелгі гректер философтары мен логиктерінің зерделенуі, шынайы жетілуі біріншіден тек араб тілді шығыста болды десек қателеспеспіз. Соның ішінде Ибн Сина еңбектері бұған айқын дәлел. Жасалынған талдау нәтижесінде, мынадай қорытынды жасауға болады: Ибн Сина неоплатониктер сынды логикаға екі мәнділік тиесілі деп санады. Ол бір жағынан органон яғни ғылыми танымның методологиясы болса, енді екінші жағынан философияның ажырамас бөлігі болып табылады. Сол себептен ойшыл логиканы екі жоспарда қарастырды: жалпы және жалқы тұстарынан.

Ибн Сина логиканы жалпы жағынан қарастыра отыра, логиканы философияның бөлігі ретінде қарастырды. Яғни табиғатты зерттеу мен адамзат ақыл-болмысының өзгеше түрлерін зерделеуге арналған. Бұл сөйлеу, жазба таңбалары, ұғымдар, пайымдар, силлогизмдер, өзге де категориялар түрінде көрініс табады. Жалпы жоспарға сай Ибн Синаның логикалық жүйесі формальды логикадан басқа риториканы, диалектиканы, поэтиканы, софистиканы қамтиды. Ал жалқы жоспар бойынша Ибн логикасы білімдердің органоны ретінде, яғни ғылыми танымның әдіснамасы ретінде қарастырды.

Осы ретте айта кететін жайт, «Аристотель еңбектерінде логиканың жалпы түсінігі деген ұғым да, жіктеме де кездеспейді», - деп қорытынды жасайды Ф.Б. Худойдодов өзінің «Развитие силлогистики Аристотеля в логическом учении Ибн Сины». Егер «логика» астарында Аристотель танылған зат арқылы танылмағанды танудың ойлау құрамдары деп түсінді. Ал риторика, диалектика, поэтика астарында ол ойлау өнерінің ерекше түрлерін түсінеді [9, 158].

Сонымен, Ибн Синаның логикалық жүйесін талдаудың нәтижесінде ол аристотельдік логиканың реформаторы және кодификаторы деген қорытынды жасаймыз. Себебі екі ойшылда, Аристотель де, Ибн Сина да қандай да бір силлогизм екі немесе одан көп пайымдамадан тұрады деп айтқан. Алайда Аристотельдің силлогизм теориясы ол қарапайым категориялық пайымдамадан тұратын силлогистика теориясы. Бұндай жіктеме, заманауи логика көзқарасы бойынша толық емес болып есептеледі. Силлогизмнің авиценалық жіктемесі ол Аристотель силлогизмдерін оқып, оған түзетулер мен толықтырулар енгізгенін аңғарамыз. Ибн Сина іліміндегі силлогизм жайындағы көптеген қағидалар қазіргі силлогизм теориясына сай келеді. Ибн Синаның шартты силлогизмдерді тыңғылықты зерттеуі, әлбетте логика дамуына қосқан зор үлесі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ибрагим Т.К. Мусульманская философия фальсафа. Казань, 2009. - 670 с.
2. Смирнов А.В. Исламская философия и философское исламоведение: перспективы развития / А.В. Смирнов. - М., 2012. - 144 с.
3. Диноршоев М.Д. Компендиум философии Ибн Сины /Душанбе, 2010. - 297 с.
4. Сагадеев А.В. Ибн Сина / А.В. Сагадеев. - М., 1980. - 239 с.
5. Фролова Е.А. История арабо-мусульманской философии. М., 2006. - 200 с.
6. Болтаев М.Н. Абу Али Ибн Сина / М.Н. Болтаев. - М., 2002. - 401 с.
7. Ибн Сина. Избранные философские произведения. М., 1980. - 554 с.
8. Абу Али Ибн Сина. Сочинения. - Т. 7 / Абу Али Ибн Сина. - Душанбе, 2019. - 729 с.
9. Худойдодов Ф.Б. Развитие силлогистики Аристотеля в логическом учении Ибн Сины / Ф.Б. Худойдодов. - Душанбе, 2019. - 307 с
10. Бартольд В.В. Работы по истории ислама и Арабского халифата. М., 2002. - 775 с.

ЭКОЛОГИЯНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Мақалада қазіргі жағдайда қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін ерекше өзекті экологиялық философия мәселелері қарастырылады. Осы зерттеудің мақсаты өсіп келе жатқан экологиялық проблемалар жағдайында философияның жаңа міндеттерін нақтылау болып табылады.

Кілт сөздер: экологиялық философия, табиғат, принцип, субъект, экологиялық сана, экологиялық білім.

Экологиялық мәселелер - ең маңызды өмірлік мәселелердің бірі, өйткені әңгіме адамның ғұмыр кешетін ортасы жайында, болашақ ұрпақтың өмірі туралы болып отыр. Табиғатты қорғау мәселесі күні бүгін ғана дүниеге келген жоқ. Қазіргі кезде барлық адамзат алдында тұрған күрделі міндеттердің бірі. Өзіміз өмір сүріп, күнделікті тіршілік қажетімізге пайдаланып отырған табиғатты қорғау және оның сан алуан байлықтарын барынша ұқыпты пайдалану болып отыр. Табиғаттағы тіршілік атаулы бір - бірімен тығыз байланысты екені белгілі. Оның бірінде болып жатқан өзгеріс міндетті түрде екіншісіне әсер етеді.

XX ғасырдың ортасынан бастап дүниежүзілік философия ғылымында «Экологиялық философия» атты ағым ерекшеленіп, өз алдына бөлініп шыға бастады. Экологиялық философия ағымы қазіргі философия ілімінің мынадай бірнеше бұтақтарын біріктіретін тұтас ілімге айналды: табиғат философиясының тарихы, ауқымды ғаламшарлық философия, биофилософия және табиғат қорғау философиясы.

Экологиялық философия адамзаттың табиғат және айналадағы қоршаған орта туралы түсінігінің дамуын тарихи тұрғыдан қарастырады, сонымен бірге, экологиялық білімнің жалпы негіздерінің қазіргі заманғы алдыңғы қатарлы іргелі теориясын қалыптастырады.

Философтардың өздері экологиялық философияны табиғат пен қоғамның бірлескен іс-әрекеттерін әлеуметтік-философиялық зерттеу кешені ретінде анықтайды. Қазіргі білімде бұл экологиялық мәселеге әртүрлі көзқарастарды, оның қырлары мен негіздерінің алуан түрлілігін біріктіре алатын философия.

Экологиялық философия мұндай жалпылауды жүзеге асырады, сонымен бірге экологиялық жағдайды философиялық түсіну үшін дәстүрлі зерттеу принциптері мен аталған мәселені шешудің жалпы әдіснамалық мәселесін шешеді.

Табиғаттың адам және қоғам үшін бағасы, жалпы алғанда, мейлінше жан-жақты, көп қырлы және табиғат адам үшін өтпелі, кезекті құндылық болмауы керек. «Адамзаттың техникалық күш қуаты қанша артқанына қарамастан, бұл құндылық ешқашан өз бағасын арзандатпайды». Керісінше, технократтық өркениет қарыштап дамыған сайын және табиғи төл нысандардың антропогендік немесе табиғи-антропогендік туындылармен алмастырылуы көбейген сайын адамзат өзінің өмір тіршілігі үшін табиғаттың рухани және материалдық құндылығын анық сезіне бастайды мен Табиғат бірлігі мәселесі адамзаттың

мәдени өзін-өзі тану тарихынан өтеді. Философия оны өзінің әдістерімен - адам мен табиғаттың тарихи бірлігінің өлшемін білдіретін жалпы анықтамаларында әлемді теориялық түсіну арқылы дамытады.

Философия экологиялық мәселелерді әр түрлі бағытта шешуге көмектесе алады, өйткені ол экологиялық қайшылықтарды жеңу қажеттілігіне бағытталған жаңа қоғамдық сананың қалыптасуын ынталандырады, жеке ғылыми ұстанымдардың шектеулерін, адамның табиғатпен қарым-қатынасындағы рухани және практикалық бағдарларының біржақтылығын жеңуге ықпал етеді.

Философия қазіргі сыни экологиялық жағдаймен байланыстыратын негізгі мәселелерін атап өтуге болады:

- біріншіден, адам мен табиғат арасындағы диалектикалық қайшылықтың негізділігін түсінумен және осы қайшылықты жеңуге болатын философиялық принциптерді қарастырумен байланысты.

- екіншіден, субъект-объектілік қатынас тұрғысынан адам мен табиғаттың өзара әрекеттесуін білу мәселелерін қозғайды.

- үшінші, этикалық және эстетикалық. Ол экологиялық этиканы, экологиялық сананы, табиғат эстетикасын қалыптастыру, адамның табиғи ортаға қатысты бостандығы мен жауапкершілігінің диалектикасын қарастыру тұрғысынан табиғи ортаға деген көзқарасты белгілі бір моральдық және эстетикалық қайта бағалауға қатысты.

Классикалық философия үшін адамның, қоғамның және табиғаттың өзара әрекеттесу мәселелері оның бүкіл дамуында өзгермейді. Олардың бірлігі адамның өзін және табиғатты рухани түсінуінде, сондай-ақ оны өзгертуге бағытталған рухани қызметте көрінді.

Экологиялық философия адамның тіршілік ету ортасын өзгерту мәселесіне ерекше назар аударады, оны қорғау және жетілдіру құралдарын зерттейді, адамдарға және қоршаған әлемге моральдық және адамгершілік қатынастарды қалыптастыра отырып, адам бостандығы саласын кеңейтуге көмектеседі; ой адамның санасы мен мінез-құлқындағы және қоғамның әртүрлі қабаттарындағы табиғатқа моральдық қатынасты қалыптастыруға қатысады, өйткені адам мен қоғамның табиғатпен қарым-қатынасының дамуы, ең алдымен, қоғамдағы мейірімділік пен жанашырлықтың таралуына байланысты, демек, экологиялық мәселелерді шешу жолдары.

Көптеген философтар экологиялық катаклизмдердің қайнар көзі ретінде адамның өзін, оның табиғаттағы өмірге зиян келтіретін технологияларды құру және қолдану қабілетін қарастырады.

Философтар адамзаттың табиғат есебінен байытуға деген тоқтаусыз құштарлығын және оған меншік иесі «Табиғат патшасы» позициясынан филистердің көзқарасын атап өтеді. Ойлау мен мінез-құлықтың бұл стандартын өзгерту керек.

Адамзаттың қауіпсіздігін қамтамасыз ету үздіксіз технологиялық прогреске қарағанда маңыздырақ болады. Орталық бағыт өндірісті одан әрі ұлғайту емес, оны жүзеге асырудың экологиялық салдарын ескере отырып қайта құру болып табылады. «Табиғи», аз тәуелді өмір салтына және табиғатты жандандыру мен қорғау қажеттілігін ескеретін экономикаға көшу маңызды.

Осылайша, философтардың алдында тұрған жаңа міндеттер пайда болды: адамның, қоғамның және табиғаттың өзара әрекеттесу мәселелерін рухани түсіну және оларды шешудің нақты жолдарын анықтау. Олардың негізгі ісі-қоғамның одан әрі құрылу моделін табиғи ортамен үйлесімді қарым-қатынаста бола алатын экологиялық ақпараттық мәдениет ретінде түсіну. Бұл, сөзсіз, философиялық ойдың алдында тұрған болашақ үшін басты, стратегиялық міндет.

Тағы бір негізгі міндет - қоғамды табиғатқа тәуелділіктен қоғам да, табиғат та бірге дамып, «Қоғам-табиғат» жүйесін үйлестіре алатын қатынастарға бағыттау.

Қалыптасқан экологиялық проблемалардың негізгі себебі адамнан туындайтындықтан, оған, негізінен, оның руханиятына өзгерістер қажет. Әлемдік қауымдастық алдында тұрған күрделі экологиялық мәселелерді шешу үшін адам мен қоғамның рухани қоры зерттеу, анықтау және пайдалану үшін қажет.

Сайып келгенде, адамның өзі де қорғауды қажет етеді. Бүгінгі таңда ең өзекті қауіптердің бірі – адамның генетикалық негізіндегі жағымсыз өзгерістер, әсіресе қолайсыз табиғи жағдайлардың әсерінен, сондай-ақ осы өзгерістерге ықпал ететін әртүрлі зиянды заттарды қолдану салдарынан күшейеді. Осы міндеттерді шешу жолдарын әзірлеу кезінде философтар жеке адамның және бүкіл адамзаттың игілігі үшін белсенді қатыса алады және міндетті.

Биологиялық және әлеуметтік болмыс ретінде адам бір уақытта екі өзара қиылысатын экологиялық жүйемен – табиғи және әлеуметтік экологиямен байланысты.

Экологиялық сана – бұл екі жүйенің ортақ бұзылу жағдайындағы өзара әрекетін көрсететін қоғамдық сананың бір түрі. Өзінің міндеттері мен бағыттары бойынша экологиялық сана биоәлеуметтік экологиялық апаттың алдын алудың ауқымды жан жақты жоспарын әзірлеуге бағытталған.

Жалпы адамзаттың өмір сүруіне қатысты ең маңызды экологиялық проблемаларға Жер халқының құрамының өсуі мен өзгеруі, сондай-ақ термоядролық соғыстың алдын алудың салдары мен ықтималдығы жатады. Халықтың ең жылдам өсуі көбінесе Азия, Африка, Латын Америкасының Әлеуметтік және экономикалық дамушы елдерінде орын алады. Бұл мемлекеттерде, ең алдымен Азия және Африка континенттерінде азық-түліктің, тұрғын үйдің жетіспеушілігі айқын сезіледі, білім алу және медициналық көмектің қазіргі деңгейін ұстап тұру үшін мүмкіндіктер жетіспейді. Сонымен қатар, Еуропа елдерінде туу коэффициенті төмендейді. Туу деңгейі мен халықтың өсуі тек биологиялық процестер емес, олар тек биологиялық заңдарға бағынбайды. Демографиялық қайта құрудың шешуші шарттары әлеуметтік және мәдени механизмдер мен реттеулер болып табылады. Өмір сүру деңгейі мен мәдениеті төмен елдерде халықтың өсуі экономикалық және мәдени жағынан дамыған мемлекеттерге қарағанда едәуір жоғары. Себебі бай елдерде баланы тәрбиелеу мен оқытуға кететін шығындар өте жоғары. Әлеуметтік және мәдени өмір сүру деңгейі төмен дамушы елдерде балаларды тәрбиелеу және оқыту шығындары әлдеқайда төмен. Сонымен қатар, туу коэффициентін жоққа

шығаратын сана мен дәстүрлер қоғамға осы елдердегі халықтың тез өсуін тежейтін шаралар қабылдауға мүмкіндік бермейді. Халықты басқару және оның өсу қарқыны жаһандық проблемаға айналуға.

Демографиялық мәселені шешуде қоғам адамның парасаттылығына сүйенеді. Бірақ абстрактілі парасаттылық - бұл белгілі бір елдің, аймақтың, тарихи және халықтық дәстүрлердің Әлеуметтік және мәдени құрылымын мұқият және жан-жақты талдау негізінде ғана жұмыс істейтін әлсіз механизм, оның ішінде халықтың өсу қарқыны мен құрылымын ақылға қонымды басқару қажет екенін мойындау керек. Бұл нүктелерде философия мүдделерінің психологиямен, этнологиямен, әлеуметтанумен, демографиямен және мәдениеттанумен қиылысуы байқалады, бұл уақыт өте келе тәуелсіз демографиялық сананың қалыптасуына әкелуі мүмкін.

Философтардың экология мәселелерін зерттеудің тағы бір бағыты – соғыстар-қақтығыстарды күшпен Қарулы шешудің ерекше түрі. Қазіргі уақытта ірі державаларда атом бомбалары, Жердің кез келген нүктесіне жететін зымырандар бар.

Бактериологиялық және химиялық қарудың әр түрлі түрлерінің болуы, сондай – ақ кәдімгі қару – жарактың үнемі күшеюі жаңа, үшінші дүниежүзілік соғыс – зымыран-ядролық соғыс соңғы болуы мүмкін деп айтуға мүмкіндік береді, өйткені бұл жердегі барлық тіршіліктің соңы болар еді. Қысқа уақыт ішінде радиоактивтіліктің күшті жоғарылауы ядролық соққыдан аман қалған барлық тіршілік иелерінің өліміне әкеледі. Ірі қалалардың, ғылыми және өндірістік орталықтардың көпшілігі жойылады. Бүкіл биосфера радиациямен ластанады. Осыған байланысты біздің планетамыздағы өмір мәңгілікке мүмкін болмайды.

Ядролық зымыран соғысының алдын алу барлық жергілікті және аумақтық қарулы қақтығыстарды азайтуды, жақсырақ тоқтатуды талап етеді. Мұны түсіну жаңа саяси ойлаудың негізі болып табылады. Сондықтан философияның міндеті – мұндай өзгерістердің мазмұны мен бағытын түсіну, сондай-ақ соғыстарсыз әлеуметтік-тарихи прогреске апаратын жолды көрсету.

Осылайша, экологиялық философия экологиялық проблемаларды дұрыс қоюға, оларды тереңірек, жан-жақты түсінуге және ең жақсы экологиялық стратегияны жасауға мүмкіндік береді. Ол қоғамды қайта құруды, өндірісті ғана емес, сонымен бірге экологиялық білім беруді, жаңа мораль, адамгершілік ретінде тәрбиелеуді, экологиялық сананы «Қоғам – табиғат» жүйесін көрсететін және оған ақылға қонымды көзқарасқа бағытталған пікірлер, білім мен нанымдардың жиынтығы ретінде қалыптастыруды талап етеді.

Қазіргі кезеңде философия экологиялық проблеманы әртүрлі бағыттарда шешуге көмектесе алады, өйткені ол өткеннің мәдени құрылымдарымен байланысты экологиялық қайшылықтарды жеңу қажеттілігіне бағытталған жаңа қоғамдық сананы қалыптастыруға мәжбүр етеді, жеке ғылыми ережелердің шектеулерін, адамның табиғатпен қарым-қатынасындағы рухани және практикалық мүдделерінің біржақтылығын, пікірлердің бөлінуін жеңуге ықпал етеді.

Абайсыздық уақыты өтті, экологиялық мораль дәуірі келді. Адам

табиғатты жаулап алушының рөлін оның қарапайым мүшесі мен азаматының рөліне ауыстыруы керек екенін нақты түсіну керек. Егер биотикалық қауымдастықтың тәртібі мен сұлулығын бұзбаса, әр әрекет дұрыс деп саналады, ал егер керісінше болса, шамалы болады.

Табиғат тағдыры үшін моральдық жауапкершілікті сезінетін адам оны сақтауға жеке үлес қоса алады. Өйткені, барлық ұлы істер жеке тұлғалардың күш-жігерінен басталды, содан кейін көптеген адамдар қосылды. Өзінің ерекшелігімен мақтануды тоқтататын кез келді, табиғат заңдары адамға маңызды емес деп санау керек.

Қазіргі білімде философия экологиялық мәселеге көптеген әртүрлі көзқарастарды, оның аспектілері мен негіздерінің жиынтығын біріктіруге арналған.

Экологиялық жағдайды философиялық тұрғыдан түсіну проблемаларды талдау мен шешудің жалпы әдіснамалық принциптерін қалыптастыруға көмектеседі.

Философия жағына ойыса келсек бұл ғылым басқа ғылымдардың тамыры екенін айта кетуіміз керек. Философия жан-жақты ол технологияда, медицинада және барлық жерде, тіпті біздің өмір сүруіміздің өзінде философиялық мән бар. Философия адамға ойлауды үйретеді. Және де ол арқылы біз өмірдің мәнін іздеуге тырысамыз. Сондықтан біз жастар философияға терең бойлай отырып өз саламызды дамытудың жолдарын іздеуіміз және сол жаңа идеяларды практикалық түрде өндіріске енгізуіміз керек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ахутин А.В. Понятие природы в античности и в Новое время. Москва, 1988. - С. 207.
2. Вернадский В. И. Живое вещество и биосфера. - Москва, 1994. - С. 354.
3. Вернадский В. И. Размышления натуралиста. Кн. II. Научная мысль как планетное явление. - Москва, 1977. - С. 38.
4. Понимание глобальной экологической проблемы . Земля людей. Выпуск 4. – М.: Знание, 1981. - С. 6-24.

УДК 101.1

Қадесова М.П. (23-МБЖ-2з, ВКТУ), Уалиева С.К. (к.и.н., ВКТУ)

ӨРТ ҚАУІПСІЗДІГІНІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ-ӘДІСНАМАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Андатпа. Бұл мақалада адамзаттың қалыпты өміріндегі, табиғи немесе жасанды қауіп-қатердің әсері мен зардаптары қарастырылады. Өрт қауіпсіздігі бойынша алдын алу шараларының ерекшеліктері көрсетілген. Әр түрлі өндірісте кептірілетін өрттің негізгі қауіптері мен өрт қауіпсіздігін сақтаудың негізгі талаптары мен шаралары талданады.

Түйін сөздер: өрт, қауіпсіздік, өрт қауіпсіздігі, өндіріс, техникалық процесс, қоршаған орта.

Философия-көптеген функциялары бар өте жан-жақты ғылым: дүниетанымдық, әдістемелік, аксиологиялық, гуманистік және болжамдық. Олардың барлығы адамға өз өміріне басқа қырынан қарауға мүмкіндік береді. Біз өмірді және өзімізді біртіндеп ашу үшін жетіспейтін даналықты іздеу үшін философияны зерттейміз. Себепсіз және мағынасыз болып көрінетін нәрсенің себебін түсіну үшін зерттейміз: қайғы - қасірет, ауру, кедейлік, зорлық-зомбылық, ессіздік, жеккөрушілік, қорқыныш.

Мен үшін ең маңызды мәселе-философия сізді ойлануға мәжбүр етеді және нақты сұраққа тікелей қарамай, басқа жолдарды қоспағанда, біз бастапқыда есептегіміз келмеген нәрсе шындыққа айналуы мүмкін. Табиғат экологияда да, философияда да зерттеудің маңызды нысандарының бірі болып табылады. Адам өзінің ресурстары мен әлеуетін пайдаланып, өзінің өмір сүру жағдайларын жақсарту, сондай-ақ экономика мен технологияны жетілдіру үшін табиғатпен үнемі өзара әрекеттеседі. Сонымен қатар, көптеген ғасырлар бойы адам санасында көбінесе қоршаған ортаға тұтынушылық қатынас басым болды. Табиғат тек ештеңе бермей-ақ шексіз алуға болатын ресурстардың қоймасы ретінде қабылданады. Адамзат өркениеті әлі біздің өмір сүруіміз онымен қаншалықты тығыз байланысты екенін жақсы түсінбейді.

Экология мәселесі адамзат үшін маңызды. Оның шешімі адам мен табиғат арасындағы қарым-қатынасты философиялық тұрғыдан түсіну аясында ғана мүмкін болады. Қоршаған ортаны жан-жақты зерттеу бізге өзімізді және әлемді жақсы білуге көмектеседі. Сонымен қатар, адам мен табиғаттың үйлесімді өмір сүруі мен бірлескен дамуы адамдардың моральдық өзгеруіне ықпал етеді.

Қоршаған ортаны қорғаудың маңыздылығын философиялық тұрғыдан түсіну адамға табиғатқа ұқыпты қарауға ғана емес, сонымен қатар әлемдегі орнын түсінуге көмектеседі. Ғылымда "барлық нәрсенің өлшемі бар" пікірі ретінде қоршаған орта тек адамның көзқарасы бойынша түсіндіреді, оны тәуелсіз құндылық емес, тіршілік ету ортасы ретінде қабылдайды. Сонымен қатар, адам өзінің дамуын жалғастыру және өмір сүру деңгейін ұстап тұру үшін көбірек ресурстарды қажет етеді, яғни біздің қоршаған ортаға тәуелділігіміз артады. Біріншіден, бұл адамгершіліктен арылуға әкеледі, өйткені рухани дамыған тұлға емес, сыртқы факторлар жоғары құндылыққа айналады. Екіншіден, адамның мүдделері мен қажеттіліктерінің ауқымы тұтыну көлеміне дейін тарылып кетуінен туындаған сананың бөлшектенуі орын алады. Табиғат пен оның

экологиясы көзден таса бола бастайды. Үшіншіден, тұтынушылық адамда өзімшілдік дамиды. Мұндай жағдайда адам табиғатты ең жақсы жағдайда өз өмірі үшін немесе демалу орны ретінде қабылдайды. Алайда, бұл тәсілді қанағаттанарлық деп тануға болмайды. Бұл жерде тек экологиялық дағдарыс туралы ғана емес, ол антропогендік фактордың рөлі артқан сайын байқалады. Бұл дағдарыс тереңдеп бара жатқанымен, бұл біздің өмірімізге адамдарға және табиғатқа деген көзқарасын өзгерту үшін әсер еткенге әкеледі. Сондықтан экология мәселелерін философиялық тұрғыдан түсінудің маңызды міндеті-табиғатты адаммен тек тұтынушылық емес, адам өмірінің мәні қарау қажеттілігін арттыру қажет.

Менің мамандығымдағы Философия соңғы рөлден алыс орналасқан. Оның ықпалымен бірқатар ұлы істер жасалды. Ол адамдарды ойландырады, мәжбүрлейді және мотивациялық әрекет жасайды. Негізгі экологиялық қиындықтар қазіргі заманғы өндірістің сипатымен және жалпы өмір салтымен анықталады. Тіпті ежелгі грек философтары адамдардың қажеттіліктері шексіз өсе алатынын және оларды қанағаттандыру мүмкіндіктері әрқашан шектеулі екенін түсінді. Сондықтан олар қажеттіліктерді шектеуді дұрыс пікір деп санады. Сократ «Тамақтану үшін өмір сүру емес, өмір сүру үшін тамақтану қажет» деп кеңес берді. Адамзат өркениеттің тұрақты дамуының негізгі шарты жеткілікті энергия мен ресурстар болып табылады. Бұл тек мұнай мен газ туралы ғана емес: ауыз су, егістік жерлер, орман, пайдалы қазбалар қоры таусылып жатыр. Олар үшін көп жағдайда әлемдік саясаттың үстемдігіне айналған өткір күрес жүріп жатады.

Адамзат көптеген қателіктер жіберді, бірақ егер адамдар ерте ме, кеш пе ойланбаса, жасаған ісіне өкінбесе және бәрін түзетуге немесе жақсартуға тырыспаса, адамдар болмас еді. Философия бізді дәл осындай ойларға жетелейді. Философия ғылым қарапайым заттардың жаңа жақтарын ашады. Бұл бізге ойлауға, дамуға және іс-әрекетке ынталандыруға көмектеседі. Сондықтан, егер біз оны өмір сүргіміз келсе және өмір сүргіміз келмесе, оның біздің өмірімізде болуы қажет.

Адамзат пайда болғаннан бастап, қалыпты өмір сүру салтын қалыптатырды. Өмірлік қажеттіліктерін өтеу барсында көптеген жетістіктерге жетуде. Ғылым мен білімнің даму сатысында көптеген технологиялар мен техникалық процестер пайда болды. Адамзаттың даму сатысы алға басып, ғылыми-техникалық прогресске де жетті. Өндіріс саласы дамығанымен, адамдарға әкелетін пайдамен бірге қауіпті әсерлер де пайда болды.

Өндіріс процесстері немесе табиғи жағдайы кезіндегі қауіпсіздікті сақтау маңызы арта түсті. Антропогендік және табиғи әсер негізінде пайда болған апаттар, адам өміріне көптен көп әсер бере бастайды. Жарылыс қаупі, улы заттармен улану, жарақат алу жағдайлары жиілей түсті. Ең қауіпті апаттардың бірі - өрт қаупі.

Өрт – аса қатерлі жау. Сон-дық-тан да, бұған бей-жай қарауға болмай-ды. Айтып келмейтін апаттардан сақтану да күн тәртібіндегі басты мәселенің бірі. Сондықтан, қай кезде де тілсіз жауға тос-қау-ыл қажет. Күннің күрт ысуына байланысты табиғи өрттердің орын алу қаупі арта түседі. Аптапта ыстық пен

қуаңшылық кезінде ормандардағы өрт қауіпсіздігі ережелерін сақтаудың маңызы өте зор. өрттердің көбі орман қорына көршілес орналасқан шаруа қожалықтары және ауыл шаруашылығы ұйымдарына тиесілі шабындықтарда өсімдік қалдықтарын жағу салдарына болады. Сондай-ақ, табиғат аясында демалушылар мен тұрғындардың өрт қауіпсіздігін сақтамауы да орын толмас оқиғаларға ұрындырады.

Өрттің де, судың да артында адамның тағдыры тұр. Әсіресе жаз мезгілінде дала ыстықтан күннен-күнге күйіп барады. Қуаңшылық орын алған жерде өрттің өршитіні бесенеден белгілі. Шөптердің жануына далада жатқан шыны, сынық әйнектердің қызуы, жол бойында автокөліктерден лақтырып кеткен өшірілмеген темекі тұқылдары, найзағай, шөп ору жұмыстарына қатыстырылатын тракторлар мен агрегаттардың жарамды шок өшіргішпен жабдықталмауы себеп болуы ықтимал. Қас-қағым сәтте қалың орманның өзін күлге айналдырып жіберетін өрт-пен, жазым болса тұңғиығына тар-тып кететін судың да адам үшін қауіп басым. Орман өрттері проблемасының өзектілігі ең маңыздыларының бірі болып табылады. Ол өртті басқарумен, демек, ормандарды қорғау қызметін жетілдірумен, өртке қарсы іс-шаралар көлемін ұлғайтумен және олардың тиімділігін арттырумен байланысты міндеттердің тұтас спектрін шешуді талап етеді. Антропогендік өрт қауіп-бұл халық тарапынан орман алқаптары үшін өрт қауіп. Бұл халықтың экологиялық білім деңгейіне, өрт қауіпсіздігі ережелерін білуге, орманда отты қолданудың практикалық дағдыларын игеруге байланысты. Өрт қауіпсіздігі ережелерін бұзғандықтан, ормандарда жыл сайын орман өрттері пайда болады, бұл үлкен экономикалық және экологиялық зиян келтіреді. Антропогендік жүктеме адамдардың әсерінен болатын өрттерінің санын анықтайтын негізгі факторлардың бірі болып табылады. Қазіргі уақытта өмір сүру жағдайларын қолдайтын және қалпына келтіретін негізгі механизмдердің бірі ретінде әрекет етеді.

Орман өрттерінің экологиялық салдары атмосфералық ауаның көмірқышқыл газымен және орман жанғыш материалдарының пиролиз өнімдерімен ластануы, оттегінің жануы болып табылады. Дала өрттерімен көміртегі мен ағаштың толық емес жану өнімдерінен тұратын күйе бөлшектері ауаға түседі. Өртүрлі органикалық заттар, соның ішінде мутагендік және канцерогендік қасиеттері бар көптеген фенолдық қосылыстар. Ауаның түтіні жердің микроклиматының нашарлауына әкеледі; тұманды күндер санының артуы, атмосфераның мөлдірлігінің төмендеуі және оған байланысты көрінудің, жарықтандырудың, ультракүлгін сәулеленудің төмендеуі. Тіпті кейбір заттардың өте аз концентрациясы өте қауіпті.

Қоршаған ортаны ластайтын орман өрттері өсімдіктер мен жануарлар әлеміне үлкен зиян келтіреді. Өрттің салдарынан ормандардың табиғи жаңару жағдайлары күрт нашарлайды, олар редіндер мен бос жерлердің пайда болуына әкеледі. Орман өрттері әсіресе тұрақсыз экожүйелердің таралу аймақтарында қатты әсер етеді. Орман өрттері нәтижесінде жем-шөп қорының азаюы жаппай көші-қонды және жабайы табиғат санының азаюын тудырады. Орман өрттері ормандардың санитарлық жағдайын нашарлатады, олардың зиянкестер мен

аурулардың зақымдалуына төзімділігін төмендетеді. Өрт-жас ормандардың ең қорқынышты жауы, әсіресе шалғындар мен егістіктер арасында ашық жерде орналасқан.

Өрт үлкен материалдық шығын келтіреді және кейбір жағдайларда адам өлімімен бірге жүреді. Сондықтан өрттен қорғау қоғамның әрбір мүшесінің маңызды міндеті болып табылады және жалпымемлекеттік ауқымда жүргізіледі. Өрттен қорғау өзінің мақсаты өрттің алдын алудың және оларды жоюдың ең тиімді, экономикалық тұрғыдан орынды және техникалық негізделген тәсілдері мен құралдарын іздестіруді, сөндірудің күштері мен техникалық құралдарын неғұрлым ұтымды пайдалану кезінде ең аз залал келтіре отырып, оларды жоюды көздейді. Өрт қауіпсіздігі-бұл өрттің пайда болу мүмкіндігі алынып тасталатын объектінің жағдайы, ал ол туындаған жағдайда өрттің қауіпті факторларының адамдарға, құрылыстарға және материалдық құндылықтарға теріс әсерін жою үшін қажетті шаралар қолданылады. Өрт қауіпсіздігі өрттің алдын алу және белсенді өрттен қорғау шараларымен қамтамасыз етілуі мүмкін. Өрт профилактикасы өрттің алдын алуға немесе оның салдарын азайтуға бағытталған іс-шаралар кешенін қамтиды. Өрт профилактикасы-халық шаруашылығы объектілерін өртке қарсы қорғауды қамтамасыз етуге бағытталған инженерлік-техникалық және ұйымдастырушылық іс-шаралар кешені. Өрт-профилактикалық жұмыстың мақсаты елімізде қалаларда, елді мекендерде, материалдық құндылықтар шоғырланған жерлерде және халық шаруашылығы объектілерінде оларды үлгілі құндылықтарға келтіру арқылы өрт қауіпсіздігінің жоғары деңгейін ұстап тұру өртке қарсы жағдай болып табылады. Профилактикалық жұмыстың негізгі міндеттері: өрттің туындауына себеп болуы мүмкін себептерді жоюға бағытталған іс-шараларды әзірлеу және жүзеге асыру; ықтимал өрттердің таралуын шектеу және өрт болған жағдайда адамдар мен мүлікті сәтті эвакуациялау үшін жағдайлар жасау; туындаған өрттің уақтылы анықталуын, өрт күзетінің тез шақырылуын және өртті сәтті сөндіруді қамтамасыз ету болып табылады.

Объектілердегі профилактикалық жұмыс; тұтастай алғанда объектінің және оның жекелеген учаскелерінің өрт қауіпсіздігінің жай-күйін мерзімді тексеруді, сондай-ақ ұсынылған іс-шаралардың уақтылы орындалуын бақылауды қамтамасыз етуді; нұсқамаларды тапсыра отырып, объектіге өрт-техникалық зерттеп-қарауды жүргізуді, олар бойынша шығарылған нұсқамалар мен бұйрықтардың орындалуына пәрменді бақылауды белгілеуді қамтиды.

«Ұры кем дегенде қабырғаларды қалдырады, ал өрт ештеңе қалдырмайды» деген сөз бар. Сондықтан өрт өте қауіпті де әсерлі қатер! Оған жол бермеу үшін бізге байланысты барлық нәрсені жасау керек. Сіз қырағы болуыңыз керек.. Өрт қауіпсіздігі ережелерін сақтаңыз: оларды елемей қайғылы жағдайға әкеледі. Әр адамның өмірінде әр түрлі оқиғалар мен төтенше жағдайлар жиі кездеседі, олар оқиғаны тез бағалауды және қорғаудың, құтқарудың, өмір сүрудің ең тиімді әдісін тандауды талап етеді. Төтенше жағдайдың алғашқы минуттарында қорқыныш, тосынсый, дүрбелең, әсер ету жағдайында адам рефлексивті, подсознание деңгейінде әрекет етеді. Мұндай әрекеттердің негізгі себептері көп жағдайда, біріншіден, тосынсый, екіншіден, дайындықсыздық, яғни қарсы шараларды білмеу болып табылады.

Өрт қауіпі тек кәсіпорында, мекемеде ғана емес, сонымен қатар күнделікті өмірде де күтілуде: - тұрғын пәтерде, жеке автокөлікте немесе гаражда, бақша учаскесінде және т.б. өндірістегідей, тұрғын үй және басқа да үй-жайларды алғашқы өрт сөндіру құралдарымен (өрт сөндіргіштермен және т. б.) және қорғаныс жүйесімен қамтамасыз ету қажет. Өрт - бұл жану үрдісі. Жану – бұл жылу мен жарықтың бөлінуімен тез жүретін тотығу реакциясы.

Еңбекті қорғау өрт қауіпсіздігімен органикалық түрде байланысты, өйткені өрттер мен жарылыстардың пайда болуы мен таралуының алдын алу шаралары жазатайым оқиғалардың алдын алуға бағытталған іс-шаралар болып табылады.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, өрт қауіпсіздігінің маңызды және негізгі ережесі отпен жұмыс жасауда немқұрайлылыққа жол бермеу екенін атап өткен жөн. Аса қауіпті жұмыс кезінде тиісті қауіпсіздік ережелерін қолдана отырып, өрт қауіпсіздігіне байыпты қарау қажет. Тек қана өндіріс орындарында ғана емес, үй-жайларында, қоршаған орта жағдайында өрт қауіпсіздігі жөнінде ұмытпаған дұрыс. Әр жасалған іс пен қадамдарымыз үшін тек қана өзіміз жауап беріп, зардабы мен әсерін өзіміз көтереміз. Қоршаған орта мен болашақ адамзаттың қауіпсізлігі әр адамның қолында екендігін ұмытпауымыз қажет!

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Өрт қауіпсіздігі. Өрт қауіпсіздігін қамтамасыз ету құралдары. / В.И. Фомин - М.: Жоғарғы Мектеп, 2002.
2. Өнеркәсіптік ғимараттар мен құрылыстар. Өрттен қорғау. / В.В. Терехнев, Н.С. Артемьев, Д.Н. Королченко - М.: Ғылымтану, 2006. <http://www.mchs.gov.ru/stats/Pozhari>
3. Еңбекті қорғау негіздері. / М.П. Ганджук – М.: Жоғары.мектеп, 2005.
4. Өрт профилактикасы. Объектілердегі өртке қарсы іс-шаралар. / М.П. Колчин - М.: Құрылыс күні, 2004.
5. Өндірістік және өрт автоматикасы. / Н.Ф. Бубыр - М.: ВИПТШ, 2007.
6. Еңбекті қорғау. Өндіріс жағдайындағы тіршілік қауіпсіздігі. / М.И. Басаков. – М.: Феникс, 2008.
7. Тұрмыстық қызмет көрсету кәсіпорындарындағы өрт қауіпсіздігі. / Э. П. Пышкина, В. С. Клубан - Анықтама, 1989.

UDC 324.8

Linok Y.N., (1st year student, American program, Kazakh-American Free University),
Linok S.A. (Candidate of Political Sciences, EKTU)

ELECTIONS 2023: SEARCH FOR INNOVATIVE SOLUTIONS (BASED ON THE EAST KAZAKHSTAN REGION)

Summary. The article describes the features of the 2023 elections to the Mazhilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan and maslikhats of all levels. The analysis of participation in elections of political parties is given on the example of the East Kazakhstan region. The pool of candidates for deputies in the region is considered. The search for innovative solutions in this election campaign is shown.

Key words: early elections in the Republic of Kazakhstan; mixed electoral system; political parties in the elections in the East Kazakhstan region; candidates for deputies; innovative election campaign solutions.

On March 19, 2023, early elections of deputies for the Mazhilis of the Parliament of the country and maslikhats of all levels will be held in Kazakhstan.

They will be held under a mixed system: 70% of the deputies for the Mazhilis are elected from party lists, and 30% from single-mandate constituencies. Elections to maslikhats of regions and cities of republican significance will be held in a ratio of 50 to 50. In elections to maslikhats of districts and cities of regional significance, deputies will be elected only in single-mandated districts.

The emergence of single-mandate constituencies makes it possible to nominate candidates for deputies not only from parties but also from various public associations. It also gives the possibility of self-nomination of candidates.

The number of political parties participating in the elections has increased to 7. Among them are well-known parties such as Amanat, Ak zhol, the People's Party of Kazakhstan (NPK), Auyl, the National Social Democratic Party (OSDP), and the newly registered parties Baitak and Respublica. The "threshold" for parties to enter the Mazhilis and maslikhats has been reduced to 5% (used to be 7%).

As a result, it is expected that the struggle for votes will become more intense. After the elections, the accountability of deputies to their voters will increase. All this speaks of the search for innovative solutions in the 2023 elections aimed at democratizing public life. The success of this course determined also by the situation in the regions of the country, including the East Kazakhstan region.

Branches of all seven parties are participating in the elections for the Mazhilis and maslikhats in the East Kazakhstan region. Information about their activities is posted on the websites of the branches of the parties Amanat, Ak zhol, NPK, Auyl and OSDP. There is no information about the newly registered branches of the Respublica and Baitak parties.

We have analyzed the activity of political parties in East Kazakhstan at the stage of nomination and registration of candidates for deputies of the Mazhilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan and maslikhats of the East Kazakhstan region, the city of Ust-Kamenogorsk. For this, official information of the territorial election commission posted on the website of the region's assets was used [1,2,3].

The results of this analysis are indirect indicators of the parties' ambitions, their financial and administrative capabilities, the presence of their own electorate, the experience of participating in elections, their hopes for victory, and their prospects both in single-mandate districts and on party lists.

Comparing the available information about the branches of parties in the East Kazakhstan region, it should be noted that the region's population mostly knows something about the activities of Amanat. More than 400 candidates from it are running in the region, including one for the Mazhilis, 52 for the regional maslikhat, 100 for city maslikhats, and 206 for district maslikhats. From region, 4 candidates for the Mazhilis were included in list. Last year, Zhumadilova S.A., who previously headed the regional department of education, was elected chairman of the branch.

Not much is known about the other branches of the parties. In 2022, a new head of the East Kazakhstan regional branch of the Ak zhol party was elected - Riakhanov S.N., an entrepreneur in the fields of construction and IT. He entered the list of party candidates for the Mazhilis. According to the majority system, Ramazanova A.T., also an entrepreneur, was nominated for the Mazhilis.

From the NPK, Musin K.M., chairman of the regional branch of the party and a major businessman, was included in the party list of candidates for the Mazhilis. A lecturer of the S. Amanzholov East Kazakhstan University, Kalenova A.A., participates in the elections to the Mazhilis in a single-mandate constituency.

The regional branch of the Auyt party also takes part in the elections. It is headed by Abitaev F.K., an agrarian businessman. The leader of the East Kazakhstan branch of the OSDP, Kalgin V.E., entered the party list for the elections for the Mazhilis.

Ten people are registered as candidates for deputies of the Mazhilis in the regional single-mandate district. That indicates that the competition is high. Among them, one representative from each of the parties: Amanat, Ak zhol, NPK and Auyt. Respublica and Baitak, along with the OSDP, did not nominate their own candidates. Thus, the parties nominated 4 people in the East Kazakhstan Region - 40% of the list. Self-nominated are 6 people (60%, that is, more than half). Among the 10 candidates, there are 6 men (60%) and 4 women (40%).

In single-mandate constituencies, 60 people were registered as deputies of the East Kazakhstan regional maslikhat for 16 seats, i.e., the competition is 3,75 per mandate. Out of these, 24 (40%) were nominated by parties (21 people) and public associations (3 people), and 36 (60%), that is, the majority, are self-nominated. Of the parties, Amanat is the most represented - 16 candidates (26,7%) - one person in each constituency. In addition, 3 people (5%) were nominated by the Respublica, one each (1,7%) by Ak zhol and the NPK. But Auyt and Baitak, like the OSDP, are not represented as candidates at the level of the regional maslikhat. From public associations, two candidates were nominated by the People's Congress and one by Zheltoksan-86. Of the 60 candidates, 36 (60%) are men, and 24 (40%) are women.

According to the party lists in the East Kazakhstan Region, the parties (for 16 mandates) are represented as follows: Amanat - 36 candidates, Auyt and Respublica - 7 each, Ak zhol and NPK - 5 people each, and Baitak - 3 people. Candidates from OSDP at the level of the regional maslikhat are not represented.

For comparison, we present data on elections to the Ust-Kamenogorsk city

maslikhat. In single-member districts, 83 people are registered for 24 seats; the competition is about 3,5 people per seat. Of these, the majority - 59 (71%) are nominated by parties (58 people) and public associations (1 person), and only 24 (29%) are self-nominated. More than half (53%) of the parties are candidates from Amanat - 44 people, 7 people (8,4%) from Respublica, 3 people (3,6%) from Ak zhol, 2 people (2,4%) from Auyl, and one person each (1,2%) from the NPK and Baitak. One candidate (1,2%) represents the public association People's Congress. Out of 83 candidates for the Ust-Kamenogorsk city maslikhat, 51 (61,5%) are men, and 32 (38,5%) are women. Thus, the data on elections to the East-Kazakhstan regional and Ust-Kamenogorsk city maslikhats shows that, among the parties, the opportunity to nominate candidates in single-mandate constituencies was mainly used by the Amanat party. The well-known parties Ak zhol, Auyl and NPK are relatively poorly represented, as well as the new ones - Baitak and Respublica.

Of course, this will also affect the final composition of deputies from parties, where, apparently, Amanat will significantly prevail. At the same time, most likely, parties in maslikhats will be represented more widely compared to the previous elections (presumably up to 4–5 parties). A certain number of deputies will be self-nominees. But whether they will “pass” without the support of parties and administrative resources is a big question.

Most likely, there will be relatively few of them. And the higher the level of representative power, the fewer (as a percentage) there will be. And in the previous composition, there were none at all: 32 representatives of Nur-Otan were elected to the East Kazakhstan regional maslikhat for 38 seats (in fact, two current regions), and 3 each from Ak zhol and Auyl - that is, only from three parties. Wider representation in 2023 will be due to: firstly, the emergence of single-mandate constituencies and, secondly, the reduction of the “passing threshold” for parties to 5% (instead of 7%).

In general, preparations for the 2023 elections in the East Kazakhstan region also indicate the search for innovative solutions for organizing elections and democratizing public life in the region.

LITERATURE LIST:

1. [https://www.gov.kz/memleket/entities/akimEast region/activities/23146?lang=ru&parentId=22972](https://www.gov.kz/memleket/entities/akimEast%20region/activities/23146?lang=ru&parentId=22972) Kazakhstan
2. [https://www.gov.kz/memleket/entities/akimEast region/activities/27253?lang=ru&parentId=26175](https://www.gov.kz/memleket/entities/akimEast%20region/activities/27253?lang=ru&parentId=26175) Kazakhstan
3. [https://www.gov.kz/memleket/entities/East oskemen/activities/24300?lang=ru&parentId=9300](https://www.gov.kz/memleket/entities/East%20oskemen/activities/24300?lang=ru&parentId=9300) Kazakhstan region-

ЗАМАНАУИ МЕКТЕПТІҢ МЕМЛЕКЕТТІК-ҚОҒАМДЫҚ БАСҚАРУ МОДЕЛІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа. Мақалада мектеп көшбасшысының басты бағыты - басқару және мектептің табысты дамуын стратегиялық жоспарлау туралы баяндалады. Қазіргі өзгеріс заманында басқару мектептің ары қарай дамуының негізгі факторлары айтылады. Өзгерістерге сәйкес, болашаққа бағдар жасалынады.

Түйін сөздер: табысты оқыту мен оқу, эвалюациялау, өзін-өзі бағамдау, басқару, табысты оқушы, табысты мектеп.

Қазіргі қоғамның дамуы кезінде білім беру мекемесін тиімді басқару мәселелері әрбір мектеп көшбасшысы үшін өзекті болып саналады. Бүгінгі ғылым мен ілімнің ғарыштап дамыған заманда әлеуметтік-экономикалық және саяси құрылымның түпкілікті жаңаруына байланысты алға қойылып отырған басты міндет – ұлттық білім жүйесіне басқаша тұжырымдама жасап, жаңаша талап қою. Инновациялық және тәжірибелік қызмет мектептегі білімнің жоғарғы сапасын арттырады. Ол мектепті және мектеп ішіндегі оқу- тәрбие үрдісін жаңа жолға қоюға себепкер болады. Оның негізіне қоғамның даму мүмкіндіктері, оқушылар мен ұстаздардың жан-жақты дамуына мектепте жағдай жасау, өзін-өзі басқару және ұжымдық қызметті тиімді ету кіреді. Қазіргі өзгеріс заманында басқару мектептің ары қарай дамуының негізгі факторы болып саналады. Ол өзгерістерге тез жауап беріп, болашаққа бағдар жасай алу керек.

Себебі әлемдегі жаһандану, даму және өзгеріс тек үздіксіз ізденудегі білім мен ғылымға тікелей байланысты. Сондықтан мектептегі оқыту мен оқудағы пайдаланатын жаңа әдіс-тәсілдер білімді дамытудың басты тетігі деп ойлаймын. Қазіргі таңда еліміздегі білім беру саласында қарқындап жүріп жатқан жаңалықтардан қалыс қалмай, мектептің оқу-тәрбие үдерісіне өзгерістер енгізу қажеттілігі туындап отыр. Бұл мақсаттағы жұмыстарымызды анықтап алу үшін қазіргі жағдайымызға талдау жасауымыз қажет.

Сондықтан мектеп көшбасшысы өз білім мекемесінде құқықтық нормаларды енгізу технологиясымен жақсы таныс болуы керек. Негізгі басқару технологиясы болып білім мекемесін, оқу-тәрбие үрдісін ақпараттандыру және жобалау саналады. Жоспарлау білім мекемесінің дамуына ықпал жасайды, тек мемлекеттік тапсырысты орындауға бағытталды. Осындай бағыт осы кезге дейін мектеп басқару жүйесінде көп кездесті. Бірақ әрбір мектептің өзінше ерекшеліктері бар. Жаңа инновациялық үрдістер көшбасшы мен ол басқарып отырған командадан басқа шешімдерді қажет етті. Ең бастысы – мектеп көшбасшысы мен оның командасына өз білім мекемесінің даму стратегиясын анықтау:

- Мектептің болашағын (оның миссиясын), даму перспективасын көру;
- Өз білім мекемесінің мақсатын анықтау;
- Стратегияны жүзеге асыру формаларын таңдау;
- Стратегиялық ойды жүзеге асыру;

– Стратегияны жүзеге асыруда баға беру. (1)

Осы басқару қызметінде ерекше орын алатыны ол- сараптау. Ол мектеп мәселелерін анықтауға көп көмек береді. Сараптау тереңірек жасалған сайын, перспектива нақтырақ көрінеді. Бұл жұмысты атқаруға оқу-тәрбие процесіне қатысушылардың бәрін – ұстаздар, оқушылар мен ата-аналарды сараптау жұмысына қатыстыру керек. Біздің мектепте үштік қауымдастықта жұмыс жүйелі жоспарланып атқарылуда. Мектептің дамуында даму жоспарындағы өзгеріс үш жылға мектептің негізгі басымдықтарына негізделген жалпы «жол картасы» көрінісі болып табылады

Мектеп директорынан өзгерістер енгізуді басқаруда нағыз көшбасшы болу талап етіледі.

Әлем өзгеруде, әлеммен бірге балалар да өзгереді, бұл мектептің өзгеру дамуына ықпал жасайды.

Мектепке өзгеріс енгізуге, дамуына 8 қадам ықпал жасайды деп тұжырым жасадым.

1. Мектеп мәдинетінің дамуы
2. Мұғалімдердің кәсіби дамуының деңгейі
3. Оқушының оқудағы деңгейі
4. Ата-аналардың сұраныс деңгейі
5. Сыртқы ортамен байланыс
6. Мектепте жағымды орта қалыптастыру
7. Мектептегі МТБ
8. Мектептегі қаржылық ресурстар

Мектепті басқару моделінде 9 бөлінген көшбасшылықты көруге болады. Осы басқару моделі арқылы мектеп жұмысының жүйесі жүйеленіп іске асырылуда. Әр ОТИМ өз бағыттары бойынша жұмыс атқаруда. Бөлінген көшбасшылықпен қауымдастықта бірлескен жұмыс нәтижесінде ұжым болып қалыптастырылып, ең біріншіден мұғалімдер арасында ынтымақтастық орта қалыптастыру, зерттеу, диагностикалау жұмыстары жүргізіліп, мәдениетті оқу ортасын құру, оқыту мен оқудағы көшбасшылық іске асырылуда. Қашықтықтан оқытуда осы үштік одақтың жұмысы жақсы нәтижесін берді.

Мектепшілік басқарудағы негізгі бағыттар: мектеп ұжымының мектеп ұйымдарында штатты іріктеу, жинақтау, қызметкерлердің қажеттіліктерін анықтау, қарым-қатынас басқаруды жүзеге асыру. 1)Қызметкерлерді басқаруға байланысты этика нормасын сақтау. 2)Шешім қабылдауда қызметкерлерді қатыстыру және олардың басқарудағы үлесін кеңейту

Басқарудың қызметін ұйымдастырудағы негізгі орын алатын оқу жылында мектеп дамуының негізгі бағыттарын жоспарлау болып табылады. Оқу жылының соңында орындалған істер мен жеткен жетістіктерге мониторинг жүргізіледі. Мәселелер анықталып, керекті бағдарламаға түзетулер жасалады. Мектеп көшбасшысы ретінде оқу жылында, жоспарды орындау кезінде туындап жатқан мәселелерді көріп отырамын. Кейбіреуі жедел түрде шешіліп, басқасы мектептегі процесстерге оң әсер етіп, оны өзгертіп жатады.

Даму бағдарламасына енгізілген бірнеше нәтижелер туралы айтсақ, олар үздіксіз тәрбие және білім сапасын арттыруға жұмыс жасайды.

Бағдарламаны жүзеге асырудағы нәтижелер қандай? Өзімнің басқару қызметімді саралай келе, мен үшін өзекті болып саналатын мектепті және білім беру үрдісін тиімді басқару – әрбір оқушының тұлғалық дамуына және білім сапасын арттыруға бағытталғаны. Басқару -оқушылардың табысты оқып, жоғары нәтижелерге қол жеткізуін қамтамасыз ете отырып, оқыту туралы ортақ ұстаным қалыптастыру жұмысына жетекшілік ететін, мықты ұйымдастырушылық миссиясы бар және оқушылардың үлгеріміне үлкен үміт артылатын интерактивті үдеріс.Мектептің басты негізгі мақсаты - сапалы білім беру.

Мектепті дамытуда табысты мектепке жеткізуде 6 бөлімнен құралған даму бағдарламасы, мектептің өзекті тақырыбы : «XXI ғасыр оқушысының дағдысын жетілдірудегі табысты оқыту мен табысты мұғалім» 5 жылда кезең- кезеңмен жүйемен іске асыруымыз керек.

Ол анық және қарапайым түрде мектептің басымдықтарын, стандарттарды арттыру үшін қолданылатын негізгі шараларды, осы және негізгі нәтижелер мен жоспарда қойылған мақсаттарға бөлінетін ресурстарды біріктіруі тиіс. Онда алдағы 5 жылға өзін-өзі бағалау барысында анықталған мектептің негізгі басымдықтарына негізделген жалпы «жол картасы» көрініс табады. Ол нақты деректерге сүйенеді және мектеп саясаты мен әрекеттер жоспарымен тығыз байланысты болады, бірақ олар МДЖ құжатына кірмеуі тиіс. Бұл қызметкерлер өз жұмысын жетілдіре және дамыта отырып, бағалауды бастау ретінде қолданылатын құжат болуы керек. Оның оқушыларға, оларды оқытуға және оқушылар жеткен нәтижелерді жетілдіруге назар аударуы маңызды.

Мектептің дамуының бір бағыты талантты оқушыларды қолдау жүйесі боп табылады. Мектептің педагогикалық ұжымы осы бағыттың негізгі мақсаты әртүрлі әрекет түрлерін өз оқыту мен оқуда қамтамасыз ету деп есептейді.

Мектеп түлектерінің мемлекеттік қорытынды аттестатау және сыртқы бақылаудағы білім сапасы, негізгі жоспардың бірі болып табылады.

2019-2020 оқу жылында аяқтаған 18 түлектің, 16 -сы жоғары оқу орнына, 2-уі колледжге қабылданып, 9 түлек білім гранты иегері болып танылды.

Жаңа кезеңдегі қажетті менеджерлік қабілеттер 3 негізгі бөлімнен тұрады

1) Білім мекемелерінде ағымды жағдайда түсініп, содан соң мақсатты

деңгей мен ағымдағы мақсаттар/ міндеттер деңгейін салыстырып, олардың арасындағы айырмашылықтарды жою.

2) Айырмашылықтарды қысқарту үшін өз қызметін, білігін және тиімті ресурстарын күтпеген жағдайларға бейімдеу.

3) Айырмашылықты төмендету үшін өз қарамағындағылармен мақсат-міндеттерді бөлісіп, солар тарапынан келісім мен ынтымақтастыққа қол жеткізу.

Білім беру ұйымдары басшыларының біліктілігін арттыру бағдарламасы директорлардан мектептің дамуын басқарумен қатар бақылауды да талап етеді және төмендегідей негізгі үш талап қойылады:

1. Өз ұжымында ортақ ұстаным мен құндылықтарды қалыптастыру.

2. Мектеп көшбасшылығы мен оны басқару туралы мықты білім мен түсінік қалыптастыру.

3. Тиісті жеке қасиеттердің, әлеуметтік дағдылардың болуы және адамдармен қарым-қатынас жасау өнерін игеру. (2)

Сондықтан мектеп басшысы менеджментті игерген менеджер ғана емес, адамға деген құрмет көрсетіп, сенім арта білетін, көшбасшылық пен бөлінген көшбасшылықтың мүмкіндіктерін көре және болжай алатын, мақсаты- басқару емес, жетекшілік пен тәлімгерлікке бұрылған тұлға деген тұжырымға келдім. Мақсат айқын – табысты оқушы, табысты мұғалім, табысты басшы, табысты мектеп! Олай болса, осы мақсатқа жету үшін шынайы іс - әрекеттің маңызы зор. Себебі, тек шынайы жауапкершілікпен жұмыс жасайтын ортаны қалыптастыру – тиісті нәтижеге жеткізеді. Ұлттық білім беру жүйесін модернизациялау жағдайында әлемдік озық тәжірибелерді пайдалану мүмкіндіктерін бағалау, ұлттық дәстүр мен ерекшеліктерді ескеру, білім мазмұнын жаңарту, білім беру жүйесін басқару мен ұйымдастырудың тиімділігін арттырудың жаңа жолдарын іздестіру секілді өзекті жайттар ерекше маңызға ие болып отыр. Мектеп директорынан өзгерістер енгізуді басқаруда нағыз көшбасшы болу талап етіледі.

Мониторинг пен бақылау мектептің дамуына, жақсаруына көмектеседі.

Мектепте оқу -тәрбие үдерісі бойынша жинақталған деректер қоры, мектеп сайты жұмыс жасайды.

Заманауи мектепті басқару моделінен күтілетін нәтиже бәсекеге қабілетті тұлға қалыптастыру.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев жолдауында «Болашақта өркениетті дамыған елдердің қатарына ену үшін заман талабына сай білім қажет. Қазақстан дамыған 50 елдің қатарына жеткізетін, терезесін тең ететін – білім» деп айтып өткен болатын. Еліміздегі қазіргі білім беру жүйесінің мақсаты – бәсекеге қабілетті табысты маман дайындау. Табысты маманды мектеп дайындайды, яғни мектеп — үйрететін орта, оның жүрегі – Мұғалім.

Қорытындылай келе, мектеп үшін нәтижеге жету әр тұлғаның білімді болуы ғана емес, білімді өздігінен алуы және алған білімдерін өмірде қолдану болып табылады. Бүгінгі бақытты бала - ертенгі жаңа әлем. Табысты мектептің көздейтін мақсаты: мектеп бітіріп шыққан әрбір тұлғаның бүкіл әлемге саналы ақыл көзімен қарай білуі деп санаймын. Сондықтан да барлығымыздың алдымыздағы басты міндет - әлем есігіне еркін енетін, дүниежүзілік мәдениетті танитын, тіл мәдениетін құрметтей білетін, рухани дүниесі бай, интеллектуалдық

өрісі кең, білімі жоғары, жан-жақты ақпараттандырылған, заман талабына сай табысты бақытты ұрпақ тәрбиелеу.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мектептегі тәжірибе кезеңіндегі орындауға арналған тапсырмалар «НЗМ» ДББҰ ПШО, 2017.
2. Басшыға арналған нұсқаулық - «НЗМ» ДББҰ ПШО, 2017.
3. ҚР мектеп басшыларының БА бағдарламасы - «НЗМ» ДББҰ ПШО, 2017.
4. Қазақстан Республикасының педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыру курстарының бағдарламасы. Екінші (негізгі) деңгей. Үшінші басылым. «Назарбаев зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2017.
5. «Педагогикалық диалог» ақпараттық - әдістемелік журналы №1, №2, №3 2017.

ӘОЖ (811.512.122)

Мехнина К.П. (22-МИК-1, ШҚТУ), Қаныбекова Ү.Ғ. (22-МИК-1, ШҚТУ),
Урюстюмова А.И. (ШҚТУ)

ШЕТЕЛГІ ҚАЗАҚТАР

Андатпа. Мақалада қиын заманда өз туған жерлерінен өзге елге кетіп, немесе демаркациялау кезінде басқа мемлекет құрамында қалған қандастырымыздың саны және олардың елге қайтып оралу мәселесі жайлы жазылған. Шет елде тұратын қазақ азаматтарының тарихы қазіргі таңдағы тәуелсіз еліміздің тарихының бөлінбес бір бөлшегі. Бұл қандастарымыздың тағдыры мен тарихы туралы жазу бүгінгі таңда өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Түйін сөздер. Тәуелсіз Қазақстан, шетел қазақтары, демократиялық мемлекет, қазақ диаспорасы, отандастар қоры, қандастар, ұлт бірлігі, ұлттық құндылық, экономика, тарихи оқиғалар.

Қазіргі таңда Қазақстан республикасы тәуелсіз, демократиялық мемлекет ретінде дамып, дербес мемлекет ретінде 32 жылдыққа да жетіп отыр. Осы уақыт аралығында еліміздің тек қана саяси, экономикалық, әлеуметтік, мәдени-рухани жағдайына ғана емес, демографиялық және этникалық дамуында да үлкен өзгерістер болды. Елдегі тұрып жатқан барлық ұлт өкілдерінің әлеуметтік-экономикалық жағдайы көтеріліп, көпұлтты мемлекеттің өзіндік формасы қалыптасты. Қазақ халқының ұлттық құндылықтары дәріптеліп, мемлекеттік сана, идеология қалыптастыру жолға қойылды. Әлемдік сахнада халқымыздың ұлттық құндылықтарын көрсетуге мүмкіндік алды. Сонымен қатар, тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен басталған осы бағыттағы жұмыстар қазіргі таңда әр түрлі мемлекеттік стратегиялық бағдарламалар аясында одан ары дамып, ұлт болашағы, ұлттық сана, ұлттық құндылық және ұлт бірлігі туралы нақты мәселелер қозғалып жатыр.

Алайда бұл бағыттағы жұмыстар тек мемлекетімізде тұрып жатқан азаматтарға ғана тиесілі деп айтуға болмайды. Себебі, Қазақстан тәуелсіздік алған соң мемлекеттің демографиялық, әлеуметтік-экономикалық жағынан дамыту мақсатында шет елдегі қазақ диаспорасына зор көңіл бөле бастады. Өйткені, ұлт мәселесі дегенде тек Қазақстанда тұратын қазақ халқы мен өзге ұлт өкілдері ғана емес шет елдерде тұратын қазақ диаспораларының жағдайы да қамтылуы керек.

Шет елде тұратын қазақ азаматтарының тарихы қазіргі таңдағы тәуелсіз еліміздің тарихының бөлінбес бір бөлшегі. Қиын заманда өз туған жерлерінен өзге елге кетіп, немесе демаркациялау кезінде басқа мемлекет құрамында қалған қандастырымыз жат жердің ауыртпалығын сезінген. Бұл қандастарымыздың тағдыры мен тарихы туралы жазу бүгінгі таңда өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

«Дүниежүзінде қанша қазақ бар?» деген сауал әр жыл сайын алдымыздан шығып отырады. «Мың өліп, мың тірілген» халық үшін жан саны қашанда маңызды. Шетелдердегі қазақтардың санын 2014 жылы Түркия үкіметінің жариялымы abai.kz ресми мағлұматы бойынша қарастырсақ.

Өзбекстанда ресми деректер бойынша 2 млн 500 мың, Қытайда 2 млн 250 мың, Ресейде 1 млн 310 мың, Моңғолияда 120 мың, Ауғанстанда 45 мың, Түркияда 30 мың, Германияда 17 мың, Тәжікстанда 16 мың, Иранда 53 мың 700, Украинада 15 мың, Францияда 15 мың, Беларуссияда 5 мың, АҚШ-та 10 мың, Канадада 5 мың, Әзірбайжанда 3 мың, Грузияда 3 мың, Пәкістанда 5 мың, Молдавада 3 мың, Англияда 2 мың, Литвада 3 мың, Швецияда 1 мың, Эстонияда 1 мың, Арменияда 1 мың, Австралияда 1 мың, Аргентинада 700, Иорданияда 300, Израильде 200, Финляндияда 64, Белгияда 2 мың, Аустралияда 900 деп көрсеткен [4].

Бұл есепке сүйенсек, бұдан 9 жыл бұрын жер бетінде Қазақстаннан тыс жерде 6 321 564 қазақ бар екен [4]. Кеңес өкіметі құрылар кезде қаншама бауырымыз қуғынға ұшырап шекара асып кетті. XX ғасырдың басына дейін қазақ жері болып келген біраз аймағымыз көршілес мемлекеттерге өтіп кетті. Мәселен, Ресейге алғашқы астаналық болған Орынбор, Өзбекстанға Ташкент, ал Қытайға бүтін бір бөлігі берілді. Ол жерде өмір сүріп жатқан қазақтар байырғы атамекендерінде қалды. Сондықтан осындай тұтас алып аймақтардың байырғы халқының саны бұдан әлдеқайда көп болуы мүмкін. Мысалы, Өзбекстанда төлқұжаты бойынша өзбек болып жүрген қандастарымыздың да бар екені белгілі. Осындай жағдайлар Қытай, Моңғолия, Қырғыстан секілді қазақтар көп шоғырланған аймақтарда да болмауына кім кепіл.

«Диаспора» грек тілінен аударғанда шашыранды өсу деген мағына білдірсе, басқа жаққа кетіп, шашыранды жүргендер немесе шоғып болып отырғандар өз атамекеніне қайтып оралғанда оларға репатрианттар деген атау берілді. М.Тәтімов диспора сөзін қазақша «шашырау» деп атайды. Ал ұлттық диаспора деп Қазақстаннан тыс жерде өмір сүріп келе жатқан халықты айтамыз.

Қазақ диаспорасы сыртқы шекараларды кесіп өтіп, әуелі Қазақстаннан Қытайға, Орталық Азия мемлекеттеріне, Ауғанстан мен Иранға, одан әрі бүкіл дүниежүзіне тараған.

Өкінішке орай егеменділік жағдайында шетелдердегі қандастарымыздың саны, орналасуы мен құрамы әлі де толық анықталып, сараптамадан өте алған жоқ. Зерттеушілердің айтуы бойынша қазіргі кезде әлемнің 40-тан астам мемлекетінде 5-7 миллионнан астам қазақтар өмір сүріп жатыр [2]. Соның ішінде бірнеше мемлекетте өмір сүріп жатқан қазақ диаспораларына тоқталып өтсек.

ТМД-дағы қазақ диаспорасының саны ең көп ел - Өзбекстан. 20-ғасырдың аштық кезеңінде қазақтардың көп бөлігі оңтүстікке қарай ығысқан. КСРО кезеңінде де ҚазақКСР шекарасын бекіткен уақытта халықтың көп бөлігі осы Өзбекстан аумағында қалып қойды. Қазақтар Бұхар облысының ауылдарында, Ташкент облысының Бостандық ауданында, Қарақалпақ Республикасының басым көпшілік халқын құрайды [3]. Олар, негізінен, жер шаруашылығымен айналысады. Мәдени дәстүрлерінде бұрынғы көшпелі өмір салтының элементтері сақталып қалған. Мысалы, киіз үйді пайдалану, мола құрылысының қазаққа тән сипаттары сақталған.

Келесі Түрікмен еліндегі қазақ диаспоралы. Бұл мемлекетте Тахтабазар ауданындағы Нарын, Иолатан, Байрамәлі, Небитдаг, Ташауыз қалалары мен Мұрғап станциясында қазақтар тұрады. Мұндағы қазақ жастары түрікмен немесе орыс тілдерінде білім алады. Бірде-бір қазақ мектебі, тіпті сыныптар да

жоқ. Тәжікстандағы тұратын қазақтардың саны он мыңға жуық. Олардың тарихи Отанымен байланысы нашар. Қазіргі таңда Тәжікстандағы өмір сүріп жатқан қазақтардың жағдайын ойластыру, қадағалау басты назарда. 98 2000 жылдың басында Түркияда 20 мыңдай қазақтар тұрған. Ендігі кезекте Қытайдағы қазақтар қандастарымызға тоқталсақ. Қытайдағы қазақтар алыс шетелдердегі қазақ диаспорасының арасындағы ең көбі. 1999 жылғы ресми Қытай деректері бойынша, қазақ диаспорасы 1,3 млн адамға жеткен [2].

Қазақ диаспораларының қалыптасуы 18-20 ғасырлар шебінде орын алды. 18-ғасырдағы жоңғар-қазақ соғыстары, қазақтардың Ресей үстемдігіне қарсы 18-19 ғасырларындағы ұлт-азаттық көтерілістері мен соғыстары, патшалық билік барысында Қазақстанда Столыпиннің аграрлық саясаты, Орталық Азия мен Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы, елде Кеңес өкіметінің орнауы және Азамат соғысы, ұжымдастыру кезеңінде қазақтарға қатысты жүргізілген геноцидтік саясат әсерінен қазақ диаспоралары қалыптасты. Қазақ диаспорасының ата-жұрттан ығысып сыртқа ауа бастаған тарихи ұзақ ағыны «Ақтабан шұбырынды» кезіндегі жаугершілік шапқыншылықтан басталды.

Шет елдерде 250 қазақ мәдени орталығы жұмыс істейді. «Отандастар» қоры оның 71-імен меморандум бекітті. Бұл туралы «Отандастар қоры» КЕАҚ вице-президенті Мағауия Сарбасов айтып берді: «Бүгінде қоғам 4 бағытта жұмыс атқарады:

Бірінші, шетел қазақтарының ұлттық бірегейлігін сақтау мақсатында мәдени-гуманитарлық жобалар ұйымдастыру.

Екінші, елімізге көшіп келген қандастрымызға қоғамға бейімделуіне жәрдем жасау.

Үшінші, шетелдегі қазақтардың әлеуметтік ахуалы мен отандастарымызбен жұмыс жасаудың халықаралық озық тәжірибесін зерттеу.

Төртінші, шетелдегі қазақ жастарымен байланыс орнату, оларды Қазақстанға тарту» деп атап өтті.

2022 жылы Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының 30 жылдық мерейтойы болды. «Отандастар» қоры құрылған сәттен бастап, шетелдегі қазақтарды біріктіретін ұлттық мәдени орталықтарды түгендеу жұмыстарына белсене кірісті. Ол жұмысқа Сыртқы істер министрлігі мен елшіліктері де үлес қосты. Соның нәтижесінде әлемде 250-ге жуық қазақ мәдени орталықтар бар екені, оның 150-і белсенді жұмыс істейтіні анықталды. Бүгінде олардың барлығымен байланыс орнатылып, 71 орталықпен өзара ынтымақтастық туралы Меморандумға қол қойылды [5].

Алдымызда қазақ диаспорасының өкілдерінің білім алуын құқықтық жағынан қамтамасыз ету міндеті тұр. Осыған орай алыс жақын шетелдерде тұратын қазақ жастарын тиісті оқулықтар мен қамтамасыз ету, ана тілін сақтау сияқты мәселелер тезірек шешуді қажет етеді. Біз олар өз ана тілдерін ұмытпаулары үшін жағдай жасауымыз керек.

Қорыта келе, диаспоралар көші-қон нәтижесінде пайда болғандығын нақты айта аламыз. Диаспоралар әртүрлі елдердің тарихын байланыстырады, этносаралық және мәдениетаралық өзара іс-қимыл диаспора арқылы белгілі бір мемлекет аясында да, мемлекетаралық деңгейде де жүреді.

Біз бұл тақырыпты өзекті деп санауымыздың себебі: Қазақстанның демографиялық жағдайын реттеу, қазақтардың санын көбейту, шет елдерге кеткен отандастарымызды өз елімізге қайтару. Еліміз тәуелсіздік алғаннан бастап, шет елдегі қандастарымызды елге қайтару мақсатында көптеген жұмыстар жасалып келеді.

Қазіргі біздің өзекті проблема деп алатынымыз, қазір әлемде көптеген келеңсіз оқиғалар болып жатыр, әсіресе соғыстар. Осы жағдайлардың барлығы ұлт бірлігін қажет етеді. Мысалы, Қазақстанға басқа мемлекеттерден қауіп төнсе, біздің халық саны өте аз. Өз мемлекетімізге өз ұлтымыздың ғана жаны ашиды - деп санаймыз. Егер әлемдегі алпауыт мемлекеттердің тарапынан қандайда бір саяси, экономикалық қысымдар туындайтын болса мемлекетіміз оған төтеп беру мәселесі туындайды.

Отандастарымыздың елге қайтып оралуы Қазақстанның экономикасын, демографиясын және бесекеге қабілеттілігін арттырады. Елімізде қазақтардың санының көп болуы еліміздің мәдени, экономикалық, демографиялық жағынан одан әрі дамуына өз ықпалын тигізеді.

Қазақ халқы әртүрлі тарихи кезеңдерде, әртүрлі себептерге байланысты өз атамекенінен басқа елдерге қоныс аударды, осы орайда еліміздің басты міндеті- сол бауырларымызды елімізге қайтару, оларға қаражат бөлу, мемлекеттік бағдарламалар қабылдау, оны жүзеге асыру нақты айтқанда жағдай жасау. Сол арқылы біз отандастарымыздың көп бөлігін елге қайтара аламыз деген сенімдеміз!

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. Астана. - 2017.
2. Тұрлығұл Т., Жолдасбаев С., Қожакеева Л. Қазақстан тарихы.-Алматы: «Мектеп» баспасы. -2011.
3. Қозыбаев М., Нұрпейіс К., Жүкешев Қ. Қазақстан тарихы.- Алматы: «Мектеп» баспасы.- 2009.
4. Жұбатқанов К. Қазақстандағы диаспоралардың тарихы // <https://abai.kz/index.php/post/105522>
5. Сапбасов М. Шетелдегі қазақтар // https://www.inform.kz/kz/sheteldegikazaktardyn-71-ortalygy-men-memorandum-zhasaldy-otandastar-kory_a3811184

УДК 613.86

Меделбек Е.Ж. (21-МТ-1а, ВКТУ), Баталова Ж.В. (ВКТУ)

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ АДАПТАЦИИ СТУДЕНТОВ ПЕРВОГО КУРСА В ВУЗЕ

Аннотация. В статье рассмотрены процесс адаптации студентов первого курса в вузе, выделены этапы и разновидности психологической адаптации студента. Также описаны трудности, с которыми учащиеся могут столкнуться в учебном процессе. Подчеркнута необходимость оказания психологической поддержки и сопровождения студента для эмоционального благополучия, как в учебе, так и в общении. В результате определено, что эффективной адаптации студента способствует психолого-педагогическое сопровождение и психологическая поддержка вуза.

Ключевые слова: психологическая адаптация, самооценка, психологическая идентификация, учебная деятельность, психологическая дезадаптация, психологическое сопровождение, профессиональная адаптация.

Формирование личности профессионала строится не только на вооружении студента определенными сумой знаний, умений и навыков, но в большей степени на способности быстро адаптироваться; на развитии личностных характеристик, активизирующих интерес к изучению выбранной специальности; на формировании правильного понимания сущности профессионального самоопределения; на развитии мотивации к профессиональной деятельности, профессиональному становлению.

Период адаптации, связанный с ломкой прежних стереотипов, может на первых порах обусловить и сравнительно низкую успеваемость, и трудности в общении. Особенности этой перестройки связаны с характеристиками типа высшей нервной деятельности, однако социальные факторы имеют здесь решающее значение. Знание индивидуальных особенностей учащегося, на основе которого строится система включения его в новые виды деятельности и новый круг общения, дает возможность избежать дезадапционного синдрома, сделать процесс адаптации ровным и психологически комфортным.

Начало учебы на новом месте, обычно переход из общеобразовательной школы в среднее профессиональное учебное заведение достаточно резкая перемена в жизни, так как учеба в школе и колледже сильно различаются по содержанию, формам, нагрузкам, требующимися результатами. Трудности возрастают тогда, когда студент не старателен в учебе, не вырабатывает в себе правильной организации времени. Очень трудно учиться так же студенту с низкой мотивацией к достижению успеха, сказывается и отдаленность студента от родительского дома при проживании в общежитии. Среди психологических детерминант качества адаптации на начальном периоде обучения в вузе следует отметить такие, как самооценка (этот показатель значимо связан с отношением к обучению, к преподавателям и к сокурсникам). Новая обстановка, новый режим, новые отношения, новая социальная роль, новый уровень отношений с родителями, иное отношение к себе [1].

У первокурсников происходит смена привычного образа жизни, что

автоматически включает адаптационный процесс. Адаптация студентов к обучению в вузе представляет собой многоуровневый процесс, который включает составные элементы социально-психологической адаптации и способствует развитию интеллектуальных и личностных возможностей студентов.

Этапы и разновидности психологической адаптации студента:

Процесс адаптации студента на новом месте включает несколько ее психологических разновидностей:

- Организационную адаптацию – изучение учебного заведения и организационной среды в нем, требований и норм, внутреннее принятие и соответствующее построение своего организационного поведения;
- Деятельностную – определение ответственности, прав и действий на своем месте студента, обязанностей, требований, к качеству учебной деятельности.
- Профессиональную – понимание характера профессии, места специальности в общей системе, также стремление овладеть профессией – возникновение мотивации;
- Социально-психологическую – привыкание к студентам своей группы, налаживание деловых и личных доброжелательных отношений с ними, завоевание признания своей личности и, таким образом, самоутверждения в группе. Важным аспектом этого вида адаптации является налаживание отношения с преподавателями, администрацией;
- Бытовую – привыкание к рабочему режиму жизни, повышенным психологическим и умственным нагрузкам, решению вопросов питания, досуга, в том числе нередко и жилищных, особенно если студент иногородний.

Полноценная психологическая адаптация включает три этапа: ознакомление с новым местом учебы, правами и обязанности студента и начало учебы; углубленное освоение правил и норм учебного заведения и качественной учебы; осознанное и творческое усовершенствование учебы.

Первый этап обычно длится 7-15 дней, второй до 6-12 месяцев, а третий начинается после 1-2 лет. Эти сроки очень индивидуальны, могут сокращаться и увеличиваться, второй этап может и не совершиться, а третий не начаться.

Результаты психологической адаптации находят выражение в разной степени адаптивности, которая может выражаться в следующем:

- психологической идентификации – внутреннем принятии всех норм и требований, существующих, в учебном заведении; полном включении своих возможностей в учебную деятельность, в жизнь коллектива студенческой группы;
- приспособлении к учебной деятельности – внешнем соблюдении основных норм и требований учебного заведения (во избежание неприятностей), приспособлении к нормам учебной деятельности (официальным и неофициальным) при внутреннем неприятии части их; неполном включении своих возможностей в процесс обучения и получения специальности;
- психологической дезадаптации – полном внутреннем неприятии

интересов, задач и требований учебного заведения при внешней демонстрации их принятия.

Студенческая жизнь начинается с первого курса и, поэтому успешная, эффективная, оптимальная адаптация первокурсника к жизни и учебе в вузе является залогом дальнейшего развития каждого студента как человека, гражданина, будущего специалиста [2].

К главным трудностям процесса адаптации обычно относят: отрицательные переживания, связанные с уходом вчерашних учеников из школьного коллектива с его взаимной помощью и моральной поддержкой; неопределенность мотивации выбора профессии, недостаточная психологическая подготовка к ней; неумение осуществлять психологическое саморегулирование поведения и деятельности, усугубляемое отсутствием привычки повседневного контроля педагогов; поиск оптимального режима труда и отдыха в новых условиях; налаживание быта и самообслуживания, особенно при переходе из домашних условий в общежитие; отсутствие навыков самостоятельной работы, неумение конспектировать, работать с первоисточниками. Успешность обучения во многом зависит от индивидуальных особенностей протекания биологического, психологического и социального процессов развития.

Формирование личности профессионала строится не только на вооружении студента определенными сумой знаний, умений и навыков, но в большей степени на способности быстро адаптироваться; на развитии личностных характеристик, активизирующих интерес к изучению выбранной специальности; на формировании правильного понимания сущности профессионального самоопределения; на развитии мотивации к профессиональной деятельности, профессиональному становлению.

Психологическое сопровождение адаптации студента предполагает организацию работы по следующим направлениям: *психологическое просвещение* – формирование у студентов и их родителей, у педагогических работников вузов потребности в психологических знаниях, желания использовать их в интересах собственного развития. Личность должна быть психологически готова к восприятию воспитательного воздействия; *психологическое диагностирование* – проведение на протяжении всего срока обучения, а также на момент адаптации, динамики личностного роста, адаптивности студента и выявление причин и механизмов нарушений обучения, развитии социальной адаптации студентов; *коррекционная деятельность* – разработка на основании выявленных причин коррекционных программ успешной адаптации студента первого курса, коррекции личностных качеств и свойств, вовлечения студентов в различные виды деятельности с учетом корректирующих причин; *консультативная деятельность* – разработка конкретных рекомендаций по возникающим у студентов проблемам адаптации, самовоспитания и самореализации, по предупреждению возникновения явлений дезадаптации.

Необходимым условием для быстрой адаптации первокурсника к техникуму является его способность к постоянному и интенсивному

совершенствованию, к обновлению и развитию собственных способностей и качеств, что предполагает наличие умений осознавать собственные эмоциональные ресурсы. Помочь студенту войти в социум техникума с минимальными потерями и быстро адаптироваться к его требованиям – одна из задач социально психологического сопровождения студентов на первом курсе.

Помощь первокурснику состоит в информировании его о возможностях, которыми он располагает, обучаясь в средне специальном учебном заведении. Для этого используются активные формы проведения занятий и привлечение к работе с группой тех преподавателей, кто может помочь сформировать у студентов определенные знания и навыки по направлениям: *организационно-ознакомительное* – дать информацию о расположении кабинетов в техникуме, общежитии, познакомить с администрацией и структурой учебного заведения, общественными организациями и кружками и т.п.; *социально-практическое* – особенно эффективны встречи с успешными выпускниками техникума.; *социально-правовое* – предполагает знакомство с общественными структурами, защищающими их интересы в техникуме; *медико-нравственное* – предполагает знакомство с условиями медицинского обслуживания; *учебно-методические* – знакомство с общей перспективой обучения в течение 2-4 года, программами и направлениями подготовки; *социально-психологическое* - исследование индивидуальных особенностей студентов, выделение актива группы, развитие коммуникативных навыков, привлечение к тренингам и прочее [1].

Адаптация студентов к новым условиям обучения в вузе – это сложный процесс и именно поэтому помочь первокурснику взрослеть, особенно тем, кто в этом нуждается, в первую очередь может помочь, психолог или педагог - психолог, и конечно же, классный руководитель. Во внимании и доверительной беседе нуждаются, прежде всего, те, кто испытывает трудности адаптации и по своим личностным, характерологическими особенностями склонен к рискованному поведению.

Сигналом необходимости оказания психологической поддержки должны служить признаки утраты эмоционального благополучия, как в учебе, так и в общении. Оказать психологическую поддержку студенту, находящемуся в затруднительном положении, означает:

1. Снять беспокойство, успокоить для того, чтобы человек смог анализировать и правильно оценить сложившуюся ситуацию, но это возможно лишь после того, как он справится со своими переживаниями;
2. Доверительный разговор о проблемах студента. В ходе разговора недопустимо использовать запугивание и оскорбления, провоцирующие к большему намерению действовать деструктивным образом;
3. Не подавлять – ни силой, ни авторитетом, ни знаниями, ни умениями, ни возрастом. Нужно показать студенту, что классный руководитель вместе с ним, а не против него;
4. Ориентироваться на возможности студента;
5. В отношениях со студентом, классный руководитель должен стараться не навредить ему.
6. Использовать критику только по отношению к действиям, способам

выполнения задания, а не применять ее к личности. Сфера поведения, суждений, отношений - это личностная сфера;

7. В ходе разговора, педагог, должен уметь снимать ощущение безысходности, используя для этого приемы планирования, или побуждение к словесному оформлению и проговариванию планов предстоящих действий;

8. При беседе, классный руководитель должен показать, что он в состоянии помочь студенту.

В процессе психологического сопровождения, необходимо, относиться положительно и объективно к любому студенту, так как отношение является нормализующей сферой взаимодействия. В студенческом возрасте особенно важно для самореализации удовлетворение потребности в уважении и самоуважении. Человек благополучен, если он уверен в себе, эмоционально стабилен, не омрачен тяжелыми переживаниями. Адаптация студента начинается с включения его в единое пространство техникума, специальности, что становится возможным благодаря, формированию уже в первые месяцы обучения индивидуального коммуникативного пространства и, прежде всего, внутри учебной группы. Характер межличностных отношений, складывается с преподавателями и одноклассниками, влияет на адаптационные возможности студента. Установившейся контакт с группой и преподавателями является показателем успешной адаптации [2].

Социально-психологическая адаптация студентов к новым условиям обучения, связана с необходимостью отказа от привычного, неизбежностью преодоления адаптационных проблем и профессиональных трудностей.

Профессиональная адаптация студентов осуществляется посредством постоянного привыкания к содержанию труда. Эффективной адаптации способствует психолого-педагогическое сопровождение и психологическая поддержка студента.

Проблема адаптации студентов нуждается в дальнейшем изучении. Перспективными представляются исследования адаптации студентов к профессиональной практике в процессе обучения, так и в дальнейшей профессиональной деятельности. Возникает необходимость изучения соотношения особенностей адаптации к обучению и профессиональной деятельности в условиях конкуренции и рыночных отношений в сфере труда.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Кон И.С. Психология ранней юности. 2 -е изд. - М.: Просвещение, 2015.
- 2 Мельник С.Н. Проблемы адаптации первокурсников к учебному процессу// Студенческий научный журнал Т.1. № 6, 2016.

К ВОПРОСУ ИСТОРИИ ОТКРЫТИИ В ГЕОЛОГИИ

Аннотация. Основная цель изучения истории геологии заключается в установлении объективной мировой истории геологии, открытии закономерностей ее развития, условий и факторов, изучении современных функций геологии, а также в предвидении будущего ее развития. Главная задача истории геологических наук заключается в раскрытии механизма становления новых знаний о строении и истории развития Земли, анализе условий формирования школ и направлений, разработке методологической базы проведения геологических исследований. Задачей истории геологии являются строгое описание и регистрация фактов и событий, относящихся к истории геологической науки в их хронологической последовательности, критический анализ и оценка исторического материала с точки зрения современного состояния геологии.

Ключевые слова: Метрология, минералогия, сиенит, нептунизм, плавкие тела, магнитный компас.

Становлению научной геологии предшествовал длительный период первичного накопления геологических знаний. Первоначальное накопление геологических знаний шло по нескольким различным направлениям. Одно из них было связано с расширяющимся использованием человеком в хозяйстве и культуре различных полезных минералов и горных пород, начиная с кремневых орудий и цветных драгоценных и полудрагоценных камней, служивших украшениями, и продолжая медной, оловянной, железной рудой, углем, золотом, серебром и др. Это направление постепенно вело к созданию таких геологических дисциплин, как минералогия и петрография, объединяемых вместе с геохимией в понятие наук о веществе твердой Земли. Другое направление заключалось в наблюдениях над естественными геологическими процессами. Оно берет начало в Древней Греции и первыми объектами таких наблюдений становятся деятельность рек (эрозия, аккумуляция), процессы, изменяющие морские берега, деятельность подземных вод – источники, карстовые явления, столь распространенные в Средиземноморье.[3,с.16].

Наука зародилась в Древней Греции, хотя отдельные научные представления появились в Египте и Китае. Недостаток наблюдательного материала, практическая неспособность экспериментирования, моделирования естественных процессов, за исключением постановки самых примитивных опытов, заставили древнегреческих мыслителей опираться прежде всего на дедукцию. Но в умении абстрагироваться от реальной действительности, использовать аксиоматический метод построения теорий и заключалась принципиальная новизна методологии древнегреческих мыслителей. Аристотель в «Метрологии» указывал на периодические изменения в расположении суши и моря; а затем его ученик Теофраст, видел реальные свидетельства былого присутствия моря на участках современной суши: гальки, раковины, «другие предметы из тех, которые обычно выбрасываются с пеной на морские берега». Древние греки делали выводы, касающиеся заполнения

морских бассейнов осадками, течения, несущего черноморские воды через проливы в Средиземное море, существования в прошлом в Египте морского залива, заполненного осадками Нила (Геродот). Вулканическая деятельность, крупные землетрясения были предметом описания древних авторов. Следующий шаг вперед в истолковании причин геологических событий был сделан римским географом Страбоном (64 г. до н. э. – 24 г. н. э.). У Страбона есть высказывания относительно возможности образования островов и даже значительных участков суши, в результате вулканических извержений, а также опусканий, вызванных землетрясениями. Среди причин природных катастроф согласно римлянам Сенеке и Лукрецию, было объяснение землетрясений существованием пустот в земной коре, своды которых могут испытать обрушение, а оттуда может вырываться разогретый воздух или пар, вызванный разогревом воды подземными пожарами. Причины вулканических извержений приписываются воспламенению воздуха, поднимающегося из подземных пустот. При этом уже у Овидия в качестве возможного источника этих подземных пожаров упоминается возгорание битума или серы. Таким образом, уже у древних греко-римских мыслителей обнаруживаются определенные познания как экзогенных, так и эндогенных геологических процессов. С античных времен остались специальные термины: сиенит, базальт, сланец, мрамор (греч.), кремень, мел, песок, наждак, туф, пемза, битум (лат.); минералов: гипс, топаз, гематит, берилл, аметист, сапфир, агат (греч.), опал, авгит (лат.); ископаемых и живых моллюсков. Начиная с отдаленных времен наметилось два противоположных направления в объяснении природных процессов: одно из них получило в истории название «нептунизма» (от древнегреческого бога моря Нептуна), другое – «плутонизма» (от бога подземного царства Плутона). Нептунисты считали основой мироздания воду, плутонисты видели в огне первичный источник всего существующего и приписывали огню определяющую роль в создании и преобразовании мира. Древнегреческий философ Фалес (около 625-547 гг. до н. э.) и его последователи считали, что субстанцией, образующей мир, является вода. Ксенофан (614 г. до н. э.), Ксанф (500 г. до н. э.), опираясь на факт нахождения морских раковин в горах, сделали выводы о прежних затоплениях суши морем. Гераклит (544-474 гг. до н. э.) первоначальной сущностью считал огонь. Эмпедокл (около 490-430 гг. до н. э.) писал об огненно-жидком ядре Земли и видел в этом причину извержения вулканов и образования горячих источников. Разногласия этих философов впоследствии переросли в дискуссию о роли экзогенных и эндогенных процессов в формировании лика Земли.[3,с.16].

Развитие естественных наук, включая математику и механику, резко ускоряется с наступлением XVII в., и многие исследователи говорят о следующей, после начала Возрождения, научной революции. В отношении развития геологических знаний принципиальная новизна этого этапа, охватывающего первую половину XVII в., заключается в огромном расширении горизонта познания нашей Земли, в переходе от разрозненных наблюдений отдельных геологических процессов, в основном эрозии и седиментации, или таких их продуктов, как минералы, горные породы, руды, ископаемые органические остатки, или от общих соображений об изменениях в

распространении суши и моря к первым попыткам создания общей теории Земли, к заложению основ стратиграфии и тектоники. Среди деятелей этой новой эпохи прежде всего следует назвать имя великого французского ученого Рене Декарта (1596-1650), изложившего свои мысли относительно образования земного шара в «Философских принципах», изданных в 1644-1647 гг. Декарт утверждает в своем труде, что наша Земля представляет собой охладившуюся звезду, в центре которой еще сохранилась солнечная материя. Эта центральная область сменяется внутренней более плотной и твердой корой (в другом месте он полагает ее целиком металлической) и далее внешней менее плотной (состоящей из глины, песка и ила), еще выше (или между ними) залегает вода, а над ней воздух. В истории геологии творчество Николауса Стенона (1638-1686) занимает особое место, поскольку именно ему принадлежит формулировка нескольких принципов, лежащих в основе таких важнейших составных частей геологической науки, как стратиграфия и тектоника; велика роль Стенона и в развитии кристаллографии. Все выводы Стенона были основаны на его полевых наблюдениях. Наиболее важными заключениями Стенона были следующие:

1. Любой осадочный слой первоначально имел непрерывное распространение – принцип непрерывности слоев – и лишь потом мог быть расчленен эрозией или тектоническими дислокациями.

2. Каждый данный слой образовался путем осаждения из жидкости и во время его образования вышележащие слои еще не существовали – принцип суперпозиции слоев.

3. Слои первоначально отлагаются горизонтально, и их подошва и кровля являются параллельными. Если же мы видим их в настоящее время расчлененными или наклонными, значит это произошло после их отложения. Стенон подчеркивает, что изменение залегания слоев является главной причиной образования гор. Но горы могут быть также образованы огнем, выбрасывающим пепел и камни вместе с серой и битумом (вулканы?), либо размывом дождевыми водами и потоками. Ему принадлежит выдающееся открытие в области кристаллографии, а именно, открытие закона постоянства углов кристаллов, сыгравшего важную роль в истории минералогии. Общие представления о строении и развитии Земли, намеченные Декартом, получили свое продолжение в труде немецкого философа и математика Г. В. Лейбница (1646-1716). По его мнению, «когда внешняя оболочка Земли остыла настолько, что могла стугиться в пары, образовался всемирный океан, покрывший и высочайшие горы.

Физик Гук посвятил свою работу, написанную в 1688 г. и изданную в 1705 г., землетрясениям, которые он связывал с действием подземного огня. Современник Гука А. Л. Моро посчитал вулканическую деятельность за главный фактор изменения рельефа Земли, создавший материки, острова и горы. За счет выброшенных из трещин, появившихся в горах, масс земли, песка, глины, металлов, серы, соли, битумов образовались осадочные слои, слагающие ныне равнины и вторичные горы. В этих слоях захоронены и остатки морских организмов, в то время как на участках суши развивалась наземная растительность и обитали сухопутные животные. Единомышленником Моро

был его соотечественник и старший современник А. Валлиснери (1661-1730). Изучая Альпы, он одним из первых стал зарисовывать складки земной коры.

Труды естествоиспытателей первой половины XVIII в., содержащие как конкретные выводы о слоистой оболочке земной коры, о заключенных в ней окаменелостях, о причинах наклонного залегания слоев (Стенон), о землетрясениях и вулканической деятельности (Гук, Моро), так и общие соображения о строении и развитии Земли (Декарт, Лейбниц), приблизили наступление эпохи создания основ научной геологии, приходящейся на вторую половину XVIII в.

Говоря о геологии того времени, мы, живущие позже, искусственно выделяем ростки геологических знаний из общей суммы представлений о нашей планете. Слово «геология» было впервые употреблено в современном его значении лишь в середине XVII в. Альдровандусом. Было много фантастических идей об образовании Земли (геогения), которые воспринимались в основном как увлекательное чтение. Геологи увлекались также явлением кристаллизации солей из воды. Леонардо да Винчи, Б. Палисси, Р. Декарт, Н. Стенон, Г. Лейбниц по своим суждениям были ближе всего к современной науке. Но они не были поняты современниками [3, с.22].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Белоусов В. В. Очерки истории геологии. У истоков науки о Земле (Геология до конца XVIII века). М., 1993. 267 с.
2. Вернадский В. И. Избранные труды по истории науки. М.: Наука, 1981. 362 с.
3. Воловик О. В. История геологических наук: Учебное пособие. – Ухта: УГТУ, 2002. – 99 с.
4. Диалектика процесса познания. М.: Изд-во МГУ, 1985. 364 с.
5. Имбри Дж., Имбри К. Тайны ледниковых эпох. М.-1988.-262 с.
6. Катастрофы и история Земли: Новый униформизм. М., 1986.- 366 с.
7. Методы теоретической геологии. Л.: Недра, 1978. 335 с.
8. Современные идеи теоретической геологии. Л.: Недра, 1984. 279 с.
9. Хаин В. Е. Основные проблемы современной геологии (Геология на пороге XXI века). М.: Наука, 1994. 188 с.
10. Хаин В. Е., Рябухин А. Г. История и методология геологических наук: Учебник. - М.: Изд-во МГУ, 1997. – 224 с.
11. Хэллем А. Великие геологические споры. М.: Мир, 1985. 216с.

ФИЛОСОФИЯ И СОВРЕМЕННАЯ ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ: К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию взаимосвязи между философией и современной экологической ситуацией. В статье рассматриваются основные проблемы, связанные с экологическим кризисом и описываются философские концепции, которые могут помочь в понимании причин и последствий данного кризиса. Кроме того, в статье рассматриваются глобальные экологические проблемы, такие как изменение климата, потепление планеты, вымирание видов и загрязнение окружающей среды. Подробно описываются причины и последствия данных проблем и рассматриваются возможные пути их решения.

Ключевые слова: Философия, экология, климат, устойчивость, окружающая среда, этика, природа, общество, глобальные вызовы, изменение климата, экологические проблемы, биоразнообразие.

В современном мире экологическая проблема стала одной из самых насущных и актуальных. Изменение климата, загрязнение окружающей среды, вымирание видов и другие экологические проблемы затрагивают жизнь всех нас, и уже неоднократно были вынесены на обсуждение на международных конференциях и совещаниях.

Однако, кроме технических и научных аспектов, экологическая проблема имеет и философское измерение. Многие философы и мыслители считают, что корень экологических проблем лежит в человеческой природе, в нашем отношении к окружающему миру и в нашем образе мышления.

Философия экологии считает, что человек и природа являются взаимозависимыми, и что человек должен жить в гармонии с окружающей средой. Однако, современный человек все больше и больше удаляется от этой идеи, используя природные ресурсы настолько интенсивно, что их истощение становится все более близким [1].

Кроме того, изменение климата, загрязнение окружающей среды и потеря биоразнообразия являются глобальными вызовами, которые не могут быть решены только техническими средствами. Для того, чтобы достичь устойчивости в отношении окружающей среды, необходим междисциплинарный подход, который включает в себя как технические, так и социальные и культурные аспекты.

Одним из главных аспектов экологической философии является этический взгляд на природу и окружающую среду. Ценность природы и ее компонентов, таких как вода, воздух, почва и живые организмы, признается и защищается в соответствии с этим подходом. Этический взгляд на окружающую среду также подразумевает ответственность человека за свои действия и последствия их воздействия на окружающую среду.

В последние годы появилось много новых концепций и идей в области экологической философии, таких как зеленая экономика, утилизация отходов,

экологический следственный анализ и многие другие. Кроме того, растет экологическая осведомленность общества, и все больше людей принимают участие в экологическом активизме.

Согласно философии экологии, причина этой проблемы лежит в нашем образе мышления. Мы смотрим на мир как на объект, который мы можем использовать и контролировать, а не как на взаимосвязанную с нами среду, в которой мы существуем. Это мышление, которое было развито в процессе индустриализации, технологического прогресса и роста экономики, привело к эксплуатации природных ресурсов без каких-либо ограничений.

Однако, современная экологическая ситуация заставляет нас переосмыслить этот образ мышления. Мы должны понимать, что наша жизнь и благосостояние зависят от окружающей нас природы, и что мы должны уважать ее, а не просто использовать. Мы должны переходить от эксплуатации природы к устойчивому развитию, учитывая экологические последствия каждого нашего действия [2].

Другим важным аспектом философии экологии является этический подход к экологической проблеме. Он заключается в том, чтобы не рассматривать природу как объект, который мы можем использовать для своих нужд, а как субъект, который имеет свои права и ценность сам по себе. Этот подход также означает уважение к живым существам и окружающей среде, и их праву на существование и развитие.

Кроме того, философия экологии обращает внимание на то, что экологическая проблема не может быть решена только на уровне технологий или экономики. Она требует изменения образа мышления и культурных ценностей. Мы должны переходить от потребления и потребительского образа жизни к устойчивому образу жизни, где мы учитываем наши экологические последствия и стремимся жить в гармонии с природой [3].

Как уже было упомянуто, современная экологическая проблема не может быть решена только на уровне технологий и экономики. Это требует изменения нашего образа мышления и культурных ценностей. Необходимо осознать, что мы являемся частью природы и зависимы от нее, а не обладателями ее. Мы должны понимать, что каждое наше действие имеет экологические последствия, и стремиться учитывать их в своей жизни.

Один из ключевых аспектов философии экологии - это понятие устойчивого развития. Устойчивое развитие означает, что мы должны учитывать экологические, социальные и экономические аспекты при принятии решений и стремиться к их балансу. Например, мы не можем развивать экономику за счет уничтожения окружающей среды и жизни живых существ, или нарушения прав и интересов общества. Вместо этого, мы должны искать способы развития, которые учитывают экологические последствия и не наносят ущерба окружающей среде и обществу [4].

Другим ключевым аспектом философии экологии является понятие экологической справедливости. Экологическая справедливость означает, что каждый имеет право на здоровую окружающую среду и равный доступ к ее ресурсам. Например, в развивающихся странах часто происходит загрязнение воздуха, воды и почвы, что наносит вред здоровью местных жителей.

Одним из важных вызовов современной экологической проблемы является изменение климата. Изменение климата вызвано человеческой деятельностью, в частности, выбросом парниковых газов в атмосферу, которые удерживают тепло и приводят к повышению температуры на Земле. Изменение климата имеет серьезные последствия для окружающей среды и общества, так как повышение уровня моря, ухудшение погодных условий, распространение болезней и уменьшение продуктивности земледелия. Решение проблемы изменения климата требует изменений в образе жизни и экономической системе, которые снизят выбросы парниковых газов и приведут к более устойчивому развитию [5].

Еще одна проблема, связанная с экологией, это потеря биоразнообразия. Потеря биоразнообразия происходит в результате уничтожения природных экосистем, загрязнения окружающей среды, климатических изменений и других факторов. Потеря биоразнообразия имеет серьезные последствия для живых существ, включая человека, так как она уменьшает нашу способность к адаптации и увеличивает риск вымирания видов. Решение этой проблемы также требует изменения нашего образа жизни и экономической системы, которые приведут к сохранению и восстановлению природных экосистем [6].

В заключение, философия экологии является важным инструментом для понимания корней экологических проблем и поиска путей их решения. Она помогает нам переосмыслить наш образ мышления и наши культурные ценности, и перейти к устойчивому образу жизни, где мы учитываем экологические последствия каждого нашего действия. Только так мы сможем сохранить природу для будущих поколений и обеспечить устойчивое развитие человечества.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Артеменко А.А. Экологическая философия: учебное пособие. - Астана, 2014.
2. Батурин В.А., Макаренко С.П. Экологическая философия: курс лекций. - М.: Изд-во Московского университета, 1995.
3. Владимиров В.Л., Волков А.Е. Философия и экология: проблемы взаимодействия. - М.: Наука, 1991.
4. Гусейнов И.И. Экологическая философия. - Баку, 2010.
5. Закирова Г.З. Философия и экология: проблемы взаимодействия. - Алматы, 2016.
6. Нурмагамбетова Г.Б. Философия и экология: взаимосвязь и взаимодействие. - Алматы, 2018.

УДК 93/94 (691)

Мұхамеджанов Т. (23-МСС-2з, ВКТУ), Баталова Ж.В. (ВКТУ)

К ВОПРОСУ ИСТОРИИ ОТКРЫТИЙ В СТРОИТЕЛЬСТВЕ

Аннотация. Настоящая статья освещает взаимосвязь строительства, профессиональной деятельности строителя, истории и философии. Связь рассматривается с исторической и научной точек зрения. Статья дает представление о значении факторов, философии, эстетики в архитектурной среде, о понимании архитекторов данных явлений, и их восприятия обществом с древних времен и до современности.

Ключевые слова: архитектор, материальная культура, философия, инфраструктура, сооружения, материал, изобретения.

Строительство - это одна из самых древних отраслей человеческой деятельности. С момента, когда человек появился на Земле, он начал создавать жилища, сооружать оборонительные сооружения и развивать инфраструктуру для удобства жизни. За многие тысячелетия человечество совершенствовало методы строительства и находило новые материалы, которые позволяли создавать более прочные и надежные конструкции [1].

Строительство в древности. Первые известные сооружения были созданы в древние времена. Одним из наиболее знаменитых примеров является египетская пирамида Хеопса, построенная в 26 веке до нашей эры. Для ее строительства использовались огромные каменные блоки, которые весили по несколько тонн. Однако, несмотря на такие большие размеры, пирамида стояла более 4000 лет и до сих пор удивляет своей прочностью. Еще одним из важных открытий в древности было использование арок и сводов. Римские инженеры первыми научились создавать своды, которые позволяли создавать куполообразные крыши над большими помещениями. Арки же использовались для создания прочных и устойчивых конструкций, таких как амфитеатры и акведуки.

Строительство в средние века. Средние века - это период, когда произошел значительный прогресс в развитии архитектуры и строительства. Одним из наиболее знаменитых сооружений этого периода является собор Парижской Богоматери, построенный в XII веке. Для его строительства использовались арки и своды, а также новые технологии, такие как краны и лебедки, которые позволяли поднимать тяжелые материалы на большие высоты.

Еще одним важным открытием этого периода было использование стекла в архитектуре. В средние века, стекло стало доступным материалом благодаря развитию стекольного производства и технологии изготовления стекла, обеспечивавшая дополнительное естественное освещение и защищая от пыли и ветра.

Строительство в новое время. В XIX веке были изобретены новые материалы и технологии, которые привели к революционным изменениям в строительстве. Одним из важных изобретений был портландцемент, который существенно улучшил прочность и долговечность бетона, что позволило создавать более высокие и большие сооружения.

В начале XX века, архитектура и строительство во всем мире начали использовать сталь и железобетонные конструкции, которые позволяют создавать значительно более прочные и высокие здания. Строительство небоскребов стало новым вызовом для инженеров и архитекторов, и они разработали новые методы строительства, которые позволяют поднимать материалы и оборудование на большие высоты и управлять конструкцией в условиях высоких ветров и землетрясений [2].

Строительство на территории Казахстана в средние века. Жилище казахского народа - замечательный памятник материальной культуры. Оно делилось на зимнее и летнее, которые отличались величиной и конструкцией. В летнее время казахи жили в легких переносных жилищах, зимой - в постоянных теплых помещениях: «агаш уй», «жер уй», «каратам», «шошала». Юрта - разборное жилище, изготовленное из дерева и войлока. Она состояла из «кереге» - остова (деревянная решетка), сферического купола - «шацырак», радиально расположенных жердей «уык». Размер юрты зависел от количества крыльев - канат (частей кереге). Юрта состоящая из двенадцати крыльев, имела площадь в 100-120 кв.м. Двенадцати, пятнадцати, восемнадцатиканатные юрты существовали с XII в. до начала XIX в., затем перестали встречаться [3].

В XVIII веке строились соманные дома, дома из сруба, так же строились крепости.

В начале советского периода строительство в Казахстане тоже менялось. Начали строиться одно и двух этажные кирпичные дома, более теплые и удобные. Казахи вынужденно переходили из оседлого режима жизни, к постоянным жилищам. Население росло и развивалось. Строились школы, первые больницы.

В довоенные годы началась индустриализация, увеличение военной мощи, строительство заводов предприятий, увеличение доли сельского хозяйства. Начались строиться первые «Ленинки» в городе Алматы [4]. Во время войны жилищное строительство приостановилось. Послевоенные годы, во время восстановления экономики СССР начались производиться первые архитектурно-конструкторные работы. Золотой квадрат в Алматы состоит из первоклассных трехэтажных домов построенных в три кирпича. Во время 50-60-е годы были освоены первые монолитно-бетонные дома. То есть строились заводу по изготовлению бетонных панелей. В Казахстане их называли «Домостроительные комбинаты». Дома получили название «Хрущевские» строились и возводились быстро. В среднем строились от 4 до 5 этажей. Хрущев принял решение изменить ГОСТ в здравоохранении и строительстве и строить пятиэтажные панельные дома.

Во времена холодной войны, строились и возводились заводы по ракетостроительному и ядерному вооружению. Строились так же шахты по добыче полезных ископаемых.

Во время становления Алматы как столицы КазССР, строились кирпичные пятиэтажные дома с соблюдением сейсмичности. Они разделялись на «Московские» и «СовМиновские». Первое строительство домов с подобной планировкой началось в 70-х годах XX века.

Перестройка началась во время распада СССР. Тогда Казахстан обрел

независимость. В 90-е годы заводы и предприятия простаивали. Первым кто приватизировал и начал путь строительства как частное лицо был ть Александр Белович, бывший директор «АДК» в городе Алматы.

Строительство обрело новые очертания, нужно было менять советские нормы и решения. Страна требовала новые архитектурные решения. Начало столицы произвело большой вклад в развития строительства. Строились дома монолитные, железобетонные, высотные. Первыми проектами были Байтерек и Аккорда. На данный момент в Казахстане все ещё остро стоит проблема с жильем. Из-за высоких цен, граждане не могут с легкостью приобрести жильё. Поэтому проживают вместе с родителями и родственниками под одной крышей.

Открытия и изобретения в истории строительства играли огромную роль в развитии архитектуры и инженерии, позволяя создавать более сложные и прочные конструкции и улучшая условия жизни для людей.

От древних времен до современности, строительство продолжает эволюционировать, и мы можем ожидать еще более захватывающих открытий и инноваций в будущем [5].

Жилье очень важный фактор для жизни человека. Мы как строители обязаны создать условия для жизни народов Казахстана. Это наша миссия и будем к ней стремиться.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Перцев А.В. *История философии*. М.– 2014. – С. 50-53
2. Муллагильдин Р. Метаболизм. Возвращение легенды // Building APX. - 01 ноябрь-декабрь, 2005. – С. 34-36.
3. Рассел Б.: *История западной философии*. М. 1999 - С. 139-145.
4. Философия и история строительства в СССР влияние советской индустрии на развитие регионов 2013 / [Электронный ресурс] URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/filosofiya-i-istoriya-stroitelstva-v-sssr-vliyanie-sovetskoy-stroyindustrii-na-razvitie-regionov-1>
5. Видеонаука: искусственный интеллект проблемы и развитие исследование 2018 / [Электронный ресурс] URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/iskusstvennyy-intellekt-problemy-i-perspektivy>

ШЕТЕЛ МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ІС-ТӘЖІРИБЕСІ

Аңдатпа. Мақалада бірқатар халықаралық актілерде қамтылған сыбайлас жемқорлық ұғымы талданды. Transparency International халықаралық ұйымы құрған сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексіне сәйкес Қазақстан Республикасының әлем бойынша орны анықталды. Сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексіне жетекші орын алатын Сингапур сияқты алдыңғы қатарлы елдердегі сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл тәжірибесі талданды. Ұлттық қылмыстық заңдарда қамтылған сыбайлас жемқорлық қылмыстары үшін Санкциялар келтірілген. Қарастырылып отырған Шет елдер сыбайлас жемқорлыққа қарсы күреске ерекше назар аударады және оған қарсы түрлі шаралар қолданады деген қорытындыға келді.

Түйін сөздер: сыбайлас жемқорлық, шетелдік тәжірибе, сыбайлас жемқорлық қылмыстар, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл, лауазымды тұлғаларға пара беру, парақорлық, қызметтік жағдайды пайдалану.

Сыбайлас жемқорлық (коррупция) – қазіргі кезеңде әрбір мемлекетте белең алған қоғам үшін қауіпті құбылыстардың бірі. Оның тамыры ерте тарихи дәуірлерден бастау алады. Бұл күрделі де кең ауқымды әлеуметтік құбылыс және көптеген әртүрлі деңгейдегі құқық бұзушылықтарды біріктіреді (қылмыс құрамдары, әкімшілік және тәртіптік құқықбұзушылықтар).

Сыбайлас жемқорлықтың әлемге тараған атауы «коррупция» латынның «corruptio» терминін білдіреді және ол «бүлінген, шіріген, сынған» деген ұғымды білдіреді.

Қазақстан Республикасында тәуелсіздік алған мезеттен бастап бұл аса ауыр қылмыстарға қатысты қатаң мемлекеттік саясат қалыптасты. Еліміз ТМД мемлекеттерінің арасында бірінші болып 1998 жылы «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» арнайы заңын қабылдады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы бүкіләлемдік кеңістіктегі Қазақстанның көрсеткіштері жыл сайын жоғарылап келеді. Бұл проблемамен жан-жақты айналысып жүрген беделді халықаралық ұйым – Transparency International қорының деректеріне сүйенсек, сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексі бойынша Қазақстан 2008 жылы 170-тен астам елдің ішінде 145 орында болса, 2009 жылы 120 орынға, ал былтырғы жылы 105 орынға дейін көтерілді. Бұл индекс кәсіпкерлердің, сарапшылар мен зерттеу ұйымдарының мәліметтерін қорытындылай отырып, жыл сайын шығарылып отырады.

Қазіргі кезде сыбайлас жемқорлық мәселесін әрбір мемлекетте, түрлі халықаралық ұйымда кездестіруге болады. Бірақ ол барлық жерде бірдей бола бермейді. Тарихи дәуір және мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық даму кезеңіне қарай сыбайлас жемқорлықтың пайда болу мәселелері де әр алуан болып келеді. Кейбір шет елдердің мемлекеттік басқаруында және мемлекеттік қызметінде жемқорлықтың алдын алуға және жоюға бағытталған әкімшілік қалыптың кешендері құрылған. Бірқатар мемлекеттерде шенеуніктердің ар

кодексі немесе этикалық кодекстер жиынтығы болып табылатын арнайы заңдар қабылданған [1, 32 б.]. Осыған орай, шетел мемлекеттеріндегі сыбайлас жемқорлықтың алдын алу және жолын кесу шараларына назар аударайық.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті табысты жүргізіп отырған елдерге Дания, Финляндия, Швеция, Жаңа Зеландия, Канада, Нидерланды, Норвегия, Швейцария, Австралия, Сингапур, Люксембург, Ирландия, Германия, Ұлыбритания, Израиль, АҚШ, Австрия, Исландия, Жапонияны жатқызуға болады, 2017 жылы Сингапур Транспаренси Интернешнл (Transparency international) -дің бағалауы бойынша сыбайлас жемқорлықпен табысты күрескен 10 елдің ішінде 7-ші орынға ие болды және Азиядағы алғашқы ондыққа кірген жалғыз мемлекет.

Сингапурда 1959–1990 жылдар аралығында премьер-министрі болған Ли Куан Ю сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте аса ауқымды міндет атқарды деп бағаланады. «Informate Peru» ұйымы бұл іс-шара төмендегі 5 фактор арқылы нәтижелі жүзеге асты деп көреді.

Сингапурдың бұл жүйесі халықаралық нарықтағы жоғары позицияның тамаша мысалы, сонымен бірге нақты экономикалық дамуға алып келген социализмнің сәтті бір формасы деп қарағаны қызықты.

1. Жемқорлыққа нүкте қою шарасы.

Сингапур 1965 жылы Малайзиядан бөлінген кезде, оның тұрғындарының көпшілігі кедей және жемқор болды, ал Ли Куан Ю: «Егер еліміз бойынша жемқорлықтан құтылғымыз келсе, сіздер барлықтарыңыз отбасы мүшелерін, және дос-жарандарыңды түрмеге жіберуге дайын болуларың керек», - деп турасын айтып, үндеу жариялаған екен.

Бірінші шара - басқа пайда табуға жол бермеу мақсатында мемлекеттік қызметкерлердің жалақысын өсіргенімен соншалықты нәтижелі болмады. Сондықтан жемқорлықтың желілерін анықтау үшін күтпеген тексерулер жүргізуге және бұқаралық ақпарат құралдарына сыбайлас жемқорлық жағдайлары туралы халыққа хабарлап тұратын арнайы бағдарлама ашты. Жоғарғы органның рұқсатынсыз мемлекеттік қызметкерлердің және олардың байланысты тұлғаларының, оның ішінде отбасыларының, туыстарының, тіпті достарының есепшоттарын тікелей тексерудің ерекше құқығын берді.

Жемқорлыққа байланысқандарды жұмыстан, лауазымдардан, зейнетақылардан және басқа да төлемдерден мерзімсіз алып тастауға шешім шығарып, бірқатар министрлер мен кәсіподақ қызметкерлері жемқорлығы үшін түрмеге қамалды. 1989 жылы сыбайлас жемқорлық үшін айыппұлды 10,0 - 100,0 сингапур долларына дейін ұлғайтты.

2. Сот реформасы.

Сингапур адам басына шаққандағы ең жоғары өлім жазасына ие елдердің бірі. Әсіресе есірткі, кісі өлтіру қылмысы бойынша өлім жазасы өте жоғары. Басқа қылмыстарға ұзақ мерзімге бас бостандығынан айыру және дүре соғу жазасын қолданды.

Өлім жазасы, түрме, дене жазасы, мүлкін тәркілеу және ауыр айыппұлдардың барлығы елдегі заң мен тәртіпті сақтауға бағытталғанын Сингапур билігі өз халқына түсіндіре алғаны таңқаларлық нәтиже болды.

3. Жұмыс орны.

Маоның мәдени төңкерісі Қытайдан шетелдік инвесторларды Гонконгқа, Тайваньға және Сингапурға тартты, мұнда алғашқы фабрикалар 1960 жылдардың аяғында салынған, алғашқы электроника 1970 жылдары, ал 1980 жылдары Сингапур әлемдік технологиялық өнімер орталығына айналды.

Шетелдік инвесторлар үкіметтің инвесторлардың қызметіне қатыспауға жағдай жасау, сондай-ақ арзан жұмыс күші мен төмен салықтар үшін жағдайлар жасауына байланысты ағыла бастады деп айтуға болады. «Біз инвесторларды қолдап қана қоймай, оларды бастауға көмектесу үшін көп жұмыс жасадық», - деді Ли Куан Ю.

Алайда, біздің мақсат оларды тарту емес, сингапурлықтарды шетелдік компанияларда оқыту және бәсекеге қабілетті өздерінің ұлттық компанияларын құру.

4. Білім беру реформасы.

1960 жылдардың соңында Сингапур жұмыссыздықпен күресте шетелдік компанияларды сәтті пайдаланды. Сонымен қатар, шетелдік компаниялардың барлық қызметкерлерінен өзін-өзі ұстай білуді, ұқыптылықты, жауапкершілікті және жоғары сапалы өнім өндіруді үйрену талап етілді.

Оқу бағдарламасын өзгертуден басқа, жалпы академиялық пәндерден басқа оқулықтағы біліммен қатар, өз бетінше ізденуге, шешім қабылдауға, терең ойлауға бағытталған бағдарламалар жасалды.

5. Мемлекеттік кәсіпорындарлы құрды.

Үкімет құрған алғашқы компаниялардың бірі - қазіргі уақыттағы Сингапур авиакомпаниясы (Singapore Airlines). Әуекомпания қызметтерді даяшылық әдісіне түбегейлі өзгеріс жасады, жолаушылардың жайлылығы, сусындары мен тамағынан бастап құлаққаптың дауысына дейінгі нәрселерді қайта есептеп жаңалаған екен. Нәтижесінде жүздеген жұмыс орындарын құрып, әлемдегі жетекші авиакомпанияға айналды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Алауханов Е. Казахстанское и зарубежное антикоррупционные законодательства // Заң және заман. - №1. - 2008. – С. 32-34.
2. Садыханұлы М. Жемқорлықпен күрес бүкіл халықтық сипат алуға тиіс // Дала мен қала. – 2008 ж. - 15 ақпан - №7 – б.3.
3. Сайт <https://abai.kz>
4. Сайт <https://cyberleninka.ru>

СМАРТ ҚҰРЫЛҒЫЛАРДЫҢ ЗИЯНДЫЛЫҒЫ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі әлемдегі адамдардың денсаулығына смарт құрылғылардың әсері туралы айтылған. Өзекті тақырыпты мемлекеттік деңгейде қарастыру үшін нақты ұсыныстар берілген.

Түйін сөздер: смарт құрылғылар, ұялы телефон, байланыс желісі, адам денсаулығы.

Біздің ұсынылған тақырыбызд басты мақсаты: қазіргі кездегі әлемде тоқтаусыз шығып жатқан смарт құрылғылардың адам өміріне әкелетін зияндары.

Тақырыптың өзектілігі – смарт құрылғылардың адам ағзасына зиян келтіретіні жөнінде ғылыми тұрғысынан зерттеу кезек күттірмейтін мәселе болғандықтан тақырыптың өзектілігі айқындалды. Біздің асыққан заманда смарт құрылғы – уақытты үнемдейтін таптырмас көмекші. Алайда, оның зияны да жоқ емес. Бүгінде ұялы телефондарсыз жұмыс істеу және істі бітіру қиынның қиыны. Қазіргі екінің бірінің қолында телефон. Жастың да, кәрінің де қолында ұялы телефон. Адамдар күні-түні смартфонмен әлек болады.

Бүгінде бұл құрал ойын балаларының ойыншығына айналған десек те болады. Ал осы телефон адамға қаншалықты зиян? Жалпы қазіргі балалардың басым бөлігі танды телефонмен атырып, кешті сонымен батырады десек те болады. Ұялы телефон балаларға кері әсер етеді. Еске сақтау қабілеті нашарлайды, балалардың көбі ашушаң, жүйкесі тез құриды тағысын тағы.

Ал ұялы телефонмен көп сөйлесетін балалардың психологиясына айтарлықтай зияны тиеді. Қазақстанда ұялы байланыс 1998 жылдан бері қолданыста жүр. 20 миллион халқы бар Қазақстанның 8 миллион 600 мың тұрғыны ұялы байланыс құралын тұтынушылар санатына кіреді. Болжамдар бойынша 2014 жылы Қазақстанда әрбір екі адамның бірі ұялы байланыс қызметін пайдаланады. Ал оның адам ағзасына тигізетін зиянды әсері туралы не білеміз? Бізден басқа елдердің талайы ұялы телефонның адам денсаулығына зияндылығы туралы неше түрлі дабыл қағып жатыр. Бұл мәселе әлемдегі жүздеген ғалымның зерттеу нысанына айналғалы біраз болды. Ұялы телефонның адам ағзасына қаншалықты зиян әсер ететіні туралы әрбір қолданушы сенеді. Бірақ, мән бермейді. Соның салдарынан өздеріне ауру тауып алады. Тіпті қолдан тастамай, тәулік бойы қызыққа бататындар да бар. Осылайша олар өздерінің алтын уақыттарын жоғалтады. Бір күнде 24 сағат болса, жартысына жуығы ұялы телефонды пайдаланумен өтеді. Мектеп оқушыларының көбісі ұялы телефонды сабақ үстінде пайдаланады. Музыка тыңдайды, видео көреді. Кейде сондағы әуенге еліктеп отырады. Соның әсерінен сабаққа деген қызығушылығы төмендейді. Оның жарқыраған экранға қарап отыруы ең алдымен көз жанарын құртады. Сонымен қатар, еске сақтау қабілетін бұзып, тіпті жүрек ауруы, қатерлі ісік сырқатына шалдығуына әкеліп соғуы мүмкін. Адамдар пойызда, лифт ішінде телефонмен сөйлесіп жатады. Ең зияны да осы екен. Ұялы телефонның антеннасы мұндай жағдайда жоғары деңгейде радиация шығарады. Бұл айналып

келгенде адамның дене бөліктерін қыздырып, денсаулығына кері әсер беретін көрінеді. Әсіресе, жастар күндіз-түні ұялы телефонға жабысып, қолдарынан бір тастамайды. Түнімен музыка тыңдайды, бір-біріне хабар жібереді. Әйтеуір тыным жоқ. Зарядтайтын қондырғы жарты метр жерде болса, онда жоғары кернеулі электр сымының астында ұйықтағанмен бірдей екен. Тіпті мұның соңы мида қатерлі ісіктің пайда болуына әкеледі.

Ғалымдар сұмдық сорақы жайттарды да анықтап отыр. Ұялы телефонмен ұзақ сөйлессеңіз, ол адам миын бір градусқа дейін қыздырады екен. Шведтік ғалымдар пайдаланушылардың 84%-ы құлақ тұсында температураның көтерілуін, 60 ұйқышылдыққа бейімделуін, 50% бас ауруының күшеюін анықтаған.

Ұялы телефонды таңдаған кезде жасың 14 жастан асқан жөн. Ұялы телефоның әрі сапалы, әрі қымбат және міндетті түрде жана болсын. Күніне сөйлесу уақытын 2 сағаттан аспау керек.

Байланыс желісі нашар болған жағдайда ең дұрысы сөндіріп таста немесе SMS қызметін пайдалан. Түнгі уақытта немесе найзағай кезінде телефонды сөндіріп таста. Ұялы телефонды кеудеде, ішкі қалтада, жатын бөлмеде сақтама. Міндетті түрде телефоныңда қабы болсын.

Ешқашанда жас сәбидің қолына телефонды ұстатпа. Ұялы телефонға тәуелді болма, одан басқа да қызықтар бар екенің естен шығармауымыз керек. Ұялы телефон туралы қызықты мәліметтерде көптеп кездеседі. Мысалы: Кенияды ұялы байланыс қызметі қызметінің жетекші операторы қызметін атқаратын Safaricom компаниясы: «2014 жылы смартфондарды сату көлемі барлық ұялы телефондар көлемімен есептегенде 67%-ды құрады», – деп хабарлады. Ал GSMA компаниясы: «2020 жылға қарай Африкада смартфонды пайдаланушылар саны жарты миллиардтан асып-жығылады», – деген болжам айтады. Құрылғыларды пайдалануда түрлі континенттерде орналасқан көптеген елде осындай өзгерістер жүзеге асты (көшбасшысы – Азия).

Адамдардың көбі дербес компьютерден гөрі, смартфондарды құп көреді. Технологияның дамуы барысында құрылғылардың көлемі кішіреюіне, есептеу қуатының көбеюіне, әсіресе бағасының төмендеуіне байланысты смартфонды пайдаланушылар саны да арта түспек. Қоғамда одан да жылдам, адамдар жүріп келе жатып-ақ күрделі мәселелерді шешуге мүмкіндік беретін машиналарды ойлап табатын уақыт алыс емес. Әр адам пайдаланатын құрылғылардың саны тек жана атқарылатын қызметтер тұрғысынан емес, сонымен қатар шешілетін міндеттердің өзіндік ерекшелігіне де байланысты өсуі ықтимал.

Қолданып жүрген телефонымыздың оң ықпалы: шалғай аудандарда немесе инфрақұрылымы нашар дамыған («соңғы өлшем») аймақтарда тұратын, мүмкіндігі шектеулі болуына қарамастан, нарықтық экономикаға тартылған адамдар санының өсуі; білім алу мүмкіндігі, денсаулық сақтау және мемлекеттік қызметтерге қол жеткізу; қарым-қатынас; кәсіби білімге қол жеткізу, жұмыспен қамтудың ұлғаюы, жаңа кәсіптердің өмірге келуі; нарықтың өсуі/электрондық сауда; ақпарат көлемінің ұлғаюы; азаматтар қарым-қатынасының артуы; демократияландыру/саясат саласындағы ілгерілеулер; «соңғы өлшем»: ашықтықтың артуы және манипуляция мен эхо-камералар өсіміне тосқауыл.

Теріс ықпалы: манипуляция мен эхо-камералар санының артуы; саяси бытыраңқылық; қоршау сыртындағы бақтар (яғни қоршаған ортаның тек рұқсат етілген пайдаланушылар үшін бөлінген шектеулі жерлері) кейбір аймақтарда/елдерде толықтай қол жеткізуге мүмкіндік бермейді.

Ойымызды қорыта келе, зияның біле тұра біз немқұрайлық танытпауымыз керек. Ол үшін біз төменгі ұсыныстарды жасаймыз:

- бұл проблема мемлекет тарапынан қолдау табу қажет, ол үшін бірқатар заңнамалар қабылдану керек.

- жалпы халық, жастар арасында семинар, лекторий, дөңгелек үстелдерді өткізуді дәстүрге айналдыру.

- Дүниежүзілік «Ұялы телефондардың зияндылығын насихаттайтын күн» жариялау керек.

- мектептерде ұялы телефонды әкелуге тиым салу.

- теледидар, газет-журнал беттерінде зияндылығы жөнінде антижарнамалар, бейнеклиптер көрсету керек.

- гаджеттердің денсаулыққа қауіпті екенін белгілі болса бүгінде олардан бас тартатындар кемде-кем. Керісінше, телефондарға, планшеттерге, смартфондарға деген сұраныс күн санап арта түсуде. Сәйкесінше, ақпараттық технология қарыштап дамыған сайын, аталмыш бұйымдардың қауіптілігі де жоғарлай түседі. Осы ретте мамандар қарапайым қағидаларды ұстана отырып, ұялы телефоннан келетін қауіптен сақтануға болатынын айтады.

Әрине, ғылым мен техниканың дамуын тоқтату қиын. Ол күн сайын қарқынды даму үстінде. Смарт құрылғыларсыз бұл күнді елестету мүмкін емес. Бірақ, оның адам өміріне қаншалықты зиянды екенін ешқашан жадымыздан шығармауымыз абзал. Қазақстан жаңа өзгерістерді қалайды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Шваб К. Төртінші индустриалдық революция. Астана, Ұлттық бюро аудармасы.- 2018.

2. «Денсаулық» журналы. 2008. №4. Алматы қаласы.

- 3 «Айқын» газетінің ресми сайты - <http://www.aykyn.kz>.

- 4 «Валеология» педагогикалық-методикалық журнал. 2007.- №6.

ФИЛОСОФИЯДАҒЫ СУ ТАҚЫРЫБЫ

Аннотация. Мақалада экология саласының философиямен жалпы байланысы мен қарым-қатынасы, философиядағы экологиялық мәселелердің маңызы мен өзектілігі қарастырылған. Философия саласындағы су тақырыбы, судың жалпы ежелден бергі адам өміріндегі, әртүрлі елдердегі алатын орны, қазіргі күндегі судың маңызы туралы ақпарат берілген.

Түйін сөздер: экология, жер, философия, экофилософия, табиғат, антропогендік, су, биосфера, ресурс, қоршаған орта, парадигма.

Экология - адамдардың өндірістік іс-әрекетінің табиғатқа әсер етуінің шекті рұқсат етілген шекараларын анықтау туралы ғылым. Жер туралы білімнің дамуы, дағдарыстық кұбылыстардың шиеленісуі, планетаның болашағының проблемалары-мұның бәрі экофилософияның пайда болуына себеп болды. Экофилософия философиядағы адамның табиғатқа көзқарасын оның көзқарастары мен құндылықтарының объектив арқылы қарастыратын бағыт. Демек, экофилософияның міндеті-табиғатқа, тіршілік ету ортасына және адамға апатты әсер етпейтін табиғи объектілермен өзара әрекеттесудің осындай тәсілдерін табу[1]. Қазіргі уақытта экофилософиялық білім қоғамдағы географиялық, табиғи - климаттық, әлеуметтік және мәдени ортамен өзара әрекеттесу кезінде жүретін процестерді міндетті түрде зерттеуді қамтиды. Талдаудың ерекше объектісі-антропогендік фактордың биосфераға және адамзаттың өзіне әсерін зерттеу.

Философия экологиялық проблема үшін маңызды, өйткені адам мен табиғат арасындағы қарым-қатынас әрқашан мұқият философиялық назардың тақырыбы болды. Экология-бұл белгілі бір ғылымдар мен философия арасындағы өтпелі нәрсе деп айтуға болады, мысалы, әдістеме әдіснамалық тұрғыдан нақты ғылымдардан философияға ауысады. Философия, экология сияқты, қазіргі жаратылыстану ғылымдарындағы қатаң объективті білімге деген ұмтылыстан және қазіргі өнерде басым болатын автордың негізінен субъективті тәжірибелерін білдіру тенденциясынан айырмашылығы, субъект-объектілік қатынастардың күрделі құрылымын тұтас қарастыруға бағытталған.

Экологиялық проблема-бұл адам мен табиғаттың кездесуі, олардың өзара әрекеттесудің екі жағын да өзгертетін терең қарым-қатынасы.

Қазіргі экологиялық жағдайға философиялық көзқарас экологиялық проблеманың өзін дұрыс қою, оны тереңірек және жан-жақты түсіну және оңтайлы жаһандық экологиялық стратегияны әзірлеу үшін өте жемісті болуы мүмкін. Сонымен қатар, қоғам дамуының қиын және бетбұрыс кезеңдерінде философиялық көзқарасқа деген қажеттілік әрдайым артады, ал философиялық талдау кез-келген проблеманың күрделенуінде, оған қатысты негізгі принциптер талқылана бастағанда өте маңызды [1].

Философия экологиялық мәселелерді әр түрлі бағытта шешуге көмектесе

алады, өйткені ол "өткеннің мәдени көзқарастарымен байланысты экологиялық қайшылықтарды жеңу қажеттілігіне бағытталған жаңа қоғамдық сананың қалыптасуын ынталандырады", "жеке ғылыми ұстанымдардың шектеулерін, адамның табиғатпен қарым-қатынасындағы рухани-практикалық бағдарларының біржақтылығын, пікірлердің бөлінуін жеңуге ықпал етеді". Қоғамның құндылықты қайта бағдарлауының қозғаушы күші бола отырып, табиғат пен қоғамның өзара әрекеттесуінің философиялық принциптері осылайша "адам-табиғи орта" жүйесінің өзін-өзі ұйымдастыруының негізгі факторларының бірі рөлін атқарады. Болашақта экологиялық жағдайды жақсарту үшін қандай да бір стратегияны таңдағанда көптеген факторларды ескеру қажет. Адамзат экологиялық мәселелерді шешуді неғұрлым ұзақ реттесе, соғұрлым бұл факторлар көбейеді.

Қазіргі экологиялық жағдай адамдардың санасынан тәуелсіз және өздігінен пайда болды, бірақ оны тек биосфераның өмір сүруінің объективті заңдылықтарын адамдардың білімі мен ескеруіне, сондай-ақ қоғамдық қатынастардың құрылымын жетілдіруге негізделген табиғатты пайдаланудың нақты ойластырылған жүйесін ұйымдастырған жағдайда ғана жеңуге болады. Адамның санасы, оның табиғатты пайдалануды ұйымдастыруда жасалуы және сақталуы қажет нәрселермен салыстыра отырып, заттардың қазіргі жағдайын түсінуге дайындығы қоғамдық дамудың, табиғатты қорғау мен өзгертудің өзекті мәселелерін шешу үшін өте маңызды. Өкінішке орай, көптеген адамдардың санасы көбінесе табиғаттың өз мақсаттарына ұмтылған адамның кез-келген әрекетін пассивті түрде бұзу мүмкіндігі туралы ескірген идеялардың тұтқынында болады [2].

Осы орайда философиядағы су тақырыбын алып қарастырып көретін болсақ, қазіргі өркениеттің экожүйесіндегі су ресурстарының болашағы көбінесе "табиғат - адам үшін шексіз су қоймасы" парадигмасын қайта қараумен анықталады. Адамның іс-әрекеті биосфераның, гидросфераның динамикасына үнемі өзгерістер енгізеді және де қазіргі кезеңде адам экспансиясының барлық көріністерінде қоғамға әсері күннен-күнге артуда.

"Адам-табиғат" қарым-қатынасы мәселесі философия мәселесінің болмыс пен ойлау мәртебесі, материалдық және рухани өзара әрекеттесу туралы нақты көріністерінің бірі болып табылады. Бұл мәселе су ресурстарын философиялық тұрғыдан түсіну тұрғысынан да өте маңызды. Адам - табиғат қатынастарының генезисінің басталуы адамның жануарлар әлемінен бөліну дәуіріне сәйкес келеді. Өз тарихының алғашқы кезеңдерінде адам өзін табиғаттың ерекше құбылысы емес, оның көптеген көріністерінің бірі деп ғана таныды. Мұны алғашқы сатыда тұрған қарапайым қоғамның белгілі бір даму деңгейінің рухани көрінісі ретінде қарастыруға болады, яғни, сыртқы ортаға абсолютті тәуелділік.

Ежелгі Шығыс халықтары суды бар нәрсенің бастапқы көзі деп есептеген. Ежелгі Грецияның философтары да осындай көзқарастарды ұстанған. Фалес су барлық нәрселердің бастауы, жер жалпақ диск ретінде суда жүзеді және бастапқы су затынан өндірілген барлық нәрсе өмірден айырылмайды деп мәлімдеген. Анаксимен ауаның қоюлануына байланысты суға, жерге және тастарға айналуына мүмкіндік берді. Эмпедокл мен Аристотель суды суық пен

ылғалдылықтың бастауы деп санады. Платон от, ауа және су элементтері өзара айналады деп сенді және Тартар - жердің ортасында орналасқан үлкен жер асты су қоймасы - барлық мұхиттар мен теңіздердің пайда болу көзі деген болжам жасады. Жердің су қабығының, оның гидросферасының пайда болуы туралы заманауи білім космогониялық теорияға және Күн жүйесінің пайда болу гипотезасына негізделген [3].

Ежелгі философия суды отпен бірге диалектиканың символдарының бірі ретінде қарастырды. От сияқты, су үнемі пішінін өзгертеді. Ол жалпы және мәңгілік қозғалыс принципін білдіреді.

Сонымен бірге су адамға қауіп төндіруші деп есептелінген. Бұл әсіресе суармалы егіншілікті қолдайтын дақылдарға қатысты болды. Су тасқыны туралы мифология кеңінен таралды. Су зерттелмеген әлем, бөтеннің бір түрі ретінде қабылданды. "Ағынды кесіп өту" буддизмде иллюзия әлемінен өтіп, ағартушылықты білдіреді. Ежелгі Египетте жерлеу рәсімінің шарықтау шегі Ніл өзені арқылы өту болды [4].

Екінші жағынан, судың символикасы оның барлық тіршілік иелерінің қажетті қоректік компоненті екендігімен байланысты, әсіресе шөлді аймақтарға қатысты. Иудаизмде Таурат дәстүрлі түрде сумен байланысады, өйткені ол барлық шөлдегендерді тартады, бүкіл жерге таралады, өмір көзі ретінде қызмет етеді, көктен келеді, жанды жаңартады, тазартады, жоғарыдан төмен қарай ағып, қарапайым ыдысты зергерлік бұйымға айналдырады және өсуге тамақ ретінде қызмет етеді. Суға христиандық шомылдыру рәсімінде шешуші рөл беріледі. Онда ол жаңаруды, тазартуды және қасиеттілікті білдіреді.

Сонымен қатар қазақ халқының тарихындағы су ұғымына тоқталатын болсақ, Қазақ халқының күнделікті тұрмыс тәжірибесінде мен байланысты түрлі наным-сенімдер, әдет-ғұрыптар жүйесі қалыптасты. Қазақ халқының дүниетанымында судың иесі саналатын, тіршілік ететін жағымды және жағымсыз мифологиялық бейнелерге қатысты түсінік қалыптасты. Олардың қатарында Су иесі (патшасы) Сүлеймен, Суын, Су жылқысы, Су перісі, Үббе т.б. аңыз бейнелерді атауға болады. Су бар жерде бау-бақша, орман –тоғай, бітік шыққан егін, мыңғырған мал бар. Сондықтан қазақ халқы «Сулы жер – нулы жер» -деп бекер айтпаған. Ежелден бері қазақ халқы суды қадір тұтумен қатар оны жалпы халыққа, жан-жануар дүниесіне өсімдік әлеміне тіршілік беруші күш деп атаған. Су – тазалықтың белгісі. Сондықтан суға байланысты тыйым сөздер де орын алған. Мысалы: «Су ішкен құдыққа түкірме», «Судың бетін ашық қалдырма», «Түнде суға барма» [5].

Су-ең құнды табиғи ресурс. Ол өмірдің негізін құрайтын метаболизм процестерінде ерекше рөл атқарады. Өнеркәсіптік және ауылшаруашылық өндірісінде судың маңызы зор. Оның қажеттілігі адамның, барлық өсімдіктер мен жануарлардың күнделікті қажеттіліктері үшін белгілі. Көптеген тіршілік иелері үшін ол тіршілік ету ортасы ретінде қызмет етеді. Қалалардың өсуі, өнеркәсіптің қарқынды дамуы, ауыл шаруашылығының қарқындылығы, суармалы жерлер аумағының едәуір кеңеюі, мәдени-тұрмыстық жағдайлардың жақсаруы және басқа да бірқатар факторлар сумен қамтамасыз ету проблемаларын күрделендіруде. Қызықты дерек ретінде суға жасалған эксперимент туралы

мәліметке тоқталатын болсам, тазартылған су құтысы екі динамиктің арасына қойылып, музыка қосылады. Зерттеулер көрсеткендей, көптеген музыкалық шығармалар иммундық жүйені нығайтуға көмектеседі. Дыбысты діріл деп есептеп, осылайша, су дірілге жауап бере алады және оны ерекше, өзіне тән түрде тіркей алады. Жапондықтар әр сөздің өзіндік рухы, яғни белгілі бір мағынасы мен белгілі бір сезімі бар екеніне сенімді. Барлық ақпаратты діріл түрінде сақтайтын морфогендік өрісі бар деп есептейді. "Біз ойды шынайы деп санай отырып немесе оны дауыстап айту арқылы өз ойымызға қуат бергенде, оның діріл құрылымы біздің денеміздегі суда басылады және айналамыздағы тиісті тербелістер түрінде көрінеді. Осылайша біз қоршаған ортаға әсер етеміз, басқа адамдар біздің тербелістерімізге жауап береді, біз кері байланыс қатынастарына кіреміз, бұл өз кезегінде осы тербелістерді және морфогендік өрістің өзін күшейтеді. Біз бұл білімді күнделікті өмірімізге қолдануымыз керек, жаман әдеттерден бас тартуымыз керек және теріс бағалауды жағымды нәрсемен алмастыруымыз керек [6].

Адамның техникалық қызметінің дамуы, индустрияландыру дәуірінде суды көп қажет ететін технологиялардың пайда болуы суға ешқандай құндылығы жоқ шексіз және қол жетімді табиғи ресурс ретінде прагматикалық қатынастың күшеюіне әкелді. Бұл адамзаттың құндылық-дүниетанымдық дәстүрлеріне қайшы келеді, бірақ кез-келген бағамен байытуға тұтынушылық көзқарастарға жауап береді. Уақыт өте келе суға прагматикалық көзқарас гидросфераның жалпы ластануына және суды аз қажет ететін және циклдік технологияларды құру проблемасын тудырды. Экономикалық дағдарыс жағдайында гидросфераны ластанмайтын және су ресурстарын үнемдейтін технологиялардың дамуы әлеуметтік табиғи жүйелердің тұрақты дамуының маңызды критерийі болып саналуы мүмкін. Суды пайдаланудың технологиялық, экономикалық, экологиялық және басқа да қолданбалы мәселелерін шешу біздің планетамыздағы судың, биосфераның қалыптасуы мен дамуындағы іргелі маңыздылығын түсінбестен фрагментті, паллиативті болуы мүмкін. Бұл жағдайлар осы тақырыпқа интегративті, жан-жақты көзқарастың қажеттілігін анықтайды, оны әдіснамалық тұрғыдан қазіргі заманғы жаратылыстану-ғылыми және әлеуметтік-гуманитарлық білімнің бұрын-соңды болмаған синтезіне ықпал ететін негізгі жалпы ғылыми проблема ретінде ұсынады [7].

Экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және су мен су объектілерін ұтымды пайдалану міндеттерін толыққанды әлеуметтік-философиялық жағынан түсіну үш негізгі тәсілді ескеруді талап етеді: 1) мифологиялық (адам табиғатқа бағынады); 2) ғылыми-технологиялық (адам табиғатқа үстемдік етеді); 3) диалогтық (адам мен табиғат үйлесімі). Бірінші тәсіл өркениеттің қалыптасуының бастапқы кезеңдерінде болды. Екінші тәсіл - адамдардың трансформациялық қызметі-қоғамның алға жылжуын негіздеді, бірақ жаһандық экологиялық проблемаларға әкеліп соқты. Ғылыми зерттеу әдістерінің тиімділігіне қарамастан, олар әлі күнге дейін су туралы толық түсінік бермейді. Егер біз осы феноменді шынымен түсінгіміз келсе, онда біз сумен бірнеше рет байланысу мүмкіндігіне жол беруіміз керек, соның ішінде нақты ғылыми, жалпы ғылыми, жалпы зерттеудің ғылыми емес әдістері де бар. Бұл байланыс бұл

диалогтың бір түрі сияқты көрінуі мүмкін. Бүгінгі таңда бұл диалог белгілі бір дәрежеде философияда қолданылады, бірақ ғылыми ұтымдылық өрісі бәрібір күдікті болып саналады [7].

Осы жерден философиялық қорытындыға келетін болсақ: табиғаттан тым алыстап, оны дәріптеу қауіпті. Бұл тұтастықты бұзады және бұл табиғатқа ғана емес, адам өміріне де теріс әсерін береді. Қазіргі экология қоршаған ортада өмір сүру туралы жаңа кешенді ғылымға айналуы керек, оның міндеттері табиғи және, ең бастысы, антропогендік факторлардың әсерінен биосфераның дамуы мен қызмет ету заңдылықтарын білу, сонымен қатар техносфера мен биосфераның тиімді өмір сүру жолдарын анықтау, осы мәселелерді шешуге философиялық көзқараспен қарау [8].

Қазіргі экологиялық жағдайға философиялық көзқарас экологиялық проблеманың өзін дұрыс қою, оны тереңірек және жан-жақты түсіну және оңтайлы жаһандық экологиялық стратегияны әзірлеу үшін өте жемісті болуы мүмкін. Сонымен қатар, қоғам дамуының қиын және бетбұрыс кезеңдерінде философиялық көзқарасқа деген қажеттілік әрдайым артады, ал философиялық талдау кез-келген проблеманың күрделенуінде, оған қатысты негізгі принциптер талқылауға ұшырай бастаған кезде өте маңызды. Бұл жағдайда позиция тиімді шешімдерді қажет етеді, оларды табу қиын, өйткені адам әрекеті негізделетін жаңа принциптерді әзірлеу қажет. Мұндай жағдай қазір адамның табиғатпен қарым-қатынасында қалыптасты [8].

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. <http://filosofkai.tw1.ru/ekofilos.php>
2. <http://anthropology.ru/ru/text/chizhov-pg/filosofiya-i-ekologicheskie-problemy>
3. <http://nuclphys.sinp.msu.ru/ecology/ecol/ecol01.htm>
4. Фадеев Е.Т. Қоғам мен табиғаттың өзара әрекеті. 1986.
5. Қазақтың ырым тыйымдары. А.- Атамұра 2001. - 29,67 б.
6. <https://ru.thpanorama.com/articles/medio-ambiente/historia-de-la-ecologa-orgenes-y-desarrollo.html>
7. Алексеев В. А. Геологическая эволюция и самоорганизация системы вода-природа. Новосибирск. Издательство СО РАН, 2005.- 244 с.
8. Афанасьев В. Г. Философия и проблема ценностей в биологии. М.- 1964.- 416 с.

МАТЕМАТИКА ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада математика философиясының өзекті мәселелеріне назар аударылды. Ең бірінші бөлімде жалпы математика ғылымының шығу тарихы туралы айтылған. Бұл бөлімде математиканың сонау біздің заманымыздан бұрын 7-6 ғасырлардан бастап қазіргі жаңа цифрлы заманға дейінгі даму тарихы қамтылған. Екінші бөлімде математика философиясының адам өмірінде алатын орыны туралы ауқымды түрде ашып көрсеттім. Үшінші бөлім - қорытындыда бүкіл жобаны қорытындылай келе, математика – біздің өмірімізде маңызды орын алады – деген тұжырымдама жасалынды.

Түйін сөздер: математика, философия, теология, геометрия, формализм, интуиция.

Математика (басқа грек тілінен. $\mu\acute{\alpha}\theta\eta\mu\alpha$ -зерттеу, ғылым) - құрылымдар туралы ғылым, санау операциялары негізінде тарихи қалыптасқан тәртіп пен қатынастар, нақты объектілердің формаларын өлшеу және сипаттау. Математикалық Нысандар жасалады нақты немесе басқа математикалық объектілердің қасиеттерін идеализациялау және оларды жазу арқылы ресми тілдегі қасиеттер.

Математика жаратылыстану ғылымдарына жатпайды, бірақ ол олардың мазмұнын дәл тұжырымдау үшін де, кеңінен қолданылады жаңа нәтижелер алу. Математика-бұл ғылым тілі әр түрлі ғылымдардың байланысы.

Ғылым тарихындағы Математика әрқашан ерекше орын алды: ежелгі уақытта онымен бірге ғылыми ақиқат идеалы байланыстырылды, математика ұғымы дамудың негізі болды басқа ғылымдар және өнер принциптері ретінде құрылды.

Даму барысында математикалық білім таза ойлау әрекеті ретінде, қатаң және аксиомалардан қорытындыларды бейтарап шығару. Қазіргі ғылымдағы математиканың рөлі, математиканың философиялық болжамдарын, негіздері мен салдарын зерттейтін философияның бөлімі.

Қайталанатын тақырыптарға мыналар жатады: Математикалық пәннің қайнар көздері қандай? Математикалық объектіге сілтеме жасау нені білдіреді? Математикалық ұсыныстың сипаты қандай? Логика мен математиканың қандай байланысы бар? Герменевтиканың математикадағы рөлі қандай? Математикада зерттеудің қандай түрлері маңызды? Математикалық зерттеудің мақсаттары қандай? Математикаға тәжірибе алуға не мүмкіндік береді? Математиканың адами қасиеттері қандай? Математикалық сұлулық дегеніміз не?

Соңғысы, кем дегенде, тағы үш нәрсені білдіру үшін қолданылуы мүмкін. Бір мағына философиялық тақырыпты, мысалы, эстетиканы, этиканы, логиканы, метафизиканы немесе теологияны формализациялау жобасын білдіреді, мысалы, схоластикалық теологтардың еңбегі немесе Лейбництің жүйелі мақсаттары және Спиноза. Тағы бір мағына жеке практик немесе жұмыс істейтін математиктердің пікірлес қоғамдастығының жұмыс философиясын білдіреді.

Сонымен қатар, кейбіреулер математикалық философия терминін Бертран Расселдің өз кітабында қабылдаған әдіске түсінік ретінде түсінеді.

Көптеген ойшылдар математиканың табиғаты туралы өз ойларын айтты. Бүгінгі таңда кейбір математика философтары зерттеудің бұл формасы мен оның өнімдері туралы есеп беруді мақсат етеді, ал басқалары сыни талдаудан басқа қарапайым түсіндіруден асатын рөлді атап көрсетеді.

Батыстың математика философиялары математикалық объектілердің онтологиялық мәртебесін зерттеген Платон мен логика мен шексіздікке қатысты мәселелерді зерттеген Аристотельге дейін барады (нақты және потенциал).

Лейбництен бастап, назар математика мен логика арасындағы байланысқа қатты ауысты. Бұл көзқарас Фреге мен Расселл кезінде математика философиясында үстем болды, бірақ XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы оқиғалар күмән тудырды.

XX ғасырда математика философтары математикалық эпистемология мен онтология суреттерімен ерекшеленетін әр түрлі мектептерге бөліне бастады. Үш мектеп, формализм, интуиция, және логика, бұл кезде, ішінара математика Расселдің парадоксы сияқты әртүрлі іргелі парадокстар болған кезде қабылданған сенімділік пен қатаңдық стандарттарына сәйкес келмеуі мүмкін деген алаңдаушылыққа жауап ретінде пайда болды. Әр мектеп сол кезде пайда болған мәселелерді шешуге тырысты, немесе математика біздің ең сенімді білім мәртебесіне құқылы емес деп мәлімдеді.

Бұл ойлар XX ғасырдың басында математиканың негізі неде екендігі туралы жаңа сұрақтарға қатысты формалды логика мен теорияның дамуына әкелді. Ғасыр дамыған сайын, алаңдаушылықтың негізгі бағыты математиканың табиғи негізі ретінде Евклид кезінен бері қабылданған аксиоматикалық әдіс математиканың іргелі аксиомаларын ашық зерттеуге дейін кеңейе түсті. Аксиома, тәртіп және жиын сияқты негізгі ұғымдарға жаңа мән берілді. Физикадағы сияқты математикада да жаңа және күтпеген ойлар пайда болды және елеулі өзгерістер келе жатыр.

Математикалық теориялардың сәйкестігіне қатысты зерттеулер жаңа зерттеу деңгейінің дамуына әкеледі, рефлексивті сын, онда қарастырылатын теория «өзі математикалық зерттеу объектісіне айналады», оны Гильберт атады метаматематика немесе дәлелдеу теориясы.

Ғасырдың ортасында категория теориясы деп аталатын жаңа математикалық теория математикалық ойлаудың табиғи тіліне жаңа үміткер ретінде пайда болды. XX ғасыр дамыған сайын, оның ашылуында көтерілген қорлар туралы сұрақтар қаншалықты негізделген екендігі туралы философиялық пікірлер әр түрлі болды. Хилари Путнам ғасырдың соңғы үштен біріндегі жағдайға ортақ көзқарасты былай түйіндеді.

Философия ғылымда қате нәрсе тапқан кезде, кейде ғылымды өзгертуге тура келеді-Расселдің парадоксы еске түседі, Берклидің шексіз кішіге шабуылы сияқты-бірақ көбінесе философияны өзгерту керек.

Біздің ойымызша, философия қазіргі классикалық математикамен кездесетін қиындықтарды шынайы қиындықтар деп ойламаймын; және менің ойымша, бізге әр жағынан ұсынылатын математиканың философиялық түсіндірмелері қате, ал «философиялық түсіндіру» - бұл математикаға қажет емес нәрсе.

Математика философиясы бүгінде математиканың философтары, логиктері мен математиктері зерттейтін әр түрлі бағыттар бойынша жүреді, және бұл мәселе бойынша көптеген ойлау мектептері бар. Мектептер келесі бөлімде жеке қарастырылады және олардың болжамдары түсіндіріледі.

Математиканың бастапқы мағлұматтары барлық халықтарда болған. Календарь жасау, құрылыс, жер суару, жер және әртүрлі ыдыс көлемін өлшеу, теңізде жүзу, жан-жақты байланыс жасау ісі математикалық білім-дағдылардың дамуын талап етті, оның бастапқы қарапайым ережелері дәлелдеусіз қалыптаса бастады. Бір белгісізі бар теңдеулер, сондай-ақ қарапайым арифметикалық және геометриялық прогрессияларға келтірілетін есептер шығару тәжірибесі кездеседі. Египеттіктер төртбұрыштың, трапецияның, үшбұрыштың ауданын, параллелепипед пен табаны квадрат пирамиданың көлемін дәл есептей білген, дөңгелек ауданын жуықтап тапқан.

Математикалық анализ бен математикалық физика дамуының геометрия мен алгебрадағы жаңа идеялармен түйіндесуі нәтижесінде математика мен оның қолдануында ерекше маңызды қызмет атқарып отырған математиканың үлкен бір жаңа саласы-функционалдық анализ жасалды.

Осы негізде бұл теория 19-20 ғасырларда күшті қарқынмен дамытылды. 19-20 ғасырлар бойы математиканың көне салаларыда жаңа идеялармен, нәтижелермен толығып, дамып отырды.

Көп еңбек тілейтін есептеуді қажет ететін мәселелерді шешуді жеңілдету, жеделдету ісі әуелі механика-математикалық машиналар мен аспаптарды, ал 20-ғасырдың 40-жылдарынан бастап тез әрекетті электрондық есептеуіш машиналарды талап етті. Есептеу техникасының кең қолданылуына байланысты программалау теориясы пайда болды.

Мысалы: Математикадағы екі айнымалысы бар сызықтық теңдеулер жүйесін инженер электрик тізбектегі актив кедергісі бар токтың теңдеуі деп ұғады. Инженер құрылысшы бұл теңдеуді қандай да бір конструкцияның күші мен деформациясын байланыстыратын теңдеу деп ұғады. Ал инженер механик рычагтың теңдігінің шарты деп айтар еді. Компьютердің жыл сайын жаңа түрлері ойлап табылуда немесе өзі жүретін машина, роботтар неге тек Жапониядан бастау алады. Неге ол біздің Қазақстаннан жасалып, шығарылмайды. Ал оны шығаратын болашақтағы маман – біздер.

Сондықтан экономикамыз қарыштап дамысын десек, Қазақстанымыз гүлденсін десек, жаңа технологияны дамыту үшін, өнертапқыштыққа жету үшін математикалық терең білім қажет.

Өмірде математиканы терең білмей орнын тауып жүрген адамдар көп. Әйтсе де математиканы жақсы білген адам көп болса, нұр үстіне нұр болар еді, яғни Қазақстанның болашағы нұрлы, жоспарлы жан-жақты білімді болар еді.

Адамзаттың математикаға деген қажеттілігінің тағы бір маңызды себебі - адамға берілген тапсырманың мәнін түсіну, дұрыс, логикалық ойлау қабілеті, алгоритмдік ойлау дағдыларын меңгеру.

Математика жеке интеллектуалды дамытуға керек. Математика – ғылымдар патшасы. Математикасыз гуманитарлық ғылымдар ештеңе емес.

Тіл білімі лингвистика мен логикасыз пайдасыз. Тарих статистикалық

мәліметтермен, демографиялық мәліметтермен және экономикалық мәліметтермен жұмыс істейді. Тарих статистикалық мәліметтермен, демографиялық мәліметтермен және экономикалық мәліметтермен жұмыс істейді. Математиканың арқасында компьютерлер пайда болды. Қазір компьютерлер барлық салада қолданылады.

Біз математикасыз математикасыз өмір сүре аламызба?

Міне, құрылысшылар үй салып жатыр. Үйден қанша цемент, қанша кірпіш қажет болатындығын, сонымен қатар биіктігін, ұзындығы мен енін есептеу керек. Жоба жасаймыз.

Дүкен алынған тауарларды, кірістерді қарастырады.

Банк ақшаны пайыздармен есептей отырып, үлкен мөлшерде жұмыс істейді.

Тіпті музыкада да, поэзияда да ырғақты, өлшемді, сегізінші, төрттен, иамбиялық, хорейны ескеру қажет.

Әрине, бұлардың ешқайсысы есептеусіз болмас еді,

Яғни, математика - бұл біздің бүкіл өміріміз ...?

Математикалық ойлау стилінің негізгі белгілерін бөліп көрсете отырып, мынаны атап өткен жөн математика (әсіресе айнымалылар математикасы) өзінің табиғаты бойынша бар диалектикалық сипат, демек, диалектиканың дамуына ықпал етеді ойлау. Шынында да, математикалық ойлау процесінде көрнекілік (нақты) және концептуалды (абстрактілі) өзара әрекеттесуі. «Біз істей алмаймыз сызықтарды ойлаңыз, - деп жазды Кант, - оны ойша салмайынша, біз өзіміз үш деп ойлай алмаймыз бір нүктеден бір-біріне перпендикуляр үш түзу жүргізбей өлшеу.

Математикалық ойлаудың нақты және абстрактілі өзара әрекеттесуі жаңа және жаңа ұғымдар мен философиялық категорияларды меңгеру.

Ежелгі математикада (тұрақтылар математикасы) бұлар «сан» және «кеңістік» болды бастапқыда арифметика мен евклид геометриясында, кейінірек алгебрада көрініс тапты және әртүрлі геометриялық жүйелер. «негізделген» айнымалылар математикасы материяның қозғалысы бейнеленген ұғымдар бойынша – «шексіз», «шексіз», «үздіксіздік», «дискретті», «шексіз аз», «туынды» т.б.

Математика тарихына көз жүгірте отырып, оның ғалымдардың бос қиялының жемісі емес, тікелей өмірдің қажеттілігінен туындаған ғылым екеніне көз жеткізе аламыз.

Сандар арқылы адамның ой-санасының қалыптаса бастаған кезеңін, өмірге, қоршаған ортаға, өзіне деген көзқарасын байқаймыз.

Сандар арқылы адамның қабілеті, ой-өрісі көрінеді.

Қазақ халқының тұрмыс- тіршілігінде және салт – дәстүрінде, дүниетанымындағы сандарға байланысты ұғым – түсініктерін зерделедік.

Математиканы оқып – үйрену есеп шығаруды үйрену үшін ғана емес, кез- келген проблеманы шеше білу, өз қабілетіңізді жетілдіре алу үшін қажет. Сондықтан, «Мен ақша санаймын, өз кірісім мен шығысымды есептей білемін, одан өзге математиканың маған қажеті шамалы» деуге болмайды. Егер олай десеңіз, адам өмірінің мәнін түсінбегеніңізді көрсетесіз, өмір деп отырғаныңыз

шын мағынасында өмір емес, жай ғана тіршілік болады. Біз тек сол үшін жаратылмағанбыз, бізге ақыл – сана сол үшін берілмеген. Біз өз өмірімізді мағыналы қылып, барлық жетістіктерге жету үшін табиғатты, бүкіл білімді пайдалана білуіміз керек.

Зерттеу барысында әдебиеттерді оқып, ізденіп және мамандық иелерімен кездесіп тәжірибе жұмысын жүргізу арқылы, өткізген сауалнаманың қорытындысына қарап «Математика – біздің өмірізде маңызды орын алады» - деп тұжырымдадым.

«Ғылым математиканы пайдалану арқылы жетіледі» - дей келе, қоғамдағы адамдар өздері дұрыс қорытынды шығарып, өмірдің өзі математикасыз, есепсіз болмайтынын, математика пәні қандай қиын болса да, ол пәнге деген көзқарастарын өзгертер деп үміттенемін. Қазақстанның болашағы нұрлы, жоспарлы жан-жақты білімді болар еді деген сенімдемін. Математиканы еш уақытта күнделікті өмірден бөліп алып тастай алмайтынымызға көз жеткіздік.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сираждинов С. Х, Матвиевская Г.П. Ал-Хорезми - выдающийся математик и астроном средневековья. Москва. «Просвещение», 1983.
2. Глейзер Г.И. История математики в школе. IX-X классы. Москва. «Просвещение» 1983.
3. Гнеденко Б.В. Математика в современном мире. Москва. «Просвещение» 1980.
4. Доспамбетов Ә. Қырық қазына. - Алматы 1997.
5. «Математика және физика» журналы 2009- 2016жж.
6. Философские проблемы современной математики // https://technolog.edu.ru/public/userfiles/files/158/009__5__.pdf
7. Математика философиясы // https://kk.mgwiki.top/wiki/Philosophy_of_mathematics

ФИЛОСОФСКИЕ КАТЕГОРИИ "ПРОСТРАНСТВО И ВРЕМЯ" И ГЕОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Аннотация. Цель данной работы заключалась в рассмотрении связи философских категорий "пространство и время" и геологических наук. Для анализа работы был использован эмпирический метод исследования. Нам известно, что в геологической науке все временные характеристики связаны с параметрами возраста тех или иных геологических образований. Для геолога возраст - это характеристика номер один для решения великого множества как теоретических, так и практических геологических задач. Однако временная проблема в природе сама по себе не может существовать без пространственного ее восприятия. Все материальные объекты, имеющие конечные размеры, движутся в пространстве и во времени, постоянно преобразовываясь, возникая и исчезая, превращаясь в другие материальные объекты. Таким образом нами сделан вывод, что в геологической науке все теоретические проблемы и практические цели глубоко связаны с проблемами времени и пространства.

Ключевые слова: геология, полезные ископаемые, пространство и время, философия, наука.

Термин «геология» впервые был применен в 1657 году естествоиспытателем М.П. Эшольтом, а само обособление геологии как науки приходится лишь на вторую половину 18 века, с геологическими процессами человек сталкивается ежедневно с древних времен, а эта деятельность происходила еще за долго до появления первого человека [3]. Понимание этих процессов, а также накопление геологических знаний сопровождало развитию и самого человечества на всех этапах его истории. Достаточно вспомнить, что общая периодизация истории основана на характере используемых для производства орудий труда материалов: каменный, бронзовый и железный века. Добыча и совершенствование технологии обработки полезных ископаемых неизбежно связаны с увеличением знаний о свойствах минералов и горных пород, выработкой критериев поиска месторождений и совершенствованием способов их разработки [1].

Философские категории «пространство и время» играют важную роль в геологических науках. Одна из задач геологии – это реконструкция истории развития Земли, как во времени, так и в пространстве. Пространственно-временные характеристики являются одними из важнейших характеристик геологических объектов. Испокон веков объектами геологических исследований являются природные образования, слагающие земную кору на различных ее гипсометрических уровнях [2]. Все эти образования возникли, продолжают образовываться или разрушаются в результате протекания геологических процессов. В этих процессах проявляется многообразие различных форм движения материи, в совокупности образующих геологическую форму движения, специфика которой всецело связана со спецификой геологического времени и геологического пространства. Такой подход в изучении проблемы всецело укладывается в понятия диалектического материализма, который рассматривает пространство и время как форму существования материи,

характеризующуюся протяженностью и последовательностью процессов, взаимодействием реальных окружающих нас тел и нас самих.

В геологической науке все временные характеристики связаны с параметрами возраста тех или иных геологических образований, выделяемых исследователями как сложно построенные физические объекты, занимающие часть физического пространства [5]. Здесь важно знать, сколько лет (или миллионов лет) существовал данный геологический объект, когда и где он возник и когда и где прекратил (или прекратит) свое существование.

Важным является установление момента перехода данного геологического объекта в другую форму существования материи, например, раствора или расплава в минерал; прогиба в поднятие, живого моллюска в ископаемое состояние и т. д. Таким образом, для геолога возраст - это характеристика номер один для решения великого множества как теоретических, так и практических геологических задач. Любые рассуждения о составе, строении, условиях залегания геологических объектов теряют свой геологический смысл, если неизвестен их геологический возраст.

Таким образом, в геологической науке все теоретические проблемы и практические цели глубоко связаны с проблемами времени. Неслучайно в геологическом словаре присутствуют такие временные понятия, как стадия, эра, эпоха, период, время, век, возраст, фаза, цикл, ритм и др. Все эти понятия объединены в геохронологическую шкалу и отражают последовательное развитие земной коры в жизни нашей планеты. В основе этой шкалы лежат представления об относительной и абсолютной геохронологии, разработанные глубоко материалистическим эволюционным взглядом на живую и неживую природу.

Геологические процессы являются процессами различной длительности. Одни из них могут протекать в течение миллионных долей секунды (например, образование некоторых трещин), другие же длятся миллиарды лет (например, седиментация или эрозия на поверхности Земли). Бывают случаи, когда продукты деятельности многомиллионнолетней длительности геологических процессов со временем полностью утрачиваются или же преобразовываются в другие материальные вещества. Поэтому очень часто многообразие геологических условий, имевших место в том или ином процессе в течение длительного времени, обобщаются и усредняются в виде набора пластов, комплекса магматических интрузий или сообществ минеральных агрегатов. Не случайно, еще советским геологом, геофизиком, геотектоником, профессором, член - корреспондентом Академии наук СССР и автором радиомиграционной гипотезы развития тектоносферы - В.В. Белоусовым было отмечено, что «...время выступает как фактор, обобщающий и усредняющий единичные геологические явления...» [4]. Таким образом, в геологии, а также в ее отдельных дисциплинах вопрос времени является важнейшей научной проблемой.

Однако временная проблема в природе сама по себе не может существовать без пространственного ее восприятия. Все материальные объекты, имеющие конечные размеры, движутся в пространстве и во времени, постоянно преобразовываясь, возникая и исчезая, превращаясь в другие материальные

объекты. Само по себе понятие «время» без указания объекта, к которому оно относится, не имеет смысла. Поэтому всегда, говоря о времени, мы одновременно подразумеваем какие-либо материальные объекты, существующие в пространстве. К примеру, в жизни Вселенной бывали и будут отрезки времени сколь угодно большие, неизмеримо большие, чем возраст Земли, Солнца, звезд, галактик и других реальных объектов. С другой стороны, движение мельчайших частиц материи и волн происходит за ничтожно малые отрезки времени, величина которых стремится к нулю.

«Отражением времени в геологии,— пишет академик Б. С. Соколов,— являются материальные документы ее истории: сменяющиеся толщи горных пород, остатки органической жизни, тектонические структуры и т. д.»[7]. Однако «...любая точка и даже крупный сегмент стратисферы в пределах современных материков обнаруживает невосполнимые, измеряемые нередко сотнями миллионов лет, пробелы в «региональном течении времени». Отсюда следует вывод: «Непрерывность геологического времени мы можем только конструировать».

Следовательно, пространство-время в геологии проявляется двояко. В конкретных ограниченных районах оно дискретное, прерывистое. В целом для Земли мы объединяем всю совокупность дробных единиц пространства-времени и конструируем непрерывное геологическое время.

Выходит, в геологии одновременно присутствует как бы два типа времени: абсолютное, единое и непрерывное, сконструированное для всей земной коры, и относительное пространство-время, характерное для каждого конкретного региона.

Определение места геологии в генетической классификации наук, в основе которой лежит классификация форм движения материи, становится надежной методологической основой изучения соотношения законов и методов геологии с законами и методами исследования пограничных наук.

Говоря о соотношении законов геологии с законами пограничных наук, необходимо выделять два уровня. Один уровень - «внутренний» это соотношение законов геологической формы движения как высшей с законами низших форм движения материи. Другой уровень - «внешний» здесь законы геологии соотносятся с теми законами низших и высших форм движения материи, которые не входят в содержание геологической формы движения. По сравнению с проблемами других отраслей современного естествознания проблемы геологии, пожалуй, более всего требуют философского анализа. Это связано с главным объектом ее исследования - Землей. С одной стороны, задачи геологии нацелены на изучение строения планеты, ее вещества, этапов ее развития. С другой стороны, Земля - это элемент Солнечной системы, и ее образование, развитие и дальнейшее существование являются также предметом космогонии.

Зарождение Земли из протопланетного газопылевого облака и ее эволюция от уровня микроорганизации вещества до современного упорядочения ее строения в виде геосфер как самостоятельных систем глобального масштаба не могут быть охвачены взором исследователя без философского осмысления мироустройства в целом, без знания и понимания основополагающих

представлений о материи, пространстве и времени, способов познания окружающей действительности.

Геология как наука в большей степени историческая и вместе с тем как методическое основание для поиска и разведки полезных ископаемых нуждается в разработке собственных теоретических построений и собственной философской базы, связывающих теоретическую геологию и практические рекомендации в единое целое. Хорошей иллюстрацией решения фундаментальных проблем с позиций философских и философско-методологических положений служит разработка представлений о глобальных геологических циклах с использованием конкретно-научных данных и расчетов. Полученные представления отражают закономерность развития геологических процессов на Земле и одновременно характеризуют возрастное распределение мировых запасов полезных ископаемых.

Первые геологические знания были получены в динамической геологии — это информация о землетрясениях, извержениях вулканов, размывании гор, перемещении береговых линий [6]. Подобные высказывания встречаются в работах таких учёных как Пифагор, Аристотель, Плиний Старший, Страбон. Изучение физических материалов (минералов) Земли восходит по крайней мере к древней Греции, когда Теофраст (372—287 до н. э.) написал работу «PeriLithon» («О камнях»).

Обширные исследования месторождений, помимо познавательных аспектов, имеют широкое значение на практике, которое проще недооценить, чем переоценить. Практическое значение исследования поверхности земли и ее недр для современного мира — неопределимо, вся современная, мощная техника основана на использовании полезных ископаемых — нефти, угля, природного газа.

Геология имеет широкое практическое применение в нашей повседневной жизни. Знания, которые основаны на геологии имеют большое значение в строительстве и проектировании будущих зданий. Составляющие данной науки позволяют провести исследования еще до строительства здания, которые изучают геологические, геодезические и природные особенности данного участка, для того, чтобы на их основании составить грамотный проект здания. Такие геологические исследования участка очень часто называют изысканиями. Изыскания — очень важная часть проектных и предпроектных работ, которые учитывают все особенности участка. Проведение изысканий является необходимой процедурой, для того, чтобы неблагоприятная поверхность участка не отразилась на дальнейшем строительстве. Знания, которые основаны на геологии и ее разделах, позволяют построить прочные здания, которые надежны в эксплуатации.

В заключении хотелось бы отметить, что история геологии обобщает накопленные сведения и занимается синтезом геологических знаний по различным направлениям и методам исследований и теоретическим концепциям. В данном случае история науки выступает как фундаментальная дисциплина, необходимая для дальнейшего прогресса в геологии. Проследивая развитие тех или иных гипотез, мы можем успешно двигаться вперед, избегая ошибок прошлого.

Формирование научной геологической картины мира возможно только на основе анализа конкретного материала геологии и обращения к диалектическим категориям философии как методологическим принципам обобщения знаний о геологической реальности. Достигнутый уровень развития геологии, собранный ею материал о геологических процессах и явлениях позволяет сделать вывод о существовании геологической формы движения материи. Это является важнейшим методологическим принципом исследования такой сложной проблемы, как специфика пространства и времени в геологической реальности.

Важность данной науки подкрепляется и ограниченностью ресурсов планеты, не зная геологических законов и не заботясь об окружающей среде человечество ставит под угрозу собственное будущее, ведь на сегодняшний день жизнь с полностью исчерпанными недрами не представляется возможной.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Белоусов В.В., Очерки истории геологии: У истоков науки о земле, Издательство Нефтяник, 1993.
2. Гордеев Д.И., История геологии как самостоятельная наука, Издательство МГУ, 1967.
3. Наймарк А.А., Рябухин А.Г., Хаин В.Е., История и методология геологических наук, Издательство «Академия», 2008.
4. Парначев В.П., Основы общей геологии, стратиграфии и исторической геологии, Изд-во Томского политехнического университета 2008.
5. Савельева Л.Н, Козаренко А.Е., Геология. Методы реконструкции прошлого Земли, Издательство Владос, 2004.
6. Соколов Б.С., Органический мир Земли на пути к фанерозойской дифференциации, Издательство Вести, 1976.
7. Фролов В.Т., Наука геология философский анализ, Издательство МГУ, Москва, 2004.

РЕАЛЬНЫЙ МИР КАК ФИЛОСОФСКАЯ КАТЕГОРИЯ

Аннотация. Данная статья затрагивает вопрос о том, что такое реальность и как мы можем понять, что она действительно существует. Эта тема является важной для философии, так как она позволяет нам лучше понимать природу реальности и нашего восприятия ее, а также рассматривать роль нашего сознания и мышления в этом процессе.

Ключевые слова: философия, реализм, осознание, понимание, философы, человечество

Реальный мир - это то, что существует независимо от нашего восприятия. Это мир, который мы ощущаем, видим и слышим, но который не является нашим внутренним миром. Это мир, который существует независимо от нас, который мы не можем изменить и который не зависит от наших желаний или мыслей.

Одной из главных проблем, связанных с реальным миром, является вопрос о том, насколько мы можем доверять нашим чувствам и нашему восприятию. Философы обсуждают, насколько мы можем быть уверены в том, что наше восприятие отражает реальность, а не наши внутренние представления о ней. В связи этому возникают такие теории, как идеализм и солипсизм, которые утверждают что реальный мир это только собственное сознание, отрицание существования внешнего мира.

Философия относится к реальному миру или реализму, как основополагающей категорией философии, которая помогает понять мир в целом. Но, большинство человечества задается вопросами о том, какие основные свойства имеет реальный мир, как он соотносится с нашими представлениями о нем, как он влияет на нашу жизнь и нашу психику [1]. На такие вопросы философы давно уже имеют неоднократные свои ответы. Что мы можем выделить как основные проблемы восприятия реального мира, это то, что можем ли мы доверять нашим чувствам и нашему восприятию этого мира.

Понимание реального мира и его свойств влияет на психику человечества во многих аспектах. Вот некоторые из них:

1. Самосознание и самоопределение: наше понимание реального мира помогает нам определить свое место в нем и понять смысл нашей жизни.

2. Мировоззрение: понимание реального мира формирует наше мировоззрение, то есть систему наших ценностей, убеждений и представлений о мире и нашей роли в нем.

3. Эмоции и настроение: наше понимание реального мира может вызывать различные эмоции и настроение, такие как радость, тревога, страх или благодарность.

4. Поведение и действия: наше понимание реального мира влияет на наше поведение и действия, так как мы действуем в соответствии с нашими представлениями о том, как мир функционирует.

5. Саморазвитие и рост: наше понимание реального мира может стимулировать наше саморазвитие и рост, так как мы стремимся узнать больше о мире и расширить свои знания и понимание.

6. Конфликты и споры: различные понимания реального мира могут приводить к конфликтам и спорам между людьми, так как каждый имеет свое мнение и точку зрения на мир.

В целом, понимание реального мира важно для психики человечества, так как оно помогает нам понять, кто мы такие, что нас окружает, и как мы можем взаимодействовать с миром вокруг нас.

В любом случае, понимание реального мира является важной философской проблемой, которая имеет огромное влияние на наше развитие как человечества. Чтобы понимать фундаментальную категорию философии «реализм», необходимо обладать рядом свойств, которые помогут в изучении его. Основные из них это объективность, материальность, пространственно-временные свойства, а также интерсубъективность. Эти основные свойства отражают его сложность, неоднозначность и динамичность, также помогают понять, познавать и взаимодействовать с миром.

Основные категории философии и как они связаны с категорией «реализм» или «реальный мир». Философские категории - это основные понятия, которые используются в философии для описания и анализа мира и нашего места в нем. Философские категории помогают нам лучше понять фундаментальные вопросы, такие как природа бытия, знания, истины и т.д. Вот несколько основных философских категорий и их определений: бытие, субъект, объект, реальность, истина, знание, ценность. Это только некоторые из основных философских категорий. Философия исследует множество других категорий, таких как причина, свобода, временность и многие другие, чтобы помочь нам понять суть мира и нашего существования [2].

Реальность - одна из основных философских категорий, которая описывает то, что существует независимо от нашего осознания ее. Реальность может быть физической или метафизической и является одним из фундаментальных понятий в философии.

Физическая реальность относится к тому, что мы можем наблюдать и измерять в нашем физическом мире, такому как материя, энергия, время, пространство и другие физические свойства. Она описывает объекты, которые мы можем чувствовать нашими органами чувств и измерять приборами. В физической реальности есть законы, которыми все объекты подчиняются, и наука исследует эти законы и применяет их для объяснения физических явлений.

Метафизическая реальность относится к тому, что мы не можем наблюдать и измерять в физическом мире, такому как идеи, духовная сущность, Бог и другие абстрактные понятия. Это реальность, которую мы не можем непосредственно ощутить, но которая имеет глубокое влияние на нашу жизнь и понимание мира. Метафизическая реальность может быть объективной или субъективной, в зависимости от того, существует ли она независимо от нашего сознания. Понимание реальности является одним из основных вопросов в философии и продолжает быть объектом исследования в различных областях [3].

Ранние исследования темы. Многие философы исследовали категорию реальности, поскольку она является одной из основных тем в философии. Ниже перечислены несколько философов, которые внесли значительный вклад в изучение этой категории:

- Платон - в своих диалогах Платон исследовал различные аспекты реальности, включая идеи и формы. Он считал, что реальность, которую мы видим, является всего лишь тенями идеальных форм, которые существуют в мире идей. Исследователи философии Платона расходятся между собою во мнениях о том, как именно должно понимать этот субстрат мира вещей. Одни полагают, что Платон представлял себе его как вечную материю, существовавшую до возникновения вселенной, хаотически волновавшуюся, и заключающую в себе перепутываемые беспорядочным движением, смутные формы и качества всех элементов чувственного мира; по мнению других, этот общий субстрат всех мира вещей – пространство.

- Аристотель - Аристотель различал между физической и метафизической реальностью. Он также исследовал понятие сущности, которое является основой для определения реальности. Аристотель отводил важную роль чувственному познанию реального мира в процессе образования общих понятий, полемизирует с Платоном, который в этом вопросе занимал противоположную позицию. Он показывает, что концепция Платона о мире идей не способствует пониманию реального бытия, но скорее, наоборот, его затемняет [4].

- Рене Декарт - Декарт в своих работах исследовал понятие существования. Он утверждал, что наша способность мыслить является доказательством нашего существования, и что реальность существует независимо от нашего сознания о ней.

В целом, изучение категории реальности было центральным исследованием в философии на протяжении многих столетий, и многие философы внесли значительный вклад в ее исследование и понимание.

Философский подход к определению "реального мира" зависит от конкретного философского направления или теории. Однако, в общих чертах, реальный мир по-философски определяется как мир, который существует независимо от нашего сознания о нем.

Многие философы считают, что существует фундаментальная реальность, которая лежит в основе мира и которую мы можем познать. Однако, способ, которым мы понимаем и воспринимаем эту реальность, может быть разным. Например, философы-реалисты считают, что реальный мир существует независимо от нашего сознания и что мы можем познать его через наши чувства и разум. Философы-идеалисты, на другой стороне, утверждают, что реальность существует только в нашем сознании и что все, что мы воспринимаем в мире, является результатом нашего субъективного восприятия. Кроме того, философы также рассматривают вопрос о том, как мы можем доверять нашим собственным восприятиям и оценкам реальности. Некоторые философы, например, считают, что наши чувства и восприятия могут обманывать нас, и что мы должны использовать разум и логику для того, чтобы получить более точное представление о реальном мире.

Тема "реальный мир" имеет высокую актуальность в философии, так как она затрагивает основополагающие вопросы о том, что существует в мире и как мы можем познать его. В современной философии, эта тема активно обсуждается в контексте различных философских направлений, таких как метафизика, онтология, эпистемология, философия науки и другие.

Один из наиболее актуальных вопросов, связанных с реальным миром, касается того, как мы можем познать и понять этот мир. Философы исследуют различные методы и подходы к познанию реального мира, такие как эмпиризм, рационализм, феноменология, герменевтика и другие.

Также актуальной является тема о том, какие свойства реального мира являются объективными и независимыми от нашего сознания, а какие - субъективными и зависимыми от него. Этот вопрос связан с большой проблемой о том, насколько надежно мы можем описывать и объяснять мир через наши чувства и мышление.

Тема реального мира также актуальна в свете современных научных открытий и технологического развития. Философы исследуют вопросы о том, как наука помогает нам лучше понимать реальный мир, а также как наша технологичность влияет на нашу способность воспринимать и взаимодействовать с ним.

Таким образом, тема "реальный мир" остается актуальной в философии, так как она помогает нам лучше понимать нашу роль в мире и нашу способность познавать его, а также взаимосвязь между нашими восприятиями и объективной реальностью.

Реальный мир - это сложная философская категория, которая имеет значение, как для научных исследований, так и для бытия. Объективно говоря, существование реального мира, проблема иллюзии и основы знания - все это важнейшие вопросы, с которыми ученые должны бороться в своих попытках понять мир. Осознавая ограничения человеческого восприятия и интерпретации, ученые могут работать над более точным и детализированным пониманием реального мира.

По своей сути реальный мир - это категория, которая относится к физическому восприятию вселенной, существующей независимо от нашего сознания. Согласно этой точке зрения, реальный мир схож для всех наблюдателей, и его свойства и законы могут быть обнаружены с помощью научного исследования. Этот взгляд известен как объективный реализм.

Однако существуют и другие интерпретации реального мира как философская категория. Философы испокон веков обсуждали природу реального мира, его связь с человеческим опытом и его значение для нашего понимания реальности. Некоторые из них утверждают, что реальный мир - это продукт человеческого восприятия и интерпретации. Эта точка зрения известна как субъективный идеализм, и она предполагает, что реальный мир - это ментальная конструкция, возникающая из человеческого сознания. Согласно этому, реальный мир не независим от человеческого сознания, а, напротив, является проекцией человеческого сознания. В этом смысле реальный мир рассматривается как продукт человеческой культуры, истории и интерпретации.

Концепция реального мира имеет важные последствия для нашего понимания реальности. Это поднимает фундаментальные вопросы о природе существования, взаимосвязи между человеческим сознанием и внешним миром и пределах человеческих знаний. Например, если реальный мир существует независимо от человеческого сознания, то люди должны существовать в каких-то отношениях с миром. Одни философы утверждают, что люди являются пассивными наблюдателями реального мира, в то время как другие утверждают, что люди являются активными агентами, которые формируют и преобразуют мир своими действиями.

Реальный мир как философская категория также имеет значение для нашего понимания этики и нравственности. Если реальный мир независим от человеческой интерпретации, то из этого следует, что существуют объективные моральные стандарты, которые существуют независимо от человеческих убеждений и установок. Этот взгляд известен как моральный реализм, и он предполагает, что моральные принципы являются объективными и универсальными, а не субъективными и относительными.

В заключение отметим, что реальный мир - это сложная философская категория, которая была предметом многочисленных споров. Его объективное существование, основа наших знаний о нем и его связь с человеческой деятельностью - все это важнейшие вопросы, которые продолжают очаровывать философов и сегодня. Исследуя эти вопросы, мы получаем более глубокое понимание нашего места в мире и природы самой реальности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Фрейд З. Введение в психоанализ. Санкт-Петербург, "Азбука" 2018 - 488с.
2. Лекторский В. Перспективы реализма в современной философии. М., Канон+. 2018 - 464с.
3. Макеева Л.Б. Язык, онтология и реализм. Издательский дом ВШЭ. Москва - 2011.- 41с.
4. Мир идей и мир вещей у Платона // Русская историческая библиотека - <http://rushist.com/index.php/philosophical-articles/2214-mir-idej-i-mir-veshchej-u-platona>. Электронный ресурс (дата обращения 10.03.2023).

ТЕХНИКА БЕЙНЕЛЕРІНІҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Аңдатпа: Мақалада техника мен технологияның даму тарихы мен оның адам өміріндегі орны және техника философиясы жайлы айтылады. Алғашқы бөлімде техника философиясы ұғымының шығу тарихын және техника ұғымдарына анықтама беріледі. Жалпы техниканың философиясы оның қоғамдағы орны мен оның мақсаты жайлы ақпарат көрсетіледі. Әрі қарай инженерлік қызметтің өндірістегі технологияларға әсері мен ғылыми техниканың қалыптасуы жайлы сөз қозғалып, инженерлік қызметтің шығу тарихы айтылады. Соңында техниканың әлемдік даму тарихының кезеңдеріне тоқталамыз.

Түйін сөздер: Техника, технология, техника философиясы, өнер, өндіріс, прогресс.

Техника мен адам бір-бірінен ажырамайды. Адамның еңбек құралдарын жасау және оны игеру қабілеті, оны адам етіп қалыптасатырды, сондықтан тарих пен философия бұл мәселені айналып өте алмайды. Қазіргі қоғамда техниканың мәні өмірімізде жетекші бір орын алатын зат болып табылады. Әрине, техника феномені ежелгі уақыттан философтардың назарын аударды. Бірақ, жүйелі ғылыми-философиялық талдаудың пәні болып тек XIX ғасырдың екінші жартысында қалыптасты.

Технологияға тұрақты философиялық қызығушылық XX ғасырда, ғылым мен техника саласындағы елеулі әлеуметтік-мәдени өзгерістерге жауап ретінде қалыптасады. Әрине, философия тарихында бұрын техника туралы ойлар болған. XVII ғасырда Ф. Бэкон машиналар, техникалық бұйымдар жасау мүмкіндігі мен адамдарға тигізетін пайдасы туралы талқылайды. Сент-Саймон XIX ғасырдың басында қоғамдағы ғылыми-техникалық мамандардың күші туралы айтты. Бірақ бұл ойлардың барлығы технологияның феномені мен табиғатын тәуелсіз проблемалық шындық ретінде оқшауламайды.

Техника философиясы - бүгінгі күні өзінің гүлдену кезеңінен бастан кешіп жатқан батыс философиясының қазіргі бағыттарының бірі. Батыста техника философиясының қалыптаса бастауын И.Бекман есімімен және 1777 жылы басылып шыққан оның «Технология бойынша жетекшілік, немесе қолөнерді, фабрикалар мен мануфактураларды тану» деп аталатын еңбегімен байланыстырады. Ең алғаш "техника философиясы" деген тіркесін енгізген адам неміс философы Эрнст Капп. Оның "техника философиясының негізгі бағыттары" атты кітабы 1877 жылы жарық көреді. Кейін 1889 жыл тағы бір неміс философы Фред Бон "парыз және жақсылық туралы" кітабының бірнеше тарауларын техника философиясына арнайды.

XX ғасырдың қыркыншы жылдарының соңынан бастап техниканың философиялық мәселелері жайлы тақырыптарды белсенді талқылау басталды. Неміс философы Мартин Хайдеггерге дейін техника тек оң жағынан, соңғы, тиімді құрал ретінде бағаланған. М. Хайдеггер өзінің "ақыл мен жақсылықтың салтанатты шеруі" деген кітабында сенсациялық мәлімдеме жасайды: ол техникада адам үшін ең үлкен қауіпті құбылыстар бар екенін бірінші болып айтады. Адамның техникалық күшке деген қорқынышын Аурелио Печчи айқын

көрсетеді, ол ғалымдарды біріктірген әлемге әйгілі «Рим клубы» ұйымын негізін құрушы. Олар қазіргі заманның адамзат өркениетінің болашағына қауіп төндіретін жаһандық проблемаларын, яғни сол процестерді зерттеумен айналысқан. Бірнеше онжылдықтар бұрын адам әлемі өзара байланысты үш, өте жеңілдетілген түрдегі, бірақ жеткілікті тұрақты элементтерге негізделген болатын. Бұл элементтер табиғат, адамның өзі және қоғам болатын. Енді төртінші адам жүйесіне кірген, басқарылмайтын ғылымға негізделген элемент – техника болды. Сондықтан адам бұл процестерді басқарып, бақылап тіпті жай ғана хабардар болып және болып жатқан барлық оқиғалардың салдарын бағалауға дәрмені жетпейді.

Ғылым философиясы мен технология философиясы бүгінде философияның жетекші орындардың бірі болып саналады. Техника мен ғылым өмірімізбен өте тығыз байланысты, онсыз біздің заманымызда біздің техногендік өркениетімізді еслестету мүмкін емес.

Технология философиясы - қазіргі философия ғылымының бұрыннан қалыптасқан маңызды бағыттарының бір атауы. Ол бүгінгі әлемдегі техника феноменінің философиялық методологиялық және дүниетанымдық мәселелерін арнайы зерттейтін бағыт. Оның негізгі мақсаты – техниканы, оның дамуын біртұтас құбылыс ретінде қарастыра отырып, техникалық іс - әрекеттің мәнін ашу, техникалық мәдениетпен, саясатпен, адам іс - әрекетінің басқа да түрлерімен байланысын анықтау.

“Техника” терминінің тамыры грек және латын тілдерінде *τέχνη* (*технэ*, алғашқы мағынасында құрылысшының, ағаш шеберінің өнері, кеңірек мағынасында өндірістегі және басқа қызмет салаларындағы өнер дегенді білдіреді. Философияда техника ұғымы әдетте екі оппозициялық мағынада қолданылады: біріншіден, қызметтің жасанды материалдық құралдарының, яғни артефактілердің жиынтығы ретінде. Екіншіден, терминнің алғашқы мағынасына сәйкес – жасай білудің, әдістердің жиынтығы ретінде. Сонымен, техника – құралдар мен инструменттердің материалдық-заттық ерекше саласы; қызмет тәсілі, оның ішінде – құралды қолдану тәсілі.

Техника-бұл тәуелсіз әлем, шындық. Техника табиғатқа, өнерге, тілге, барлық тіршілік иелеріне, сайып келгенде, адамға қарсы ерекше бір құбылыс. Бірақ техникамен адамның өмір сүру тәсілі тығыз байланысты, қазіргі уақытта өркениеттің тағдырын шешуші фактор болып табылады.

Техника мен технология бүгінгі қоғам жедел дамуының маңызды факторына айналды және техника ықпалын тигізбеген адам өмірінің бірде - бір саласы қалмады. Қазіргі коммуникация құралдары арқасында мемлекет еркі ең шалғай аудандарға дейін қамтып, кезкелген уақытта әр шаңырақтан өз күдіретін сездіре алады. Техника әсерімен терең үдерістер орын алады, еңбек өнімділігі қарқынмен өседі. Қоғамның әлеуметтік құрылымы өзгереді. Оның үстіне адам да өзгереді. Қазіргі техника тіпті адамның тылсымдық тұңғиығына да ықпалын тигізеді.

Қазіргі әлемдегі техника кеңінен түсінілетін технологиядан бөлінбейді. "Технология" терминінің өзі екі сөзден шыққан: грек. "techne" - өнер, шеберлік, және "logos", яғни ұйымдастырылған, жүйеленген, мақсатты білім. "Технология"

ұғымы ғылыми қолданысқа енгізілген Ганн Бекман, ол оны Германиядағы Геттинген университетінде 1772 жылдан бастап оқытылған ғылыми пәнді атаған.

«Қазіргі философиялық сөздікте» "технология" ұғымы бұл бір нәрсе жасау саласын сипаттайтын және осы мәселе бойынша рефлексияны сипаттайтын ең көп мағыналы ұғымдардың бірі. Технология деп: техника; қажетті еңбек операцияларының реттілігін сипаттау, сонымен еңбек затын өнімге айналдыру және сипатталған әдістемеге сәйкес ең тиісті процесс; білім жиынтығымен бірге адам қызметін қамтамасыз ететін саласы; белгілі бір қоғамға тән қызметтің жалпы сипаттамасы; индустриялық және постиндустриалдық дәуірлерге тән бітімгершілік қатынастардың ерекше түрі.

Технология техникамен байланысты, сонымен қатар тек техникамен ғана емес, қазіргі кездегі өркениеттің дамуының бірден-бір себебі және техникалық ғылымдардың жетістіктері болған техника мен техникалық жаңалықтарды ашып отыр. Мысалы, техникалық құралдар адамның табиғи мүшелерінің қызметін атқара алады. Мысалы, тігін станогы тігіншінің, авто және темір жол көлігі жүргізушінің функциясын орындайды. Техника туралы сөз еткенде толықтыру мәселесін де қарастыру қажет. Техника адамның кейбір қасиеттері мен мүмкіндіктерін толықтырып отырса, оның өзі де техникалық жүйенің маңызды бөлшегі болып табылады. Сонымен қатар, транспорт пен байланыс, ғылым мен оқытудың, соғыс, медицина, мәдениеттің, күнделікті өмір сүрудің техникалары бар. Техниканың тарихы – адамның еңбек ету функцияларының бірте-бірте техникалық құрылымдарға өту тарихы. Оның дамуында үш маңызды кезең бар: қол еңбегінің құралдары, машиналар, автоматтар. Техниканың өзі ғылымға жаңа талаптар қойып отырады. Қазіргі қоғамның даму деңгейін ғылым мен техниканың дамуы анықтайды.

Техниканы дамыту-қоғамдық дамудың басты құрамдас бөлігі. Инженерлік қызмет техникалық прогрестің негізгі көзі ретінде әрекет етеді. Дәл осы техника мен технологияны сапалы түрлендіру - инженерлердің негізгі қызметі. Осылайша, инженерлік қызмет ол бүкіл техникалық қызмет жүйесінде орталық орындардың бірін алады.

Инженер сөзі латынның *ingeniare* ("ойлап шығару, өнертапқыштық") және *ingenium* ("ақыл, дарын") сөздерінен алынған. Инженердің жұмысы — ғылыми жаңалықтар және олардың адамзат қажеттілігі мен өмір сапасын жақсартуда қолданылуы арасындағы байланысты қалыптастыру.

Қазіргі мағынадағы инженер ұғымының пайда болуы 18 ғасырдағы ірі машиналық өндірістердің пайда болуымен байланысты. Дәл 18 ғасырдың аяғы мен 19 ғасырдың басында Батыста Еуропада саналы түрде ғылымға негізделген ірі машина жасау өндірістік кезеңі басталады. Инженерлер өз қызметімен ғылымды өндіріспен байланыстыра отырып, сол өндірісте ғылымның жетекшісі болады. Сонымен бірге тәжірибемен ғылыми танымды біріктіретін ғылымдардың ерекше класы - *техникалық ғылымдар* қалыптасады.

Техниканың бүкіл әлемдік даму тарихын оның бірнеше үлкен кезеңдеріне бөлуге болады, сонымен қатар оның эволюциясының белгілі бір тарихи үлгісін анықтауға мүмкіндік береді:

1. Палеолит дәуірінен шыққан архаикалық, иемденетін өндіріс. Шамамен б. з. д. 1 миллион - 800 мың жыл бұрын және X мыңжылдыққа дейін болған. Бұл өндірістің негізгі салалары: аң аулау, балық аулау, жинау. Еңбек, қызмет құралдарды тас, ағаш, мүйіз, сүйек және т. б. қолдану арқылы жүзеге асырылды. Энергия көзі адамның бұлшықет күші болды.

2. Неолит дәуірінде пайда болған б.з.д 5-7 мың жыл бұрынғы аграрлық-қолөнер өндірісі. Аграрлық-қолөнер өндірісінің негізгі салалары: егіншілік, мал шаруашылығы, қолөнер. Аграрлық өндірістің техникалық негізі қол құралдары болды еңбек, қолөнер құралдары, кейінгі кезеңдерде механикалық прототиптер машиналар пайда болды (мысалы, жел диірмендері, су диірмендері және т.б.). Энергия көзі ретінде адам мен жануарлардың бұлшықет күші қолданылды, кейінгі кезеңдерде жел, су энергиясы пайдаланды.

3. 18 ғасырдың ортасынан бастап Батыс Еуропада пайда болған машина өндірісі. Механикаландыру өндірістерде кең көлемде бу қозғалтқыштардың пайда болуынан басталды. Осыдан кейін технологиялық машиналар станоктарды тоқымашылардың, темір ұсталарының және т. б. қолөнер, еңбек құралдарын ығыстыра бастады. Жаңа машиналар өндірісі, өндірістің барлық салаларында, күнделікті өмірде қолданыла бастады.

4. Ғылыми-ақпараттық өндіріс XX ғ. екінші жартысында пайда болды.

XX ғасырдан бастап, әсіресе оның екінші жартысынан бастап, технологиялық қондырғылардың күрделенгені соншалық, оларды арнайы ғылыми зерттеулерсіз қолдану мүмкін болмады. Қазіргі заманғы технологиялар (химиялық, электр энергетикалық, лазерлік, ядролық, ғарыштық және т. б.) ғылыми жетістіктердің тікелей көрінісі болды. Өндірісті автоматтандыру ақпараттық технологияларды кеңінен дамытуды талап етті. Ғылым мен ақпараттық технологиялар барған сайын күшейе түсті, ол тікелей өндірістік күшке айналды, бұл сапалы жаңа, ғылыми-ақпараттық өндірістің пайда болуына негіз болды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. История и философия науки: учебное пособие для вузов / Бряник Н. В. Томск, 2019.- 290с.
2. Ивин А. А. Философия науки в 2 ч. Часть 1.- М., 2015.
3. Философия науки : учебник для вузов / А. И. Липкин [и др.] ; под редакцией А. И. Липкина. - 2-е изд., перераб. и доп. - Москва : Издательство Юрайт, 2020.
4. Лебедев С.А. Философия науки : учебное пособие для магистров / С. А. Лебедев. М., 2015-293с.
5. Сейсенов Б.С. Ғылыми-техникалық таным философиясы. Алматы 2011.

К ВОПРОСУ ФИЛОСОФИИ ОТНОШЕНИЯ К ЭНЕРГОЭФФЕКТИВНОСТИ

Аннотация. В научной работе рассматривается проблема энергоэффективности и отношения общества к этой проблеме с точки зрения философии. Также в этой статье обсуждались актуальность и важность этого вопроса. Были выявлены причины этой проблемы, почему и на каких этапах имеются проблемы с энергоэффективностью а также приведены пути решения этой проблемы на всех ее этапах. Этот вопрос является глобальным и последствия этой проблемы дадут о себе знать в будущем. Все же исходя из этой статьи, данная проблема изучена крайне мало и требует дальнейшего обсуждения.

Ключевые слова: энергоэффективность, энергосбережение, электроэнергия, загрязнение окружающей среды, дефицит энергии, возобновляемые источники энергии, полезные ископаемые.

В современном мире электричество используется во всех сферах нашей жизни. Одним из первых общедоступных способов применения электричества было освещение; условия для этого оказались созданы после изобретения лампы накаливания в 1870-х годах. Первая лампа накаливания представляла собой замкнутый сосуд без воздуха с угольным стержнем. В целом, начиная с XIX века, электричество плотно входит в жизнь современной цивилизации. Электричество используют не только для освещения, но и для передачи информации (телеграф, телефон, радио, телевидение), а также для приведения механизмов в движение (электродвигатель), что активно используется на транспорте (трамвай, метро, троллейбус, электричка) и в бытовой технике (утюг, кухонный комбайн, стиральная машина, посудомоечная машина). В целях получения электричества созданы оснащённые электрогенераторами электростанции, а для его хранения — аккумуляторы и электрические батареи. Закон Джоуля-Ленца о тепловом действии электрического тока обуславливает возможности для электрического отопления помещений. Как мы видим использование электроэнергии затрагивает все аспекты жизни и значительно упрощает нашу жизнь. Но как же производится электроэнергия?

Ранние эксперименты эпохи античности, такие, как опыты Фалеса с янтарными палочками (потерев янтарную палочку о шерсть, он как бы заряжал ее статическим электричеством.), были фактически первыми попытками изучения вопросов, связанных с производством электрической энергии. Этот метод в настоящее время известен как трибоэлектрический эффект, и хотя с его помощью можно притягивать лёгкие предметы и порождать искры, в сущности он чрезвычайно малоэффективен.

Функциональный источник электричества появился только в 1800 году, когда было изобретено первое устройство для его получения - вольтов столб. Он и его современный вариант, электрическая батарея, являются химическими источниками электрического тока: в основе их работы лежит взаимодействие веществ в электролите. Батарея даёт возможность получить электричество в случае необходимости, является многофункциональным и широко

распространённым источником питания, который хорошо подходит для применения в различных условиях и ситуациях, однако её запас энергии конечен, и после истощения последнего батарея нуждается в замене или перезарядке. Для удовлетворения более существенных потребностей в большем её объёме электрическая энергия должна непрерывно генерироваться и передаваться по линиям электропередач.

Генерация электричества — процесс получения электроэнергии из источников первичной энергии. Особенностью электричества является то, что оно не является первичной энергией, свободно присутствующей в природе в значительных количествах, и её необходимо производить. Производство электричества происходит, как правило, с помощью генераторов на промышленных предприятиях, которые называются электростанциями.[1]

Обычно для её порождения применяются электромеханические генераторы, приводимые в действие либо за счёт сжигания ископаемого топлива, либо с использованием энергии от ядерных реакций, либо посредством силы воздушных или водных течений.

Современная паровая турбина, изобретённая Ч. Парсонсом в 1884 году [1], в настоящее время генерирует примерно 80 % всего электричества в мире, используя те или иные источники нагрева. Эти устройства более не напоминают униполярный дисковый генератор Фарадея, созданный им в 1831 году, однако в их основе по-прежнему лежит открытый им принцип электромагнитной индукции — возникновения электрического тока в замкнутом контуре при изменении магнитного потока, проходящего через него.

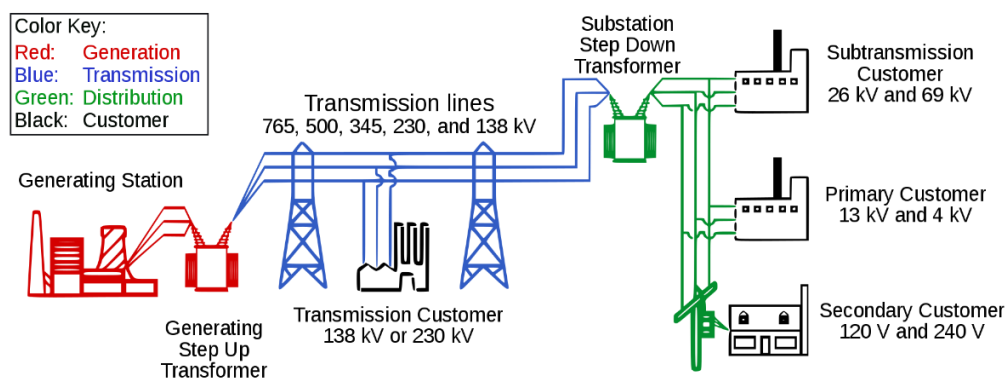

Рисунок 1 – Схема производства и передачи электричества. Системы генерации отмечены красным цветом

Поскольку электроэнергию затруднительно хранить в таких количествах, которые были бы достаточны в масштабах государства, необходимо соблюдать баланс: генерировать ровно столько электричества, сколько потребляется пользователями. Для этого энергетическим компаниям необходимо тщательно прогнозировать нагрузку и постоянно координировать производственный процесс со своими электростанциями. Некоторое количество мощностей при этом держится в резерве, чтобы в случае возникновения тех или иных проблем или потерь энергии подстраховывать электросети.

По мере того, как идёт модернизация и развивается экономика того или иного государства, спрос на электричество быстро возрастает. В частности, для Соединенных Штатов этот показатель составил 12 % роста в год на протяжении первой трети XX века [2], а в настоящее время аналогичный прогресс наблюдается у таких интенсивно развивающихся экономик, как Китай и Индия. Исторически рост потребности в электричестве опережает аналогичные показатели для других видов энергоносителей. Следует также заметить, что беспокойство по поводу влияния производств электроэнергии на окружающую среду привело к сосредоточению внимания на генерировании электричества посредством возобновляемых источников — в особенности за счёт энергии ветра и воды.

На данный момент львиную долю производства электроэнергии занимают невозобновляемые источники энергии, в которых используется ископаемое топливо такие как газ, уголь, нефть и т.д. Кроме того, что эти источники энергии вредят окружающей среде за счет выбросов парниковых газов в атмосферу вдобавок к этому эти источники энергии неограничены. По последним подсчетам мировых запасов нефти и газа при нынешнем потреблении электроэнергии хватит только на 60-70 лет. Но не стоит забывать, что потребление электроэнергии с каждым годом уверенно растет.

Поэтому на данный момент остро встает вопрос о переходе на возобновляемые источники энергии. Хотя и возобновляемы источники энергии ВИЭ [1] является более здоровой альтернативой, но ощутимый переход на них очень долгий и сложный процесс. Так как сейчас эти технологии несовершенны, не так эффективны и они не могут обеспечить бесперебойное генерацию электроэнергии.

Исходя из всего вышеперечисленного, для решения этой проблемы необходимо заняться процессом энергоэффективности и энергосбережения. Так как на предприятиях генерируется столько электроэнергии, сколько потребляется пользователями, то экономия энергии будет существенно ради продления использования всех ресурсов жизненно важно рационально использовать электроэнергию.

Что такое энергосбережение? Энергосбережение — экологическая задача по сохранению природных ресурсов и уменьшению загрязнения окружающей среды выбросами продуктов сгорания топлива и экономическая задача по снижению себестоимости товаров и услуг.

Актуальность энергосбережения растет во всех странах, особенно в небогатых, своими энергоресурсами, в связи с опережающим ростом цен на основные традиционные виды энергоресурсов и постепенным истощением их мировых запасов. Энергетические кризисы наряду с экологическими проблемами наиболее сильный стимул для энергосбережения.

Существует очень много способов как можно увеличить энергоэффективность и сэкономить энергию. Например, техническая реконструкция промышленных установок и теплотрасс, внедрение новых технологий, утилизация тепловой энергии [3].

На обогрев зданий в зимний и охлаждение в летний периоды расходуется

большое количество тепловой и электрической энергии. Применение комплекса грамотных решений на этапах проектирования, строительства и капитального ремонта позволяет многократно (например, в зданиях типа Пассивный дом до 10 раз) снизить самые крупные статьи расхода энергии - на отопление, горячее водоснабжение и кондиционирование.

Одним из наиболее эффективных и простых решений повышения экономичности и комфортности зданий является правильная ориентация зданий относительно сторон света. Зимой наибольшее поступление солнечной лучистой энергии приходится на стены и окна южной ориентации (в северном полушарии), а в летний период больше всего облучаются восточные и западные стены и окна. В этой связи наиболее рациональной ориентацией является широтное расположение вытянутых в плане зданий с таким расчётом, чтобы зимой через южные окна было максимальное поступление лучистой солнечной энергии, а летом поступление тепла через восточные и западные окна было минимальным [3]. Следует избегать Г-образной, П-образной или т. п. планировки зданий, особенно высотных. Если проектируемое здание имеет в плане форму, близкую к квадратной, то основную часть окон следует расположить с юга и севера и, по возможности, уменьшить количество и площадь восточных и западных окон. Сами здания следует располагать на достаточном расстоянии друг от друга во избежание существенного затенения окон одного здания другим зданием в зимний период. Улицы для индивидуальной жилой застройки также следует проектировать в широтном направлении: южные окна домов в таком случае будут выходить на улицу или во двор и, следовательно, не будут затеняться рядом стоящими соседними домами (а также не будут прямо смотреть на соседние смежные участки, что особенно актуально для окон вторых этажей). Не допускается посадка деревьев (особенно хвойных пород) с густой кроной вблизи от южных и северных окон [3].

Существует множество технических и конструктивных мероприятий существенно повышающую энергоэффективность, но все эти мероприятия не контролируются ни государством, ни самими проектировщиками на этапе планирования или же застройщиками. Для выполнения всех этих мероприятий и необходимо установить все эти нормы на законодательном уровне, чтобы все сооружения и здания строились с учетом на энергоэффективность. После этого необходимо назначить ответственный орган ответственным за выполнение всех этих правил. По результатам энергоаудита основных промышленных предприятий, средний потенциал энергосбережения в стране был определен на уровне 10%, в бюджетном секторе сбережения энергии могут достигнуть 40%. Если серьезнее отнестись к этому и работать в данном направлении, то получится существенно оптимизировать энергопотребление и энергоэффективность.

На бытовом уровне так же много проблем с энергоэффективностью требующих вмешательства. Многолетняя практика европейских стран убеждает в том, что, пересмотрев, в нашей повседневной жизни свои привычки и поведение, можно значительно снизить потребность в энергии. И это вовсе не означает ухудшение жизненного стандарта или отказ от комфорта. В быту можно заменить лампы накаливания на современные энергосберегающие лампы [4].

Можно пересмотреть привычки использования бытовой техники. Все это нам давно известно, но многие люди все так же продолжают бездумно тратить электроэнергию, не задумываясь о последствиях. Поэтому необходимо поменять отношение людей к использованию электроэнергии. Важно донести до людей саму идею о важности рационального потребления электроэнергии. Ведь даже если мы усовершенствуем технологии, которые позволят улучшить эффективность генерирующих предприятий и увеличим долю использования возобновляемых источников энергии, то от этого будет мало пользы если мы не пересмотрим наше пренебрежительное отношение к использованию энергии. В наших головах нету установки, что энергию нужно экономить, потому что нам об этом не говорили. Сейчас люди продолжают оставлять свет включенными, не отключают бытовую и рабочую технику даже если не используют ее. Необходимо подходить к этому вопросу еще со школы рассказывая ученикам о проблемах с ресурсами и о том почему так важно не тратить электроэнергию впустую. Ведь это ответственность каждого отдельного человека.

Ради общей цели снижения выбросов в атмосферу и предотвращения дефицита электроэнергии в будущем каждый должен взять на себя ответственность и менять привычки, которые способствуют снижению потребления энергии.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Абдурахманов, А.М. Методы прогнозирования электропотребления в распределительных сетях (обзор) / А.М. Абдурахманов, М.В. Володин, Е.Ю. Зыбин, В.Н. Рябченко // Электротехника: сетевой электронный научный журнал. - 2016. - Т.3. - №1. - С. 3-23.
2. Аврух А. Я. Проблемы себестоимости электрической и тепловой энергии. 2-е изд., перераб. и доп. М.-Л.: Энергия, 1966. С. 338.
3. Список стран по производству электроэнергии. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/> (дата обращения: 01.12.2016).
4. Коллекция энергоэффективных советов [Электронный ресурс] / ГипроКоммунЭнерго. – Москва: [Комплексные энергетические системы], 2010. – 80 с. – Режим доступа для скачивания: <http://gken.ru/book> (01.08.2017).

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВОДНЫХ РЕСУРСОВ

Аннотация. Вода играет огромную роль в социокультурном воспроизводстве человечества, являясь центральным, связующим элементом системы взаимодействия общества и природы. От общего состояния, чистоты и свежести потребляемой воды в виде водных ресурсов зависит во многом среда обитания, здоровье и безопасность человека и общества. Поэтому необходимо анализировать состояние и проблемы использования водных ресурсов и данный спектр проблем стал предметом внимания автора в данной статье.

Ключевые слова: вода, водные ресурсы, современная цивилизация, экосистема, безопасность.

Природа является одним из наиболее важных объектов исследования, как в экологии, так и в философии. Человек постоянно взаимодействует с природой, используя её ресурсы и потенциал для улучшения условий собственной жизни, а также усовершенствования экономики и технологий. При этом на протяжении многих столетий в человеческом сознании преобладает утилитарно-потребительское, нередко даже грабительское и хищническое отношение к окружающей среде. Природа воспринимается лишь как кладовая ресурсов, которые можно черпать бесконечно, ничего не отдавая взамен. Человеческая цивилизация по-прежнему плохо представляет себе, чем является природа как отдельный феномен и как тесно связано с ней наше существование. Философское осмысление важности охраны окружающей среды может помочь человеку не только более бережно относиться к природе, но и понять своё место в мире и вселенной [1].

Вода - важнейшее и самое распространенное вещество на поверхности Земли. Гидросфера включает Мировой океан, моря, реки, озера, болота, пруды, водохранилища, полярные льды, горные ледники, почвенную влагу и атмосферные пары. Ежегодно в круговороте на поверхности Земли участвует более 1 млн. км³ воды, что составляет около 0,1% объема вод активного водообмена [2].

Сколько воды необходимо одному человеку? Влияние на объем бытового водопотребления оказывают и климат, и культура. Международные организации и эксперты вычислили, что 50 литров в день (около 18,25 м³ в год) - объем, способный удовлетворить основные потребности человека в питье, приготовления пищи и гигиенических нуждах. Однако в 1990 г. более миллиарда жителей Земли не имели в своем распоряжении даже такого минимума. В жизни и деятельности человека водные ресурсы всегда занимали особое положение. Вода- один из важнейших источников получения энергии и путей сообщения, без воды невозможна производственная и хозяйственная деятельность человека, а успехи в земледелии напрямую зависят от оптимального орошения сельскохозяйственных культур.

Вода является обязательным компонентом практически всех

технологических процессов как сельскохозяйственного, так и промышленного производств. Она выступает и как сырье, и как теплоноситель, и как транспортная система, и как промежуточный этап производства, и как растворитель и почти всегда как среда, удаляющая отходы. Таким образом, вода - уникальный и незаменимый природный ресурс, от которого зависит физическое и экономическое благополучие человеческого общества.

В настоящее время в целях охраны природы в различных странах применяется в принципе одинаковый метод пресечения - штрафование. Для небольших частных фирм штрафы могут стать тяжким бременем, заметно уменьшая доходы. Что касается крупных корпораций монополистов - они имеют возможность эксплуатировать природные ресурсы отстающих государств и вдобавок размещать в их пределах экологически вредные или опасные производства. Экономическая бедность многих стран оборачивается экологическими бедами. И беды эти из региональных рано или поздно переходят на глобальный уровень, сказываясь на общем состоянии здоровья биосферы.

Наивно было бы предполагать, будто вполне достаточно разработать «безотходную» технологию и тогда решатся проблемы техносферы. Самое главное звено в данной цепочке - человеческая личность. Человек - не только обобщенный, но индивидуальный, каждая конкретная личность должна осмысливать и ощущать свою безграничную ответственность за все живое, за систему жизнеобеспечения нашей планеты.

Будущее водных ресурсов в экосистеме современной цивилизации во многом определяется пересмотром парадигмы «природа - бесконечный резервуар для человека». Деятельность человека вносит постоянные изменения в динамику биосферы, гидросферы; на современном этапе начинает существенно нарастать влияние на общество последствий человеческой экспансии во всех ее проявлениях.

По данным ООН, уже сейчас более 1,2 млрд, людей живут в условиях постоянного дефицита пресной воды, около 2 млрд, страдают от него регулярно (в сухой сезон и т.д.), и эта цифра в условиях глобального роста водопотребления будет только увеличиваться со временем, достигнув к тридцатым годам нынешнего века 4 млрд. людей [3].

Проблема использования водных ресурсов в истории научной мысли поднималась множество раз, и корни интереса к ней находятся в трудах древнегреческих ученых. Что такое вода? Откуда она берется? Из чего и как она получается? Во что можно превратить воду? Каково ее место в космической иерархии Земли во Вселенной? Именно такого рода вопросы космологического характера впервые получили постановку и соответствующую трактовку в трудах древнегреческих философов. Так, Фалес из Милета полагал, что существующее возникло из некоего влажного первовещества, или воды. Все рождается из этого первоисточника. Сама Земля держится на поверхности воды, окруженная со всех сторон океаном. По форме Земля - плоский диск, плавающий по воде. В то же время вещественное первоначало — вода — и все происшедшие из него вещи не мертвые, не лишены жизни. Другой милетский философ Анаксимен первовеществом считал воздух, которому свойственны процессы разрежения и

сгущения, посредством которых из него образуются все вещества. Разрежаясь, воздух становится огнем; сгущаясь, он в зависимости от степени сгущения последовательно превращается в воду, в землю и, наконец, в камни[4].

Не прошли мимо этой проблемы и два выдающихся мыслителя древности - Платон и Аристотель. В основе системы мироздания Платона лежали четыре стихии: огонь - воздух - вода - земля, где воде отводилась важная роль. Сгущаясь, вода превращается в камни и землю, но она может стать ветром и воздухом, а воспламенившийся воздух — огнем. Пытаясь ответить на вопрос о происхождении воды, Платон выдвинул гипотезу о Тартаре - огромном подземном водоеме в центре Земли, который якобы и является родоначальником всех морей и океанов.

Вода широко распространена в природе, она составная часть живого на земле. Все жизненно важные процессы в нашем организме протекают в водных растворах органических и неорганических веществ.

Рациональное использование воды является социальной и экономической проблемами, которые обрели общепланетарный размах. Потребности в воде растут очень быстро, а осуществление проектов по межрайонной переброске вод требует не только значительных капиталовложений, но и длительного времени. Крупные резервы экономики водных ресурсов имеются в сельском хозяйстве, где особенно много воды идет на нужды ирригации.

Главная проблема современного антропогенного влияния заключается в несоответствии безграничных потребностей человечества и возможностей самой природы. В связи с этим исключительно актуальна проблема охраны окружающей среды от пагубного влияния человека. Самыми опасными направлениями этого влияния являются истощение недр Земли, загрязнение почв, водоемов и атмосферы промышленными отходами. Техническое развитие (дороги, заводы, электростанции) нарушает привычный образ жизни растений и животных, изменяет естественный баланс флоры и фауны (вырубка лесов, применение атомной энергии и др.).

Водные ресурсы и водное хозяйство играют важнейшую роль в обеспечении устойчивого функционирования экономики и решении социальных проблем. Состояние здоровья населения в значительной степени зависит от водообеспечения в достаточном количестве и требуемого качества. В современных условиях обеспечение населения доброкачественной питьевой водой является актуальной гигиенической, научно-технической и социальной проблемой из-за интенсивного химического и бактериального загрязнения источников питьевого водоснабжения, применения устаревших схем обработки исходной воды, низкого уровня внедрения прогрессивных технологий водоподготовки, нарастающего ухудшения состояния водопроводных сетей.

Основными причинами загрязнения водных объектов является сброс недостаточно очищенных и неочищенных сточных вод, ливневых вод и дренажных вод с оросительных систем. Кроме того, такое явление как маловодье обычно отрицательно влияет на качество воды поверхностных водных объектов.

Загрязнителями поверхностных водных объектов остаются предприятия

жилищно-коммунального хозяйства, промышленности (особенно топливно-энергетического комплекса), сельского хозяйства, оросительные системы, ливневые и талые воды, судоходство и т.д.

Неудовлетворительная работа очистных сооружений канализации, наряду с отставанием развития канализационных сетей, отсутствие обеззараживания сточных вод приводят к загрязнению подземных вод и рек, а также подтоплению населённых пунктов грунтовыми водами. Неудовлетворительное санитарно-техническое состояние канализационных сетей и сооружений способствует возникновению на них аварийных ситуаций, приводящих к сбросу сточных вод без очистки и обеззараживания как на рельеф местности, так и в водные объекты.

В большинстве сельских населённых пунктов и в городах, имеющих индивидуальную малоэтажную застройку, отвод сточных вод осуществляется в выгребные ямы, которые практически везде превращены в поглощающие, загрязняющие почвы и подземные воды.

Основными источниками загрязнения морской среды остаются неочищенные и недостаточно очищенные сточные воды, сбрасываемые по глубоководным выпускам, находящимся в неудовлетворительном санитарно-техническом состоянии, из-за неэффективно работающих очистных сооружений канализации. Значительные загрязнения в моря приносят неочищенные ливневые воды с урбанизированных территорий, неочищенные сточные воды с судов и береговых объектов при технических поломках и аварийных ситуациях.

За последние 20 лет существенно увеличилось использование воды для производства продуктов питания и выработки гидроэлектроэнергии, что имело значительные негативные последствия в пределах многих речных бассейнов. На данный момент главным потребителем воды является сельское хозяйство, особенно в развивающихся странах. Помимо аграрного сектора, возрастает давление на водные ресурсы в результате развития городов, промышленности и туризма. Вторжение в водный (гидрологический) цикл (круговорот воды в природе) с помощью ирригации и систем водоснабжения давно приносит пользу обществу. Однако глобальное влияние человечества на гидрологический цикл обещает превзойти воздействие ожидаемого изменения климата в течение ближайших десятилетий.

Формирование водных ресурсов, как известно, происходит в бассейновых геосистемах, представляющих собой водосборные территории земной поверхности. Деятельность человека в пределах речных бассейнов является причиной роста загрязнённости от стационарных и рассредоточенных источников выбросов, что влияет на материковые и прибрежные водные экосистемы. Рассредоточенные источники более сложно определить, квалифицировать и контролировать. Главным загрязнителем вод во многих странах являются сельскохозяйственные отходы, содержащие органические вещества и агрохимикаты. Практически все виды промышленной деятельности выделяют вещества, загрязняющие воду. В их число входят: лесная промышленность (заготовка леса, механическая и химическая обработка древесины, лесные пожары и эрозия почв), горная промышленность (шахты и дренаж сточных вод), аквакультура и марикультура (микробы, эвтрофикация и

антибиотики), производство и использование углеводов (нефть). Прогнозируется, что к 2025 г. объемы водозабора возрастут на 50% в развивающихся странах и на 18% - в развитых. Поскольку все виды промышленной деятельности требуют водоснабжения, дефицит воды может воспрепятствовать общественно-экономическому развитию. На глобальном уровне целостность водных экосистем (состояние их природных компонентов и биоразнообразие) продолжает ухудшаться, тем самым сокращаются объемы поставляемой ими чистой пресной воды.

Полноценное социально-философское осмысление задач обеспечения экологической безопасности и рационального использования вод и водных объектов требует учета трех основных подходов: 1) мифологического (человек подчинен природе); 2) научно-технологического (человек господствует над природой); 3) диалогического (гармония человека и природы). Первый подход существовал на начальных этапах становления цивилизации. Второй подход - преобразующая деятельность людей - обусловил прогресс общества, но привел к возникновению глобальных экологических проблем.

В настоящее время цивилизация должна осуществить переход к диалогу с природой, как условию выживания человечества.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ефимова, Ю. С. Философские аспекты охраны окружающей среды // Молодой ученый. - 2016. - № 10 (114). - С. 410-412. - URL: <https://moluch.ru/archive/114/29600/> (дата обращения: 12.03.2023).
2. Иванкова, Т. В. Социально-экологические аспекты использования водных ресурсов сельскохозяйственных регионов Евразии = Social-ecological aspects of water resources use in agricultural regions of Eurasia : монография / Т. В. Иванкова ; рец.: В. А. Волосухин, Ю. Я. Потапенко, Л. Н. Фесенко. - Москва : РУСАЙНС, 2017. - 14-19 с. - ISBN 978-5-4365-2109-1.
3. Данилов-Данильян В.И. Глобальная проблема дефицита пресной воды // Век глобализации. 2008. № 1. С. 45.
4. Краткий очерк истории философии. Под ред. М.Т. Иовчука. Т.И. Ойзермана, И.Я.Щипанова. Изд. 3-е. М.; 1975. С.40.

ЖАҒАНДАНУ ШЕҢБЕРІНДЕГІ КӨЛІКТІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада көлік философиясы, көліктік технологияны кеңінен түсініп және сипатталған проблеманы басшылыққа алынды, осы тұжырымдаманың философиялық компонентін анықталды. Көлік жүйелерінің экономикалық, саяси, әлеуметтік, мәдени және қорғаныс функцияларының ерекше мемлекеттік маңызы көрсетілген.

Түйін сөздер: көлік, техника философиясы, жағандану.

Көлік дегеніміз қазіргі заманғы күнделікті қозғалыстағы басты құралдардың бірі. Сондықтан көліктің дамуы мен оның философиясы өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Адам өмірінде көлік пайда болғалы жағандану үрдісі тіпті тездеп кетті. Көліктің дамуымен бірге одан туатын мәселелер де артып келеді. Ауаның ластануы, жол апаты тағысын тағылар тіпті біздің денсаулығымыздың нашарлығына да осы көліктің әсері бар. Бірақта көліктік технология материалдық өндірістің үшінші жетекші саласы болып табылады және адамдардың өмір сүру деңгейіне тікелей әсер етеді.

Мемлекеттердің өсіп келе жатқан экономикалық және саяси өзара байланысын, сондай-ақ күшейіп келе жатқан интеграцияны ескере отырып, көлік қоғам дамуының ажырамас бөлігі, сондай-ақ маңызды экономикалық және саяси компонент болып табылады. Көлік философиялық тұрғыдан жеткілікті зерттелмеген, дегенмен көліктің кейбір аспектілерін және көлік философиясының негізгі мәселелерін Г. А. Гольца дәл тұжырымдады: "...көлік философтары айналысатын негізгі нәрсе – онтология (Көлік басқа ішкі жүйелермен және әсіресе адаммен өзара әрекеттесу кезінде қалай және неге дамиды)" [1]. Сондай-ақ, Е.Ю. Смотрицкийдің осы зерттеу саласының маңызды аспектілерін қамтитын "көлік: философиялық рефлексия тәжірибесі" мақаласын атап өткен жөн. Бүгінгі таңда көлік философиясын зерттемей жатып көлікті толық түсіну мүмкін емес, бұл көлік жүйелерінің функционалдығын, олардың әлемдік экономикаға әсерін, сондай-ақ даму перспективаларын түсінуге мүмкіндік береді.

Бүгінгі ғылым мен техниканың дамыған заманында көлік байлық белгісі емес, қажеттілікке айналып отыр. Себебі "Уақыт - ақша" деген қағида қалыптасқан қоғамда адамдар уақытты аса жоғары бағалап, барлық жұмыстарды уақытында, дер кезде бітіруге, баратын жерлеріне жылдам баруға тырысады. Ал бұл көліктің көмегінсіз мүмкін емес. Көлік болған жағдайда кез келген жерге жылдам әрі уақытында баруға, кез келген нәрселерді сатып алуға, көшіруге, әкелуге, тасымалдауға ыңғайлы. Тіпті бүгінгі күні қыздар мен әйелдер қауымы темір тұлпар тізгінін өз қолдарына алып, ер адамдармен бірдей көлік мінеді. Мұның өзі көліктің қажеттілікке айналып отырғанының бір белгісі деп білеміз.

Көлік жүйесінің қазіргі жағдайлары көлік жолдарын ұйымдастырудың қатаң реттелуімен, жүктерді жеткізудің көлік жүйесінің күрделенуімен, коммуникациялар мен жүктерді және жолаушыларды тасымалдау

технологиясының жетілдірілуімен сипатталады, ал физикалық қашықтық барған сайын маңызды параметрге айналуға бастайды. Бірте-бірте жеке қажеттіліктен Көлік жергілікті маңызға ие болды, ал қазіргі әлемде көлік процесі мен логистиканың барлық сегменттері біріктіріле бастады. Бұл жаңа типтегі көлік инфрақұрылымының дамуына әкелді.

Латын тілінен шыққан "көлік" ұғымының анықтамасына жүгінейік, *transportare* "тасымалдау, жылжыту", бұл өз кезегінде *Trans* арқылы, артында және *portare* "жылжыту" деген мағынаны білдіреді. Осылайша, бүгінде "көлік" ұғымын адамдар мен жүктерді тасымалдауды жүзеге асыратын материалдық өндіріс саласы ретінде түсіндіруге болады.

Көбінесе көлік термині көлік инфрақұрылымының, көлік құралдарының және көлік қызметтері нарығында экономикалық қызметті жүзеге асыратын компаниялардың немесе экономика саласының бүкіл жиынтығын анықтайды. Алайда, "көлік" ұғымын тек көлік жүйесіне немесе оның жеке компонентіне дейін қысқартуға болмайды. Сонымен, философиялық аспектіде қарастырылған "көлік" ұғымы көп мағыналы болып көрінеді, ол тек көлік түрлерінің әртүрлілігімен ғана емес, сонымен бірге оның табиғатымен де анықталады.

Әлемдегі ең алғашқы автокөліктің тарихы Николас Джозеф Кагнот есімді механикпен тікелей байланысты. Николас Джозеф Франция мемлекетінің қорғаныс министрі Этьен-Франсуаның бұйрығымен артиллериялық жабдық тасымалдайтын көліктің жобалауын бастайды. Осы жобаға негізделі отырып, Кагнот пен екінші әскери механик Брезин бұмен жүретін алғашқы көліктің бірінші үлгісін құрастырған. Алғашқы көліктің жылдамдығы өте баяу болатын, сағатына 4 шақырым. Бірақ осы көліктің артықшылығы – 5 тонна жүкті тасымалдай алатын еді. Бірақ осы көліктің бір осал жері тежегіш болған. Осының кесірінен көлік бірнеше рет жол апатына ұшырады. Нәтижесінде көліктің шығарылуы 1771 жылы аяқталған. Бірақ осыған қарамастан, Кагноттың көлігі тарихта ең алғашқы көлік ретінде танылады. Ал жанармаймен жүретін алғашқы көлік ретінде Бенцтың 3 дөңгелекті екі орынды үлгісі саналады. Тағы да бір деректерге сүйенсек, "жанармаймен жүретін алғашқы көлік" деген атаққа Зигфрид Маркустың 1875 жылы құрастырған үлгісі де үміттенеді. Бұл көліктің жылдамдығы Кагноттың құрастырған үлгісіне қарағанда әлдеқайда жоғары болған. Деректерге сүйенсек, сағатына 15 шақырымға дейін жетіпті.

Көліктік технология материалдық өндірістің үшінші жетекші саласы болып табылады және халықаралық еңбек бөлінісінің негізін анықтайды, мамандандыру мен кооперацияны және сәйкесінше интеграциялық процестерді дамытуға ықпал етеді.

Жаһандық мағынада барлық көлік құралдары, көлік инфрақұрылымы, байланыс жолдары, көлік қызметтері саласында жұмыс істейтін кәсіпорындар әлемдік экономиканың қанайналым жүйесі болып табылатын әлемдік көлік жүйесін құрайды. Бұл ретте көлік қатынасы өзінің болу шекарасын кеңейтуге, қозғалыс жылдамдығын арттыруға және тасымалдаудың жаңа мүмкіндіктерінің пайда болуына, сондай-ақ оның құрылымын күрделендіруге бейім екенін атап өтеміз. Бұл үрдіс әсіресе дамыған елдерде айқын көрінеді.

Көлік жүйесінің қазіргі жағдайлары көлік жолдарын ұйымдастырудың қатаң реттелуімен, жүктерді жеткізудің көлік жүйесінің күрделенуімен, коммуникациялар мен жүктерді және жолаушыларды тасымалдау технологиясының жетілдірілуімен сипатталады, ал физикалық қашықтық барған сайын маңызды параметрге айналуға.

Бір-біріне көлік мәселесі жеке қажеттіліктен жаппай маңызға ие болды, ал қазіргі әлемде көлік процесі мен логистиканың барлық сегменттері біріктіріле бастады [2]. Бұл жаңа типтегі көлік инфрақұрылымының дамуына әкелді.

Бұл мақалада көлік философиясы егжей-тегжейлі зерттелмейді, бірақ көліктің технологияны кеңінен түсініп және сипатталған проблеманы басшылыққа ала отырып, біз осы тұжырымдаманың философиялық компонентін анықтауға тырысамыз. Көлік жүйелерінің экономикалық, саяси, әлеуметтік, мәдени және қорғаныс функцияларының ерекше мемлекеттік маңызы бар:

1) Көліктің экономикалық функциясы негізгілердің бірі болып табылады, өйткені тасымалдау арқылы өнеркәсіптік өндіріске қажетті шикізат, материалдар, жабдықтар, машиналар жеткізіледі, сондай-ақ тапсырыс берушіге дайын өнім жеткізіледі. Осылайша, көлік-бұл адам еңбегін қолданудың ауқымды саласы.

2) Көліктің саяси функциясы-қатынастардың көлік жүйелерін қалыптастыру арқылы мемлекеттің жекелеген аймақтарға саяси ықпалын реттеу. Бұдан басқа, көлік республикаларды, өлкелер мен облыстарды біртұтас мемлекетке, ал әлемдік ауқымда мемлекеттер одақтарына және басқа да интеграциялық нысандарға біріктіру үшін материалдық база рөлін атқарады.

3) Саяси функцияға байланысты әскери техниканы, энергия ресурстарын және әскери қызметшілерді қамтамасыз ету құралдарын тасымалдау мен жеткізуде, сондай-ақ межелі орындарға қысқа мерзімде жету мүмкіндігінде көрінісін көліктің қорғаныс функциясын да анықтау керек.

4) Көліктің әлеуметтік функциясы халықтар арасында материалдық және рухани құндылықтармен алмасуды жүзеге асыру, адамдардың уақтылы қозғалысын қамтамасыз ету, олардың физикалық еңбегін жеңілдету арқылы анықталады, яғни көлік азаматтардың өмір сүру сапасын жақсартуға бірегей мүмкіндіктер береді.

5) Сонымен қатар, эстетикалық құндылықтарды таратудан, демек, халықтың білімі мен мәдениетін арттырудан тұратын көліктің мәдени функциясын атап өту қажет.

Алайда, көлікті кеңірек, жаһандық мағынада қарастыра отырып, сонымен қатар көлікті философиялық тұрғыдан қарастыруды негіздейтін біріктіруші, кеңістіктік-уақыттық және ақпараттық функцияларды бөліп көрсету қажет. Әрине, Көлік, ең алдымен, адам қызметінің нәтижесі болып табылады, бірақ бұл тұжырымдаманың шеңберін алға тарта отырып, көлік объектілердің қозғалысына бағытталған адам қызметінің техникалық көрінісі ретінде емес, сонымен қатар жекелеген объектілердің байланысына жауап беретін күрделі ұғым ретінде ұсынылуы мүмкін. Осылайша, көлік біріктіруші функцияны атқарады. Соңғы уақыттағы трендке айналған экономикалық интеграция жағдайында көлік өсіп келе жатқан мәнге ие болады. Егер бұрын көлікті тек

оның экономикалық, саяси және әлеуметтік тиімділігі тұрғысынан қарастыруға болатын болса, бүгінде көлік адамның экзистенциализмінің тақырыбына айналады: Көлік адам әрекетіне жаңа кеңістіктер ұсынады, мысалы, үлкен қашықтықты қысқа мерзімде еңсеру, бұл кеңістік пен уақытты Жаңа қабылдау туралы айтуға мүмкіндік береді, сонымен қатар осы екеуін бақылау мүмкіндігінің пайда болуы. Көлік адамның уақытпен мәңгілік күресіне енеді және осыған байланысты жүктердің, адамдардың, ақпараттың көлік арқылы қозғалуына уақыттың қысқаруымен анықталатын кеңістіктік-уақыттық функцияны бөлу ұсынылады, бұл баға жетпес пайдалы әсерге ие.

Көлік құралының бейнесі ерте кезден болған: Таяу Шығыс әдебиетінде кездесетін ұшатын кілем ("Мың бір түн" ертегілері); еуропалық және славяндық ертегілерде кездесетін жеті мильдік етік немесе Скороход етіктері; импрессионистердің шығармашылығындағы көліктің көрінісі-Клод Моне, Винсент ван Гогтың суреттеріндегі теміржол, Гюстав Кайботт; әлемдік кинематографияның басталуы ағайынды Люмьердің "Пойыздың Ла Съота станциясына келуі" атты қысқаметражды фильмінен басталды. Бүгінгі таңда көлікті адамның құмарлығының тақырыбы ретінде қарастыруға болады: адамның бейнесінде біртіндеп анимациялық бейнені ала бастаған, іс жүзінде отбасы мүшесі болған көліксіз өмірді елестету қиын. Сонымен, Оксфордтың әлеуметтік мәселелерді зерттеу орталығының (Social Issues Research Centre) зерттеуіне сәйкес, әйелдердің 26% - ы (және жалғызбасты әйелдердің 30% - ы) көлікті атымен атайды.

Автокөлік адамға қозғалыс еркіндігін, ұтқырлықты, жайлылықты, сондай - ақ қоғамдағы белгілі бір мәртебені ұсына алады-құпия емес егер олар бұрын киіммен кездескен болса, енді басымдықтар өзгеріп, "киім" автомобильдің беделінің дәрежесінде көрінетін жаңа ерекшеліктерге ие болды. Сонымен қатар, жеке көлік қауіпсіздіктің, жеке кеңістіктің символы болып табылады, онда " сіз өзіңіз жалғыз қала аласыз, жағымды музыка тыңдай аласыз және өмір туралы ойлана аласыз [4]". Автокөліктің жаңа көлік модельдерін жасау процесінде, атап айтқанда олардың дизайн шешімдерінде жоғары эстетика көрініс табады . Сонымен қатар, қазіргі қоғамдағы техникалық эстетика мен эргономиканың үлесі туралы айтуға болады.

Бүгінгі таңда көлік, ең алдымен, адамның практикалық қажеттілігі ретінде қарастырылады, ал егер бұрын көлік пен өнердің өзара әрекеттесу аспектісінде эстетикалық компонент белгілі бір конвенцияға, бейнеге ие болса және ерекше қосымша дыбысқа ие болса, бүгінде шығармашылық бастама сәті кез-келген көлік құралын құруда маңызды рөл атқарады және көбінесе оның нарықтағы жетістігін анықтайды. Көлік адамның саналы іс-әрекетімен байланысты, адамның жасанды техникалық құралдарды жасаудағы шығармашылық күш-жігерінің нәтижесі ретінде қарастырылады. Адам психологиясының көліктік бағыты айқын көрінеді.

Ұсынылған барлық функциялар көлікті кеңінен түсінудің, сондай-ақ жаһандану үдерісі шеңберінде елдер экономикасының өзара байланысын күшейтудің салдары болып табылатынын атап өтеміз. Көліктің маңыздылығының артуы, сондай-ақ қазіргі қоғамның және ең алдымен дамыған

елдердің бағдарларының экономикалық-технологиялық бағыттан әлеуметтік-мәдени детерминанттарға ауысуы туралы хабардар болу және көлікті "материалдық емес" мән шеңберінде қарастыруға мүмкіндік береді [5].

Көліктің сипатталған мәндерін бұрын қалыптасқан функцияларға енгізу әрекеті мүмкін емес, өйткені кеңірек мақсатта қолданыла отырып, көлік әлдеқайда күрделі функцияларды орындайды. Мәселен, егер көліктің саяси мәні белгілі бір елдің, аймақтың, ортақ мақсаттарды көздейтін мемлекеттер тобының мүдделері шеңберінде қарастырылса, онда біріктіруші функция саяси маңыздылықтан басқа дәстүрлі көріністегі көлік байланысын да, материалдық және қазіргі заманғы тасымалдаусыз қызметі тиімді бола алмайтын мемлекеттен тыс ұйымдардың қызмет ету мүмкіндігін де қамтиды. Сонымен, Диалектикалық материализмнің "бәрі бәрімен байланысты" тезисін қолдана отырып, көлік дәл осы байланыс бола алады, оны бақылау арқылы құбылыстардың, объектілердің, процестердің нақты байланысын немесе бірлігін байқауға болады. Сонымен қатар, көлік тарихын зерттеу жаңа синергетикалық заңдылықтарды зерттеудің алғышарты бола алады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Гольц Г.А. О философии транспорта Материалы XI международной (четырнадцатой екатеринбургской) научно-практической конференции URL: <http://www.waksman.ru/Russian/Systems/g2005.htm> (14.02.2023)
2. Кузнецов А. Отношение к логистике пора менять URL: http://www.morvesti.ru/analytics/index.php?ELEMENT_ID=7684 (14.02.2023)
3. Смотрицкий Е. Ю. Транспорт: опыт философской рефлексии URL: www.woa/wa/Main?textid=2221&level1=main&level2=articles (14.10.2012)
4. The Secret Life of Cars URL: http://static.dezeen.com/uploads/2007/07/dezeen_BMW_Secret_Life_of_Cars.pdf (14.03.2023)
5. Пономорева Н. К вопросу о политико эпистемологических ориентирах современного общества// Власть// 2010. - №9 - С. 66-67.

УДК 811.161.1

Муталимова А.Р. (ОП «Дефектология» ВКУ), Северинова Е.А. (к.п.н., ВКУ)

РАЗВИТИЕ СВЯЗНОЙ РЕЧИ ПРИ ПОМОЩИ МНЕМОТЕХНИК

Аннотация. В статье описаны результаты проведенного исследования по развитию связной речи путем применения мнемотехник. Описаны мнемотехники и диагностические материалы, применяемые к детям. Произведено сравнение эффективности мнемотехник.

Ключевые слова: исследование, мнемотехники, связная речь, дети, средний дошкольный возраст, старший дошкольный возраст

Все дети имеют задатки речи с рождения и одной из главных задач родителей и педагогов является ее правильное развитие. Важно понимать, что сформированная связная речь ребенка – залог успешного личностного развития. Но что мы подразумеваем под связной речью? Выготский Л.С. говорил, что связная речь – смысловое развёрнутое высказывание или цепь логически сочетающихся предложений, содержащих законченную мысль.

Связная речь – это не только последовательность слов и предложений. Это последовательность связанных друг с другом мыслей, которые выражены точными словами в правильно построенных предложениях.

У детей дошкольного возраста разный уровень развития речи. Одни могут свободно использовать доступный им словарный запас, тогда как другие могут иметь большой пассивный словарь слов, но использовать только небольшую часть своего активного запаса. Также не редко случается, что дети используют слова и выражения, не полностью понимая их значения. Наблюдение, поддержка и поощрение речевого развития ребенка важны для развития его коммуникативных навыков и уверенности в себе.

Мнемотехника позволяет детям создавать ассоциативные связи между предметами и понятиями, что помогает им лучше понимать и запоминать информацию. Для этого можно использовать игры, картинки, сценки, песни, которые можно дополнять и использовать для закрепления и повторения материала. Это поможет детям лучше усвоить учебный материал, а также поддержит их интерес к обучению.

Основой мнемотехники является использование визуальных образов для запоминания информации. Вместо того, чтобы запоминать большой объем текста традиционным способом, при помощи мнемотехники можно создавать ассоциации и образы, которые будут легче запоминаться и воспроизводиться в необходимой последовательности. Это особенно полезно для детей, поскольку такой подход позволяет им увидеть связь между текстом и конкретными образами, что облегчает запоминание и понимание материала.

Данная тема вызвала у нас интерес, что и определило тему нашей работы: «Развитие связной речи при помощи мнемотехник».

Объект исследования: связная речь у детей среднего и старшего дошкольного возраста.

Предмет исследования: приемы мнемотехники, как способ развития связной речи у детей среднего и старшего дошкольного возраста.

Цель исследования: проверить эффективность использования приемов мнемотехники в дошкольном возрасте в развитии связной речи детей.

В соответствии с целью были определены основные задачи исследования:

1. определить особенности развития связной речи в дошкольном возрасте;
2. провести диагностику связной речи у детей среднего и старшего дошкольного возраста;
3. изучить влияние приемов мнемотехники на развитие связной речи детей дошкольного возраста.

Возраст дошкольников характеризуется преобладанием зрительно-образной памяти. Именно по этой причине мнемотехника может быть очень эффективным инструментом для запоминания и понимания новой информации. Мнемотехника для дошкольников помогает развить ассоциативное мышление и воображение, повысить внимательность. Также, приемы мнемотехники приводят к обогащению словарного запаса и формированию связной речи.

Далее приведены результаты первоначальной диагностики связной речи детей среднего и старшего дошкольного возраста (Таблица 1, Таблица 2).

Обследование связной речи детей среднего дошкольного возраста включало следующие методики: методика «Расскажи», методика «Расскажи стихотворение», методика «Пересказ сказки».

Таблица 1

Диагностика детей среднего дошкольного возраста

	Имя ребенка	Методика «Расскажи по картинке»	Методика «Расскажи стихотворение»	Методика «Пересказ сказки»	Итог
1	Томирис	С	С	Н	С
2	Давид	С	Н	Н	Н
3	Аяла	Н	Н	Н	Н

Высокий уровень развития связной речи составил - 0%;

Средний уровень - 33%;

Низкий уровень - 67%.

В группе детей старшего дошкольного возраста проводилось обследование с использованием следующих заданий.

Данное обследование выявляло умение описывать предмет (картину, игрушку), составить описание без наглядности. Для этого ребенку сначала предлагается кукла. (Опиши куклу. Расскажи, какая она, что с ней можно делать, как с ней играют; Составь описание мяча: какой он, для чего нужен, что с ним можно делать? Опиши собаку, какая она, или придумай про нее рассказ; Ребенку предлагают составить рассказ на любую из предложенных тем: «Как я играю», «Моя семья», «Мои друзья»; Взрослый читает ребенку текст рассказа или сказки и предлагает пересказать.

Оценкарезультатов производилась следующим образом: если ответы ребенка подходят под «а», он получает три балла; если ответы соответствуют «b» - 2 балла; если ответы соответствуют «с», ребенок получает 1 балл.

Таблица 2

Диагностика детей старшего дошкольного возраста

	Имя ребенка	Задания/ Баллы					Итог
		<u>1</u>	<u>2</u>	<u>3</u>	<u>4</u>	<u>5</u>	
1	Адеми	3	2	2	2	2	ВС
2	Даня	1	2	1	1	2	С
3	Дима	1	2	1	1	1	НС

Высокий уровень развития связной речи детей среднего дошкольного возраста составил - 0%;

Уровень выше среднего - 33%;

Средний уровень развития связной речи - 33%;

Ниже среднего - 33%.

Глядя на результаты диагностики, можно заметить, что связная речь детей среднего и старшего дошкольного возраста находится на низком уровне.

В последующем, на протяжении 2 месяцев, в ходе индивидуальных занятий с детьми применялись различные виды мнемотехник, применяя принцип от простого к сложному: мнемоквадраты, мнемодорожки и мнемотаблицы.

Мнемоквадрат – это отдельная карточка — изображение с закодированной информацией.

Мнемодорожка – это последовательность четырех или более мнемоквадратов, расположенных линейно.

Мнемотаблица – это таблица, поделенная на квадраты, в каждый из квадратов заложена определенная информация.

В марте для оценки состояния связной речи дошкольников и оценки эффективности работы по данной теме, была проведена повторная диагностика связной речи, результаты которой приведены ниже (Таблица 3, Таблица 4). В обследовании принимали участие те же дети, что и на начальном этапе и были использованы те же задания.

Таблица 3

Диагностики среднего дошкольного возраста после использования мнемотехник

№	Имя ребенка	Методика «Расскажи по картинке»	Методика «Расскажи стихотворение»	Методика «Пересказ сказки»	Итог
1	Томирис	В	С	С	С
2	Давид	С	Н	Н	Н
3	Аяла	С	С	Н	С

Высокий уровень развития связной речи составил - 0%;

Средний уровень - 67%;

Низкий уровень - 33%.

Средний уровень связной речи испытуемых вырос на -34%.

*Диагностика детей старшего дошкольного после использования
мнемотехник*

	Имя ребенка	Задания/ Баллы					Итог
		<u>1</u>	<u>2</u>	<u>3</u>	<u>4</u>	<u>5</u>	
1	Адеми	3	3	2	3	3	В
2	Даня	2	3	2	2	2	С
3	Дима	2	2	1	1	2	С

Высокий уровень развития связной речи составил - 33%;

Уровень выше среднего - 0%;

Средний уровень - 67%;

Ниже среднего - 0%.

Таким образом, если сравнить два обследования (январь/март). Высокий уровень развития связной речи с 0% поднялся до 33%. Средний уровень развития связной речи увеличился на 34 %. А уровень ниже среднего снизился с 33% до 0%. (рис.1)

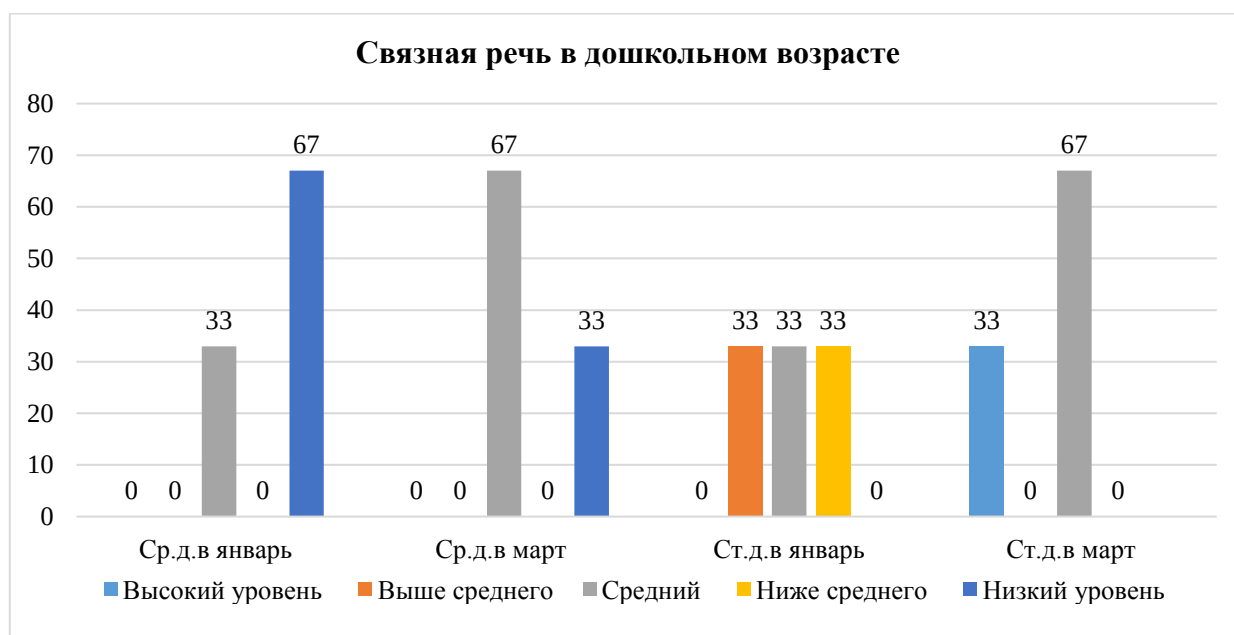

**Рис.1 Сравнительная характеристика связной речи детей дошкольного
возраста за январь и март**

Анализируя полученные данные, можно сделать вывод о том, что мнемотехника эффективна, как средство развития уровня связной речи. Все, что вам понадобится, это листок бумаги и немного фантазии. С использованием мнемотехник детям намного проще составлять рассказы, пересказывать тексты и запоминать стихотворения. Конечно, чтоб добиться идеального результата, нужно долго и упорно трудиться всем: педагогам, детям и родителям. Но главное, что детям это нравится и видя свой успех, они будут стремиться к большему.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Полянская, Т. Б. Использование метода мнемотехники в обучении рассказыванию детей дошкольного возраста.- М., 2009.
2. Большева Т. В. Учимся по сказке. Развитие мышления дошкольников с помощью мнемотехники. – СПб., 2005.
3. Малетина Н. С. Моделирование в описательной речи детей с ОНР // Дошкольное воспитание. 2004. №6. – С. 64 – 68.
4. Чохонелидзе, Н. Учим стихи по картинкам. - 2006.
5. Белоусова, С. Развитие лексики и грамматического строя речи у дошкольников.- 2005.
6. Белоусова, Л. Е. Весёлые встречи - 2003.
7. Гурьева Н. А. Год до школы. Развиваем память: Рабочая тетрадь упражнений по мнемотехнике. – СПб., 2000.
8. Соломенникова Л. Об использовании наглядности для формирования связной монологической речи // Дошкольное воспитание. 1999. № 4. – С. 54 - 59.
9. Широких Т. Д. Учим стихи – развиваем память // Ребенок в детском саду. 2004. № 2. – С. 59 – 62.
10. Ткаченко Т. А. Использование схем в составлении описательных рассказов // Дошкольное воспитание. 1990. № 10. – С. 16 – 21.

УДК 82. 09

Алибаева Е.Н., Бакыргалова Ф.К. (22-УД-1, ВКТУ), Есимжанова Г.Т. (ВКТУ)

СОЗВУЧИЕ ТВОРЧЕСТВА А.С. ПУШКИНА И АБАЯ КУНАНБАЕВА

Аннотация: В данной статье сравнивается творчество двух великих талантов, которые являются символами своего народа. Здесь мы сопоставляем тематику и лирику произведений Абая Кунанбаева и Александра Сергеевича Пушкина. Раскрываем индивидуальность и самобытность данных поэтов.

Ключевые слова: Абай Кунанбаев, «Письмо Татьяны», «Евгений Онегин», любовь к родине, символ народа.

Есть имена, которые олицетворяют страну, они выступают как символ целого народа. Например, со словом Россия неразрывно связано имя А. Пушкина, а когда идет речь о Казахстане он созвучен с именем – Абая.

Любовью к родине, к родным местам, к природе, любовь ко всему живому и предельная искренность, удивительная лиричность — это те самые качества характерны для творчества двух великих поэтов, русского и казахского, - Александра Сергеевича Пушкина и Абая Кунанбаева.

Вчитываясь в поэтические творения Абая и Пушкина, видишь, с одной стороны, созвучие их лирики, идейное родство тематики, духовную близость двух художников слова, а с другой – яркость личности, самобытность и индивидуальность каждого поэта.

Абай сумел донести красоту русского слога, русской культуры своему народу, призывал изучать русскую литературу и с юности полюбил произведения Александра Пушкина.

Абай сделал перевод восьми отрывков из известного романа Пушкина «Евгений Онегин» и часть из них положил на музыку. Особенно полюбилась казахскому народу песня «Письмо Татьяны» («Татьянанын хаты»), в степи её ласково стали называть Татиш.

Великий казахский писатель Мухтар Ауэзов пишет: «Абай вспомнил свою молодость, прежде всего, образ Тогжан. Поэтому он и решил перевести письмо Татьяны. Русская девушка Татьяна грустила одной грустью с дочерьми казахов! Такие далекие и по языку, и по обычаям, они оказались близки друг другу и мыслями, и судьбой, и пламенными чувствами...» [1, с.35]. Образ Татьяны стал символом нежности, духовной чистоты. Известно, что Пушкин – учитель Абая в поэзии. Их роднят общие темы о человеческом бытии, смысле жизни, роли поэта, природе, любви, добре, постижении истории, языка, культуры, обычаев и традиций своих народов.

О своей роли как поэтов в этом мире Пушкин и Абай говорят потомкам каждый по-своему. «Памятник» и «Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма?» Пушкин и Абай написали незадолго до смерти. Как отмечают критики, Абай через слово великого русского предшественника осознаёт своё жизненное предназначение, свою поэтическую миссию – «чувства лирой пробуждать»,

объединять народы. Жившие в разные эпохи, Пушкин и Абай сохраняли любовь и к другим народам, интересовались жизнью других людей, традициями, культурами, бытом. Абая называют казахским Пушкиным.

На языке любви к родной земле, к Родине писали великие Пушкин и Абай. Их голоса – эхо своего народа. Пушкин и Абай – два великих поэта двух великих народов. И не только в юбилейные годы или в Год культуры. Они всегда будут над временем. Абай и Пушкин – это наше общее культурное прошлое и настоящее.

Абай был первым среди казахов, который познакомил и навсегда породнил свой народ с Пушкиным. Он первым в казахских степях стал пропагандистом и переводчиком произведений Лермонтова, Крылова, Салтыкова-Щедрина. Музыкальность и нежность произведений Пушкина, «железный стих» Лермонтова демократические убеждения Чернышевского и Белинского, поучительные басни Крылова и едкая сатира Салтыкова-Щедрина, гуманистические взгляды Л. Толстого – все это отразилось на поэзии Абая. Абай выполнил не только просветительскую задачу, но одновременно проходил великолепную поэтическую школу мастерства. Казахский акын и русский поэт одинаково видели цель своей деятельности в беззаветном служении своему народу.

В них много общего несмотря на то, что жили и творили они в разное время. В их произведениях ярко прорисовываются реальные, у Пушкина – исконно русские, у Абая – исконно казахские картины жизни народа. «Неподкупный голос мой был – эхо русского народа», – писал Пушкин. Тематика, сюжеты, образы их произведений были и остаются созвучны душе каждого человека. Бескрайние просторы степей, жизнь и быт казахского аула, летние кочевья, подготовка к зиме, соколиная охота. Но и Пушкину, и Абаю глубоко чужда национальная ограниченность.

Бельгер пишет: «В великих людях есть некий общий фермент духовности. Он выражается в единстве, в родственности духа, в страстном, целеустремленном порыве к Истине, к Красоте, к Жизни» [2, с.23]. Таковы Пушкин и Абай. Созвучность душ, единство мыслей побудили глубокую любовь Абая к А. Пушкину, а народность – необычайный успех его произведений в Степи. Благодаря переводам Абая, казахский народ впервые познакомился с творениями Пушкина. Из юрты в юрту переходили «Письмо Татьяны», «Слово Онегина», «Из монолога Ленского» и находили отзыв в сердце каждого слушателя. Абай был первым, кто перекинул мостик духовной культуры между казахским и русским народами. Кто знает, быть может, это сделал бы именно А. Пушкин, если бы не трагическое событие у Черной речки. Ведь не случайно в личном архиве писателя было найдено краткое описание светлой истории любви казахских Ромео и Джульетты – Козы Корпеш и Баян Сулу.

Как Пушкин для русского народа, так и Абай для казахов является не только выразителем национальной души, но и символом высокой культуры. В поисках истины они черпали знания в книгах. «Друзья, которые никогда не предадут», – так писал А. Пушкин о книгах, имея в своей библиотеке 3,5 тысячи томов на 14 языках. Абай же называет книгу «величайшим достижением

человеческой цивилизации, неизменным спутником и другом, дарующем радость постижения нового». Могучий дух Пушкина и Абая, их творчество, воспевающее общечеловеческие нравственные ценности, актуальны и востребованы всегда. Поэтому неслучайно спустя века творчество Абая и Пушкина притягивает и волнует, заставляя обращаться к нему вновь и вновь.

Рассмотрим некоторые из них. К вольнолюбивой лирике Пушкина относятся стихотворения «К Чаадаеву», «Арион», «В Сибирь» и многие другие. «К Чаадаеву» - это одно из лучших стихотворений, оно посвящено другу юности, имевшему на поэта большое влияние. Оно звучит как призыв.

Любви, надежды, тихой славы
Недолго нежил нас обман.... (1826 г).

В стихотворении содержится обращение не только к Чаадаеву. Пушкин обращается к своим лицейским друзьям, ко всему молодому поколению, своему народу – посвятить отчизне «души прекрасные порывы».

Большое место в лирике Абая занимает социальная тематика. Поэт осуждает пороки современного ему казахского общества, раздираемого межродовой борьбой, распрями. В стихотворении «О, казахи мои, мой бедный народ!» поэт с болью в душе говорит о том, что в степи нет единства, порядка, везде разлад, «из-за денег и власти кипит вражда». Поэт обращается к народу:

*О, казахи, мой бедный народ!
Жёстким усом небритым прикрыл
ты рот,
Кровь на правой щеке, на левой –
жир...
Где же, правда? Твой разум не разберёт.
Қалын елім, қазағым, қайран жұртым
өстарасыз аузыңа түсті мұртың.
Жақсы менен жаманды айырмадың,
Бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың. (1886 ж.)*

Итак, величие стихов Абая и Пушкина на политические, социальные темы проявилось в том, что под гнетом власти, явились выразителями духа народы, смелыми заступниками его чаяний. В произведениях А. Пушкина и Абая, подмечаешь созвучие их творчества, отражающее любовь к человеку, стремление к истине и красоте, понимаешь, как переплетены между собой русская и казахская культуры.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ауэзов М.О. Абай Кунанбаев. Статьи и исследования. Алма-Ата: изд-во Ғылым, 1967. 391 с.
2. Бельгер Г. Исполины духа. Гете – Пушкин – Абай // Альманах «Литературная АлмаАта». 2006, № 3, с. 23.

«ДАСТАРХАН» СӨЗІНІҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа. Ұсынылып отырған мақалада қазақ халқының дүниетанымын бейнелейтін «дастархан» концептісі жан-жақты қарастырылған. Қазақ халқына тән ұлттық мәдениеттің көрінісі жататынын аңғартуға, осы төңіректе танымдық білім берудің маңыздылығына назар аударылған.

Түйін сөздер: дастархан, қонақ, кең пейілдік, молшылық, тілектестік, киелі, парыз, береке, ризық, дәулет.

Дастархан – қасиет, дастарқан – кие, дастархан – ұлттың болмысы. Үлкендер ас үстінде отырып-ақ небір дәстүрлерді дәріптеп, ұлттық құндылықтарымызды жас ұрпақтың санасына сіңіре білген.

Қазақ халқының ұлттық болмыс-бітімінің бір өзгешелігі – дастархан жайып, кімді болса да адал көңілмен қарсы алатын кең пейілдігінде, меймандостығында. Қазақ үйіне келген адамға дастархан жайып, қонақжайлылық ниет білдірмеген адамды «қазанын қара суға малып отырғандай» деп кемсітетін болған. Сондықтан да қазақ халқы танысын, танымасын үйіне бас сұққан адамға «Қырықтың бірі – Қыдыр» деп қарап, дастархан жайып, барын оның алдына қойған.

Қазақ – намысшыл халық. Қонақтан тамақ үшін ақы алу деген оның әдетінде мүлдем жоқ. Бұл көргенсіздік саналып, ырымға жаман деп есептелген. Расында да қазақ «дастарханы қурап тұр» дегізбеу үшін, өзінің ең дәмді асын қонағына сақтап отырады. Қазақтың ұзақ сақталып, тек қонақ келгенде ғана дастарханға салатын сыйлы асы – сүрленген ет, қазы, шұжық, жент, құрт, қарынға салынып сақталған сары май, тәтті тары, қант, шай, өрік-мейіз т.б. Жайылған дастархан – біріншіден, мәдениеттің қандай екенін білдірсе, екіншіден, қонаққа көрсетілген құрмет пен ілтипат.

Үстел үстіне алдымен дастархан жайылады. Дастархан — ас қоюға арналған мата төсеніш. Дастарханды кейде "асжаулық" деп те атайды. Дастарханның жиегін қайырып сыриды, сәнді болуы үшін шашақ тағады. Қазіргі кезде көбіне жасанды матадан жасалған дастарқан пайдаланылады. Дастарханның негізгі маталары — зығыр мен мақта-мата болып табылады. Ең дұрыс шешім – ақ матадан тігілген дастархан. Ақ түс дастарханның сәнін ашып тұрады және үстел үсті әлдеқайда кең болып көрінеді. Дастархан үтіктелген, түзу жайылған, әрі шеттері бүгілмеген болуы шарт. Дастархан үстелден төмен, барлық жағынан 25 см жерге түсіп тұруы керек.

Дастархан атауы о баста парсы тілінен енген. Парсыша «дастар» сөзі орамал, сулық мағынасында қолданылады. Қазақстанның кейбір жерлерінде айтылатын «дәс орамал» (қол орамал) осы сөзбен төркіндес. Дастарханның отбасыға арналған шағын және қонаққа, той-томалаққа арналған молдау түрлері, Ұн елегенде, нан жайғанда пайдаланатын түрін «сыпыра» деп атайды. Оны бұрын жұқа теріден жасайтын болған. Дастархан атауы — береке, ризық, дәулет,

молшылық деген сөздердің баламасы ретінде де қолданылады. Қазақтың біреуге «Дастарханың мол болсын» деуі оның үй-ішінің молшылықта тұруына, дәулетті болуына тілектестік білдіргені.

Орта ғасырдағы түркі нәсілінен шыққан дін ғұламалары дастархан жаю әдетін кейінгі ұрпаққа қалай да жеткізуді мақсат тұтса керек. Дастарханды қастерлеп ұстау туралы аңызды өшпестей етіп діни қиссаларға сіңіріп, көркем формада айтып, жеткізіп, ұрпағына аманаттап қалдырыпты. Бұл аңыз «Салт-дәстүр сөйлейді» кітабына енген. Мигражнама қиссасы бойынша оқиға былайша баяндалады. Пайғамбар пырақпен миғражға ұшқанда Аршыдан өтіп, шексіз, үлкен дарияға тап болып, өте алмай калады. Жебірейіл періште жайнамаз әкеледі. Бұны көрген пырақ:

– Ей, Мұхамбет, мына жайнамазға отырсаң, ол сені демде дариядан өткізеді. Алланың дәргейіне жеткізеді, – дейді. Пайғамбар жайнамазға мініп, екі рәкәт намаз оқиды. Жайнамаз ұша жөнелді. Көзді ашып-жұмғанша оны дарияның арғы бетіне жеткізіп, Алланың дәргейіне әкелді. «Намаз – мұсылманның миғражы» деген нақыл сөз осыдан қалса керек-ті. Пайғамбар жайнамазды тастамай, үмбетіне ала келіпті. Тәңірі тағала ақ дастархан жайып, досын күтіп алады. Пайғамбар дастархан басына жайғасады. Күллі періште пайғамбарға қызмет етуді мәртебе санайды.

Алла тағала пайғамбарға:

– Достым, не қалайсың? Бүгін сұрағаныңның бәрін беремін. Мен сені екі дүниенің нығметіне қатар бөлеймін. Мына дастархандағы ас-ауқат жәннәттің ең асыл тағамдарынан саған арнайы дайындалып жасалған. Дастарханнан дәм ал, – дейді. Сол кезде Мұхамбет пайғамбар:

– Менің үмбетім де осы дастарханнан үлес ала ма? – деп сұрайды.

– Жоқ, тек саған ғана. Мен бұл тағамдарды сенің бір өзің үшін ғана әзірлеттім.

– Олай болса, үмбетіме бұйырмаған астан тойып ішуге менің ар-ұятым жібермейді, – деп, дәмге қол созбай отырып алыпты.

– Онда мына дастарханды берейін. Ішіне ырыс, дәулет, берекені жасырдым. Үмбетіңе айт. Егер дастарханын таза ұстап, адал асқа ғана жаятын болса, күллі ырысты сол дастархан арқылы табылады.

Пайғамбар дастарханды өзімен бірге миғраждан ала келген екен. Үмбеттеріне «шаңыраққа береке кірсін десеңдер, дастарханға арам ас жолатпаңдар, аяқасты етпеңдер» деп өсиет қалдырыпты.

Жалпы алғанда, дастархан – киелі нәрсе. Бұл тек жайылған шүберек немесе оған қойған ас-ауқат қана емес, бұл – адамның пейілі, ішкі жан-дүниесі, мейірім-шапағаты. Дастархан басында айтылған әңгіме дәмді, өнегелі, ал шешілген мәселе мен жасалған мәміле дәйекті болуға тиіс. Қазақтың бұрын-соңды бар мәселені дастархан басында шешуі де дастархан үстінің киелі екендігіне дәлел болады. Қазақ халқында дастарқанның киелі екендігін білдіретін ырым-тыйымдар да жетерлік: дастарқанды баспа, дастарқанды аттама, дастарқанды қима, кеспе, т.б. Ол тыйымдарды сақтамау, орындамау әдепсіздіктің белгісі болып саналады. Осындай ата-бабаларымыздың кейінгі ұрпақтарына айтып кеткен әрбір тыйымында терең мағына, мол тағылым жатыр. Мәселен, дастарқан

оң жағынан жайылады, қос қабатты дастарқан болса, бүктелген тұйық жағын қонаққа қаратып, оң жағымен жаяды. «Дастарқан оң болмай, істе жол болмайды» деген мақал осындайда айтылса керек.

Жасы үлкен адамнан бұрын тамаққа қол салмау, атасы батасын бермей дастарқаннан тұрмау, т.б. сияқты ұлттық мәдениетті білдіретін ырым-тыйымдар әдептіліктің белгісі болып саналады. Қазақта «таңертеңгі асты қалдырма, түскі асқа телмірме, кешкі асты бақпа» – деп келетін тұрақты сөз тіркестері қазақы ортадағы дәстүрлі наным-сенімге негізделген ас қабылдаудың күнделікті тәртібін бейнелейді. «Таңғы ас тәңірден» деген түсінік бойынша, таңғы асты қонақтың отбасы мүшелерімен бірге қабылдауы, тіпті, кездейсоқ кіріп келген адамның үйдегілермен бірге ас ішуі немесе асығыс болса осы астан ауыз тиюі парыз. Үйге келген адамдарға дәм таттырмай шығармайды. Дәмнен үлкен нәрсе жоқ, дәм, асты сыйлау қадірлеу, қуыс үйден құр шықпау, тағамды шайнаңдап шығу керек. Бұл ырымның негізінде дәм бұйырған үйден тоқшылық, молшылық арылмайды деген идея жатыр. Осыған орай, қазақы ортада ас үстіне келген адамға «бізге деген көңілің ақ екен», ал астан кейін келгенге «біз туралы пікірің теріс екен» деп келетін тіркестер қалыптасқан. «Дәмге қарамады, сыйламады», «дастарқан аттады» деп келетін фразеологиялық тіркестер адамдар арасындағы өкпе-реніш немесе тіпті, араздықты бейнелейді. Келтірілген мысалдар ас қабылдау үрдісінің аса маңызды этномәдени функция атқаратындығын көрсетеді және ас пен ас қабылдау ретінің адамдар арасындағы қарым-қатынас өлшемінің көрсеткіші бола алатын дара қасиетін айғақтайды.

Дастарқан басында айтылған әңгіме өнегелі, ал шешілген мәселе мен жасалған мәміле дәйекті болуға тиіс. Өсиет айту, бата беру, достасу бәрі де дастарқан басында шешілген. Дастарқаннан дәм татқандар татуласады, бір келісімге келеді. Мысалы, «Алдыңа келсе әкеңнің құнын кеш» ағаттық үшін сұралған кешірімдер де осы қарапайым дастарқанның құдіретімен өз шешімін тауып жатады. Дастарқан басынан бірлесе ас қабылдауға байланысты «дәмдес, табақтас болу», «қолынан дәм тату», «дәм тұзы жарасу» және т.б. қатарлы ұғымдар қалыптасты. Бұл когнитивтік түзілістер көшпелі ортадағы мүдделес адамдардың арасындағы жақындықты білдіреді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. - Алматы: DPS, 2011. - ISBN 978-601-7026-17-2
2. [Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. - Алматы: "Сөздік-Словарь". 1997.- 368 б.](#)
3. [С. Керімбай](#) «Салт-дәстүр сөйлейді», 2017
4. Садықов Б., Сариев И., Отарбаев А. Ақ дастарқан. –Алматы: Қайнар, 1987.

УДК 811.161.1

Ахметова Э.К (20-ТФК-1), Асавбаева Г.Б. (к.ф.н., ВКТУ)

СОЦИАЛЬНЫЕ СЕТИ И ИХ ВОЗМОЖНОСТИ

Аннотация: В статье рассмотрены социальные сети их особенности, черты и функции, которые они выполняют.

Ключевые слова: Русский язык, речь, речевая культура, социальная сеть.

В настоящее время социальные сети являются одним из самых посещаемых ресурсов в интернет - пространстве. Однако изначально сам термин «социальная сеть» появился задолго до появления Интернета – в 1954 году понятие социальных сетей было введено американским социологом Джеймсом Барнсом, который подразумевал под ним разветвлённые взаимосвязи отдельного человека с другими людьми [1;62].

Понятие «социальная сеть» возникло в русском языке как калька с английского, в результате буквального перевода выражения social network, где «social» – социальный, общественный, «network» – сеть, сетка, сообщество. Однако оно вполне могло бы возникнуть и в русском языке, так как семантика входящих в него компонентов наилучшим образом передаёт суть феномена социальной сети.

Согласно толковому словарю С. И. Ожегова и Н. Ю. Шведовой, слово сеть имеет несколько значений: 1. Приспособление, изделие из закреплённых на равных промежутках, перекрещивающихся нитей, верёвок, проволоки (ср. рыболовная сеть, сеть для ловли птиц; плести сети (также перен.: заниматься интригами); расставлять сети (также перен.: хитрыми уловками стремиться поставить кого-н. в трудное, опасное положение). 2. ед. ч., перен. О множестве переплетённых, скрещённых черт, линий (ср. сеть дождя). 3. Система коммуникаций, расположенных на каком-н. пространстве (ср. железнодорожная сеть, телефонная сеть, виртуальная сеть). 4. Совокупность расположенных где - н. однородных учреждений, организаций (торговая сеть, курортная сеть). [2].

В «Толковом словаре русского языка» под редакцией Д. Н. Ушакова помимо всех перечисленных выше значений слова приводится ещё одно переносное, характерное только для формы множественного числа. Ср.: Сети – то, что лишает свободы, сковывает волю (книж. поэт.): Знаю: на место сетей крепостных люди придумали много иных. Некрасов. Уж он в её сетях. Пушкин. Сети разорвав, где бился я в плену, для сердца новую вкушаю тишину. Пушкин [Толковый словарь русского языка 1935–1940; ср. также Словарь русского языка 1981–1984]. Теперь рассмотрим слово социальный. В словаре под редакцией Д. Н. Ушакова представлено несколько значений: 1. (от лат. socialis – общественный) прил., по знач. связанное с жизнью людей в обществе, их отношениями в обществе или к обществу, общественный (ср. социальные науки, социальная психология, социальное обеспечение); 2. Реорганизуемый общественные, производственные отношения в обществе (социальный переворот); 3. Порождаемый условиями общественной жизни, условиями той или иной общественной среды, общественной

формации (ср. социальные болезни, социальные чувства); 4. прил., по знач. связанное с принадлежностью к какой-нибудь общественной группе, классу (ср. социальная среда, различные социальные слои общества, социальное положение).

Исходя из вышеуказанных значений слов сеть и социальный, мы можем определить социальную сеть как систему коммуникации (платформу, онлайн-сервис или веб-сайт), предназначенную для построения, отражения и организации социальных взаимоотношений в Интернете. Приведём ещё несколько определений, которые нам удалось найти в Интернете и литературе. Социальная сеть – это интернет-площадка, сайт, который позволяет зарегистрированным на нём пользователям размещать информацию о себе и коммуницировать между собой, устанавливая социальные связи. Контент на этой площадке создаётся непосредственно самими пользователями (UGC — user-generated content) [Социальная сеть URL]. В книге «Влияние через социальные сети» (под общей редакцией Е. Г. Алексеевой) даётся следующее определение социальной сети: «интерактивный многопользовательский сайт, содержание которого наполняется посетителями, с возможностью указания какой-либо информации об отдельном человеке, по которой аккаунт (страницу) смогли бы найти другие участники сети» [3;29].

Понятие «социальная сеть» в какой-то мере оправдывает изначальное прямое значение лексемы сеть, т. е. «изделие из перекрещивающихся нитей». Это социальная структура, состоящая из групп узлов, которыми являются социальные группы, личности, индивидуумы. Поэтому одна из важнейших черт социальных сетей – это система перекрещивающихся, пересекающихся «друзей», «пабликов» и «групп».

Социальные сети становятся наиболее популярным сервисом среди пользователей, внедряются в различные сферы жизни. Всё это приводит к тому, что современный человек уже не представляет своей жизни без социальных сетей, становится зависимым от них. Ср.: постоянно сидеть в соцсетях; ночами зависает в соцсетях; тратить время на соцсети; отвлекаться на соцсети вовремя работы, учёбы других дел; пренебрегать реальным общением ради общения в соцсетях; вся моя жизнь в соцсетях и др. Ср. в связи с этим: «В последнее время основная жизнь в Интернете переместилась в социальные сети и микроблоги. Каждую секунду в Facebook, «ВКонтакте», Twitter создаются и транслируются новые записи... именно внутри социальных сетей потенциал интернет-жизни раскрывается в полной мере» [4;19].

В отличие от таких средств общения, как ICQ, смс, e-mail, где единицей информации выступает отдельное сообщение как определённый текст (как правило, приватный) для определённого адресата, в социальных сетях это понятие информации значительно расширяется и несёт в себе особую публичность, доступность. Главной целью пользователя становится привлечение внимания аудитории к своей личности. Для этого возможности социальных сетей позволяют пользователям предоставлять различные данные о себе не только в вербальном виде (статусы, анкеты, координаты, контакты), но и в визуальном и аудиовизуальном (фотографии, изображения, видеоклипы, аудиоклипы).

Таким образом, в социальных сетях пользователь может воссоздать своё виртуальное «я» и его окружение. Кроме того, в последнее время социальные сети стали важным источником различной информации. Путём создания многочисленных групп и пабликов (паблик – публичная страница, аналог группы) по интересам (социальным, политическим, культурно-развлекательным, спортивным и т.д.) социальные сети предоставляют пользователю возможность быть в курсе всех значимых для него событий.

Исходя из концепции социальных сетей, которые существуют в реальности, определим, что же представляют собой такие сети в условиях киберпространства. Для того чтобы называться социальной сетью, интернет - проект должен предоставлять следующий функционал:

1. Возможность создания индивидуальных профилей, в которых будет содержаться определённая информация о пользователе (его имя, семейный статус, интересы и пр.);
2. Возможность взаимодействия пользователей (посредством просмотра профилей друг друга, внутренней почты, комментариев и пр.);
3. Возможность достижения совместной цели путём кооперации (например, целью социальной сети может быть поиск новых друзей, ведение группового блога и пр.);
4. Возможность обмена ресурсами (к примеру, информацией); 5. Возможность удовлетворения потребностей за счёт накопления ресурсов (например, путём участия в социальной сети можно обзаводиться новыми знакомыми и тем самым удовлетворять потребность в общении).

В настоящее время наиболее популярными социальными сетями являются «ВКонтакте» (vk.com), «Одноклассники» (odnoklassniki.ru) и «Фейсбук» (facebook.com). Общение в социальных сетях имеет свою специфику по сравнению с а) «живым» общением, б) другими формами традиционного письменного общения, в) другими формами интернет - коммуникации.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Матусевич А. А. Контент пабликов «ВКонтакте» как отражение картины мира пользователей социальной сети //Проблемы языковой картины мира в синхронии и диахронии: Сборник статей по материалам Всероссийской научной конференции молодых ученых. Вып. 12, 2014 г. – Н. Новгород: Минский университет, 2014. – С. 187–192
2. Большой толковый словарь; 2006- <http://www.gramota.ru/slovari/dic/word>
3. Русский язык и новые технологии. М: Новое литературное обозрение, 2014

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР ЖҮЙЕСІНДЕГІ СИНОНИМДІК ҚАТАРЛАР

Аңдатпа. Ұсынылып отырған мақалада фразеологизмдер жүйесіндегі синонимдік қатарлар туралы жазылған. Фразеологиялық синонимдер тілдегі кез келген стильде талғаусыз қолданыла бермейтіні, сондықтан бұлардың өзіне лайықты орын тепкен мекені – көркем әдебиет екендігі мысалдар арқылы берілген. Тілдегі лексикалық синонимдер мен фразеологиялық синонимдер екеуі екі түрлі аталғанымен, түптеп келгенде, бір мақсатқа қызмет ететіні туралы айтылған.

Түйін сөздер: қатысымдық тұлға, тұрақты тіркестер, лексикалық қор, экспрессив баламасы, фразеологизмдер, синонимдік қатар, тілдік бірліктер.

Фразеологизмдер – белгілі бір озық ойлы, сөзге шебер, дана халық өкілдерінің өмірден алған тәжірибесінің немесе нақты бір оқиға, іске қатысты айтылған ой-тұжырымдарының қорытындысы. «Фразеологизмдер – құрамы жағынан тұрақтылығымен дайын күйде кездесетіндігімен, кез келген тұста қолдана беруге болмайтын талғампаздығымен, мағына-мазмұн тереңдігімен, бейнелілігімен ерекшеленіп тұратын құбылыс» [1, 9]. Профессор Ф.Оразбаева сөз, сөйлем, мәтіндермен бірге фразеологизмді де қатысымдық тұлға ретінде: «Тұрақты тіркестердің біртұтас лексикалық тұлға түрінде тілдік қарым-қатынаста қолданылуы маңызды орын алады. Сондықтан қатысымдық тұлға ретінде алынатын тұрақты тіркестер адамның ойын жеткізуде белгілі бір ұғымды көрсетуімен қымбат», – десе [2, 60], фразеологизмдердің сөйлесім әркетіндегі маңызы жайында Г. Смағұлова бұл пікірді одан әрі тереңдете түседі: «Фразеологизмдер өз табиғатында лексикалық қорды байытатын суретті сөз тіркестері екенін ескерсек, олар – мәнерлі сөйлеу, ойды әсерлі жеткізу амалдарын жүзеге асыруда таптырмайтын тілдік әрі көркемдік құралдар болып саналады» [3, 27].

Фразеологиялық жүйенің тілдік бірліктері өздерін белгілі бір жүйеге топтайтын семантикалық қасиеттеріне және тілдің басқа мағыналы оралымдарынан айыратын функционалдық ерекшеліктеріне қатысты анықталады. Фразеологизмдер жеке сөздердің эмоционалды, экспрессив баламасы (синонимі) ретінде қызмет етеді. Мысалы, әдеби тілдегі *қорқу* сөзінің мағынасын беретін *жүрегі тас төбесіне шығу* тіркесін *жүрегі су етті, бойында шыбыны қалмады, құйқа тамыры (төбе құйқасы) шымырлады, төбе шашы тік тұрды, екі көзі шарасынан шықты* тіркестері мағыналық жағынан толықтыра отырып, синонимдік қатар құрайды.

Ұстау – қолына ілінді, қолына түсті; *жақсы қарсы алу* – қошемет көрсетті, қош тұтты; *мекенсіз жапан түз, сары дала* – *қу дала (мекен), қу дала құба мекен, құла (дүз) дала, құлазыған дала, (дүз), құлан дала, құлан жортпас, құлады (құс) ұшпас дала* тіркестерінен байқауға болады.

Сонымен қатар *алыс шет* сөзі – *ат тұяғы жеткізбес, жер аяғы қиянда (құрымда), жер түбі (шеті), ит өлген жер, ит арқасы қиянда* тұрақты тіркестерінде кездеседі. Мысалы: Қиыр жайлаудан, *ит арқасы қияннан*, күн-түн

қатып тыным алмай, қалаға келсем, ол (Абай) боса, қағанағы қарқ, сағанағы сарқ, – деді Манас (М.Әуезов). Би, болыстан қашып, бұта түбін паналаған торғайдай боп *жер аяғы қияннан* келген жігіттердің ертеңгі күні не болар? (Ә.Нұрпейісов) [4,258]. Синонимдес фразеологизмдердің құрамында ешбір компонент қайталанып келмейді. Синонимдес фразеологизмдер мәндес, мағыналас болып келеді де, мағыналық реңкімен, экспрессивті-стилистикалық сипатымен ерекшеленеді, мысалы: *о дүниеге аттанды, талқаны таусылды, күні бітті; айдай таза, күндей нұрлы, ай қабақ, алтын кірпік, кер маралдай керілді; алмас тілді, сөзі мірдің оғындай* т.б. Фразеологиялық синонимдерді құрам-құрылымы жағынан: а) лексикалық құрамы жағынан да, грамматикалық құрылымы жағынан да өзгеше: *жүзіктің көзінен өткендей, үріп ауызға салғандай; сегіз қырлы бір сырлы, саусағынан бал тамған; жерге кіріп кете жаздау, бетінен оты шығу; бөріні аспанға лақтыру, төбесі көкке жету*; ә) лексикалық құрамы жағынан өзгеше, бірақ синтаксистік құрылымы ұқсас: *лағынет айтты, тіл тигізді; кезегесі кейін тартты, мойны жар бермеді*; б) лексикалық құрамында ортақ сыңары я сыңарлары бар, синтаксистік құрылымы бір-біріне ұқсас: *жаны шықты, жаны үзілді, жан тапсырды; мұрнын көкке көтерді, мұрнын шүйірді; жерге кіріп кете жаздады, жерге кіргендей болды; қабағына қырау қатты, қабағы салбырады* т.б. жіктеуге болады. Құдайға жалбарынды, құдайға құлшылық қылды фразеологизмдері бір-бірімен синонимдес, ал құрамдарындағы «құдайға» сөзінің ортақтығы олардың дублет фразеологизмдер екендігінде.

Тілімізде синоним сөздер зат есімдерде, сын есімдерде, етістіктерде және үстеулерде кездеседі. Кейбір сөздердің синонимдері тұрақты тіркес түрінде де кездеседі. Мысалы, *сұлу, әдемі, көрікті* сөзінің фразеологиялық синонимі *үріп ауызға салғандай* болса, *алыс, қашық* сөзінің тұрақты тіркес түріндегі синонимі *ит арқасы қиянда, ит өлген жер*.

Фразеологиялық синонимдер екі, үш, төрт, одан да көп болып келе беретіні байқалады, Мысалы: *Телегей-теңіз, көл-көсір* (көп). *Ит жанды, жылқы мінезді* (төзімді). Қыдыр дарыған, бақ қонған (бақытты). Сағы сыну, тауы шағылу, жүрегі шайылу (беті қайту). Сақалын сипап қалу, тұзға отырып қалу, тақырға отырып қалу, аузы күйе (алдану). Көзді ашып жұмғанша, кірпік қаққанша, иек көтергенше, қас пен көздің арасында, көз ілеспеу, ауыз жиғанша, тіл қатқанша, әдегенше, әне-міне дегенше, әп-сәтте (жылдам, лезде).

Кейбір фразеологиялық синонимдер бірінен соң бірі сатылап дамып, сөз тіркестерінің мағынасы кеңейе түскен. Бұған уақыт пен қашықтықты білдіретін фразеологизмдерді мысалға келтіруге болады: *шай қайнатым, сүт пісірім, ет асым, бие сауым; таяқ тастам, арқан бойы, қозы көш жер, көш жер, ат шаптырым* т. б.

Фразеологизмдердің бір ерекше сипаты – мақал-мәтелдердің өзара синонимдес келуі. Мысалы:

1. Алдыңғы арба қалай жүрсе,
Соңғы арба солай жүреді.
2. Тау мен тасты су бұзар,
Адамзатты сөз бұзар.
3. Қотыр қолдан жұғады,

Пәле тілден жұғады

4. Өзінің түйедейін көрмей,

Біреудің түймедейін көрген

Адамдармен тілдік қарым-қатынасқа түскенде, сөйлеушінің тіл байлығы, тіл тазалығы мен дәлдігі ерекше байқалады. Біреулер қисынды әрі мәнерлі сөйлесе, біреулер түсінікті әрі орынды, енді біреулер бейнелі сөйлеуге тырысады. Бейнелі әрі әсерлі сөйлеу үшін мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер мен нақыл сөздер жиі қолданылады. Бір ойды білдіру үшін мағыналас, мәндес бірнеше мақал-мәтелдер қолданылады. [4].

Мысалы: *біреуге мал қайғы, біреуге жан қайғы; қасапшыға мал қайғы, қара ешкіге жан қайғы; мысыққа ойын керек, тышқанға өлім керек* т. б. Бұл үшеуі үш түрлі құрылымда келгенімен, айтайын деген ой біреу ғана. Бұлар әркімнің ойы әр басқа дегенді аңғартады. *Іш қазандай қайнайды, күресерге дәрмен жоқ; көкіректе сайрап тұр, тілді құдай байлап тұр* дегендер ерегескенмен қолдан келер ештеңе жоқ деген дәрменсіздікті білдіреді. *Жер жерінде, жекен суында; шараған өз жерінде дүрілдейді* дегендер әр нәрсе өз жерінде қадірлі дегенді мегзейді. *Аш пәле, аш пәледен қаш пәле; аш құлақтан тыныш құлақ*, дегендер мазанды алдыра бергенше, құтылып тын дегенді аңғартады. *Құда да тыныш, құдағи да тыныш; сен тимесең, мен тимен бадырақ көз* дегендер адамға тыныштық керек, пәлесінен аулақ дегенді білдіреді. *Еңкейсем – күбіні сындырам, шалқайсам – айранды төгем; отырсам опақ, тұрсам сопақ* дегендер біреуге қалай да жақпау, көңілден шықпау дегенді білдіреді. Көптеген мақал-мәтелдер құрылым-құрылысы жағынан бір үлгімен (модель) жасалып, бір-біріне әрдайым синоним болып жұмсала береді. Мысалы, *ат тұяғын ат басады – нар ізін нариа басады, тай тулап үйірінен кетпес – түйе тулап жүктен құтылмас, біреу қалың беріп қатын алады, біреу қисайып жатып қол салады, түйені Түймебай бағады, сүтті Сүйкенбай ішеді, қойшы көп болса, қой арам өледі – түйе көп болса, жүк сыймайды*, т. б. [4].

Мақал-мәтелдердің өзді-өзіне синоним болуы фразеологиялық синонимдерге ұқсас. Айырмасы тек мағынасында. Фразеологиялық синонимдер жеке сөздің орнына жүріп, соның білдіретін ұғымын білдірсе, мақал-мәтелдер тұтас сөйлемдік қызметте жұмсалып, әрқайсысы аяқталған түгесінді ойды білдіреді. Мақал-мәтелдердің синонимдік қатынасы айтайын деген ой-пікірдің сарындас, үндес келіп, бір жерден шығуында.

Сөйтіп фразеологиялық синоним дегеніміз – әр түрлі образға құрылған, бірақ мағынасы бір-біріне жақын, тұрақты сөз тіркестері.

Фразеологиялық синонимдер бір-бірінен семантикалық реңіне, стильдік бояуына және қолдану аясына қарай ерекшеленеді. Мысалы, *тайға таңба басқандай, атқан таңдай, соқырға таяқ ұстатқандай* синонимдері *ашық, айқын* деген ұғымды білдіретін мағынасы жақын сөздердің тіркестері болғанымен, олардың экспрессивті қасиеті мен қолдану аясы бірдей емес. Мұндай өзгешелікті *алдыңғы арба қалай жүрсе, соңғы арба солай жүреді* мен *сиыр су ішсе, бұзау мұз жалайды* сияқты мақал-мәтелдерден де байқаймыз. Ал кейбір фразеологиялық синонимдер бірыңғай болып келеді: беті қайту, сағы сыну, тауы шағылу, жүрегі шайылу т. б.

Фразеологиялық синонимдердің, екінші түрі құрылым-құрылысы жағынан да, құрамы жағынан да мүлдем басқа сөздер болып кездеседі. Мысалы: *соры сорпадай қайнады – көзі ашылды, шөлі қанды – қаны кепті, өркенің өскір – желкең қиылғыр, сабыр етті – дегбірі қалмады, салт басты – үйлі-баранды, оң жақ (босаға мағанасында) – жат есік, еңкейген шал – еңбектеген бала, өлі сүйек – еті тірі, аузына май – жағың қарыссын, айы оңынан туды – жолы болмады, еңбегі қатпаған – тісі шыққан, өркенің өссін – жүрімің үзілгір, ақ ниет – арам ой, араны ашылды – тәбеті тартпады, әуел баста – ақыр соңында, жанын салды – бой тартты, көңіл бөлді – мән бермеді, мойны босады – қолы тимеді, отпен кіріп, күлмен шықты – бұта басын сындырмады, таң атты – күн батты, ұйқысы қанды – көз ілмеді, іш тартты – іргесін аулақ салды, боқ мұрын – қатқан тұяқ, қырғи қабақ – арасынан қыл өтпейді, ауыз жаласты – ат құйрығын кесісті, аузы аузына жұқпады – аузынан сөзі, қойнынан бөзі түсті, бауыр басты – жат бауыр болды, өлі аруақ – тірі жан, т. б.*

Қазақ тілі лексикалық синонимдерге қандай бай болса, фразеологиялық синонимдерге де соншалықты бай. Мәселен, *аза бойы қаза болды, аза бойы тік тұрды, азар да безер болды, ат-тонын ала қаишты* дегендер мән-мағынасы жағынан бір-біріне жақын келгенімен, іштей өзіндік сәл ерекшеліктері бар. Сол сияқты *алғаны ас болмады, алғаны көзінен шықты, жегені желім болды, жегені желкесінен шықты, ішкен-жегені мұрнынан шықты* дегендер де белгілі бір ұғымды сан-саққа жүгіртіп, жан-жақты сипаттап тұрғанымен, стильдік мәні жағынан бірдей деуге келмейді. Фразеологиялық синонимдер де ұғымы жағынан бірінен-бірі сатылап өсіп, күшейіп отырады. Мәселен, *көз (кірпік) ілмеді, көз шырымын алмады, түн баласына кірпік қақпады, түн ұйқысын төрт бөлді, көрер таңды көзімен атырды* деген фразеологиялық синонимдер бірімен бірі, өтіп, күшейе түседі. Біреуден біреудің артықшылығын айтқымыз келсе: *пар келмейді, тең емес, ширегіне келмейді, астар болмайды, бақайынан келмейді* дейміз. Біреудің бір нәрсеге қалай құмартқандығын айтқымыз келсе: *аузынан суы ақты, аузынан сілекейі шұбырды, аузының суы құрыды, көзін жұмып, аузын ашып қапты* дейміз. Ал біреудің қалай қорыққандығын айтқанда: *жүрегі (зәресі, үрейі) ұшты, құты қаишты, иманы кетті, көзі шарасынан шықты, көзі алақандай болды, иманы қасым болды, иманы қалмады, жүрегі тас төбесінен шықты, зәресі зәр түбіне кетті* дегендер қолданылады. Мұның барлығы етістік фразеологиялық синонимдердің соншалықты байлығын көрсетеді.

Фразеологиялық синонимдер сындық және үстеулік мағынада да кездеседі. Мәселен, біреудің асқан сұлулығын бейнелеп айтқымыз келсе: *ай десе аузы бар, күн десе, көзі бар, туған айдай, үріп ауызға салғандай, ай қабақ, алтын кірпік, қызыл ерін, еліктің лағындай, қыздың баласындай, ай мен күндей* дейміз. Біреудің әкесіне ұқсастығын айтқанда: *әкесінен айнымайды, айна қатесі жоқ, әкесінің аузынан түскендей, әкесінің терісін сойып қаптап қойғандай* дегендер қолданылады. Біреудің байлығын сөз қылғанда: *төрт түлігі сай; төрт құбыласы түгел; бес енесі бестен; не ішем, не жейім демейді, ішкені алдында, ішпегені артында; үріп ішіп, шайқап төгіп отыр* дегендерді айтамыз. Ал біреудің бейқамдығын, жайбарақаттығын бейнелесек: *қаннен қаперсіз, үш уйықтаса, түсіне енбеген* дегендер қолданылады. Қатты ауырып жатқан адамды

көргенде: *әл үстінде, өлім халінде, өлім аузында, өлі мен тірінің арасында, бір аяғы жерде, бір аяғы көрде* дегендер жұмсалады. Осылардың бәрі біздің ана тіліміздің шексіз байлығын танытады. Бұл тілдің соншалықты орамдылығы мен икемділігін көрсетеді. Фразеологиялық синонимдер көркем образ жасау үшін қолданылады. Сондықтан бұлар тілдегі кез келген стильде талғаусыз қолданыла бермейді. Бұлардың өзіне лайықты орын тепкен мекені – көркем әдебиет. Тілдегі лексикалық синонимдер мен фразеологиялық синонимдер екеуі екі түрлі аталғанымен, түптеп келгенде, бір мақсатқа қызмет етеді. Ол мақсат – ойлаған ойды баяндау болып табылады.

Қорыта айтқанда, фразеологизмдер әр елдің, халықтың, ұлттың асыл қазынасы. Ата-баба қазынасы болып табылатын фразеологизмдер халықтың, бір-бірімен жалғасқан ұрпақтар арқасында міндетті түрде сақталады. Егер тілде фразеологизмдер сақталмай, бізге жетпеген болса, халқымыздың асыл туындылары болмаса, олар бүгінгі күнге дейін сақталып жетпесе, жұртымыздың өткен өмірінен мақрұм қалар едік. Сондықтан да тілдің байлығын арттыра түсетін сөздік қордың көлемді бөлігін құрап тұратын тілдік бірліктер – фразеологизмдер.

Халқымыздың дүниетанымымен, тұрмыс жағдайымен, әдет-ғұрпымен, салт-дәстүрімен тығыз байланысты бола отырып, ғасырлар бойы халық жадында сақталып, шешендік сөз үлгілеріне, халықтық ортақ мұраға айналған фразеологизмдер – бүгінгі ұрпаққа жеткен тіл байлығының таусылмас қоры, сөз қолдану өнерінің негізі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. – Алматы: «Арыс», 2007. – 800 б.
2. Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2005. – 272 б.
3. Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдер сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2002. – 192 б.
4. Байтелиев А.Ә. Қазақ тіліндегі номинативтік және коммуникативтік фразеологизмдердің тілдік табиғаты мен контексте қолданысы. – фил.ғыл. докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2009. – 64б.

УДК 811.161.1

Каирбаева Л.С. (22-ТФК-1), Асавбаева Г.Б. (к.ф.н., ВКТУ)

УМЕЕМ ЛИ МЫ СЛУШАТЬ И СЛЫШАТЬ? СЛУШАНИЕ КАК ВИД РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация: В статье рассматриваются основные виды и техники слушания, в развитии навыков эффективного слушания, сформулированы рекомендации по улучшению качества слушания.

Ключевые слова: слушание, речевая деятельность, общение, коммуникация, восприятие.

Проблема «слушать и слышать» актуальна в современном обществе, приобретает масштабный и острый характер. Казалось бы, одна буква в словах – слышать и слушать – а какое большое значение имеет в жизни людей. В данной статье мы попытаемся выявить разницу в значениях этих слов, а также в самих процессах «слушать» и «слышать».

Что значит слушать? Специалист по психологии эффективного общения Дейл Карнеги пишет о том, что именно умение слушать является мощным рычагом влияния на людей, даже более мощным, чем умение говорить.

Почему же так важно слушать собеседника? Не слушать своего собеседника – проявление неуважительного отношения по отношению к нему. Доказано, что умение слушать собеседника – это по меньшей мере признак высшей культуры.

Существует два вида слушания – нерефлексивное и рефлексивное.

Нерефлексивное слушание представляет собой первый этап овладения техникой слушания, т.е. это внимательное молчание без вмешательства в речь собеседника или с минимальным вмешательством.

При нерефлексивном слушании контакт с собеседником поддерживается не вербально и простейшими фразами, например, «Да», «понимаю», «угу», «почему» и т.д. Нерефлексивное слушание очень часто единственное, что необходимо собеседнику, поскольку каждый хочет быть прежде всего услышанным. Об этом говорит такой пример. Участников одного эксперимента попросили записать на магнитофон свою речь на любую тему. За это им предложили оплату, которая зависела от времени, в течение которого длится речь. Некоторые участники проговорили несколько дней подряд. Почувствовав себя лучше, так как некоторым из них впервые представилась возможность выговориться, многие отказались от оплаты и решили, что магнитофон лучше всякого собеседника.

Даже при нерефлексивном слушании можно значительно облегчить общение с собеседником, поскольку, что даже незначительный знак внимания побуждает продолжать разговор, а нейтральные фразы снимают напряжение (вспомните, как вы сами себя чувствуете, когда вы говорите, а собеседник не произносит ни слова!). Нерефлексивное слушание уместно в следующих случаях:

- если собеседник хочет высказать свою точку зрения;
- если собеседник говорит о своих проблемах;
- в напряженных ситуациях;
- при разговоре с вышестоящим по должности (если, например, вас критикует начальник).

Процесс слушания требует значительного умственного напряжения: надо понять, о чём говорит человек, проанализировать и запомнить какие-то положения его речи, преодолеть определённые трудности восприятия.

Основные трудности в восприятии:

- отключение внимания: высокая скорость умственной деятельности: мы думаем в 4 раза быстрее, чем говорим, поэтому отвлекаемся от речи говорящего;
- избирательность внимания: мы с детства приучены слушать то, что представляет для нас наибольший интерес, и это затрудняет фиксирование внимания на чём-то одном;
- потребность реплики: необходимость ответить занимает наши мысли формулированием собственных аргументов, и мы уже не слушаем то, что нам говорят.

Помехи эффективного слушания:

- 1) Физические помехи: шум, неожиданное воздействие, высокая или низкая температура, усталость.
- 2) Психические помехи: безразличие, предубеждение против темы разговора или говорящего. Озабоченность, реакция на слова с эмоциональной окраской, напряжение.

Таким образом, нерефлексивное слушание применяется, в основном, для недискуссионных разговоров, либо при угрозе возникновения конфликтной ситуации. Особенно важно умение слушать для руководителей. Исследования показывают, что в тех фирмах, в которых руководитель способен выслушать своих подчиненных, производительность труда намного выше, чем в фирмах, руководитель которых красиво говорит, но не умеет слушать.

Однако, как правило, при деловом общении одного нерефлексивного слушания недостаточно, поэтому нужно всегда помнить, что оно представляет собой лишь первый этап овладения техникой слушания. Второй этап – это рефлексивное слушание.

Рефлексивное слушание – вид слушания, который предполагает, помимо вслушивания в смысл произносимого, расшифровку закодированного в речи истинного сообщения и отражение мнения собеседника.

Умение слушать других людей помогает не только наладить с ними контакт, но также позволяет узнавать много нового, так как каждый новый человек, с которым мы вступаем в коммуникацию – это целый мир с уникальным опытом и знаниями, о котором хочется узнать [2].

Что значит слышать? Умение слышать важный ответный элемент, который подразумевает ответную реакцию на информацию, которую изложил собеседник, это обратная связь при коммуникации. Даже если человек понял неправильно, он будет понимать, что его слышали, и он с удовольствием разъяснит то, что хотел донести, а это уже признак того, что человеку интересно

слышать вас. Именно так складывается в наши дни общество и таким образом происходит социализация человека.

В этом процессе самым важным является присутствие обратной связи диалога, без которого люди просто не могут полноценно взаимодействовать. Подведя итог нашим рассуждениям, подчеркнем, что «слушать» и «слышать» – это совсем процессы в коммуникации, имеющие разные цели.

Таким образом, слушать – это процесс, а слышать – результат. В этом и заключается разница между данными понятиями.

В теории и практике коммуникации рекомендуют несколько правил эффективного слушания.

1. Выясните свои привычки слушать. Какие Вы делаете ошибки в разговоре с человеком? Каковы Ваши сильные стороны, а какие слабые? Может, Вы судите о людях поспешно? Часто ли Вы перебиваете собеседника? Лучшее знание своих привычек слушать является первым этапом в их изменении [1, с. 47].

2. Не уходите от ответственности за общение. Помните, что в общении участвуют два человека: один – говорит, другой – слушает, причем в роли слушающего каждый должен выступать попеременно [1, с. 59].

3. Если каждый из нас хочет, чтобы его услышали, то, прежде всего, нужно услышать самих себя, убедить себя в правдивости и искренности своих слов, мыслей, желаний. Потому что первый шаг к успеху – это умение гармонично жить с самим собой, иметь свою «твёрдую» точку зрения, умение вести внутренний диалог и искренне верить в каждое свое слово.

4. Верьте самому себе. Прислушайтесь к себе, прислушайтесь к тому, что вы говорите себе. Хотите узнать, как правильно разговаривать с собой? Не говорите себе: «У меня ничего не получится», нужно говорить: «Я способен добиться многого». Таким образом, получайте удовольствие от общения с собой, ведь вы первый свой слушатель. И нужно уметь слышать и слушать не только себя, но и окружающих. Как сказал знаменитый мыслитель Д. Хендрикс: «Знание говорит, а мудрость слушает».

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Атватер И. Я вас слушаю. Советы руководителю, как правильно слушать собеседника. – М., 1988.–204 с.
2. Феррари Б. Умение слушать. Ключевой навык менеджера // <https://www.rulit.me>
3. Максимов, В. И. Русский язык и культура речи [Текст]/ В. И. Максимов. – М.: Гардарики, 2000. – 412 с.

АБАЙ ЖӘНЕ ШӘКӘРІМ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҮНДЕСТІК

Андатпа. Бұл мақалада ең бірінші тілге тиек етеріміз - Шәкәрім әлемінің Абай әлемімен рухани үндестігі. Шәкәрім мен Абай қазақтың ең көрнекті тұлғаларының тағдыры мен шығармашылығындағы ұқсастықты көрсетілген.

Түйін сөздер: үндестік, рухани туыскандық, шығармашылық, ұстаз, шәкірт, мазмұны.

Абай мен Шәкәрімнің мұрасы – халқымыздың ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа жалғасатын, маңызын жоймайтын зерттеудің қайнар көзі. Бұл күндері қос ғұлама есімі ұлттық сана-сезімде мәңгі аталатын ұлы тұлғаларға айналды. Бұл ретте ең бірінші тілге тиек етеріміз - Шәкәрім әлемінің Абай әлемімен рухани үндестік.

Қазақ халқының ой алыптары Абай және Шәкәрім тағдыры мен шығармашылығында ұқсастықтың мен айырмашылықтар бар. Олардың есімдері ылғи бірге аталады: аға және іні, рухани туыскандар, ұстаз және шәкірт, қоғамдық жұмыстарға да белсене араласқан. Екі ой алыбы өз туындыларында қазақтың қоғамдық ой санасындағы шешуші әрі күрделі философиялық тақырыпты көтеріп, оның өзегіне айналған жантану ілімін танып білу жолында толассыз ізденіске түскен.

Қазақ фольклоры, шығыс классикасы, батыс мәдениеті екеуіне ортақ дүниетанымның қайнар бұлағы болса, осы дүниетанымды игеруге көмектескен өз тәлімгерлері болған. Ағартушылық жолына, ғылым жолына мені әкелгендер деп Абай ағасы Халиолланы, әжесі Зерені, орыс достарын атап кеткен. Ал, Шәкәрім шәкірттік ризашылығын атасы Құнанбайға, ағасы Абайға білдірген. Шәкәрім Құдайбердіұлы 16-17 жасынан бастап Абайдың ықпалымен өлең жаза бастайды.

«... кісі емес, ескерусіз бос қаларлық», - деп жазады ол алғашқы өлеңдерінің бірінде. Бірақ жасында шығармалық еңбек жазумен онша әуестенбей, Шәкәрім ел ішінің жұмыстарына көбірек айналысады, оқиды, ел аралайды, жылқы бағады, аңшылықпен айналысады, ауыз әдебиетінің байлығынан үйренеді, тарихи деректер жинап, кейін шежіре жазады. Оның жазушылыққа біржола ден қойып кірісуі қырық жасынан, яғни 1898 жылдардан басталады.

Шәкәрім Батыс пен Шығыс елдерінің әдебиетіне көз жіберді. Пушкин мен Толстойды, бертін Некрасовты ұстаз тұтты. Ол Шығыс әдебиетінен Қожа Хафиз, Науаи, Физулиді жоғары бағалады. Ол «Дубровский» аудармасының алғы сөзінде былай деп жазған:

«Мынау Абай бір ғалым жол шығарлық
Айтқан сөзі ауруға ем, жанға құмар,
Тауып айтқыш тәтті тіл, сайраушылар.
Байрон, Пушкин, Лермонтов, Некрасов,

Қожа Хафиз, Науаи Физули бар» – деп Пушкин мен Толстойды Абай қандай сүйсе, Шәкәрім де сондай сүйеді.

Тақырып, мазмұн жақтарынан ұстаз бен шәкірттің өлеңдері, карасөздері ұштасып жатады. Абайдың тәлімдік, тәлімгерлік таланты Шәкәрімнің сегіз қырлылығында өз көрінісін табады. Ұстазында кездесетін, өзіне дейін қазақ мәдениетінде ұшыраспайтын құбылыстарды дамытқан. Қазақ халқының этногенезі туралы Абай екі ауыз сөз қалдырып, сол сөзінде этногенезді зерттеу бағдарын анықтаған. Абайдың тапсырмасымен 19 жасынан мәліметтерді жинаған Шәкәрім мазмұн және форма жағынан ерекше «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресін» құрастырған. Өзге дәстүрлі шежірелерден айырмашылығы – тек қана жүздер мен рулардың пайда болуы туралы аңыздардың жазба түрдегі жинағы емес, бұл автордың қазақ елінің тарихи санасын, ұлттық сезімін жоғары көтеретін тәлімдік ойлар қорытындысы еді.

Ақылбай, Әріп, Уәйіс, Әубәкір, Бейсембай, Кәкітай, Көкбай, Шәкәрім – Абай мектебінің мақтанашы, жанашыл, ойшыл, ағартушы, тәлімгер болған тұлғалар. Қанымен, жасымен, рухымен ұстазына ең жақын болған – Шәкәрім. Ұстазы Абай сияқты Шәкәрім де алдымен реалист ақын. Жоғарыда айта кеткендей, ол да шығармаларында өмір шындығын, әлеуметтік қайшылықтарды, өткендегі үстем таптың зорлық-зомбылығын, бұқара халықтың ауыр күйін жырлайды. Дәулетті таптың өкілдерін ақын мынадай сөздермен шенейді:

«Мақсаты жаман жанды өзі білмек,
Ол қашан өзгелерді көзіне ілмек.
Сатса мейлі, қонаққа сойса мейлі,
Халықты қой есепті айдап жүрмек».

Ол ағасы Абай сияқты, өлеңді өнер деп білген, оған мол талантын, еңбекқұмар жігерін барынша жұмсап, қасиет тұта кіріскен. Оның әрбір өлеңі ұйқасқа қысылмайды, сөздері сара-сара, мағыналы да терең мазмұнды да, бейнелі де кестелі.

«Ән - өлшеуіш, өлең – күміс,
Қоспаңыз мыс аралас.
Артық алу, не кем салу

Қапы қалу жарамас...», - дегенді өзі ұстанып, өлеңнің буынына, әрпіне, ауаздылығына, әсерлілігіне қатты көңіл бөледі.

Екі ойшылды қызықтырған жан мәселесі. Табиғат өлсе де жан өлмес деген Абайдың пікірін Шәкәрім түрлендіреді. Оның пайымдауынша, дүниедегі барша нәрсенің жаны бар, жан өлмейді, өзгереді, өзгерген сайын өседі, жоғарылайды: сезімді жан (инстинкт), аңғарлық жан (сознание), ойлайтын жан (мысль), ақылды жан (ум).

Жан мәселесін зерттегенде Шәкәрімнің буддизм қағидаларымен таныс болғаны шығармаларынан белгілі. Кәктайдың айтуынша, Абай буддизм негіздерін зеттреп үлгермедім деп өкінген екен. Абай мен Шәкәрім екеуіне ортақ ой – діндердің бәрі шатақ, екеуі де соқыр дінге, жұртты жеген молдаларға қарсы шыққан. Бірақ екеуі де негізгі діни қағидаларды жоғары рухани-құлықтық (моральдық) қағидалар деп түсіндірген.

Қазақ поэзиясының асқар шыңы Абай қалдырған шығармашылық дәстүрді жалғастыра отырып, өз жаңалықтарымен байыта өрнектеген Шәкәрім Құдайбердіұлының көркем мұрасы төл әдебиетіміздің асыл қазынасы іспетті.

Шәкәрімнің танымдық әлеміне Абай мұрасы арқылы кіру – ұтымды боларына айрықша ден қою керек, өйткені бұл жол жантану ілімін танып білуде адастырмас темірқазығымыз.

Алдымен, Абай өз поэзиясында 1889 жылдан өмірінің соңына дейін түп иені танып білу жолында жүрек культін көтере жырлау арқылы толық адам ілімінің негізін салуға батыл қадам жасауға ұмтылды. Бұл ұмтылысты Шәкәрім дәстүрді жалғастыра дамыту арқылы XIX ғасыр аяғы мен XX ғасыр басындағы әдебиетте философиялық лириканы классикалық биік деңгейге көтере білді. Әсіресе, бұл өте күрделі, шешуі қиын мәселені Шәкәрім XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінің ояну дәуірінде мүлде тереңдей зерттеп, соны танып, тың ойлар желісін тартты. Әрі оны философиялық лирика табиғатына сай молынан қамтып, зерттеп терең мән бере қарады. Анығына келсек, Абай мен Шәкәрімдегі философиялық лириканың өзекті тақырыбына айналып отырған аса күрделі де ұғынуы қиын ғарыштық танымдағы жантану ілімі туралы мәселе таза ақыл қуатымен танып жырланған өзіндік қайталанбас терең сыры бар тылсым құбылысқа айналды.

Абай мен Ш.Құдайбердіұлының мұрасы – халқымыздың ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасатын, маңызын жоймайтын зерттеудің қайнар көзі. Бұл күндері қос ғұлама есімі ұлттық сана-сезімде мәңгі аталатын ұлы тұлғаларға айналды. Бұл ретте ең бірінші тілге тиек етеріміз – Шәкәрім әлемінің Абай әлемімен рухани сабақтастық мәселесі. Бүгін біздің назарымызды көбірек аударуға тиіс нәрсе Ш.Құдайбердіұлы Абаймен рухани жақындық-жалғастығы. Қазақ поэзиясының биік белеске көтерілуіне, әдеби тілдің ауқымының кеңеюіне Абай шығармашылығының үлкен үлес қосқаны анық. Шәкәрім де Абайдан соңғы қазақтың ең көрнекті тұлғаларының бірі. Абай мен Шәкәрімнің мол әдеби мұрасынан өзгеше мәдениет, кең өріс, бедерлі өрнек танымыз.. Абайдың уақыты отаршылдық – бір жүйеге бағынған, белгілі бір талаптарға мойынсұнған заман болса, Шәкәрімнің кезі патша үкіметі мен большевиктер, алашордашылар бейберекетсіз заманға тап болған.

Қорыта келе, қос ақынның өлеңдерінде, поэмаларында, философиялық ой-толғауларында бір пендеге ғана емес, бүкіл адамзатқа тән сырлы мұң жатыр. Сондықтан да қос алыптың шалқар дүниетанымы, нұрлы жаны, талантты тебіренісі, өзгеше бітімі, биік мақсұты, ақыл-ой тереңдігі қазақ халқының арымайтын рухани биігі болып қала бермек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әбдіғазиев Б. Асыл арна. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 128 б.
2. М.Мырзахметов. «Абай жүрген ізбенен». Алматы, «Қазақстан», 1985ж.
3. Ш. Құдайбердіұлы Шаһкәрім шығармаларының үш томдық жинағы. Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2008ж.

КӨРШІЛЕС ЕЛДЕРДІҢ ТІЛ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНІҢ ЖЕРГІЛІКТІ ТІЛГЕ ӘСЕРІ

Аңдатпа. Мақалада жергілікті тіл ерекшеліктерін зерттеген ғалымдар, олардың пікірлері, диалектизмдердің жіктелуі сөз болады. Сонымен қатар, ауызекі сөйлеу тіліне де, әдеби тілге де, диалектілік аймақтық лексикаға да тән аралық құбылыс – дублеттерге тоқталады. Диалектологиялық сөздіктер пайдаланыла отырып, біршама сөздерге тоқталып, олардың қолданылу ерекшеліктері мен анықтамасы берілді.

Түйін сөздер: диалектизмдер, сөздердің этимологиясы, диалектология, диалект, дублеттер, тілдік ерекшеліктер.

Диалектілік ерекшеліктердің бәрі бірдей бір дәрежеде қолданылмайды. Біреулері жиі қолданылса, енді біреулері өте сирек қолданылады. Бірқатар ерекшеліктерді тұрғын халық жаппай қолданса, енді бірқатары көп тарамай, тек қарт, егде адамдардың тілінде ескінің сарқыншағы ретінде ғана сақталып қалған. Мұндай құбылыстар жастардың тілінде кездеспеуі мүмкін. Қазақ тілінде жалпы халықтық сипат алмаған, әдеби тіл нормасынан аулақ жатқан немесе белгілі бір аймақ көлемінде ғана қолданылып, әдеби тіл дәрежесіне көтеріле алмай жүрген жергілікті ерекшеліктер кездеседі. Оларды лексикалық, фонетикалық және грамматикалық ерекшеліктер деп, үлкен үш топқа бөліп қарауға болады. Осы үш топтың сандық арақатынасы тұрғысынан алып қарағанда, фонетикалық, грамматикалық ерекшеліктерден гөрі лексикалық ерекшеліктердің әлдеқайда басым екені байқалады.

Егер Семей мен Өскеменді алсақ, мұндағы айтылуда өзіндік ерекшелікке ие. Алтай-түркі өркениетінің бесігі мен шығыс көршілеріне жақындық әсер етеді. Олар "бұл менің ағам, менің інім" деп айтпайды, бәрі бір-біріне "бауырым", "бауырластар". Туыстық қарым – қатынаста болудың қажеті жоқ, бастысы-достықта болу. Айтылымға келетін болсақ, кейбір әріптер мен буындардың дыбысы жазылғанмен айтарлықтай ерекшеленуі мүмкін. Қазақ грамматикасында сөздердің барлығы қалай естіледі, солай жазылады. "Үйге барды" және "бұл бала" деген сөздер: "Үйгө (немесе ийгө) геттім" – "Үйге кетім"; "джәнегі бала" – "жаңағы бала". Сондай-ақ "шыттай киініп алған, джоян – джоян жігіттер" - "жақсы, сәнді киінген үлкен, мықты, спортпен шұғылданатын жігіттер". Бұл айтылымдар мен жиі қолданылатын сөздер, бірден Шығыс Қазақстан өкіліне тән екенін білеміз. Павлодарда да осындай әр түрлі айтылым бар. Онда "доңғалақ" сөзі "доңғалық", яғни "дөңгелек"деп айтылады. Батыста олар доңғалақ туралы "аяқ", "көліктің аяғы"дейді. Петропавлға келетін болсақ, Солтүстік қазақтардың сөзі, танымал пікірге қарамастан, дұрыс, қазақ әдеби тіліне тән. Жезқазған, Балқаш сияқты қалалар кеншілер мен металлургтер қаласы. Жергілікті жезқазғандықтардың сөйлеуінің айрықша ерекшелігі - әр сөздің немесе сөйлемнің соңында пайдаланылатын "префикс" "ще", яғни "ше", сондай-ақ "бар ғой". Осыдан олардың сөйлеуі қандай да бір балалық және аңғалдық сипатқа ие болады. Ал 3 секундта айтылатын сөз тіркесі үш есе ұзағырақ айтылады. Бұл "Анау бар еді ғой...", "Кім ше, көршіміз бар ғой..." сияқты тіркестер.

Жергілікті тіл ерекшеліктері қалада біршама орнығып қалған немесе орталыққа жақын жерде тұратын тұрғындардың тілімен салыстырғанда, көбінесе орталықтан шалғай жерлерде, ауылдық жерлерді мекен ететін адамдардың тілінде жиі кездеседі. Тыңдаушы сөйлеушінің тіліндегі кейбір ерекшеліктерді байқағанмен, олардың өзара түсінісуіне қатты әсер ете алмайды. Ал лексикалық ерекшеліктер тұтас лексикалық бірлік болғандықтан маңызды қызмет атқарады. Бұл орайда А.Жұбанов: «Дүниеде диалектісіз тіл болған емес. Халық тілі дегеніміз – сол диалектілердің жинағы» деген. Ғалым Н. Сауранбаев өз жазбаларында Шығыс Қазақстанның Зайсан, Тарбағатай өңірінің тұрғындарының тіліндегі ерекшеліктерді атап көрсеткен болатын. Ғалым Шығыс Қазақстан облысының тілінде әдеби тілдегі «ш» дыбысының орнына жергілікті тұрғындардың тілінде «ч» дыбысы қолданылатынын (чыны – шыны, чын айтам – шын айтам, чіберек – шүберек), «д» ұяң дауыссыз дыбысының орнына «л» үнді дауыссызы қолданылатынын маңлай – маңдай, таңлай – таңдай, тыңла – тыңда, т.с.с.) айтады. Сонымен қатар Ж.Досқараевтың, Ш.Сарыбаевтың, Ж.Аралбаевтың т.б. ғалымдардың зерттеу еңбектерінде Тарбағатай, Күршім, Зайсан, өңірі тұрғындарының тіліндегі жергілікті қолданыстар сөз болады. С.Аманжолов пен Ж.Досқараевтың диалектологиялық сөздіктерінде Шығыс Қазақстан өңірі тұрғындарының жергілікті қолданыстары көрсетілген.

Ж.Досқараев көптеген сөздер моңғол, қалмақ сөздерімен ұқсас келетінін айта келіп, бірнеше мысал келтіреді. Қазақ-моңғол тілдерінде: Көл – гөл, бұлақ – бұлағ, малақай (кұлақшын) – малақай (бөрік), саба (қымыз құятын ыдыс) – саба (ыдыс, нәрсе сақтайтын орын, қалта, т.б.). Сабын, сүлдер (күр сүлдері) – сабуын, сүлдір, елек (елеуіш) – елек (елеуіш), темекі – тамағ, насыбай – насыва, таға (аттың тағасы, қара) (сын.мағ) – тақа, хара, ары – ару, бұрыс – бұру, мүлде – мүлта болып жазылады.

Ғалым мұндай сөздердің этимологиясы туралы айту қиын екеніне тоқталады. «Түрік, моңғол тілдерінің бірсыпыра сөздері, кейбір грамматикалық формалары бір-біріне ұқсас болған. Ол халықтар кейін бір-бірінен алыстап, басқа елдердің мәдени-шаруашылық, қоғамдық әсерінен өзгеріске ұшыраған. Тілдегі ұқсас формалар бірте-бірте өзгешеленіп, кейбіреулері өзінің бұрынғы қалпын сақтап, әрбірі түрік, моңғол тілдерінде қолданылып келген» деген тұжырым жасайды.

Жұмат Досқараев, сонымен қатар Шығыс Қазақстан өңіріндегі топонимикалық атаулардың да көпшілігі моңғол, қалмақ сөздері екенін айта келе, Тұғылдан Ақжарға қарай жүргенде жолдың Маңрақ жағында Толағай деген тау бар екенін, ол таудың атауын да моңғол тілінің толоғай – бас сөзімен байланысты екендігін түсіндіреді. Академик Рабиға Сыздық мектеп оқулықтарында толағай сөзінің «бас» деп дұрыс түсіндіріліп жүргенін айта келіп: «Толағай – таза түркі (қазақ) сөзі емес, ол – не түркі-моңғол тілдеріне ортақ, не тек моңғол тілдеріне тән сөз.

Қалмақ тілінде толһо – «бас», моңғол тілінде толгой – 1) «бас»; 2) «бастық, басшы, ие»; 3) «бастаушы»; 4) «бір нәрсенің басы (мысалы, таудың)»; 5) «бір бөлік, бір дана». Осы сөзден «басшы болу, басқару, жетекшілік ету» мағынасын

беретін толгойло(х) (толағайлау) деген етістік жасалған. Ал қазақ тілінде бұл сөз қу толағай тіркесі түрінде жұмсалғанда, біздің байқауымызша, тек «бас» деген ұғымды емес, «тақыр бас, жалаңаш бас» дегенді білдіреді» дейді.

Жергілікті халық мекен еткен жерлердің оңтүстік-шығыс жағы моңғол, қалмақ, қытай елдерімен шектесіп, көрші елдермен тығыз қарым-қатынаста болғандықтан, оның үстіне бірқатар моңғол, қалмақтардың қазақ арасына келіп, сіңісуіне байланысты осы өңірдегі қазақтардың тілінде моңғол тілінің элементтері жиі кездесіп отырады.

Зайсан өңірінде «қиын» сөзі әдеби тілден өзгеше реңктерде жұмсалады: қиын қызық кітап екен, қиын жақсы көрдім, т.б. бұл тіркестерде «қиын» сөзі өте, аса сияқты күшейткіш үстеу орнына қолданылса, «басым қиын ауырып тұр» деген сөйлемде «қатты» деген сөздің орнына қолданылған. «Қиын» сөзін осындай түрлі реңктерде қолдану Абай шығармаларында да кездеседі: «Сабырмен талап беріпті, Ақылың рахымың қиын-ды...».

Жоғарыда аталған зерттеулердің, тұжырымдардың, көптеген ізденістердің нәтижесінде көршілес елдердің тілінің әсері де диалект сөздердің пайда болуына әкелгені дәлелденді. Мысалы, Ташкент, Сырдария облыстарындағы қазақ мектептерінде көбінесе өзбек сөздері араластырылып қолданылады: мұнда, онда сияқты есімдіктер – бұ, о яқ; бір, екі, төрт сан есімдері – бітгә, екіта, төртта; төменге түс – пәске түс; жаны, қасы, маңы – қаптал (сенің қасыңда жүрейін – сенің қапталыңда жүрейін); есік – қапы (есікті жап – қапыны жап), негіз – тикар; ұйым – шөлкем т.б.

Басқа тілдердің диалектілеріне көз жүгіртетін болсақ, оларда да қазақ тіліндегідей біршама диалектизмдер байқалады. Орыс тілінде грамматикалық, лексика-фонетикалық, семантикалық сөздер туғызатын диалектизмдер көп. Әр елде өз тілдік ерекшеліктері, диалектілері бар. Бұл тілдің ғасырлар бойы дамып, түрлі өзгерістерден өткенін көрсететін өзіндік бір тарихи жолы.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Айғабылұлы А., Қазақ тілінің лексикологиясы, А.: «Дәуір-кітап», 2013ж.
2. Айтбайұлы Ө., С. Әбдрахманов, Кекілбай Ә., Қажыбек Е., Қайдар Ә., т.б. Диалектологиялық сөздік, А.: «Арыс» 2007ж.
3. Абай. Таңдамалы. 1-том, 244-бет.
4. Аханов К., Тіл білімі негіздері (қайта басылым), А.: «Өлке», 2010ж.
5. Сарыбаев Ш., Қазақ тілінің аймақтық лексикасы, «Санат» (1989).
6. Досқараев Ж. Диалектизмдерді қолдану жайында. «Қазақ әдебиеті» 1959 ж.
7. Кеңесбаев І., Ысқақов А., Сыздықова Р., Аралбаев М. Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері. Алматы 1962 ж.

ШӘКӘРІМ ӨЛЕНДЕРІНДЕГІ КӨНЕ СӨЗДЕР ҚОЛДАНЫСЫ

Андатпа. Бұл мақалада Шәкәрім шығармаларында кездесетін, көне қабатқа жататын сөздердің көбінесе өткенді еске алу, өткен тарихпен таныстыру мақсатында жұмсалған көне сөздермен, оралымдар туралы сөз қозғамақпыз.

Түйін сөздер: көнерген сөздер, архаизм, мұралар, қисса- дастандар, дәстүр.

Ш. Құдайбердіұлының шығармашылық поэтикасы өзіндік ерекшелігі бар күрделі көркем жүйе.

Көнерген сөздер – тарихи шығармаларда ғана кездесетін, қолданыстан шығып қалған, мағынасы көмескі сөздер. Көнерген сөздер екіге бөлінеді: 1) тарихи сөздер; 2) архаизмдер. Тарихи сөздер – ескі заманда қолданылған, дәуірі өткен тарихи сөздер атауы. Тарихи сөздер бірнеше салаға бөлінеді:

– ел басқаруға байланысты атаулар: *хан, патша, уәзір, би, ағасұлтан, болыс, ауылнай, т.б.*

– пайдаланудан шығып қалған қару-жарақ атаулары: *садақ, жебе, сауыт, айбалта, найза, адырна, т.б.*

– кеңес дәуірі тұсында қолданылған әкімшілік сөздер: *қызыл әскер, қызыл отау, т.б.*

Архаизмдер – халықтың тұрмыс-тіршілігіне, салт-санасына, әдет-ғұрпына байланысты қолданылатын, әр дәуірде өзгеріп, басқа сөздермен ауысып отыратын ескірген сөздер. Архаизмдерге мынандай сөздер жатады:

– мата атаулары: *патсайы, торқа, биқасап, дүрия, т.б.*

– әдет-ғұрып атаулары: *бесік құда, сауын айту, ұрын бару, т.б.*

– үй тұрмысына қатысты атаулар: *жаппа, лашық, саптыаяқ, кебеже, әбдіре, шидем, күпі, шекпен, сәукеле, т.б.*

Шәкәрім қолданған ескі мағыналы сөздердің бірі - *қарындас* сөзі. Бүгінгі күні тілімізде әбден орныққан тек қана ер адамға қатысы жағынан жасы кіші әйел баласы дейтін мағынасы Шәкәрім қолданысында сирек. Керісінше, қазір ұмытыла бастаған туыс, ағайындас деген көне мағынасын үнемі пайдаланады. Қарындас сөзін көне сөздердің қатарына жатқызуға итермелеп тұрған фактор да Шәкәрімнің осы сөздің алдыңғы дәуірлерден келе жатқан көне мағынасын пайдалануынан туындайды: Қарманып едің, таптың ба, қарындасқа жақтың ба?; Қарындас жайымды оқы; Қарындас мен сорлыға кел, мұңдас; Өкпелесе не сөзге, немесе асқа, жау шығады дос, жақын, қарындасқа келтірілген мысалдардың бәрінде де туысты, ағайынды, жақын туғанды.

Арулау-тазалау, тазарту мағынасы. Ақ бұйымға орап алғанында, Құндаққа қойды таңып сап. Жып-жылы суға салғанында, денемді әбден арулап деген жолдарда жүр. Мағынасы сол күйінде тұрғанымен, қолданылып тұрған орны бөлек. Өлген адамды жуып- тазарту мәніндегі арулауды Шәкәрім жаңа туған нәрестені де тазартып-жуу мәнісінде қолданып отыр. Соған қарағанда арулау сөзінің осы қолданысы Шәкәрімнің оны өз өлеңдерінде бейнелілікті тудырушы

бір элемент орнында жұмсауынан пайда болған. Жас баланы жуып-шайындыру мен өлген адамды арулаудың тең дәрежеде болмағанын, ол кез үшін норма бола қоймағанын қазақтың сөзін теріп-тергеудің білгірі М. Әуезовте, Абайда осы мәнінде кездеспеуіне қарап байқауға болады. Ару - тазалық, пәктік. Шәкәрім ертеден келе жатқан ару сөзінің ескі мағынасын келтіреді

"Бейісте бар сұлу жар,

Мінсіз таза, хор қыздар.

Рахат берер бал кәусар" - дейді біздің молдалар. Айтады да бул сөзді, арудан тыйды ол бізді.

Сауыт - темірден шаршылап тоқылған батырлар ұрыс кезінде киетін, қылыш, найзадан сақтайтын торкөзді қорғаныс киімі. Сауыт сөзінің "архаистік сипаты өткен ғасырдан басталады, өйткені XIX ғ. II жартысында феодалдық дәуірдегі қару-жарақ, құрал саймандардың ұрыс-соғыста қолданудан шыға бастағаны мәлім", дейді Р.Сыздық. Шындығында, ауыз әдебиеті үлгілерінде белсенді болған бұл сөз ұрыс-соғыста киетін ерлердің киімі мағынасында қазақ ауыз әдебиетінде де, XV-XVIII ғғ. аралығындағы жыраулар мұраларында да өте жиі қолданылады. Өйткені олардың жырлаған тақырыбы заманның сипатына сай ел қорғауға, батырлықты ұрыстың ортасындағы белсенді тұлғалар батырлардың киімін сипаттауға арналған сөздер бірінші кезекке шығарылып келді.

Сауыт сөзі Шәкәрім өлеңдерінде жеке күйінде кездеседі және *ақ* сөзімен тіркескен күйінде қолданылады. Тіркесіп келгенде, жыраулық дәуірдегі дәстүрлі эпитеттік мағынасын сақтап жұмсалғанымен, бірақ ақын өлеңдері тікелей соғысты, ұрыс қимылдарын көрсету үшін жазылмағанын ескерткен жөн.

Сауытпен көбіне-көп тіркесетін *ақ* сөзінің мифтік мәні тәнірлік нанымнан бастау алады, оның қазақ танымындағы маңызы ерекше. Шәкәрім өлеңдерінде қару әскери жарактын жалпы атауын білдірумен қатар әдіс, айла, амал, тіпті білім, білімділікті (біліммен қарулану), сонымен бірге білімнің жеткіліксіздігі мағынасында пайдаланылады. Абайда *қару күш-қуат, әл-дәрмен* және *соғыс құралы, жарақ* мағыналарында жұмсалған, яғни Шәкәрім қару сөзінің мағыналық өрісін кеңейткен.

Найзаны тура саламын, Аямай мініп аламын; Бас алуға жаралған бір жәдігөй.

Найза, қылыш сөздерінің бірі әскери қару-жарактын атауы болып, тура мағынасында, енді бірі теңеу орнында жұмсалып тұр. Найза сөзін Абай бүркіттің тұяқтарын бейнелеуде (*Сегіз найза қолында, көз аудармай*), көркемдеуші құрал ретінде ғана пайдаланғанын еске сала кеткіміз келеді. Қазақ әдебиетінде батырлар жырларында, қисса- дастандарда кездесетін *пырақ* сөзі Шәкәрімде де бір-екі жерде, жел жетпейтін жүйрік жылқы деген өз мағынасына жуық, жүйрік ат (жылқы) мәнінде ұшырасады. Кейде әсірелеу мақсатында пайдаланғаны байқалады.

Маңлық сөзі мағынасы күңгірт сөздердің қатарынан орын алады. Жасыл маңлық киінді дегенде көктем туғаннан соң айналаның жасыл түске боялып, өңі өзгеруін, өзгеше сипатқа енуін айтады деумен шектелген дұрыс бола қоймайды. Табиғаттың өзгерісі, жыл мезгілдерінің ауысып отыруы адам санасының, ішкі жан-дүниесі мен сезімінің түлеуіне түрткі болады. Шәкәрім де сол сана өзгерісін

айтқысы келгендіктен *маңлық* сөзін қолданған сыңайлы. Ақын мәтіндеріндегі сол кездің өзінде көнеленген, архаизмге айналған сөздердің бірі – *зындан*. *Зындан*- жазаланушының, айыпкердің, өлім жазасына кесілген адамның өлім сағаты келгенге дейін отыратын орны, жазасын өтеу үшін қамауға алынатын жерасты орын мағынасында емес, ақын оның бейнелі мағынасын алып, өмірді қапас, қараңғы зынданға, тағы бірде адам жанының денеде қамалуына, денеден азаттық ала алмауына теңейді. Бұл теңеуін Хафиз өлеңінін аудармасында келтіреді, аудармада зындан сөзінің қолданысы өзінің тура мағынасына жуықтаса да бейнелілік тудырып тұрғандықтан, көркемдеуіш тәсілге айналған, сөз мағынасы ауысқан. Ал Абай тілінде *зындан* сөзі кездеспейді.

Жалмауыз - Шәкәрім мәтіндерінде жалмауызды нақты мифтік кейіпкер емес, адам характерін, немесе жағымсыз іспен айналысатын адамды білдіретін сөз болып тұр. Жаландаған жалмауыз, Жан-жағыннан көрді ме? деп айтылады. Стыльдік мақсатты көздеу барысында Шәкәрімде Абаймен нақты осы сөздің қолданысына байланысты ұқсастық туындаған, өйткені Абайдағы ашқарак, тойымсыз, обырды жеткізу үшін Шәкәрімде де осы жалмауыз сөзін (жаландаға жалмауыз) қызметке жегілген.

Бақсы сөзі де - Шәкәрімнің жиі пайдаланған сөзі. Жер асты әлемімен немесе көк тәңірмен байланысқа шығатын тәңірлік нанымның негізгі кейіпкерлерінің бірі бақсы дәстүрлі түркітанымда шынында да қасиет иесі болғаны анық. Бірақ бірте- бірте оның бұл қуаты әлсіреп, Шәкәрім мен Абай заманында бірде жағымды, енді бірде жағымсыз қылықтарын білдіретін мағыналық байкалып, нәтижесінде жағымсыз жағы басым бола бастаған

Жеке талдауға сұранып тұрған ерекше оралымдардың саны өте көп. Солардың кейбірін атап өтер болсақ: *дүрге бұлдау, мүйіс жерден төтелеу, басқын басу, болаты бор болу, қара толқын жау, шөңгел нар, асыл сөзді тактайлау, жан жіп байлау, тобышақ ат, су мүйіз тана, істің батылға айналуы, т.б.*

Қалыптасып қалған, көпке таныс тіркестерге *қара шығын, биені бүгімен жұту*, т.б. жатқызуға болады.

Қорытындылай келгенде, Шәкәрім тіліндегі көне қабатқа жататын сөздердің көбінесе өткенді еске алу, өткен күнмен таныстыру мақсатында жұмсалып, дәстүрлі көне қолданыстар салғырттана бастаған.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сыздық Р. Казак әдеби тілінің тарихы. - Алматы: Арыс, 2004
2. Ғабитов Т., Мүтәліпова Ж., Кулсариева А. - Мәдениет Алматы: Рарирет, 2001. – 264б.
3. Сыздық Р. Сөз құдіреті. - Алматы: Арыс, 2004. - 165

ӘОЖ 811.512.122

Мамырбаева Е.Е. (22-АР-1), Жаксылыкова Б.С. (ШҚТУ)

ҰЛТЫМЫЗДЫ МАЗАЛАҒАН ӘЛІПБИ МӘСЕЛЕСІ: ӨТКЕНІ МЕН БҮГІНГІ ЖАҒДАЙЫ

Аңдатпа. Ұсынылған мақалада ұлтымыздың жазу мәдениеті тарихына шолу жасалған. Қазақ әліпбиінің латын графикасына қайта оралудың маңызы мен рөлі туралы баяндалады. Материал көпшілікке түсіндіру жұмыстарын жүргізу барысына негіз болады.

Түйін сөздер: мұра, мәдени бірегейлік, ұлттық терминологиялық қор, ұлттық сана, ұрпақтарының тәжірибесіне, рухани өзек, таңба.

Бірнеше ғасыр бойы қазақ халқы араб графикасына негізделген әліпби жүйесін пайдаланып келді. 1929-40 жылдар аралығында латын графикасына негізделген әліпбиді жазу жүйесіне енгізіп, 1940 жылдан бері қарай кирил графикасы әліпбиін қолданып келеді. Кеңес өкіметі орнағаннан кейін, 1917 жылдың мамыр айында мектепті шіркеуден бөлу және барлық мектеп жасындағы балаларды тегін, міндетті оқуға тарту жөніндегі бағдарламаның қабылдануы Қазақстандағы оқу-ағарту саласында елеулі өзгерістерді талап етті. XX ғасырдың 20-жылдарынан бастап қазақ оқығандарының арасында латын әрпіне негізделген жаңа әліпбиге көшу мәселесі көтерілді. Дегенмен 1924 жылы жазында Орынборда өткен қазақ-қырғыз білімпаздарының тұңғыш съезінде А.Байтұрсынов бастаған араб әрпін қолдаушылар басым түсіп, араб әрпіне лайықталған қазақ графикасы қабылданды. Латын жазуын қолдаушыларының арнайы «Жаңа түрік әліппесінің комитеті» құрылып, «Жаңа түрік әліпбиі» атты кітап бастыртып, мектептерде осы кітаппен оқытуды ұсынды. Сондай-ақ газеттерді бірте-бірте латын әрпімен басу мәселесін өз міндеттеріне жатқызды. Комитет мүшелері халық арасында баспасөз арқылы жаңа әліпбидің қалың бұқара үшін араб әрпіне қарағанда пайдасы мен қолайлылығын түсіндіріп, осы төңіректе пікір алмасуға шақырды. 1925 жылдан бастап жаппай Қазақстанның мектептерінде, жеке кәсіпорындарында және мекемелерінде латыншылардың «Жаңа әліпбишілер үйірмесі» немесе «Латыншылар үйірмесі» құрыла бастады. Соңғылары арнайы жаңа әліпбиді үйрететін үйірме сабағын ұйымдастырды, баяндамашылар үшін тезистер құрастырып, жергілікті газеттерге ұжымдық мақалалар жазды. Осы жылы Н.Төреқұловтың «Жаңа әліпби туралы» атты кітабы басылып шықты. 1926 жылы ақпанда Баку қаласында өткен Бүкілодақтық I түркологиялық съезде латыншылар мен арабшылар арасында пікірталас қызу өтті. Осы съезден кейін түрік республикаларында жаңа әліпби ұйымдары құрыла бастады. Ұйымдардың басты мақсаты халық арасына латын әліпбиінің қолайлылығын түсіндіру болды. Сондай-ақ Әзірбайжан, Солтүстік Кавказ латын негізіне қойылған жаңа әліппені алуға декрет шығарды. Латын әрібінің алғашқы нұсқасын жасаушылардың бірі Халел Досмұхамедұлы болған. Ол бастапқыда латын әрпіне қарсы болғандығын: «Нәзір айтқандай, менің латын әрпін алуға қарсы екенім рас. Бірақ латынға қарсы екенімді біле тұра маған латын әріптерінің жобасын жасау тапсырған соң, сол

жобаны жасағаным рас. Одан кейінгі «Қазақ тіліне латын әрібін алу мәселесі» деген мақаласында: «Түркі халықтарына араб харіфтерін тастап, латын харіфін алу керек деген сөз көптен бар. Әзербайжандар латын харіфтерін қабылдады, жаһұттар да солай қылды. 1922 жылғы съезінде өзбектер де өз тілін латын харіфтерімен пішті. Профессор Поливанов үлгі жасады» - деген болатын. Бұдан шығатын түйін, XX ғасырдың 20-жылдарының басында-ақ латын әліпбиіне көшу мәселесі кең қойылған да, сол онжылдықтың соңына қарай, шешім қабылданған.

«Қазақ тілі - біздің рухани өзегіміз. Біздің міндетіміз - оны барлық салаларда белсенді қолдана отырып дамыту. Біздің тәуелсіздігімізді берік ете алатын, ұлтты біріктіретін - ана тілі. Бұл біздің мемлекетіміздің егемендігінің тәжіндегі басты гауһар», - делінген хабарламада. Қазақстан азаматтары Президенттің бұл идеясын қолдады және соңғы уақытта латын әліпбиіне көшудің түрлі жолдары туралы мақалалар баспасөз беттерінде пайда бола бастады. 1992 жылы Түркияда бұрынғы КСРО түркі халықтарының конгресі өтті. Күн тәртібіндегі негізгі мәселелердің бірі түркі тілдес халықтардың жазуын латын графикасына көшіру мәселесі болды. Содан кейін делегация мүшелері бұл идеяны құлшыныспен қабылдады.

Қоғам тұрақтылықты жақсы көреді. Өзінің инерциясына, әдетіне немесе жалқаулығына байланысты қарапайым адам латын әліпбиін үйренуге отырмайды. Адамдарды қайта даярлауға, бұрынғы қалыптасқан ойын бұзуға, жаңа графиканы игеруге мәжбүрлеу өте қиын. Мұндай жағдайда зиялы қауым үлкен рөл атқарады, ол өзінің руханилығы мен азаматтық ұстанымына байланысты қоғамның «локомотивінің» рөлін алады. Өйткені қазіргі таңда жаһандану және озық технологиялар дәуірінде латын әліпбиін енгізу біздің қоғамға түркітілдес халықтармен интеграциялануға және әлемдік ақпараттық кеңістікке қосылуға мүмкіндік береді.

Жолдауға сәйкесінше: 2050 жылғы қазақстандықтар – аз дегенде үш тілде сөйлейтін білімді, еркін адамдар қоғамы болады деп жоспарлануда. Жас қазақ ұлтының қуатты әлеуеті бар, біздің жастарымыз даму дәрежесі, білімі бойынша әлемде ешкімнен кем түспейді, бұны біздің оқушыларымыз, студенттеріміз жүлделі орындарға ие болып жатқан түрлі халықаралық олимпиадалар, конкурстардың нәтижелерінен анық көруге болады.

Кирил жазуынан латын әліпбиіне көшуге қарсы адамдар аз емес. Дегенмен, кирил графикасының өзінде де қайшылықтар бар.

Қазақ тілінің орыс тілінен айырмашылығы - дауыссыз дыбыстардың қаттылығы мен жұмсақтығы фонологиялық мәнге ие емес. Салыстырып көрсек: орыс тілінде мысалы «вес» және «весь», «ел» және «ель» сөздерінде дауыссыз фонемалар сөздерді ажырату қызметін атқарады. Қазақ тілінде «өт» және «от», «тыс» және «тіс» мысалдарында сөздердің мағыналық ажырату функциясын көрші дауыссыздарға әсер ететін қатты және жұмсақ дауысты дыбыстар орындайды. Егер біз одан да әрі тереңірек үңілсек, біз осыған ұқсас ескеруді қ

Жаңа әліпбиге көшудің негізгі мақсаты лексикалық, грамматикалық, стилистикалық аспектілермен бұрмаланған қазақ тілінің өзіндік ерекшелігін қалпына келтіру болып табылады. Тәуелсіздік алған әрбір халық өзінің мәдени бірегейлігін қалыптастыруға күш салады. Қазақстанға Еуропадан, Ресейден

келген саяхатшылар мен ғалымдар түркі тілдерінің арасында қазақ тілі өте бай тіл екендігі туралы жақсы пікірлер қалдырды. Қазақ тілі өзінің ерекше табиғатын қалпына келтіретінін, оның бай мүмкіндіктері ашылатынын, ұлттық терминологиялық қор құрылатынын түсіну керек. Яғни, тіл арқылы ұлттық сана мен өзіндік мәдениет дамиды. Екіншіден, жалпы әлемде кеңінен танылған мәдени және ғылыми үдерістерді қабылдау - бұл прогреске жасалған үлкен қадам. Жаһандық үдерістер бұл гүлденген өмірдің негізгі шарттарының бірі – бәсекеге қабілеттілік екенін көрсетеді. XX ғасырдың тарихы әлемде жазудың бәсекеге қабілетті түрі, яғни алфавит латын әліпбиі екенін дәлелдеді. XXI ғасырда бұл процесс тіпті күшейе түсті. Яғни, әлемдік интеграцияға сүйене отырып, қазақстандық қоғам жеңіске жетеді. Үшіншіден, қазір де кирил жазуын қолдана отырғанымен, математика, химия, физика, биология, география, техника мен технологияның символдары мен формулалары латын тілінде жазылуда. Мысалы, химиядағы периодтық кесте, физикадағы бірліктер жүйесі, математика мен геометриядағы формулалар латын әліпбиінің таңбалары арқылы жазылады. Демек, бұл әліпби біздің білім беру жүйесіне әлдеқашан енген. Күнделікті өмірге келетін болсақ, бұл әліпбиде күнделікті өмірде қолданылатын тауарлардың атаулары, біз әр уақытта, сағат сайын қолданатын интернет жүйелерінің тілі емес пе?! Осылайша, қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуі біздің өміріміздің барлық салаларына енген құбылысты ресми қабылдауға қадам болады.

Қорытындылай келе, заманауи қазақ тілінің ең негізгі мәселелерінің бірі – әліпби жазбасы. Латын графикасына көшу жөніндегі реформаның нәтижесі әзірге анық емес. Реформа туралы пікірталастардың бәрі түптеп келгенде екі таңдауға келіп тірелді: не кирил әліпбиін қалдыру керек, не түрік әліпбиінің негізіндегі латын әліпбиіне көшу керек. Бұл жағдайда тек бір нәрсені нақты айтуға болады - қазіргі Қазақстан бұл мәселені шешу жолында одан да көп жаңа реформаларды жүзеге асыратыны анық.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010. ISBN 9965-26-096-6
2. <https://kazpravda.kz/n/kazahskaya-latinitsa-opyt-i-perspektivy/> - 2023

ШЕРХАН МҰРТАЗА АУДАРМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Андатпа. Бұл мақалада, әдебиетте, журналистика саласында, саясатта жарқыраған даңғыл жолы бар ақын, тілші Шерхан Мұртазаның бай шығармашылығындағы, ерекше орын алған, оның аудармаларының көркемдік ерекшеліктеріне тоқтала кетуді жөн көрдік. Аудармашы ретінде Шерхан Мұртазаның шығармаларының рухын тура бере білген және жазушының адамдық болмысын жан-жақты тани алғандығын қарастырамыз.

Түйін сөздер: наркескен, аударма, құнды туынды, бейне, ұлт мүддесі.

Өткен 2022 жыл еліміз үшін ерекше айтулы жыл болды. Ұлт мақтанышы, жазушы, қоғам қайраткері, Қазақстанның халық жазушысы Шерхан Мұртазаның 90 жылдық мерейтойы мемлекеттік деңгейде аталып өтті.

Осыған орай, ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев, ұлы жазушының туған өлкесі Таразда өткен мерейтойлық іс-шараға арнайы құттықтау хатында: «Ақиқаттың алдаспаны, намыстың наркескені атанған ардақты Шерағаң саналы ғұмырын ұлт руханиятының дамуына арнаған қарымды қаламгер, қайраткер тұлға еді. Сөз зергері Шерхан Мұртаза журналистикада тұтас бір буынды тәрбиелеп, таланттарға жол ашқан, өзіндік мектебін қалыптастырған қазақ баспасөзінің мәуелі бәйтерегі болды. Абыройлы азамат ретінде биік мінберлерде елдік мәселелерді көтеріп, ұлт мүддесі жолында аянбай күресті. Жазушының қаламынан туған құнды туындылар уақытпен бірге жасап, өскелең ұрпақтың жадында жаңғыра берері анық. Оның қазақ руханиятындағы орны мен жарқын бейнесі ешқашан ұмытылмайды» - деген жоғары баға беріп өтті.

Жалпы аударма жасау өте күрделі де қиын және тілдегі сөз образдарының жан сүйдіріп, жүректі елжіретіп, ой тербететін әсерін енгізу, тіл білген адамның бәрінің қолынан келе бермейтіндігі туралы, бұл үлкен талант пен дарынды талап ететін жұмыстардың бірі екендігі туралы көптеген аударушы жазушылар өздерінің естеліктерінде айта кетеді.

Шерхан Мұртаза – әлем әдебиетінің классик жазушылары Ганс Андерсеннің әңгімелерін, венгр халық ертегілерін, Мұстай Кәрімнің «Біздің үйдің қуанышы» повесін, Э.Эрскиннің «Марыкчан балалары» романын, Л.Лагиннің «Хоттабыч карт» повесін қазақ тіліне тәржімалады. Қырғыз классигі Шыңғыс Айтматовтың «Қош, Гүлсары!», «Теңіз жағалай жүгірген тарғыл төбет», «Боранды бекет», «Жан пида» сынды шоқтығы биік туындыларын қазақша сөйлетті. Өйткені, олар тек сөзбе сөз аударылған емес, шынайы рухын халыққа жеткізуге ерекше ден қойып, үлкен сүйіспеншілікпен, зор жауапкершілікпен аударғанын байқауымызға болады.

Жазушының алғаш шығармашылық жолында аударма ісіне қызығуы оның Мәскеудің мемлекеттік Ломоносов атындағы университетінде журналистика факультетінде оқып жүргенде, студент кезінде Мұстай Кәрімнің «Біздің үйдің қуанышы» повесін аударғанынан басталды. Кейін 1955 жылы оқуын тәмәмдап, өз еліне оралып, «Лениншіл жас» газетіне жұмысқа кірісіп,

газет материалдарын, хабарламаларды, лездемелерді аудару, көшіру арқылы аударма саласына тереңірек үңіледі. «Лениншіл жас» газеті беттерінде «Ихсан ханым», «Білеміз» (корей ертегілерінен), «Москва Октябрь күндерінде», «Ғажап күзетші» т.б. аудармалары жарияланды.

Нағыз көркем шығармашылыққа бой ұрған сәтінде Ш.Мұртаза ғасырымыздың алып тұлғасына айналған жазушы Ш.Айтматовтың бірнеше туындыларын аударуда үлкен жетістіктерге жетті. Қырғыз жазушысының шығармаларын қазақ тіліне аударуда, Шерхан Мұртаза поэзия элементтерін, ұрпақтар сабақтастығы туралы қарапайым түсініктерді, ғылыми-техникалық прогресс пен фантастикалық болмыстың арасындағы байланысты, адам ғұмырының мән-мағынасы туралы философиялық пікірталастардың тереңдігін, психологиялық суреттеуде ішкі әр түрлі сезімдердің айнытпай көрсете білді. Ол оқырман мен автордың арасында дәнекер байланысшыға айналды.

Ш.Айтматовтың бүкіл әлемді таң қалдырған «Плаха» романы жазушы және аудармашы Ш.Мұртазаның да назарын аударма алды. Бұдан бұрын Ш.Айтматовтың бірнеше шығармасын аударған Ш.Мұртаза «Плаха» романын қазақ оқырманына нағыз жүрек үнінде жеткізуге асығады.

Плаха романының халық арасында қалай тез таралып, халықтың әңгімесіне айналғандығы туралы айтқан академик Р.Нұрғали ендігі бір тұста «Плаха» романының тақырыбының аударылуының өзінде үлкен мән-маңыз бар екеніне де тоқталып өтеді: «Ал енді, біз білгенде, адамның басын ағашқа салып шауып өлтіру — қазақ, қырғызда жоқ әдет. Бірақ Қазақстанның орман-тоғайлы жерлерінде «плаха» ұғымын беретін «жаңғырық» деген сөз бар. Бұл «Эхо» дегендегі жаңғырық емес, кеспек, дөңбек, шөрке сөздеріне жақын, қарағай, әсіресе қайың секілді қатты ағаштардың бұтақты, безді, берішті тұстарынан әдейі арнап кесіп алған, ағаш бұтағанда, отын кескенде балтаның астында жататын төс ағаш, орыс тіліндегі «плахаға» образдық, заттық, деректілік тұрғыдан да жақын сөз деп білеміз. М.Әуезов, С.Сейфуллин, С.Мұқанов шығармаларында «жаңғырық» сөзінің екінші мағынасы — төс ағаш, плаха» [1; 361].

Жазушы Шерхан Мұртаза «Плаха» романын «Жан пиди» етіп аударды.

Ол Ш. Айтматов шығармаларын аударуға қандай ынтызарлықтан баратындығы туралы терең тебірене жазып: «Ал Айтматов болса, бір басып өткен жерді қайта-қайта таптауындай беруді қаламайды. Оның алдында ылғи да жаңа асулар, жаңа заңғарлар тұрады. Ол да биіктен биікті бағындыра беруге ынтызар альпинистер сияқты. Ол «жеттім», «болдым-толдым» демейді. «Жеттім» деген жығылады, «Толдым» деген төгіледі» - дейді [2; 465]. «Жан пиди» романын аудару оңай соқпағаны туралы айта келіп, әсіресе оның философияға толы дін туралы айтылатын тұстарында біраз қиналысқа түскенін де жасырып қалмайды. «Жан пиданы» орысшадан қазақшалау бұл жолы маған біраз қиын соқты. Әсіресе Авдий тараулары: дінге, биік материяға байланысты толғамдар, ойлар; Иисус Христос пен Понтий Пилаттың айтысы... Оны аударудан бұрын тіпті «Библияға» («Інжілге»), оның Кадимше және Жәдидше (Ветхий и Новый заветы) өсиеттеріне тағы да үңілуге тура келді.

Сонау «Қош бол, Гүлсарыдан» бастап, Айтматов тақырыптары бірін-бірі қайталамай оның кейінгі әрбір туындысы бүкіл қоғам, бүкіл әлемдік орбитаға шығып алып, сол биіктен түспей қойғаны сондықтан. Мәселен, Шерханның Гүлсарының түр-тұрпатын аударғандағы суретіне назар аударайық. Аудармадан бір ғана сөйлемді калька тәсілімен аударып, Шерханның аударған жолымен салыстырайық. Мысалы, «Из мохнатого кургузого полуторалетки он превращался в стройного, крепкого жеребчика».

Калька тәсілі: «Сабалақ жүнді бір жарым жасар жылқының баласы сымбатты да мықты құнанға айналып келе жатты». Шерхан аудармасы: «Жабағы жүндес жадағайлау тапал тай құлпыра түсіп, құнан шығып келе жатты». Енді екі аударманы салыстыра отырып, қайсысы тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп, эстетикалық көркемдеуге құрылғанын айтпай-ақ түсінуге болады.

Аудармашы ретінде ол Айтматов шығармаларының рухын тура бере білген және жазушының адамдық болмысын жан-жақты тани алғандығын байқаймыз. Осы орайда, мысал ретінде «Қош, Гүлсары!» повесінен үзінді келтірейік. «Ни у кого из людей не было таких ласковых рук. Это были удивительные руки, упругие и четкие, как губы той маленькой гнедой кобылицы со звездой на лбу. И ни у кого на свете не было таких глаз как у этой женщины» («Прощай, Гульсары!»). Ал, қазақ тілінде: «Адам баласында, ешкімде мұндай аялы алақан жоқ. Бұл бір ғажайып қол. Үйірдегі домалақ, торы төбел байталдың ерініндей сүйкімді, жып-жылы алақан. Жер үстінде дәл бұл әйелдің көзіндей әдемі көз ешкімде жоқ» - деп аударған. Осыдан, Шерхан Мұртазаның жазушымен ой-таным бірлігі және ұлттық ұстаным тұрғысында өзара үндестігін аңғаруға болады. Ш.Мұртаза Ш.Айтматовтың айтқысы келген ойын қазақ тіліне құлаққа жағымды, жүрекке жылы тиетіндей етіп аударып білді. Аударманың сапасы мен шынайылығын қамтамасыз ету үшін ол ұқыптылық пен егжей тегжейлікті қолданды. Ол бірінші болып қазақ туын жоғары деңгейде көтеріп, оның ұйымы Қазақстандағы аудармашыларға даналыққа, тәжірибе жинақтап, жоғары кәсіби деңгейге жетуге мүмкіндік берді.

Ойымызды түйіндеп айтар болсақ, Шерхан Мұртаза аудармасының үздік болуы: оның үлкен талант иесі екендігінде, орыс тіліндегі сөздердің тек мән-мағынасын ғана емес, сонымен қатар оның ішкі сұлулығын, көркемдік тәсілін, күш-қуатын жанымен терең ұғына білуінде және ана тіліндегі сөздердің байлығынан сусындай алуы дәлел.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Нұрғали Р. Телағыс. - Алматы: Ғылым, 1987. - 495 б.
2. Мұртаза Ш. Таңдамалы. - Алматы: Қазығұрт, 2002. - 591 б.
3. Мұртаза Ш. Қош бол, Гүлсары. - Алматы: Жазушы, 1984. - 230 б.
4. Шер-аға. - Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1993. - 8-б.

ФРАЗЕОЛОГИЗМ МАҒЫНАЛАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ҰЛТТАРЫНЫҢ МЕНТАЛИТЕТТЕРІНІҢ РӨЛІ

Аннотация: Бұл мақалада қазақ және орыс тілдеріндегі фразеологиялық теңеулерді салыстыра отырып менталитетін, ұлттық психологиясын барынша оқып танысу.

Түйін сөздер: Ұлт мәдениеті, фразеологизм, мәдени өмір, білім, халық, салт-дәстүрлер.

Қазақ және орыс ұлттарының мәдени өмірінің көрінісі - фразеологизмдер. Сонымен бірге, фразеологизмдер - халық өмірінің айнасы. Бұл айнада ұлт менталитеті көрінісі тұтастай қамтылады десек, асыра айтпағандық болар.

Фразеология саласын тіл білімінің жеке саласы ретінде қалыптастыруда, оның нысандарын, тілдегі орны мен табиғатын зерттеу әдістерін анықтауда, маңызды теориялық тұжырымдар жасауда көптеген отандық және шетелдік ғалым-фразеологтардың еңбектері ерекше орын алады. Н.И.Амосова, А.В.Кунин, И.И.Чернышева, В.Флейшер (W.Fleischer), М.М.Копыленко, І.Кеңесбаев, А.Т.Қайдар, А.Д. Райхштейн, С.Е.Исабеков, С.К.Сатенова, З.Қ.Ахметжанова, Д.Добровольский, М.Сабитова, К.К.Дүйсекова т.б. атақты ғалымдардың жалпы және салғастырмалы фразеология мәселелеріне арнап жазған құнды-құнды еңбектері жарық көрді.

Жалпы алғанда, фразеологизм дегеніміз - мағынасы бір тұтас, құрамын өзгертуге, басқа сөзбен алмастыруға болмайтын, бір сөздің орнына ғана жұмсалатын тіркес. Тілдегі жеке сөздер грамматиканың қарамағына еніп, белгілі морфологиялық тұлғаларды қабылдап, өзара бір-бірімен тиісті грамматикалық байланысқа түсіп, сөз тіркестерден тұрады. Тілдің тарихи даму процесінде бірқатар сөздер белгілі морфологиялық тұлғада біріте-бірте қалыптасып, белгілі бір мағынада қоланылатын тұрақты сөз тіркестеріне айналады. Қабырғамен кеңес, жігері құм болды, қой ауызнан шөп алмайтын, деген сөз тіркестері ойла, ойлағаны болмады, момын деген ұғымдарда қолданылып тұр. Бұл тіркестегі сөздердің жеке мағыналары мен тіркес күйіндегі беретін мағыналары бір-біріне сәйкеспейді және бұл тіркестегі сөздерді синтаксистік ара-қатынастарын ажыратып талдауға келмейді. Біртұтас тілдік тіркес ретінде қалыптасқындығын дәлелдеу қиын. Сөйтіп, бір ұғымда қолданылатын, сөйлем мүшелеріне ажыратуға келмейтін, грамматикалық мағыналарын өзгертіп, тіркестегі орындарын алмастынуға болмайтын тарихи қалыптасқан тұрақты сөз тіркестерін фразеология дейді.

Әр ұлттың мәдени ағымындағы тілдік құбылыстар тамырланып қалыптасуы үшін оның көптеген алғы шарттары менсалалары болу керек.

Фразеологизмдердің мәдени ақпар көздерінің түсініктері қандай мәдени негізде пайда болып, жасалынады деген сауалдарға мынадай ғылыми жорамалды ұсынар едік. Қазақ халқының ең маңызды мәдени ұлттық ерекшеліктерінің бірі - жан-жақты қамтылған дәстүрлі мәдениет үлгілеріндегі дағдылы ұлттық рәсімдері. Халық ұғымында мұндай ұлттық рәсімдер түрлерінің әбден сақталып

қалғандығы ғана бүгіндері ұлт төл құжатындай көрінеді және өзге ұлттардан бөлек мәдени айырмашылықтарын айқындайды.

Ұлт мәдениетінің қай түрінде болмасын, онда сол ұлттың бүкіл таным болмысы мен тұрмыс-тіршілігі суретті сақталған. Белгілі бір ұлттың тарихынан, мәдениетінен, таным болмысынан, тұрмыс-тіршілігінен хабардар ететін тілдік бірліктеріне ең алдымен тілдегі фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, нақыл сөздер жатады, себебі бұл тілдік бірліктер белгілі бір ұлттың өзге ұлттардан менталдық айырмашылығын көрсететін, салт-дәстүр ерекшеліктерін білдіретін ұлттық өмір көріністерінің айнасы болып табылады.

Қандай да бір тіл болмасын оның фразеологиялық қоры ұлт мәдениетін, менталитетін, ұлттық психологиясын барынша қамтиды. Қазақ және орыс тілдерінің фразеологиялық теңеулерін жүйелеп, талдау жүргізіп, баяндау арқылы осы ерекшеліктерін анықтауға деген қызығушылық тудырады.

Ғасырдан ғасырға ұласып, ұрпақтан ұрпаққа мирас болып, көне заманнан келе жатса да байырғы бедерін жоғалтпай, сонылығын сақтаған алуан айшықты, терең мазмұнды тұрақты тіркестер ана тіліміздің асыл қазынасы іспетті. Тіліміздегі фразеологизмдердің мағыналық астарында халықтың ерте уақыттан бергі өмірінің бүкіл қыр-сыры жан-жақты сақталып суреттеледі. Халықтың күн-көріс, тұрмыс-тіршілігі негізінде өрбіген түсінік пайымдаулары, соған байланысты қалыптасқан салт-дәстүр, әдет-ғұрыптар тілдік қолданыстағы тұрақты тіркестерден көрініс табады. Сондықтан, фразеологизмдер халқымыздың ұлттық менталдық ерекшелігін бойына сіңірген басты мәдени байлығымыздың бірі болып табылады. Әр ұлт тіліндегі фразеологизмдердің тұтас жиынтығы сол ұлт тіліне тән өзіндік сөз орамдары арқылы оның бүкіл заттық, рухани мәдени өмірінен хабардар етеді.

Бейнелі сөз орамдарының түп-төркініне үңіліп, неге бұлай айтылғандығына зер салу құр ғана қызықтау емес. Мұндай ізденіс тұрақты тіркес мазмұнын терең түсініп, оларды орынды, дәл, дұрыс қолдануға негіз болады, сондай-ақ септігін тигізеді.

Әдетте фразеологиялық мағынаның пайда болуына дәстүрлі тіршілік пен мәдени өмірдің әсері мол. Образға негізделген көрініс тіл арқылы жарыққа шыққанда, ондағы ұлттық қабылдау, қазақи дүниетаным, ойлау ерекшеліктері бірден аңғарылады. Фразеологизмдердің туындауына тірек болатын нәрсе – адамдардың күнделікті тіршілігіндегі көріп жүрген дүниедегі заттар, айналасындағы құбылыстар мен көріністер, түрлі жағымды-жағымсыз т.б. әрекеттердің ықпалы.

Ата-бабаларымыздың өмірден алған білімі, ой-тұжырымы, тәлім-тәрбиесінен хабар беретін тұрақты тіркестердің ана тіліміздің байлығын тануда алатын орны ерекше. Әсіресе, халықтың салт-дәстүрлер жүйесі қалыптастырған фразеологизмдер ұлттық жан-күй үйлесімінен едәуір хабардар етеді. Оларды фразеологизмдердің мазмұнына қарай, бірнеше түрге бөліп қарастыруға болады.

Мысалы:

1. Халықтың киім кию дағдысына қарай тілде қалған атаулар мен анықтамалар бойынша жасалған фразеологизмдер.

2. Наным-сенім негізінде туындаған фразеологизмдер.

3. Жаугершілік заманнан сақталған фразеологизмдер.

Орыс және қазақ тілдерінің фразеологиялық салыстыруларын тақырыптық топтастыру кезінде екі тілдің атауларының пайда болу жиілігі мен арақатынасындағы айырмашылықтар анықталды, олар салыстыру бейнесі ретінде әрекет етеді. Фразеологиялық салыстырулардың ұлттық белгісі олардың семантикалық ерекшеліктерінде айқын көрінеді, өйткені кез-келген халықтың бүкіл мәдени-психологиялық күрделі кешені оның ерекше ойлау тәсілін жалпылайды. Бұл әр түрдің әртүрлі бейнелерге сүйенетіндігімен, жалпы мағынасы бар, бірақ негізінен әр тілде өзіндік бояуы бар екендігімен анықталады. Фразеологиялық салыстырулардың ұлттық-мәдени мәні олардың құрамындағы ұлттық-мәдени элементті білдіреді. Ұлттық-мәдени элементке әр халыққа ғана тән бейнелер жатады. Егер тек белгілі бір тілде кездесетін тілдік бейнелер басқа тілдерде қайталанбаса, олар әрқашан ұлттық болып табылады. Фразеологиялық салыстырулардағы жеке көріністер тек осы тілге тән ерекшеліктермен сипатталды және ұлттық талғаммен көрініс тапты.

Орыс тілінде «Сколько волка не корми – он все в лес смотрит», осы тіркес қазақ тілінде «Асыранды қасқыр да далаға қарап ұлиды» (прирученный волк все равно воет в сторону степи). Тағы да: «*Бөрінің аузы жесе де қан, жемесе де қан*» (украл волк или нет, а пасть у него всегда в крови), «*Қасқырды сұрлығы үшін емес, ұрлығы үшін ұрады*» (волка бьют не за то, что он сер, а за то, что он вор), осы тіркес арқылы ұқсастықтарын байқай аламыз, қасқыр сөзі ашкөздік, қызғаншақтық деген мағынаны білдіреді.

Мысалдар келтіретін болсақ:

1. «Асыра сілтеу» деген тіркестің мағынасы: «Делать из мухи слона» – «Түймедейді түйедей етіп».

2. Қажеттілікті сипаттайтын : «На безрыбье и рак – рыба» – «Балық жоқта бақа да балық».

3. Пайданы ойлау: «Лучше синица в руках, чем журавль в небе» – «Аспандағы сұңқардан қолындағы тұрымтай артық» (кобчик в руках лучше сокола в небе), «Өлі арыстаннан тірі тышқан артық» (лучше живая мышь, чем мертвый лев), «Таңдағы тауықтан сол күнгі жұмыртқа артық» (лучше яйцо сегодня, чем курица завтра).

4. Адамдардың қарым қатынасын сипаттайтын: :«жить как кошка с собакой» – «ит пен мысықтай тұру».

Нәтижесінде олардың мағынасын әртүрлі дереккөздердің, сөздіктер, анықтамалықтар, интернет көмегімен анықтауға болады. Мақсатқа қол жеткізілді. Бәріне сүйене отырып, фразеологиялық бірліктер адам өмірінің және оның айналасындағы барлық нәрселердің тікелей көрінісі болып саналады деген қорытынды жасауға болады.

Егер біз орыс және қазақ фразеологизмдерін салыстыратын болсақ, онда олардың ортақ белгілері бар. Біріншіден, синонимдік қатарларға оңай енеді. Мысалы, *кот наплакал, в час по чайной ложке «мало»; тертый калач (в значении «опытный человек») – стреляный воробей; таяқ тастам жер«близко»–бие сауым жерде*. Екіншіден, олар сөздермен және өзара

автономиялық қатынастарға түседі, салыстырайық: *за тридевять земель – в двух шагах, непочатый край* (в значении «много») – *раз-два обчелся* (в значении «мало»), *у черта на куличках – рукой подать; жүрек жұтқан су жүрек, уыздай жасқарі қойдың жасындай*. Кейбір фразеологиялық бірліктердің екі тілде де баламалары бар: *бойы бір қарыс, сақалы қырық қарыс – сам с ноготок, а борода с локоток; соқыр тауыққа бәрі тары – слепой курице везде просо видится*.

Бұл жағдайда алмасу процесі прогрессивті құбылыс болып табылады, өйткені ол орыс және қазақ тілдерінің фразеологиялық жүйелерін белсенді түрде байытады. Қарастырылып отырған тілдерде тек мағынасы бойынша сәйкес келетін фразеологиялық бірліктер бар. Мысалы, қазақ тілінде *аяк астынан деген фразеологизм бар* (букв. из-под ног), бұл "кенеттен" дегенді білдіреді. Мағынасы бойынша бұл фразеологизм орыс өрнегіне сәйкес келеді - *на голову свалиться, ни с того ни с сего* [2, 12]. Немесе, салыстырайық: *түймедейді түйедей ету – делать из мухи слона; тары болса тауық табылады – был бы хомут, а шея найдется; екі қошқардың мүйізі бір қазанға сыймайды – два медведя в одной берлоге не уживутся; екі кеме құйрығын ұстау – гоняться за двумя зайцами, ақ түйенің қарны жарылды пир горой и др.* Бұл мысалдарда фразеологиялық тіркестер тілде сөйлейтін адамдардың мәдениетін көрсетеді. Онда халықтың өмір салтын, оның ұлттық психологиясын сипаттайтын барлық нәрсе бейнеленген.

Екі тілде де жануарлардың атаулары бар барлық фразеологиялық бірліктерді мағынасы бойынша бірнеше топқа бөлуге болады:

- үй жануарлары (бұзау қуанышы, мысықтар жанын тырнайды);
- жабайы жануарлар (қой терісіндегі қасқыр);
- құстар (қаздың суы сияқты, тауықтар күледі);
- балық (судағы балық сияқты мұзға балық сияқты соғу);
- жәндіктер (ұйқыдағы шыбын сияқты, мұрын масасы қайрамайды).

Физикалық қасиеттері: *сильный (выносливый) как лошадь (жылқы сияқты күшті (төзімді)); слабый как цыпленок (тауық сияқты әлсіз).*

Сыртқы түрі: *черный как ворон (қарға сияқты қара) т.б.*

Психикалық қасиеттер (мінез-құлық белгілері): *упрямый как осёл (қырсық), уперся как баран.*

Жануарларды бақылай отырып, адамдар оларға ашкөздік (қасқыр), айлакерлік (түлкі), қорқақтық (қоян) және т.б. сияқты адами қасиеттерді жатқыза бастады. "Момын", "момақан" белгілері орыс тілінде де, қазақ тілінде де келесі зооморфизмдерде көрінеді – «қой», «қозы». Алайда, қой компонентімен кейбір салыстырмалы айналымдарда "мылқау, ақымақ" деген белгісі бар (қараңыз: қой сияқты үйіндіге түсу – "ақылсыз, ұйымдаспаған, дүрбелеңмен әрекет ету, көпшілік туралы, адамдар көп").

Қазақ менталитетінде: «Қойың болмаса, байлықта ойың болмасын» (овец не держать – богатства не видать), «Қойың көп болса, тойың көп болады» (много овец – много застолий), «Қой жүрген жер – береке, қыз жүрген жер – мереке» (овцы приносят богатство, девушки – веселье), кейбіреулер адамды сипаттауға қатысады: «Қойдан қоңыр» (серее овцы), «Қой аузынан шөп алмас» (у овцы травинку не отнимет) – о человеке с покладистым, добрым нравом. «Қой ішіндегі марқа» деген ерекше, басқалардан өзгеше дегенді білдіреді.

Қандай тілде болмасын фразеологиялық единицалар астарлы, образды мағынада қолданылады. Олардың қай-қайсысында да мәнерлеп, бейнелеп айту қызметі күшті. Яғни фразеологизмдердің көпшілігі айрықша образды, экспрессивті қызмет атқарады.

Салыстырмалы фразеологияны сөз еткенде маңызды мәселелердің бірі – фразеологизмдерді бір тілден екінші тілге аудару мәселесі. Бұл аса қажет, әрі барынша қиын мәселе.

Қорытындылай келгенде, «Фразеологизмдерді әр жазушының өз қажетіне байланысты жаңғыртып қолдануы, оның ой-пікіріне, эстетикалық талғамына, қоғамдық өміріне, философиялық көзқарасына сәйкес келеді» [8;54]. Фразеологизмдер көркем шығармада образ жасауда, кейіпкерге мінездеме беруде, белгілі бір оқиғаны қорытындылауда, т.б жұмсалады. Олар – тілдің сөздік қорының айшықты да, мәнерлі де бай саласының бірі. Бұлар өзінің бейнелілік, әсерлілік, экспрессивті-эмоциялық, суреттеме қасиетімен көзге түседі. Осындай көркем де алуан түрлі фразеологизмдерді халық орынды пайдаланып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп келеді.

Тілімізде қарама-қарсы мәнді фразеологизмдер салыстыру мақсатында ғана емес, мәтіндегі астарлы ойды жеткізетін және стильдік қызметі де ерекше көрініп тұратын тіркестер болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ғазылхан А. Қазақтардың дүниетанымы. Алматы: 1993. – 125 бет.
2. Хазимова Ә. Қазақ фразеологизмдерінің ұлттық-мәдени деректері. //Түркітану мәселелері: бүгінгі мен болашағы. – Алматы, 2001. – 209 бет.
3. Әбілқасымов Б.Телқоңыр: Қазақтың көне наным-сенімдеріне қатысты ғұрыптық фольклор. – Алматы, 1993. – 176 бет.
4. Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы, 1998. – 194 бет.
5. Ахметжанов Қ. Қазақы шапан. //Ана тілі. № 10. 1994. – 12 бет.
6. Уәлиұлы Н. Кейбір этнографизмдердің лексика-семантикалық аясы. – Ұлт тағылымы. – 2000. № 1.
7. Мұсабаев Ғ. Қазақ тілі мен грамматикасы тарихынан. – Алматы, 1996.
8. Қожахметова Х. Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданылуы. – Алматы: Мектеп, 1972. – 112 б.

ТҮР МЕН ТҮС ҰҒЫМДАРЫНЫҢ МӘН-МАҒЫНАСЫ

Аңдатпа. Ұсынылып отырған мақалада түр мен түс ұғымдарының мән-мағынасы жайында қазақ тіл білімінің ғалымдарының жазған еңбектерінен көптеген мағлұматтар алынып, әр түске байланысты кеңінен мысалдар келтірілген. Түр мен түс ұғымдарының ауыспалы, символдық мағыналары қазақ тілінде жағымды, жағымсыз реңктерде жұмсала берілгені туралы да айтылған.

Түйін сөздер: мән-мағына, ұғым, белгі, түс, шетсіз-шексіз, теңеу, сөз тіркестері.

Әр түстің қазақ ұғымында өзіндік мән-мағынасы, ұғымы бар. Мысалы, көк түс – көгерудің, жақсы көңіл күйдің, өсіп-өркендеудің белгісі. Қазақ: «Көгер көкте, көсегең көгерсін!» деп бата береді. «Көгерме! Көктеме!» деп қарғайды. Қазақстан туының көк түсті болуы да осы ұлттық ұғыммен астарлас.

Жасыл түс – жаңарудың, гүлденудің, жақсылықтың нышаны [1].

Ақ түс – адалдықтың, тазалықтың, пәктіктің айғағы. Түстердің ішінде ақ түстің жөні бөлек. Қазақ ұғымында ақ түс – әділдіктің, адалдықтың, пәктіктің, жақсылықтың, игі сезімдердің белгісі. Қазақ халқы киелі нәрселерді қастерлеуде оларды аққа балап отырған. Айталық, әйел затына да құрметпен қарап, «ақ жаулықты ана» деген. «Ананың ақ сүтін ақтау – перзенттік парыз» дейтін даналық сөз бар. Осы негізде «Бірінші байлық – денсаулық, екінші байлық – ақ жаулық, үшінші байлық – он саулық», «Аққа Құдай жақ», «Ағын су арнасын табады, ақ адам орнын табады», «Ұжданы ақтың – жүзі ақ», «Аққа зауал жоқ», «Ақ серке қой бастайды, ақын жігіт той бастайды», «Ананың алды – ақ жайлау» дейтін мақалдар бар. Әсіресе ырым-салттар мен әдет-ғұрыптарда көптеп кездесетінін айту керек. Мысалы, сәби жатқан бесікке «өмір жасы ұзақ болсын, жолы ақ болсын» деген ырыммен ақ байлау нышаны, жаңа түскен келіннің сәукелесіне жұқа ақ желекті ілу, ұлттық сусындар, яғни қымыз, шұбат, сүт сынды тағамдар киелі ұғымдардың символына айналған.

Ақ түстің тағы бір мағынасы тазалық екені айтпаса да түсінікті. Себебі қазақ ғұрпында да, мұсылман дәстүрінде кісі қайтыс болғанда ақ түсті матаға (кебінге) кебіндеп, қастерлеп жерлеуде өзіндік мән жатыр. Ауыспалы мағынасын айтар болсақ, «әлдебір нәрсе араласпаған күйде аттансын, таза қалпында кетсін» деген ұғым шығады. Демек ақ түсті қай қырынан алсақ та қазақ үшін қастерлі деп бағамдауға болады.

Қызыл түс – жастықтың, сұлулықтың, әдемілік пен нәзіктіктің, сыпайылықтың нышаны.

Сары түс – уайым, сарғаю, сағыныштың белгісі. Мысалы, сары сөзінің уайым-қайғыға байланысты пайда болған мағыналары: сары уайым (уайым-қайғыға қатты берілу), санаменен сарғаю (қайғылы ой азабына түсу), сарыла күту, сарғая күту (ұзақ күту), сағыныштан сарғаю т.б. Сары сөзінің ауыспалы, символдық мағыналары қазақ тілінде *жағымды, жағымсыз* реңктерде жұмсала береді. Сары – байлықтың символы. Сары түстің қазақ тіліндегі мағынасы – жақсы мінез-құлық, әдемі қылық, шыдамдылық сияқты ұғымдарды да

сипаттайды. «Сары майдай еріліп», «сары майдай сақтау», «сабыр түбі сары алтын», «сарғайған жетер мұратқа», «қара қазақ сары баланың қамы үшін», «шетсіз-шексіз сары дала» іспетті теңеулер мен сөз тіркестерінің өмір сүруі осыны дәлелдейді. Қазақ тілінде кездесетін «қағанағы қарық, сағанағы сарық» тіркесінің бүгінде мағынасы көмескі секілді көрінгенімен, бұндағы *сарық сөзі* – *алтын*, яғни *көл-көсір байлық* мәнінде қолданылған.

Қара түс – жағымсыз бейне көрінісі. Осы жерде ақ пен қараға байланысты халық қағидасында қалыптасқан жайттар туралы толық айта кеткен жөн. Өйткені бұл сөздер түр мен түсті ғана емес, басқа да мағыналы бейнелердің көрінісі бола алады. Мысалы, ақжол, ақкөңіл, ақниет, ақжүрек, т.б. Бұл сөздер жағымды бейнеде алынады. Алайда ақ деген жағымсыз бейнеде де қолданыла береді. Мысалы, аққұс, ақсайтан – жеңілдік ұшқалақ деген сөз. Ақсаусақ еңбек етпейтін, ақкөз тас жүрек, ақсирақ жұрт, жоқшылық сияқты теріс, қолайсыз жайларды көрсетеді.

Қараниет, қаражүрек, қара қамшы, қарабет деген сөздер, әрине, өте жағымсыз бейнеде көп қолданылады. Дегенмен қара сөзі қасиетті, киелі деген ұғымды да айғақтайды. Мәселен, қара жер, қара шаңырақ, қара қазан, қара орман, қара жол, т.б.

Қазақ ұғымында ең асыл, ең қымбат, ең иелі ұғым екендігі осы қара сөзімен байланыстыра қолданып айтылады: қара нар – мал басы, киелі түйе; қара от – құнарлы жайылым, қара шал – ақылды, орны бөлек ата; қара шаңырақ – қасиетті үй.

Қоңыр түсі – қазақ тұрмысында байсалдылықты, биязылықты білдіреді. *Қоңыр тірлік, қоңыр күз, қоңыр жел, қоңыр ән, қоңыр дауыс* тіркестерінде бірқалыпты, біркелкі, жайлы, жағымды мағыналар қатарын көрсетеді. Қоңыр қой, қоңыр сиыр, қоңыр қаз десек, осындағы жан-жануарлар түсін айтып отырғанымыз анық. Бірақ қоңыр сөзі тек түсті ғана бейнелей бермейді. Кейде анықтауыш қызметін де атқарады. Мысалы, қоңыр жел, қоңыр кеш, қоңыр күз, майда қоңыр, жәй қоңыр жайлы, ұнамды дегенді білдіреді. «Даусын қоңырлатып сөйледі. Қоңырланып отыр» десек, ол адамның көңіл күйінің нашарлығын айтқанымыз.

Ана тілімізде *ала-құла, аламыш, жолақ, күлдібадам, алабажақ, әлем-жәлем, қошқыл* деген түр, түстер де бар. Бұлар әр түрлі түстердің біріуін немесе араласуын көрсетеді.

Сөзге ұста, тілге бай халқымыз қарапайым түс, түр арқылы да әр сөздің көп мағыналылығы мен төркінін де анықтап, дәл тауып көрсетіп кеткенін осы аз сөзден-ақ байқауға болады.

Түр-түс атаулары – ең көне әрі қарапайым, танымдық қызметі зор, тілде жиі қолданылатын логикалық теңеу тәсілі болып табылады. Шындық әлемді танудың ұтымды құралы бола тұрып, түр-түс атаулары мейлінше мазмұнды, көп қырлы тілдік құбылысты білдіреді. Түр-түс атауларының ойлау өрісінің бір формасы ретінде дүниені эмоционалды түрде қабылдаудағы және ондағы кейбір құбылысты салыстыра бағалау тұрғысынан қандай да бір нысанға мән берудегі орны ерекше. [1].

Түр-түс атауларын зерттеген ғалымдардың тұжырымдауына қарағанда,

табиғатта *ақ* пен *қарадан* басқа таза, қоспасыз түс жоқ. Жан-жануарларға тән түр-түстерді талдау негізінде зерттеушілер дәстүр бойынша «негізгі түс» және «түс реңктері» деп алудың өзі шартты екендігі, негізгі жеті түстің (не он) әр түрлі мөлшерде араласқан белгілі түстердің қосындысы екендігі көбірек байқалатындығын тәжірибе арқылы көз жеткізген.

Қазақ тіл білімінде түр-түс атауларын жаңа қырынан зерттеген ғалым академик Ә.Қайдаровтың есептеуінше, тілімізде заттық негізге сүйену принципі арқылы жасалған бір буыннан тұратын жүз елудей түр-түс атаулары бар. Бұларға *қан қызыл, шиешей қызыл, қырмызы қызыл, алтын сары, аспан көк, шойын қара, қоңыр қаз* т.б. жатады. Бұл принцип арқылы тіліміздегі түр-түс атаулары үнемі толығып отырады сөзсіз [3].

Мәселен, орыс тілінде бұл модель бойынша көптеген түр-түс атаулары жасалынған: *кофейный, кровавокрасный, молочный, салатный, сиреневый, терракотовый, небесный, горчичный* т.б. Қазақ тілінде, керісінше, бұл тәсілмен жасалған түр-түс атауларының саны онша көп емес.

Қазақ тіл білімінде түр-түстердің тілдегі көрінісін қарастырған бірнеше еңбектер бар. Мәселен, Ә.Қайдаров өз зерттеулерінде табиғаттағы түр-түстерге, олардың жер-су атаулары құрамындағы мағыналық ерекшеліктеріне шолу жасап, төрт түлік мал түстеріне қатысты атаулардың семантикалық және этнографиялық сөз орамдарына негіз болуын жан-жақты қарастырады [3].

Академик Ә.Т.Қайдардың айтқанындай: «Фразеологизмдер – күрделі лингвистикалық бірліктер. Олардың күрделілігі тек құрылымдық түрлері мен синтаксистік модельдердің көпшілігімен ғана емес, сонымен қатар тематикалық және семантикалық көп жақтылығымен, сондай-ақ ойдың түрлі эмоционалды-экспрессивті реңктерін бейнелеу мүмкіндігімен түсіндіріледі». Мысалы, *ақ дегені – алғыс, қара дегені – қарғыс; ақ, қарасын ажырату* фразеологизмдерінде *ақ* пен *қара* түс ретінде қолданылып тұрған жоқ, *ақ – адал, айыпсыз, қара – айыпты* мағыналарында. *Қара табан* – еңбегін сатып күн көрген жарлы, *сіңірі шыққан кедей, жалшы, жалаң аяқ; қызыл кеңірдек болу* – бекер айқайласып, жанжалдасу; *қызыл тіл* – шешен, жүйрік тіл; *қойдан қоңыр* момын, жуас [3].

Табиғатқа байланысты тіркестер: *ақ жауын, ақ жаңбыр, қара суық, қара дауыл, қара бел, қара жол, қара шоқы, қызыл арай, қызыл іңір, көк (аспан, аспан әлемі), жеті қат көк, көк шалғын, көк тайғақ, көк аяз, қоңыр күз, қоңыр салқын, сары күз, сары аяз* т.с.с. қазақ тілінде кеңінен қолданылады.

Тұрмыс-тіршілікке, салт-дәстүрге байланысты: *ақ тамақ, ақ құба, ақ көңіл, ақ ниет, ақ сақал, ақ жаулық, ақ жол, ақ дастарқан, ақ бата, ақ отау, ақ сүтін ақтау, ақ мол болу, ақ саусақ, қара көңіл, қарабет, шойын қара, дәу қара, қарасын өшіру, қара жұмыс, қызыл шырайлы, қызыл көз, қызыл кеңірдек, көк өрім, көк бет, көк жалқау, көк ми, көк инені түрте білмеу, көк ала қойдай сабау, көсегесі көгеру, көк тәңірі, қоңыр дауыс, сары уайым, сары шикіл* т.с.с. сөз адамға, адамның сырт-пішінін, мінез-құлқы ерекшеліктерін, іс-әрекетін, сыпайылығын, қасиеттілігін, т.б. танытатын фразеологиялық тіркестер.

Сонымен *ақ* түсіне байланысты фразеологизмдер соңына жету, қалжырау мағынасын береді. Мысалы: *ақ көбік болу, ақ қаптал, ақ құйқа болу, ақ сабын*

болу, ақ сирақ болу, ақ сүйек болу. Ақ түсіне байланысты фразеологизмдер алғыс, тілек мәнінде де жұмсалып келеді. Мәселен, айтқаның келсін, айтқаның ақ болсын.

Ақ түсі ұйытқы болған фразеологизмдердің қазақ тіліндегі символдық мәні – қадірлі, қасиетті, адал, пәк, таза ұғымдары. Халық ұғымында аса молшылықты білдіретін тіркестер, мысалы: ақ түйенің қарны жарылу. Ежелгі түркі халқының өмірінде түйе ерекше орын алған, киелі болып саналған. Мереке-қуаныштарға шынпейілділік пен салтанаттылық мән беру мақсатында, ерте кездерде түйенің қарнын жару салты болған. Ақ атанның құрбандыққа шалынып, ауыл-аймақтың белгілі бір қуанышқа кенеліп, көл-көсір дәм-тұзға елдің қарық болуына байланысты пайда болған тіркес. Бұл – ақ түсті түйенің сирек кездесіп, оның қадірлі болуының тағы бір дәлелі [2].

Ақ түске карама-қарсы түске қара түсі жатқызылады. Түркі тілдеріндегі түр-түс атауларының мағыналарын алғаш рет арнайы зерттеген академик А.Н.Кононов қара түстің сын есім ретінде 20 шақты түрлі мағыналары барын көрсетеді. Қара түс қараңғы, ызғар, қалың, үлкен, күшті, дүлей, көп, қарапайым, белгісіз мағыналарын беріп қоймай, ауыртпашылықты, қайғы-қасыретті, кедейлікті білдіреді [2].

Кейбір зерттеушілер қара түске байланысты атауларды мағынасына қарай 6 топқа бөліп қарастырады: 1) жамандықтың; 2) жауыздықтың, қатыгездіктің; 3) алғашқылықтың, бастап-қылықтың; 4) киеліліктің, қасиеттіліктің; 5) қарапайымдылықтың; 6) қайғы-мұңның белгілері [4].

Көне түркі тілінде қызыл – оңтүстікті, қара – солтүстікті, ақ – батысты, көк – шығысты білдіреді. Қызыл оттың, күннің белгісі болғандықтан, киелі түстің мағынасына ие болады. Қазақ халқының әдет-ғұрпында ертеде күнге табынған, отты аттамаған, отқа түкірмеген, отты су құйып сөндірмеген, шоғын баспаған, отпен аластаған. Әр шаңырақ астындағы ошақтағы жанған от бірліктің, берекенің, ұрпақ жалғасу тіршілігінің белгісі, осыдан отау, отбасы деген сөздер шыққан.

Түр-түстер символикасы жайында қазақ ғалымдары да жан-жақты зерттеулер жүргізіп, өз ойын ортаға салған. Қазақтың мәдениетін зерттеуші Ислам Айбарша: «Түр-түсті білдірер символдар жүйесі – қандай да болмасын ұлттың дәстүрлі дүниетанымының негізгі танымдық кодтарының бірі», – дейді. Ал көрнекті ғалым Әлкей Марғұлан түр-түстердің символдық мәні жайында: «Көк түс – көкке табынудың, аспанның символы, қызыл – оттың, күннің, ақ – шындықтың, қуаныштың, бақыттың, сары – ақыл-ойдың, қара – жердің, жасыл – көктемнің, жастықтың символы», – деп мифологиялық тұрғыдан қарастырса, академик Әбдуәлі Қайдар, Байтұрсын Өмірбеков және Зинаида Ахтамбердиеваның «Сырға толы түр мен түс» атты еңбегінде түр-түстердің семантикасы, зерттелу тарихы жайына тоқтала отырып, түр-түстің физикалық сыры мен өмірде, өндірісте, тіліміздегі қолданылуын кеңінен сөз етеді.

Қазақ тіліндегі фразеологизмдер құрамындағы қызыл түс көбіне соматизмдермен тіркесіп, ұрыс, төбелес мағынасын береді. Мысалы, қызыл кеңірдек болу, қызыл көз, қызыл өңеш болу, қызыл танау болу, қызыл тер болу,

қызыл шеке болу, қызыл жон ету. Сондай-ақ «қызыл» түсі *қызыл сөз* фразеологизмінің құрамында келіп, жылтырақ, мәнсіз деген ұғымды білдіреді. Бұл ұғым осы бір ғана фразеологизмнің мағынасын ашады.

Қазақ мәдениетінде *көк* түсі – тыныштық пен бірліктің, береке мен тірліктің белгісі. *Көк* – *тәңір* сөзінің эквиваленті. *Тәңір* – дүние, тіршілік атаулының жаратушысы, Құдай. *Көк* түсі арқылы ең бір құдіретті де киелі қасиетін танытады. Сондықтан ол мықтылықты, жеңімпаздықты, рухы жоғарылықты, үстемдікті, паңдықты білдіреді.

Көк түсінің мағынасының көптігінің бір себебі – жалпы түркі халықтары ұзаққа дейін *көк* пен жасылды айырмай келгенінде. Қазақ халқында табиғаттағы *көк* түсі негізгі түс болса керек, бір-біріне жақын бірнеше реңктердің туындайтынын көруге болады (шөпке, өсімдікке, өсіп-өнуге байланысты). *Көк* – символикалық жағынан тыныш шексіз теңізді, ұстамдылықты, ақшыл *көк* немесе көгілдір үлкен сезімді, нәзіктікті, бейбітшілікті білдіреді. М.Қашқаридің «Лұғатында» «көк» сөзі тек, ата тек ретінде алынған: «оның көгі кім?». Тілімізде «көгермегір», «көктемегір» – қарғыс сөздері, яғни *ұрпағы, тегі жалғаспасын, өспесін* мағынасында беріледі.

Қорыта келгенде, ата-бабамыздан мұра боп қалған тіліміздің сөз байлығы, сөздердің анық-қанықтығын, сөздерді көркемдейтін, әсерлете түсетін түр-түс фразеологизмдері қазақ халқының тарихын, салт-дәстүр, ұлттық сана мен ой-өрісін, адамгершілік қалыптарын, тұрмыс-тіршілігін, ісін, мінез-құлқын, жан дүниесін, ділін, дінін әрі қысқа, әрі нұсқа суреттейді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қайдаров Ә. Т., Өмірбеков Б., Ахтамбердиева З.Т. Сырға толы түр мен түс. – Алматы: Қазақстан, 1986. – 45 б.
2. Кононов А.Н. О семантике слов «ак» и «қара» в тюркской географической терминологии // Изв.АН ТаджССР. Отд. общ. наук. – Вып. V. – 1954. – С. 81–86;
3. Қайдаров Ә., Ахтамбердиева З., Өмірбеков Б. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 160 б.
4. Лауланбекова Р.Т. Түр-түс компонентті күрделі аталымдардағы ұлттық дүниетанымның тілдік көрінісі: Филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2010. – 34 б.
5. Қашқари М. Қ «Түрік сөздігі». 1-том/Аударған А. Егеубай. – Алматы: «Арда», 2017. – 592 б.

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР ҚОЛДАНЫСЫ

Андатпа. Бұл мақалада Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармаларындағы фразеологизмдердің қолданылуы, олардың мағыналық байлығын, алуан қырлы қасиеттерін, сан түрлі бояуларын мейлінше мол, әрі орынды пайдалану үлгісін жасай отырып, ақындық шеберлігінің қуатын көрсеткендігі туралы айтылады.

Түйін сөздер: тіл құралы, фразеологизм, шығармашылық, бейнелі, эмоционалды-экспрессивті.

Қазақ әдебиетіндегі Абай салған жазба дәстүрді ілгерілетуші, әдеби тілдің позициясын нығайтқан дара тұлға – Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармаларында кейіпкерлер басынан өткен оқиғаларды баяндауда көп қолданған көркемдегіш тіл құралдарының бірі – фразеологизм.

Фразеологизмдердің ұтымды әрі орынды қолданылуы Шәкәрім дастандарының көркемдік деңгейін арттыра түсті.

Фразеологизм тіл білімінде лексикологияның дербес бір саласы ретінде ХХ ғ. 40 жж. Кеңес тіл білімінде пайда болған. Оның теориялық негіздері А.А. Потебня, Ф.Ф. Фортунатов, В.В. Виноградов, Н.М.Шанский т.б. ғалымдардың еңбектерінде салынды. Қазақ тіл білімінде фразеологизмдерді зерттеп, негізін салған ғалым – І. Кеңесбаев. Дегенмен, қазақ тіл білімінде фразеологияның жалпы проблемалары түбегейлі шешімін тапты деп кесіп айту қиын. Фразеологизмдер – тіліміздің бөлінбес бір бөлшегі.

Фразеологизмдер жазу, сөйлеу тілінің ажарын кіргізіп, құдіретін арттыра түсетін, көңілдегі ойды бейнелеп, астарлап, өзіндік бояу – нақышымен жеткізетін, көркем сөз қазынасында қорланып, қолдануға дайын тұратын, қалыптасқан сөз тіркестері [1, 8].

Тілдік құрылымның ойлау мен бағалау нәтижесінде құрылымдық өзгерістерге ұшырауы сөздер мен сөз тіркестерінен, әрбір авторға тән айрықша сөз қолданыстарынан көрінеді. *Кірсіз ақыл, үміттің үйі, жүрек ымбалы, күнше бату, ой жемісін теру*, т.б. қолданыстар – Шәкәрім шығармаларына тән, жеке авторлық қолданыстар, ақын ретіндегі дара стильдің қалыптаса бастауының айғағы, дәлелі.

Шәкәрім өлеңдерінде іс-әрекет, қимылды білдіретін, өз алдына ерекшеленіп тұратын сөз тіркестерімен қатар бұрыннан белгілі, қалыптасқан, тұрақталған сөзтіркестері көптеп кездеседі: *У ішу, жын қағу, көзін шел басу, ғибадат қылу, талақ ету, құдай ұрды, көңілге тоқу, мін қазу, ақылға сынату, қара тастай қату (өлу)* т.б.

Шәкәрімнің жеке – дара қолданысына жатқызуға болатын ілгеріректегі ақын-жыраулар тілінде ұшыраспайтын жаңа тіркестерге: *мат қылу, көңілі жанды өлмейді, тәні жанды өледі, нысаппен ойлау жарға шоқыну, жүрегі жалын болу, қайыңды талға жалғату*, т.б жатқызуға болады. Осы келтірілген мысалдардың ішінде *көңілі жанды өлмейді, тәні жанды өледі, нысаппен ойлау* – Шәкәрімде ғана кездесетін, стильдік бояуы қанық тұрақты тіркестер.

Сөз өнеріндегі көркемдік-бейнелілік оның ең қуатты эстетикалық құралы, талғам биігінің өлшемі. Шеберлік тұтас көркем шығармаға жан беруші - суреткердің даралық стилінің көрінісі. Мысалы, түрлі бейнелеуіш құралдар арқылы бейнеленген, сөзбен салынған суреттерден сол суреткердің шеберлігін байқаймыз. Шәкәрім поэзия әлемінде сезім күйін шертер, ой танымын тереңдетер ойшыл-сыршыл із қалдырған суреткер-ақын.

Шәкәрім жаңашылдық дегенде, қазақтың қасиетті сөз өнерінде бар жауһар теңеуден, аталы сөзден қашпаған. Ретін тауып өз поэзиясында тұрақты тіркес, фразеологизмдерді шебер қолданған.

Фразеологияның тілімізге образды, бейнелі және мәнерлі рең беруде тіліміздің эмоционалды-экспрессивті болуын арттыруда зор мәні бар.

Бетке айту – шындықты көзге айту, тура өзіне айту. Көзге жылпың көріну – бояма бет, жағымсыз адамдар туралы, сыртқа қылпың. Тұрақты сөз тіркестері: қақпан құру, іштен тыну, көзі ашылу, қанжар байлау, белді бекем буу. Ендігі бір фразеологиялық тіркестер алуан түрлі мағына, зат және табиғат құбылысы жайында ұғым береді. Іс-әрекетті бейнелейді. Ондай сөздерді Шәкәрім тұтастай алып қолданады. «Көппен көрген ұлы той» [1, 38-б], «Жығылған жан күреске тоймас» [1, 39-б], «Қашқан жаудан құтылар» [1, 35-б], «Молданың ісін қылма» [1, 62-б], «Сынық ине, сыдырым таспа» [1, 76-б], «Арамнан жиған мал дәулет емес» [1, 78-б], «Есің барда елің тап», «Қазақтың жаманы болмас, жаманнан аман болмас» [1, 36-б], «Бүлінгеннен бүлдіргі алма» [1, 95-б] осылайша жалғаса береді. Сондай-ақ «Адал десе тік тұрар төбе шашы [1, 82 б.]; «Айта алмайсың дұрысын, Ала аяқ бәрің ұрысың» [1, 149 б.]. Тұрақты тіркестер поэтикалық тілдің қуатын байқататын көркемдік элемент. Шәкәрім лирикасының тілінде қолданылған тұрақты сөз тіркестері көпшілігі жалпыхалықтық тілдік элементтер. Мысалы, Шәкәрім жұмсаған буыны құру, қас қараю, қабағынан қар жауу, көңілі басылу, үмітін үзбеу, көңілі толу, жүз құбылу, соққы жеу тәрізділер жылдар бойы қалыптасқан халықтың тұрақты тіркестер поэтикалық тілдің қазынасы болады. Шәкәрім көбінесе қазақ тіліндегі тұрақты тіркестерді мағынасына жалғастыра өз ой түйдегін тұжырымдап тізіп, мақал мен мәтел тәріздес қанатты сөз тізбегін де жасайды. Мысалы: «Жылы-жылы сөз айтса, Жылан інінен шығады. Қатты сөзбен бет қайтса, Надан дінінен шығады» [1, 146 б.] деген тұрақты тіркестің өлеңдегі қолданысында пайда болған бұл жердегі өзгерісі ақынның айтпақ идеясын дәл, әрі әсерлі етіп беру үрдісінен шыққан.

Шәкәрім шығармаларындағы фразеологизмдердің экспрессивті-стилистикалық қызметі – тілдік қарым-қатынаста ойдың эмоционалдық бояуын күшейтіп, мәнерлі көрік беріп жеткізетіндігі. Адамның көңілсіз күйін сипаттайтын екі иығы салбырап, еңсесі түсіп немесе көңілі жүдеу, қабағы салбырау, көңілі қараю фразеологизмдері адамның көңіл күйінің экспрессивтілігі әлдеқайда әсерлі екенін көрсетеді. Мысалы:

Қабекеңнің қабағы қарыс түсіп,
Мінеки сондағы айтқан бір жұмбағы.

Фразеологизмдер, бір жағынан, тіл көркемдеуіш құралы, екіншіден, ой көркемдігінің сипаты болып саналатындығы белгілі. Фразеологизмдердегі ой

дүниесіне орай, орыс ғалымы А.И. Федорованың пікірін айта кетсек: «В живой разговорной речи употребление фразеологизмов как образных средств позволяет конкретизировать предмет мысли, передавая при этом эмоциональное отношение к нему» - дейді [3, 8 б]. Фразеологизмдердің қолданылатын ортасына және экспрессивтік сипатына қарай үш салаға топтастыру тәжірибесі қалыптасқан: стильаралық фразеологизмдер, ауызекі-тұрмыстық фразеологизмдер, кітаби фразеологизмдер.

Шәкәрімнің шығармаларында көбінде ауызекі-тұрмыстық фразеологизмдер орын алған. Бұл фразеологизмдердің ерекшелігі – жалпылама қолданыстағы синонимдерімен салыстырғанда айқын байқалады.

Мысалы: «Сүйтсе де үміт үзіп өлмек жаман.... *Үміт үзді, күдер үзді* – деген түңілді, болады деген ойынан шықпады дегенді білдіреді.

Немесе: Матай қызды, Тобықты Кебекті іздеп,

Шатаққа соқты сөйтіп сөз аяғы. Шатаққа соқты немесе шатақ болды дегенді дау шықты синониммен көрсетуге болады.

Немесе: Ей батыр, сен жатырсың ұйқың қанбай,

Мен жүрген бір сорлымын бағым жанбай.

Мұндағы бағы жанбаған дегенді бақытсыз, сор маңдай болды, бақытсыздыққа ұшырады деген жалпылама қолданыстағы синонимдерімен түсіндіруге болады. Ақын ғашықтардың ішкі әлемін, сезім құбылыстарын, ақ ниеттерін, таза армандарын, күмәнсіз өзара сөйлескен сөздерін де, ерекше ықыласпен ден қойып, фразеологизмдерді шебер таңбалай отырып суреттеген.

Бұл да Абай қалаған мектептің жарқын үлгісі деуге толық негіз бар. Сыншылдықтың жағымды һәм жағымсыз тұсы болса, Шәкәрім жағымды тұсын шебер пайдалана білген.

Жалпы айтқанда, Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармаларындағы фразеологизмдерді қолдануы, олардың мағыналық байлығын, алуан қырлы қасиеттерін, сан түрлі бояуларын мейлінше мол, әрі орынды пайдалану үлгісін жасай отырып, ақындық шеберлігінің қуатын көрсетеді.

Сонымен, Шәкәрімнің лирикасы көркемдік-жанрлық, эстетикалық қуаты ерекше қазақ әдебиетінің, жалпы халық мәдениетінен ерекше орын алатын ұлттық құндылық деп айта аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Шәкәрім Қ. Шығармалары. Алматы.: Жазушы, 1988. – 547б.
2. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы.: Ғылым. 1977. –712 б.
3. Фразеологический словарь русского литературного языка конца XVIII-XX в. Том I. Под редакцией А.И. Федорова. –Новосибирск: «Наука», 1991. – С 307.

UDC 725.94

Aidarbekova A., Makizhanova A. (22-ARK-1, EKTU), Kalelova I. (EKTU)

DEVELOPMENT OF ARCHITECTURE IN KAZAKHSTAN

Annotation. In this article, we describe the peculiarities of Kazakh architecture from the ancient period until nowadays. Architecture is a source of rich information about the culture, modern development and past of any state. There are many architectural monuments on the territory of the republic. Modern architecture of Kazakhstan with independence found itself on a new round of its development.

Key words: monument, museum, masterpiece, construction, mausoleum.

Kazakhstan for many centuries was the birthplace of many tribes and peoples. Kazakhstan land has a rich architectural heritage. The country has long been a bridge between East and West. The peculiarity of Kazakh architecture is that something new is closely intertwined here, but the old is not abandoned. Looking at the architecture of Kazakhstan, one can see that the ancient schools of architecture have contributed to its development. There are many architectural monuments on the territory of the republic. You should definitely visit Otrar, the ruins of the city keep traces of the conquests of the great Genghis Khan.

Some of the most beautiful architectural monuments are religious buildings. Mausoleums and mazars stand out among them. The most famous are the mausoleums of Babadzhi Khatun and Aisha Bibi, the mausoleums of Zhoshy Khan and Alasha Khan, the mausoleum of Kara Khan in Taraz. They delight visitors with their beautiful architectural composition and various decorations. Babaji Khatun Mausoleum is 18 km away from Taraz city. It amazes with its simplicity, but at the same time grandeur. This building is in the form of a cube, crowned with an almost destroyed dome.

Aisha-bibi mausoleum can be called a pearl of architectural art. In it, you can observe the amazing harmony of different architectural styles. Some people call this mausoleum a living museum, where the key to understanding the traditional architecture of the people is located. The mausoleum is cubic in shape, columns rise along the edges. Decorated walls delight the eye with their variety of ornaments.

Another masterpiece of architecture is located in Central Kazakhstan - the mausoleum of Alasha Khan. The building has strict proportions and discreet decor. It is located on a hill, which makes the mausoleum.

The city of Turkestan is famous for the monument of the late XIV - early XV - the mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi, erected by order of Emir Timur. The complex is located in the very center of the city. The height of the building is 37.5 meters. It has 35 small and large rooms. The outside of the mausoleum is amazingly beautifully decorated. The mausoleum is lined with glazed bricks and colored ceramics.

Kok-Kesene mausoleum serves as a striking example of architecture. Located near the town of Sygnak. Outside, it is lined with white and blue bricks. To date, the monument is almost destroyed.

In the 19th century, new types of structures appeared in South Kazakhstan. This

is the mausoleum of Rustambek in the village of Tasty and Sagyndyk. It is an unusual pentagonal type of building. The mosque-madrasah complex built in Zharkent occupies a special place in the architecture of this period. The main building is surrounded by a beautiful park. The whole complex is decorated with decorative carved plates. In Almaty, Kyzyl-Tan is located - the building of the former Vernensky trading house. The building has a rectangular symmetrical shape. The structure is decorated with figured pillars and carved cornices.

A new architectural structure is the mausoleum of Abai. It is located in the Zhidebay tract in the East Kazakhstan region. The monument was built on a mountain. It has a tower-like shape. The multifaceted dome reflects centuries-old building traditions. A socio-economically weakly expressed turn of the century marked the beginning of a stage that ended in Kazakhstan, in fact, a whole era, including in the field of development of architectural and artistic forms. A number of trends that continued to evolve determined architectural trends throughout the period. Innovations were practically non-existent. The completion of the stage falls on the end of the 1910s.

In the second half of the 19th and 20th centuries, social, scientific, and technological shifts brought about the emergence of new functions, constructive systems, artistic means of architecture, and industrial construction methods. In the cities of the republic, the construction of large public buildings and the construction of entire blocks with new houses with household, cultural and healthcare facilities began. The transfer of the capital of the republic to Alma-Ata in the late 1920s contributed to the rapid growth of the city. In the mid-1960s, in the urban planning of Kazakhstan, planning projects were carried out for the largest cities of the republic: Ust-Kamenogorsk, Karaganda, Temirtau, Ekibastuz, Kentau.

Construction in rural areas of the country acquired a wide scale. In the 1970s - early 1980s, the reconstruction and development of the city of Alma-Ata was of an experimental and demonstrative nature. The buildings of the hotel "Kazakhstan", the health-improving complex "Arasan", the high-mountain sports complex "Medeu", the Palace of the Republic and others are distinguished by high artistic and aesthetic merits. Among the architectural complexes symbolizing the independence and sovereignty of Kazakhstan are the residence of the President (1995) and the Independence Monument (1996), erected on the Republic Square in the city of Alma-Ata. The architecture of the new capital of the state, the city of Astana, and reflects all the achievements of Eurasian architecture. The master plan was based on the sketch ideas of the famous Japanese architect Kisho Kurakawa.

In the traditional culture of the East, monuments and architectural structures are always symbolic. Baiterek was no exception. This is a popular place among tourists, as it offers breathtaking panoramas of the city. For the Kazakhs, it has become a symbol of the onset of a new stage in the history of the country, and the world community perceives Baiterek as the embodiment of the independent state of Kazakhstan. The President of the Kazakh Union of Architects, Professor Akmurza Rustambekov, developed the project of a unique structure. Construction started in 1996, and in 2003, the monument was unveiled. The author of Baiterek managed to achieve his goal and embody the harmony between the ancient spiritual culture of the Kazakh people and modern technologies, symbolizing the country's striving for the future. About 20 years

have passed since the transfer of the capital, and with the acquisition of legal status, Astana acquired its own tourism and architectural brand, which is embodied in the most original buildings and monuments. Baiterek, the Palace of Peace and Australia, the Transport Tower, Khan-Shatyr and others have long been discovering the world around them. However, there are architectural masterpieces of the capital, which are only gaining their fame and recognition among foreign tourists. In the summer of 2017, Astana hosted a grand event on a global scale - the international exhibition EXPO-2017, dedicated to the energy of the future. This year for Astana has become a period of emergence of new architectural solutions. The main symbol of the exhibition was the pavilion of Kazakhstan - the Sphere "Nur Alem". This object became the largest glass spherical building in the world. Its characteristics are impressive: 80 meters in diameter, the height of the ball is more than 100 meters. The construction of the facility took more than 13 thousand tons of metal; this is more than it took to build the Eiffel Tower in Paris. Special glasses are used - curved with heavy-duty quality. At the top of the ball are wind generators that supply electricity to the entire building. "Nur Alem" is a real symbol of a modern eco-friendly country. Another building made by the legendary British architect Norman Foster. This is the Library of the First President of the Republic of Kazakhstan. The total area of the facility was 30 thousand square meters. This nine-story building has become a prime example of sustainable architecture, with a glass surface that is able to accumulate solar heat even in winter. The library has a special roof structure with a diameter of 81 meters. The entire interior of the complex is centered on a central atrium with a diameter of 26 meters.

One of the most significant buildings is the State Opera and Ballet Theater "Astana Opera". The theater building is the embodiment of the best traditions of world architecture, with the presence of Kazakh national motifs in the design. It took about three years to build the object, and today, in addition to the temple of art, it has the status of an architectural monument of national importance, and is the largest cultural building in Central Asia. The main hall of the theater can accommodate 1250 spectators. Moreover, the hall and the stage have unique acoustic features that allow the music and voice of the artists to spread evenly around its entire perimeter. The scene, balconies and chairs are decorated with rare wood species. As the theater, staff say, over time, the quality of acoustics will improve, as the tree changes its property from year to year.

The architecture of Kazakhstan with independence found itself on a new round of its development. And the transfer of the capital from Almaty to Astana allowed architects from all over the world to compete for a chance to realize their wildest fantasies not only on paper, but also to put them into practice, thereby perpetuating their names for centuries, both in the history of world architecture and Kazakhstan.

UDC 004.896

Adilkhanov A. (22-ISK-1, EKTU), Kusainova E. (22-RTK-, EKTU),
Toktargaliyeva K. (Senior Lecturer, EKTU)

ROBOTS IN HUMAN SOCIETY

Annotation. In this article, we consider several facts from the history of robotics development, the ways how they are performed and in which areas can be used. Despite the usefulness of technology, robots are not yet used everywhere, as we are often shown in many sci-fi movies, so the main reasons of this issue are discussed thoroughly. Also we study the development of autonomously controlled vehicles, as well as the future prediction for the development and implementation of robots in human society.

Key words: robots, smart machines, programming, control systems, drones, gadgets, home appliances.

Robots are automated machines that are capable of performing human functions while interacting with the world around them. People have been dreaming about them since ancient times, and now these mechanisms are entering our society with great speed. Their main purpose is to make our lives more comfortable, improve working conditions, free "hands" from complicated work processes and increase productivity. Robots are most often found in industry, where they have been able to fully automate most production tasks. But smart machines are also increasingly used in the military, medical, service and consumer sectors. And if earlier they performed only repetitive routine tasks according to the program, now their level has reached new heights, allowing to interact with us, communicating in their machine language, understanding our gestures and emotions. In addition, using specialized platforms, everyone already has the opportunity to influence the industry, create their own programs and add new features to robots. Thus, evolving from simple auxiliary mechanisms, robots have all the chances to enter our society and become our friends.

Let's note a few interesting facts from the history of robotics development. The first signs of robotics have been observed since antiquity, when people dreamed of giant bronze machines that could help them fight their enemies and conquer new lands. There is evidence that the prototypes of today's robots were mechanical figures found in the notes of the Arab inventor Al-Jazari around 1136 - 1206. The first person to present a drawing of a humanoid robot was the great Leonardo da Vinci around 1495. The drawing represented a model of a mechanical knight who could sit, stand, move his arms and head and possibly grasp objects. But it is not known whether Da Vinci ever attempted to make this mechanism a reality. In the 16th and 17th centuries in Western Europe, engineers began to construct automatons, human-like winding mechanisms that could perform quite complex actions. The most famous of these was the "Spanish Monk" robot, which was invented around 1560 by the mechanic Juanelo Turriano for Emperor Charles V. The automaton was about 40 cm tall, capable of walking, punching himself in the chest with his hand, nodding his head, and even presenting a wooden cross to his lips. More notable progress in robotics was seen in the 18th century. For example, in 1738, French engineer Jacques de Vaucanson assembled the world's first android capable of playing the flute. Since the 19th century,

inventions began to make more practical sense. In 1898, the famous physicist Nikola Tesla introduced to the public a miniature radio-controlled ship. Initially, this invention seemed a little bizarre. But later his ideas began to be implemented and became widely used. 1921 - Mechanisms finally acquired the clear term "robot" thanks to the Czech writer Karl Čapek and his play entitled "Rossum Universal Robots." Remarkably, Čapek did not call machines with this word, but living human beings created in a special factory. But the term caught on in science and gave life to all automated devices. In the mid-20th century, particularly in the 1950s, mechanical manipulators began to be developed to interact with radioactive materials. These robots copied the hand movements of a person in a safe place. In 1968, Kawasaki Heavy Industries, Ltd. of Japan produced the first industrial robot. Since then, Japan began to strive vigorously to become the world capital of robotics, and it succeeded. Although robots were originally developed in the United States, they were imported to Japan in small quantities, where engineers studied them and used them in production. The commercial distribution of robots began in the 1980s. Technological advances were moving toward better control systems. Companies such as Unimate, Hitachi KUKA, Westinghouse, and FANUC developed sensor systems for their robots, making them more sensitive to the tasks they perform. In the late 1990s and early 2000s, the industry began to grow and develop actively, with new controllers, programming languages, the first robots launched into space, and the emergence of machines that create robots. At that time also appeared new humanoid robots, such as the Canadian Aiko, which imitates the human senses (touch, hearing, speech, vision), ASIMO - a humanoid of the Japanese company Honda, a robot-dog AIBO, created by Sony and others.

- In 2005, the robot-humanoid RoboThespian from the British company Engineered Arts came out. Having gone through several modifications, it became the best platform for communication and entertainment. In the same year, the world saw BigDog - a four-legged combat robot created by Boston Dynamics.

- In 2008, the humanoid friendly robot NAO came out, designed to work in homes, universities and laboratories and offering help in scientific research and education.

- In 2011, NASA's first robotic astronaut, Robonaut-2, was sent to the ISS.

The last five years have seen a broad surge in robotics in all fields, from advanced manipulators to humanoids that look like living people, have a wide range of emotions, and completely copy our facial expressions.

Obstacles. Despite the usefulness of technology, robots are not yet used everywhere, as we are often shown in many sci-fi movies. This is due to a number of factors. First, our infrastructure - roads, streets, buildings and our homes - is simply not ready for it. Robots perceive the world differently and are not even able to distinguish a chair from a table, let alone the constantly changing conditions of our lives. Secondly, the legal system of states is not ready: the use of robots requires appropriate laws for them to "peacefully" coexist with us. After all, if not the robots themselves, then someone else should be responsible for their actions. Third, some researchers argue that we need to be wary of these mechanical workers because, with the further active development of artificial intelligence, they could literally enslave us. These fears are too much of a deterrent to the research and diffusion of robotics. Of course, there is no

denying that there are plenty of global risks that can arise when using a superhuman mind not programmed for unconditional loyalty to humans. But the future is still in our hands, and we have the power to change it, especially since robot programming is now becoming more open and accessible to the public. We just need to learn how to use these possibilities correctly.

Robots today. As mentioned earlier, the largest industry where robotics is used is industry, particularly the automotive industry. Manipulators operating in factories vary in size and functionality depending on the type of task performed - assembly, welding, cutting, and painting. Along with them, there are unloading and loading robots, packers, sorters, molders and other mechanisms that replace humans in routine, repetitive tasks in production. The leading companies in industrial automation are KUKA (Germany), Fanuc (Japan), Kawasaki (Japan), ABB (Switzerland), Denso (Japan) and others. At the same time, the market for collaborative robots, which can work with people on the same production line without harming them, is taking on a new dimension. These are the manipulators from Universal Robots, as well as the new generation Baxter and Sawyer industrial robots from Rethink Robotics. In recent years, the whole world has been closely following the development of autonomously controlled vehicles that will transport people without them being involved in the process. Right now, the closest thing to unmanned cars is the Uber cab service. But progress in developing the technology is regularly demonstrated by manufacturers such as Ford, Mercedes, Toyota, BMW, and Tesla. Robots are also actively used in agriculture. Often, these are radio-controlled tractors and plows, but drones are increasingly being used by farmers to map their land and regularly inspect crops. And what kind of robots are used in everyday life? Of course, the first place here belongs to robot vacuum cleaners, which have become indispensable assistants for cleaning in the house. The leader among the manufacturers of these devices is the American company iRobot and its vacuum cleaner Roomba. The latest models of the manufacturer have improved navigation and pairing with your smartphone. This addition opens up new opportunities for ordinary users, who can add more functions to the robots through special applications. Lawns are taken care of by automated lawnmowers, which are equipped with an array of sensors to drive safely and cut grass over large areas. Pools are taken care of by small wheeled robots that move independently along the bottom of the reservoir, clean the walls and steps, and filter the water. In addition, drones are gaining in number and have long since transitioned from purely military applications to civilian ones. Drones are used for a variety of tasks, from entertainment to surveillance and professional video recording. The leader in this sector is the Chinese manufacturer DJI. Their latest device, the Spark, is considered the most advanced selfies drone, launched and controlled by gestures. Smart home systems are also becoming more widespread. Whereas earlier such "automation" consisted of slapping hands in order to turn on the light, now a man does not need to keep track of anything - all the power is in the hands of the electronic manager, a robotic control center, which are subordinate to all home appliances from security systems and lighting to the coffee maker and washing machine. Moreover, the user can add the functions to the system that he or she needs. For example, he needs to set the washing machine to run at times when the meters are in "night mode" to save on energy costs. To do this,

he needs to construct a corresponding smartphone app, which will help him stay in touch with the house and control home automation from almost anywhere. An auxiliary gadget can be an echo speaker (Amazon Echo, Google Home, and others), which allows you to control all the appliances in the house with voice commands. Or robotic assistants that act as organizers, alarm clocks, and multimedia players. When connected to the Internet, they report the weather, tell you the news, provide information about traffic jams in your city, and more. And thanks to the open access to programming, they can be made into great assistants for children's studies, entertainment for the elderly, and even toys for pets. As you can see, robots have already entered our lives in the form of a variety of smart gadgets, home appliances, and smart systems. However, smart machines are still very far from the ideal image created by human imagination. All they can do is execute human-programmed commands. But engineers are striving hard to make machines truly capable, and to make interaction with them easier, more natural, and most importantly, accessible to the average person.

Predictions for the future. Every year, experts and analysts present us with a new world where faith in the supernatural is replaced by faith in science and technology. A world where you can learn and work from the comfort of your own home. The Internet will blur the borders between countries, and robots will do almost everything for us. Google CTO Ray Kurzweil, in his predictions about robotics and information technology, suggests that personal robots capable of fully autonomous, complex actions will become as commonplace as refrigerators or washing machines by 2027. And unmanned cars will fill the roads entirely in 2033. No matter how comforting or frightening the predictions are, scientists and engineers are still facing a number of problems. The main one is the severe limitations of state governments in the adoption of robotics, which are accompanied by a lack of product quality and safety standards. Another problem that must be solved before robots can be massively adopted is the availability of software and hardware. The high cost of manufacturing materials and equipment prevents manufacturers from lowering the price of their robots. For example, medical devices such as exoskeletons, which would help many people with disabilities to live and move around normally, are very expensive. So far we have only robotic cleaners, drones, and personal assistants available to us, but it is encouraging that soon we will have the ability to make these devices more functional without depending on manufacturers. Plus, ordinary people are not yet mentally ready to accept robots that look like them. This is primarily due to a lack of information about what advances scientific and technological progress has made. On top of this, people have a misconception about robots, which have been presented many times in science fiction movies. Some still perceive the word "robot" as something like "Terminator" or the droid from "Star Wars. In fact, nowadays even a child can build and program a robot. We need to push the boundaries of knowledge, read more and watch interesting videos about real-world devices that can make a big difference in our daily lives.

REFERENCES:

1. Muhazhanova G. SH., Mirzaev F.F. Cifrovye tekhnologii v zheleznoj doroge [Digital technologies in railroads] // Scientific works of M. Auezov South Kazakhstan State University. – 2018.

2. Bochkarev, A. A. Logistics of urban transport systems: a textbook for secondary vocational education / A. A. Bochkarev, P. A. Bochkarev. - 2nd ed., revised. and additional - Moscow: Yurayt Publishing House
3. Shumaev, V. A. Fundamentals of logistics: textbook.
4. "Robotics," Techopedia. Accessed March 7, 2023.
<https://www.techopedia.com/definition/2397/robotics>
5. "The History of Robotics: Timeline," All About Robotics. Accessed March 7, 2023. <https://www.allaboutroboticsurgery.com/history-of-robotics-timeline/>
6. "A brief history of robotics," The Robot Report. Accessed March 7, 2023. <https://www.therobotreport.com/news/a-brief-history-of-robotics/>
7. Čapek, Karl. R.U.R.: Rossum's Universal Robots. London: Penguin Books, 2004.
8. Russell, Stuart J., and Peter Norvig. Artificial Intelligence: A Modern Approach. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, 2010.
9. "The Future of Robotics," The Economist. Accessed March 7, 2023. <https://www.economist.com/technology-quarterly/2017/06/08/the-future-of-robotics>.

UDC 621.39

Kadesova A. (22-RTK-1, EKTU), Sairamgazy E. (22-RTK-1, EKTU),
Toktargaliyeva K. (EKTU)

IMPORTANCE OF RADIO COMMUNICATION

Annotation. In this article, we consider radio-engineering devices, which are widely used in various fields of science and technology. All these devices are united by one common feature related to the fact that each of them works with information by transmitting, receiving and processing electrical signals, which are electromagnetic waves. We also study a rapid development of new information technologies for data transmission, the so-called Bluetooth wireless technology and an important difference from previous standards, which will be the transition from the gigahertz to the terahertz range. Thus, we can conclude that it is a highly qualified specialist in the field of radio engineering, radio electronics and high information technologies for transmitting, receiving and processing information that determines the level of development of society as a whole.

Key words: communication, transmit, wireless, device, access, technology, network.

How many professions do you think there are in the modern world? Which of them is the most highly paid and in demand? What are the features and differences between the specialties? So, approximately how many professions do you think there are: ten, twenty thousand? There is no exact figure, but according to unofficial data, there are now more than forty thousand professions in the world. Each of these professions has its own branch and classification? In modern times, one of the highly paid and in-demand professions is IT sphere. Computerization of all spheres of life of a modern person requires the training of specialists who are able to effectively apply information and communication technologies in their professional activities. Under these conditions, basic information competence becomes a universal skill necessary for mastering most professions. The means that provide access to information resources include:

COMPUTER:

- personal computers;
- information networks;
- means of storing a large amount of information;
- local computer networks;
- artificial intelligence systems;
- means of communication;
- electronic means of educational purposes.

In the field of education, information and communication technologies are playing an increasingly significant role, subdivided into these types: Software products that ensure the quality of development (for example, office programs that allow you to prepare for lessons, lectures, seminars). Special technologies through which the search and transfer of material are carried out. Telecommunication technologies that provide communication between participants in the educational process.

To get to know the profession voiced earlier - telecommunications - radio engineering, it is worth voicing the achievements that have been made today. Radio engineering is the science of electromagnetic oscillations and the branch of technology

in which these oscillations are used to transmit, receive and extract information contained in the received signals. Thus, radio engineering devices are widely used in various fields of science and technology. All these devices are united by one common feature related to the fact that each of them works with information by transmitting, receiving and processing electrical signals, which are electromagnetic waves.

Since its inception, radio engineering has undergone a significant leap and, in the form of various technical devices, accompanies a person everywhere. At present, it is difficult to imagine a field of science and technology where the achievements of radio engineering would not be used. Not only sound and television broadcasting, but also cellular telephony, space telephony, personal means of communication have already become firmly established in everyday life.

Currently, there is a rapid development of new information technologies for data transmission, the so-called bluetooth wireless technology. This technology allows you to create a local computer network within a radius of 20...100 meters, which ensures the operation of a whole range of devices: computer, mobile phone, printer, various household appliances, etc. The usable operating frequency range is currently defined as 2.4-2.4835 GHz. This wireless technology allows you to control various devices, both based on a computer and without using it. Almost all devices already have certain nodes for processing, converting and transmitting information. The main element that provides wireless communication are Bluetooth adapters connected to the computer's USB port. Image-1 Application areas of bluetooth wireless technology

Recent years are characterized by the rapid development of radio communications, the revival of interest in radio technologies. The desire for globalization and personalization, the desire of consumers to be connected anywhere, anytime and at the highest speed. For example, just yesterday we saw a 5g connection as fast as the speed of light at the global football event in Qatar World Cup 2022, as today, South Korea already announces that it will launch 6G by 2028. 6G networks will be able to transfer data hundreds of times faster than 5G: data transfer rates can reach one terabit per second.

Another important difference from previous standards will be the transition from the gigahertz to the terahertz range. Thanks to this, 6G will expand coverage areas by several hundred times. For example, communication will be possible underwater, at great heights and even in space. At the same time, transmitters and other network equipment will have low power consumption. Thanks to 6G, quadcopters, which are used to monitor forest fires and search for missing people, will be able to immediately report their coordinates (if there is network coverage in places where drones are located). Now all coordinates are recorded on the memory card.

Significant changes are also expected in healthcare. It is planned that 6G will allow the practice of remote surgery and streamline healthcare workflows.

6G networks will be able to provide a high-quality connection when a user moves in space at speeds up to 1,000 km/h, both when traveling by high-speed train and when traveling by plane.

Basically, people consider several details when choosing their future profession: a childhood dream, a family line (great-grandfather, grandfather, father), a conscious choice, hopelessness, financial situation, the internal situation in the area (in the

country, in the region), its relevance, the near future, its stability, etc. Based on this people eventually stop in one area or find their favorite business in the future.

Radio turns out to be an easy way of entertainment, diverting people from worries, stress, and troubles. It easily connects to people because it is a live broadcast and hence, needs an identity and the voice of a speaker (be it announcer or RJ). It is a tool with lots of emotions like warmth, pain, and laughter. In the fast-moving life, people wish to collect all the information regarding politics, international affairs, and local news while doing main work and, radio fulfills the need, as it is a mobile and convenient medium. It enhances your imagination power because you listen to the words only.

Advertisers find radio affordable, cheap sources to target audiences with their products. Radio signals can cross the mountains and oceans and widely reach the audience in time. To promote a particular ad, advertisers focus on the audience of a region and select a product for advertisement, which would not be possible with other modes of communication. In this way, they cover many people at a time.

Mostly, people consider several details when choosing their future profession: a childhood dream, a family line (great-grandfather, grandfather, and father), a conscious choice, hopelessness, financial situation, the internal situation in the area (in the country, in the region), its relevance, the near future, its stability, etc. Based on this people eventually stop in one area or find their favorite business in the future.

It is a highly qualified specialist in the field of radio engineering, radio electronics and high information technologies for transmitting, receiving and processing information that determines the level of society development as a whole.

REFERENCES:

1. Kovalgin, Yu. Stereophonic broadcasting and sound recording / Yu. Kovalgin. - M.: Hot line -Telecom, 2007.
2. Kovalgin, Yu.A. Stereophonic broadcasting and sound recording: Textbook for universities. - stereotype. / Yu.A. Kovalgin, E.I. Volodin, L.N. Katznelson. - M.: RiS, 2014.
3. Kovalgin, Yu.A. Stereophonic broadcasting and sound recording: Textbook for universities. - stereotype. / Yu.A. Kovalgin, E.I. Volodin, L.N. Katsnelson. - M.: Hot line -Telecom, 2014.
4. Makeenko, M.I. USA Broadcasting and Television in the New Century: Structure, Economics, Strategies: Monograph / M.I. Makeenko. - M.: MGU, 2010.
5. Richter, S.G. Digital broadcasting. 2nd ed., revised / S.G. Richter. - M.: GLT, 2012.

THE MAIN DIFFERENCES BETWEEN AMERICAN ENGLISH AND BRITISH ENGLISH

Annotation. It is well known that the language spoken by the British is significantly different from, it would seem, the same speech, but in the American version. The article presents a comparative characteristic of the American and British versions of the English language. The main differences in spelling, pronunciation of words, as well as the main lexical and grammatical differences are considered.

Key words: British English, American English, mother tongue, difference, pronunciation, vocabulary, grammar, spelling, language, spoken English.

English is the mother tongue of 500 million people in the world. It is used by residents of the UK, USA, Australia and dozens of other countries. It is not surprising that with such a geography of distribution, the English language has many different dialects. Basically, the most famous of them are British (Royal) and American English.

British English is the language of the inhabitants of Great Britain, as well as colonists from England, who actively inhabited the shores of North America in the 17th and 18th centuries. The large-scale colonization of America by the British, the largest wave of which occurred in the 17th century, brought English to America, which began to take root in local languages and newcomers: German, French, and Spanish.

Due to the fact that by the time of the War of Independence in the United States, more than 80% of the settlers were English, English became the main language of the independent state.

In general, it should be noted that language cannot be called a constant value, it changes endlessly — some words appear, others age, new grammatical rules arise. The American English language, separated from England by thousands of kilometers of ocean and an undeveloped communication system, ceased to develop in the rhythm of British, but began to change independently among a large number of immigrants from different countries, which actually led to the difference in languages that we are seeing now. Over time, so many new features have been introduced into it at all levels that today it is impossible not to notice the differences between American and British English.

Starting to learn English, you may notice its interesting features. For example, there may be words that have a similar meaning, but at the same time differ in sound. That is why it is customary to distinguish British and American English. The question arises: which of them is still correct and is it worth focusing on any one option? Everything will depend on what the main purpose of your training is. Perhaps you are going to visit England? Or maybe you are planning a trip to the USA? Although, in any case, to broaden your horizons and replenish your vocabulary, it does not hurt to study both versions of English.

There is indeed some difference between the classic British version of English and its American version. The differences can be traced in the following aspects: pronunciation, vocabulary, grammar, spelling. Let's look at the main differences on these points.

Differences in vocabulary. Americans have created thousands of new words. Some of them have entered the English language of other countries and are even used by the British: for example, ‘hitchhike’. Some have entered other languages, enriched the world lexicon: for example, the words ‘teenager’ or ‘okay’. And the rest are used only in the USA – they are the main difference between the American and British dialects.

The basis of American vocabulary was formed in the period from the mid-19th to the mid-20th century, when industry and technology developed rapidly, and many new words appeared in the languages of developed countries. The UK and the USA created these words separately, so there are many lexical differences in the language. In British and American English, there are words that denote phenomena and objects from different industries: for example, ‘a railway’ in the USA is ‘railway’, and in the UK – ‘railroad’. American social, cultural, educational, political and other institutions were formed separately from British ones, which led to the emergence of their own terms, for example: the word ‘grade’ instead of ‘year’ to denote a class at school, ‘resume’ instead of ‘CV’ to denote a resume.

Americanisms make up a small percentage of the English vocabulary; after all, the basis of American English is the same words that the British use. However, these specific American terms are used in everyday life and are often found, which is why they cause misunderstandings between residents of the United States and Great Britain. There are many differences in American and British English vocabulary. Here are 10 common words in American English followed by their British English equivalents: American / British: elevator / lift, garbage / rubbish, vacation / holiday, truck / lorry, sweater / jumper, cookie / biscuit, French fries / chips, line / queue, parking lot / car park, silverware / cutlery.

American vocabulary is easily and quickly remembered while watching American movies and TV series in the original language. This is much more useful than memorizing lists: terms are accompanied by context and pronunciation examples.

It is also possible to note discrepancies between American and British spelling norms. As a rule, the American spelling is more simplified.

The difference in the spelling of words. American spelling as a whole is distinguished by a tendency to a more simplified spelling and a more significant assimilation of loanwords. There are cases when in England the difference in the spelling of a word plays a meaning-distinguishing role (for example, ‘ensure’ and ‘insure’), whereas in the USA all the meanings of this word correspond to the same spelling (‘insure’).

American English has been standardized in the corresponding dictionary by Noah Webster. In addition, the thing is that words with the same meaning and pronunciation in British and American can be written differently. For example, in British English there are words ‘colour’, and in American — ‘color’. And a few more examples: ‘favor’ — ‘favor’, ‘programme’ — ‘program’, ‘jewellery’ — ‘jewelry’, ‘theatre’ — ‘theater’, ‘dialogue’ — ‘dialog’. Even more words that differ in spelling can be found in the dictionary of American English. Below are three rules you can follow.

- Most words ending in -our in British English are spelled without the u in

American English (humour/humor, behaviour/behavior, etc.)

- Most words ending in -re in British English are spelled with -er in American English (centre/center, litre/liter, etc.)
- Many British English verbs ending in -ise are spelled with -ize in American English (realise/realize, organise/organize, etc.).

However, there are some differences in the way grammar is used. There are fewer differences in writing than in speaking.

Grammatical differences of American English. Difference one: Nouns. In American English (AmE), collective nouns are most often used in the singular. The British version (BrE) always uses the plural. But here it is necessary to take into account the general rule related to mentality - what is meant by the term (for example, individual members of the government or the government as a single authority): The government has cut spending. (AmE); Tom's family is/are coming to visit. (BrE)

At the same time, there are known cases of using a plural noun instead of a singular in American English, which is impossible in the British version; sports (AmE) – sport (BrE). Only in the American version of the language the noun "way" strengthens the word behind it: They are ahead of us, way ahead. I feel way better today.

Difference Two: Verbs. First of all, there is a definite difference in the use of verb tenses. So, instead of Present Perfect, an American can use Past Simple. The rejection of Perfect Tenses in spoken language has become commonplace for an American: I lost the keys. (AmE) - I've lost the keys. (BrE) ; Did you see my new dress? (AmE) - Have you seen my new dress? (BrE)

In American English, the modal equivalent of have to is colloquially synonymous with the modal verb must. Gradually, the displacement in the British version of the modal verb must begins: Do she has to buy that? (AmE) - Must she buy that? (BrE)

The linking verb to be with a singular pronoun in American English is often used in the plural: Aren't I lucky to have you around?(AmE) - Isn't I lucky to have you around?(BrE)

Difference Three: Preposition. The most significant grammatical differences between American and British English relate to prepositions. Basically, these differences can be observed in the prepositions: of, in, to, for, with, on, at, by:

at a quarter till three (AmE) - at a quarter to three (BrE), after nine (nine five) (AmE) - five past nine (BrE).

Americans tend to omit prepositions when the British use them extensively: Is he home? (AmE) - Is he at home? (BrE)

Difference four: Adjective. The adjectives slow, real, awful in American English are used mainly as adverbs: to drive slow (AmE) - to drive slowly (BrE), real nice (AmE) - really nice (BrE), I felt awful sleepy. (AmE) - I felt awfully sleepy (BrE)

Difference five. Be going to. Spoken English: AmE speakers often use be going to (and the informal short form gonna) when giving street directions, which is not a typical use in BrE. BrE speakers normally use imperatives (with and without you), and present simple or future forms with will: You're gonna go three blocks and then you're gonna see an apartment building on the left with 1228 above the door. (AmE)

Take this street here on the right, then go about two hundred yards till you come to a set of traffic lights. (BrE)

Difference six. Burn, learn, dream, etc. In BrE, we can spell the past simple and -ed participle of verbs such as burn, dream, lean, learn, smell, spell, spill with either -ed (learned, spilled) or -t (learnt, spilt). AmE prefers the -ed ending: She had dreamt of being a dancer when she was young. (or She had dreamed ...)(BrE)

As a boy, he had dreamed about being on the basketball team. (AmE)

Difference seven. Get. In BrE, the three forms of get are get (base form), got (past simple) and got (-ed form). In AmE, get has an -ed form gotten.

Difference eight. Shall. BrE speakers often use shall with I and we in statements when referring to the future, especially in more formal situations. AmE prefers will: I shall be back in a minute. (formal) (BrE) ; I'll call you early tomorrow morning. We will see what happens after the new company takes us over. (AmE)

Difference nine. Adjectives and adverbs. Really, real: In informal spoken AmE, speakers often use real instead of really before an adjective. This is considered non-standard by many AmE speakers: That's real funny! (BrE preferred form really funny) I thought it was a real good movie. (BrE preferred form really good film).

Difference ten. Well and good. AmE speakers often use good where BrE prefers well. However, the AmE form is becoming more common in BrE, especially after greetings such as How are you?, How's it going?:(AmE) How are you? I'm good. (BrE preferred form I'm well or I'm fine). It all worked out real good. (BrE preferred form really well).

Difference eleven. Tags. Question tags are much more common in BrE than in AmE, but a wide range of question tags are used in both varieties: She's Swedish, isn't she? (BrE); Elvis wasn't your favourite rock star, was he? (AmE). In informal situations, AmE speakers often use a tag with rising intonation in responses which show surprise or emotional involvement.

The tag has the same form as the statement the speaker is responding to (affirmative statement → affirmative tag; negative statement → negative tag). This is not common in BrE: I took the Chinese course last semester. (AmE) Oh, you diʔd? (BrE preferred form Oh, did you? with fall-rise or rising intonation) Yeah. Tags at the end of affirmative statements which have an affirmative form occur in both varieties but are quite rare in AmE: He works really hard, he does. (BrE); And so when she went to a nursing home, in the beginning, I think she kind of liked it. She did art work there, she did, yeah. (AmE)

There are and many other differences in grammar. It's the most difficult point. Grammar is always changing, and many new ways of using grammar in BrE come from AmE, because of the influence of American popular culture, American media and the Internet.

Differences in pronunciation. The biggest difference between English and American is precisely in pronunciation and intonation. British English and American sound noticeably different. The most obvious difference is the way the letter *r* is pronounced. In British English, when *r* comes after a vowel in the same syllable (as in *car*, *hard*, or *market*), the *r* is not pronounced. In American English the *r* is pronounced.

If a person at least somehow tries to indicate the presence of this sound in the words "part", "girl" and the like, then he probably adheres to the American pronunciation. British is also distinguished by the fact that its vowels sound more stretched, which gives it an aristocratic quality.

British English is a classic standard, other variants are subsidiary. It is worth studying a language with an emphasis on American specifics if you plan to study or live in the United States. In other cases, you should start learning English with the British dialect. Other variations can be mastered when the main linguistic base is formed in the head.

Which option should I choose to study? Philologists and teachers do not stop arguing about which English should be studied, because on the one hand, the British version can be considered classical and we simply have to study it, but on the other hand, there are much more native speakers of American English, which gives us greater freedom of communication, in fact, what we want to achieve by starting to learn a foreign language.

In fact, there is no big difference in which language you will study, because native speakers of both languages understand each other perfectly, which means they will understand you, so without a doubt just learn English

Thanks to the Internet, anyone can practice and maintain knowledge of the language at a certain level. When you need to get a reliable language base for further development or there is a goal to prepare for studying abroad, it makes sense to turn to experienced teachers.

REFERENCES:

- 1 <https://learnenglish.britishcouncil.org/grammar/b1-b2-grammar/british-english-and-american-english>
- 2 <https://www.englishdom.com/blog/otlichiya-britanskogo-i-amerikanskogo-anglijskogo>
- 3 British or American English: A Handbook of Word and Grammar Patterns (Studies in English Language), 1st Edition by John Algeo.- Cambridge University Press, 2006
- 4 British to American English: A Dictionary and Guide to the English Language by Louis McKinney. - Independently Published, 2020

УДК 811.111

Қазбеков М.Ж.(22-ЗКК-1), Кайролдина А.К. (старший преподаватель ВКТУ)

РОЛЬ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ В ГУМАНИТАРНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация. Реформа современного образования направлена на гармоничного развитие потенциал человека с учетом его персональных способностей, а также в целях устойчивого развития общества в целом. Для решения этой задачи необходимы гуманизация и гуманитаризация системы высшего образования, что позволит сблизить гуманитарные и естественные науки и будет способствовать развитию гуманитарного симбиоза научных знаний. Подобная конвергенция ведет к развитию науки и распространению нового знания. Рациональное использование инноваций регулируется общественными гуманитарными принципами, знание которых следует формировать в процессе подготовки специалиста.

Ключевые слова: гуманитарное образование; гуманитарный симбиоз; междисциплинарность; метакомпетенция; метамышление; управление знаниями; социальный капитал.

Развитие наук и технический прогресс второй половины XX века привел к кризису в сфере образования. Повышенный интерес к естественнонаучным и техническим знаниям потеснил гуманитарные и социологические науки в системе образования многих стран, что привело общество к необъективному видению и односторонней оценке реального мира в силу фрагментарности восприятия действительности. Образование, как общественный институт, частично утратило функцию полноценной передачи знаний о мире, а научные достижения не способствуют предупреждению разного рода кризисных ситуаций (экономических, политических, техногенных, социальных и др.

По мере осознания последствий техногенного развития необходимость возврата к культурным ценностям и духовному развитию человека становится все более актуальной. В западных странах изучение гуманитарных наук всегда считалось основой образовательного процесса. В России второй половины XX – начала XXI веков технократический подход практически вытеснил гуманитарные основы как неспособные вывести страну из критического политического и экономического состояния. Политические и экономические реформы в стране пробудили интерес молодежи к специальностям в этих областях общественной жизни, однако гуманитарное направление в образовании так и осталось невостребованным.

Сегодня гуманитарные науки привлекают все большее внимание, так как реализуют особое направление в системе общего образования. Этот подход заключается в обеспечении учащихся возможностью изучить такой комплекс дисциплин, который поможет молодым людям жить и работать в условиях глобализации: научиться соблюдать баланс сил в мире, преодолеть расовые и гендерные предрассудки, избегать кризисных явлений в мировом масштабе, а также жить во взаимодействии с окружающим миром. Целью современного образования является создание гуманитарного знания, не только как суммы знаний, а как целостной открытой структурой знаний, которая является частью системы общечеловеческих научных и культурных ценностей. При этом

возможность сочетания знаний из различных областей с учетом их профессиональной и гуманитарной ценностей, а также с точки зрения аксиологической сути способствует формированию целостной профессиональной личности и определяют траекторию непрерывного профессионального развития индивидуума.

Реформа системы образования в целом и возрождение гуманитарных наук предполагают смещение акцента с процесса обучения, направленного на концентрацию знаний, на процесс развития потенциала человека, способного приобретать необходимые знания и преумножать их с целью получения конкретного результата. При этом необходимо учитывать два направления реформирования: гуманизацию образования и его гуманитаризацию. Первый вектор предполагает увеличение гуманитарной составляющей в системе образования и, как следствие, восстановление гуманитарных основ в современном обществе, таких как социальная справедливость, духовность, справедливость, человеческое достоинство и др. Второй вектор в реформировании современного образования направлен на актуализацию гуманитарного знания и формирование учебно-методической базы для реализации реформ гуманитарного образования [6].

Одним из результатов реформирования образования должно стать сближение естественных наук с гуманитарными для создания единого культурно-образовательного и научного пространства, в первую очередь в вузе.

Подобная конвергенция научных знаний способствует развитию гуманитарного симбиоза, как взаимовыгодного сосуществования и взаимодействия различных областей науки, способствующего развитию и обогащению научного знания. При этом между различными научными областями сохраняется паритет, а трансдисциплинарность научного знания обуславливает функционирование, развитие и распространение нового знания. Кроме того, трансдисциплинарность создает условия для преодоления границ отдельных научных направлений и областей знаний и позволяет переосмыслить информацию вне предметных рамок. Подобный анализ информации с разных сторон ведет к созданию нового знания или решению проблемы. Выход за узко предметные рамки дает возможность определить место нового знания в общечеловеческой системе знаний и ее аксиологическую функцию. Данный подход закрепляет связи между естественными и гуманитарными науками. Причем, гуманитарные науки выполняют регулирующую роль, что предполагает использование научных достижений в гуманитарных рамках в целях устойчивого развития общества.

Таким образом, гуманитарная составляющая любого научного и образовательного направления становится необходимостью для специалиста как в области гуманитарных наук, так и в других сферах, для обеспечения профессионального роста с точки зрения междисциплинарного подхода с целью преодоления разнообразных проблем и адаптации к изменчивости современного мира.

Подобный подход требует перестройки учебного процесса: пересмотра учебных программ, изменения роли преподавателя, изменения направления

познавательной деятельности учащегося. В вузе важно сконцентрировать внимание на создании особых образовательных дисциплин, которые будут способствовать формированию широких взглядов учащихся с учетом междисциплинарных связей. Для этого необходимо сделать акцент на таких гуманитарных дисциплинах, как антропология, социология, международное право, политология, конфликтология и др. Кроме того, для подготовки специалистов гуманитарных направлений, а также для гармонизации гуманитарной и естественнонаучной составляющих негуманитарных специальностей следует развивать такие навыки, как критическое мышление, умение комбинировать и синтезировать знания из различных областей науки, а также развивать коммуникативные навыки для активного профессионального общения на родном и иностранном языках и расширения профессионального кругозора.

В условиях интеграционных общественных процессов, а также в целях устойчивого развития владение иностранными языками для специалиста рассматривается как одна из основных профессиональных компетенций. Возможность обмена профессионально значимой информацией не только на родном, но и на иностранном языке, необходима профессионалу для использования в профессиональной деятельности и постоянного профессионального роста. Выделяют несколько групп мотивов для овладения специалистом/студентом иностранным языком: коммуникативные, познавательные, ценностно-ориентированные, самоутверждение, перспектива профессионального роста. Данные мотивы взаимосвязаны и дополняют друг друга.

Коммуникативный мотив отражает потребность профессионального общения обучаемого на иностранном языке с коллегами, принадлежащими к другой культуре и/или профессиональной среде. Профессиональное общение предполагает обмен знаниями и умениями, а также профессиональный рост и расширение профессионального кругозора, что является познавательным мотивом. Приобретенные новые знания переосмысливаются специалистом и “встраиваются” в профессиональную систему знаний индивидуума на основе имеющегося профессионального опыта путем сравнения с информацией, полученной из других источников. Таким образом, новому знанию придается определенная ценность, а специалист получает возможность самоутвердиться в профессиональной сфере. Однако профессиональный рост обусловлен как общением с коллегами, так и получением информации из других источников (научная литература, профессиональные интернет-источники). Высокий уровень владения иностранным языком (языками) открывает разнообразные возможности для получения профессионально-ориентированной информации

Сегодня в обществе иностранные языки занимают особое место. С одной стороны, изучение иностранных языков является элементом гуманитарного образования, что способствует формированию и развитию метакомпетенций, необходимых для развития метамышления у специалистов. Умение мыслить абстрактно, а также одновременно использовать накопленные знания из различных научных областей значительно расширяют кругозор современного

человека и накопления социального капитала, что позволяет ему адаптироваться к постоянно меняющимся жизненным условиям и быть полезным современному обществу. Таким образом, иностранные языки реализуют функцию управления знаниями, а также выполняют мотивирующую, воспитательную, образовательную функции. Кроме того, обучение иностранным языкам не должно носить спонтанный характер. Гуманитарная образовательная стратегия должна формироваться с учетом региональной и федеральной языковой образовательной политики.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Белова С.В. Гуманитарная экспертиза как форма профессиональной рефлексии педагога // Вестник КалмГУ. 2012. No1 (13). – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/gumanitarnaya-ekspertiza-kak-forma-professionalnoy>.
2. Гневашева В.А., Луков В.А. Тема высшего образования в новейшей российской научной литературе//Журнал «Знание. Понимание. Умение» - [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.zpu-journal.ru/gumtech/education/articles/2007/Gnevasheva&Lukov/index.php/.
3. Кайль Ю.А. Ведущие мотивы при подготовке специалиста неязыкового вуза к использованию знаний иностранного языка. // Интеграция образования. – 2008 г.
– вып. - [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/veduschie-motivy-pri-podgotovke-spetsialista-neyazykovogo-vuza-k-ispolzovaniyu-znaniy-inostrannogo-yazyka>.
4. Климинская С.Л. Факторы повышения эффективности профессиональной коммуникации. // Социально-политический и экономический дискурсы в иноязычной профессиональной деятельности. - М.: ФГБОУ ВПО МГЛУ, 2013 - (Вестн.Моск.гос.лингвист.ун-та; вып. 8 (668). (Серия Педагогические науки) – С. 25-34.

УДК 811.111

Камшыбекова М.Б.(22-ЗКК-1, ВКТУ), Кайролдина А.К.(старший преподаватель ВКТУ)

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ ВТОРОМУ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. В статье рассматриваются некоторые проблемы обучения второму иностранному языку в связи с необходимостью формирования у обучающихся определенных компетенций, позволяющих участвовать в новом обществе, построенном на знаниях. Обсуждается комплекс проблем, связанных с обучением и изучением второго иностранного языка, предлагаются пути их решения.

Ключевые слова: образование, умение, процесс, принцип вариативности; межкультурная коммуникация.

Для современного общества необходимы думающие и образованные люди. Образование, включающее в себя воспитание и обучение, направлено на то, чтобы в современном мире объективно сложившиеся условия существования конкретного индивида отвечали потребностям всего общества. Это касается существенных сторон жизни и деятельности конкретного человека, прежде всего его познавательной активности и речевого общения. В этой связи в последние годы на первый план в российском образовании выходят коммуникативно-речевые функции обучения, и, следовательно, предметы языкового цикла.

Стремительное развитие общества требует от человека умения быстро адаптироваться к резко изменяющимся условиям существования. Именно поэтому творческая деятельность становится необходимым условием научно-технического прогресса, что требует переосмысления учебного процесса и предъявления новых требований к содержанию и развитию образования, которые в части владения иностранным языком предполагают умения не только понимать письменную и устную речь, но и умение эффективно действовать в условиях иноязычного общения, что подразумевает более высокий уровень языковой и речевой подготовки.

На сегодняшний день в образовании ключевое место отведено принципу вариативности, который дает возможность учителю, с одной стороны, самостоятельно выбирать и конструировать педагогический процесс, находясь в рамках определенного образовательного стандарта, с другой стороны, ученику предоставлена возможность выбора и участия в освоении учебных дисциплин, входящих в учебный план соответствующего учебного заведения. Это позволяет уделять достаточное внимание ученику как формирующейся личности – его умению самостоятельно мыслить, интеллектуально развиваться, творчески решать поставленные задачи.

В настоящее время проблема преподавания иностранного языка в школе является чрезвычайно актуальной. Перед учителем поставлена непростая задача сформировать у обучающегося определенные компетенции, позволяющие участвовать в межкультурной коммуникации. Для этого необходимо развивать, совершенствовать, оптимизировать, внедрять новые приемы и способы обучения

иностранным языкам, использовать всевозможные средства обучения на уроках, строго планировать учебный процесс, постоянно изучать уровень мотивированности обучающихся, находить новые формы взаимодействия учителя и обучающегося. Кроме этого, обучение иностранным языкам в школе должно преследовать расширение и систематизацию знаний, умений, навыков, связанных с иноязычной коммуникацией, увеличение используемого лексического запаса, а также дальнейшее освоение иноязычной речевой культурой.

Обучать второму иностранному языку и его изучать совершенно необходимо по следующим причинам:

1) Выбор ученика для изучения нескольких иностранных языков из входящих в образовательный стандарт и учебную программу позволит соблюдать ключевой принцип образования – принцип вариативности, что позволит соблюсти баланс взаимодействия учитель-обучающийся;

2) Самостоятельность мышления, интеллектуальность развития, творческое решение поставленных задач как составляющие формирования личности ученика станут неизбежными спутниками изучения второго иностранного языка;

3) Личностный рост, самообразование, необходимость повышения квалификации в соответствующих учебных учреждениях зарубежных стран будут являться неотъемлемой частью обучения второму иностранному языку;

4) Компетенции, позволяющие ученику участвовать в межкультурной коммуникации, станут легко формируемыми и достижимыми, их количество будет оптимизировано и минимизировано;

5) Знания, умения и навыки, связанные с иноязычной коммуникацией, будут систематизированы и расширены с учетом образовательных стандартов иностранных государств;

6) Используемый лексический запас и лексикологический горизонт будут увеличены с дальнейшим освоением иноязычной речевой культуры как в рамках существующих образовательных стандартов нашего государства, так и в пределах образовательных систем иностранных государств;

7) Практические умения и навыки, приобретенные при изучении второго иностранного языка, безусловно позволят участвовать «в новом обществе, построенном на знаниях», активно развиваться в нем, способствуя расширению иноязычной коммуникации и межличностному общению.

Недостаточный уровень технической оснащённости учебных кабинетов учебными пособиями, дисками с учебными программами, а также обновление и замена устаревшего компьютерного оборудования на новое, отсутствие интернета в кабинете, интерактивной доски и т.д. Богатейшие информационные ресурсы Интернета при умелом их использовании оказывают положительное влияние на процесс усвоения знаний. Изучение иностранного языка и иноязычной культуры в сопоставлении с родным языком и родной культурой является одной из характеристик современного языкового образования. Следовательно, преподавателям иностранных языков необходимо создавать ситуации для сетевого взаимодействия обучаемых с носителями языка.

Реальные и виртуальные путешествия способствуют более глубокому изучению иностранного языка, иноязычной культуры и познанию своей собственной культуры, но, к сожалению, не все школы и далеко не каждый кабинет иностранного языка в полной мере оснащены технически. Это снижает эффективность занятий. Преподавание иностранных языков напрямую связано с инновационными процессами, происходящими в мире, в обществе. Разрабатываются современные коммуникативные технологии, главная миссия которых – оптимизировать взаимодействие и взаимопонимание в человеческом обществе. Сегодня необходим новый подход к обучению иностранным языкам. От профессиональной компетентности учителей школ и преподавателей вузов, их мастерства зависят формирование иноязычной коммуникативной компетенции подрастающего поколения, воспитание нравственности, уважительного отношения к иной культуре, успешное общение и взаимопонимание между народами.

Мы полагаем, что обучение второму иностранному языку и его изучение позволит в кратчайшие сроки добиться высоких результатов в повышении востребованности выпускников соответствующих учебных заведений, их устойчивой многоязычной коммуникации. В этом случае обязательное обучение второму иностранному языку станет разумным продолжением интеграции личности в мировое пространство.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Аверина М.Н. Анализ проблем преподавания английского языка в средних школах г. Ярославля // Ярославский педагогический вестник. – 2003. – No 2. – С. 110–119.
2. Бочарникова А.С., Еремина С.А. Использование сказки на уроках английского языка в школе // Филологический класс. – 2017. – No 2. – С. 57–62.
3. Иванова О. В., Ахметшина Ю. И. Использование интерактивных средств обучения в процессе развития языковой компетенции на уроке английского языка в школе // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – No 8. – С. 178–181.
4. Иванова Н.К., Милеева М.Н. Между Сциллой и Харибдой : рассуждения о проблемах обучения иностранному языку // Высшее образование в России. – No 2. – 2014. – С. 89–95.
5. Иванова Н.К. Современные интерактивные средства в процессе обучения иностранному языку в школе // Научные труды Московского гуманитарного университета. – 2018. – No 4. – С. 99–105.

MODERN APPLICATION OF NEURAL NETWORKS

Annotation. In this article, we examine the main advantages and disadvantages of using neural networks in people's daily lives, their data and computing power, the applications of neural networks and the principle of neural network operation. In conclusion, we will find out when and under what circumstances it is appropriate to use neural networks to solve our problems. We will also study cases when we should avoid using neural networks and give preference to other methods instead. In addition, we will learn the advantages and disadvantages of using neural networks.

Key words: neural networks, power, application, neuron, information, data, task, area, quality.

There are about 100 billion neurons in the human brain. Each neuron has a junction point between 1000 and 100,000. In multi-layered artificial neural networks, there are also neurons located similarly to the human brain. Each neuron it is connected to other neurons with certain coefficients. During training, information is distributed to these connection points so that the network is learned. However, like any other thing in the world, neural networks also have their advantages and disadvantages.

According to the materials of Druzhinin D. G. "Analysis and classification of learning errors of information and measurement systems based on neural networks", it can be understood that neural networks have both advantages and disadvantages.

According to the articles by Druzhinin D. G., one can say about the advantages of neural networks:

1. Storing information on the entire network-the input is stored in its own networks, not in a database, so data loss does not affect its operation.
2. Ability to work with incomplete knowledge-neural networks have the ability to learn by themselves and produce output that is not limited to the input provided to them.
3. Parallel processing capability-they can perform multiple tasks in parallel without affecting system performance.
4. Having fault tolerance-even if the neuron does not respond or some of the information is missing, the network can detect an error and still give the result.
5. Modernity-neural networks can learn from examples and apply them when a similar event occurs, which allows them to work with events in real time.

It is also necessary to consider the disadvantages of neural networks. They are as follows:

1. Hardware dependence-artificial neural networks require processors with parallel processing power, in accordance with their structure. For this reason, the realization of the equipment is dependent.
2. Despite the fact that some work is being done to explain how deeply neural networks are trained, neural networks are still unknown in many aspects, because there is a shortage of data processing specialists, that is, an even greater shortage of deep learning specialists on the issue of neural networks.
3. Cost- requires lots of computing power, hence higher cost.

4. Determination of proper network structure-there is no specific rule for determining the structure of artificial neural networks. Appropriate network structure is achieved through experience and trial and error.

Neural networks require a large number of data sets for their training. They also require significant computing power for training. For example, the famous CNN AlexNet image classification application took six days to train on two GPUs. Then there is a problem when either the dataset or the size of the neural network becomes too large. Neural networks tend to scale poorly as the amount of data or the number of layers and neurons increases. There are several factors that cause this behavior:

1. Neural networks often have non-linear activation functions. The gradient of nonlinear activation functions are expensive to compute during back propagation of the error.

2. The order in which we submit training data to a neural network affects the result. Neural networks tend to often end up in local minima of their loss function. The way around this is to train the network multiple times on random batches of the training dataset, but this requires multiplying the training attempts several-fold.

3. Another problem concerns the network's weights. As the neural network increases in size, the weight matrices scale faster than linearly.

4. Neural network architectures are not all equal. Different architectures may solve the same problem with comparable accuracy while requiring a significantly different amount of computation. This means that we often search for the most effective architecture via trial and error, yet we acquire little theoretical understanding as to why it function.

We can finally mention that neural networks are typically black box systems. While they can learn abstract representations of a dataset, these representations are hard to interpret by human analysts. This means that while neural networks can, in principle, perform accurate predictions, it's unlikely that we'll obtain insights on the structure of a dataset through them.

Neural networks can be used to solve problems from any industry, but there are subtleties. Neural networks will do well only in cases where the task has already been solved in other ways and there is an accumulated volume of relevant data. The new task is an area of knowledge that the neural network is unlikely to be able to approach. If the context is also important in addition to the data, it is better to solve the problem without the help of neural networks. For example, a logistics company needs to build the fastest routes. If information about the routes that the drivers themselves built is used as the source data, there is no point in connecting a neural network. When choosing, they will rely on other factors. If the use of neural networks is still appropriate, then not one neural network can be used to solve the main task, but several at once. In this case, a large task is divided into many small ones. For example, in order to teach a neural network to control an unmanned vehicle, it is necessary to simulate the behavior of a human driver who, while driving, must recognize road signs and markings, respond to traffic lights, predict the behavior of other drivers and notice people who are on the road. To solve each of these tasks, a separate neural network works in an unmanned vehicle.

The principle of neural network operation

1. Problem statement-this is the beginning of work on building a neural network.
2. Collection of initial data-for the neural network to work, information is needed on the basis of which it will learn to look for a solution.
3. Data analysis is necessary to find out if there are hidden dependencies or incorrect data.
4. Neural network training-neural networks show part of the data so that it understands the relationship between them, and periodically check the quality of work. Usually they train several neural networks, choose the highest quality of them and continue to work with it
5. Neural network monitoring-As soon as the model begins to cope poorly with the task, it is retrained — several examples of new data are shown until it is corrected.
6. Neural network retraining-continuous training is the basis of any neural network. The process of checks and pre-training goes in a circle until the use of the neural network loses its meaning. Neural networks do not have to be trained from scratch — it is enough to “tighten” their knowledge according to the necessary parameters. This process is called learning with the transfer of experience.

Neural networks that appeared in the world in the 20th century are developing rapidly. We have considered the advantages of artificial neural networks and their disadvantages arising in the process of their use. It should not be forgotten that the disadvantages of neural networks, which are a developing branch of science, are being eliminated one by one, and their advantages are increasing day by day. This means that artificial neural networks will become an increasingly important integral part of our lives. It should also be mentioned that due to the excessive amount of data and computing power available today, neural networks are becoming more widespread, which has a positive impact on science. Neural networks can be used in any field of activity. The main thing is to give them tasks that a person has already solved, and to teach them with the help of high-quality data.

REFERENCES:

- 1.Druzhinin D. G. Analysis and classification of learning errors of information and measurement systems based on neural networks
2. Simon Haikin, Neural networks. The Complete Course,
- 3.Thomas Davenport, The introduction of artificial intelligence into business practice. Advantages and Difficulties
4. Tommaso Teofili, Deep Learning for Search Engines

ALTERNATIVE ENERGY SOURCES

Annotation. In this article, we consider the main advantages and disadvantages of traditional and non-traditional electric power industry. Most of the world's electricity is produced in traditional power plants. We also study types of renewable energy sources in our country. Thus, we conclude that one of the priority directions of electric power industry development and solving the environmental problems in Kazakhstan is the use of renewable energy resources.

Key words: environment, power, electricity, industry, area, coal, uranium.

What is the energy industry? The energy industry is the collection of all industries that are related to the production of energy, distribution of energy, including fuel extraction. Modern society consumes large amounts of fuel, and the energy industry is a crucial part of the infrastructure and maintenance of society in almost all countries.

In some industries, the word energy is used as a synonym of energy resources, which refer to substances like fuels, petroleum products and electricity in general, because a significant portion of the energy contained in these resources can easily be extracted to serve a useful purpose.

The use of energy has become a very important part in the development of society. Since people discovered various energy resources, they began to create all sorts of devices and machines that made their lives easier and more comfortable.

Electric power industry is divided into 2 types, traditional and non-traditional electric power industry. One of the advantages of traditional electric power industry is its good development. Most of the world's electricity is produced in traditional power plants.

Traditional electric power industry is divided into several areas. The traditional type of power industry includes such types of energy as thermal power, hydropower and nuclear power. Traditional electric power industry has a number of significant drawbacks. The main problems of this industry are the exhaustion and harm of the environment. The continuous development of the power industry leads to an increase in the number of power plants that have a direct impact on the environment.

Each type of power plant has a different effect. For the most part, negative energy is generated from the operation of thermal power plants. During their operation, the atmosphere is polluted by small elements of ash. Nuclear power plants carry a large amount of emissions of heat into water sources, which significantly increases the dynamics of thermal pollution of water bodies. The existing problem is diversified and very difficult. Hydroelectric power plants also affect the environment, although a few decades ago it was believed that hydropower plants are not able to have a negative impact. The construction of any hydropower plant involves the creation of an artificial reservoir, a substantial part of which is occupied by shallow water. The water in shallow water is strongly heated by the sun and, in combination with the presence of nutrients, creates conditions for the growth of algae and other eutrophication processes. For this reason, there is a need to implement water purification, during which a very

large flooding zone is often formed. Thus, the territory of the coast is processed and their gradual collapse, and flooding contribute to waterlogging in areas located in close proximity to hydroelectric reservoirs.

The next problem is related to the fact that the rate of consumption of oil, gas, coal and uranium is much faster than the planet can reproduce. From here the term of their use is limited. According to rough estimates by scientists, in 100-150 years, oil, gas and coal, used as fuel for most power plants, will run out and electricity will become a luxury. What, then, is humanity to do? The solution could be alternative energy.

An alternative source of energy is a renewable resource, it replaces the traditional sources of energy operating on oil, produced natural gas and coal, which, when burned, release carbon dioxide into the atmosphere, contributing to the growth of the greenhouse effect and global warming. The reason for searching for alternative energy sources is the need to receive it from the energy of renewable or practically inexhaustible natural resources and phenomena. Ecology and economy can also be taken into account. Now there are many types of renewable energy such as wind power, biofuel, solar energy, geothermal energy, thunderstorm energy, and so on.

The most common of these are now wind energy and solar energy.

Wind power. Wind power is a power industry specializing in the conversion of the kinetic energy of air masses in the atmosphere into electrical, mechanical, thermal or any other form of energy that is convenient for use in the national economy.

Wind energy, being a derivative of the energy of the Sun, is formed due to uneven heating of the Earth's surface. Every hour, the Earth receives 100,000,000,000,000 kWt of solar energy. About 1-2% of solar energy is converted into wind energy. This figure is 50-100 times the amount of energy converted to biomass by all plants on Earth.

For several millennia, mankind has been using wind energy. The wind blew sails of ships, forced to work windmills. Kinetic wind energy has always been and remains available in almost every corner of the Earth. Wind energy is also attractive from an environmental point of view: when it is used, there are no emissions to the atmosphere, no hazardous radioactive waste.

Some countries are especially intensively developing wind power, in particular, for 2015, 42% of all electricity is generated using wind generators in Denmark; 2014 in Portugal - 27%; in Nicaragua - 21%; in Spain - 20%; Ireland - 19%; in Germany, 18.8% [3]; in the EU as a whole - 7.5% [4]. In 2014, 85 countries around the world used commercial wind power. At the end of 2015, more than 1,000,000 people are employed in wind power worldwide.

Wind energy reserves are more than a hundred times higher than the hydropower reserves of all rivers of the planet.

The main part of the cost of wind energy is determined by the initial costs for the construction of wind turbine facilities.

Wind generators do not consume fossil fuels during operation. The work of a wind generator with a capacity of 1 MWt over 20 years can save approximately 29 thousand tons of coal or 92 thousand barrels of oil.

The disadvantages of this industry is that it is an unregulated source of energy.

The development of a wind farm depends on the strength of the wind - a factor that is very variable. Accordingly, the issuance of electricity from a wind generator to the grid is highly uneven in both daily and weekly, monthly, annual, and multi-year cuts.

Large wind turbines have significant problems with repairs, since replacing a large part (blades, rotor, etc.) at an altitude of more than 100 meters is a complex and expensive undertaking.

Wind turbines are very noisy. In the immediate vicinity of the wind generator at the axis of the wind wheel, the noise level of a sufficiently large wind turbine can exceed 100 dB.

These are not the only drawbacks of these electrical installations. but despite this, with proper installation and proper operation of wind turbines, their advantages are superior to their disadvantages. Therefore, wind energy is a fast-growing alternative energy industry.

Solar power. Solar energy - the direction of alternative energy, based on the direct use of solar radiation to generate energy in any form. Solar thermal energy - heating the surface that absorbs the sun's rays, and the subsequent distribution and use of heat (focusing solar radiation on a vessel with water or salt for the subsequent use of heated water for heating, hot water supply or in steam electric generators). As a special type of solar thermal power plants, solar concentrating systems (CSP - Concentrated solar power) are commonly used. In these installations, the energy of the sun's rays with the help of a system of lenses and mirrors is focused into a concentrated beam of light. This beam is used as a source of thermal energy for heating the working fluid. Perspectivity, availability and inexhaustibility of the energy source in the context of the constant growth of prices for traditional types of energy carriers and Theoretically, complete safety for the environment is the main advantage of solar energy. The disadvantages of solar systems are dependence on the weather and time of day, the need to use large areas, high construction costs, and so on. In the world, the annual increase in energy in the past five years has averaged about 50%. The energy obtained on the basis of solar radiation will hypothetically be able by 2050 to provide 20–25% of humanity's electricity needs and reduce carbon dioxide emissions. At the moment, solar energy is not strongly developed as the use of fossil fuels to generate electricity is more profitable than the use of solar batteries. But this industry is developing very quickly and in the future the use of solar energy will be developed very much.

As the issues that result from the use of traditional fossil fuels become more prominent, alternative fuel sources like the ones mentioned here are likely to gain further importance.

Their benefits alleviate many of the problems caused by fossil fuel use, particularly when it comes to emissions. However, the advancement of some of these technologies has been slowed down due to the amount of investment needed to make them viable.

Through combining them all, we may be able to positively affect issues like climate change, pollution and many others.

In order to support the use of renewable energy sources the Law of the Republic of Kazakhstan "On supporting the use of renewable energy" had been adopted on the

4 July 2009. The law provides a number of measures to support renewable energy sources, including redundancy and priority in the allocation of land plots for the construction of renewable energy sources; obligations of energy transmission companies for purchasing electricity generated from renewable energy sources; exemption of renewable energy from transport fees for electricity nets; support for connecting objects by the use of renewable energy sources to the net power transmission companies, provision of individuals and legal entities engaged in the design, construction and operation of renewable energy, investment preferences in accordance with the legislation of the Republic of Kazakhstan on investments.

In order to implement the plan of measures of RK Government on realization of the State Program of the Forced Industrial-Innovative RK Development the Ministry developed the project "Sectoral program for power Crossing industrial-innovative development industry development for 2010-2014" (the Draft Program). One of the sections of the project is the development and use of renewable energy sources, as well as to attract investments in this sector. Today we have the potential to improve the implementation of alternative energy sources.

REFERENCES:

1. Bioenergy: A manual for schools. Trans. from English. Edited by A. Ageev - Volgograd: Book International Center enlightened. "Vaylend – Volgograd" 2000.
2. Wind energy: A manual for schools. Trans. from English, Revised. And complement. Edited by A. Ageev - Volgograd: Book International Center enlightened. "Vaylend – Volgograd" 2000.
3. V.V. Volodin Energy, the twenty-first century. - M.: Children's Books, 2001.
4. Hydropower: A manual for schools. Trans. from English, Revised. and complement. Edited by A. Ageev - Volgograd: Book International Center enlightened. "Vaylend – Volgograd" 2000.
5. Solar energy: A manual for schools. Trans. from English, Revised. and complement. Edited by A. Ageev - Volgograd: Book International Center enlightened. "Vaylend – Volgograd" 2000.

CURRENT PROBLEMS IN EARTH SCIENCES

Annotation. In this article, we examine the ecological state of the human environment, nature protection and rational use of natural resources in our country. We study geoecology as a geographical science that studies the spatial organization and functioning of natural systems of a high hierarchical level in order to preserve the ecological stability of these systems with the active human influence on them.

Key words: ecology, power, natural landscapes, water, information, pollution.

Recently, along with the traditional concept of "natural resources", terms such as "ecology", "geoecology" and its derivatives have also become firmly entrenched: "biological diversity", "sustainability of landscapes", "natural heritage", etc. Natural resources have always played an important role in the life and development of human society. Since 1992. The UN Conference in Rio de Janeiro has become a generally accepted idea that the primary condition for the sustainable development of individual countries and humanity as a whole is the totality of natural factors.

The concept of sustainable development, which is now widely accepted throughout the world, is based on the indispensable recognition of the priority of natural values as a condition and factor in the process of human society. At the same time, such a science as geography is of no small importance, which studies all phenomena and processes represented on Earth that have a spatial component. Among them is such a concept as culture, in numerous and diverse forms associated with nature and the economy of man. As proved by geographers, "the space of the Earth organizes culture, and culture organizes space." Preservation of natural and cultural heritage is one of the main prerequisites for ensuring economically stable conditions, both for the Pavlodar region and for the whole Republic of Kazakhstan.

In recent decades, there has been a sharp increase in anthropogenic pressure on natural-territorial complexes, degradation of natural landscapes, economic pollution of soils, water bodies of the air basin. Negative impacts in most cases are caused by the imperfection of industrial and agricultural technologies, environmental illiteracy, low environmental awareness, ill-considered administrative decisions.

The ecological state of the human environment, nature protection and rational use of natural resources of the Republic of Kazakhstan are actual problems of our time. These problems are developed by the methods of various sciences. A prominent role in solving the problems of nature protection belongs to geoecology, often also referred to as landscape ecology or ecological geography.

Geoecology is a geographical science that studies the spatial organization and functioning of natural systems of a high hierarchical level (physical and geographical zones, provinces, landscapes) in order to preserve the ecological stability of these systems with the active human influence on them.

The main objectives of geoecology are:

study of the structure, dynamics and material-energy balance of natural-anthropogenic geosystems of the immediate human environment;

- knowledge of the direction and trends of the manifestation of ecodynamic processes and phenomena caused by various forms of human economic activity;
- identification of probable chain reactions in nature (in the geosystem) caused by techno genesis, their reflection on the human environment;
- study of the processes of self-regulation of natural and anthropogenic geosystems, including disturbed ones, their reflection on the habitat and human health
- study of the conditions for maintaining ecological balance in geosystems subject to techno genesis;
- development of recommendations for the preservation of natural environmental conditions. A scientifically based approach aimed at the economic use of natural resources while maintaining ecological balance and environmental protection is taking into account geoecological principles based on geoecological knowledge.

The methodology of geoecological research has not been sufficiently developed. It should obviously be based on interdisciplinary principles and techniques of traditional landscape-geographical and ecological research.

The main methods of geoecological research are: field, descriptive, experimental, comparative and modeling. Common to these methods is their unification by a single methodology of a systematic approach.

The essence of the systematic geoecological research method is the combined analysis of such heterogeneous but interrelated objects as elements of nature and factors of anthropogenesis in the form of various technical objects and technological processes. The systematic approach corresponds to the study of geosystems (landscapes), the study of the interaction of nature and society, etc. The ultimate goal - to study the ecological state of geographical systems, including landscapes, is to protect the living environment of people from the negative consequences of technonaise.

The system method allows you to deeply and thoroughly .to study the manifestations of the interaction of elements of the natural environment. To know the same ecological background of elements or components of geosystems, actual data is needed. Quantitative and qualitative indicators of the ecological state of the environment are acquired by the researcher as a result of full-scale field and experimental observations. In the course of field geoecological studies, background characteristics of natural and anthropogenic pollution of air, water, soils and biota are studied. At the same time, data characterizing the biomass and bio-productivity of natural territorial complexes are carefully analyzed in dynamics. Special attention is paid to the study of socio-economic factors that have a decisive impact on the structure and dynamics of geographical systems. Their research is carried out from the position of studying the consequences of anthropogenesis, under the influence of which qualitative and quantitative properties of the ecological state of the environment are formed within the boundaries of a certain natural-anthropogenic complex (landscape).

The development of geoecology largely depends on scientific and practical achievements and opportunities, both geography and ecology. In the future, the development of geoecology will continue to be associated with the development of the problem of the relationship between society and nature. Here, it accounts for the

knowledge of the spatio-temporal parameters of the state of the human habitat within the geosystems of the global and regional level.

Let's name the main directions of development of geoecological research aimed at in-depth development of the theoretical and applied foundations of this scientific discipline.

- Theoretical substantiation of geoecology as a promising scientific direction in the field of studying the problem of the relationship between society and nature; clarification of the object and subject of research; formation and unification of basic geoecological concepts and terms.

- Development of ideas about the "chain" connections of components of geographical systems; identification of the probable reaction of geosystems of various taxonomic dignity to different forms and types of anthropogenic impact; determination of the laws of evolution of geosystems in the process of technogenesis. Clarification of criteria for assessing the consequences of anthropogenic impact on the environment in different time intervals; development and unification of principles and methods of geoecological forecasting.

Development and refinement of geoecological methods for the study of natural and anthropogenic systems. Clarification of environmental standards of human society and the quality of the natural environment in the conditions of ecologically destabilized geosystems. The study of biomedical consequences for humans of environmental destabilization and destruction of the environment; forecasting the consequences of the influence of anthropogenesis on human health.

Within the framework of these scientific problems, environmental education and education of the population occupies a certain place, designed to instill an ecological worldview to all socio-social groups of the population, etc.

In the field of nature protection, Kazakhstan has to solve a number of complex and knowledge-intensive planetary scientific and technical problems aimed at protecting the environment from degradation and pollution. It is obvious that most of the global environmental problems of mankind are most acute on the territory of the republic. Their solution is possible only on the basis of the research of many research teams that unite scientists from developed countries of the world.

REFERENCES:

1. Chigarkin A.V. Geoecology of Kazakhstan // Almaty: Sanat, 1995-160 p.
2. Smirnov A.D. Sorption water purification. L.: Chemistry. 1982. 168 p.
3. Lepesh G.V., Sakanskaya-Gritsay E.I. Analysis of factors determining the technological process of water purification from natural sources // Technical and technological problems of service. № 1 (27), 2014. - p. 56 - 68.

THE POWER OF LANGUAGE IN SHAPING OUR PERCEPTION OF THE WORLD

Annotation. The article is devoted to the importance of learning English for human beings in a globalized world. Special attention is paid to the possibility of the language to influence through linguistic categories, linguistic framing, and linguistic stereotypes on shaping perception of the world. The benefits of the language knowledge for culture, science, and communication are considered in the article separately. The key point is that English plays very important role for science and technology. This fact significantly motivates students of D.Serikbayev East Kazakhstan Technical University to study English profoundly.

Key words: English language, perception of the world, linguistic categories, linguistic framing, linguistic stereotypes, science and technology, effective communication, numerous benefits.

Language is a powerful tool that shapes our understanding of the world and how we perceive it. It is through language that we are able to express our thoughts, feelings, and ideas, and communicate with others. But it is also through language that we are able to categorize and interpret our experiences and form beliefs and attitudes about the world around us. In this way, language can have a profound impact on the way we see the world and the way we think about it.

One of the ways in which language shapes our perception of the world is through the use of linguistic categories. These categories can take many forms, including nouns, verbs, and adjectives, but they all serve to categorize and simplify our experiences, making it easier for us to understand and communicate about them. For example, we might use the noun "tree" to refer to a complex and ever-changing organism and use adjectives like "green" and "tall" to describe its appearance. In this way, language can create a sense of order and structure in our experiences, making it easier for us to understand and communicate about the world.

Another way in which language shapes our perception of the world is through the use of linguistic framing. This refers to the way in which language can influence our perception of a situation by highlighting certain aspects of it, while downplaying or ignoring others. For example, the way in which a news article is framed can greatly influence our understanding of a particular event. If a news article frames a protest as "unlawful" and "violent," it may shape our perception of the protesters as dangerous and out of control. On the other hand, if the same protest is framed as "peaceful" and "just," it may shape our perception of the protesters as brave and deserving of our support.

Language can also shape our perception of the world through the use of linguistic stereotypes. Stereotypes are oversimplified and often inaccurate beliefs about certain groups of people, and they can be perpetuated and reinforced through language. For example, the use of certain words and phrases to describe certain groups of people, such as "illegal alien" to describe immigrants, can perpetuate negative stereotypes and shape our perception of these groups in harmful ways.

Language can also shape our perception of the world by creating biases and

preconceptions. These biases and preconceptions can limit our ability to understand and appreciate different cultures, perspectives, and experiences. For example, the use of language that is biased towards a particular gender, race or ethnicity can perpetuate discriminatory attitudes and beliefs, leading to unequal treatment and a lack of understanding between different groups of people.

Language can also be used as a tool of manipulation and control. For instance, politicians and those in power often use language to manipulate public opinion and create a certain perception of events and situations. They may use language that is misleading, inflammatory, or divisive to further their own agendas and interests. It is important to acknowledge the power of language in shaping our perception of the world and to strive for linguistic diversity and cultural awareness. This includes exposing ourselves to different cultures, perspectives, and experiences, as well as being conscious of the language we use and the impact it may have.

Moreover, by developing language skills and expanding our vocabulary we can gain a deeper understanding of the world and become more effective communicators. This includes taking advantage of language learning opportunities, reading widely, and engaging in discussions with people from diverse backgrounds. It involves being attentive to the nuances and subtleties of language and recognizing that words can have multiple meanings and interpretations.

Language also has the power to bring people together and foster a sense of community. For example, shared language and cultural traditions can bring families and communities together, creating a sense of belonging and connection. On a larger scale, language can play a crucial role in building bridges between cultures and promoting cross-cultural understanding and cooperation. Language is closely tied to culture, and we can gain a deeper understanding of different cultures by learning another language. It allows us to connect with people from different backgrounds and appreciate their values and traditions. This understanding can lead to greater empathy, respect for others, and help break down cultural barriers.

Language is a powerful tool for personal growth and self-expression. Through language, we are able to express our thoughts, feelings, and experiences in a way that is meaningful and cathartic. We can also use language to explore our beliefs, values, and aspirations, and to gain a deeper understanding of who we are and what we stand for.

As for the English Language, English is one of the most widespread and important languages in the world, and its value goes far beyond a mere means of communication. It has become the dominant language of international communication and has become essential for business, education, travel, and technology. For students of mathematical and computer modeling, learning English offers numerous benefits that can greatly enhance their education and career prospects. The benefits of learning English are numerous and far-reaching, making it a valuable investment of time and effort.

English is the dominant language of science and technology, making it essential for students of mathematical and computer modeling to have a strong grasp of it. English is the primary language of research, academic journals, and conferences in these fields, meaning that students who are proficient in English will have access to the latest and most comprehensive information.

Additionally, English is a vital tool for travel, as it is the most widely used

language in the world. Knowing English will make it easier to navigate foreign countries, make new friends, and experience different cultures. In addition to these benefits, it is worth noting that English has become a global lingua franca, meaning that it is widely used as a common language or communication between speakers of different native languages. This is particularly important in today's globalized world where people from different cultures and countries are increasingly working and interacting with each other. Knowing English allows individuals to communicate and collaborate effectively, breaking down language barriers and facilitating cross-cultural exchange. This means that people who speak English being able to apply for jobs in English-speaking countries, where the demand for highly skilled workers is high.

Being proficient in English can also increase one's cultural literacy and appreciation for different cultures. English is the language of Shakespeare, Dickens, and many other literary thinkers, as well as the language of Hollywood and popular music. Learning English allows individuals to access and enjoy the rich cultural heritage of the English-speaking world, broadening their horizons and enriching their lives.

In today's globalized economy, speaking another language can provide a significant advantage in the job market. It opens up opportunities to work in international companies, travels to different countries, and communicate with clients and colleagues worldwide.

Learning another language is about more than just improving your cognitive abilities or job prospects. It can also be a transformative personal experience.

Finally, learning English provides a sense of personal accomplishment and can lead to increased confidence and self-esteem. It also offers the opportunity to experience the richness and diversity of English-language literature, music, film, and other forms of culture.

In conclusion, the power of language in shaping our perception of the world is immense and far-reaching. From influencing our attitudes and beliefs, to fostering a sense of community, to promoting personal growth and self-expression, language is a tool that has the potential to make a positive impact on our lives and the world around us. It is up to each of us to harness its power and use it in responsible, respectful and meaningful ways.

UDC 574 (574.42)

Umarkhanova K., Omirgalieva A. (22-OPK-1, EKTU), Kalelova I. (EKTU)

ECOLOGICAL PROBLEMS IN KAZAKHSTAN

Annotation. In this article, we consider ecological problems of Kazakhstan nowadays. National environmental problems include ecological disaster zones: problems related to the active development of the resources of the Caspian Sea shelf; historical pollution; cross-border problems; the impact of landfills of military space and experimental complexes. We also describe the impact of environmental problems on economic situation of Central Asia. It is necessary to solve these problems today for the future generations of our vast country.

Key words: science, technology, water pollution, reservoir, ecological situation, economic area, impact.

The problems of ecological safety of Kazakhstan and the state of the environment are considered at the global, national, local levels. Global environmental challenges include climate change, ozone depletion, biodiversity reduction, desertification, and land degradation.

National environmental problems include ecological disaster zones: problems related to the active development of the resources of the Caspian Sea shelf; historical pollution; cross-border problems; the impact of landfills of military space and experimental complexes.

Local environmental problems include pollution of the air basin, radioactive, household and industrial waste, natural and man-made emergencies.

Ecological problem of the Caspian Sea. Depending on the geographical position occupied by the Caspian Sea, the country is of great importance in the economic sphere. Therefore, pollution is one of the most burning problems of nowadays. Now millions of chimneys, cars, buses, trucks all over the world exhaust fumes and harmful substances into the atmosphere. These poisoned substances pollute everything: air, land, water, birds and animals. Therefore, it is usually hard to breathe in the large cities where there are lots plants. Everything there is covered with soot and dirt. Every year the atmosphere is polluted by about 1000 tons of industrial dust and other harmful substances. Big cities suffer from smog. Cars with their engines have become the main source of pollution in industrial countries. Vast forests are being cut down for the need of industries. The loss of the forests upsets the oxygen balance of the new wastelands. As the result, some species of animals, birds, fish and plants have disappeared and keep disappearing.

Water pollution is very serious, too. Ugly rivers of dirty water polluted with factory waste, poisoned fish are all-round us. Polluted air and poisoned water lead to the end of the civilization. Therefore, nowadays a lot of dead lands and lifeless areas have appeared.

In recent years, this area has become an important economic area for oil and gas production. Due to rising sea levels, this area has suffered from a natural disaster. Both in the development of natural resources and in connection with the change in the components of nature in this area, the following problems arise:

1. Environmental disaster
2. Changing the life world in connection with oil and gas production.
3. The periodic death of seals, characteristic only of this sea.
4. Wind erosion.

The ecological problem of the island. The cause of this problem was human actions. For many years, the large waters of the Amu Darya and Syr Darya flowing into the island were used to irrigate all fields without delivering them to the sea.

A difficult ecological situation is developing in the basin of Lake Balkhash. The turning point of the Ile-Balkhash water management complex was the construction of the Kapchagai reservoir and hydroelectric power station on the Ile River, which flows into the Balkhash in 1970. The hydrological regime of the river, has changed or, in general, the ecological situation in the Ile – Balkhash basin has begun to change.

Environmental pollution in large cities and industrial centers. The concentration of substances released into the air is ten times higher than the prescribed amount. The most difficult situation has developed in Taraz, Temirtau, Almaty, Shymkent, Balkhash, Ridder, Ust-Kamenogorsk and other cities. The work aimed at environmental protection is being systematically implemented in the republic. These are: efficient subsoil use (integrated use of mineral raw materials, restoration and landscaping of developed lands).

In particular, they discussed air pollution in the city of Ust-Kamenogorsk in the East Kazakhstan region. According to the official data of RSE Kazhydromet, following the results of 2019, the maximum excess of the maximum permissible concentration of a pollutant in the air according to the standard index was established in Ust-Kamenogorsk. Also in December 2020, a young resident of Ust-Kamenogorsk filmed smog over the city and posted it on a social network, after which the head of the Committee for Environmental Regulation and Control (CERC), Zholdasov Z.S., arrived in Ust-Kamenogorsk. In addition, the situation in Ust-Kamenogorsk is aggravated by the geographical location of the city, i.e. the city is in a bowl, and pollutants from enterprises, from private houses, boiler houses and vehicles accumulate over the city. During the discussion of the problem, an ecologist, also a resident of Ust-Kamenogorsk, Daulet Asanov, noted that the problem needs to be solved systematically by connecting private houses to the central heating system; the importance of switching from coal to gas was also discussed. Daulet Asanov also noted that young, qualified people leave Ust-Kamenogorsk for other regions due to poor air quality and, according to observations of public figures, the largest number of appeals to the akimat and other state bodies are sent due to poor air quality in the city of Ust-Kamenogorsk.

However, despite the significant complexity of the environmental problems of cities, many of them could already be effectively resolved today. Eco-friendly city or sustainable city is a new type of city in which the natural environment is in a state of ecological equilibrium with the urbanized environment. In order to make the city more stable and environmentally friendly, not only special urban planning, design and operation of buildings, development of public transport, solving the problem of waste, etc., but also a change in the lifestyle and consciousness of its residents, a high level of their ecological culture are necessary.

There are many forecasts about the development of energy now. Nevertheless, despite the improved forecasting methodology, specialists engaged in forecasting are not immune from miscalculations, and do not have sufficient grounds to talk about the high accuracy of their forecasts for such a time interval as 40-50 years.

A person will always strive to have as much energy as possible, ensuring forward movement. Science and technology will not always give him the opportunity to receive energy in ever-increasing volumes. Nevertheless, as historical development shows, new discoveries and inventions will certainly appear that will help humanity make another qualitative leap and go to new achievements with even faster steps.

In addition to economic activities to reduce, drinking water supplies will influence the process of global warming. According to scientific research in the countries of Central Asia, it is safe to say that in the coming decades it is expected to steady rise in temperature environment while reducing the amount of precipitation. Therefore, the resources of river runoff will be significantly reduced.

Further developments it is easy to assume. The inevitable decrease in water resources will have a direct impact on the emergence of conflicts and the development of the contradictions between the individual economic sectors of the region. Accordingly, there will be a worsening of relations between individual States. The problem with the shortage of water in Central Asia has long ceased to be endemic. Unfortunately, the countries of the region continue to act only in their own interests, taking on the attitude of the neighbors the position of an ostrich.

Specialists of various branches should carry out the proposed actions. Acute shortage of qualified personnel suggests the need to pay attention to the level of education in the countries of Central Asia. It is a good idea to bring in expertise from other countries for exchange of experience and training.

Given the significant financial investment in the implementation of the measures, it should be understood that the solution to the problem of water supply in the region for the future. The approach of this future is entirely in the hands of the ruling power. Agreement, the adoption of compromise solutions, joint efforts in addressing common issues, based on partnership relations with its neighbors are the main sources for achieving these goals.

REFERENCES:

1. Новиков, Ю.В. Экология, окружающая среда и человек / Ю.В. Новиков - М: Издательство Торговый Дом Гранд, 1999.
2. World Wide Water – <http://www.world-wide-water.com/>
3. National Grand water association - <http://www.ngwa.org/>
4. Environmental protection agency <http://www.epa.gov/>

UDC 656

Erdchukir H. (22-UDK-1, EKTU), Baitugan A. (22-UDK-1, EKTU), Toktargaliyeva K. (EKTU)

LOGISTICS

Annotation. In this article, we consider the history of logistics as a science and mostly the main peculiarities of a profession of logistician. Taking into account the pros and cons of the profession, we found it worth considering a number of negative points as well as so called the "six rules of logistics". The main logistics companies operating in the world nowadays are also mentioned. The role of logistics is great because as Valery Filimonov said, we need to unite our efforts around something big and beautiful, and most importantly, attractive. And what could be more attractive than the flow that logistics deals with.

Key words: logistics, transportation, delivery, cargo, service, distribution.

This work is devoted to the full study of the logistics profession. Contains an important article containing all information about the logistics.

Logistics is the science of organized delivery of cargo or passengers from one point of space to another with minimal costs, in a minimum period of time, providing maximum safety. Logistics is today's profession. In today's business, this specialty plays an important strategic role, which is confirmed by the experience of developed countries. It organizes all processes of purchase, transportation, and delivery.

This phrase's first official "publication" occurred at the European Congress, held in Germany in 1974. The main goals were also identified there for the first time: the delivery of goods to an agreed point within a specified period and at a minimal cost. The term "logistics" comes from the Greek word "logistike", which means "thinking, calculation, expediency." In the Roman Empire, this term was understood as "the distribution of food." In Byzantium logistics was considered a way of organizing military supplies and managing an army. Historically, logistics as a practical activity has developed thanks to military affairs. In the first millennium of our era, in the military lexicon of several countries, logistics was associated with transport management, arming the army, planning, and providing troops with material resources. At the beginning of the 20th century, logistics was considered a military science. And in the 21st century, that is, at present, it is considered a science focused on economics. Demand for the specialty of logistics is high. Therefore, there are many requirements for logistics. For example, skills, necessary personal qualities, etc.

Who is a logistician? A logistician is a specialist who knows how to competently organize transport flows and coordinate the delivery of products from the supplier to retail outlets or the final customer. He is responsible for managing material (goods, money) and intangible (time, information) resources. The logistician monitors all stages of cargo transportation. Their number is determined by the complexity of transportation. Each control period has its own nuances and features. The employee must organize the process in such a way that it saves the company's budget and reduces the time of shipment.

Necessary personal qualities are analytical mindset, punctuality, responsibility, performance, initiative, skill to work in a team, stress resistance, organization, ability

to plan, sociability, and ability to make decisions. The pros and cons of the logistics profession are the main advantages of the route, which is considered as a high possibility of employment by profile. The lack of qualified specialists allows you to rely on many recommendations even in the absence of experience. Another plus is the ability to work without higher education. The work of logisticians implies an even distribution of physical and mental stress. Taking into account the pros and cons of the profession, it is worth considering a number of negative points. Among them, it is necessary to adapt to the requirements of customers, departments, and services that complicate the work. We must not forget the high responsibility of the logistician. Mistakes can lead to costs, damage to goods, and problems with inspection authorities.

Picture 1 – logistics skills and knowledge

The efficiency of enterprises' use of logistics

Integrative properties of logistics systems mean that these systems are able to realize the ultimate goal, which is called the "six rules of logistics".

"6 rules" of logistics:

1. CARGO is a necessary commodity;
2. QUALITY - the required quality;
3. QUANTITY - in the required amount;
4. TIME - must be delivered at the right time;
5. PLACE - to the right place;
6. COSTS - with minimal costs.

If these six conditions are fulfilled, i.e., if "the necessary goods are delivered in the required quantity, in the required quality, at the required time, at the required place, with minimum costs", it can be considered that the purpose of the logistics activity has been fulfilled.

It is known that in the last 4-5 years, companies specializing in the field of logistics experienced an economic crisis. The 2019 coronavirus brought a big change. Many companies have temporarily suspended their operations. Logistics trends in a key world period: Decrease in cargo traffic on a global and local scale. The effect of coronavirus: the closure of borders of countries, the mass closure of retail outlets, the growth of the dollar, isolation of the population, and reduced demand and purchasing power. Many factories and companies around the world are quarantined. For example,

in China, all types of transportation were affected: air, sea, rail, and road. The usual multimodal schemes were destroyed. Like the situation in China, logistics companies and factories in other European countries and Asian countries were affected.

Currently, there are many logistics companies operating in the world. These companies are the largest companies in the world and have been competing with each other for years. These are DHL Express, UPS, FedEx, SNCF, Kuehne + Nagel, Nippon Express, C.H. Robinson, and others. The logistics company WOOJIN GLOBAL LOGISTICS KAZAKHSTAN operates in Kazakhstan.

Today, world leaders often declare that the digitization of the logistics industry is a question of the competitiveness of companies. Many large logistics companies are building their own IT systems; startups are serious about radical changes in the field of logistics. As for investors, they support this trend with millions of dollars of venture capital. The world is experiencing unprecedented growth in online shopping, which has led to the digital transformation of the entire logistics industry in a relatively short period of time. Thanks to influential e-commerce leaders such as Amazon and Alibaba, the world's leading logistics companies have been forced to become faster, more efficient, and more versatile. Thus, according to Infolio Research, the market for artificial intelligence in logistics will grow by an average of 43% until 2023, reaching a market value of \$6.5 billion.

Logistics is a relatively young science. “ Logistics is a great idea for both the company and the whole country. Because we need to unite our efforts around something big and beautiful, and most importantly, attractive. And what could be more attractive than the flow that logistics deals with.” said Valery Filimonov.

REFERENCES:

1. Muhazhanova G. SH., Mirzaev F.F. Cifrovye tekhnologii v zheleznoj doroge [Digital technologies in railroads] // Scientific works of M. Auezov South Kazakhstan State University. – 2018.
2. Bochkarev, A. A. Logistics of urban transport systems: a textbook for secondary vocational education / A. A. Bochkarev, P. A. Bochkarev. - 2nd ed., revised. and additional - Moscow: Yurayt Publishing House
3. Shumaev, V. A. Fundamentals of logistics: textbook.
4. - M. : Law Institute MIIT, 2016
5. Logistics: textbook/ed. B. A. Anikina. - 4th ed., revised. and additional - M: INFRA-M, 2019.
6. <https://payspacemagazine.com/retail/logistics-top-10/?ysclid= letobtd55q900083512>

УДК 811.161.1

Аркабекова Ж. М. (22-АРК-1т), Ережепова С.К. (к.ф.н., ВКТУ)

ТОПОНИМЫ ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация: В этой статье рассматриваются топонимы Восточно-Казахстанской области, их происхождение, структура словообразования и определяются лексико-семантические особенности. Так же, углубляются знания об истории родного края.

Ключевые слова: Топонимы, ойконимы, гидронимы, оронимы, родина, история, традиции, населенные места, объект.

Как известно, топонимы возникли в исторически обусловленных условиях; их появление, изменения и исчезновения связаны с развитием и изменением тех или иных явлений исторического процесса, они своевременно реагируют на изменившиеся общественно-политические события. Иногда они оказываются свидетелями давно минувших событий.

В последние годы наблюдается всплеск интереса к ономастическим исследованиям в различных странах мира. Имена собственные исследуются в этнолингвистическом, прагмалингвистическом, лингвокультурологическом, лингвокогнитологическом ключе, используются в качестве материала в трудах историков языка, лингводидактов и др.

«Человек без Родины, что соловей без леса» - гласит народная пословица. Для каждого человека Родина самое дорогое, самое святое. Родина как мать, где бы ни находился человек, в душе он всегда хранит тепло родной земли, её дыхание. Через своих предков все мы причастны к человеческому древу, а через Родину связаны с землёй. А образ жизни человека определяется его Родиной.

Восточный Казахстан – одна из крупнейших областей Казахстана. Восточно-Казахстанская область расположена на северо-востоке Республики Казахстан и включает в себя 15 районов, 6 городов областного значения, 884 села и поселка, 254 района. Восточный Казахстан – уникальный регион с природно-климатической точки зрения. В нем соседствуют степной, пустынный и горно-таежный ландшафты. В Рудном Алтае насчитывается более 1000 видов растений, более 300 различных видов птиц и около 100 видов млекопитающих. Территория области богата водными ресурсами, здесь протекает более 800 рек. Здесь есть как большие горы, так и небольшие холмы. Каждое место, будь то небольшой город, деревня, село или город, имеет свое название. Эти имена даны им человеком: одно в глубочайшей древности, другое в около историческое время, третьи - в наши дни [2].

Происхождение географических названий изучает специальная наука *топонимия*. Ее название происходит от греческого слова «*тоπος*» место и «*онима*» имя. Топонимика исследует не только происхождение, но и существование, историческую смену географических названий. Топонимия является целостной научной дисциплиной, находящейся на стыке наук и широко используемой в различных областях знаний: лингвистике, географии, архитектуре, истории и др.

Топонимикой как наукой занимаются географы и лингвисты. Для географов при определении данного слова важно следующее значение: «совокупность географических названий какой-нибудь местности, страны» [2]. Лингвисты изучают историю создания, преобразования и функционирования географических названий. И географы, и лингвисты соглашались в том, что назначение топонима: выделять объект из ряда ему подобных. Об этом пишут в своих работах Е.М. Поспелов и В.А. Никонов. Топонимы – имена собственные, а значит, «как все слова, имеют свою историю, подчиняются законам языка и изучаются наукой о языке лингвистикой» [3] в разделе ономастика (раздел языкознания, изучающий собственные имена), а именно топонимикой (наукой о наименованиях географических объектов).

Топонимы, как правило, отражают либо географическое положение населенного пункта, либо национальность, традиционные занятия людей, населяющих его, либо рельеф, флору, фауну или другие особенности местности. Это имя также может быть дано реке, протекающей поблизости, а также в честь владельца или основателя.

Огромную важность приобретает вопрос того, что, в данное время у современной молодежи недостаточно проявляется чувство патриотизма, чувство гордости за свою родину и любовь к ней.

Известным способом решения этих вопросов является побуждение интереса к изучению топонимов, ведь эта тема напрямую связана с историей и географическими факторами родной местности. А история всегда завораживает.

Так, начальные сведения о тюркских исследованиях в области топонимики можно найти в трудах известных русских ученых В.В. Радлова, П. Мелиоранского, В.В. Бартольда, Г.Е. Грум-Гржимайло, Г.А. Левшина, Н.А. Аристов, С.М. Тянь-Шанского, Г.Н. Потанина, П. Палласа, А.Н. Харузина и др., научные интересы которых в той или иной степени были связаны с изучением тюркских земель (см. работы Э.М. Мурзаева, А.А. Абдрахманова, Т. Джанузакова).

Большой вклад в изучение тюркских топонимов внесли такие ученые-тюркологи, как Н.А. Баскаков, Б.Я. Владимирцов, С.Г. Кляшторный, А.Н. Кононов, Е.Д. Поливанов, А.М. Щербак и др.

Одним из первых учебных пособий (на казахском языке), изданных в Казахстане, – ставшее раритетом является учебное пособие известного ученого-ономаста Т. Жанузакова «Собственные имена в казахском языке» (1965). Оно предназначено для студентов заочников казахских отделений университета и педагогических институтов. В нем даются сведения о лексико-семантических и структурных типах казахских топонимов и антропонимов.

Почти через двадцать лет, в 1982 году, Т. Жанузаковым выпущена монография «Очерк казахской ономастики», которая также может быть рекомендована как учебное издание для студентов филологических факультетов. Монография является первым опытом комплексного описания некоторых разделов казахской ономастики (антропонимии, топонимии, этнонимии, космонимии и зоонимии).

В свою очередь, казахская ономастика, базируясь на фундаментальных

трудах мировой, в частности русской, тюркской ономастики, получила свое развитие благодаря систематизированным исследованиям таких ученых, как Г.К. Конкашпаев, Е. Койчубаев, Т.Д. Джанузаков, А.А. Абдрахманов, А.Т. Кайдаров, В.Н. Попова, О.А. Султаньяев, Данияров Б., Бияров Б., Алимханова А., Мадиева Г., которые исследовали топонимы Восточного Казахстана.

Своего рода учебным материалом могут служить работы А.А. Абдрахманова, В.Н. Поповой, О.А. Султаньяева, Е.А. Керимбаева, В.У. Махпирова, К. Рысбергеновой, Ф.Р. Ахметжановой, А. Алимхан, Б. Тлеубердиева, С. Иманбердиевой, Ж. Кошпановой, Т.Абдрахмановой, А. Смаиловой, А. Акшолоковой и др., представляющие собой монографические исследования и рассматривающие имена собственные разной территориальной локализации с точки зрения лексического состава, этимологии, структуры, хронологии. В определенной мере восполняют недостаток учебной литературы кандидатские и докторские диссертации, отдельные научные статьи и т.п., посвященные проблемам ономастики.

Большинство географических названий, являющегося объектом изучения, Уланского района Восточного региона создавались на основе нашего родного языка и имеют явный, понятный смысл. Многие из них рассматривались с точки зрения древнетюркского языка. Например, Аршаты («Аршатау» имеет схожий смысл), Аягуз (ай – название племени и угуз (река)) – название со смыслом «река ай»: Куреногиз (на казахском – Күреңгіз) (курэн – название растения, угуз-река) – в смысле «река, в которой растет курен», Карагем – («Карасу» (черная вода) имеет схожий смысл) [4].

В Восточном Казахстане очень много населенных мест с интересными названиями. Мы хотим остановиться и выяснить, почему этим местностям дали такие названия.

Начнем с прекрасной местности, которая признана второй Швейцарией-*Катон-Карагая*. Само название «Катон-Карагай» переводится с тюркского как «отчий дом». А название местной реки, которая сегодня называется Катунь, изначально звучало как «Катынь», что означает «титул, голова». Именно здесь, по мнению ученых, зародились многие тюркские народы. Это уникальное место – редчайшая жемчужина, драгоценность, цена которой – любовь к природе и забота о ней.

Как мы знаем, традиция – рождается в зависимости от промысла, поверий, взглядов на жизнь, и является народной культурной ценностью, передающейся от поколения к поколению. Если взглянуть на любую из традиций казахского народа, мы увидим, что в его основе лежат национальные философические знания, воспитание, также можно заметить, что данные вещи обозначают что-то конкретное и дают дополнительную информацию. Например, Акбауыр (ак – белый, бауыр – печень), Екітөбе (екі – два, төбе – сопка), Ешкіөлмес (ешкі-козел, өлмес – не умрет), Жантас (жан – душа, тас – камень), Егінсу (егін – посев, су – вода), Жақсылық (добро), Болашақ (будущее), Кіндік (пупок), Қарақуыс (қара – черный, қуыс – полость), Қасқабиеөлген (қасқа – белая отметина на лбу, бие – кобыла, өлген – умерла), Кұройнаған (кұр – в пустую, ойнаған – играть), Қойбасқан (қой – баран, басқан – наступать), Сарыбастау (сары – желтый, бас –

в данном случае вершина, тау – гора), Бабашқонған (Бабаш – имя человека, қонған - ночевал), Аманат (доверенное на хранение), Жалғызтас (жалғыз – одинокий, тас – камень), Қарасиыр (қара – черная, сиыр – корова), Қарақойын (қара – черное, қойын - объятие), Жартас (скала), Қоржынкөл (қоржын – сумка, көл - озеро), Құрық (укрюк), Төртқара (төрт – четыре, қара - черный), Құрбандықшалған (на русском место жертвоприношения), Қымызмұрындық (қымыз – напиток из молока кобылы, мұрындық - намордник), Тоқымқағар (тоқым – чепрак, қағар - вытряхивать) [6,7].

В великой казахской степи очень много рассказов про названия местностей, озер и рек, населенных пунктов, гор и т.д. причина этому тоже ясна. Народ, проведший всю свою жизнь на лоне природы хотел знать о окружающей его природе, и учитывая особенности этого мира, или же давая власть своей фантазии сочинял разные мифы и легенды.

Рассмотрим топоним «Акбауыр». Место находится между четырьмя горами, сюда когда-то заселились потомки Сырым батыра. А окрестностями горы Кызылтау владел народ Караменде би. Затем они, немного сместившись стали населять гору Казыгурт. В один из прекрасных летних дней старейшина Караменде аксакал вместе со своими приближенными друзьями вышел осмотреть свои земли, он, стоя на возвышенности на восточной окрестности Кызылтау бросил взор на свои земли. Пораженный виду возвышающегося над другими приятно пахнущими цветами белого ковыля, он произнес: «Пай-пай! Посмотрите на этот склон Кызылтау! Он похож на покрытую жиром обычную печень. А есть печень зажав в жир понравится любому». И с тех пор это место называют Акбауыр [8].

Интересна история топонима «Баршатас». В давние времена жил один очень богатый бай. Но был он очень наивным. Разве может богатый человек не любить богатство, поэтому проводил он все свое время в поисках новой прибыли. В один день к нему в гости приходит молодой человек, который догадался что наивный бай очень жаден. Бай со всеми почестями встречает одетого в расшитый позументом чапан, прискакавшего на шустром скакуне веселого, сложенного молодого человека. Они поели мяса, попили кумыс. После этого наивный бай начал расспрашивать своего гостя. На что молодой парень ответил: – Дорогой бай, как вы меня не узнали, меня знает весь казахский народ. Мои пастбища полны скота, мои земли полны золота и серебра. Если испортится мое настроение, я и на вас не посмотрю. – На что доверчивый бай ответил: – Ты немного подожди, скота и у меня хватает. Ты присмотри для меня из своего золота. Ну и я в долгу не останусь. Парень быстро соглашается. После этого парень захватил с собой бая, и повел его в заранее осмотренную им долину. В долине на земле лежали светящиеся камни, увидевший эти камни бай решил, что это золото и стал со всех сил уговаривать парня отдать ему эту землю. Посопротивлявшись немного молодой парень дает согласие, получает взамен от бая две тысячи лошадей и вместе с ними уходит в неизведанную сторону. А бай решив похвалиться перед своими односельчанами, приводит их всех на это место. В итоге оказывается, что вместо золота просто сверкающие камни. После этого народ стал называть место с сверкающими камнями Баршатас [8].

Гора Ұранқай. Во времена коллективизации 1928 года Советская власть конфисковала имущество богатых, и с подозрением что есть тайный клад вела сильные поиски в данном краю. Два неграмотных активиста хоть и знали о существовании на вершине горы древней могилы, объявили ее складом богачей, и решили выкопать это богатство. Прокопав пару метров, они уперлись в огромную глыбу и не смогли продолжить откопки. Решив на следующий день вырвать глыбу при помощи верблюда, проверяющие отправились отдыхать. В ту ночь оба проверяющие увидели одинаковые сны. К ним во сне приходят девушка с парнем и просят не беспокоить их. На следующий день оба проверяющих испугались и не сделали даже шага в сторону могилы. Оказывается, во время войны здесь вместе были похоронены Калмыкская девушка по имени Ұран и парень по имени Қай. Поэтому гора называлась «Ұранқай» [8].

Все географические названия на планете были даны по каким-либо причинам. Среди них, наравне с историческими, используются и новые, соответствующие велению эпохи, количество наименований пополняется с каждым годом. Все эти изменения тесно связаны с бытом и хозяйством, культурой обитающего на этих землях народа. Огромное влияние на появление наименований местностей Восточного Казахстана оказала духовная культура казахского этноса, связанная, прежде всего, с традициями, преданиями и легендами.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін. 3 т. – Алматы: Атамұра, 1996. т.1. – 544 б.
2. Шығыс Қазақстан топонимиясы. Өскемен: Рекламный Дайджест, 2007. – 376 б.
3. Күркебаев К.Қ. Қазақ тілінің рухани және материалдық лексикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 191 б.
4. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1985. – 256 б.
5. Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін. 3 т. – Алматы: Атамұра, 1996. т.1. – 544 б.
6. Ахметжанова Ф.Р., Әлімхан А.Ә. Қазақ Шығысының жер-су атаулары. – Өскемен: ШҚМУ баспасы, 2000. – 104
7. Ұлан есімі – ұлағат бесігі. Анықтамалық. – Барнауыл: Азбука. 2008. – 312 б.
8. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. 80-том. Топонимдік аңыздар. – Астана: Фолиант, 2011. – 416 б.

УДК 811.161.1

Асхатов И. (22-ЛДК-1), Ережепова С.К. (к.ф.н., ВКТУ)

О СИНОНИМИЧЕСКОМ РЯДЕ: ВРАЧ-ДОКТОР-ЛЕКАРЬ-ЭСКУЛАП- ЦЕЛИТЕЛЬ-ВРАЧЕВАТЕЛЬ

Аннотация. В этой статье наша цель изучить синонимы и синонимический ряд и узнать их роль в русском языке. Рассматривается синонимический ряд таких слов, как, врач, доктор, лекарь, эскулап, целитель, врачеватель.

Ключевые слова: Синонимы, речь, синонимический ряд, лексика в русском языке.

Как мы знаем, интерес в любом языке вызывает такая категория как синонимы. Синонимы — это слова, относящиеся к одной части речи, которые пишутся по-разному, но имеют одинаковое или близкое смысловое значение. Изучением данной темы занимались такие ученые как – Александрова З.Е., Г.О. Винокур, И.В. Арнольд и др. Эти ученые внесли немалый труд и в изучение синонимов русского языка.

Проблемы сопоставительного изучения лексики в разных языках были упомянуты в работах А.В. Щербы, Р.А. Будагова, В.Г. Гака, Б.А. Успенского, В.Н. Ярцевой, Ш. Балли, С. Ульмана, У. Вейнриха и других лингвистов.

Синонимы — это слова, которые пишутся и звучат по- другому и имеют одинаковый или близкий вид, однако различные в написании и звучании. Например, меткий - точный, хороший - замечательный, верить - доверять. Синонимы русского языка представляют богатый инструмент лингвистики, которые создают красивую и понятную речь. Чтобы правильно применять в своей речи лексическое разнообразие языка, необходимо знать эти средства и правильно их употреблять.

С греческого языка слово «синоним» переводится как «одноименность», что означает слова, имеющие одно и то же лексическое значение, но различающиеся по написанию, звучанию, стилистической окраске и оттенку значения. С помощью синонимов можно более ярко и точно изложить свои мысли, избежав повторов одних и тех же слов. Например, слово «смотреть» можно заменить другими словами похожими по смыслу, как: глядеть; зреть; глазеть и т.д.

Существование синонимов позволяет передать мысль писателям, поэтам, журналистам выразить мысль, передать чувство, назвать то или иное явление более ясно.

Синонимы, указывая на одно и то же понятие и имея одинаковое лексическое значение, различаются своей экспрессивной окрашенностью, закреплённостью за определённым стилем, частотой употребления.

В современном русском языке различают следующие типы синонимов: абсолютные синонимы (дублиеты) – это слова, которые одинаковы по значению и употреблению, но различны по сочетаемости. Например, бегемот и гиппопотам; в течение и в продолжение (предлоги); лингвистика, и языковедение, и языкознание и др. Слов-дублиетов в русском языке не так много: вследствие тенденции к экономии языковых средств такие синонимы либо

начинают различаться по смыслу, либо приобретают новую стилистическую окраску. Второй пример, уже сейчас наиболее часто мы можем услышать термин «лингвистика», более редко – «языкознание» и почти никогда – «языковедение».

Частичные (относительные) – слова, которые частично совпадают по значению и употреблению. По качеству эти синонимы делятся на: идеографические (семантические) синонимы – это слова, одинаковые по значению, но отличающиеся оттенками значений. Например: палящий – жгучий – палящий – это очень жаркий, обжигающий; жгучий – это горячий, обжигающий, палящий. Примерами семантических синонимов также являются слова: молодость – юность; красный – пунцовый – алый и др.

Контекстуальные синонимы – это слова, которые приобретают одинаковое значение в условиях определенного контекста: веселая, доброжелательная улыбка.

Однокоренные синонимы – это однокоренные слова, имеющие одинаковое значение, но употребляющиеся чаще всего в разных стилях. Слово «борьба» нейтральное: у него равные шансы встретиться нам как в художественном, так и в научном стиле. Его же синоним «борение» имеет ярко выраженную «высокую» окраску и встречается в художественном стиле.

Стилистические синонимы – это слова, которые употребляются в разных стилях, но имеют одинаковое значение. Наиболее яркой иллюстрацией становится группа «рожа – лицо – лик». Слово «рожа» явно разговорное, которое имеет множество не весьма интеллигентных просторечных вариантов. Слово «лицо» нейтральное: у него есть «пропуск» во все стили. Слово «лик» книжное: скорее всего с ним мы столкнемся в художественном произведении в случае стилизации или нарочито возвышенного отношения к какому-либо из героев.

Семантико-стилистические синонимы – это синонимы, которые отличаются и оттенками значений, и стилистической окраской: будущий (нейтральное) – грядущий (книжное) – наступающий (нейтральное) – предстоящий (деловая сфера) – следующий (нейтральное).

Теперь, когда мы узнали что такое синонимы, можем переходить к синонимическому ряду.

Как известно, синонимический ряд – это вид прагматичных группировок, основанная на уникальном действии каждого ряда, но поддающимся обогащению и типизации наборе интегральных и дифференциальных семантических признаков.

Синонимы объединяются в синонимичные ряды, например: обманывать, врать, хитрить, жульничать. В составе синонимичного ряда выделяется доминанта — стилистически нейтральное слово, обладающее самым общим значением и наиболее свободной сочетаемостью (в данном ряду это слово обманывать). Синонимичные ряды могут содержать различное количество слов: от двух-трёх до десятка и более.

Давайте посмотрим на такие синонимы, как, «врач, доктор, лекарь, эскулап, целитель, врачеватель», которые в той или иной степени определяют специалиста в области медицины. Эти слова представляют определенный интерес в плане истории их происхождения, их этимологии.

В целом, в «Словаре синонимов» к слову «доктор» найдено 370 синонимов. Наиболее распространенные: белый халат, медик, лепила (жаргонное), оператор, психолог, хирург, диагностик, психиатр, фельдшер, ветеринар, главврач, гинеколог, лекарь, терапевт, стоматолог, докторша (просторечное), скальпель, целитель, знахарь, эскулап, коновал (устаревшее), служитель панацеи, работник красного креста, врач для бедных, враль, анатом, костоправ (устаревшее), врачук (просторечное), Айболит, лечебник, медработник, врачаха (просторечное), медичка (просторечное), зубодер (просторечное), штаб-лекарь (историческое), бог, лекарка (просторечное) и т.д.

Из этих понятий с происхождением все ясно у слова «лекарь». На сегодня слово устарело, но этимология не вызывает сомнения — это производное от глагола «лечить».

Эскулап, (Aesculapius) — в римской мифологии бог врачевания. Соответствует греческому богу Асклепию.

Первоисточником слова «доктор» является латинский язык. Оно связано с латинским глаголом «docere», что значит «учить, обучать», а «doctor» буквально означает «ученый, учитель». Первоначально у римлян, а затем и в Средние века «doctor» было тождественно слову «magister» и только с XIII в. оно стало почетным званием ученых. Первых докторов богословия создал, как полагают, Парижский университет в 1231г. После чего эта научная степень стала присуждаться в физике, логике и других науках. Гораздо позднее слово «доктор» в разговорном языке приобретает значение «врач», но врач ученый, дипломированный в отличие от простых лекарей и знахарей. Итак, на сегодня термин «доктор» употребляется в значениях: первое значение — доктор, синоним «врач»; второе - доктор — ученая степень; например, доктор филологических наук и т.д.

Целители - выделились из первобытной общины в категорию людей, занимающих в ней положение особо почитаемых. Это тип врачей, возникший в эпоху первобытности, видоизменявшийся в соответствии с культурно-историческими изменениями в обществе, и сохранившийся во всех своих формах в современной медицинской культуре. Использовали средства и технологии врачевания, сочетающие в себе материальные, психические и духовные средства лечения.

Врачеватель – это человек, осуществляющий деятельность, направленную на исцеление болезней и облегчение страданий больных людей, восстановление здоровья человека и предупреждение возникновения заболеваний в будущем. В широком смысле слова человек врачующий - это каждый человек, оказывающий благотворное влияние на душевное, физическое, психологическое, социальное состояние здоровья человека.

Врач — в русском языке не имеет исходного своего значения и поэтому установить его этимологию трудно. Подсказать и что-то объяснить может сравнение с родственными славянскими языками. Так, в сербскохорватском языке слово «врач» означает «чародей, колдун, знахарь», а глагол «врачить» означает «ворожить, гадать, лечить знахарством». В болгарском языке «врач» — это «целитель, заклинатель, знахарь, колдун» а медицинский работник в

Болгарии называется «лекарь». В славянском языке «врач» означает «знахарь, целитель», а тот, кто лечит больных называется «здравник». В древней Руси врачей называли лечцами. Лечцы лечили травами и мазями.

Итак, в результате сопоставления в славянских языках слово «врач» — это знахарь, заговаривающий болезни. Известно, что в древние времена целители сопровождали лечение какого-либо недуга словом или заговором.

Из сказанного следует, что в этом синонимическом ряду различия в основном стилистические. Синонимы «доктор», «врач» - современные названия профессий, поэтому часто употребляются в речи. Остальные синонимы («лекарь», «эскулап», «целитель», «врачеватель») — это устаревшие слова, встречаются в основном в классической литературе.

Общий смысл этих слов то, что все эти названия предназначены для врачей разных эпох. Но все они занимаются лечением, то есть относятся к медицине.

Исходя из вышесказанного мы узнали, что есть множество типов синонимов и то, что они отличаются друг от друга разными характеристиками. То, что синонимический ряд имеет доминантное слово и, то, что остальные слова этого ряда имеют одинаковый схожий смысл, но пишутся по-разному, с помощью синонимов мы избегаем повторения одного и того же слова несколько раз в одном тексте и вместо этого можем заменить его на другое схожее слово, таким образом меняя состав текста, но не изменяя его смысл

Мы выяснили общие черты синонимического ряда: врач - доктор - лекарь - эскулап - целитель - врачеватель. Общие значение этих слов то, что все они лечат, то есть, говоря современными словами это все доктора. Только эти слова применялись в разные эпохи человечества.

В заключении можем сказать, что всё в русском языке играет большую роль, в том числе синонимы и синонимические ряды, которые делают нашу речь разнообразней, понятливей и красивее.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. <https://infourok.ru/> (дата обращения: 25.02.2023).
2. https://ebooks.grsu.by/pustoshilo_lang/8 (дата обращения: 02.03.2023).
3. Зиновьева Е. И. Основные проблемы описания лексики в аспекте русского языка как иностранного / Отв. ред. К. А. Рогова. — 2-Еизд., дополн. — СПб.: Филол. фак-т СПбГУ, 2005. — 88с.

УДК 811.161.1

Ахботина А.Ж. (22-МКК-1), Ережепова С.К. (к.ф.н., ВКТУ)

ЯЗЫК МОЛОДЕЖИ

Аннотация. В этой статье рассматриваются язык и культура речи, функционирующие среди молодежи, выясняются причины их возникновения.

Ключевые слова: Общение, свойства речи, формирование речи, жаргон, речь молодёж, язык.

Сегодня актуальной, важной задачей сферы жизнедеятельности остается вопрос общения подростков, студентов. От того, как будет складываться общение, зависит формирование будущей личности. Речь современной молодежи при общении вызывает негативную реакцию учителей, преподавателей, родителей, представителей старшего поколения, остро реагирующих на режущие ухо выражения.

В целом, десять – двадцать лет — небольшой срок для развития языка, но в истории бывают такие периоды, когда скорость языковых изменений значительно увеличивается. Состояние русского языка в семидесятые и девяностые годы является таким примером. Изменения коснулись и самого языка, и условий его употребления. Общение человека из семидесятых годов с человеком из девяностых вполне могло бы закончиться непониманием. В качестве подтверждения можно указать появление огромного количества новых слов (в том числе заимствований) и также исчезновение некоторых слов и значений. Сами языковые изменения, их скорость, вызваны не внутренними причинами, а внешними. Это прежде всего социальные преобразования и изменения в жизни русскоязычного общества. Прежде чем говорить о современном языке, следует вспомнить ее недавнюю историю.

Следует заметить, что двадцатый век оказался чрезвычайно интересным не только для историков, но и для лингвистов. Над русским языком был проведен потрясающий по масштабам и результатам социолингвистический эксперимент. Две крупные социальные встряски — революция и перестройка — затронули не только народ, но и язык. Под влиянием происходящего русский язык изменялся сам, и, кроме того, на него целенаправленно воздействовала власть, так как язык был ее мощным орудием

Рассмотрим, современное состояние, так, по данным последних исследований, в подростковой среде степень жаргонизации речи (определенная в сфере обще оценочных слов-синонимов: «хорошо» – «плохо») превышает 50% для юношей и 33% для девушек.

Мы знаем, что речь — это специфическая форма отражения действительности. Она иллюстрирует изменения, происходящие в нашей жизни и связанна со сменой культурных ориентиров, ценностей, установок. То, что было характерно для царской России, подверглось в свое время отрицанию и переосмыслению в рамках советской культуры. То, что мы наблюдаем сейчас, во многом связано с отрицанием культуры советской. Свойства речи и свойства

среды взаимосвязаны. Как подросток не существует вне семьи, школы, так и эти общественные институты, не существуют отдельно от взаимодействующих с ними и благодаря им индивидов, влияя тем самым на речь.

Цель настоящей статьи состоит в изучении причин употребления в речи подростков большого количества жаргонизмов и роли учителя, преподавателя в формировании культуры речи.

Для достижения этого в работе предусматривается решение целого ряда поэтапных задач: влияние социальных факторов на формирование речи современных подростков; самовыражение школьника и потребность во встречном понимании; расширение сферы общения молодежи - воплощение потребности пережить новый опыт, испытать себя в новой роли; роль учителя, преподавателя в формировании речи молодежи.

Молодежная речь отражает неустойчивое культурно-языковое состояние общества, балансирующее на грани литературного языка и жаргона. Остро встал вопрос о сохранении литературного языка, о путях его дальнейшего развития в связи с изменением контингента носителей – в этой формулировке выдающегося лингвиста Е.Д. Поливанова чувствуется не только революционный энтузиазм эпохи, но и горечь. И сохранился, выстоял русский язык – в соответствии с парадоксом Е.Д. Поливанова: развитие литературного языка заключается, в частности, в том, что он все меньше изменяется. Жаргон, как видно, явление не новое в нашей языковой истории, да и не только в нашей.

Исследованием понятия сленга занимались многие ученые: И. В. Арнольд, В. А. Хомяков, Т.В. Беляева, М. М. Маковский, Э. Партридж, О. Есперсон, Х. Менкен, С. И. Хаякава, Р. Спирс и др. По мнению большинства лингвистов, сленг – это общеупотребительные слова, находящиеся в состоянии непрерывного изменения, характеризующиеся эмоциональностью и выразительностью.

Некоторые исследователи полагают, что термин сленг обозначает «незаконное» просторечное выражение и применяется как синоним жаргона. Такие известные лингвисты и литераторы как И.Р. Гальперин, К. И. Чуковский, Ч. Анандейл, А. Бирс, О. В. Холмз рассматривают сленг как слова-однодневки, вульгарный, воровской язык, недолговечный и хрупкий, обреченный на быстрое отмирание, которого следует избегать. А Дж. Б. Гриноу и Дж. Л. Киттридж назвали сленг” языком-бродягой, который слоняется в окрестностях литературной речи и постоянно старается пробить себе дорогу в самое изысканное общество”.

Жаргон – английский сленг, французское арго – явление, характерное для языкового развития. Лингвисты называют сленгом слова, идущие вразрез с нормами литературного языка. Молодежный сленг представляет собой ряд слов и выражений, свойственных и часто употребляемых молодыми людьми, но не воспринимаемых "взрослыми" в качестве "хороших", общеупотребимых или литературных. Сленг (от англ. slang; s(sub) - приставка, указывающая на второстепенность, набор особых слов или новых значений уже существующих слов, употребляемых в различных человеческих объединениях (в нашем случае - возрастных группах). Так определяет понятие сленга свободная интернет-энциклопедия «Википедия».

В разные периоды истории сообщества людей, объединенные общим делом, общими интересами изобретали и свои особые способы общения, устные и письменные. Для них важно было, чтобы посторонние их не поняли, – и отсюда всякие приемы зашифровывания и метафоризации, переноса значений слов. Например, кринж – является калькой от глагола to cringe – «поёживаться». «Он ведёт себя кринжово» – т. е. заставляет других испытывать неловкость за своё поведение. Вайб от английского слова vibe – «вибрация» означает чувство атмосферы вокруг чего-либо, общее настроение. В таком значении его активно стали использовать, чтобы передавать эмоции, которые связаны с каким-то происходящим событием. Слово «чилить» образовано от chill – «холод», обозначает «отдыхать, расслабляться, проводить время с удовольствием», иными словами, «прохлаждаться». «Агриться» то же самое, что злиться, поддаваться на чьи-либо провокации. Это слово заимствовано от английского aggress (агрессия) и т.д. [3].

Сейчас же так называемый общий жаргон – заниженный стиль речи, размывающий и нормы языка, и нормы речевого этикета, – становится привычным не только в повседневном общении, но и звучит с экранов телевизоров и в социальных сетях. В современном обществе актуальность культурных достижений западной цивилизации, связанной с индустрией шоу, воспринимается как некая зрелищная форма, звучит у нас как своеобразное руководство к действию.

Молодежь, являясь носителем жаргона, делает его элементом поп-культуры. Жаргон в свою очередь становится престижным и необходимым для самовыражения. Примеров тому достаточно: в текстах песен («Мне все по барабану» – группа «Сплин», «Заколебал ты» – группа «Дискоотека Авария»), в радиопередачах и музыкальном телевидении, на которые ориентируется современный старшеклассник мы встречаем подмену литературных фраз жаргоном. Одной из основных причин очень быстрого появления новых слов в молодежном сленге является, конечно же, стремительное развитие жизни.

Кроме того, ещё одна причина, по которой молодежь активно употребляют сленг, весьма печальна: школьникам, студентам просто не хватает литературного словарного запаса, чтобы выразить свою мысль. Современная жизнь, в которой живёт подросток стремительно и постоянно ускоряется и обновляется. Научно-технические революции делают общение чрезвычайно динамичной системой, при этом происходят изменения социальных связей и форм человеческих коммуникаций.

Другой причиной употребления в молодежной речи жаргонизмов является потребность молодых людей в самовыражении и встречном понимании. Несмотря на утвердившиеся представления о старшеклассниках, студентах как о людях, полностью обращенных в будущее, они живут в настоящем. Даже самоопределение, хотя и направлено всеми своими целями, ожиданиями, надеждами в будущее, осуществляется все же, как самоопределение в настоящем – в практике живой реальности и по поводу текущих событий. Значение общения для молодежи велико. Оно занимает огромное место в жизни подростков и студентов.

Полноценное общение в молодежной среде невозможно без владения её языком. Многие дети объясняют употребление жаргона стремлением к разнообразию: ведь всегда говорить правильно так скучно! Нежелание следовать правилам, придуманным взрослыми, распространяется и на речь.

Наконец, молодежь часто заявляет, что просто не хотят, чтобы их понимали взрослые или сверстники, принадлежащие к другой компании.

Жаргонизация речи - неотъемлемая часть общения среди сверстников. Такие слова позволяют им само утверждаться, поддерживать хорошие отношения с друзьями по школе, по университету, обмениваться информацией. Молодежь не употребляет сленг в общении с родителями и тем более с учителями, тем самым понимая, что сленг – это норма общения только в общении со сверстниками. Учителю, преподавателю следует воспитать у своих обучающихся культуру речи, «вкус» к литературному языку. Важно убедить подростка не бездумно «впитывать» всю лексику, взятую из интернета или фильмов. Нужно показать молодежи, что красиво, а что нет, что действительно приятно для слуха, а что вызывает лишь отторжение.

Другая важная характеристика молодежной речи – ее «первобытность». Ассоциация с языком какого-нибудь первобытного общества возникает, когда педагоги наблюдают нестабильность, постоянную изменяемость жаргона как во временном, так и в пространственном измерении. Не успев закрепиться, одни формы речи уступают место другим: так, не столь давнее жаргонное мани (от английского слова money - деньги) заменили баксы и бабки. Аналогичные процессы отмечались в начале века исследователями-этнографами в языках южноамериканских индейцев, для которых миссионеры не успевали переписывать словари. Это естественное состояние любого языкового образования в период его становления.

Еще один признак «первобытности» молодежного жаргона – неопределенность, размытость значений, входящих в его слов.

Будучи использованными в качестве эмоциональных междометий, они практически полностью теряют свое значение, которое вытесняется сильно акцентированным в определенной ситуации эмоциональным компонентом значения. К этой же группе относятся словосочетания полный атас, полный абзац и т.д.

В зависимости от ситуации и круга общения данные слова могут выражать разнообразные - вплоть до противоположных - эмоции: разочарование, раздражения, восхищение, удивление, радость и т. д. При этом более или менее адекватное «узнавание» выражаемой эмоции слушателем не может осуществиться без учета интонации, мимики, жестикуляции говорящего, а также контекста.

Педагог, во-первых, - человек интеллигентный, образованный, культурный немыслим без хорошей речи. Во-вторых, достичь мастерства в области правильной речи можно только в том случае, если работать над собой: пополнять знания, расширять кругозор, активно общаться с другими людьми, усваивая не только лучшие образцы речевого поведения, но и постоянно духовно обогащая себя.

Специфика преподавательской профессии заключается в постоянном деятельном контакте, в основном с молодежью. Работа учителя, преподавателя направлена на формирование личности обучающегося, выработку определенных правил поведения, интеллектуальное развитие. Преподаватель должен обладать не только психологическими, специальными знаниями, но также и навыками профессионального общения. Речь учителя — основное орудие педагогического воздействия и одновременно образец для учащихся, студентов.

Речь педагога служит передаче информации слушателям. Кроме того, в ней всегда присутствует дидактическая направленность, т.е. одновременно с передачей информации решаются задачи обучения. Это выдвигает особые требования к отбору, способам организации и изложения информации, т.е. к содержанию и форме педагогической речи.

В заключение следует сказать, что часто в общественном сознании то или иное состояние языка подвергается оценке, причем обычно отмечается как раз «плохое» состояние языка. Такая критика вызвана, как правило, слишком быстрыми изменениями в языке и возникающим, в связи с этим разрывом между дискурсами разных поколений.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Беличева С.А. Сложный мир подростка. - Свердловск, Сред. - Урал. Кн. Издательство, 1984.
2. Бобахо В.А., Левикова С.И. Современные тенденции молодёжной культуры: конфликт или преемственность поколений? Общественные науки и современность, 1996, №3, с.56-60.
3. Малько, А. А. Молодежный сленг / А. А. Малько, Е. М. Сергеева. - Текст: непосредственный // Юный ученый. - 2018. - № 2 (16).

ЭОЖ 801.316.4:62

Бекишева Ғ.Ғ. (Ғ.Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті, 1-курс студенті), Советова З.С. (ф.ғ.к., доцент)

ТЕХНИКАЛЫҚ ТЕРМИН АТАУЛАРЫНЫҢ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа. Ғылым әлемінде терминологияның алатын орны ерекше. Сондықтан да бүгінгі тіл білімінің ғылыми бағыттарының бірі – техникалық терминдердің жасалу ерекшеліктерін зерделеу. Қазақ терминологиясының қазіргі жаңа дәуірінде техникалық терминдер әлемінің көрінісін толық бейнелеуге деген ұмтылыс тақырыптың өзектілігі болып табылады.

Мақалада терминдердің анықтамасы, оларға қойылатын талаптар, терминдердің жасалу тәсілдеріндегі ерекшеліктер қарастырылып, нақты мысалдармен дәлелденді.

Тірек сөздер: «Термин» ұғымы, терминжасам тәсілдері, синтетикалық тәсіл, лексика-семантикалық тәсіл, аналитикалық тәсіл.

Қоғамдағы ғылым мен техниканың қарқынды даму сатысына көшкен қазіргі таңда тіліміздің терминологиялық жүйесінде ұлттық болмысымызды жаңғыртатын ұғым атауларының белең алуы – қуантарлық жайт. А.Байтұрсынұлы термин жасауда мынадай әдістерді басшылыққа алған: «Жаңадан енген ұғымға атау беруде ана тілінің ішкі заңдылықтары мен бай сөздік қорын пайдалану; халықаралық терминдерді аударуда қазақ тілінің барлық мүмкіншілігін пайдалану» [1]. А. Байтұрсынұлы терминдерді «пән сөзі» деп атап, оның даярлығына қызықпай, ана тілінен де қарастыруды ұсынады. Қазақ тіліне енген халықаралық терминдер мен кірме терминдердің сол тілдің грамматикалық құрылысы мен фонетикалық жүйесіне қарай бейімделуіне баса назар аударған болатын. Осыған байланысты ғылымның көптеген салалары бойынша жүргізілетін ғылыми зерттеулерде, оқулықтар жазу барысында қолданатын термин сөздер мен сөз тіркестерін барынша ойластырып, сұрыптап барып пайдаланған жөн, сонда ғана олар ғылымға еніп, тұрақты қолданысқа түсері сөзсіз. «Техникалық термин жасауда ана тіліміздің барша байлығын сарқа пайдалану керек» деген қағиданың жүзеге аса бастағанын байқау қиын емес. Бұндай атауларға энергетика саласының сараланған терминологиялық жүйесіндегі қолданысқа енген *түйіспе, сақтандырғыш, қысым, санауыш* т.б. көптеген терминдер дәлел бола алады.

Қазақ тіл біліміндегі термин мәселесінің зерттелуі А. Байтұрсынұлы, Е. Омарұлы, Х. Досмұхамедұлы, М. Дулатұлы, Қ. Жұбанов еңбектерінен бастау алып, Ә. Қайдар, Ө. Айтбайұлы, Б. Қалиұлы, Ш. Құрманбайұлы, Е.Әбдірәсілов т.б. ғалымдар еңбектерінде ғылыми-теориялық тұрғыда жан-жақты қарастырылған болатын.

Жалпы «термин» ұғымына ғылыми-теориялық, анықтамалық еңбектерде бірнеше анықтама берілген. О.С. Ахманованың «Словарь лингвистических терминов» еңбегінде: «Термин – бұл арнаулы саладағы білім мен іс-әрекетті білдіретін сөздер мен сөз тіркестері. Олар жалпыхалықтық лексикаға тек қана терминдік жүйе арқылы ғана енгізіледі. Термин дегеніміз – арнаулы ұғымдар мен арнаулы заттарды дәл белгілеу үшін пайда болған тілдегі арнаулы (ғылыми,

техникалық т.б.) сөздер мен сөз тіркестері» [2, 474], – деп берілген. Қ. Аханов: «Тіл-тілдің лексикасында ғылым мен техниканың түрлі салаларында қолданылатын арнаулы сөздер бар. Олар терминдер деп аталады» [3, 161], – десе, Ә. Хасенов: «Терминдер – тілде ғылым мен техника, мәдениеттің әр саласына қатысты белгілі бір ұғымды дәл білдіретін арнаулы сөздер» [4, 102], – деп тұжырымдаған. Жалпы термин жөнінде ғалым Ш.Құрманбайұлы мыналарды атап айтқан болатын:

1. Терминдер негізінен сөз немесе сөз тіркестері болады.
2. Терминдер негізінен тілдік бірліктер.
3. Термин – белгілі бір терминологияның мүшесі.
4. Термин деген – ұғым аты.
5. Терминнің міндетті түрде дефинициясы (анықтамасы) болады.
6. Терминдердің негізгі басым бөлігі жалпы есімдер, сөз табына қатысы жағынан зат есімдер болады.
7. Терминдер атауыштық қызмет атқарып, негізінен ғылым тілінде, арнаулы сала шеңберінде қолданылады [5, 7].

Жоғарыдағы терминге берілген анықтамалар бір-бірімен үндесіп келіп, терминдердің ғылым мен техниканың белгілі бір саласына ғана тән екендігін, сонымен қатар сөз немесе сөз тіркесі түрінде де көрініс табатындығын атауға болады.

Қазақ тіл білімінде терминге қойылатын талаптарға талдау жасаған ғалым Ш.Құрманбайұлы өзінің «Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері» атты еңбегінде негізгі талаптарды былай бөледі:

1. *Терминнің бірмағыналылығы* – термин сөздің бір ғылымда бір ғана мағынаны білдіруі.
2. *Термин мағынасының дәлдігі* – термин сөз атауында өзі білдіретін ұғымның негізгі, басты белгілері өрнектелуі керектігін ескертеді.
3. *Терминнің қысқалығы немесе ықшамдылығы* – қарапайым ұғымдармен салыстырғанда термин сөздердің қысқа әрі нұсқа болғандығы дұрыс.
4. *Терминнің тілдегі сөзжасам заңдылықтарына сәйкес келуі* – әдеби тілдің тармағы ретінде термин сөздер де тілдің сөзжасам заңдылығына бағынуы керек.
5. *Терминнің туынды сөз жасауға қолайлы болуы* – термин сөз қаншалықты қысқа болса, оған жұрнақтарды жалғау арқылы соншалықты жаңа сөздер тудыруға болатынын алға тартады.
6. *Терминде эмоционалдылық пен экспрессиялықтың болмауы* – ғылым тілі нақтылықты қалайтындықтан, ғылым тілін жасаушы терминдердің де нақты, тура мағынада болғандығы жөн екендігін атап көрсетеді.
7. *Эстетикалық талаптарға сай келуі* – термин сөз айтуға жеңіл, естіген құлаққа жағымды болуы тиісті екендігін айтады [5, 10-11].

Терминология – ғылым мен техника тілін дамытатын лексиканың бірден-бір күрделі қабаты, сондықтан да энергетика саласы бойынша терминдерді талдап, сұрыптау басты мақсаты болып табылды. Терминжасам тілдің сөзжасам жүйесінің бір тармағы болғандықтан, ол сөзжасамның жалпы заңдылықтарын сақтайды. Олай болса қазақ тіліндегі техникалық терминдерді

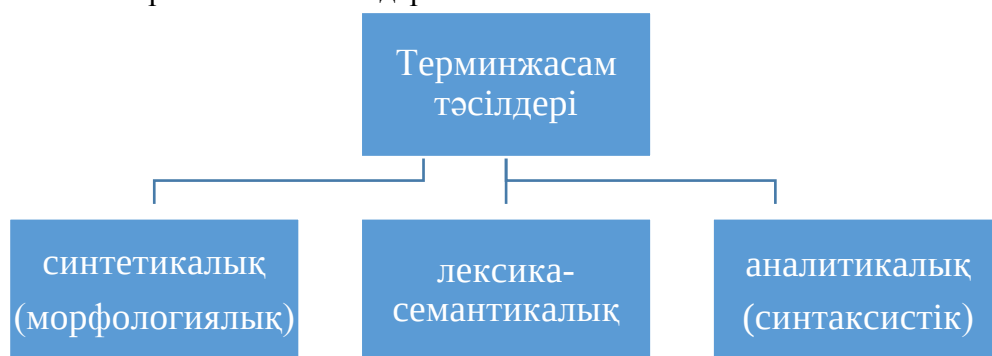
жасауда сөзжасамның тәсілдері қолданылады. Энергетика терминдерінің синтетикалық тәсілі, яғни сөз тудырушы жұрнақтар арқылы термин жасау маңызды орын алады. Сол себептен энергетика бағытына негізделген оқу құралдарынан іріктеліп сұрыпталған терминдерге техникалық сала қолданысындағы қазақша-орысша және орысша-қазақша терминологиялық сөздіктер негізінде қарастырдық.

Термин мәселесін арнайы зерттеген ғалым Ш. Құрманбайұлы терминжасам тәсілдерінің төменде берілген түрлерін көрсетеді:

- 1) синтетикалық (морфологиялық) тәсіл;
- 2) аналитикалық (синтаксистік) тәсіл;
- 3) терминдену (лексика-семантикалық) тәсілі;
- 4) калькалау тәсілі [5, 99-165].

Осыған орай энергетика саласына байланысты терминдердің сөзжасамдық тәсілдерін төмендегідей бөліп қарастырдық (1-кестені қараңыз).

1-кесте. Терминжасам тәсілдері

Энергетика саласына байланысты терминдердің синтетикалық тәсілі, яғни сөз тудырушы жұрнақтар арқылы термин жасау маңызды орын алады. Сол себептен болар сөзжасамның бұл тәсілі қазақ тіл білімінде кеңінен зерттелген. Энергетика саласындағы терминдерді тудырушы жұрнақтардың белсенділік деңгейі әртүрлі. Мәселен:

-ғыш, -гіш, -қыш, -кіш жұрнақтары арқылы көптеген терминдер қалыптасқан. Бұл жұрнақтар термин жасауда өнімді жұрнақтардың қатарынан табылды. Мысалы: *қозғалтқыш, өткізгіш, ажыратқыш, сақтандырғыш, көрсеткіш, араластырғыш, қыздырғыш, түзеткіш, салқындатқыш, дірілдеткіш, күшейткіш, үдеткіш, түрлендіргіш* т.б. Атаулы жұрнақтардың көмегімен жасалған терминдер жоғарыда келтірілген мысалдардан орыс тіліндегі *-тель* суффиксімен жасалған қосымшаларға сәйкес келетінін байқау қиын емес. Ғалым Ш. Құрманбайұлының сөзімен айтқанда, «...Біріншіден, мұнда бірізділік бар. Екіншіден, тіларалық сәйкестік сақталған. Орыс тіліндегі құрал-саймандар мен жабдықтардың, механизмдердің атауын жасауда жиі қолданылатын суффикс арқылы жасалған терминдер біздің тілімізде дәл сондай мағына беретін жұрнақ арқылы туындаған. Үшіншіден, бұл көмекші морфема арқылы жасалған терминдердің ықшамдылығымен, қолдануға қолайлылығымен де ерекшеленетіндігін айту керек» [5, 128].

-ым, -ім, -м жұрнақтары арқылы *төсем, өлием, орам, айналым, құрылым, тартым, қысым* т.б. терминдер жасалған. Етістік тұлғалы сөздерге жалғанып, зат есім тудыратын бұл жұрнақтардан энергетика саласында ұғым, зат атауларын білдіретін термин атаулары қалыптасқан.

-ық, -ік, -қ, -к жұрнақтары арқылы *сызық, үзік, ойық, түтік, тізбек, тірек, елек*, т.б. терминдер қолданысқа енген. Бұл жұрнақтар «тілдің тарихи бастауында қимыл есім қызметін атқарып, қызметтік-семантикалық құрылымы дамуы нәтижесінде сөзжасамдық тұлғаға өзгерген» [6, 440].

-ғы, -гі, -қы, -кі жұрнақтары да термин сөздер жасауға қатысады. Мысалы: *сүзгі, сорғы, құрылғы, соққы, қондырғы* т.б. терминдер қолданысы соның дәлелі. Термин атауларынан жұрнақтардың етістік тұлғалы сөздерге жалғанып, зат есім тудыратын бұл жұрнақтардың энергетика саласында негізінен құрал, құрылғы немесе жабдық атауы қалыптасқанын байқаймыз.

Белгілі бір кәсіби салада қалыптасып, сол салада қолданылатын термин сөздердің шығу тегі екіге бөлінеді. Олар: сол тілдің лексикалық қоры негізінде жасалған ішкі терминдер мен өзге тілден сөз қабылдау арқылы қалыптасатын кірме атаулар. Яғни кез келген тілдің терминдері төл сөздерден де, кірме сөздерден де жасалады. Төл сөздерден термин жасау үшін, сол тілдің сөз тудырушы тәсілдерінің барлығы да қолданылады. Сондай тәсілдердің бірі – көне замандарда белсенді қолданылған, аффиксация тәсіліне дейін өнімді қызмет атқарған деп бағаланатын лексика-семантикалық тәсіл. Аталған тәсіл жөнінде академик Ө. Айтбайұлы былай деген болатын: «Семантикалық тәсіл – терминжасамның негізгі тәсілдерінің бірі ретінде терминологиялық лексика қабатының толығы, байи түсуіне үлкен септік жасайтын негізгі амалдың бірі болып табылады» [7, 162].

Лексика-семантикалық тәсілде сөздің құрамы, тұлғасы ешбір өзгеріске түспейді, өзгеріс тек сөздің мағынасында ғана болады. Сөз дыбыстық, морфемдік құрамын сақтай отырып, тілдегі бұрынғы қолданылып жүрген мағынасының үстіне жаңа мағына қосып алады, тілде жаңа мағынасында да қолданыла бастайды. Сөздің тек мағынасында өзгеріс болғандықтан, бұл тәсіл лексика-семантикалық тәсіл аталған. Мысалы, энергетика саласындағы *өріс, көз, желі, қор, торап* т.б. терминдердің мағыналары тілдегі түрлі қолданыста қалыптасқан.

Терминологиядағы семантикалық тәсілдің жалпы тілдегіден тағы бір айырмашылығы – жалпы әдеби тілде сөз мағынасының алмасуы арқылы жаңа сөздің жасалуы жалпы лексикалық өріс ішінде, яғни тілдің үлкен жүйесінің шеңберінде болып жататын процесс болса, терминологияда бұл процесс тілдің екі жүйесінің арасында немесе терминологиялық өрістер арасында жүріп жатады [5, 141].

Сөзжасамның аналитикалық тәсілі, яғни сөздердің тіркесуі, бірігуі, қосарлануы, қысқартылуы арқылы термин атауын жасау терминологияда өнімді тәсілдердің бірі болып табылады. Энергетика саласына байланысты терминдердің аналитикалық тәсілі тірек-сызба негізінде берілді.

2-кесте. Энергетика терминдерінің аналитикалық тәсіл арқылы жасалуы

Қорытындылай келе, энергетика саласына байланысты термин атауларында сөзжасамдық тәсілдердің бәрі қолданылған. Дегенмен аталған тәсілдердің терминжасамдағы үлесі әртүрлі екендігін байқадық. Энергетика саласына байланысты терминдерді жасауда жұрнақтар арасында *-ғыш*, *-гіш*, *-қыш*, *-кіш*, *-ма*, *-ме*, *-ба*, *-бе*, *-па*, *-не* жұрнақтары өнімді екендігін байқадық. Келтірілген атаулар мен ұғымдардан энергетика терминдерін қалыптастыруға белсенділік деңгейі жоғары жұрнақтарды анықтауға, олардың түбір сөзге жалғану арқылы оған үстейтін мағынаға сай қандай ұғымға атау болатындығын анықтауға мүмкіндік берді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966.
3. Аханов Қ. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 1993.
4. Хасенов Ә. Тіл білімі. – Алматы: Санат, 1996.
5. Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері (Барлық сала мамандарына арналған әдістемелік құрал). – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005.
6. Салқынбай А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Эверо, 2008.
7. Айбайұлы Ө. Қазақ сөзі (қазақ терминологиясының негіздері). – Алматы: Рауан, 1997.
8. Насыритдинова Ә. Ғылыми-техникалық аударманың терминологиялық аспектісі: Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2010.

РЕЧЕВОЕ МАНИПУЛИРОВАНИЕ

Аннотация. В статье рассматривается и описывается явление речевой манипуляции. Приводятся примеры речевого манипулирования в рекламе и политических лозунгах.

Ключевые слова: речевое манипулирование, речевое воздействие, речевая деятельность, реклама, политическая реклама.

Слово «манипуляция» в русский язык пришло из французского «*manipulation*» (манипулирование, сложный прием, операция), которое изначально произошло от латинских слов «*manus*» – рука и «*plere*» – наполнять.

Семантика управления людьми в «манипуляции» просматривается еще в латинских корнях. Слово «*manipulus*» (в переводе «горсть», или «манипула») связано с основным тактическим подразделением римских легионов. Солдаты манипулы – «*manipulares*» – «горсть» солдат, которой из-за небольшого размера было просто управлять. Базовым значением манипуляции являлось искусное, требующее специальных навыков управление неодушевленными объектами. По отношению к человеку термин «манипуляция» возвращается в словари через психологические исследования XX века, в которых он означает психологическое воздействие с целью управления личностью.

Среди всех способов манипуляции исторически самым «популярным» является языковая манипуляция. Она прослеживается в области фольклора, мифологии, священных текстов, а так же в реальной исторической практике, например, древнегреческая мифология, поощряющая хитрости и уловки (эти качества свойственны богам и героям, например, Одиссею), или Ветхий Завет, в котором Змей-искуситель соблазняет Еву: «откроются глаза ваши, и вы будете, как боги, знающие добро и зло» [Быт. 3, 15]. При этом Змей в отличие от Адама и Евы избегает наказания, а Одиссей в «Илиаде» и «Одиссее» Гомера изображен великим героем.

Первые упоминания о манипуляциях встречаются у Платона, он относил их к «хорошей лжи», «добродетельному обману», необходимым правителям для победы над неприятелем. Правда, использование манипуляций предполагалось именно для сражения с внешними врагами, но никак не с собственным народом. Подобной точки зрения придерживался и Н. Макиавели, дававший манипулятивные советы, которые непременно приведут к победе над неприятелем и процветанию государства "политика манипуляций должна быть долговременной, гибкой, она предполагает следующее поведение: – тот, кто хочет сохранить власть над людьми и управлять ими, не должен быть верным своему слову, если причины, побудившие дать его, в данный момент для властителя не важны; – не следует резко отказывать, но уметь прикрыть нарушенное обещание вежливой причиной; – властитель должен уметь произвести впечатление добродетельного человека, но не обязательно быть им, к добродетелям в этом ряду относятся: искренность,

верность слову, милосердие, сострадание, благочестивость; - в целях сохранения власти приемлемы любые средства, потому что «чернь» всегда преклоняется перед успехом, главное при этом сохранить видимость благих намерений [3; 53].

В настоящее время активно происходит формирование массового сознания, развитие социальных, экономических и политических отношений, рост влияния средств массовой информации и распространение новых медиатехнологий (пресса, радио, телевидение, интернет), что приводит к расширению аудитории и способов воздействия на нее, вследствие чего влияние манипуляции в обществе возрастает. Особенно актуальной становится массовая манипуляция. Манипулирование людским сознанием сегодня достигло невероятных высот; практически мы имеем дело с новыми технологиями манипулирования, направленными как на массы, так и на отдельного человека.

Речевая деятельность и речевое воздействие обеспечиваются языковыми ресурсами, то есть человек использует язык – важнейшее средство общения – для сообщения о чем-либо, побуждения адресата к каким-то действиям, выражению каких-то чувств, оценки чего или кого, для изменения окружающей действительности или мышления адресата. В результате общения возникает определенный результат. В зависимости от поставленных целей он может быть как положительным, так и отрицательным, то есть у коммуникаторов остается чувство удовлетворения. Достижение результата может быть «честным» – путем сообщения правдивой информации или умелым убеждением, или «нечестным» – путем как прямого обмана, так и манипулирования.

В процессе общения человек, используя определенные ресурсы языка, может управлять поступками людей. По мнению Г. А. Копниной, «Языковое/речевое манипулирование – это разновидность манипулятивного воздействия, осуществляемого путем искусного использования определенных ресурсов языка с целью скрытого влияния на когнитивную и поведенческую деятельность адресата, слушателя, читателя» [2; 24]. В основе речевого манипулирования лежат такие психолингвистические механизмы, которые вынуждают адресата некритично воспринимать речевое сообщение, способствуют возникновению в его сознании определенных иллюзий и заблуждений.

Речевое манипулирование осуществляется как в межличностном общении, так и в массовой коммуникации. Реклама, предвыборная кампания, пропаганда – сферы, в которых языковое манипулирование направлено на формирование у людей определенных вкусов, убеждений, стереотипов, выгодных манипулятору. Понятие «манипулирование» нельзя трактовать однозначно, так как, наряду с отрицательным, оно имеет и положительный смысл – конструктивный, направленный на достижение цели в интересах народа и государства.

Существуют некоторые сферы жизни, в которых речевое воздействие, а часто и подлинное языковое манипулирование практикуются особенно часто и играют очень важную роль. Это две обширные сферы, всегда привлекавшие к себе повышенное общественное внимание и лучше всего изученные с интересующей нас точки зрения. Это, с одной стороны, политическая, а с другой - рекламная коммуникация. Они весьма близки, а в некоторых своих формах

почти совпадают (в случае политической рекламы, которая во многом строится по образу и подобию коммерческой; существует также и такая специфическая сфера, как социальная реклама).

Реклама в силу своих основных задач (повлиять на выбор потребителя в пользу товара) может быть признана практически целиком манипулятивной сферой человеческой деятельности. Рекламные обращения в большинстве своем строятся на использовании имплицитной информации - информации, которая явно в тексте не выражена, но существует как подтекст и может быть достроена потребителем. Потребитель при восприятии рекламы не только считывает буквальный смысл, но и дополняет, расширяет этот смысл на основе личных воззрений, например, из слогана «Статус» одевает мужчину, которого она раздевает» следует самостоятельный вывод читателя о том, что мужчина в одежде «Статус» - сексуальный и привлекательный, а следовательно, купив такую одежду, можно достичь обещанной сексуальности и привлекательности. А из слогана «Colgate Total. Выбор стоматологов» предполагается вывод о высоком качестве и эффективности зубной пасты, которую предпочитают люди, способные профессионально ее оценить.

Одним из главных способов воздействия политической рекламы в частности на избирателей является «эмоционально идеологизированное отображение реалий действительности. Его содержание должно быть тесно связано с настоящим и служить реакцией на событие, важное в данный период времени» [4; 92]. Для достижения целей адресантом использовались различные приемы языкового манипулирования. Чаще всего это обещания, в которых лаконично выражаются общественно значимые ценности: «Жаңа адамдар - жаңа қадамдар» (партия «Respublica»), «Главная задача – системное повышение доходов граждан» (партия «AMANAT»), «Время работать» (партия «Ақ жол»), «За садим коррупционеров в тюрьмы За живем справедливо За дышим чистым воздухом» (партия зелёных «Байтақ»).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ковешникова М. Н. Речевая манипуляция и приемы речевого манипулирования // XVIII Царскосельские чтения: материалы междунар. науч. конф. (22-23 апр. 2014 г.); с. 387-394
2. Копнина Г.А. Речевое манипулирование [Электронный ресурс]: учеб. пособие / Г.А. Кошшна. - 4-е изд., испр. - М.:ФЛИНТА, 2012. - 170 с.
3. Стернин И. А. Введение в речевое воздействие. Воронеж: Воронеж, гос. ун-т, 2001. 252 с. 3.
4. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. М.: ЧеРо, Издательство МГУ, 1997. 344 с

РЕЧЕВОЙ ЭТИКЕТ

Аннотация. В данной статье рассматриваются различные способы выражения вежливости в русской лингвокоммуникативной культуре в зависимости от контекста и страны. А так же представлены формулы речевого этикета.

Ключевые слова: речевой этикет, общение, культура, собеседник, формула речевого этикета, вежливость.

Как известно, речевым этикетом принято считать систему правил речевого поведения и устойчивых формул вежливого общения. Владение речевым этикетом способствует приобретению авторитета, порождает доверие и уважение. Знание правил речевого этикета, их соблюдение, позволяет человеку чувствовать себя уверенно и непринужденно, не испытывать неловкости и затруднений в общении.

Так же, речевым этикетом называют систему требований (правил, норм), которые разъясняют нам, каким образом следует устанавливать, поддерживать и прерывать контакт с другим человеком в определённой ситуации. Нормы речевого этикета весьма разнообразны, в каждой стране присутствуют свои особенности культуры общения.

Так, например, в некоторых странах считается неприличным жаловаться на трудности и проблемы, а в других недопустимо рассказывать о своих достижениях и успехах. Круг тем для бесед различен в разных культурах. Может показаться странным, мол, зачем нужно разрабатывать специальные правила общения, а затем придерживаться их или нарушать. И всё же речевой этикет тесно связан с практикой общения, его элементы присутствуют в каждом разговоре. Соблюдение правил речевого этикета поможет грамотно донести свои мысли до собеседника, быстрее достигнуть с ним взаимопонимания.

Само слово «этикет» имеет греческое происхождение. Оно означает «порядок». В дальнейшем слово плотно прижилось во Франции. Его стали употреблять в конце XVII века, во времена правления Людовика XIV. Словом «Etiquette» обозначалась карточка, на которой указывались нормы поведения за столом короля.

Рассмотрим, как представлен термин «этикет» в различных словарях, так, в словаре для учащихся Оксфорда под данным словом понимается: наличие или демонстрация хороших манер и уважения к чувствам других; социально корректный, но не всегда искренний.

Словарь Макмиллана даёт следующее толкование: тот, кто вежлив, ведёт себя по отношению к другим людям приятным образом, который следует всем обычным правилам общества.

В Кембриджский словарь: вести себя социально корректно и демонстрировать понимание чувств других людей и заботу о них; социально корректный, а не дружелюбный.

Речевой этикет – принятая в данной культуре совокупность требований к

форме, содержанию, порядку, характеру и ситуативной уместности высказываний. Известный исследователь речевого этикета Н.И. Формановская дает такое определение: "Под речевым этикетом понимаются регулирующие правила речевого поведения, система национально специфичных стереотипных, устойчивых формул общения, принятых и предписанных обществом для установления контакта собеседников, поддержания и прерывания контакта в избранной тональности" [1].

В целом, анализ определения лексической единицы «этикет» показал, что были выявлены следующие семантические признаки: правила поведения в обществе, соблюдение правил и предписаний, использование хороших манер, принимать во внимание и уважать чувства, эмоции и другие потребности собеседника. Эти особенности могут быть использованы при определении ядра понятия «этикет».

Правила речевого этикета сформировались еще в древние времена, когда человек только начинал учиться строить взаимоотношения со своим собеседником. Уже в те времена начали формироваться некие нормы поведения, помогающие получить понимание и произвести благоприятное впечатление на собеседника.

Следует заметить, что основой культуры общения является соблюдение этических норм речевого поведения (речевого этикета). Для любого человека, вступившего в разговор, независимо от того, старше он или младше, знакомы они или нет, самым главным правилом должно стать следующее: будь одинаково вежлив и уважителен ко всем. Формул вежливости очень много. Выбор одной из них в нужный момент - целая наука, которую не так просто освоить. Овладение этикетом речевого общения требует получения знаний в области различных гуманитарных дисциплин: лингвистики, психологии, истории культуры и многих других. Для более успешного освоения навыков культуры общения используют такое понятие, как формулы речевого этикета.

По мнению большинства людей, речь - это всего лишь механизм оформления своих мыслей в слова. Но это ошибочное суждение. Речь и речевой этикет - это важные инструменты в налаживании общения с людьми, в установлении контактов (в частности, в деловой сфере), в повышении продуктивности общения, в склонении массовой аудитории на свою сторону (при публичном выступлении, например). Помимо всего прочего, культура речи оказывает огромное влияние на манеру поведения самого говорящего. Ведь всем известно, что манера речи и выбор слов при диалоге не только настраивают собеседника на нужный лад, но и программируют наше собственное поведение.

Вести себя или говорить так, чтобы это соответствовало социальной ситуации, в которой вы находитесь, и показывать, что вы внимательно относитесь к потребностям и чувствам других людей; вы ведете себя этично, делаете замечания и т.д. Потому что, это считается социально правильным, но не обязательно потому, что вы верите в то, что говорите.

Обычно, этикетом пользуются в деловом общении, при публичных выступлениях, при написании деловых писем. Есть правила в общении с людьми. Всегда нужно обращаться к собеседнику на «вы», несмотря на возраст.

Установлена норма того, что мужчина первым называет себя. После младшие приветствуют старших. Если женщина вошла в помещение с мужчинами, ей следует их приветствовать, а им необходимо подняться, и пойти на встречу вошедшей. Если вы знакомите людей, их нужно подвести друг к другу и представить.

Этикет подразделяется на следующие виды: деловой и повседневный. Деловой, его еще называют официальным, нормирует поведение человека, когда он выполняет свои должностные обязанности. Характерен для официальной документации, ведения переговоров, публичной речи. Может использоваться и для дискусивно-полемиической речи.

Для повседневного этикета характерна большая свобода действий. Как видно из названия, он активно используется нами в повседневной жизни.

Когда входите в помещение, приветствуйте присутствующих. Не перебивайте собеседника, показывайте заинтересованность к тому, что говорит оппонент. Не принято начинать говорить о себе, до тех пор, пока не спросили, но раскрывать все о себе не стоит. Интонация голоса должна быть естественной, приятной слуху. В высоком обществе позволительно обсуждать любые темы, главное правило – это не углубляться в подробности.

Правил много, нужно постепенно знакомиться с ними. В жизни эти знания очень пригодятся, они будут указывать другим людям на вашу высокоразвитую культуру речи. У каждой сферы деятельности свои стиль речи, и правила тоже свои. Например, в магазине мы используем одну манеру речи, в государственной организации манера речи меняется. Языковой этикет состоит из принципов, которые можно назвать «базовыми слагаемыми»: краткость, уместность, грамотность, точность.

Важно подбирать фразы, подходящие для конкретной ситуации, учитывая статус человека, а также степень вашего с ним знакомства. Речь должна быть краткой, но уместной. Важно при разговоре не потерять смысла. **К собеседнику нужно относиться почтительно, проявляя необходимую долю уважения.** Самыми фундаментальными принципами этикета можно назвать доброжелательность и взаимное сотрудничество. Именно эти принципы порождают продуктивное и взаимовыгодное общение.

Созданы формулы речевого этикета. Разговор должен иметь структуру речи: начало диалога, главная идея, завершение беседы.

Дома мы получаем основную базу знаний о правилах общения. В школе идет развитие в изучении этикета культуры. То, что мы произносим, воспринимается собеседником, он составляет мысленно портрет нашей личности. Прежде чем сказать что-то, нужно хорошо подумать.

Что касается русской культуры, то у многих народов существуют стереотипы о невежливых, грубых и высокомерных русских. Эти концепции неверны. По словам М. Хонканен и А. Миклуха, у русских есть две отдельные формы социальной жизни: государственная и частная. Они могут казаться грубыми и невежливыми на публике, но в то же время быть добрыми, заботливыми и общительными. Т.В. Ларина выделяет два типа поведения, характерных для россиян: с незнакомыми людьми и с близкими. Она утверждает,

что русские в основном вежливы со своими близкими и довольно часто могут быть грубыми и невежливыми с незнакомцами.

Ключевую роль в культуре речевого этикета играет ситуация. Действительно, в зависимости от ситуации, наш разговор может значительно изменяться. При этом ситуации общения могут характеризоваться самыми разными обстоятельствами, например: личности собеседников; место; тема; время; мотив; цель.

Личность собеседников. Речевой этикет ориентирован, прежде всего, на адресата – человека, к которому обращаются, но также учитывается личность говорящего. Учет личности собеседников реализован на принципе двух форм обращения - на Ты и на Вы. Первая форма указывает на неформальный характер общения, вторая - на уважение и большую формальность в разговоре.

Место общения. Общение в определенном месте может требовать от участника специфических правил речевого этикета, установленных для этого места. Такими местами могут быть деловое совещание, светский ужин, театр, молодежная вечеринка.

Точно также в зависимости от темы разговора, времени мотива или цели общения мы применяем разные разговорные приемы.

Нередко нужно извиниться. Формулы извинения: Извините. Простите. Прошу прощения. Я должен извиниться. Мне очень жаль. Я не нарочно. Сожалею. Это моя вина. Ничего страшного. Все в порядке. Забудьте. Не нужно извиняться. Деликатно принести извинение – большое искусство! Не следует извинение бросать мимоходом, сквозь зубы. Извиняясь, надо стараться смотреть человеку в глаза, чтобы он почувствовал вашу искренность.

Употребление слова «извиняюсь» вместо «извините», «прошу прощения» считается неграмотным и невежливым (нельзя извинять себя, можно только просить извинения у других).

Высокая культура речи помогает добиться расположения собеседников, составить правильное мнение о себе, достичь карьерного роста. Как правильно себя вести при знакомстве, чтобы составить приятное мнение о себе и не оттолкнуть собеседника? Изучайте простые формулы речевого этикета.

Знакомство - установление контакта. Любой диалог знакомых или незнакомых людей начинается с приветствия. Затем следует вопрос или предложение познакомиться с целью налаживания контакта. Как это выглядит в жизни? В таких случаях к незнакомому человеку можно обращаться с фразой по правилам этикета общения. Давайте познакомимся. Разрешите с вами познакомиться. Можно с вами познакомиться. Хотел бы с вами познакомиться.

Беседа - основная часть общения. Разговоры в неофициальной обстановке возможны на любые темы и в любом ракурсе, если они интересны собеседникам. Посещение публичных мероприятий регламентируется определенным этикетом общения, который рекомендуется соблюдать, чтобы не прослыть невоспитанным человеком. Основу речевого этикета составляют правила поведения на корпоративных, общественных мероприятиях. Не рекомендуется вести и поддерживать темы о политике. Ситуация грозит перейти в жаркие дебаты, что приводит к обидам, испорченному настроению и раздражению. В

обществе принято говорить на нейтральные темы - о книгах, концертах, кинофильмах, музыке, спектаклях. Бестактными являются разговоры на тему личных отношений. Вопросы об этом неприличны. Рассказы о своей личной жизни ставят собеседника в неловкое положение.

Прощание - завершение контакта. Этикетом общения предусмотрено прощание перед уходом. Покинуть общество по-английски - не прощаясь, в России не принято. Для этого достаточно сказать - до свидания. Можно приложить к прощанию фразы с пожеланиями: всего хорошего, всего доброго, надеюсь, еще увидимся. Речевой этикет подразумевает под собой комплекс норм, благодаря которым человек понимает, как следует общаться, поддерживать отношения с другими людьми в разных жизненных ситуациях. Правила этикета очень разнообразны, не существует общей единой «формулы» общения. Любая страна богата своими культурными тонкостями общения.

Использование одних и тех же специальных конструкций не обязательно, поскольку доброта является главной чертой вежливого человека. Это качество является важнейшим проявлением вежливости в культуре.

Таким образом, сейчас речь является одним из важнейших признаков, дающих представление о том, насколько грамотен и культурен человек. Умение вежливо общаться, соблюдать речевой этикет – залог успеха в обществе. Вот почему так важно придерживаться правил хорошего тона и уметь выстраивать гармоничные и доверительные отношения с лицами разных возрастов, культур и полов. Люди, соблюдающие правила речевого этикета, подтвердят, что это позволяет достигать взаимопонимания с окружающими, быстрее устанавливать контакты, добиваться расположения собеседников.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Формановская Н.И. Культура общения и речевого этикет. М.: Высшая школа, 1989. - 159 с.
2. Беляева Ю.И. Иностранные языки в школе, 1990, 1, с. 43-47.
3. Хонканен М. Успешный менеджмент в России / М. Хонканен, А. Миклуха, Финляндия, 1998, 178 с.
4. Латина Т.В. Категория вежливости в английской и русской коммуникативных культурах: монография / Т.В. Ларина, Москва: РУДН пресс, 2003, 315 с.

ОРАТОРСКОЕ ИСКУССТВО

Аннотация. Статья посвящена исследованию социальной природы ораторского искусства, его роли в жизни общества. Демократизация современного общества актуализирует вопросы, связанные с развитием искусства оратории. А также рассматриваются вопросы истории ораторского искусства, актуальность владения риторикой для современной целеустремленной личности, важность повышения культурного уровня человека, его духовности. На современном этапе развития общества искусство «красно говорить» является одним из важных показателей профессионализма работающего человека, в связи с чем отработка широкого спектра навыков и умений публичного выступления признается значимым фактором формирования языковой личности будущего специалиста.

Ключевые слова: риторика, публичная речь, красноречие, оратор, мастерство публичных выступлений.

Ораторское искусство - это направление творческой деятельности публичного выступления.

Ораторское искусство используется в целях убеждения, это гармоничное сочетание риторики, приёмов актёрского мастерства и техники манипуляции. Человек, который обладает ораторским искусством, может с легкостью найти общий язык с незнакомым партнером. Даже способен манипулировать этим человеком. Существует несколько приемов, используемых во время разговора:

1. Этос – позиция оратора, который будет продвигать свою речь слушателю. Этос самым прямым образом соотносится с чувством гражданской ответственности за сказанное или написанное слово.

2. Логос – мысль и идея, которые должны стать активным размышлением в голове зрителя.

3. Пафос – это соответствующая ситуация, цель высказывания, форма речевого выражения, в наибольшей степени способствующая пониманию и усвоению смысла высказывания.

Красноречие используется с давних лет. Этот жанр использовался во время войны, чтобы поднять дух народа и воинов. Ораторское искусство появилось в древнем Египте, когда люди начали строить пирамиды и разные конструкции. Именно тогда появился первый оратор.

У каждой вещи есть как хорошие, так и плохие стороны. Точно так же есть много отрицательного и у ораторского таланта. Например, есть много людей, которые обманули страну и подняли восстание, произнеся такую замечательную речь. Эти люди хорошо освоили этот жанр и стали мастерами слова, но использовали это умение во вред человечества. Например, Адольф Гитлер, который был он очень хорошим и опытным мастером в плане ораторского искусства. Но мы все знаем, как закончилась его судьба и какой вред он нанес для всего мира. Эти и другие примеры в очередной раз доказывают нам, что ораторский жанр очень опасный вид искусства в плохих руках.

Остановимся на некоторых личностях, известных миру как великие ораторы:

Демосфен – один из первых ораторов в Древней Греции. На весь мир известна его история. С юных лет он был косноязычен, обладал слабым голосом и коротким дыханием, однако мечтал выступать на публике и доносить до народа свои мысли. Работая над своими недостатками, Демосфен набирал в рот камешки и произносил речи на бегу у моря, стараясь перекрыть шум волн. Эти и другие тренировки сделали его одним из величайших ораторов всех времен.

Лисий – Афинянин Лисий был замечательным ритором. История гласит, что его речь отличалась выразительностью, оригинальностью, четкостью, логичностью, продуманностью. Он часто использовал юмор и иронию, что особенно нравилось публике. По сей день Лисий является эталоном для ораторов со всего света, в особенности судебных.

Авраам Линкольн – один из известных президентов Америки. XVI президент США Авраам Линкольн славился красноречием. Из-за бедственного положения семьи он учился в школе совсем недолго и многое постигал самостоятельно. Известно, что темы будущих выступлений он обсуждал чуть ли не с каждым встречным, в результате чего настолько привыкал к своей речи, что на публике она звучала как импровизация.

Адольф Гитлер. Несмотря на всю свою дьявольскую сущность, этот человек был сильнейшим оратором, который, выступая, всегда держал народные массы в напряжении и полном внимании. В выступлениях он применял резкую жестикуляцию рук, говорил эмоционально и даже грубовато. В его речах наблюдалась такая черта, как использование длительных пауз с целью подчеркнуть что-то важное и основное.

Этот список можно было бы продолжить и далее, но здесь мы остановились на самых известных ораторах мира. Необходимо отметить, что ни один из этих людей не учился в каком-то специальном учебном заведении, где обучают этому жанру. Все эти люди самостоятельно научились искусству красноречия.

Остановимся на современных ораторах. Сегодняшние мастера слова применяют свое умение **в сферах бизнеса или маркетинга**. Красивая речь опытного оратора хорошо и качественно будет рекламировать товар.

Стив Джобс. Один из основателей, председатель совета директоров и CEO корпорации Apple. Он стал примером того, что ораторское искусство полезно еще и в сфере бизнеса. Джобс популярен не только как создатель одной из крупнейших компаний 21 века, но и как успешный ведущий презентаций. Он хорошо овладел риторикой и грамотным представлением продукта. Джобс убеждал сотни людей в необходимости бренда и считал, что уверенная и четкая речь – залог успеха продаж. Стив Джобс ходил по сцене, шутил и предугадывал вопросы слушателей. Магнетическая, харизматичная и запоминающаяся манера говорить мистера Джобса достойна быть упомянутой в этом списке.

Дональд Трамп – Президент США очень известный человек в плане ораторского искусства. Он известен миру своим острым мнением, он говорит людям то, что думает, независимо от ситуации.

Главные цели ораторов:

1. донести информацию до слушателей
2. рассказать свое мнение или идею по поводу актуальной проблемы
3. защитить собственное мнение
4. пропиарить себя
5. пробудить аудиторию на действия

Красноречие - весьма сложный вид искусства. Чтобы обладать им, нужно очень много времени подготовки и практики; в среднем необходимо примерно пять или шесть лет.

Чтобы развить в себе ораторское искусство нужны следующие умения и знания:

1. Большой словарный запас,
2. Умение говорить,
3. Выявить слова паразиты и следить за тем, чтобы не употреблять их в речи,
4. Следить за темпом и разборчивостью речи,
5. Выступление должно быть интересным.

Таким образом, красноречие очень сложный, но в тоже время очень эффективный вид искусства. Не каждый человек может стать оратором. Для овладения этим видом мастерства нужно желание и работа над собой.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Баева О.А. Ораторское искусство и деловое общение: учеб. пособие / О. А. Баева. - Минск: Новое знание, 2005.
2. Ивин А.А. Риторика: искусство убеждать / А. А. Ивин. - М.: Гранд, 2002.
3. Ножин Е.А. Мастерство устного выступления: учеб. пособие / Е. А. Ножин. -М.: Изд-во политической литературы, 1978. - 254 с.
4. Ивакина Н.И. Основы судебного красноречия (риторика для юристов): учебное пособие / Н.И. Ивакина. 2-е изд. -М.: Юрист, 2007. - 464 с.
5. Иванова С.Ф. Специфика публичной речи / С.Ф. Иванова. – М.: Знание, 1978. - 126 с.
6. Введенская Л.А. Культура и искусство речи. Современная риторика / Л.А. Введенская, Л.Г. Павлова. - Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. - 576 с.

АБАЙДЫҢ ТОЛЫҚ АДАМ ТАНЫМЫНЫҢ МӘН-МАЗМҰНЫ

Аңдатпа. Толық адам – рухани жаңғырудың шыңы, өзінің рухани болмысын тануы. Өзін-өзі тану дегеніміз өзін-өзі білу емес. Абайдың «Ақыл мен жан – мен өзім, тән – менікі» дегенін біліп, біз өзімізді бірден жан ретінде тани алмаймыз. Өзін білу мен тану, екеуі екі басқа, арасы жер мен көктей алыс. Білу дегеніміз тек қана хабар, ақпарат дейтін болсақ, тану дегеніміз сол ақпаратты сезіну, бойға сіңіріп, түйсік арқылы өзіндік қасиетке айналдыру. Өзінің жан екенін тану дегеніміз – өзінің жан екенін сезініп, рухани қасиет алып, жанша әрекет ету деген сөз, яғни адамның толық өзгеруі. Бұл оның материяның ықпалынан шығып, мүлде басқа қасиет, рухани қасиет алды деген сөз. Оның ой-өріс, сөйлеген сөзі, жасаған іс-әрекеті мүлде басқаша. Ондай адам бұл фәни әлемнің заңдылықтарынан босанып, өзі осы әлемде болса да, рухани әлем заңдылығымен өмір сүреді. Өзін жан екенін тану дегеніміз, міне, осы.

Түйін сөздер: Толық адам, адамгершілік, гуманист, сопылық, болыс, жалған дүние, билік, отаршылдық.

Толық адам – Абайдың армандаған, аңсаған мұрат-мақсаттарының ең биік қол жетпес асқар шыңы. Толық адам ғана нұрлы ақылдың иесі бола алмақ. «Үш-ақ нәрсе – адамның қасиеті: ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек». Абай адам баласына қажетті үш нәрсе ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек екенін тереңнен толғап, толық адамға тән қасиетті көрсетеді. Хакім іздеген толық адам осы қасиеттерден туындайтын талапты, еңбекқор, ізгілікті, мейірімді, қанағатшыл, рахымды, тұла бойы толған ар, ұят, пенделіктен қол үзген имандылық жолындағы абзал азамат. «Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста, Сонда толық боласың елден бөлек», – дегенде, Абай толық адам хақында ұстанған көз-қарасына сай сипаттарды атайды. Осы үш ұғымнан туындайтын әділет, рахым, мейірім, ар-ұят, талап, еңбек, өнер сияқты қасиеттерге ерекше мән береді. Абай адамгершілікті, әділеттілікті ең негізгі моральдық принцип ретінде поэзиялық туындыларында да, қарасөздерінде үнемі атап көрсетіп отырады. Ғылым-білімді уағыздаған ағартушы ақын ақылды, білімді аса жоғары бағалайды. Не нәрсеге болсын ақыл – таразы, дүниенің сырын танып білуде ақылдың мүмкіндігі шексіз мол деп санайды.

Абай өз шығармаларында адам болудың талап-тілектерін атап, өзінің гуманистік танымы тұрғысынан өскелең ұрпақтың адамшылық негіздері, бойға ұялатар қасиеттері қандай болмақ деген ойға ерекше көңіл бөледі. Ақын шығармаларында өзекті желідей созылып, ғұмыр бойы танытуға ұмтылған, өмір бойы шарқ ұрып іздегені – толық адам. Абайдағы толық адам – рухани жетілген, кемеліне келген адам.

Абайдың толық адам жайындағы танымын ғылыми тілмен оқырманға тереңінен түсіндіріп берген ғалым М.Мырзахметұлының 1982 жылы жарық көрген «Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары» атты монографиясында алғаш Абайдың исламиятқа қатысы мен мораль философиясына қатысы зерттеліп, бір ізге түсіріледі. Ғалым сөзіне ден қойсақ: «Адамзат қоғамы тарихында адамгершілік идеясы ғасырлар бойы күн тәртібінен түспей келе жатқан ең басты мәселелердің бірі – жеке адамның ақыл, мінез жағынан пісіп жетіліп, яғни толық

адам болуы жайлы ойлар пікір күресін тудырып келуде. Гуманист атаулының бәрі де дүниедегі ең асыл, бағалы нәрсе – адам болса, сол адам бойындағы ең басты сипаттары неден тұрмақ дегенге әр заман ойшылдары өз ұғым-нанымы, заман талабы тұрғысынан жауап беріп келді. Бұл іспеттес тарихи сұрау Абай өмір сүрген XIX ғасырдағы қазақ қоғамы жағдайында ұлы ойшыл алдына да қойылды».

Абай өз заманы талабына орай дәстүрлік жалғастықпен дамыту арқылы қазақ даласында – адамшылықтың толық адам ілімі деп аталатын жаңа түрі дүниеге келді.

«Толық адам сопылық ілімнің адамгершілік негізінен туындайтын «камили инсани» деп аталатын ар ілімімен іштей сабақтасып жатқан қастерлі рухани құбылыс болатын-ды. Толық адам терминін М.Әуезов өзі жасаған алмағайып заманда бір тамыры жағынан, сопылық хал ілімінен туындайтын камили инсани (кемелденген адам) танымымен, Шәкәрім тілімен айтқанда, ар ғылымымен ұштасатындықтан, өз қалпында, яғни Абай қолданған нұсқасымен атай алмады. Толық адам термині абайтану саласында тек қана 1963 жылдан бастап ғылыми айналымға түсе бастады». М.Әуезовтің ғылыми шығармашылық зерттеулерінде Абайдың адамгершілік мұраттарының негізіне айналған өте күрделі ұғым мен танымнан тұратын толық адам мәселесі елеусіз қалыпта көркемдік тәсілмен беріліп отырады.

«Толық адам» деңгейіне көтерілу өте ұзақ және күрделі жол екенін білдік. Бұл адамның бір деңгейден екінші деңгейге біртіндеп көтерілуінің эволюциялық жолы. Бұған пенденің өмірі де, имандылығы да жетпеуі мүмкін. Ал егер бұл жолға түсуге шын берілген талапкер-мүрид болса, бұл сатыға қалай жетуі керек? Оның амалы бар екен. Ол – Құдайға тура жол. Мынандай мысал келтіре кетейік. Зәулім үйдің жоғарғы қабатына біреулер жаяу көтеріледі, ал біреулер лифт арқылы көтеріледі. Жаяу көтерілетіндер шаршап-шалдығып, қиналып, әр қабатта дем алып, әңгіме-дүкен құрып асықпай жетеді. Олардың көпшілігі көтерілетін биігіне жете алмайды. Ал лифтімен көтерілгендер жылдам, әрі ешқандай кедергісіз, қиналмай жетеді. Бірақ ол үшін соған сәйкес қасиет керек.

Бұл жөнінде Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев «Абай және XXI ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында нақты міндеттер қойып: «Біз Абайдың «толық адам» тұжырымын қайта зерделеуіміз керек. Бұл бағытта ғалымдарымыз тың зерттеулерді қолға алуы қажет. «Толық адам» концепциясы, шындап келгенде, өміріміздің кез келген саласының, мемлекетті басқару мен білім жүйесінің, бизнес пен отбасы институттарының негізгі тұғырына айналуы керек деп есептеймін», деді.

Алдымен, ұлы ақын неге «толық адам» іліміне келді деген сұраққа жауап іздеп көрелік.

XIX ғасыр – Ресей патшалығының қазақ даласын отарлауының күшейген кезі. Ел билігіне болыстық жүйенің енгізілуі – қазақ халқының мінез-құлқына үлкен өзгерістер әкелді. Ел адамдарын бір-біріне айдап салу, ортаға майлы жілік тастап, билікке таластырып қою (болыстық сайлау), содан туындап жататын әр алуан жағымсыз мінездерді одан сайын күшейту, пара беру мен пара алу, күншілдік пен арыз жазу, жағымпаздану, сатқындық, берген парасын елден

үстемелеп қайтарып алу үшін жаныға жанталасып, түрлі әрекеттерге бару – өзге де толып жатқан ұсақтану мен ұлттық рухтан айырыла бастауды Абай өз заманында терең сезінді. Абайдың «Болыс болдым, мінеки» өлеңінде уақыт, қоғам шындығының бет-бейнесі көрінеді. Жағымпаз, иілімпаз болыс – ел қамын ойлайтын тұлға емес. Жеке басы үшін халық, ұлт мүддесін ойланбай сатып жіберетін пақыр. Ел тұтқасын ұстаған адамдар осылай азғындаса, ел болашағы не болмақ? Отаршылдықтың дендей еніп жатқан осындай сұмдықтарына қандай тосқауыл қоюға болады? Халықты жамандықтан сақтап қалудың жолы қандай? Отаршылдықтың бетін қайтарып тастайтын қазақ даласында күш жоқ. Ондай күшті ұлы ақын таба алмады.

Қазіргі қоғам, уақыт, шындығы керек, адамдар арасындағы мейірбандықтың азайып бара жатқан кезі болып көрінеді. Байлық, ақша билеген заманның қаншалықты қатыгезденіп бара жатқанын бүгінде көкірегінде сәулесі бар әр адам сезінеді. Әсіресе, күні кешеге дейін коммунистік идеологияның құрсауында болып, кенеттен мол байлықты иеленіп шыға келген қоғамның бір бөлігі қазіргі уақытта өздерін жер бетіндегі құдай санайды. Ал халықтың көп бөлігі тақыр кедейленіп барады. Қоғамдағы үлкен қайшылық та осыдан туындап жатуы мүмкін. Міне, осындай күрделі кезеңде Абай адамдар арасындағы мейірбандықты жырлайды.

Сол себепті Абайды оқу, оның ілімін өзіңнің ішкі жан дүниенде қорыту, өмірде ұстанымға айналдыру – ел ертеңі болар жастардың басты парызы болмақ. Абай адастырмайды, Абай мына жалған дүниенің мәнін түсіндіреді.

Қорыта келгенде айтарым, Абай поэзиясында негізінен сөз болатын адамгершілік мәселесі мен талап қоятын адамдық қасиеттері «Абай жолы» роман-эпопеясында жалғасын табады. Абайдың аңсаған, армандаған толық адамын М.Әуезов оқырманға көркем образдар арқылы шебер тілмен жеткізеді. Абай поэзиясының алтын арқауы – толық адам жайлы ойшылдың танымын М.Әуезов дамыта отырып, оған өз көзқарасы тұрғысынан гуманистік мәселелерді өзек еткен прозалық туындыларында кеңінен толғайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Мұхтар Әуезов энциклопедиясы - Алматы: «Атамұра», 2011.
2. Ғабдуллин Б. Абай және Сократ/ «Абай тағылымы», Алматы: «Жазушы», 1986. 159-171 б.
3. Абай Құнанбайұлы. Өкінішті көп өмір кеткен өтіп...: Өлеңдер, поэмалар, қара сөздер. – Алматы: «Раритет», 2008. – 384б.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ҚАРАМА-ҚАРСЫ МӘНДІ АНТОНИМДЕР

Аңдатпа. Мақалада қарама-қарсы мәнде қолданылатын фразеологизмдердің қалыптасуы, зерттелуі, сөздікте берілу жолдары қарастырылған. Фразеологиялық антонимдер мен фразеологиялық синонимдердің қолданылу мүмкіншілігі мысалдар негізінде берілген. Қарама-қарсы мәнді антонимдер мен синонимдер фразеологизмдердің өзіндік орны, қызметі, маңыздылығы көрсетілген.

Түйін сөздер: тұрақты тіркестер, дегбір, көркем әдебиет, тілдік бірліктер, фразеологиялық антонимдер, әдеби тіл, стильдік сөз.

Қазақ тілі – өте бай тіл, қолданылу мүмкіншілігі өте кең. Тілдің байлығы сөз мағынасынан байқалады. Тіліміздегі сөздік қорды байытуда фразеологизмдердің алар оны ерекше. Тіліміздегі фразеологизмдер – тілдік бірліктердің ішінде ерекше байқалатын, бірнеше мыңжылдықтар бойына пайда болып, дамып, қалыптасқан, әдеби тіл дамуы кезеңдерінің өзіндік ерекшелігін айқындайтын тілдің ажырамас бір бөлігі болып табылады.

Фразеологизмдер – ұлт тілінің байлығының көрсеткіші. Фразеологизмдер сөйлеу тілінде де, жазба тілде де өте көп қолданылатын тілдік материал. Сонықтан олар өмірдің барлық саласын қамтып, ішкі мән-мазмұн, мағынасы жағынан айқын болып келеді. Фразеологизмдер көркем әдебиет тілінде ұлтымыздың эстетикалық танымын танытатын ең күшті тілдік құралдардың бірі болып есептеледі.

Фразеологизмдер – ұлт тілінің байлығының көрсеткіші. Фразеологизмдер сөйлеу тілінде де, жазба тілде де өте көп қолданылатын тілдік материал. Сондықтан олар өмірдің барлық саласын қамтып, ішкі мән-мазмұн, мағынасы жағынан айқын болып келеді. Фразеологизмдер көркем әдебиет тілінде ұлтымыздың эстетикалық танымын танытатын ең күшті тілдік құралдардың бірі болып есептеледі.

Фразеологизмдер – жазу, сөйлеу тілінің ажарын кіргізіп, құдіретін арттыра түсетін, көңілдегі көрікті ойды бейнелеп, астарлап, өзіндік бояу-нақышымен жеткізетін, көркем сөз қазынасында қорланып, қолдануға дайын тұратын, қалыптасқан сөз тіркестері.

Қазақ тіл білімінде қарама – қарсы мәнді фразеологизмдер фразеологиялық антонимдер деп те қарастырылып жүр. Ә.Болғанбайұлы мен Ғ.Қалиұлы фразеологиялық антонимдерге төмендегідей анықтама береді:

«Фразеологиялық антонимдер – мән-мағынасы жағынан бір-біріне қарама-қарсы қолданылатын тұрақты тіркестер» [1].

Фразеологизмдер мән-мағынасы жағынан бір-біріне үйлесе келіп, өзара бір-бірімен синоним болып жұмсалатындығы сияқты бұлар мән-мағынасы жағынан қарама-қарсы болып та қолданыла береді. Тұрақты тіркестердің арасындағы осындай кереғар құбылыстарды, яғни мән-мағынасы жағынан бір-біріне қарама-қарсы қолданылатын тұрақты тіркестер *фразеологиялық антонимдер* деп атауға болады. Қазақ тіліндегі фразеологиялық антонимдер негізінен екі түрлі болып келеді:

1. тұрақты тіркестердің өз ішіндегі компоненттерді басқа сөздермен алмастыру арқылы жасалады. Мысалы, *аты шықты – аты өшті, ат ізін салмады – ат ізін құрғатпады, ашық мінез – тұйық мінез, әлі кірді – әлі кетті, беделі артты – беделі түсті, бетінен оты шықты – беті бүлк етпеді, бұл дүние – о дүние, ер жүрек – қоян жүрек, есіне түсті – есінен шықты, жүрек жұтқан – су жүрек, жолыңа гүл бітсін – жолыңа жуа шықсын, май қап – тас қап, көзі тірі – көзі жоқ, қисыны келді – қисыны кетті, есік көрген – бесік көрген, мінер жақ – қамшылар жақ, сертке жетті – серттен тайды, соққы жеді – соққы берді, сыр алдырды – сыр бермеді, үміт етті – үмітін үзді, іске алғысыз – іске татыр, оң бата – теріс бата, ақ жүрек – қара жүрек, аузы берік – аузы ашық, аузы жеңіл – аузы ауыр, жас ет – сұр ет, күні туды – күні өтті, еңбегі жанды – еңбегі еш болды, көзіңнің оты өшсін – көзіңнің шырағы жансын, ыстық қанды – суық қанды, дүниеге келу – дүниеден кету, қолы ұзару – қолы қысқару, ит пен мысықтай болу, ит арқасы қиянда – таяқ тастам*

2. құрылымы-құрылысы жағынан мүлде басқа сөздерден жасалады. Мысалы, *соры сорпадай қайнады – көзі ашылды, шөлі қанды – қаны кепті, өркенің өскір – желкең қиылғыр, сабыр етті – дегбірі қалмады, салт басты – үйлі-баранды, оң жақ (босаға) – жат есік, еңкейген шал – еңбектеген бала, әлі сүйек – еті тірі, аузыңа май – жағың қарыссын, айы оңынан туды – жолы болмады, еңбегі қатпаған – тісі шыққан, т. б. [3].*

I. Кеңесбаев құрастырған «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінен» [2] мысал келтіріп өтсек:

Абырой алды (жақсы ат, атақ алды) – Абыройы жойылды (беделі, атағы, қадір-қасиеті кетіп болды).

Ажар (қабак) білдірді (сыңай танытты, бет құбылысымен сездірді) – Қабақ танытпады (сыңай танытпады).

Ажары кетті (жүзі солып, көркі кетті) – Ажары кірді (көріктенді).

Бұл фразеологизмдер құрамындағы етістіктің ауыстырылуы арқылы жасалған.

Беделін көтерді (қадірін асырды) – Беделін түсірді (қадірін түсірді).

Дүние есігін ашты (өмірге келді) – Дүниеден өтті. О дүниеге сапар салды (өлді, қазаға ұшырады).

Кәлимаға тілін келтірді (құдайға құлшылық етті) – Кәлимаға тілі келмеді (иманын айтуға шамасы келмеді).

Көзін қадау (тесіле қарау) – Көзіне ілмеу (назар аудармау, қарамау).

Көңілге дақ түсті (ренжіді, реніш түсті) – Көңілге қаяу алмады (ойында реніш, кірбің болмау).

Көз жасын көл қылды (тоқтаусыз жылау) – Көз жасын құрғату (жылауын тоқтату). Ақ жүрек (ақ, адал көңіл) – Ала көңіл (арам ниет).

Ал келесі фразеологизмдер құрылым-құрылысы жағынан мүлде басқа сөздерден жасалған:

Ит өлген жер, ат шаптырым жер (алыс, шалғай жер) – Таяқ тастам жер (жақын).

Бетінен оты шықты (ұялды) – Беті бүлк етпеді (ұялмады).

Сөзге қонақ бермеу (аузы жабылмай сөйлеу) – Жұмған аузын ашпау (үндемеу).

Тілімізде қарсы мағыналы фразеологизмдердің болуы фразеологиялық антонимияның дербес категория екендігін көрсетеді. Мысалы: *салы суга кетті – тасы өрге домалады; тұяқсыз өтті – үбірлі-шүбірлі болды; жұмған аузын ашпау – аузы тыныш таппау; қолы тар – ашық қол; ақ көңіл – қара ниет, ақ пен қараны танымад, елгезек бала – тілазар бала, шабан ат – жүрдек ат, іскер адам – олақ адам, жақсы мінез – жаман мінез, қисық ағаш – түзу ағаш, тату көрші – араз көрші*, т.б.

Тілімізде антоним сөздер мақал-мәтелдерде, жұмбақтарда көп кездеседі. Мысалы, *Ащы мен тұщыны татқан білер, алыс пен жақынды жортқан білер. Аз сөз – алтын, көп сөз – көмір*, т.б. Осы мысалдардағы *ащы-тұщы, алыс-жақын, аз-көп* сөздері – мағыналары бір-біріне қарама-қарсы айтылған антоним сөздер [4].

Қорытындылай келгенде, қазақ тілі фразеологиялық синонимдерге қандай бай болса, фразеологиялық антонимдерге де соншалықты кедей еместігі байқалады. Мұның бұлай болуы тілдегі сан алуан стильдік сөз қолданыстарымен тығыз байланыстылығында деп түсінген жөн.

«Фразеологизмдерді әр жазушының өз қажетіне байланысты жаңғыртып қолдануы, оның ой-пікіріне, эстетикалық талғамына, қоғамдық өміріне, философиялық көзқарасына сәйкес келеді» [5].

Фразеологизмдер – тілдің сөздік қорының айшықты да, мәнерлі де бай саласының бірі. Бұлар өзінің бейнелілік, әсерлілік, экспрессивті-эмоциялық, суреттеме қасиетімен көзге түседі. Осындай көркем де алуан түрлі фразеологизмдерді халық орынды пайдаланып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп келеді. Тілімізде қарама-қарсы мәнді фразеологизмдер салыстыру мақсатында ғана емес, мәтіндегі астарлы ойды жеткізетін және стильдік қызметі де ерекше көрініп тұратын тіркестер болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы: IDK – TIPO, 1998. – 509 б.
2. І.Кеңесбаев. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. –Алматы: Ғылым, 1977.
3. Ә.Болғанбайұлы, С.Қалиұлы. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. –Алматы: Санат, 1997.
4. Г.Смағұлова. Фразеологизмдердің варианттылығы. –Алматы, 1996.
5. Г.Смағұлова. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. –Алматы, 2010

УДК 800:187:65

Сагандыкова К.М. (22-УДК-1, ВКТУ), Қазғұмарова Ә.Р. (22-УДК-1, ВКТУ),
Дронсейка Р.П. (ВКТУ)

ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯНИЯ ИНТЕРНЕТ-СЛЕНГА НА СОВРЕМЕННЫЙ ЯЗЫК

Аннотация. Данная статья посвящена изучению особенностей влияния на современный русский язык различных сленговых новообразований, которые являются наиболее употребительными для языка виртуального пространства Интернета при общении в мессенджерах и социальных сетях. Для подтверждения сделанных теоретических наблюдений нами было проведено исследование студентов, обучающихся в университете на первом и втором курсах. Цель исследования заключалась в выяснении того, как влияет сленг в Интернете на развитие речи современной молодежи. Результаты исследования представлены в виде нескольких гистограмм.

Ключевые слова: сленг, современный русский язык, сетевой язык, употребление молодежи, язык Интернета.

С появлением Интернета стали популярны среди миллионов пользователей разные социальные сети и мессенджеры. Сеть Интернет стала средством общения для многих людей. Посещая различные сайты, форумы, чаты, общаясь по электронной почте, мы заметили, что в виртуальном пространстве слова русского языка часто употребляют не по правилам. В чатах, форумах, живых дневниках, сообщениях электронной почты и в мессенджерах тексты пишутся «на бегу» и выглядят примерно одинаково: без знаков препинания, часто без прописных букв, с сокращениями и опечатками.

Актуальность темы можно объяснить тем, что сетевой язык уже превратился из модного течения в новый стиль онлайн-общения, правописания на сайтах, блогах и чатах. Наличие орфографических ошибок входит в привычку и становится причиной падения грамотности, так как невозможно постоянно выражать свои мысли и эмоции с помощью сленга, а потом, когда того требуют обстоятельства, заговорить красиво, грамотно.

Интернет – это огромное информационное пространство. Благодаря объединению ресурсов миллионов компьютеров, размещённых в различных уголках земного шара, Интернет даёт возможность каждому её пользователю получить доступ к необъятным информационным богатствам, позволяющим узнавать самые разнообразные сведения. Также одним из популярных направлений использования Интернета является общение людей с помощью сленга на форумах, чатах, через скайп, ватсап, телеграм и других.

Основными причинами распространения сленга среди современной молодежи являются современная поп-культура, широкие возможности Интернета, быстро развивающиеся компьютерные технологии, массовое увлечение компьютерными играми, потребность молодежи в самовыражении.

Пополнение лексики молодёжи происходит за счет существительных, затем идут глаголы, реже встречаются прилагательные. Традиционный для русской речи суффиксальный способ образования слов имеет место и в сленге.

Приведем примеры суффиксов существительных: **-еж** со значением собирательности: *балдеж* (от *балдеть*), *гудеж* (от *гудеть*); **-к(а)** -отглагольные наименования действий и состояний: *накрутка*, *отмывка*, *раскрутка*, *напряженка*; **-ни(е)** со значением действия или результата действия: *отмывание*, *обмшуривание*; суффиксы прилагательных: **-ов**, **-н**-, **-ск**-, например: *лом* – *ломовой*, *чума* – *чумовой*, *жлоб* – *жлобский* [1, с. 30].

Приведем пример: мальчишки, одобряя велосипед товарища или новый фильм, говорили 15 лет назад – «Клево!», 5 лет назад – «Прикольно!», 2–3 года назад – «Рульно!», а сейчас – «Зачот!».

Молодежный сленг легко вбирает в себя слова из разных языков (из английского – *шузы*, *бэг*, *мэн*, *хаер*; из немецкого – *конф*; из французского – *шершерить* – искать) из разных диалектов (*берлять*, *ухайдокать*), из языка деклассированных элементов (*круто*, *шмон*, *беспредел*).

Помимо общих сленгизмов возрастной группы, существует целый ряд других примеров, относящихся к разному роду деятельности, социальному статусу, молодежной субкультуре, вероисповеданию, национальности и прочему. Современный сленг молодежи случаев, видов и форм употребления жаргона [2, с. 61].

Перечислим употребительные группы слов молодежного сленга:

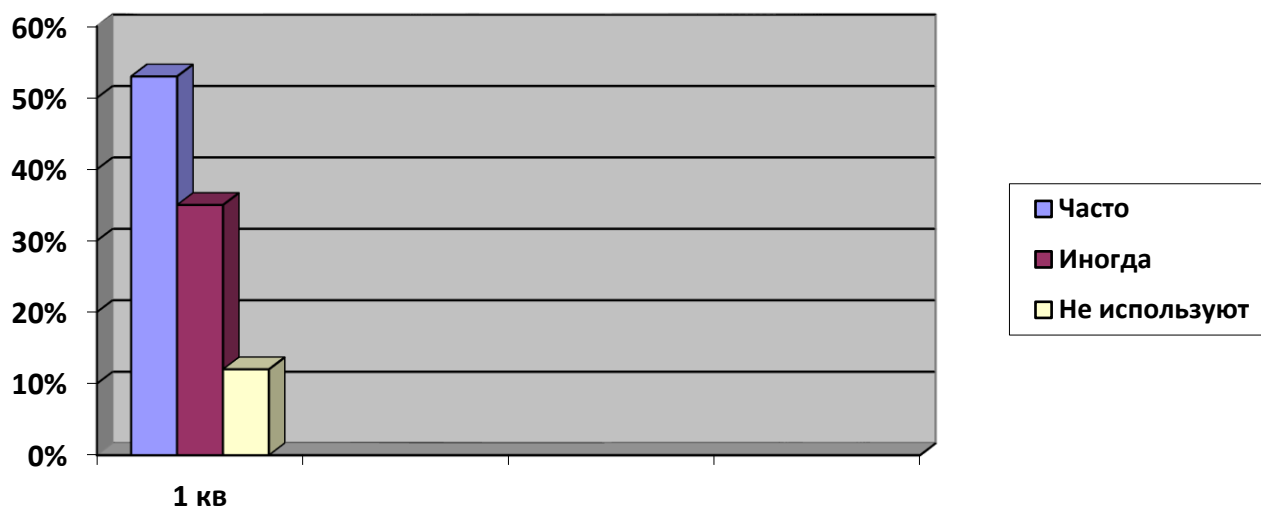
1.Компьютерный сленг: *сисадмин* – системный администратор, *лвл* – уровень, *забанить* – заблокировать, *виндец* – аналогия с «капец» – провал, неудача (аварийное завершение Windows), *лагать* – тормозить и др.

2.Студенческий сленг: *степуха* – стипендия, *госы* – государственные экзамены, *автомат* – получение оценки без дачи экзамена, *курсач* – курсовая работа, *лаба* – лабораторная работа, *хвосты* – невыполненные задания.

Как показали исследования, молодежь узнает новые жаргонные слова «в школе от одноклассников», «из телека и Интернета», «от старших друзей», «от родителей». Но кроме субъективных существует и ряд объективных причин широкого распространения сленга: стремление СМИ завоевать популярность любой ценой; низкий уровень речевой культуры; снижение интереса к русской классической литературе; изменение нравственных ориентиров; постоянное обращение к услугам компьютера; незнание языковых норм и нарушение правил речевого этикета.

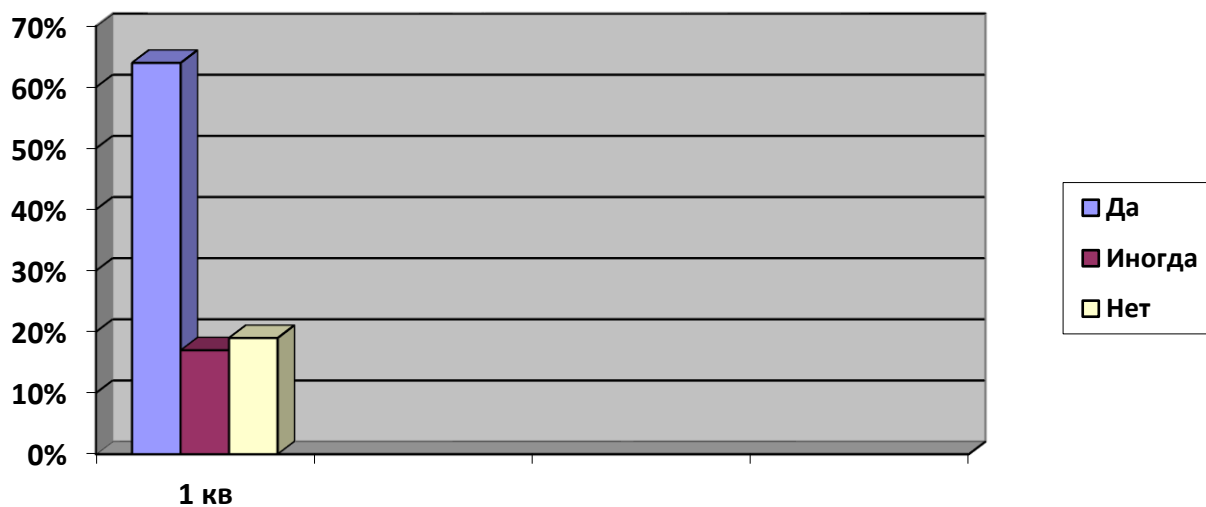
В рамках данного исследования мы провели опрос среди студентов 1 и 2 курсов ВКТУ им. Д. Серикбаева.

53% часто используют сленг в речи, 35% используют сленг иногда, 12% опрошенных не используют сленг (см. гистограмму 1).

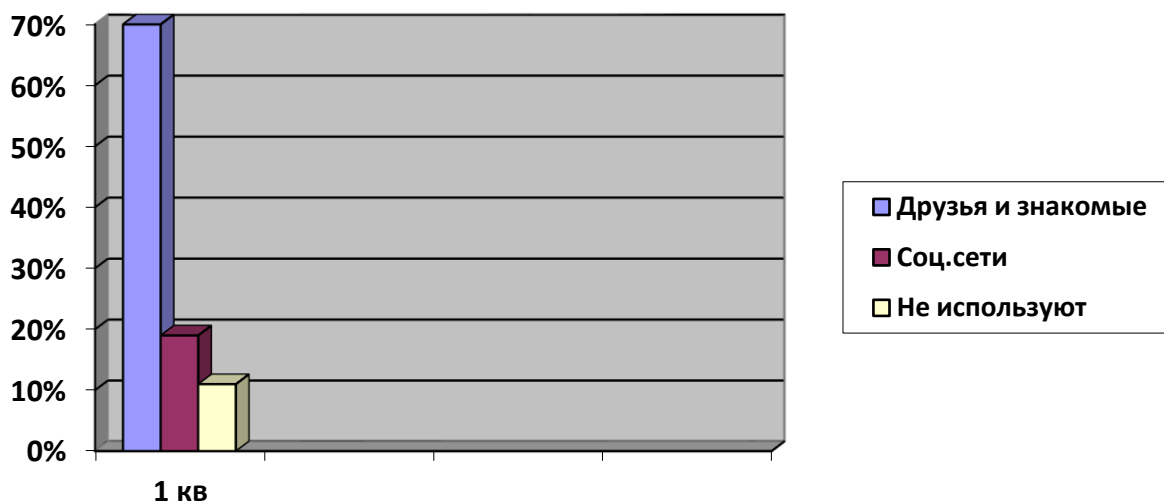
Гистограмма 1 - Использование сленга

На вопрос «Помогает ли вам сленг при общении с другими людьми?» 64% ответили «да», 17% ответили «иногда» и 19% ответили «нет» (см. гистограмму 2).

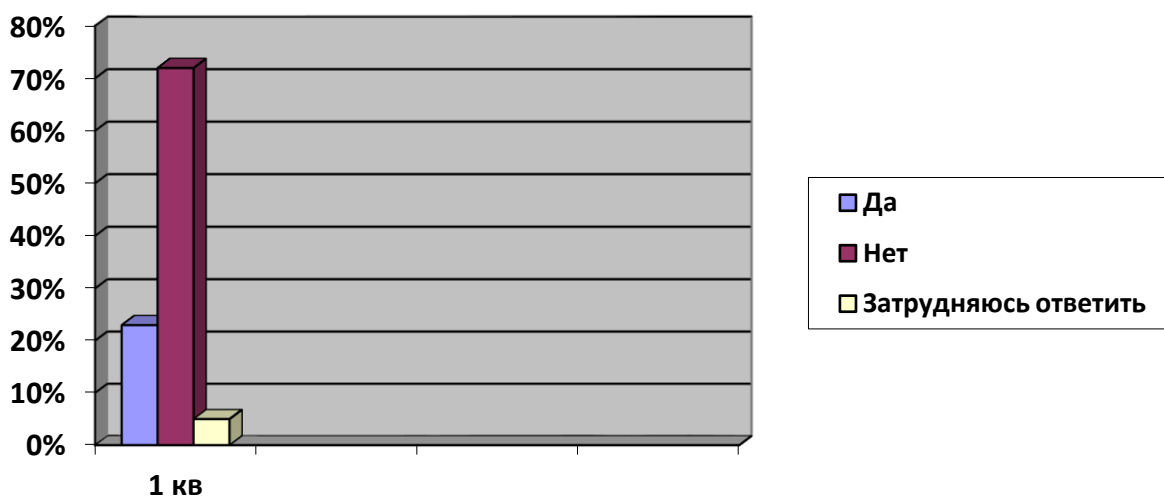
Гистограмма 2 - Использование сленга при общении

На вопрос «В каких кругах вы чаще всего используете сленг?» 70% опрошенных используют сленг среди друзей и знакомых, 19% используют сленг в социальных сетях, 5% используют в кругу семьи, 6% не используют сленг в речи (см. гистограмму 3).

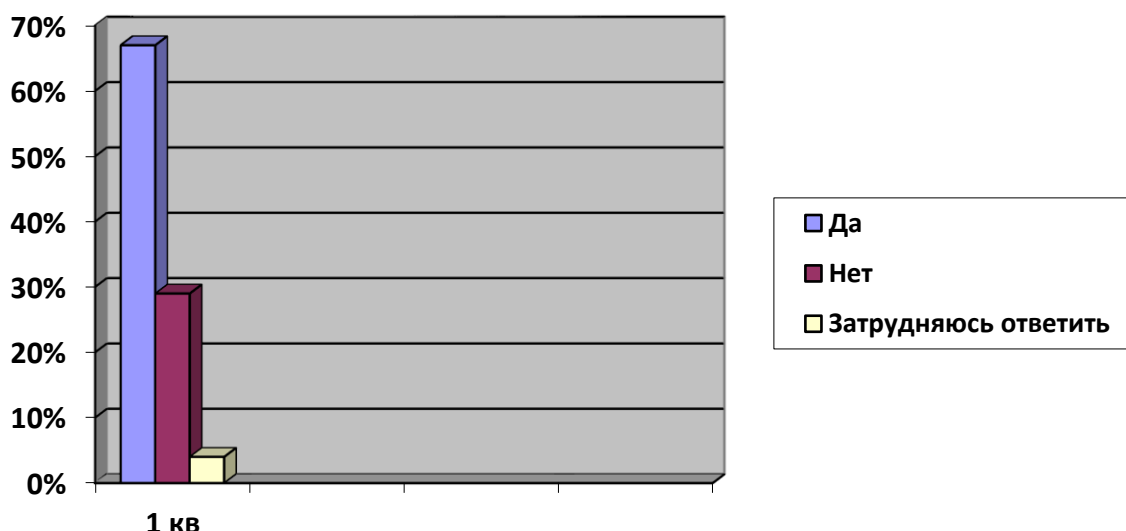
Гистограмма 3 - Сфера использования сленга

На вопрос «Нужен ли сленг в средствах массовой информации?» 23% ответили «да», 72% ответили «нет» 5% выбрали вариант «не знаю» либо «затрудняюсь ответить» (см. гистограмму 4).

Гистограмма 4 - Сленг в социальных сетях

На вопрос «Является ли, по вашему мнению, сленг более выразительным, чем обычный язык?» больше половины, точнее 67% опрошенных ответили «да», 29% ответили «нет», 4% выбрали вариант «не знаю либо затрудняюсь ответить» (см гистограмму 5). Это говорит о том, что для подростков важнее выразить себя в общении со сверстниками на понятном им жаргонном языке, чем с помощью обычной речи. Хотя, возможно, при общении в другой возрастной группе, например, с родителями, сленг уже не настолько широко применим. Следовательно, одной из важных причин употребления сленга можно назвать круг общения говорящего и возраст его собеседника.

Гистограмма 5 - Выразительность сленга

Подводя итоги исследования, можно отметить, что интернет-сленг сыграл важную роль в формировании современного русского языка. Каким бы легким и удобным сленг не был в использовании, он нанес значительный вред языку. На сегодняшний день сленг прочно занял свою нишу в современном русском языке, и избежать его использования в повседневной речи уже не получится. Но мы в силах предотвратить его последствия.

Главной причиной использования сленга среди молодежи является простота и использование этих слов у их ровесников. Хотя исследование показало, что этот сленг скоро выйдет из моды, но совсем не исчезнет: его заменят другие слова. Но самое главное - это внутренний уровень культуры молодежи. Нужно, чтобы человек сам не мог позволить себе писать или говорить фамильярно, используя жаргонизмы. Взрослые также должны понимать, что они являются примером для собственных детей и в плане речи, поэтому старшему поколению стоит на протяжении всей своей жизни оттачивать свой разговорный и письменный навык, дабы быть достойным примером, образцом для подражания для подрастающего поколения [3, с. 64].

Грамотность и культура речи зависит от нас самих, мы должны захотеть быть образованными, грамотными, культурными, а не поддаваться влиянию моды в виртуальном общении.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Лихолитов П.В. Компьютерный жаргон // Русская речь. - 2007. - № 3. - С. 27 – 35.
2. Запесоцкий А.С., Фаин Л.П. Эта непонятная молодежь. - М.: Наука, 2010. – 280 с.
3. Левикова С.М. Большой словарь молодежного сленга. – М.: Гарадарики, 2015. – 540 с.

ИСКУССТВЕННЫЕ ЯЗЫКИ. ВИДЫ ИСКУССТВЕННЫХ ЯЗЫКОВ И ИХ ПОЯВЛЕНИЕ

Аннотация. В этой статье рассказывается о типах искусственных языков и их особенностях, о том, как они появились и почему такие языки придумали.

Ключевые слова: искусственный язык, эсперанто, волапюк, идеи, человек.

Любой тип общества не может существовать без языка, сам язык появляется и живет там, где есть общество. Язык создается, развивается и процветает вместе с народом и язык проявляется вместе с историей народа. Но есть искусственные языки, которые используются в определенных целях. Искусственные языки созданы самими людьми, прежде всего, для общений между представителями разных национальностей, а также для литературных или кинематографических фантастических произведений.

Что мы знаем о искусственных языках? Искусственные языки - специальные языки, которые, в отличие от естественных, сконструированы целенаправленно. Таких языков существует уже более тысячи, и постоянно создаются всё новые и новые. Знаковая система, создаваемая специально для использования в тех областях, где применение естественного языка менее эффективно или невозможно. Сконструированные языки различаются по специализации и назначению, а также по степени сходства с естественными языками.

Первые попытки искусственных языков были осуществлены в XII веке, и эти языки находились в основном под влиянием религиозных идеалов. Многие современные идеи направлены на создание совершенного, рационального языка, который был бы в состоянии точно и идеально выразить все человеческое знание. Из-за этого за последние два века было создано множество искусственных языков, облегчающих общение между разными народами. Языки состоят не только из слов. Они выражают разнообразие культур, традиций, образов жизни, идеалов, взглядов. Языки вносят свой вклад в формирование нашего мировоззрения. Можно подумать, зачем же искусственные языки, если есть английский язык, так как он распространен и как правило, известен в большинстве стран. Но не смотря на такое мнение искусственные языки не переставали появляться и существовать.

И один из наиболее удачными вариантами искусственных языков были волапюк и эсперанто, созданные на основе европейского языка, такие как немецкий, английский, итальянский и французский. Первый был создан язык волапюк, что дословно переводится как «всемирный язык».

Волапюк был придуман в Германии католическим священником Иоганном Мартином Шлейером в 1879 году. Создатель волапюка считал, что этот язык подсказал ему Бог, сошедший к нему во время бессонницы. Название произошло от английских слов world vol «на волапюке» и speak, а сам язык был основан

на латыни. В отличие от предшествующего ему универсалглота волапюк был популярен достаточно долгое время: на нем издавалось более 25 журналов и было написано около 300 учебников по его изучению. Существует даже Википедия на волапюке. Впрочем, кроме нее, этот язык в XXI веке практически никем не используется, зато само слово «волапюк» вошло в лексикон некоторых европейских языков как синоним чего-то бессмысленного и неестественного.

На самом деле эсперанто - фактически единственный искусственный язык, который получил достаточно широкое распространение, чтобы учить его был смысл. Этот язык был разработан ещё в конце 19 века, он прост в изучении и родственен многим естественным языкам, поэтому хорошо прижился и уже второе столетие продолжает привлекать всё новых изучающих. У этого языка есть даже около 2000 носителей, которые владеют им с рождения. В первом учебнике об эсперанто, изданном Заменгофом, все грамматические правила эсперанто уместились в 16 пунктов. Каждая из частей речи имеет собственное окончание: существительные оканчиваются на о, прилагательные оканчиваются на а, глаголы на і, наречия на е. Глаголы изменяются по временам: у каждого времени собственное окончание «у прошедшего is, у настоящего as, у будущего os». Существительные изменяются всего по двум падежам - номинатив и аккузатив, остальные падежи выражаются при помощи предлогов. Множественные числа показываются при помощи окончания j. Категории рода в эсперанто нет.

Идо язык, родственный эсперанто, который был принят в 1907 году как вспомогательный язык для международного общения, или улучшенная версия эсперанто. Сразу после создания языка, 10% людей, говоривших на эсперанто, перешли на идо. Однако потом появлялись и другие проекты улучшения эсперанто, в самом эсперанто выделялись диалекты, и со временем идо утратил популярность. Сейчас этот язык насчитывает приблизительно 500 носителей. Как вы видите, разница по числу владеющих идо по сравнению с эсперанто колоссальная. На всех остальных искусственных языках говорит ещё меньше людей.

Logical language, язык, разработанный доктором Джеймсом Куком Брауном как экспериментальный язык для проверки гипотезы лингвистической относительности Сепфира - Уорфа (язык определяет мышление и способ познания реальности). Первая книга по его изучению - «Логлан 1: логический язык» - была опубликована в 1975 году. Язык совершенно логичен, прост для изучения и лишен неточностей естественных языков. За первыми изучающими логлан было установлено наблюдение: ученые-лингвисты пытались понять, как язык влияет на мышление. Также планировалось сделать логлан языком для общения с искусственным интеллектом. В 1987 году Институт логлана раскололся, вместе с тем раскололся и язык: на логлан и ложбан. Сейчас в мире осталось несколько сотен человек, способных понимать логлан.

В логлане только три части речи: имена, словечки и предикаты. Имена пишутся с заглавной буквы и с согласной на конце. Предикаты выступают в качестве практически всех частей речи, не изменяются и строятся по определенной схеме (должны иметь конкретное количество гласных

и согласных). Словечки помогают создавать все связи между словами (как грамматические, так пунктуационные и смысловые). Так, в логлане нет большинства знаков препинания: вместо них используются словечки - *kie* и *kiu* «вместо скобок», *li* и *lu* «вместо кавычек». Словечки используются и для эмоциональной окраски текста: они могут выражать уверенность, радость, стремление и т.д.

Примеры: *Ice mi tsodi lo puntu* - Я ненавижу боль. *Le bukcu ga he treci?* - Интересная книга? *Bei mutce treci.* - Книга очень интересна.

Тем, кто смотрел популярную фантастическую серию фильмов «Звёздный путь» объяснять, что такое клингонский язык, не нужно. Если эти фильмы обошли вас стороной, то вот небольшая справка. Во вселенной «Звёздного пути» есть разные инопланетные расы, среди них есть клингоны, которые говорят на языке, который был придуман лингвистом Марком Окрандом специально для фильма. Язык полюбился фанатам вселенной, но учат его, пожалуй, лишь самые преданные из них. Считается, что свободно клингонским владеет около 20 человек в мире. Кстати, известно, что у клингонского языка был даже один носитель знавший язык с рождения, однако позднее он отказался использовать этот язык. Клингонский использует аффиксы для изменения смысла слова. Самые различные суффиксы используются для передачи одушевленности и неодушевленности, множественности, пола и других отличительных признаков предметов. Глаголы также имеют особые суффиксы, которые характеризуют действие. Порядок слов может быть как прямой, так и обратный. Скорость в передаче информации — решающий фактор.

Примеры: *tlhIngan Hol Dajatlh'a'?* — Вы говорите на клингонском? *Neghlu'meH QaQ jajvam.* — Сегодня хороший день для того, чтобы умереть.

Со времени, когда французский философ Рене Декарт изложил схему построения международного языка, было предпринято более 700 попыток создания искусственного языка. Есть два типа искусственных языков:

1. Первая группа самая многочисленная; его называют апостериорными языками. Они созданы для облегчения общения между разными народами, несмотря на языковые границы. Для них используется множество строительных блоков, взятых из естественных языков. Эсперанто происходит от нескольких европейских языков, таких как латинский, греческий, романский, германский и славянский языки. Апостериорные искусственные языки проще по структуре, чем естественные языки. В грамматике эсперанто 16 правил без исключений. Алфавит основан на латинице и имеет одну букву для каждой фонемы. Ударение всегда падает на предпоследний слог, как в латыни.

2. Вторая группа называется априорными языками. Они используют придуманные элементы, такие как специальные символы или числа, для представления основных понятий. Затем они группируются в логические системы, основанные на определенном принципе. Апостериорные языки ближе к естественным языкам, чем априорные. Три фактора определяют подлинность искусственного языка: оригинальность, назначение, размер. Цель языка — самый четкий идентификатор. По этому определению эсперанто нельзя считать настоящим искусственным языком. Людовик Лазарь Заменгоф добровольно

создал язык эсперанто несмотря на то, что его работа была анонимной, опубликовал грамматику и словарь под названием «Международный язык, введение и полный учебник». Таким образом, язык можно рассматривать как искусственный при публикации.

Современное положение искусственных языков может быть связано с некоторыми проблемами. Во-первых, сконструированные языки на самом деле не являются лингвистически нейтральными, поскольку они в основном происходят из основных языковых семей, обычно индоевропейских. Во-вторых, людям приходится прилагать значительные усилия для их изучения, что делает искусственные языки не очень популярными у разных народов. В-третьих, искусственные языки были созданы намеренно, поэтому они не являются частью природы, личности и культуры человека. Людям может быть трудно принять язык без какого-либо культурного наследия в качестве международного. И, наконец, даже если бы был создан международный язык, через какое-то время каждый народ начал бы вырабатывать свои диалекты под влиянием родного языка. Так что с практической точки зрения проекты искусственного языка не увенчались успехом. Сегодня мало кто верит, что мир когда-нибудь примет такой язык для международного общения. Сегодня английский ближе всего к тому, чтобы стать всемирным международным языком: больше людей говорят на английском как на втором языке, чем на любом другом языке.

Проследив за историей развития и появления подобных языков, мы пришли к выводу, что искусственные языки появляются и будут появляться, и, вероятно, какому-нибудь из них предназначено воплотить давнюю идею человечества о всемирном языке.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/91366/%D0%98%D1%81%D0%BA%D1%83%D1%81%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8B%D0%B5> (Дата обращения 16.01.2023)
2. Материалы статьи А. Волина и Лингвистического энциклопедического словаря. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.languages-study.com/artificial-languages.html> (Дата обращения 12.01.2023)

ЭМОЦИОНАЛЬНОСТЬ КАК ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН (НА ПРИМЕРЕ РОМАНА Ф.М. ДОСТОЕВСКОГО «ИДИОТ»)

Аннотация. Данная статья посвящена проблеме языкового выражения и языкового обозначения эмоций. В статье освещаются различные подходы ученых в описании, выделении и классификации эмоциональной лексики языка. В данной статье рассматриваются средства выражения эмоций на разных уровнях языка. Так подробно описываются лексические, словообразовательные и грамматические экспрессивные ресурсы. В качестве иллюстративного материала выступает текст романа Ф.М. Достоевского «Идиот».

Ключевые слова: эмоциональность, экспрессивность, дискурс, функционирование единицы, текст, коннотация.

Язык является гибким и чутким орудием для выражения человеком самого себя. В каждом языке существуют слова, обозначающие явления, связанные с сознанием, духовным миром, психикой носителя языка.

Эмоции делают нашу жизнь более яркой, выразительной. Они помогают нам передавать все оттенки настроения, состояния души, мыслей. Эмоционально окрашенный человек – привлекательный. Он самовыражается поведением, жестами, а главное словами и оборотами речи, раскрывая свою суть, неповторимость. Порой достаточно двух эмоциональных строк, чтобы понять человека.

Наличие эмоционального значения у слова признается не всеми лингвистами.

Так, по мнению Зегерштеда, для выражения эмоций важна функция слова, а не его значение; эта функция задается контекстом и условиями коммуникации. Джус утверждает, что эмоциональные элементы речи не могут быть описаны «конечным числом» абсолютных категорий и должны рассматриваться как «смутные, неуловимые, переменчивые явления», как внеязыковые элементы. Стивенсон считает, что эмотивное значение зависит от «первичного концептуального содержания, от изобразительного значения, от ассоциаций и от импликаций слова, от личных взаимоотношений говорящего и воспринимающего» [цит. по 1]. Такое обилие зависимостей, по его мнению, делает эмотивное значение словарно нефиксируемым феноменом, тем более что, как и сами эмоции, эмоциональное значение обладает множеством оттенков, которые не всегда можно объяснить, выразить или описать словами [там же, 48]. В. А. Звегинцев настаивает на том, что эмоциональность, которая носит личностный характер, явление сугубо психологическое, не являющееся характеристикой слова как языковой единицы, [2, 17].

Противоположной точки зрения придерживается Н.М.Разинкина, которая считает, что область эмоциональности охватывает тот круг чувств, который связан со взаимными отношениями говорящих, чувств социализированных. Она утверждает, что в самом языке, а не только в психологии говорящих и пишущих, существует эмоциональность [2, 16].

Правомерность выделения эмоционального компонента в языковых единицах подтверждается наличием в лингвистической литературе ряда работ, посвященных проблеме коннотативной лексики [3, 66; 4, 62; 5, 12].

Остановимся на разграничении понятий эмоциональность, экспрессивность и оценочность.

Харченко В.К. говорит, что «изучение смысловой структуры слова включает в себя анализ всевозможных «полутонов»: оценочности, эмоциональности, образности, экспрессии, которые представляют собой существенный признак многих слов» [3, 66].

В работах других ученых мы также находим детальный анализ данных явлений. По Цоллеру В. Н., «кроме экспрессивности, в структуру коннотации входят такие компоненты, как оценочность и эмоциональность, образуя определенным образом выстроенную иерархию. При этом ведущее, вершинное положение занимают оценочность и эмоциональность, которые часто неразрывно связаны» [4, 63]. Это дает основание некоторым лингвистам не выделять их как самостоятельные. Так, например, Лукьянова Н. А. этот компонент коннотации называет «эмоциональной оценкой». Она говорит о том, что эмоция и оценка едины, как неразрывны они на внеязыковом уровне. Оценка как бы «впитывает» в себя соответствующую эмоцию и их параметры совпадают: «приятное» - «хорошо», «неприятное» - «плохо» [5, 45].

В.А.Булдагов считает, что коннотация есть совокупность стилистического, экспрессивного, эмоционального и оценочного компонентов, при этом коннотативный компонент семантики понимается, как «система взаимодополняющих и взаимообуславливающих друг друга составных частей, обладающих определенной иерархией» [2, 16].

В то же время существует немало работ, в которых оценочное, эмоциональное, экспрессивное оцениваются не с точки зрения их иерархий, а трактуются как независимые понятия [6, 71; 7, 95; 8, 76].

Остановимся на характеристике эмоциональных средств, в качестве иллюстративного материала предлагаем язык романа Ф.М. Достоевского «Идиот».

Имена существительные прямо называют ту или иную эмоцию: радость, печаль, тоска, страх, ненависть, негодование, расстройство, досада, нетерпение, смущение: *«В самом лице этой женщины всегда было для него что-то мучительное; князь, разговаривая с Рогожиным, перевел это ощущение бесконечной жалости, и это была правда: лицо это еще с портрета вызвало из его сердца целое страдание жалости; это впечатление сострадания и даже страдания за это существо не оставляло никогда его сердца».*

Лексические средства представлены двумя видами слов: оценочные слова, указывающие на лицо; слова с переносным значением.

«-Да, может ли быть, вы сами не заметили чего-нибудь... О! Идиот проклятый – воскликнул он уже совершенно вне себя – рассказать ничего не умеет».

«-Эвона! Да мало ль Настасий Филипповн! И какая ты наглая, я тебе скажу, **тварь!**»

В классе имен существительных особой эмоциональностью отличаются существительные общего рода, называющие людей по характерному для них действию или свойству и выражая при этом эмоциональную оценку (чаще отрицательную: гуляка, жадина, ломака, кривляка, писака, тихоня):

«-Не желаю слушать я этого **писаку**, - гневно сказала генеральша».

«-**Умница!** Умница! Нечего сказать! – язвительно заметила Настасья Филипповна».

Имена прилагательные и наречия указывают на признак какой-либо эмоции или эмоционального состояния: злобный – злобно, радостный – радостно, счастливый – счастливо, веселый – весело

«-А, опять она! – вскричал Ганя, **насмешливо** и **ненавистно** смотря на сестру».

«-Что, они расходятся? Кончено? Все кончено? Взошло солнце? – спрашивал он **тревожно**, хватая за руку князя. – Который час? Ради бога: час? Я проспал. Долго я спал? – прибавил он чуть не с **отчаянным** видом, точно он проспал что-то такое, от чего по крайней мере зависела судьба его».

Качественные прилагательные обладают самыми яркими экспрессивными свойствами, поскольку в семантике этого разряда заключены разнообразные оценочные значения.

«-Ты, я вижу, уж слишком много позволяешь себе, мой **милый**, с своими догадками, - с досадой остановила его Лизавета Прокофьевна».

«-Ну, к черту **бедную** крестьянку! Дальше! – рвался в нетерпении Ганя».

Глаголы тоже несут психологическое воздействие, передавая те или иные эмоции: полюбил, заинтересовался, обрадовался, смущается, волноваться, досадовать, расстроиться, испугаться.

«-Ну, пошла! – **рассердилась** генеральша».

«-Вот еще новости! – опять **затревожился** генерал чрезвычайно внимательно выслушавший рассказ, и пытливо поглядел на Ганю».

«-Я не **ненавижу** его, а **презираю**, - гордо произнес Ганя».

Определенные эмоции могут быть выражены формами прошедшего времени глагола в значении будущего.

«-Так я и **пошла** за него замуж! – крикнула Аглая».

«-Завтра в парке праздник. Она будет там, - мы **пропали...**»

Форма повелительного наклонения совершенного вида может – при соответствующей интонации и лексическом окружении – выражать угрозу или решительное предостережение [1, 78].

«-**Поговори** мне еще, - в злобе проговорила генеральша».

«-Даже **не думай** об этом! – вне себя от злости крикнул Ганя».

Формами повелительного наклонения несовершенного вида выражается то, что А. М. Пешковский назвал «шутливым или ироничным предостережением» [9, 49].

«-Шутите, шутите, пока маменька не пришла, - сказала Аделаида».

В состав эмоциональной лексики включаются также слова с суффиксами субъективной оценки, передающие различные оттенки чувств: неодобрение, ласкательность, ироничность, пренебрежение.

«-А я то ему давеча двадцать пять целковых ссудил, бедняжке, ха-ха-ха!..»

«-Мальчишка! Мальчишка! – с азартом перебила Лизавета Пркофьевна. – Я знать не знаю какой такой Николай Ардалионович! Мальчишка!»

На синтаксическом уровне эмоции могут передаваться неполными предложениями, в которых логическое ударение падает на вопросительное слово.

«-Что? Кто тебе запретит? Что прислала? Кого прислала? Чрез мальчишку? На словах? – воскликнула она вдруг опять».

«-Вчера? Утром вчера? Когда вчера? Пред музыкой или после?..»

В безличных предложениях высказывается модально-эмоциональная оценка действия, выражается чувство, испытываемое при том или ином действии или выражается чувство к чему-либо: *«-Жаль! Искренно жаль! Погибшая женщина! Женщина сумасшедшая!..»*

Эмоциональные состояния могут передаваться через показ изменений, происходящих во внешнем виде человека. В полной мере это реализуется в контексте. В таких предложениях преимущественно используется третье лицо для изображения чувств и первое, второе, третье лицо для описания человеком эмоциональных состояний: *«...забормотал вдруг в необычайном волнении Антип Бурдовский, с дрожащими губами, с разобиженным дрожаньем в голосе, с брызгами, летевшими изо рта, точно весь лопнул или прорвался, но так вдруг заторопился, что с десяти слов его уж и понять нельзя было».*

В. В. Виноградов отмечал, что при помощи интонации любое слово может стать предложением, [9, 178]. Интонация – это главное средство передачи, показа эмоций. Она может ярко выразить любую эмоцию.

«-Умру! Не позову никогда! Имя твоё позабуду! Позабыла!»

«-И не давай! Так мне и надо; не давай! А я буду плясать. Жену, детей малых брошу, а перед тобой буду плясать. Польсти! Польсти!»

Итак, мы видим, что чистые эмоции и эмоциональные состояния передаются всеми видами средств, кроме аффиксации и грамматических смещений, так как в этих случаях эмоции «соседствуют» с оценками и экспрессивными значениями. В большинстве случаев различные средства выражения эмоциональности выступают в любых комплексах друг с другом.

Итак, проведя анализ языковых средств выражения эмоций, мы заметили особенность, в соответствии с которой нами была использована идея «поля». Она заключается в том, что все выше указанные средства по частотности использования, распределяются в определенном порядке.

В центре «поля» располагаются лексические средства выражения эмоций, как самые богатые и разнообразные. Синтаксические, контекстные

и интонационные средства также очень частотны. Они находятся «вокруг» лексических средств, дополняя их, расширяя их возможности. На периферии «поля» – способности категорий отдельных частей речи играть роль в формировании общего эмоционального тона текста, которые чаще всего используются в дополнение к основным средствам.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Шмелев Д. Н. Слово и образ.- М.: Наука, 1964.-120с.
2. Мягкова Е. Ю. Эмоциональная нагрузка слова: опыт психолингвистического исследования.- Воронеж: Изд-во воронеж. ун-та, 1990.-106с.
3. 39 Харченко В. К. Разграничение оценочности, образности, экспрессии и эмоциональности в семантике слова. // Русский язык в школе.-1976.-№3.-С.66-71.
4. 40 Цоллер В. Н. Экспрессивная лексика: семантика и прагматика. // Филологические науки.-1996.-№6.-С.62-71.
5. Лукьянова Н. А. Экспрессивная лексика разговорного употребления. Проблема семантики.- Новосибирск: Наука, 1986.-227с.
6. Савчук Г. В. Оценочный компонент значения пространственных фразеологических единиц. // Русский язык в школе.-1995.-№4.-С. 71-73.
7. Федосеева В. А. Предложения с предикатами оценки. //Русский язык в школе.-1998.-№2.-С.95-96.
8. Маркелова Т. В. Частицы в высказываниях с оценочным значением. // Русский язык в школе.-1995.-№2.-С.87-94.
9. Виноградов В. В. Проблема русской стилистики.-М.: Высшая шк., 1981-317с.

УДК 800:87

Серьянова Д.К., Сарманова А.Е. (22-УДК-1), Дронсейка Р.П. (к.ф.н., ВКТУ)

АНАЛИЗ ТЕКСТОВ ПЕСЕН СОВРЕМЕННЫХ ИСПОЛНИТЕЛЕЙ

Аннотация. Данная работа посвящена изучению текстов песен современных исполнителей. Одним из важнейших показателей уровня культуры человека, его мышления, интеллекта является его речь. Общество, в котором свобода слова стала осознаваться как одна из высших ценностей, пришло к пониманию того, что в формировании умения вести гармоничный диалог и добиваться успеха в процессе коммуникации не последнее место отводится соблюдению культуры речи в широком смысле этого слова. В связи с этим в статье уделяется внимание содержанию текстов песен современных исполнителей и встречающихся в них речевых, стилистических и грамматических ошибок.

Ключевые слова: современный русский язык, язык песен, культура речи, речевые нормы, правила речевого поведения.

Возникнув впервые в раннем детстве в виде отдельных слов, не имеющих еще четкого грамматического оформления, речь постепенно обогащается и усложняется. Хорошо развитая речь служит одним из важнейших средств активной деятельности человека в обществе.

То есть культура речи – это не только соблюдение норм литературного языка, но и знание и применение правил речевого поведения (речевого этикета), умение привлечь внимание и воздействовать своей речью на собеседника [1, с. 15].

В современной лингвистике различают два уровня культуры речи человека – низший и высший. Высший уровень культуры речи человека предполагает владение литературным языком.

Литературный язык – величайшее достижение речевой культуры народа, представляющий собой высшую форму общенародного языка. Необходимым условием существования литературного языка является норма, нарушение которой создает разнообразные помехи в процессе общения, ведь норма создается применяющим ее коллективом благодаря постоянно действующей потребности в лучшем взаимном понимании [2, с. 74]. Именно эта потребность побуждает людей предпочитать одни варианты и отказываться от других.

Языковая норма (норма литературная) – явление историческое. Это правила использования речевых средств в определенный период развития литературного языка, то есть правила произношения, словоупотребления, использования традиционно сложившихся грамматических, стилистических и других языковых средств, принятых в общественно-языковой практике [3, с. 112].

Если носитель языка не только не допускает ошибок, но умеет наилучшим образом строить высказывания в соответствии с целью общения, отбирать наиболее подходящие в каждом случае слова и конструкции, учитывая при этом, к кому и при каких обстоятельствах он обращается – это говорит о высоком уровне речевой культуры индивида.

Таким образом, культурной можно считать такую речь, которая отличается смысловой точностью, богатством и разносторонностью словаря,

грамматической правильностью, логической стройностью. Кроме того, культура речи – это также умение использовать выразительные средства языка в различных условиях общения в соответствии с целями, задачами и содержанием общения [4, с. 30 - 32].

Однако в настоящее время наблюдается снижение общего уровня речевой культуры. Современная языковая ситуация выражается прежде всего в росте разного рода ошибок и вариантов, возникающих под влиянием нелитературного произношения, территориальных и социальных диалектов, в стилистическом снижении современной устной и письменной речи, в заметной вульгаризации бытовой сферы общения, неоправданном использовании иностранных слов [5, с. 8].

Как известно, особое влияние на состояние речевой культуры оказывают средства массовой информации. Каждый человек ежедневно испытывает воздействие речи, звучащей в теле- и радиоэфире или содержащейся в текстах, представленных на страницах газет и журналов [6, с. 17]. Именно средства массовой информации для многих носителей языка являются основным источником представлений о языковой норме [7, с. 8]. Особого внимания заслуживает современная популярная музыка, которую мы слышим по радио и с экранов телевизоров.

Музыка во все времена была особым видом искусства. Песня – самый распространенный и популярный музыкальный жанр.

Конечно, основная масса песенных текстов современности пишется в соответствии с требованиями культуры речи. Однако если обратиться к популярной музыке, то здесь наметилась опасная тенденция к безграмотному составлению текстов [8, с. 32].

Поп-музыка («современная популярная музыка») – самая популярная музыка: ее слушают около 48% граждан, причем 19% – молодежь в возрасте 13–20 лет. Жанр популярной музыки выполняет в основном развлекательные функции, а тематика песен не предполагает ответов на серьезные жизненные вопросы. Однако это обстоятельство не снимает с авторов песен ответственности за содержание и языковое оформление создаваемых произведений, а, напротив, подразумевает серьезную работу над текстами. Ведь ошибки, которые нередко встречаются в текстах песен, негативно влияют на речь слушателей, а особенно на речь молодого поколения [9, с. 4].

Нами были проанализированы 111 текстов песен современных исполнителей с учетом возрастных предпочтений опрошенной аудитории: Потап и Настя Каменских – 13; Братья Гримм – 8; группа «Дискотека Авария» – 8; группа «Отпетые мошенники» – 8; И. Аллегрова – 8; группа «Каста» – 6; группа «UMATURMAN» – 4; группа «Руки вверх» – 7; Тимати – 3; Ёлка – 3; группа «Чили» – 3; Серега – 3; Слава – 3; Верка Сердючка – 2; группа «Гости из будущего» – 2; группа «Тату» – 2; группа «Шпильки» – 2; группа «Градусы» – 2; группа «Ненси» – 3; Стас Пьеха – 1; И. Николаев – 1; группа «Любэ» – 1; О. Газманов – 2; группа «Би-2» – 1; А. Глызин – 1; В. Леонтьев – 1; Л. Агутин и А. Варум – 1; Т.Овсеенко – 1; В. Дайнеко – 1; группа «Токио» – 1; Алсу – 1; группа «Челси» – 1; Бьянка – 1; группа «А-студио» – 1; А. Стоцкая – 1; группа – «Жуки» – 1; Ю. Савичева – 1; группа «NON STOP» – 1; Д. Джокер – 1.

Цель анализа – определить типы нарушений норм литературного языка, встречающиеся в текстах песен, и их количественный показатель.

Таким образом, в ходе анализа были выявлены 216 нарушений норм литературного языка. Следует отметить, что некоторые тексты одновременно содержали несколько нарушений литературных норм, например: «У нас на районе не звонЯт, а звОнят» (Потап и Настя Каменских), у тех же исполнителей: «Чумаданы собирай и телефоны отключай» или «А я лежу на пляжУ».

Самыми многочисленными (147) являются ошибки, связанные с нарушением стилистических норм, под которыми понимаются особые приемы и средства, способствующие наиболее точному и образно-эмоциональному выражению мысли.

Под нарушением стилистических норм в анализируемом материале мы подразумевали нарушение таких качеств речи, как доступность, чистота, логичность.

Доступность – соответствие речи возрасту, уровню знаний и образованию собеседника. Нарушение этого качества речи в рассматриваемых текстах, прежде всего, выражается в неоправданном использовании иностранной лексики (55), например: «*Feshion girl* – огонь и грация» или «И все мужчины знай, встают в режиме *stand by*» (группа «А – студия»); «Смайлы в эфире, чувства онлайн, в трубке гудки *ICQ* и мейлами стали так близки» (группа «NON STOP»); «Сотри его из *memory*» (В.Дайнеко) или «Супер – мега MC! *Disko superstar. Parti porno-kiler. Disko superstar. Crazi midnight dancer! Disko superstar*» (группа «Дисотека Авария»).

Кроме того, в поисках выразительных средств художественной речи авторы иногда прибегают к словотворчеству. Создание индивидуально-авторских неологизмов также затрудняет восприятие смысла текста (5): или «Я – летолюб, я – летофил, я лета наркоман» (Потап и Настя Каменских).

Нарушение чистоты речи, под которой подразумевается отсутствие в речи слов-паразитов, жаргонных и просторечных выражений – это один из самых распространенных речевых изъянов, выявленных в текстах песен:

- жаргон – 59: «Мы идем по улице, девушки *тусуются*» (группа «Отпетые мошенники»); «И руку предложил, хотя *бесперспективняк*» (Потап и Настя Каменских); просторечие – 15: «Ведь ты так хороша, но знай – и я *не черт-те шо!*» (Потап и Настя Каменских) или «И *нету* сил – закрываю, я глаза закрываю» (группа «UMATURMAN»);

- ненормативная лексика – 8: «Одиночество – *сволочь*, одиночество – *сука*» (Слава); «Нет на свете принцесс – это сказки для *дураков*» (группа «Каста») или «Он знает, какая ты на самом деле *дура*» (группа «Дисотека Авария»);

- употребление слов-паразитов – 1: «И мне никого, *блин*, не надо...» (группа «Градусы»);

- употребление лексики с отрицательной эмоциональной окраской – 1: «А ты парень – хоть куда, только что это за *пузо* ...» (группа «Дисотека Авария»).

Также нарушением стилистических норм являются разнообразные логические неувязки: «*Не спеша* ты с кавалером *быстро* встала и ушла» (группа «Нэнси»).

Не менее распространенным изъяном является нарушение лексических норм, под которыми понимается употребление слов и устойчивых выражений в соответствии с их значением – 31:

- многословие – 25 (тавтология – 18; плеоназм – 7), например: «Целую неделю *капают капли*» («Братья Гримм»); «Я с чистого *листа* хочу *листать*» (В. Дайнеко); «Бордовый горизонт, *бордовое бордо* в бокале» (Ёлка) или у того же исполнителя: «Он хорошо взлетел и *крайне удачно* сел»; «А пока *разлучает разлука*» или «С тобой растаю в *пламени огня*» (И. Аллегрова); «Нежной *рукою обниму*» (группа «Руки вверх»);

- нарушение сочетаемости – 6 (нарушение семантической сочетаемости – 4: «А ты люби меня, а *не люби мне мозги*» (Потап и Настя Каменских);

- нарушение грамматической сочетаемости – 2: «Ты была молода – красива и похожа на *апельсина* в своем новом плаще» (группа «UMATURMAN»).

Также в рассматриваемых текстах были выявлены нарушения морфологических норм, которые регулируют правильное образование грамматических форм слов разных частей речи, из которых:

- неправильное образование формы слова – 19; «*Едь* на такси, но нечем платить» (группа «Чили»); «Ледовое гетто портит *ребёнков*» (группа «Челси»);

- неправильное употребление степени сравнения прилагательных – 1: «Я вам обещаю – стану *самой лучшей* я» (Потап и Настя Каменских).

Нарушение синтаксических норм, регулирующих правильное построение словосочетаний и предложений, менее распространенный изъян в анализируемых текстах – 8 (неправильное согласование – 7; нарушение порядка слов – 1): «ты снова *в осени плену*» (группа «Чили»); «Сколько *на подушку* дней я плакала» (Бьянка).

Самыми немногочисленными, но не менее значимыми являются нарушения акцентологических норм (постановка ударения) – 4, например; «Ты *звОнишь* ей домой, когда меня рядом нет» (группа «Руки вверх») или «Хочу, хочу *доллАров* больше, чем у Билла Гейтса» (группа «Дискотека Авария») и фонетических (нарушение звуковой оболочки слова) – 5: «Пришла и оторвала голову нам *чумачечая* весна» (Потап и Настя Каменских).

Таким образом, к числу наиболее часто встречающихся в текстах современных исполнителей нарушений норм литературного языка относится употребление различных жаргонных и просторечных выражений, многословие, нарушение сочетаемости слов и неправильное образование их грамматических форм.

Таким образом, можно отметить, что популярная музыка является естественной и важной для подростков и молодежи сфера бытия, влияющая на воспитание и формирование речевой культуры.

Однако ненормативное использование поэтами-песенниками языковых средств очень распространено и негативно сказывается на культуре речи не только подростков, но и старшего поколения.

Поэтому проблема, решение которой связано с повышением уровня культуры речи нашего общества, очень актуальна. В таких условиях особое значение приобретает воспитание молодого поколения, поскольку от него напрямую зависит будущее языка.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бушелева Б.В. О культуре поведения. – М.: Наука, 2014. – 96 с.
2. Ващенко Е.Д. Русский язык и культура речи: Учеб. пособие. – Ростов н/Д: Феникс, 2007. – 349 с.
3. Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи: из наблюдений над речевой практикой масс-медиа – М.: Педагогика-пресс, 2014. – 247 с.
4. Крысин Л.П. Русский литературный язык на рубеже веков // Русская речь. - 2020. - №10. – С. 28–40.
5. Николаева Н. Поговорим по-русски о русском // Адыгея. – 2019. - 23.09.
6. Русский язык и культура речи: Учеб. пособие / Андреева И.С., Тимофеева Г.Е.; Под ред. Р.А. Орлова. – СПб.: ГУАП, 2006. – 80 с.
7. Уткина С. Время учить русский язык // СПО. – 2010. - №3. - С 8.
8. Фомина Н.В. Тексты песен современных популярных исполнителей в зеркале культуры речи // Актуальные вопросы филологических наук. – Чита. - 2011. – С. 32 – 34.
9. Цыпленкова Л.Х. Сквернословие – выражение агрессии и угрозы // Адыгея. - 2018. - 23.01.

АБАЙ «ҚАРА СӨЗДЕРІНДЕГІ» АДАМИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа. Мақалада Абай «Қара сөздеріндегі» адами құндылықтар туралы сөз қозғалады. Ойшыл ақынның қара сөздеріне талдау жасау арқылы ондағы адамгершілік құндылықтар тұрғысындағы тұжырымдарға пікір беріледі: Абайдың қара сөздеріндегі гуманистік, ағартушылық, әлеуметтік ойлары дін туралы пікірлерімен бірігіп, тұтас бір қазақ халқының философиялық концепциясын құрайды. Абайдың қара сөздері сондай-ақ жалпы адамзат баласына ортақ асыл сөзге айналды. Абайдың қара сөздерінің кім үшін болса да, тәрбиелік мәні зор. Әйтсе де білімге ұмтылушы жастар үшін айрықша құнды. Өйткені ғылым да, өнер де жастар үшін.

Түйін сөздер: адами құндылықтар, қарасөз, сыншыл ақын, кемел адам, қайрат, ақыл, жүрек, есті адам.

Абай – ұлт ақыны. Қазақ халқының мақтанышы Абай Құнанбаевтың ақындығы түпсіз терең мұхитпен тең десем, қателеспеген болар едім. Ғажайып суреткер, нәзік лирик, көркемсөз шебері, ең алдымен – ойшыл ақын. Абайдың шығармашылық мұрасы – халқымыздың ғасырлар бойы маңызын жоймаған рухани қазынасы.

Қазақ халқының рухани қазынасын тану үшін Абайды оқу қажет, ал Абайды түсіну үшін рухани құндылықтарға иесі болу шарт. Абай өз заманының сипатын, қазақ халқының сол кездегі жағдайы мен психологиясын, жеке адам бойындағы жақсы не жаман ниеттерді, өзінің дүниетанымын көрсеткен.

Абай «түзетпек едім заманды, өзімді тым-ақ зор тұтып» деуіне үлкен мән бар. Абай атамыз тәлімгер ұстаз болған еді. Ақын тәрбиеге көнетін жалпы халық емес, жеке адам, оның дара ерекшеліктері. Жеке адамға ақыл, мінез, іс, адамшылықты сақтайтын ұят-намыс керек дегенді айтады. Ол осы адамшылықты жүрекпен байланыстырады [1].

Жастар тәрбиесін дұрыс жолға қойған қоғам дамуға бейім болса, олардың тәрбиесіне мән бермеген ұлттың құлдырауы заңдылық болып табылады. Қандай да бір ұлттың өркендеуі мен құлдырауы жас ұрпақтың рухы мен санасына, алған тәлім-тәрбиесіне байланысты екені баршаға мәлім. Жас буынға мейірімділік таныту – ұлтымыз бен отанымызға қызмет ету жолында жасалатын маңызды қадам. Шынымен де кез келген халықтың болашағы, оның өміршеңдігі ұлттық болмыс пен ұлттық рухы кемелденген, жақсы тәрбиеленген ұрпақтың қолында болатыны даусыз.

Әрбір халықтың тарихи өмірінде қол жеткізген ең құнды дүниелері – рухани және адами қасиеттері, моральдық нормалары, ұлттық құндылықтары бар. Ұлттық тәрбиенің негізін ғасырлар бойы қалыптасып келген асыл рухани құндылықтар және биік ізеттілік пен моральдық тұрғысындағы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып жататын, адамның адамдық қасиетін нығайтып әрі асылдандыра түсетін, халықтың даналық өмір-салтынан туындап отыратын бұлжымас ережелер мен қағидалар құрайды. Қазақы дүниетаным, ақыл-ой, тағылымдық ұлағат ғасырлар бойы шыңдалып қалыптасты. Отаншылдықты қалыптастыруда

ата-бабаларымыздың ұлағатты ойлары мен тәлімдік тәрбиесінің атқаратын орны ерекше. Ал ұлы Абай «Қара сөздеріндегі» адами құндылықтар мен толық адам болу тұрғысында айтылған ғажайып даналық әлемі жастар білуге, ұғынып сезінуге тиіс құнды дүние деп білеміз. Абай «Қара сөздері» – оқырманға адами құндылықтың мәнін ұғындыратын, жеке адамның даму көрсеткішінен сол ұлттың дамып-өркендеу деңгейін тануға болатынын анық байқататын құнды дүние. Абайша ойлана алсақ – ұлттың әрбір өкілі өзіне сын көзбен қарап, ішкі жан дүниесі нұрланып, «адамзатты сүюі» керек. «Қара сөздер» оқырманын тұңғық ойға батырып, ішкі әлемінде рух байлығын, терең парасаттылық пен өзгелерді сыйлау қажеттігінің құндылығын танытуға бағытталған Абай әлемінің бір бәйтерегі іспетті кемел қазына. Ойшыл Абай даналық ойларымен жаңа бір дүниенің есігін ашады, оқушы ақын ойларына ілесіп, сол бір асыл дүниені танығанша «Қара сөздерді» парактайды, Абай танымының биіктігіне тағы да куә болады.

Әлемдегі кез-келген халықты алып қарасақ та ең алдымен тәлім-тәрбиеге, білімге, адамгершілікке үндейді, болашақ ұрпақтың өн бойына рухани азық сіңіруге тырысады. Өйткені тәлім-тәрбиенің, адамгершілік қасиеттердің адам өмірінде алар орны ерекше. Атақты ғұлама ғалым, әлемнің екінші ұстазы Әл Фарабидің де «Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы» деген аталы сөзі бар. Осыдан-ақ тәрбиенің адам өміріндегі маңызын көруге болады. Осы тұрғыдан келгенде қазақ халқының ұлы ақыны Абай Құнанбайұлының қарасөздері халыққа ерекше тәрбие береді, адамгершілікке үндейді. Оңайдан қиынға қарай, жақыннан жыраққа қарай, қызықты, күлкілі жайдан үлкен толғаулы қорытындыға қарай біртіндеп жетектейді. Мұның барлығы адамзатты адамгершілікке жетелеу мақсатында еді. Енді ақынның бірнеше қара сөздеріне көңіл аударып көрелік.

Қазақ поэзиясының шыңы – Абайдың қарасөздерін қайталап оқығанда бұрын байқамаған көп мағлұматқа кенеліп, таңғалатын сәттерді бастан кешіресің. Қарасөздерді жазып отырғанда Абайдың өзі де жалған өмірдің көп сыры мен қырын көз алдына елестетіп, өз басындағы жағдайды осы дүниелікке арқау еткен болар деп ойға қаласың.

Абайдың «Қара сөздерін» оқып отырғанда, елін шын сүйген кемеңгер жанның келбеті анық аңғарылады. Баласына жаны ашыған ата-ана жақсы болсын деп, оған қаттырақ сөйлейді. Сондағы ниеті-балам дұрыс болсын деген ой. Сол тәрізді Абай өз халқының адал перзенті ретінде «Қазақ бір-біріне қаскүнем, бірінің тілеуін бірі тілеспейді, рас сөзі аз, қызметке таласқыш, жалқау» деп, қазақтың нашар қасиеттерін көрсете келіп, олардың осындай болуының сырын «Үшінші сөзінде» дәлелдеп береді [2]. Бұдан құтылудың жолы ретінде жастарға білім алуды, ұлықтарға халыққа адал қызмет етуді ұсынады. Болыс болып сайланған адамдарға Қасым ханның «Қасқа жолы», Есім ханның «Ескі жолы», Өз Тәукенің «Жеті жарғысын» білмек керек деген парасатты ойын танытады. Бұл арада Абайдың қазақы заңдық, құқықтық қағидаларды жетік білгенін аңғарамыз.

Абайдың қарасөздерінде өмірлік қағидалар өзіндік тәжірибе арқылы танылады. Ақынның «Адам баласы жылап туады, кейіп өледі» деген сөзі дүниенің рақатын сезінбеген, бос нәрсеге мақтанып, есіл өмірді қор қылған

жандарға білдірген жан ашуы сипатты. Ондай пенделерге автор «Қулық саумақ, көз сүзіп, тіленіп, адам саумақ-өнерсіз иттің ісі» деп, «...өз қайратыңа сүйеніп еңбегінді сау, еңбек қылсаң, қара жер де береді, құр тастамайды» деген қамқорлық ақылын айтады. Абайдың адам тәрбиесіне, оның жас ұрпақты ойлы, білімді, есті етіп тәрбиелеу мәселесіне айрықша көңіл қойғанын танытады. Осының бәрін ақын адам өмірін мазмұнды ету үшін айтады. Ол үшін керек қасиеттер мен керексіз, адамның жақсы болуына бөгет жасайтын кеселдерді ашып көрсетеді.

Абайдай ұстаз ақынның бұл «Жетінші сөзде» көздеген мақсаты адамның бойында туа пайда болатын жан құмары арқылы өз ұрпағының санасына тек қана жанның пайдалы тамақтарын сіңіру еді. Міне, Абайдың ағартушылық көзқарасының тамыр алған бір саласының қайнар көзі осы жақта жатыр.

Абай бұл бағыттағы ойларын өзге сөзбен «Ғылым таппай мақтанба» т.б. өлеңдерінде айтқан. Мұнда ол «жанның тамағы туралы» ұғымды өз заманының тұрғысынан келіп, «адам болу» үшін қажет көп керектермен ауыстырады. Ақын толық адам болу туралы өзінің жүйелі де қалыптасқан көзқарасының тезисін ұсынады. Онысы:

Адам болам десеңіз...

Бес нәрседен қашық бол...,-

Бес нәрсеге асық бол, - деген жолдарда жатыр.

Абай – сыншыл ақын. Ол «Қара сөздерінде» қазақтың кейбір мақал-мәтелдерін сынай отырып, сол қанатты сөздердің мән-мағынасын талдап береді. Кейбір қазақтың бірлікті ас ортақ, киім ортақ, дәулет ортақпен байланыстырып, бірлікті тек осы дүниелерден іздейтініне сын көзбен қарап, «бірлік-ақылға бірлік» деген тұжырым жасайды. Ал «Ырыс алды-тірлік» мақалын талдай отырып, «тірліктің болуы кеудеден жанның шықпағандығында ма, жоқ, бұл нағыз тірлік емес», көкірегі, көңілі ояу жан ғана ырыс әкеле алады деген данышпандық ой айтады [2]. «Күлтеген» жырында сипатталған мәңгілік ел болу көрінісі – бүгінгі күннің де басты идеясы. Ел бірлігін аңсап, Қазақстанды мәңгілік елге айналдыру-қазақ халқының басты мұраттарының бірі. Ал осы ұлы идея Абай қарасөздерінде де кездеседі. Халқымыз үшін бірлік пен татулықтың орны қандай екенін ұлы Абай жан-жақты көрсетіп берді. [2]. «Сын түзелмесе, мін түзелмейді» деген халқымыздың ғибратты сөзі Абай ойымен өз үндестігін тапқандай. Философ ақынның әр қарасөзінде қазаққа аса қажет мағыналы ой-тұжырымдар жиі кездеседі.

«Оныншы» қарасөзін оқып отырғанда, көркем сөз иесінің қазақ үшін баланың орны қандай екенін айта келіп, перзент сүюдің, оны қалай асырай білудің мәнін көпшілікке ұғындыруға тырысқанын аңғарамыз. Ақын балаға артық уәде беріп, алдап, күнәға батқаннан гөрі сол баланың болмағанының өзі дұрыс емес пе дегендей пікір танытады. Бұл арада да ойшыл ақынның бала тәрбиесіне ерекше назар аудару қажеттілігін, бала өмірге келмей тұрып оны қалай тәрбиелеп асырауды алдын-ала ойлау керектігін әр қазақтың санасына құюдың амалын іздестіргені аңғарылады. Осы сауалдың жауабын «Он бесінші» қарасөзден табуға болады. Абай ақылды кісі мен ақылсыз кісінің мінез құлқына жан-жақты талдау жасай отырып, есті адамның келбетін былай танытады: «Есті

адам орынды іске қызығып құмарланып іздейді, айтса құлақ, ойласа көңіл сүйсінгендей болады», «есті әр нәрсеге қызықпайды, көңіл қалағанымен іс жасайды», «есті ақылды қолдан жібермей ізденеді екен». Ал бұдан әрі есті кісі болудың талабы ретінде «күнінде бір мәртебе, болмаса жұмасына бір, ең болмаса, айына бір өзіңнен өзің есеп алуды» ұсынады [2].

Он төртінші сөзінде ақын «Адам», «Адамдық» дегеніміз не? деген сұраққа жауап іздейді, өмірдегі адамдар іс-әрекетінде байқалған бірқатар көріністерді, қазақ арасындағы адамдықты бағалаудың әдісін сынға алады. Бұл – ақынның данышпандық тұжырымы. Өзіне-өзі сыни көзқараспен талап қоя білген адамның өз мұратына қол жеткізері анықекенін ойшыл ақын осылай ұғындырады.

Ал ақынның «Он жетінші» қарасөзінен алар ұлағатымыз – қандай сәтте де адам баласы қайрат, ақыл, жүрек бірлігіне сүйену керектігі. Абайдың қарасөздерінің тәлім-тәрбиенің қайнар көзі ретінде адам баласына берер ғибраты, жақсылығы мол. Аталмыш қарасөздерді мұқият, көңілге түйіп оқып шықсаңыз, талай ғажайыпты сезініп, небір асыл дүниеге қол жеткізгендей болғаныңызды аңғарасыз. Ақынның өзі айтқандай, «естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады». Қазақ үшін Абай қарасөздерінің құдіреті мен қасиеті ерекше. Әр адамға есте ұстау қабілетін дамыту туралы Абай жазып қалдырған «Отыз бірінші» сөздің орны аса маңызды деп білемін. Аталмыш сөзді білімгерлердің оқу мен тәрбие үдерісінде, өмірлік тәжірибеде қолданулары да қажет деп ойлаймын. Сонымен ақынша айтсақ, «Естіген нәрсені ұмытпауға төрт түрлі себеп бар: – «көкіректің байлаулы, берік болуы; – сол нәрсені естігенде көңілденіп, тұщынып, ынтамен ұғу; – сол нәрсені ішінен бірнеше уақыт қайтарып ойланып, көңілге бекіту; – ой, кеселді нәрселерден қашық болу» [2].

Абай «Қара сөздерінің» тәрбиелілік, рухани, философиялық, адамгершілік маңызы жыл өткен сайын арта түсіп, қазақ халқының ескермейтін құнды қазынасына айналды. Ұлы ақынның дана ойларынан жинақталған аталмыш туындыны қазақтың ақсақалдары мен жас жеткіншектеріне дейін бір мезгіл қолға алып сырына кенелсе, қазақтай кемел халықтың көп жетістікке қолы жетер еді. Бұл рухани қазына түнгі жолаушыға дұрыс жол сілтеген Темірқазық жұлдызы іспетті жас қазаққа берері мол құнды дүние болып қала бермек. Тағы да Фетхуллах Гуленнің «Егер ақын естігендерін елестетіп, ойының дұрыстығын ақыл елегінен өткізе алса, содан соң шабыттан туған сырлы ойлар сөйлем болып өрілгенге дейін ой бастапқы күйінде сақталса, бұл шығарма ұзақ уақыт оқылатын болады» деген сөзінің шындығына сөз жеткіздік [1, 55].

Талантты абайтану ғалым Қ.Өмірәлиев: «Абай қарасөздерінде адамгершілік тақырыбы жан-жақты, шынайы ашылады» деп бағаласа [3, 51], әдебиет сыншысы М. Мырзахметов: «Ойшыл ақын Абай «Қарасөздерінде» нағыз кемел адам болудың жолдарын көрсетіп, оған қол жеткізудің жолдарын танытады. Кемел адам шам сияқты, өзі жанып түгесілсе де, басқаларға жарық шашып кетеді. Абайдың өзі-кемел адамның нақ үлгісі» деген пікірін білдіреді [4, 65].

Абайдың қара сөздеріндегі еңбек, ғылым, адамгершілік, әділеттілік, т.б. жөніндегі пікірлер оның ағартушылық, демократтық көз қарасын жан жақты аша түседі. Абай адамдарды осы дүниеде игілікті еңбек етіп, өнер-ғылым тауып, өз

тіршілігін оңалтып, рақат көруге насихаттайды. Халықты өнер-ғылым жолына жұмылдырады: «Ғылым таппай мақтанба, орын таппай баптанба», «Болмасаң да ұқсап бақ, бір ғылымды көрсеңіз. Ондай болмақ қайда деп, айтпа ғылым сүйсеңіз» дейді. Дүние бір алып құрылыс, оған әрбір адам өз үлесін қосу керек деп тұжырамдайды: «Әсемпаз болма әр неге, өнерпаз болсаң арқалан, Сен де бір кірпіш дүниеге, кетігін тап та, бар қалан!» дейді. Абай ақыл-парасатты дәріптеп, ғылым мен ағарту идеяларын насихаттады. Абайдың философиялық ой-пікірінің әлеуметтік маңызы мен алға басарлық мәні, міне, осыда. [5, 27].

Абайдың қара сөздерінің кім үшін болса да, тәрбиелік мәні зор. Әйтсе де білімге ұмтылушы жастар үшін айрықша құнды. Өйткені ғылым да, өнер де жастар үшін. Адамның қолын бақытқа жеткізетін ілім-білімді игеру де жастардың ғана қолынан келетін іс. Қартайған адам қанша ұмтылса да, өндірірі аз болмақ. Сондықтан білімге ұмтылған жастар ұлы ақынның бұл айтқандарын берік есте сақтауы қажет. Қорытындылай келе, біз ұлы ақынымыз Абай Құнанбайұлының дәуірінде айтып кеткен сөздерін әлі күнге дейін өз өмірімізге қажеттілігін ұғындық. Оның адамгершілікке баулыған, тәрбиеге негізделген қара сөздері арқылы рухани азық алдық, адамдық сипатта бой түзеуге тырыстық. Демек бұл ақынның халықпен бірге жасағандығы. Ақын мұрасы – халықтың сарқылмас асыл қазынасы. Әр қазақта тәлім алар ғибратты сөздер көп болғай.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Гулен Ф. Ғұмырлық өлшемдер. – Алматы: «Көкжиек-Б» баспасы, 2018. -240 б.
2. Абай. Қара сөздері. – Алматы: Өнер, 2006. –124 б.
3. Өмірәлиев Қ. Абайдың нақыл сөздері. – Алматы, 1958. – 151 б.
4. Мырзахметов М. Абайдың адамгершілік мұраттары. – Алматы, Рауан, 1993. – 139 б.
5. Ж. Ұлмерек «Абайдың қарасөздерінің тәрбиелік мәні». «Ұлт тағылымы» журналы. – Алматы, 2000ж. №1.

УДК 811.161.1

Тоғызбаев М. К. (22-ЗКК-1), Ережепова С.К. (к.ф.н., ВКТУ)

NICKNAME КАК ОСОБАЯ РАЗНОВИДНОСТЬ СОВРЕМЕННЫХ АНТРОПОНИМОВ

Аннотация. В этой статье рассматривается тема использования интернет имен - Никнеймов. Их популяризация, период появления и их разнообразие.

Ключевые слова: Интернет, антропоним, Nickname, имена, псевдоним, ономастика.

Нынешний, XXI век, характеризуется небывалым ростом объема информационных потоков, люди все чаще используют всемирную сеть для достижения всякого рода информации. И на пути к этому они сталкиваются с таким понятием как Nickname.

Выбор данной темы обусловлен тем, что она является одной из актуальных на сегодняшний день. Интернет все еще находится в процессе своего развития и новые понятия появляются с каждым днем и нуждаются в исследованиях с точки зрения науки. Поэтому в данной работе мы ставим перед собой цель изучить и выявить такое явление как Nickname и показать то, что оно из себя представляет.

Никнейм (ник) как виртуальное имя собственное, условное или вымышленное компьютерное имя, художественный образ, который пользователи создают для личного общения в сети, представляет собой достаточно новое явление в ономастике, поэтому статус его окончательно не определен. Как справедливо отмечает А.К.Матвеев, мир ономастики, и прежде всего имен людей, настолько велик и значим, что любой прикоснувшийся к нему не может пройти мимо, не попытавшись его осмыслить [1].

Языкознание – это далеко не единственная наука, изучающая имена собственные в целом, и антропонимы в частности, их функции. Особый интерес к данной лексической единице проявляют также генеалогия, литературоведение, этнография, история и ряд других наук. Вопросы антропонимики привлекают внимание многих лингвистов. К ним можно отнести таких, как, Н.В. Алейникова, Л.И. Андреева, Т.В. Бакастова, И.А. Банникова, В.В. Бардакова, Л.В. Белая, Л.М. Богославская, И.Б. Воронова, Е.А. Гаранина, М.В. Горбаневский, К.Б. Жогина, В.М. Калинин, Ю.А. Карпенко, Т.Н. Маркова, Т.И. Орнатская, А.И. Соболевский, Е.В. Уба и др.

Как известно, в последние годы Интернет-технологии сильно развились, а также начали занимать большую часть жизни человека. Люди проводят все свое свободное время в форумах, социальных сетях, онлайн играх и в блогах. А для того, чтобы активно пользоваться просторами интернета нужны новые имена, то есть nickname.

Nickname можно перевести как «кличка, прозвище, псевдоним». В русском языке используется сокращенная версия этого слова - «ник». В современных реалиях это псевдоним, используемый пользователем в Интернете, обычно в местах общения как более короткая или новомодная альтернатива реальному имени. Но не стоит путать прозвище и никнейм. Прозвище дается человеку

окружающими людьми, в соответствии с его характером, профессией или по жизненным обстоятельствам. А никнейм человек дает себе сам, следуя своей собственной логике.

Никнеймы стали новым объектом для исследования в антропонимике (раздел ономастики, изучающий антропонимы - имена людей), так как появились совсем недавно, с появлением самого интернета. Всемирная паутина — это анонимное пространство, где люди обмениваются мнениями между людьми. Тысячи форумов, сайтов по интересам и страниц в социальных сетях являются площадками обсуждения всевозможных проблем или событий. Однако, страх открытого изложения своей позиции из-за возможного осуждения, который присущ подавляющему числу людей, породил потребность в сокрытии своей личности за вымышленными именами. Можно сказать, ник — это реальность, в которой отражается пользователь.

В отличие от фамилий и имени которые могут совпадать у многих пользователей интернета, люди могут сами подобрать такой ник, которого нет ни у какого другого пользователя Интернет-ресурсов. Этот ник будет зеркалом души человека. Для виртуального общения характерна полная свобода, условием и гарантом которой является анонимность общающихся. В виртуальной среде вы вообще можете быть кем хотите, выглядеть, как угодно, быть существом любого пола по выбору, словом, у вас нет ограничений, характерных для реального мира. Поэтому ник здесь не что иное, как роль, образ, взятый напрокат. А трактовка выбираемой роли может быть весьма специфична, поскольку зависит от уровня образованности самого человека, его культуры, личного восприятия образа и, самое главное, цели, с которой человек приходит в виртуальный мир.

С точки зрения морфологии, никнеймы в Интернет-пространстве представлены в основном именами существительными и собственными, и нарицательными, например: Герцог, Авокадо, дед Пихто, Лизунчик и т. д. при этом в настоящее время наблюдается тенденция перехода нарицательных имён в собственные. Например: королева (титул — имя нарицательное) — Королева (никнейм — имя собственное).

Интересно и то, что для создания никнеймов часто используются и другие части речи, например, прилагательные: Олимпийский, Заводной; причастия: пришедший; наречия: просто, очень; междометия: трям, упс, мяу; местоимения: Я-Я-Я; глаголы: Доойкались, Закрутим и даже целые словосочетания: Я-Твой-Друг.

С точки зрения словообразования наиболее часто используются имена, образованные: — суффиксальным способом. Например, ВедьМОчка, ПрИнЦеСсКа, ГимНасТоЧка, BloNdiNo4ka; — сложением и сложением в сочетании с суффиксацией. Например, Сам-сам, Синеглазка, Голубоглазый; — префиксальным способом. Например, Антивирус, Суперпаук, Супермен.

Ученые-языковеды акцентируют внимание и на том, что некоторые ники представляют собой имена «уменьшительные» и «ласкательные». Считается, что употребление таких имен обнаруживает теплое, ласковое отношение говорящего по отношению к тому, чье имя называется. В словообразовании

таких форм никнеймов участвуют разнообразные суффиксы (-очк-, -ечк-, -оньк-, -еньк-, -ушк-, -юшк-, -юш-, -яш-, -уш-, -ул-, -ун-, -ус-, -к-, -ик, и др). Например, Аминка, Жанусик, Вовчик, Заюшка, Даригушка, Кирьяш и т.д.

Графически никнеймы в основном оформлены средствами русского языка, однако встречаются имена с буквами, в составе которых присутствуют символы, например, Катюх@, Ане4ка, а также полностью написанные латинскими буквами.

Выбор никнейма целиком определяется фантазией пользователя, но, как показали небольшие исследования, проведенные журналом "Добрые советы", плоды нашей фантазии можно классифицировать.

Существующие описания групп никнеймов немногочисленны и, на наш взгляд, недостаточно систематизированы. В процессе описания никнеймов выделяют различные группы, опираясь на разнообразные признаки, смешивая структурный и функционально-семантический подходы.

Так, А. А. Москальчук в своей работе «Никнейм-виртуальное имя человека» собрал и проанализировал множество никнеймов и выделил семь условных групп.

К первой группе он отнес собственное имя. Когда человек регистрируется на каком-нибудь форуме или сайте, первое, с чем он сталкивается, это графа «введите свой никнейм», и самое простое, что приходит человеку в голову, это ввести свое собственное имя. К этой группе также можно отнести и творческие псевдонимы. Примеры: Марат Жыланбаев, Достоевский, ADAL, Igor Sokolov.

Вторая группа – вдохновленные, либо геймерские никнеймы. Как известно, «геймер» — это человек, много играющий в компьютерные игры. Свой ник он выбирает просто: либо берет уже существующее имя героя из какой-нибудь популярной или не очень популярной игры, книги или фильма, либо сам что-то придумывает, близкое к ним. Так рождаются бесчисленные Legolas (Персонаж из книг Дж. Р. Толкина «Властелин колец»), Дюк Ньюкем (Главный персонаж серий игр «Duke Nukem»), Гордон Фримен (Главный персонаж серий игр «Half-Life»), John Wick и прочие. Раз речь зашла о компьютерных играх, стоит отметить, что никнеймы здесь имеют особое значения. Каждый игрок играющий в соревновательные игры считает своим долгом придумать оригинальное имя. А в случае нахождения идентичных имен, пользователи устраивали дуэли в игре.

Третья группа - ники, которые берутся по наименованию определенного психологического состояния - черты характера, названия каких-либо эмоций, что-то, связанное с душевными переживаниями. Также это могут быть мысли авторов: о жизни, о мире и о его несовершенстве, о противоречивых чувствах, то, что звучит поэтично. Примеры таких никнеймов: Angry (с англ. Злой), Drugo1, Вечный дождь, Девушка с темным прошлым, Коптящий_Небо, Тень, Dead Inside(с англ. «Мертвый внутри»).

Четвертая группа - никнеймы сбивающие с толку человека. Стил, когда из своего ника сооружают что-то непонятное. Это делается, как правило, для развлечения или для привлечения внимания. Примеры: Котов Шашлыков, о_чем_ребята_базар? и «ЛЮДИ! Подскажите_как_мне_убрать_этот_ник».

Пятая группа - «ник-однодневка». Есть пользователи, которым лень придумывать ник, но хочется быть оригинальными. Поэтому никнейм создается просто случайным набором букв на клавиатуре.

Шестая группа - ассоциативные ники. Ник придумывается как некая ассоциация с фамилией, именем, каким-либо свойством личности. Делается все это просто: например, казахское имя Мейиржан можно перевести как добрая или милосердная душа, преобразовав и сократив его как «Добряк» можно свободно пользоваться в интернете.

Седьмая группа - «гламурные имена». Сюда можно отнести ники использовавшиеся в нулевые годы в интернете. Его использовала «продвинутая молодежь», гламурные девочки и прочие желающие называть себя так, как называет их любимый человек. Сюда можно отнести такие ники как Цветочки, Лапочки, Рыбки и т.д.

Необходимо подчеркнуть широкое использование латиницы вместо кириллицы в компьютерной лексике, смещении английских и русских слов, их частей, свободном соединении кириллицы с латиницей. Причины стремительного проникновения латиницы связаны с распространением английского языка в мире как языка науки, техники и Интернет-технологий.

Интерес представляет, и работа А. А. Москальчука, в которой приводятся данные опроса самих авторов никнеймов, с вопросом «Как долго выбирался и придумывался ваш Nickname». Было опрошено 460 человек. Большая часть из них, а именно 18,7% ответили обобщенно «Долго не мучились, но и смыслом ник попытались не обделить». Вот один из ответов этой группы: «А у моего ника очень простая история: я придумывала хоббитское имя для ролевой игры. Помню, писал Толкин, что девочек-хоббитов часто называли именами цветов. Но обычно они либо слишком длинные, либо слишком примитивные. Полистав словарь по ботанике, нашла Peone».

Второй по популярности ответ можно выразить так: «Долго и тщательно обдумывал. В нем важно все. Заложил в него кучу смыслов». Пример высказывания в этой связи: «У меня появился 5 лет назад компьютер, я зашла в чат и там были кошечки, собачки, мышки... целый зоопарк и все вакантные места уже заняты... а я очень люблю животных, ну и придумала Газка».

Группу самых непопулярных ответов можно обозначить как «Имя моего любимого героя игры/книги/фильма». Вот один из них: «Джек Раферт — один из персонажей комиксов Френка Миллера «Sin City» и одновременно фильма, снятого Робертом Родригесом».

Также встречаются ответы «Взял забавные, смешно звучащие никнеймы» и «Скопировал у другого человека».

Следует отметить, что немалая часть людей взяли имена случайным образом, спонтанно.

Таким образом из этих ответов подтверждается факт того, что люди в большинстве своем видят в своем никнейме отражение себя, и в интернете создают свое Альтер эго, тем самым пытаются наполнить смыслом свое виртуальное имя. Либо берут в качестве ника имена своих любимых героев.

Итак, никнейм - это имена, применяемые в первую очередь для личного

общения в виртуальном коммуникативном пространстве. Никнейм – это действительно своеобразная само презентация себя интернет-сообществу, выделение себя на фоне толпы и привлечения внимания к своей персоне. Люди очень часто используют никнеймы для того, чтобы никто не узнал их.

Выбор ника целиком зависит от индивидуальных психологических особенностей человека, его интеллекта, фантазии и чувства юмора. Чаще всего встречаются никнеймы, в основе которых лежит выдуманное или взятое у кого-нибудь имя. Большая часть никнеймов образуется путём перехода из нарицательных имён в собственные. Словообразовательной базой в основном служат общеизвестные понятия, предметы быта, окружающего мира, слова, отражающие качества личности.

Никнеймы разнообразны по строению, они могут представлять собой слово, словосочетание, часть фразы, предложение, графический символ, и по морфологическим признакам, хотя в основном это имена существительные.

Правилам правописания никнеймы не подчиняются, большинству из них свойственна орфографическая вариативность.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Холодных Г.В. Псевдоиздания: понятие, сущность, виды (на примере изданий на французском языке XVIII — начала XIX вв.): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 2007.

2 Москальчук А. А. Никнейм-виртуальное имя человека. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nikneym-virtualnoe-imya-cheloveka/viewer> (дата обращения: 25.02.2023).

3 Рянская Э. М. Балкунова А.С. Место никнеймов в ономастике. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mesto-nikneymov-v-onomastike/viewer> (дата обращения: 19.02.2023).

4 Рянская Э. М. Балкунова А.С. Сетевое имя (Никнейм) как языковой знак. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/setevoe-imya-nikneym-kak-yazykovoy-znak/viewer> (дата обращения: 15.02.2023).

5 Яковлюк А. А. Никнеймы в интернете и их особенности. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nikneymy-v-internete-i-ih-osobennosti/viewer> (дата обращения: 23.02.2023).

ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКА БЛОГОСФЕРЫ

Аннотация. В данной статье мы изучаем язык блогеров и выясняем какая группа блогеров загрязняет язык больше всего. А также рассматриваем основные причины появления орфографических, пунктуационных и других ошибок.

Ключевые слова: Блогеры, социальные сети, сленг, язык, блогинг, орфография, медиа-язык.

Никому не секрет, что сегодня одним из наиболее актуальных направлений является ведение блога. Это так называемая новая форма речи. Многие люди называют себя блогерами, потому что они ведут блог на таких платформах, как Instagram, VK, Live Journal, YouTube, Facebook и т. д. Они пишут и публикуют свои статьи. Они называются постами, общаются с подписчиками, которые оставляют комментарии под публикацией, высказывают свое мнение, дают оценку, комментируют.

Актуальность данной статьи обусловлена повышенным интересом молодежи к социальным сетям и их заинтересованностью жизнями знаменитостей. О визуализированной коммуникационной среде начали разговор еще в середине 60-х годов. К ним относятся такие социологи и теоретики медиакommunikаций как Л. Белла, Ю. Хабермаса, Б. Латура, П. Бурдье и др.

Сегодня в рамках новой отрасли лингвистического знания - Интернет-лингвистики - формируется новый объект исследования - Интернет-дискурс. Интерес представляют работы таких ученых, как Н. С. Андриановой, Н. А. Ахреновой, А. А. Бодрова, Т. Ю. Виноградовой, Е. Н. Галичкиной, Е. И. Горошко, Л. Ф. Компанцевой, О. В. Лутовиновой, М. Ю. Сидоровой и др.).

Если говорить о термине «блог», то он был создан путем сокращения слова «веблог» (англ. weblog — «сетевой бортовой журнал»). Это было сделано Питером Мерхольдзом, который в апреле 1999 разместил в боковой врезке своего блога Peterme.com фразу «we blog» (что можно перевести как «мы ведем блог»). Термин «веблог» был создан Йорном Баргером 17 декабря 1997 года для описания списка ссылок на его сайте RobotWisdom.com. Эти ссылки были своего рода записями в бортовом журнале (англ. log) виртуального путешественника — по аналогии с бортовыми журналами на кораблях. Считается, что первым сайтом такого рода был раздел новостей на созданном Дэйвом Уинером сайте 24 Hours of Democracy. При этом сам Уинер считает первым веблогом самый первый сайт вообще — веб-страницу, созданную пионером Интернета Тимом Бернерс-Ли для ЦЕРН (Европейской организации по ядерным исследованиям) в 1991 году [Winer 2002].

Для современной лингвистики блоги представляют особую ценность как языковой феномен. Наряду с письменной и устной речью язык блогеров можно назвать новой формой речи. Использование мультимедийных инструментов (фотографии, аудио, видео, гиперссылки), различные стили языка и возможность

анонимного участия в обсуждении вопросов на странице блога создают особый новый медиа-язык. Так чем же данный медиа-язык особенный? В целом, блогосфера — это все блоги, интернет-журналы вместе взятые. Так, например, М. Дезе относит блоги и другие платформы, на которых пользователи общаются и обмениваются информацией, к онлайн-журналистике. Профессоре М. Дезе считает, что блоги являются частью профессиональной журналистики, которые предоставляют пользователям возможность получать информацию и понимать взгляды и мнения других людей, то есть выполнять функцию медиума [1]. Словарь определяет блог как «веб-сайт, содержащий личный онлайн-дневник с размышлениями, комментариями и гиперссылками, предоставленными автором».

Рассмотрим пять популярных направлений блогинга: путешествия, компьютерные игры, фитнес, мода, искусство. Язык этих блоггеров по-своему влияет и обогащает литературный язык, отклоняясь от норм, жаргона и заимствований. Идет активный процесс, связанный с изменением спецификации русского языка, в том числе в блогосфере. Для лингвистов язык блогосферы интересен еще и тем, что находится на стыке социологии, лингвистики и психологии. Но стоит учитывать и обратное, негативное влияние блогосферы на русский язык: многие русскоязычные блогеры копируют сленг зарубежных авторов и используют его в своих постах и видео, распространяя среди своей аудитории. Из-за этого язык «обрастает» ненужными модными заимствованиями типа: «content» — содержание, «chill» — расслабление. Исходя из вышесказанного, мы бы подразделили блоггеров, публикации которых были нами изучены, на две группы.

Первая группа, это авторы, которые используют понятные большинству людей общеупотребительные слова. Первое направление блогинга в этой группе, мы отводим блогерам-путешественникам. Один из них, это Антон Птушкин (@ptuxerman), который безгранично обожает путешествовать, собственно, от того он стал ведущим знаменитого шоу «Орёл и Решка», но даже после ухода с проекта свою страсть не предал и продолжил вести весьма известный Youtube-канал о путешествиях. По его словам, весь материал создаёт и редактирует он сам, без сценаристов/операторов/монтажёров видео. В своих видео Антон иногда употребляет иностранные слова, но только лишь в целях обогащения словарного запаса зрителя.

Среди блоггеров-путешественников известны такие термины: вандерласт - заимствование, образованные от wander (бродить), а также lust (желание). Таким образом называют влечение к поездкам, неодолимое стремление посещать новые города, а также государства, изучать общество, традиции, культуру. Следующий термин «бэкпекер», в переводе с британского обозначает «человек вместе с рюкзаком». Под данное определение попадают чаще всего «автостопщики», а также прочие путешественники, которые стараются предельно сберечь деньги в поездках — по идеологическим соображениям, либо из-за отсутствия средств. Интерес вызывает термин «тревелливинг». Это название обозначает особенный образ жизни, если сама жизнь преобразуется в одно непрерывное путешествие. Люди ездят из одного государства в другое государство, приезжают в новые

мегаполисы, а также маленькие деревни, однако при этом они еще и работают. В целом, все эти термины были заимствованы с британского сленга, однако они не несут ущерба стилю русского языка, а, напротив, упрощают коммуникацию, сменяя единое предложение, одним словом. Поэтому блогеров-путешественников мы относим к первой группе. Следующая группа — это блогеры-геймеры. И к ним можно отнести Kuplinov►Play, у которого 14,6 ммиллионов подписчиков. Дмитрий Алексеевич Куплинов — самый известный игровой блогер, который записывает видео на русском языке. Ему тридцать четыре года, а канал на YouTube открыл в 2012 году. Он известен своим юмором и разными фейлами в играх. Уже в описании данного блогера мы можем заметить заимствованную лексику «фейл».

Фейл (с англ. fail — «оплошность», «провал») — название, которое обозначает неудачу в выполнении определенной задачи. Применение данного слова и подобных слов в игре оправдано, так как большая часть фраз, а также слов могут помочь игрокам, подчеркнуть, то, что непосредственно игрокам нужно. Употребление таких терминов в играх упрощает связь с другими игроками, и значительно упрощает непосредственно сам процесс, саму игру. Если же говорить об употреблении данных слов в обычной речи, что довольно часто встречается, то стоит отметить негативное влияние данной группы слов на язык. Они загрязняют речь, делая её примитивной и неполноценной, сокращая длительность общения до минимума. Приведем примеры таких терминов: ачивка (Achievement) — достижение, выдающееся за выполнение определённых задач в игре; бан (Ban) — один из способов наказания нарушителя игры; вайп (Wipe) — специальная очистка/обнуление чего-либо в игре; геймплей (Gameplay) — данный термин имеет очень обобщенное значение и чаще всего выражает полученные ощущения от игрового процесса, включающего такие элементы, как сюжет, звук, графика, игровая локация, механики, удобство управления и многое другое и др. Резюмируя все сказанное выше, можно сделать вывод, что в условиях динамичного игрового процесса геймеры стремятся к тому, чтобы до минимума сократить реплики в диалогах. Из-за этого возникают жаргонизмы, которые остаются понятными сообществу и не требуют пространных переводов иноязычных слов — хотя бы просто потому, что в английском языке (по сравнению с русским) в слове оказывается меньше символов. Ко второй группе мы отнесли авторов, которые употребляют специальные обороты, много заимствованных слов и бесполезных выражений.

К первому направлению блогинга в этой группе мы отнесли фитнес-блогера Елизавету Грому (@kto_takaya). Е. Громова — одна из самых популярных фитнес-блогеров на просторах Интернета. Елизавета не заставляет своих подписчиков питаться брокколи и огурцами. Если быть объективным, она часто не соблюдает баланс БЖУ и судя по разнообразию сюжетов на её странице, не делает из спорта культ. В её речи можно встретить следующие слова: «агриться», что обозначает «злиться, раздражаться, сердиться». Данное слово пришло из языка геймеров, где обозначает «провоцировать врага на нападение», и, как можно догадаться, произошло от слова «агрессия». Вышеназванное слово мы считаем бесполезным, не нежным, так как вместо него можно употребить

русское слово «злиться». Аналогично можно сказать и о слове «бэсти», которое имеет значение — «лучший друг». Мы также думаем, что это заимствование неудачное, ведь куда приятнее услышать от человека фразу: «Ты мой лучший друг».

Следует заметить, что сфера блоггинга для общения изобилует новыми терминами. И если ранее воздействие сети существовало значительно только в ограниченных сферах немногочисленных пользователей, то сейчас «интернет неологизмы» стали обычным стилем и даже популярной манерой общения, в особенности из числа молодого поколения, да и не только у них.

Один из основных плюсов всемирной паутины — это лаконичность, а также общедоступность идеи. В жертву ему можно дать все без исключения — достоверность, красоту, образ. В жизни мы применяем две формы: письменный и устный. Сеть интернета образовала третью форму, так называемую промежуточную. На наш взгляд, эта форма объединила в себя достоверность первой и лаконичность второй. В промежуточной форме стремительно растет новая лексика.

Сетевой сленг сейчас почти преобразовался в язык, неясный для тех, кто не вовлечен в данную сферу. Например, взрослому населению не понять переписку школьников в мессенджере, либо в чате. Возрастающая общедоступность технологий повышает воздействие интернета на сегодняшнее состояние лексики русского языка. Появляются новые, различные знаковые концепции, без которых не обходится ни одна переписка школьников, студентов.

В блог-коммуникации активно используются как вербальные средства (метафорами, неологизмами, эрративами, аббревиатурами и т.д), так и всевозможными невербальными средствами, такие, как эмотиконы и числа в целях воплощения ориентирующей языковой функции.

Отсюда вытекают основные причины появления орфографических, пунктуационных и других ошибок:

1. Недостаточное языковое развитие. Некоторые обучающиеся не стремятся к грамотной устной и письменной речи и игнорируют правила русского языка, поэтому они допускают подобные ошибки.

2. Убежденность в том, что грамотно писать нужно только на уроках, занятиях. К сожалению, некоторые люди действительно считают так, однако часто за этим скрывается простая невозможность выразить свои мысли грамотно и красиво.

3. Смайлики — динамично развивающаяся система, и поэтому они не имеют устойчивого, раз и навсегда принятого набора знаков. Объединяет все существующие в сети интернет смайлики их общее функциональное назначение — устанавливать и поддерживать контакт с собеседником, более точно и конкретно выражать свое эмоциональное состояние. Гораздо реже смайлики служат для обозначения различных понятий, абстрактных или конкретных объектов, действий и состояний человека. В современном мире активно используется не только смайлики, а также и сленги. Сленг делает речь более лаконичной и эмоциональной и позволяет говорящим более полно и свободно

выражать свои чувства и эмоции. Сленг - это слова и выражения, используемые людьми определенной возрастной группы, профессии или класса.

Мы считаем, что сленг — это слова, которые имеют полноценную жизнь в современном разговорном стиле, но нежелательно использование в письменной речи и в официально-деловой сфере. Сленг - разновидность нелитературного разговорного языка. Сленг чаще всего используется подростками и молодыми людьми. В последнее время сленг получил широкое распространение в средствах массовой информации. Это особенно заметно в блогосфере. Как отмечают лингвисты: "... По мере наблюдения за естественным развитием предмета становятся очевидными опасности, которые он представляет, всячески способствуя коррозии языка, подрыву его орфографических и грамматических основ, деформации лексических и стилистических норм"[4]. Одна из основных проблем распространения такого языка – коверканье слов, что неизбежно снизит грамотность: невозможно постоянно выражать свои мысли и эмоции с помощью «сетеза» в любых его проявлениях, а потом, когда будет необходимо, заговорить красиво и грамотно. Причина появления и распространения «сетеза», с одной стороны – бедность словарного запаса пользователей и одновременно желание быть оригинальным, а с другой – новизна.

Таким образом, можно отметить, что самая «загрязняющая» язык группа блогеров – это блогеры-геймеры. Ведь очень много подростков сегодня увлекаются видеоиграми. Дети смотрят, запоминают эти слова и распространяют их в своей среде. Это, к сожалению, не ведёт к увеличению словарного запаса подрастающего поколения, а лишь делает речь примитивной и невыразительной. А также если это не контролировать для них будет считаться орфографической ошибкой слова нормой не только в социальных сетях, но и в повседневной жизни.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Deuze M. (Дезе М.) The Web and its journalism: Considering the consequences of different types of newsmedia online // *New Media & Society*, 5(2), 2003.
- 2 Словарь Мерриам-Вебстера // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.merriam-webster.com> (дата обращения: 25.02.2023).
- 3 Блог-платформа LiveJournal (Живой журнал) // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.livejournal.com> (дата обращения: 25.02.2023).
- 4 Сорокина А.Б. Интернет в жизни современных подростков: проблема и ресурс// *Современная зарубежная психология*. - 2015.

УДК 811.161.1

Шакен С.Б. (22-АРК-1), Ережепова С.К. (к.ф.н., ВКТУ)

КАК ВЛИЯЮТ СОЦИАЛЬНЫЕ СЕТИ НА ЯЗЫК

Аннотация. В данной статье говорится о том, что на сегодняшний день социальные сети занимают свое определенное место в обществе и стали одним из неотъемлемой частью в жизни человека и в обществе. Информационная среда, недавно проникшая в самые разные сферы жизнедеятельности человека, внесла определенные изменения в обычное положение многого: науки, экономики, политики – все это изменилось под влиянием социальных сетей. Социальная сеть стала средством общения для многих людей. Посещая различные сайты, форумы, чаты, общаясь по многим социальным сетям мы можем заметить, что в виртуальном пространстве люди часто употребляют слова не по правилам: без знаков препинания, часто без прописных букв, с многочисленными сокращениями, отпечатками, использует мемы, жаргоны и многие другие ошибки.

Ключевые слова: социальные сети, язык, общество, коммуникация, слова, речь, ошибка.

В наши дни социальные сети является не только источником информационной среды, но и популярным средством коммуникации. Все мы замечаем, что виртуальное общение в последнее время чаще вытесняет и ограничивает личное. Конечно, ведь сейчас общаться в сети стало не просто дешевле, но и проще, здесь неважно что собеседников разделяют несколько километров. Слово является орудием человеческого творение. Мы просвещаем и говорим используя слова. Слово которое имеет основание и при своем исходе, опирается на доброе духовное начало, освещает нашу жизнь и мир окружающий нас. При визуальной коммуникации слово звучит интонационным образом, передавая ощущение, чувства и эмоции и их заменяют смайлики и значки.

Изучение литературы по теме исследования ярко показывает, что проблема влияния социальных сетей на язык пользователей актуальна, стоит очень остро, волнует педагогов, родителей, журналистов, всех равнодушных людей. В статьях, посвященных данной проблеме, отмечается риск развития у подростков Интернет-зависимости, утраты связи с реальным миром, отсутствие умения общаться, выражая свои мысли правильно, точно, логично, выразительно, с учетом норм литературного языка.

Можно считать, что причиной общения в социальных сетях как орудием общения является недостаточность насыщенности общения в реальной жизни. Если появится возможность удовлетворить соответствующие потребности в жизни, люди будут быстро терять интерес и увлечение к социальным сетям. Возможность реализовать качества личности, проигрывать роли, переживать эмоций, по каким-либо причинам невозможно в настоящей жизни. Такая возможность возникает из-за вышеупомянутых особенностей общения через сети - анонимностью, нежесткой нормативностью, своеобразием процесса человеческого восприятия. Желанием переживания тех или иных эмоций объясняется, вероятно, и стремление к эмоциональному наполнению текста.

Общение в интернете в большинстве случаев в письменном варианте и

если его сравнить с устным общением – оно требует больше времени на передачу информации. Некоторые люди практически полностью лишены вспомогательных (паралингвистических) средств: тембра речи, тембра голоса, его силы, дикции, жестов, мимики, акцентирования части высказывания и эмоциональной окраски. Чем активнее развивается социальные сети и его графические возможности, тем активнее будут появляться новые выражение, знаки, символы заменяющие определенные слова и словосочетания, эмоции человека.

Социальные сети - это онлайн-платформа, которая позволяет поддерживать связь между людьми, несмотря на то, что люди находятся далеко друг от друга. Социальные сети - это технологическая революция и как любая революция оказывает серьезное воздействие на всю систему литературы языка. Соцсетями пользуется миллионы людей с разных уголков мира и через него каждый может легко общаться со всеми, искать людей, с которыми прервано общение, и заводить новые знакомства. Если раньше известного журналиста, писателя или общественного деятеля читали тысячи людей. Сейчас обычного блогера, если он бойко актуален могут читать миллионы людей и не важно где ты живешь и какое у тебя образование. Социальные сети делятся на несколько видов в зависимости от назначения и использования. Например: социальные сети для общения (Instagram, Вконтакте, Facebook, Одноклассники), социальные сети для обмена медиа-контентом (Instagram, YouTube, TikTok, Snapchat), сервисы социальных закладок (StumbleUpon, Pinterest, Flipboard),

В социальных сетях все контакты собраны в одном месте и за короткое время вы можете узнать новости обо всех своих друзьях и размещать фотографию, контент, информацию о себе, обмениваться сообщениями, найти необходимую информацию. На сегодняшний день социальные сети - является площадкой, где можно успешно продвигать и рекламировать свой бизнес, услуги и получить хороший результат (потенциальных клиентов, покупателей). А также есть возможность работать удаленно не выходя из дома и зарабатывать при этом хорошие деньги.

Во все времена одной из самых сложных задач считался поиск себя. «Познай себя - и ты познаешь мир» - говорили древние мудрецы. Но если и прежде было непросто, то сегодня стало нереально: нам уже не до рефлексии, ведь теперь доступна «личная жизнь» других людей! Социальные сети стали одной из крупнейших эпидемий в мире и современную жизнь уже невозможно представить без социальной сети. Исследования показывают, что более 80% из нас зарегистрированы в какой-либо соцсети и это число с каждым годом увеличивается. А 30% практически там «живут», не отрываясь от экрана. В зависимости от выбора людей, это может быть Facebook, Instagram, Snapchat или Вконтакте. Но мало, кто из нас задумывается о том, как социальные сети влияют на нашу повседневную реальную жизнь. Эта всепоглощающая любовь к постоянному обновлению ленты спровоцировала появление интересной тенденции: выставлять все напоказ. Культивирование самого себя. Бесконечные публикации никому ненужных фотографий и видеозаписей. Бесконечный репортаж, зарисовка того, что вокруг тебя - здесь и сейчас. Без мыслей. Без идеи.

Просто так. Жизнь под увеличительным стеклом становится нормой. И у нас появляется потребность показывать личное и делиться своим опытом, пусть и не всегда богатым. Теперь социальные сети – это наше всё. Мы больше не задаём себе вопросов, ведь если они и родились в голове, то мы сразу бежим к соцсетям. Увидели чужой ответ в интернете и прописали его себе, даже не проникнув в линию рассуждений, которая привела к нему. Мало того, что наши мысли поверхностны, так почти все мы потерялись в «тоннеле реальности».

Социальные сети плотно вошли в нашу жизнь помимо многих факторов, также влияют на изменение речи, языка. В интернете слова часто используются не по правилам, не соответствуют грамматическим и лексическим нормам. Например: тексты пишутся с орфографическими ошибками, без знаков препинания, часто без прописных букв, с многочисленными сокращениями и отпечатками.

С появлением социальных сетей появился новый термин- интернет- сленг. Исследователи отмечают, что судьба сленговых слов и выражений неодинакова: одни из них с течением времени настолько приживаются, что переходят в общеупотребительную речь; другие существует лишь какое- то время вместе со своими носителями, а затем забываются даже ими; и наконец, третья группа сленговых слов и выражений так и остается сленговой на протяжении длительного времени и жизни многих поколений, никогда полностью не переходя в общеупотребительный язык, но в то же время и не забывается совсем.

Так, давайте рассмотрим основные причины использования ошибок в речи при общении в социальных сетях:

- С целью ускорить написание сообщения. Все - таки будет гораздо быстрее написать сообщение с сокращением, чем написать текст полностью. К примеру, вместо «что делаешь?» обычно пишут «чд» или вместо «нравится» пишут «нрав». Это можно исправлять, сокращая текст по правилам, но некоторых людей это вообще не интересует и не волнует.

- Банальная лень. В большинстве случаев пользователи соцсети совершают специально ошибки только из- за чувства лени.

- Для своего удобства. Каждый человек пытается сделать свою жизнь более комфортным, и это в общении в социальных сетях не исключение.

- Внешнее влияние. Проводя много времени в социальных сетях, мы всегда сталкиваемся с Интернет-сленгом, знакомимся с новыми словами и сами не замечаем, как начинаем их употреблять. Таким образом речь многих блогеров, людей и пользователей социальной сети пестрит широко распространенными словами и фразами.

- Нехватка словарного запаса. Часто люди имеют ограниченный, небогатый словарный запас и не могут выразить свои мысли, используя свой язык и тут на помощь приходят иноязычные слова.

- Желание быть новатором. Эта креативная, с одной стороны, активность по большей части загрязняет речь подрастающего поколения. Каждый хочет также показать другим людям, что он не отстает от времени, а «в теме».

- Влияние Западной культуры. Западная культура является основным «поставщиком» иноязычных слов путем популярной музыки и кино.

- Если не учитывать эти ошибки и также будет продолжаться в будущем, коммуникация в таком упрощённом языке может привести к глобальной проблеме развития и сохранения языка человека.

В целом, признаком освоения новых слов является то, что данные слова зачастую подчиняются законам словообразования русского языка, спряжения или склонения и т.д. Так, например, коммент (сущ.) – комментить (гл.); френд (сущ.) – френдище (сущ., шутл.) – френдить (гл.) – френдование (сущ.) – френдовый (прил.); спам (сущ.) – спамить (гл.); блог (сущ.) – блоговый (прил.) – блогерный (прил.); фэйсбук (сущ.) – фэйсбуковец (сущ.) – фэйсбукчане (сущ.) – фэйсбукровский (прил.); лайкать (инфинитив, несов.вид) – лайкнул (ед.ч., прош.вр., соверш. вид.) – лайкнут (3 л., мн. ч., буд.вр., соверш.вид.); френд (сущ., и.п.) – скопировать у френда (р.п.) – отправить френду (д.п.) – найти френда (в.п.) – общаться с френдом (тв.п.) – говорить о френде (пр.п.) и т.д.

Таким образом, процесс освоения сетевой лексики идет довольно активно, о чем свидетельствует то, что слова прочно вошли в лексикон не только активных юзеров социальных сетей, но и рядовых пользователей компьютера.

Итак, как мы можем остановить негативное влияние общение в социальных сетях на язык? Давайте рассмотрим несколько вариантов:

1. Регулировать свое время, затраченное на посещение социальных сетей. К примеру, уделять определенное время или ограничивать время в соцсетях.

2. Найти себе дело по душе, заниматься саморазвитием и самосовершенствованием, это поможет человеку отвлечься от социальных сетей.

3. Как можно больше читать. Найти интересный для себя жанр литературы, это поможет более грамотно выражать свои мысли и повысить уровень владение языком.

4. Избавиться от привычки постоянно выходить в сеть и проверять сообщение, это поможет повысить продуктивность деятельности.

5. Больше общаться с людьми в реальном, а не в соцсетях.

Исходя из всего вышесказанного, мы сделали вывод, что социальные сети, к сожалению, по всей видимости больше негативно влияют на язык. Язык загрязняется иностранными словами, применяющимися в нашей речи без перевода. Общение в социальных сетях не дает возможности задуматься над такими важными вопросами: «как мы пишем?» и «для чего мы это пишем?». Это негативно отражается на подрастающем поколении, так как оно привыкает к неправильной речи, используя сленговые слова не только за компьютером, но и чаще используя их в повседневной речи, например, общаясь между собой или записывая текст. Неграмотность в современном информационном мире не должна быть нормой. Когда человек говорит и пишет правильно, это характеризует его как умного, развитого, интеллигентного современного человека.

Социальные сети как негативно влияют на развитие языка, так и положительно: - появились новые слова и термины; у старых слов появились новые значение; сленг позволяет общаться быстро, что сейчас удобно и такой язык делает общение простым, понятным и веселым; также люди могут общаться

с друзьями, родственниками, которые находятся в другом городе или даже в другой стране; поиск нужной информации для учебы или работы занимает небольшой промежуток времени.

В настоящее время проблема чистоты современного языка актуальна, потому что речевая свобода, с одной стороны, - благо для языка, это способствует его развитию, вовлекаются в активную сферу пользования различные пласты: и разговорная речь, и просторечие, и жаргон, современный компьютерный сленг; с другой стороны, - дозировка «коверкания» речи зависит от культуры человека, получается некая искусственная смесь, которая и не воспринимается серьезно. Возможно, мы живем в эпоху языковой распушенности, и это является большой потерей общества. Нужно повышать уровень культуры речи, овладевать нормами языка и стремиться употреблять лексику своего родного языка. Если мы хотим произвести на собеседника хорошее впечатление, то наша речь должна быть грамотной, культурной и красивой.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бабайцева В.В., Иванов В.В., Максимов Л.Ю., Тихонов А.Н. Современный русский язык: в 3-х частях. - М., 1981
2. Козыревская А.В., Осипов В.Е. Современное информационное пространство, его влияние на образование и социализацию человека. // Вестник восточно-сибирской государственной академии образования: Иркутск, 2010.
3. Плешаков В. А. Виртуальная социализация как современный аспект квазисоциализации личности // Проблемы педагогического образования: сборник научных статей. Вып. 21. / под ред. В. А. Сластёнина, Е. А. Левановой. М.: МПГУ – МОСПИ, 2005. С. 48–49.

СОДЕРЖАНИЕ

**ЭКОНОМИКО-УПРАВЛЕНЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ
ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА**

Аблицова Л.И., Варавин Е.В. СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ СЕТЬЮ ПРЕДПРИЯТИЙ РОЗНИЧНОЙ ТОРГОВЛИ В УСЛОВИЯХ КОНКУРЕНТНОЙ СРЕДЫ	3
Алтаев А.М., Конурбаева Ж.Т. АНАЛИЗ УСПЕШНЫХ И НЕУСПЕШНЫХ СТРАТЕГИЙ ПОЗИЦИОНИРОВАНИЯ: РЕЗЮМЕ И РЕКОМЕНДАЦИИ	8
Әбілғазынова М.Б., Козлова М.В. АНАЛИЗ ИНВЕСТИЦИЙ В ОСНОВНОЙ КАПИТАЛ АПК КАЗАХСТАНА	13
Батанов Е.Е., Болатов С.Д., Абдрахманова Ж.С. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БАНКТІК МАРКЕТИНГТІҢ МӘСЕЛЕСІ	18
Газизянова А., Козлов С., Вечкинзова Е.А. ИННОВАЦИОННОЕ ОБЩЕСТВО РОССИИ: БЕЗГРАНИЧНОСТЬ ПОТРЕБНОСТЕЙ ПРИ ОГРАНИЧЕННОСТИ РЕСУРСОВ	23
Геминхан Е., Ислям Г.И. АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ЦИФРЛЫҚ ДАМУ МҮМКІНДІКТЕРІ	28
Геминхан Е., Саденова А.М. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ФРИЛАНС-ҚЫЗМЕТТЕР НАРЫҒЫНЫҢ ДАМУЫ	33
Ертайқызы Ж., Сагидолдина А.Ж. КӘСПОРЫН ЕҢБЕК ҚОРЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН ҢЫТАЛАНДЫРУ ЖҮЙЕСІ	38
Есімбекова Қ.Қ., Құмарбек А.Ж., Сагидолдина А.Ж. АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ӨНДІРІСІНІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ	43
Ешманова С.Е. ҮЙ ЖАЙЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕРДІ ҚОЛДАЙТЫН МЕМЛЕКЕТТІК КӨМЕКТЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ НӘТИЖЕЛІЛІГІ	47
Жанайдарова К.Н., Сейтказиева А. М. ФОРМИРОВАНИЕ ПОРТФЕЛЯ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИХ ПРОЕКТОВ: ОБЗОР ПОДХОДОВ	51
Жолдыгулов Е.Н., Жамелов М.Б. Сырымбек М. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ИНФЛЯЦИЯЛЫҚ ҮРДІСТЕР	56
Зиновьева К.А., Соколова В.А., Козлова М. В. ОСОБЕННОСТИ ОБРАЩЕНИЯ И УЧЕТА ЭЛЕКТРОННЫХ ДЕНЕГ	60
Зиябек Т.А., Кенжебек У., Абдрахманова Ж.С. КАДРЛЫҚ РЕЗЕРВТІҢ МӘНІ, МАЗМҰНЫ ЖӘНЕ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	65
Илиева М.М., Сейтказиева А.М. ОБЗОР ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ К ДИВЕРСИФИКАЦИИ КРЕДИТНОГО ПОРТФЕЛЯ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ	70
Каирбаева С.Р., Даулетжарова А.Қ. , Сырымбек М. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АҚША ҚАРАЖАТЫНА ӘСЕР ЕТУШІ ФАКТОРЛАР	75
Кәкімбекова Ә.Т., Нурекенова Э.С. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ФИНАНСОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ	80
Калюжина А., Сидоренко Т.В. ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ПРИМЕНЕНИЯ МЕР ПРИНУДИТЕЛЬНОГО ВЗЫСКАНИЯ НАЛОГОВОЙ ЗАДОЛЖЕННОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	85
Камбалина А.А., Куур О.В. СЛЕДОВАНИЕ ПРИНЦИПАМ ESG – ЗАЛОГ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА	89
Кенеев М.Ж., Мизанбекова С.К. ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ МЯСОПРОДУКТОВОЙ ОТРАСЛИ В НОВЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ	93
Киселева Д.С., Удовицкая Е.Ю. ОЦЕНКА ПЕРСОНАЛА НА ПРЕДПРИЯТИИ	98
Кобзева Д. Д., Елисеева Е.Н. ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЛОГИСТИЧЕСКИХ ПОТОКОВ РОССИЙСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ТОПЛИВНО- ЭНЕРГЕТИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА	103

Колесникова А., Пестунова Г.Б. МЕТОДИКА АНАЛИЗА СОСТОЯНИЯ ФОНДОВОГО РЫНКА РОССИИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНСТРУМЕНТАРИЯ БИРЖЕВЫХ ТРЕЙДЕРОВ	108
Қалышова Д.Е., Райсов Н.С., Абдрахманова Ж.С. БАНКТЕРДІҢ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ	113
Мәжібаева Б.Е., Ислям Г.И. ЦИФРЛЫҚ БУЫН ӨКІЛДЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	118
Манапова А.Б., Сорокина Л.И. МАЛЫЙ И СРЕДНИЙ БИЗНЕС: РАЗВИТИЕ, ВОЗМОЖНОСТИ, ЗНАЧИМОСТЬ	122
Манапова А.Б., Ургушева С.С. РОЛЬ ИННОВАЦИЙ В ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА	127
Маратова Ә.Р., Қабдырахман А.Ш., Бухатова А.С. САУДА КӘСІПОРНЫ ҮШІН ӨТКІЗУ ҚЫЗМЕТІНІҢ РӨЛІ	132
Мұқанов Е.Р., Сүйеубаева С.Н. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЖІӨ-ДЕГІ ҚҰРЫЛЫС СЕКТОРЫНЫҢ КӨРСЕТКІШТЕРІН ТАЛДАУ	136
Мұқанов Е.Р., Дарханқызы Г., Сүйеубаева С.Н. ОЦЕНКА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ СТРОИТЕЛЬНОГО ПРЕДПРИЯТИЯ ТОО «СК NUR GROUP»	141
Мусанова К.С., Денисова О.К. ПРОДОВОЛЬСТВЕННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ КАЗАХСТАНА: СОСТОЯНИЕ И ВОЗМОЖНОСТИ	146
Мязова А.А., Жанабаева А.С. ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОИЗВОДСТВЕННО-ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ	151
Ниязгулова И.С., Оразова А.Е., Сүйеубаева С.Н. АНАЛИЗ КРЕДИТНОЙ ПОЛИТИКИ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ ПО ПОДДЕРЖКЕ И РАЗВИТИЮ ЖЕНСКОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	156
Rapotina D., Kabdulsharipova A. ECYCLING SYSTEM FOREIGN AND KAZAKHSTAN EXPERIENCE	161
Рапотина Д., Жанабаева А.С. ДИВЕРСИФИКАЦИЯ ПРОИЗВОДСТВА КАК НАПРАВЛЕНИЕ ПОВЫШЕНИЯ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ	166
Chen Jincilang, Рахимбердинова М.У. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ	171
Рахметоллаев Қ.Б., Рахимбердинова М.У. ПОНЯТИЕ, СТРУКТУРА И ПОКАЗАТЕЛИ ОЦЕНКИ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ КАЧЕСТВОМ В СТРОИТЕЛЬНОМ КОМПЛЕКСЕ	175
Самат Н., Саденова А.М. КӘСІПОРЫННЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН ЖОБАЛАУ НЕГІЗДЕРІ	180
Сакыбаева А.Р., Нурсапиева Д.Р., Сырымбек М. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТУРИЗМ НАРЫҒЫНЫҢ ДАМУ ДЕҢГЕЙІ	185
Самусенко Д.А., Мезенцева Л.А. БИЗНЕС-ПЛАНИРОВАНИЕ КАК ОСНОВА ПЕРСПЕКТИВНОГО РАЗВИТИЯ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ МАЛОГО БИЗНЕСА	190
Сейітқалиева Қ., Сагидолдина А.Ж. ҚАЗІРГІ ЭКОНОМИКАДАҒЫ БАҒА МӘСЕЛЕЛЕРІ	195
Сұлтанов Х.М., Бекенов Д.М., Сырымбек М. АЗЫҚ-ТҮЛІК НАРЫҒЫНДАҒЫ БАҒА ПРОБЛЕМАСЫ	199
Токтарбекова Т.А., Закимова А.М. ИМПОРТОЗАМЕЩЕНИЕ КАК ФАКТОР ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ	204
Шатанова А.Д., Рахимбердинова М.У. СОВРЕМЕННЫЕ СПОСОБЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ ПЕРСОНАЛА	207

Shvindin I., Kabdulsharipova A. PROSPECTS OF DIGITALIZATION OF LOGISTICS IN THE AGROTECHNICAL COMPLEX OF KAZAKHSTAN	212
Шошина С., Елисеева Е.Н. КОМПЛЕКСНАЯ ОЦЕНКА ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РОССИЙСКИХ КОРПОРАЦИИ С ПОЗИЦИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ	216
Елисеева Т.Е., Нурекенова Э.С. АВТОМАТИЗАЦИЯ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА НА ПРЕДПРИЯТИЯХ МУКОМОЛЬНОЙ ОТРАСЛИ	220
Мелихова Е.В., Мезенцева Л.А. ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	225
ТІАН ІІ, Нурекенова Э.С. КРИТЕРИИ ОЦЕНКИ КАЧЕСТВА УПРАВЛЕНИЯ ПЕРСОНАЛОМ	230

РОЛЬ СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫХ НАУК И ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ В РАЗВИТИИ ИННОВАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ

Подсекция «История Казахстана и социально-политические дисциплины»

Айдарханова Н.Е., Самадиева М.О. ЖАСӨСПІРІМДЕР АРАСЫНДАҒЫ СУИЦИД	233
Аденбекова А.А., Мәжікенова А.М., Садвакасова Ж.А. ТЕХНИКАЛЫҚ ФИЗИКАНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ	236
Айткеш А.Б., Калиева К.С., Амринова М. С. ҚАЗАҚСТАН МЫСАЛЫНДА КӨЛІК ЖӘНЕ КӨЛІКТІК ҚЫЗМЕТТІҢ ҚОҒАМДЫҚ ДАМУ ТАРИХЫНЫҢ БАСТАМАСЫ	241
Алёшина А.Е., Фоминых В.В. ПЕСНИ И БИОГРАФИЯ БЕРНАРТА ДЕ ВЕНТАДОРНА КАК ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ	245
Әліпова Ә.Е., Капасова Г.З. ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИКА САЛАСЫНДАҒЫ АШУЛАР ТАРИХЫНАН: XX ҒАСЫР	250
Әменов Т., Джаксылыков А.Ф. К ВОПРОСУ МЕТАЛЛУРГИЯ ОБРАБОТКИ МЕТАЛЛОВ ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ	255
Базанова Д.А., Фоминых В.В., Калиева К.С. ФИЛОСОФИЯ В АРХИТЕКТУРЕ И ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АРХИТЕКТОРА	258
Базыл Е., Урюстюмова А.И. КИБЕРНЕТИКА ҒЫЛЫМЫНЫҢ АВТОМАТТАНДЫРУ ЖӘНЕ БАСҚАРУ ТАРИХЫНДАҒЫ ЖЕТІСТІКТЕРІ	263
Болат Д. Б., Самадиева М.О. БАЛА ТӘРБИЕСІ – БОЛАШАҚ ТӘРБИЕСІ	268
Елюсизов Р.А., Баталова Ж.В. ОСОБЕННОСТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ СТУДЕНТОВ	271
Ермеков А.Е., Калиева К.С. ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІҢ ДАМУЫ	276
Жайнаков Д.Е., Калиева К.С. ЭНЕРГИЯ И НАУЧНО-ФИЛОСОФСКАЯ КАРТИНА МИРА	281
Жеңіс М., Уалиева С.К. ӘБУ ӘЛИ ИБН-СИНАНЫҢ МАТЕМАТИКА МЕН ЛОГИКАДАҒЫ РӨЛІ	286
Кенжебекова Т.А., Уалиева С.К. ЭКОЛОГИЯНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ	290
Қадесова М.П., Уалиева С.К. ӨРТ ҚАУІПСІЗДІГІНІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ-ӘДІСНАМАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ	295
Linok Y.N., Linok S.A. ELECTIONS 2023: SEARCH FOR INNOVATIVE SOLUTIONS (BASED ON THE EAST KAZAKHSTAN REGION)	300
Мажинова Ч.Т., Нуркенова Б.Д. ЗАМАНАУИ МЕКТЕПТІҢ МЕМЛЕКЕТТІК-ҚОҒАМДЫҚ БАСҚАРУ МОДЕЛІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	303
Мехнина К.П., Қаныбекова Ү.Ғ. , Урюстюмова А.И. ШЕТЕЛГІ ҚАЗАҚТАР	308
Меделбек Е.Ж., Баталова Ж.В. ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ АДАПТАЦИИ СТУДЕНТОВ ПЕРВОГО КУРСА В ВУЗЕ	312

Мубарак Т.Б., Линок С.А. К ВОПРОСУ ИСТОРИИ ОТКРЫТИИ В ГЕОЛОГИИ	317
Мухамедкаримов Д. Н., Самадиева М.О. ФИЛОСОФИЯ И СОВРЕМЕННАЯ ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ: К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ	321
Мұхамеджанов Т., Баталова Ж.В. К ВОПРОСУ ИСТОРИИ ОТКРЫТИЙ В СТРОИТЕЛЬСТВЕ	324
Мұнарбекова А., Токсанбаев А.А. ШЕТЕЛ МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ІС-ТӘЖІРИБЕСІ	327
Мұрат Ұ., Садвакасова Ж.А. СМАРТ ҚҰРЫЛҒЫЛАРДЫҢ ЗИЯНДЫЛЫҒЫ	330
Ниязбекқызы М., Айдарбаева Р.К. ФИЛОСОФИЯДАҒЫ СУ ТАҚЫРЫБЫ	333
Өмірбеков Ұ.С., Самадиева М.О. МАТЕМАТИКА ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	338
Сайгушева А.А., Лиманович А.Э., Линок С.А. ФИЛОСОФСКИЕ КАТЕГОРИИ "ПРОСТРАНСТВО И ВРЕМЯ" И ГЕОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ	343
Серікқызы Р., Садвакасова Ж.А. РЕАЛЬНЫЙ МИР КАК ФИЛОСОФСКАЯ КАТЕГОРИЯ	348
Серікқанұлы Қ., Баталова Ж.В. ТЕХНИКА БЕЙНЕЛЕРІНІҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ	353
Сәкенов Д.Е., Капасова Г.З. К ВОПРОСУ ФИЛОСОФИИ ОТНОШЕНИЯ К ЭНЕРГОЭФФЕКТИВНОСТИ	357
Советханова Б.С., Айдарбаева Р.К. СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВОДНЫХ РЕСУРСОВ	362
Тұрдыбек А., Джаксылыков А.Ф. ЖАҢА ДАНУ ШЕҢБЕРІНДЕГІ КӨЛІКТІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ	367
Муталимова А.Р., Северинова Е.А. РАЗВИТИЕ СВЯЗНОЙ РЕЧИ ПРИ ПОМОЩИ МНЕМОТЕХНИК	372

Подсекция «Казахский и русский языки»

Алибаева Е.Н., Бакыргалова Ф.К., Есимжанова Г.Т. СОЗВУЧИЕ ТВОРЧЕСТВА А.С. ПУШКИНА И АБАЯ КУНАНБАЕВА	377
Амангелдина Н.Е., Ерболат А.Е., Жаксылыкова Б.С. «ДАСТАРХАН» СӨЗІНІҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ	380
Ахметова Э.К., Асавбаева Г.Б. СОЦИАЛЬНЫЕ СЕТИ И ИХ ВОЗМОЖНОСТИ	383
Ибрагим А.Р., Байбатанова Ф.И. ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР ЖҮЙЕСІНДЕГІ СИНОНИМДІК ҚАТАРЛАР	386
Каирбаева Л.С., Асавбаева Г.Б. УМЕЕМ ЛИ МЫ СЛУШАТЬ И СЛЫШАТЬ? СЛУШАНИЕ КАК ВИД РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ	391
Конакбаев Н.Ж., Есімжанова Г.Т. АБАЙ ЖӘНЕ ШӘКӘРІМ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҮНДЕСТІК	394
Әбихан Т., Қуандық Б., Жаксылыкова Б.С. КӨРШІЛЕС ЕЛДЕРДІҢ ТІЛ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНІҢ ЖЕРГІЛІКТІ ТІЛГЕ ӘСЕРІ	397
Қызырбекова А., Есімжанова Г.Т. ШӘКӘРІМ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ КӨНЕ СӨЗДЕР ҚОЛДАНЫСЫ	400
Мамырбаева Е.Е., Жаксылыкова Б.С. ҰЛТЫМЫЗДЫ МАЗАЛАҒАН ӘЛПБИ МӘСЕЛЕСІ: ӨТКЕНІ МЕН БҮГІНГІ ЖАҒДАЙЫ	403
Нұрислам Ә.Қ., Есімжанова Г.Т. ШЕРХАН МҰРТАЗА АУДАРМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	406
Нұрғазиева Г.А., Ережепова С.К. ФРАЗЕОЛОГИЗМ МАҒЫНАЛАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ҰЛТТАРЫНЫҢ МЕНТАЛИТЕТТЕРІНІҢ РӨЛІ	409
Рустамова З.Р., Байбатанова Ф.И. ТҮР МЕН ТҮС ҰҒЫМДАРЫНЫҢ МӘН-МАҒЫНАСЫ	414
Төлеуғазин Ж.А., Есімжанова Г.Т. ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР ҚОЛДАНЫСЫ	419

Aidarbekova A., Makizhanova A., Kalelova I. DEVELOPMENT OF ARCHITECTURE IN KAZAKHSTAN	422
Adilkhanov A., Kusainova E., Toktargaliyeva K. ROBOTS IN HUMAN SOCIETY	425
Kadesova A., Sairamgazy E., Toktargaliyeva K. IMPORTANCE OF RADIO COMMUNICATION	430
Kuznetsov E., Korolenchuk I., Prelin I., Mikhailova G. THE MAIN DIFFERENCES BETWEEN AMERICAN ENGLISH AND BRITISH ENGLISH	433
Қазбеков М.Ж., Кайролдина А.К. РОЛЬ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ В ГУМАНИТАРНОМ ОБРАЗОВАНИИ	438
Камшыбекова М.Б., Кайролдина А.К. НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ ВТОРОМУ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ	442
Pulyak V., Popkova E. MODERN APPLICATION OF NEURAL NETWORKS	445
Sakenov D., Kalelova I. ALTERNATIVE ENERGY SOURCES	448
Serik A., Bayandinova N. CURRENT PROBLEMS IN EARTH SCIENCES	452
Nurislam A., Toichibaev N., Kushner D., Gorban E.E. THE POWER OF LANGUAGE IN SHAPING OUR PERCEPTION OF THE WORLD	455
Umarkhanova K., Omirgalieva A., Kalelova I. ECOLOGICAL PROBLEMS IN KAZAKHSTAN	458
Erdchukir H., Baitugan A., Toktargaliyeva K. LOGISTICS	461
Аркабекова Ж. М., Ережепова С.К. ТОПОНИМЫ ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ	464
Асхатов І., Ережепова С.К. О СИНОНИМИЧЕСКОМ РЯДЕ: ВРАЧ-ДОКТОР-ЛЕКАРЬ-ЭСКУЛАП- ЦЕЛИТЕЛЬ-ВРАЧЕВАТЕЛЬ	469
Ахботина А.Ж., Ережепова С.К. ЯЗЫК МОЛОДЕЖИ	473
Бекишева Ғ.Ғ., Советова З.С. ТЕХНИКАЛЫҚ ТЕРМИН АТАУЛАРЫНЫҢ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ	478
Жұматаев Д., Асавбаева Г.Б. РЕЧЕВОЕ МАНИПУЛИРОВАНИЕ	483
Қалисатарова Л.М., Ережепова С.К. РЕЧЕВОЙ ЭТИКЕТ	486
Қажыгереев Б.Т., Сагитжанова З.Т. ОРАТОРСКОЕ ИСКУССТВО	491
Құрбанбай А.И., Есимжанова Г.Т. АБАЙДЫҢ ТОЛЫҚ АДАМ ТАНЫМЫНЫҢ МӘН-МАЗМҰНЫ	494
Рақымхан М.А., Байбатанова Ф.И. ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ҚАРАМА-ҚАРСЫ МӘНДІ АНТОНИМДЕР	497
Сагандыкова К.М., Қазғұмарова Ә.Р., Дронсейка Р.П. ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯНИЯ ИНТЕРНЕТ-СЛЕНГА НА СОВРЕМЕННЫЙ ЯЗЫК	500
Саинқызы Г., Ережепова С.К. ИСКУССТВЕННЫЕ ЯЗЫКИ. ВИДЫ ИСКУССТВЕННЫХ ЯЗЫКОВ И ИХ ПОЯВЛЕНИЕ	505
Салпыков Д.М., Сурова Д.С. ЭМОЦИОНАЛЬНОСТЬ КАК ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН (НА ПРИМЕРЕ РОМАНА Ф.М. ДОСТОЕВСКОГО «ИДИОТ»)	509
Серьянова Д.Қ., Сарманова А.Е., Дронсейка Р.П. АНАЛИЗ ТЕКСТОВ ПЕСЕН СОВРЕМЕННЫХ ИСПОЛНИТЕЛЕЙ	514
Сәрсенбай А.Н., Байбатанова Ф.И. АБАЙ «ҚАРА СӨЗДЕРІНДЕГІ» АДАМИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР МӘСЕЛЕСІ	519
Тоғызбаев М.Қ., Ережепова С.К. NICKNAME КАК ОСОБАЯ РАЗНОВИДНОСТЬ СОВРЕМЕННЫХ АНТРОПОНИМОВ	524
Турсынханов Р.А., Ережепова С.К. ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКА БЛОГОСФЕРЫ	529
Шакен С.Б., Ережепова С.К. КАК ВЛИЯЮТ СОЦИАЛЬНЫЕ СЕТИ НА ЯЗЫК	534

Научное издание

**ТВОРЧЕСТВО МОЛОДЫХ – ИННОВАЦИОННОМУ
РАЗВИТИЮ КАЗАХСТАНА**

*Материалы IX Международной научно-технической конференции
студентов, магистрантов и молодых ученых
(ВКТУ, 13-14 апреля 2023 г.)*

Часть VI

Сборник издан методом прямого копирования авторских статей
Ответственный за выпуск *О.Н. Николаенко*
Редактор *С.С. Мамыраздыкова*

Подписано в печать 19.04.2023. Формат 60x84/16.

Печать ризографическая. Бумага офсетная.

Усл.печ.л. 31,62. Уч.-изд.л. 31,67.

Тираж 20. Заказ № 410-2023.

Цена договорная.

Восточно-Казахстанский технический
университет им. Д. Серикбаева
070004, г. Усть-Каменогорск, ул. Протозанова, 69.